230 ТОМІВ “ЗАПИСОК НТШ”

В українській традиції немає одностайної думки щодо святкування ювілейних дат. Це стосується як вшанування людей, так і подій. Однак поява друком 230 тому “Записок Наукового товариства імені Шевченка” має свої особливості і справді заслуговує на увагу та відповідний акцент в українській науці. За цим числом “Записок НТШ” стоїть тривалий відтинок часу у нашій науковій та видавничій культурі.

Загалом це серійне видання є свідченням про вагомий доробок української науки і за своєю популярністю та значенням належить до всеукраїнських, а отже, загальнослов'янських. Водночас воно ілюструє наявність зв'язку з Товариством як інституцією уже понад 122 роки (з 1873 по 1995 р.), а також тяглість і стабільність серії (з 1892 р. по нинішній день). Чи можна назвати ще одну наукову інституцію в Україні з такою історією? Чи похвалиться багато слов'янських народів збереженням подібних наукових установ і відповідно своїх друкованих видань протягом такого довгого часу? І це тим більше вражає, коли йдеться про українців: тривалу бездержавність їхньої нації, постійну відсутність видавничих фондів, злочини двох великих воєн і жорстоке нищення усього, що пов'язане з українством, його культурою і друкованим словом. У цій великій ювілейній даті уважний читач, безумовно, побачить ще й меншу дату: появу у Львові десятої книжки “Записок НТШ” від часу відновлення у незалежній Україні 1989 р. Наукового товариства імені Шевченка.

Сама назва видання — “Записки НТШ” — мимоволі спрямовує думки кожної освіченої людини до початків становлення новітньої української науки, загального суспільно-політичного і культурного розвитку України другої половини XIX ст. Особливо гідні подиву патріотизм і відданість національній науці української інтеліґенції у XX ст.— під час польських пацифікацій, радянських і фашистських переслідувань 30—40-х рр., нарешті, дуже нелегких умов післявоєнного періоду.

Уже від 60-х рр. XIX ст. народницька інтеліґенція бачила своє покликання насамперед у служінні народові, справі звільнення селянства та праці над покращенням його соціального і культурного становища. Це, як відомо, чітко спрямовувало її творчу діяльність і закладало міцні підвалини під українську національну справу. У тісному зв'язку з апофеозою народу “стояв культ рідної мови, “Слова”, що в ньому добачали сосуд найвищих вартостей народної душі”[1]*. Не можна тут*

---

[1] Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України // Історичні есе.— К., 1994.— Т. 1.— С. 179.

поминути, писав Л. Ясінчук, й боротьби галицької громадськости за українське шкільництво і змагання до повсюдного запровадження у школах української мови, сміливу, "просто подиву гідну поставу українського представництва галицького сойму 1866 з приводу проекту закону про Крайову шкільну раду та закону про викладову мову в народних та середніх школах у Галичині, чи поодинокі виступи від 1869 по 80-і роки українських послів до галицького сойму та віденського парламенту в обороні рівноправности української мови в галицьких школах [...]"[2].

Власне тоді у середовищі інтеліґенції починає формуватися ідея необхідности мовної та етнічної єдности всіх українських земель, яка була передумовою "постання насамперед культурної, а згодом і політичної, модерної всеукраїнської національної свідомості, "соборництва"[3]. *І незважаючи на слабкість українського народництва, що зумовлювалася "вузькістю соціяльної бази", український рух зростав, ширився і знаходив свої прояви у різних формах. Зокрема, зверталася увага на необхідність видання українськомовної літератури, популярних книжок для народу з метою розповсюдження знань серед простолюддя. На початках цей рух знаходив майже однакове поширення в умовах колоніальних режимів як Східної, так і Західної України. Але це тривало недовго. На Східній Україні "московські шовіністи при підтримці деяких зрусифікованих українців вдарили на сполох" про загрозу поширення українства, добачаючи у цьому насамперед український сепаратизм. З'явився Валуєвський циркуляр, а згодом й інші писані і неписані обмеження та заборони. Унаслідок цього Східна Україна з багатомільйонним населенням залишилася без українського друкованого слова.*

З початком 1870-х рр. становище у ділянці української культури і загалом національної справи було справді критичним. У 1873 р. група українських патріотів у Львові з ініціативи і при фінансовій допомозі східноукраїнських інтелектуалів змушена була дещо відійти від загальних постулатів публікації белетристики та популярної літератури на соціально-побутові, етнографічні й інші теми для селянства. Вони закладають окремий фонд для розвитку української літератури і культури під назвою "Літературне товариство імені Шевченка". Головними ініціаторами і засновниками його були представники Східної України. У Статуті Товариства від 11 грудня 1873 р. мовилося, що його метою є "спомагати розвій руської (малоруської) словесности" (§ 1). Щоб осягнути цю мету, Товариство: "1. заводить власну друкарню; 2. видає і накладає книжки і часописьма літературні і наукові; 3. вспирає літературні наукові видання (§ 2). Таким чином, Товариство виникло немовби на противагу щораз інтенсивнішому переслідуванню українського слова і національної науки у Східній Україні в 1870-х рр. з метою "створити захист для українського слова поза межами царсько-жандармської влади"[4] *(тоді ж розпочались гоніння на українських*

---

[2] Ясінчук Л. 50 літ "Рідної школи". 1881—1931.— Львів, 1931.— С. 6—7.

[3] Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки...— С. 179.

[4] Студинський К. Наукове товариство ім. Шевченка у Львові// Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі — Записки НТШ).— Львів, 1929.— Т. 150.— С. X.

учених, було закрито Київський відділ "Русского географического общества", заборонялися усі наукові видання українською мовою, нарешті, був оголошений горезвісний Емський указ 1876 р.).

Праця новоствореного Товариства у Галичині ставала щораз жвавішою, забезпечуючи йому одне з провідних місць в Україні. А участь у ньому науковців з усіх українських земель творила засновок практичної консолідації східно- і західноукраїнської інтеліґенції навколо української ідеї і соборности України.

Уже в 1874 р.— першому році праці друкарні Товариства — з'явилося 15 видань, на титульних сторінках яких був напис "З друкарні Товариства ім. Шевченка". Серед них праці В. Ільницького, С. Качали, О. Дейницького, К. Селецького, художні твори Г. Квітки-Основ'яненка, М. Устияновича, Ю. Федьковича, П. Свєнціцького (Павла Свого), підручники для шкіл, довідкові видання. Тоді ж з сьомого річника Товариство почало друкувати у своїй друкарні часописи "Правда" (редактор О. Огоновський) та "Руський Сіон" (редактор С. Сембратович). Як відповідь-протест на Емський указ 1876 р. О. Барвінський видав "Руську історію у життєписях її найголовніших діятелів" (за М. Костомаровим), І. Левицький — "Світогляд українського народу", М. Драгоманов — "Галицько-руське письменство", О. Огоновський — "Життє Тараса Шевченка (Читанка для селян і міщан)", "Слово о полку Ігоревім" і т. д.

На той час і пізніше напис "З друкарні Товариства ім. Шевченка" стояв на десятках праць. Серед них найважливіші: В. Ільницького "Історія біблійна Старого і Нового завіту для шкіл" (1877), М. Драгоманова "Література українська проскрибована [у]рядом російським" (1878), Д. Танячкевича "Наші просвітні починки" (1878), О. Барвінського "Історія Руси" (1880). Значною подією 1880 р. для Товариства була поява німецькою мовою книжки О. Огоновського "Студія з галузі української мови"[5], у якій автор довів (на противагу російській і польській історіографії) самостійність української мови в колі інших слов'янських мов, що було згодом високо оцінено у західному науковому світі. Не слід забувати, що завдяки старанням Товариства починає виходити часопис "Батьківщина" (1879), з'являються перші річники газети "Діло" (з 1880 р.), "Антольогія руська. Збірник найвизначніших творів руських поетів" (1881). Всеукраїнського значення набуває "Малорусько-німецький словар" Е. Желехівського. Із 1885 р. Товариство перейняло видання часопису "Зоря" (1885—1897), на сторінках якого публікуються "мало що не всі українські старші і молодші літературні сили". Саме у видавництві "Зоря" друкується "Історія руської літератури" у чотирьох томах і шести книгах О. Огоновського. Але на цьому, як відомо, процес не зупинився.

Безнадія щодо подальшого швидкого розвитку україськомовної художньої і наукової літератури у підросійській Україні, незважаючи на значний науковий поступ у європейських країнах, в короткому часі зумовила перегляд діяльности Товариства: "замість первісної фундації спілки" тодішні українські діячі культури, науки і письменства (О. Кониський, В. Антонович, О. Барвінський та інші) висувають по-

---

[5] Ogonowski E. Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache.— Lemberg, 1880.

стулат "утворення Наукового товариства академічного типу" у Львові. Про це чи не вперше повідомив у лютневому випуску за 1889 р. часопис "Правда". Зразком для Товариства мало бути сербське наукове товариство "Друштво" або колишнє краківське "Towarzystwo przyjaciół nauk". Таким чином, задумувалась перша національна наукова установа в Україні. У післямові до першого тому "Записок НТШ" О. Барвінський зазначав: "Шесті Загальні збори Товариства ім. Шевченка з д[ня] 1[13] марця 1892 р. зазначили почин нової доби у розвитку і поступі Товариства, позаяк поставили підняту на V Загальних зборах переміну товариства на "Наукове товариство імени Шевченка". Ініціатори реформи "вважали, що по кількох літах науково-дослідної і науково-видавничої діяльности реформованого Товариства австрійський уряд не відмовить йому титулу Академії наук". І хоч ці надії, як відомо, не здійснились, "план української академії засів глибоко в національно-культурних українських наукових колах і знайшов широкий круг адептів, свобідних від усякого політиканства [...] нове, Наукове Товариство стало базою свого завдання — неначе трампліном, з котрого українське національне життя мало піднятися на висоти повної культурної незалежности"[6]. У таких умовах 1892 р. разом зі створенням Наукового товариства імені Шевченка як окремої інституції з'являється перший том "Записок Товариства імени Шевченка" з підзаголовком "Видавництво присьвячене науці і письменству українсько-руского народу". Саме з цього року починається відлік часу нашого видання. Перший випуск з'явився як "Частина І", а не "Том І".

Окремі дослідники вважають, що перший том "Записок НТШ" готувався задовго до Загальних зборів Товариства, які відбулися 13 березня 1892 р. (Статут НТШ затверджено 16 листопада 1892 р.), тобто ще протягом 1890—1891 рр. Сьогодні достовірно не знаємо, чи готувався цей том у формі завершеного до кінця збірника, але задумувався напевно[7]. Перший том "Записок НТШ" вийшов за редакцією відомого у Галичині історика, останнього голови ще Літературного товариства імені Шевченка Юліана Целевича. Учений, однак, з огляду на стан здоров'я, вів це видання майже номінально (помер у грудні 1892 р.). Після смерти Ю. Целевича редакторство перебрав (Т. 2.— 1893; Т. 3—4.— 1894) інший голова зміненого відповідно до нового статуту Наукового товариства імені Шевченка Олександр Барвінський. Існує також думка, що східноукраїнські діячі були на той час не лише ініціаторами перетворення Товариства з літературного в наукове, укладачами нового статуту й взагалі організаторами наукового руху в Західній Україні, але й "властиво фактичними редакторами чотирьох перших томів "Записок". Основною фіґурою у цьому був Олександр Кониський. Він не лише редагував, але й "прибирав матеріали, при-

---

[6] Грушевський М. З нагоди 150-ої книги "Записок" // Записки НТШ.— Львів, 1929.— Т. 150.— С. V.

[7] Возняк М. Ол[ександр] Кониський і перші томи "Записок". З додатком його листів до Митр[офана] Дикарева // Там само.— С. 340 та інші. Цінні відомості про формування перших томів "Записок НТШ" і відносини між галицькими та наддніпрянськими українцями у цій справі дає листування І. Франка і М. Драгоманова. Див.: Матеріяли для культурної й громадської історії Західної України.— К., 1928.— С. 347—350, 351 та інші.

тягнувши до "Записок" своїх приятелів і знайомих: Тадея Рильського, М[иколу] Паначовного, О[лександра] Лотоцького, М[ихайла] Грушевського, що виступив під псевдонімом Сергієнко, та ін[ших] старших і молодших наддніпрянських учених"[8]. *Ю. Целевич і О. Барвінський були "радше технічними редакторами" і організаторами виробничого процесу. З цією, однак, думкою не цілком можна погодитися хоч би у зв'язку зі змістом листа О. Кониського до О. Барвінського від 1(13) грудня 1892 р. з приводу появи першого тому "Записок НТШ": "[...] Змістом "Записок" люде довольні, але за помилки і розклад статей вельми нарікають! Скрізь в один голос ганьба: нема зовсім ні редакції, ні коректи. Дійсно більш не можна спаскудити, хоч і мою працю, як вона спаскуджена коректою [...]. Нарешті — мова "Записок" не повинна простити жадних московизмів, таких, як у Колесси: "если", "еще" і т. д. Се вже прямо недбальство і автора і редактора [...]"*[9].

Від початку і до 1896 р. у "Записках НТШ" публікувались статті різної тематики. Видання було органом усіх секцій НТШ. Таким чином, поряд із працями з історії, філології, етнографії, фольклористики публікувалися у них розвідки з математики, фізики, медицини та інших наук. Неоднаковими були ці томи й щодо структури. Так, у першому томі (частині) містились лише статті, хронікальних і бібліографічних розділів не було. З другого тому поряд з основною науково-теоретичною частиною з'являється розділ "Наукові вісти і критичні замітки". У третьому томі, присвяченому п'ятдесятим роковинам від дня народження Маркіяна Шашкевича, містився розділ "Наукова хроніка", куди ввійшли рецензії і відгуки про книжки. Наступний том, четвертий, крім наукових статей включав розділи "Бібліографія" і "Замітки". Отже, перших чотири томи ще не мали стабільної архітектоніки, неоднаково називали свої розділи.

У 1894 р. до Львова приїхав Михайло Грушевський і за ухвалою Виділу НТШ у 1895 р. став головою Історично-філософічної секції, заступивши Анатоля Вахнянина. Йому ж доручено редагування "Записок НТШ". З ініціативи нового редактора, починаючи з 1895 р., "Записки НТШ" (том V) були перетворені на квартальник, згодом на двомісячник. З 14 тому вони присвячуються виключно гуманітарним і суспільним наукам, стають органом тільки двох секцій НТШ — Історично-філософічної і Філологічної.

Швидкий ріст популярности "Записок НТШ" був, звичайно, заслугою їхнього редактора, як, зрештою, і розвиток Товариства загалом, на чолі якого він став у 1897 р. Треба також відзначити, що з 1894 р. поліпшилось матеріальне становище НТШ. Крім допомоги зі Східної України з'являється субсидія від Галицького сейму. На початку вона була скромною — 1 тис. ґульденів, але щорічно зростала і в 1908 р. становила вже 12 тис. ґульденів (для порівняння: Краківська академія наук отримувала щорічно субсидію в розмірі 30 тис. ґульденів). У процесі розвитку "Записки НТШ" гуртують навколо себе найповаж-

[8] Дорошенко В. Огнище української науки. Наукове товариство імені Шевченка.— Нью-Йорк; Філадельфія, 1951.— С. 26.

[9] Возняк М. Ол[ександр] Кониський і перші томи "Записок".— С. 347.

ніші кола українських, а згодом і зарубіжних учених, стають основним органом Товариства, репрезентантом не тільки його наукових здобутків, але й українознавчої науки взагалі.

*З відстані часу можна вважати символічним, що Наукове товариство імені Шевченка під керівництвом Михайла Грушевського як голови, а також Івана Франка і Володимира Гнатюка — цієї визначної трійці НТШ і української науки взагалі, об'єднувало на той час великий гурт зацікавлених у національній науці вчених. І що головне, воно "приготовило показний актив молодих наукових сил, організувало (ще крім "Записок НТШ" — **О.К.**) довгий ряд інших наукових видань і дало в різних сферах взірці індивідуальної і колективної наукової праці, що стояла на висоті наукових вимог"[10]. Водночас НТШ своїми виданнями заявило про себе перед світом. Уже напередодні 1905 р. українське питання і "постулат національних прав українського народу узброївся таким серйозним арґументом як наявність української науки. Коли поява Шевченка [...] сама собою рішила проблему української літератури, Товариство його імени не дискусією, а фактом доказало теорему повноти української культури, в мент коли недержавні народи Росії звільнялися з обмежень наложених царським режимом". Хоч Наукове товариство імені Шевченка не отримало академічного статусу, воно без титулу "в повній мірі виконало те завдання, яке українські кола обох половин (України.— **О.К.**) покладали на проектовану академію [...]" і своєю працею "знайшло признання свого академічного характеру в світових наукових колах"[11].*

За час своєї діяльности з 1873 по 1940 р. НТШ видало 591 том серійних видань (Записок, Збірників, Праць, Матеріалів і т. д.); 352 наукові праці і розвідки, у тому числі підручники й карти; 103 номери літературних журналів; 95 назв літературних творів; 31 інформативне видання. Загальну динаміку інтенсивности видавничої продукції в окремі періоди ілюструють також дані про кількість "Записок НТШ"[12].

Такими здобутками закінчився умовно визначений нинішньою наукою перший період діяльности НТШ з 1892 по 1940 р.

Повертаючись до розгляду "Записок НТШ" — основного наукового серійного видання Товариства, потрібно відзначити, що за вказаний період вийшло 155 томів. Якщо порівнювати ці томи з аналогічними виданнями інших слов'янських народів за цей час, то без сумніву мова йде про дуже поважну цифру. Передовсім, усе це становить понад 45 років діяльности НТШ (додамо, що після 1921 р. Товариство не отримувало або майже не отримувало жодної допомоги з боку держави). За цей час редакторами "Записок НТШ" були: Юліан Целевич, Олександр Барвінський, Михайло Грушевський, Володимир Гнатюк, Іван Крип'якевич, Кирило Студинський, Ярослав Гординський, Василь Сімович. Останній том із цієї серії, який містив праці Філологічної секції, вийшов у 1937 р. Том 156 (праці Історично-філософічної секції) був готовий і мав вийти у 1939 р., але так і не побачив світу (його план і матеріали

[10] Дорошенко В. Огнище української науки...— С. V—VI.
[11] Там само.— С. VI.
[12] Енциклопедія українознавства.— Париж; Нью-Йорк, 1966.— Т. 5.— С. 1712—1713.

навіть зі зверстаними відбитками окремих статей нині зберігаються в архіві Івана Крип'якевича)[13]*. 14 січня 1940 р. згідно з протоколом "останніх" Надзвичайних Зборів ухвалено: "з злученням українського народу в Союзі Радянських Соціалістичних республік для західних областей УРСР створені винятково сприятливі умови для всебічного розвитку і розквіту радянської науки і культури — Наукове товариство ім. Шевченка ліквідувати"*[14]*. Таким чином будь-яка наукова і видавнича діяльність Товариства була припинена.*

Оглядаючи рік за роком томи "Записок НТШ" цього періоду, констатуємо їх неоднорідність щодо подачі матеріалу, динаміки підготовки окремих томів, нарешті, обсягу.

Як уже згадувалось, до 1896 р. "Записки НТШ" були органом трьох секцій, на їх сторінках публікувалися наукові праці Історично-філософічної, Філологічної та Математично-природописно-лікарської секцій Товариства. Згодом у томах з'являються окремі розділи: "Miscellanea", "Наукова хроніка", "Бібліографія (рецензії й справозданя)". До появи окремого видання "Хроніка НТШ" у "Записках НТШ" фігурувала рубрика "З Товариства..." Так послідовно тривало до Першої світової війни. Це найстабільніший період в архітектоніці "Записок НТШ". У 1897 р. видавнича політика Товариства змінилася, з'явився друком окремий орган Математично-природописно-лікарської секції НТШ під назвою "Збірник Математично-природописно-лікарської секції НТШ", завдяки чому на сторінках "Записок НТШ" почали публікуватися матеріали виключно гуманітарних секцій. Однак і тоді, і раніше на титульній сторінці не зазначалось, що це наукові дослідження Історично-філософічної і Філологічної секцій. Від 69 тому на титульній сторінці "Записок НТШ" з'являється підзаголовок: "Наукова часопись, присвячена передовсім українській історії, філології й етнографії". Лише у міжвоєнний час, власне з 1924 р., за редакторства І. Крип'якевича, К. Студинського, Я. Гординського і В. Сімовича, публікований матеріал групується за певними галузями наук і формується окремими томами, на титулі яких з'являються підзаголовки: "Праці Історично-філософічної секції" або "Праці Філологічної секції". Завдяки цьому з 1924 р. маємо уже змогу конкретно сказати, скільки томів підготувала та чи інша секція. У томах 119—120, 122, 123—124, 125, 126—127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, які виходили протягом 1917—1922 рр., редактори не вказані. Однак з листування членів НТШ відомо, що найбільше уваги їх появі приділяв на той час В. Гнатюк і С. Томашівський. Тоді особливістю підготовки "Записок НТШ" до друку було те, що вся робота над збірниками проводилася у секціях. Там збиралися, обговорювалися, рецензувалися, апробувалися або відкидалися матеріали, там же безпосередньо йшла підготовка до друку томів включно з мовно-літературним редагуванням і коректурою. Управа і Виділ НТШ лише брали до відома підготовку томів, визначали черговість друку і дбали про

---

[13] Про план та історію його підготовки див.: Антонович Олег. Про 156-й том Записок Наукового товариства імені Шевченка, який не вийшов друком у 1939 році // Записки НТШ. Праці Історично-філософської секції.— Львів, 1991.— Т. CCXXII.— С. 429—432.

[14] Там само.— С. 433.

фінансування видання. З цього випливає, що секція відігравала головну роль у науковій і видавничій діяльності Товариства.

Важливою спільною рисою для "Записок НТШ" за 1892—1914 рр., окрім перших чотирьох книжок, було те, що кожен том, незалежно від тематики, зберігав чітку структуру: на початку — кілька наукових статей, нерідко з продовженням у наступних томах, а далі розділи "Miscellanea", "Наукова хроніка", "Бібліографія". Розділ, що складався з наукових статей, не мав окремого заголовка.

Однак у міжвоєнний період і пізніше структура "Записок НТШ" порушилася. Розділ наукових статей та "Miscellanea" у ряді випадків об'єднані (хоч, звичайно, не виділені заголовком). Нерідко в окремих томах є лише розділ "Наукова хроніка". Тим часом у томах 147, 149, 151, 152 фігурує розділ "Miscellanea", а в томах 144—145 наявні усі три розділи: "Miscellania", "Наукова хроніка" та "Бібліографія". Як доповнення до томів 134—135 подана "Українська історична бібліографія". Названі вище розділи переважно виступають у томах "Записок НТШ", які містять праці Історично-філософічної секції (редактор І. Крип'якевич). Праці Філологічної секції цих розділів не мають. Виняток становить хіба що 155 том, у якому вміщений розділ "Бібліографія" за кілька років. Але уся ця структура виглядає доволі непослідовною.

Періодичність виходу у світ "Записок НТШ" також не була чіткою. Від 1892 по 1914 р. з'явилося друком 120 томів; далі від 1915 по 1937 р.— 34 томи, причому у міжвоєнний період, як правило, один том "Записок НТШ" відповідав одній книжці. Якщо аналізувати по роках, то у 1892—1893 рр. виходив один том у рік, у 1894 р.— два томи у рік; 1895 р.— чотири томи, з 1896 по 1913 р.— шість томів у рік. Під час і після Першої світової війни відповідність між порядковими номерами томів і роками їх виходу у світ порушувалась: 99—100 томи з'явились друком 1930 р., 119—120 (спарені) — 1917 р., 121 том — 1914 р. Після Першої світової війни "Записки НТШ" взагалі втратили строгу періодичність. У наслідку не завжди одна книжка (випуск) на рік відповідала одному томові. Наприклад, у 1917 р. вийшло дві книжки, які відповідали чотирьом томам (119—120 і 123—124 томи); у 1918 р.— дві книжки (одна з них — спарені 126 і 127 томи); у 1919 р.— одна книжка (один том); у 1920 р.— дві книжки (два томи) і т. д. З 1924 по 1926 р. "Записки НТШ" виходили лише спареними томами, причому у 1925 р. одна книжка об'єднувала навіть три томи: 138—140; 141—143. Пізніше траплялося так, що протягом року не з'являвся ні один том "Записок НТШ". Це, зокрема, 1930, 1932, 1933—1934, 1936 рр.

Протягом 1892—1937 рр. "Записки НТШ" мали неоднакове оформлення титульної сторінки (пор. томи 105 (1911 р.) і 148 (1928 р.). Однак всюди один і той же заголовок українською мовою супроводжувався німецькомовним "Mitteilungen der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg". У томах від 68 до 117—118 поданий і підзаголовок: "Wissenschaftliche Zeitschrift, gewidmet Vorzugsweise der ukrainischen Geschichte, Philologie und Ethnographie", що відповідає українському "Наукова часопись, присвячена передусім українській історії, філології й етнографії".

Далеко неоднаковий обсяг томів. Окремі з них мали 163, 171, 189, 194 сторінки, але й були обсягом 368 (155 том), 458 сторінок (150 том). Однак понад 300 сторінок нараховували, як правило, спарені томи. Загалом середній обсяг одного тому становив 200—210 сторінок, спарених томів — 270—300 сторінок. На початковому етапі (1892—1914 рр.) помітне зростання обсягу томів, але у 20—30-х рр. він різко впав. Від 1921 по 1937 р. вийшло 27 томів (у 20 книжках) "Записок НТШ". Загалом же з 1892 до 1937 р. Товариство видало 155 томів "Записок НТШ" у 141 книжці. Вони становили 32 829 сторінок.

Наприкінці 1930-х рр., як уже мовилось, поглибилася фінансова криза НТШ. У так звані "передвересневі" 1938—1939 рр. "Записки НТШ" не виходили. Останні два томи з'явилися ще у 1937 р. 14 січня 1940 р. припинилася 67-річна наукова діяльність НТШ; видавничий процес був зупинений майже на десять років. У 1939 р. в НТШ вийшли ще "Лікарський вістник" (Річн. 17.— Ч. 1/2); журнал "Українська книга" (Річн. 3.— № 1); журнал "Українська музика" (№ 1—4); журнал "Сьогочасне і минуле" (№ 1—4); "Хроніка Наукового товариства імені Шевченка" (Ч. 74). Під час радянської, а згодом німецько-фашистської окупації НТШ у Львові діяло підпільно — засідали окремі секції, передовсім Історично-філософічна секція і Лікарська комісія; протягом 1940—1942 рр. було кооптовано у дійсні члени Товариства близько 30 учених. Однак жодні українські наукові видання, у тому числі "Записки НТШ", не виходили. Найменші заходи у цьому плані суворо карались і трактувались як антидержавна діяльність. Німецька нацистська цензура особливо переслідувала ті "подані на перегляд твори [...], які мали характер суто науковий [...]. Ще гостріше ставилася [...] до наукових речей з історії України"[15]. Вихід у світ в "Українському Видавництві" монографії Ярослава Пастернака "Старий Галич" (Львів—Краків, 1944) вважався "чудом".

"Записки НТШ" не з'являлися друком з 1937 по 1948 р. Але відразу після війни, 1946 р., на еміґрації серед прихильників національної науки виникла ідея відновлення у Європі цілого ряду українських довоєнних наукових інституцій. Прикладом, звичайно, була діяльність Українського вільного університету. Не всі, однак, довоєнні установи знайшли прихильників. Зокрема, це стосувалося відновлення Мазепинсько-Могилянської академії. Створення нових установ, наприклад, Українського наукового товариства, також не знаходило підтримки. Виняток становило НТШ. За його відновлення промовляло кілька факторів. А саме: "1. НТШ — найстарша українська наукова установа, яка об'єднувала впродовж багатьох років усіх українських вчених; 2. що воно широко відоме не тільки серед українців, а й серед чужинців; багато чужинецьких вчених було й є дійсними членами НТШ, у численних наукових бібліотеках є видання НТШ; 3. на еміґрації опинилася більшість форуму НТШ з головою І. Раковським на чолі та переважна більшість вчених"[16]. Тоді ж був створений ініціативний комітет на чолі з Во-

---

[15] Дорошенко В. Огнище української науки...— С. 62. Докладніше про працю НТШ під час німецької окупації див. статті Я. Пастернака, В. Мацяка. Є.-Ю. Пеленського у журн. "Сьогочасне і минуле" (Мюнхен, 1948.— № 1); "Хроніка НТШ" (Мюнхен.— Ч. 75.— С. 7).

[16] Кубійович В. Мені 85.— Мюнхен, 1985.— С. 201—202.

лодимиром Кубійовичем і Зеноном Кузелею, а 30 березня 1947 р. скликані Загальні збори, на які з'їхалось із різних міст, містечок, сіл та "скитальських таборів" 52 члени довоєнного НТШ (з них 29 дійсних членів), і Наукове товариство імені Шевченка було відновлено. Головою Товариства обрано І. Раковського. Безперечно, на той час склались інші і в своїй основі дуже відмінні від попередніх умови праці Товариства (самі збори проходили у тісному, не пристосованому для подібних заходів приміщенні в містечку Міттенвальді під Мюнхеном). Його члени, як правило, не мали сталої праці, зрештою, не було "багатих музеїв, кабінетів, і величезної бібліотеки, яка залишилась у Львові, все було порозріднене у чужому, в основному напівзруйнованому місті [...]"[17].

Уже на перших Зборах у контексті розуміння значення піднятого заходу — створення Товариства ("бо були переконані, що творили велику справу") — було висунуто питання про відновлення видань, які випускало до війни НТШ у Львові. На перше місце ставились "репрезентовані і найбільш відомі світові видання Товариства". Серед них "Записки НТШ", "Хроніка НТШ", журнал "Сьогочасне і минуле". Було розпочато випуск для внутрішнього вжитку "Бюлетеня НТШ". І що найважливіше, як писала тодішня преса, зроблені перші кроки у справі видання "Енциклопедії Українознавства". Уже через кілька місяців передано до друку 156, 157 і 158 томи "Записок НТШ". Правда, унаслідок післявоєнної скрути і відсутности інших видань на "Записки НТШ" лягав обов'язок охоплювати праці усіх секцій, комісій та інститутів Товариства, як це мало місце у 1892—1896 рр. (до війни вони публікували свої наукові дослідження під різними назвами власних серійних і несерійних видань НТШ). Початок видавничої діяльности Товариства за кордоном (не слід забувати, що майже усі кошти на видання йшли виключно від приватних пожертв, а більшість членів НТШ перебувала у різних країнах Європи, дехто навіть у таборах) живився, з одного боку, ідеєю "гідно продовжувати багаторічні традиції та відкрити вступ у широкий світ, якому НТШ було відоме", з другого — "наявністю великого числа дійсних і звичайних членів на еміґрації". Це становило основні підвалини діяльности НТШ як інституції та важливого осередка з підготовки і видання наукових праць.

До нового 156 тому "Записок НТШ" (сформований у 1938—1939 рр. 156 том залишався у Львові) увійшло шість статей: "До суспільної структури Хмельниччини" В. Гришка; "Вплив Хмельниччини на формацію української нації" М. Стахіва; "Міські суди на Україні—Гетьманщині після 1648 р." Я. Падоха; "Хмельниччина й залізорудна промисловість Правобережної України" О. Оглоблина; "Союз Хмельницького з Туреччиною 1648 р." О. Пріцака; "Німецький журнал 1704 р. про козацтво і Хмельниччину" Б. Крупницького з коротким вступним словом "Замість вступу". Том сформовано як "Збірник" з підзаголовком "В 300-ліття Хмельниччини" за редакцією Б. Крупницького (170 с.).

У 157 томі "Записок НТШ" уміщено монографічне дослідження Л. Окиншевича "Значне військове товариство в Україні—Гетьманщині XVII—XVIII ст." (232 с.).

[17] Кубійович В. Мені 85...— С. 202.

До 158 тому увійшла бібліографічна праця Є.-Ю. Пеленського "Ucrainica: Ausgewählte Bibliographi über die Ukraine in West-Europäischen Sprachen" (111 с.).

Усі три томи "Записок НТШ" надруковані у Мюнхені 1948 р. У 1949 р. у "Записках НТШ" з'явилася праця А. Яковліва "Український кодекс 1743 р." (Мюнхен, 1949) і т. д.

Уважний читач напевно помітить, що післявоєнні еміґраційні томи "Записок НТШ" від самого початку відрізнялися архітектонікою та добором матеріалу від тих, які виходили у Львові до війни (зокрема до 1914 р.). Вони вміщували статті, згруповані за тематичними ознаками, і оформлялися як звичайні збірники. Крім того, до них входили монографічні праці, бібліографічні матеріали. Траплялись і курйозні ситуації. Так, 160 том "Записок НТШ" вмістив на 15 сторінках лише одну "Етнографічну мапу Південно-Західної України (Галичини)" В. Кубійовича, правда, з коментарем українською та англійською мовами (Лондон; Мюнхен; Нью-Йорк; Париж, 1953). Очевидно, ті чи інші нетрадиційні явища щодо структури та наповнення "Записок НТШ" змістом потрібно пояснювати рівнем організації науково-видавничої праці Товариства, оскільки дуже негативну роль тут відігравали екстремальні умови життя членів НТШ (наприклад, переїзди багатьох науковців з Європи за океан і їх цілковита невлаштованість на початках та інше). Впливала на це й непродуманість питання з боку Управи, а отже, існувало певне свавілля окремих осіб. Згодом справа дещо налагодилася. Але виникли інші "новації": поряд з титром "Записки НТШ" на титульній сторінці з'явилася назва "Збірник", зокрема "Збірник філологічної секції" (пор. томи 161, 162, 165, 171, 172 і т. д.). До війни, як відомо, "Збірник" творив окрему видавничу серію у секціях гуманітарних наук: "Збірник Філологічної секції", "Збірник Історично-філософічної секції" і т. д.[18] Притому запропонована нумерація цих "Записок"-"Збірників", що нав'язувалася, починаючи від 24 числа, до львівських "Збірників Філологічної секції", нерідко з певними прогалинами. Така непослідовність в оформленні "Записок НТШ" справді дезорієнтувала читача. Було незрозуміло, чи йдеться про "Записки НТШ", чи про "Збірник Філологічної секції". Також маємо сумнів, що таким чином можна було створити опінію про видавниче багатство Товариства. Крім того, "Записки НТШ" доволі часто (томи 169, 173, 177 та інші) перетворювалися у "Збірники на пошану..." тих чи інших діячів нашої науки і культури (подібні прецеденти були відомі і до Другої світової війни: томи 117 і 118) або формувалися на основі текстів доповідей, конференцій, конґресів, що практикується досі. Деякі томи збірників, зокрема "Збірник пам'яті Івана Зілинського", вийшли позасерійно. Оглядаючи нині з відстані часу це наше видання, доводиться констатувати, що плекана і визнана світом більш ніж 60-річна структура "Записок НТШ" не була дотримана. Від 1948 до 1992 р. ні один з відомих близько 60 томів не зберіг традиційної тричастинної побудови. Майже не вміщувалися у "Записках НТШ" матеріали, відсутній, як правило, розділ критики і т. д. Усе це, звичайно,

---

[18] Кульчицька Т. Ю. Періодичні та серійні видання Наукового товариства імені Шевченка (1885—1939). Анотований покажчик.— Львів, 1991.— С. 59—61.

можна зрозуміти і оправдати. Особливо якщо враховувати на початках фінансову скруту і складні обставини праці НТШ у післявоєнний період в умовах розпорошености його осередків по всьому світу. Створена у 1955 р. Головна Рада НТШ не завжди детально продумувала ці питання, а отже, не справлялась з координацією ■ усіх ділянках науково-видавничої діяльности Товариства. Водночас не можна недооцінювати основного — значного наукового доробку, що створило і творить НТШ за межами України. Стосовно "Записок НТШ" неоціненною заслугою у діяльності Товариства на еміґрації є те, що воно зберегло цю серію і забезпечило її тяглість у загальній видавничій системі НТШ. Не викликає особливих застережень і науковий рівень видання. Як мовилось, від 1948 по 1992 р. надруковано близько 60 томів "Записок НТШ". (На цей час на титульну сторінку поряд з українською виноситься назва англійською та іншими мовами). Окремі з них ще виходять або перебувають на стадії підготовки та друку. Загалом вони складають понад 12 тис. сторінок друку.

21 жовтня 1989 р. було повторно відновлено НТШ, але тим разом у Львові. Пріоритетним завданням Товариства надалі стала видавнича діяльність, традиції якої сягали, як відомо, XIX ст., тривали у міжвоєнний період і були продовжені після Другої світової війни силами української діаспори. На одному із перших засідань Президії НТШ було чітко заявлено, що без видання широкого спектру українознавчих наукових праць Наукове товариство імені Шевченка не має права на існування. Таким чином від початку свого відновлення НТШ формує випуск цілого ряду як серійних, так і окремих видань (Статут НТШ.— Львів, 1990.— § 4—5, 47 та ін.). З кінцем 1989 р. поряд з іншими науковими заходами почалася підготовка до друку "Записок НТШ". Восени 1990 р. до перших Загальних зборів НТШ вийшов 221 (перший у відновленому Товаристві у Львові) том "Записок НТШ"[19]. Спочатку вважалося за доцільне видавати "Записки НТШ" паралельно у Львові і в діаспорі. Отже, цей том був підготовлений, власне, як том львівського видання. Присвоєння йому порядкового номера 221 відбулося з погодження Головної Ради НТШ, яка координувала підготовку і друк "Записок НТШ" за кордоном. До тому увійшли праці Філологічної секції Товариства. Треба відзначити, що вже у 1990 — першій половині 1991 р. ■ НТШ з'явилися не лише "Записки", але й перші випуски "Праць сесій, конференцій, круглих столів НТШ" (нова назва нового видання Товариства). Поява 221 тому "Записок НТШ" була тепло зустрінута науковою громадськістю в Україні та за кордоном. Про це свідчать письмові привітання та усні висловлювання багатьох людей, листи на адресу Видавничо-редакційного відділу, врешті, друковані рецензії. Правда, були й такі, що сумнівалися, чи вистачить НТШ сил для подальшої праці. На щастя, ці сумніви не мали під собою твердого ґрунту. Протягом 1990 р. був опрацьований і переданий на складання наступний 222 том "Записок НТШ". Призбирувались матеріали для 223 та інших томів.

---

[19] У хроніці подій з життя НТШ за 1991 р. помилково написано, що 221 том вийшов 22 січня цього року. Див.: Хроніка НТШ.— Львів, 1994.— Ч. 83.— С. 3. Пор. також: Хроніка НТШ.— Львів, 1993.— Ч. 82.— С. 90, 137.

Юліан Целевич. *70-ті рр. XIX ст.*

ЗАПИСКИ

ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

ВИДАВНИЦТВО, ПРИСЬВЯЧЕНЕ НАУЦІ І ПИСЬМЕНЬСТВУ
УКРАЇНЬСКО-РУСКОГО НАРОДУ

ВПОРЯДКУВАВ

ДР. ЮЛЇЯН ЦЕЛЕВИЧ.

ЧАСТИНА І.

У ЛЬВОВІ

Накладом Товариства імени Шевченка.

З друкарні Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарского

1892.

Титульна сторінка першого тому "Записок НТШ". *1892 р.*

Також щораз частішими ставали у Львові зустрічі НТШівців різних поколінь і наукових зацікавлень, поглиблювались об'єднавчі процеси між репрезентантами різних центрів Товариства. Цьому сприяли I Наукова сесія НТШ у Львові (березень 1990 р.), конференція "Суверенітет України — історія і сучасність" (серпень 1990 р.), круглий стіл "Проблеми дослідження історії України" (вересень 1990 р.) та численні приватні зустрічі. У контексті діяльности відновленого НТШ у Львові назрівали поточні зміни у функціях закордонних осередків Товариства. На спільному засіданні голів осередків НТШ, що відбулося 24 серпня 1990 р., були присутні президент Головної Ради НТШ Ярослав Падох (США), генеральний секретар Ради Василь Ленцик (США), скарбник Ради і голова НТШ у Канаді Богдан Стебельський, голова НТШ у США Леонід Рудницький, голова НТШ у Європі Аркадій Жуковський (Сарсель), голова НТШ в Австралії Роман Микитович. У засіданні також взяли участь Степан Козак (Польща), Микола Мушинка (Чехо-Словаччина), Мирослав Лабунька (США), Дмитро Штогрин (США), директор канцелярії НТШ у США Микола Галів і члени Управи та Президії НТШ у Львові. У цьому широкому колі діячів науки постало питання про певні зміни у завданнях та напрямках праці Товариства. З метою більш інтеґруючої співпраці усіх осередків НТШ ряд завдань було передоручено НТШ у Львові. Одна з ухвал стосувалася видавничої діяльності. У ній зазначено: "перенести на постійно видання "Записок НТШ" у Львів" з уточненням, що "це видання має бути єдиним органом усіх центрів НТШ у світі". Останнє рішення було дуже поважним і водночас зобов'язуючим для львів'ян. Дещо пізніше, 28—29 серпня 1990 р., на засіданні Головної Ради НТШ, що відбулася також у Львові під головуванням президента Ради Я. Падоха, окремим пунктом (поряд із різними організаційними питаннями) було підтверджено ухвалу від 24 серпня 1992 р. і поновно записано, що "відтепер підготовка і видання "Записок НТШ" та "Хроніки НТШ" буде здійснюватися у Львові". Тоді ж було ухвалено також створити видавничий відділ і редакцію, які повинні видавати щорічно два томи "Записок НТШ" (спочатку намічалася підготовка двох томів на рік, з яких один мав виходити у Львові, другий — за кордоном). Таким чином управи осередків НТШ світу при погодженні з Головною Радою НТШ офіційно передали усі повноваження щодо "Записок НТШ" Управі НТШ у Львові, яка "повинна продовжувати давні добрі традиції в умовах незалежності України" і видавати основний науковий орган Товариства. Як наслідок, "Записки НТШ" стають не лише символом, але й реальним виразником спільних зусиль україністів різних країн (зі залученням іноземної автури) для розбудови українознавчої науки. Згідно з домовленістю, відсутні томи "Записок НТШ", включно із 220, готують і видають ще закордонні центри Товариства у США, Європі, Канаді та Австралії, а з 221 книги при "активній науковій та фінансовій підтримці НТШ Америки" — НТШ у Львові. 221 том, який з'явився друком у Львові, започаткував цю нову сторінку історії НТШ.

Названі ухвали з їх прямими зобов'язаннями, з одного боку, імпонували львів'янам, бо відновлене НТШ у Львові зі своїм науковим потенціалом за короткий час здобуло таким чином чи не найвищу оцінку — йому довірялася підготовка найпопулярнішого українського наукового

видання, традиції і слава якого сягають ще XIX ст. і пов'язані з видатними діячами української науки. А з другого — ухвали зобов'язували до дуже відповідальних справ, про які Управа НТШ у Львові (не рахуючи секцій і комісій) на початках не мала повної уяви (зокрема це стосувалося характеру та обсягу роботи, про що тепер потрібно одверто сказати), бо навіть у 1992 р. ще не була до цього готова. Виникали сумніви, чи вдасться силами НТШ в Україні зберегти належний науковий рівень видання, чи знайдуть тут відповідну репрезентацію різні гуманітарні та суспільні галузі наук, які через свою суцільну заідеологізованість перебували на далеко не найкращому рівні. Дошкуляло питання, яким повинен бути критерій відбору матеріалів до "Записок НТШ" (принципи, якими керувалися редактори післявоєнного часу, не завжди були переконливими), яке найоптимальніше їх співвідношення (якщо, наприклад, йде мова про історичні науки) між середньовічною, новою та новітньою історією. Це торкалося й інших наук, проблеми яких мали висвітлюватися на сторінках "Записок НТШ". Нарешті, чи "Записки НТШ" повинні дотримуватися давньої традиції і [redacted] основному публікувати праці з історії України та української філології, чи поширювати свій досвід на інші науки, йдучи в ногу з часом, залучаючи нові дисципліни і розробляючи нову наукову проблематику. Постало питання і про безпосередню працю над текстами, передусім редакційну, нарешті, належне видавничо-фінансове забезпечення. У передмові до 221 тому щодо останнього відзначалося: "Наш видавничий старт [...] проходить [redacted] умовах, які з точки зору поліграфічних та економічних можливостей значно гірші від тих, що були в НТШ сто років тому. Як відомо, [redacted] цей час Товариство мало власну потужну поліграфічну базу, яка забезпечувала оперативне та фінансово-прибуткове видання численних книг і журналів. Сьогодні ж створення власного видавництва та друкарні є лише нашою далекосяжною мрією"[20]. Тут, очевидно, не можна не згадати про умови, [redacted] яких відновлювалося НТШ у Львові, розпочиналася його видавничо-редакційна діяльність і формувалися перші видання Товариства, у тому числі "Записки НТШ". Протягом 1989—1991 рр. Управа і Видавничо-редакційний відділ НТШ містились у підвалі будинку Західного Наукового центру (незважаючи на те, що НТШ до 1939 р. посідало три великі власні будинки). Умови праці у цьому приміщенні були вкрай незадовільні. Особливо страждала психіка працівників НТШ. Досить навести лише один факт: коли після московського путчу 1993 р. були виявлені шифрограми списків "неблагонадійних", які конфіденційно готувалися службою безпеки, у них серед десятків львів'ян фігурували прізвища голови і наукового секретаря НТШ. Але, на щастя, усе це позаду. І такі недавні 1989—1990 рр. уже стали історичною віхою у поновному становленні НТШ у Львові.

Від згадок про створення перших львівських томів "Записок НТШ" зразка 90-х рр. XX ст. переходимо до появи 230 тому цього видання в Україні та 10 за останні шість років у відновленому НТШ у Львові. Ця ювілейна дата випала на том, що репрезентує праці Секції етнографії та фольклористики. У ньому етнографія представлена дванадцятьма науковими статтями, фольклористика — чотирма; розділ

---

[20] Романів О. Дальшої дороги! // Записки НТШ.— Львів, 1990.— Т. 231.— С. 8.

"Матеріали" містить вісім статей; "Критика і бібліографія" — тринадцять. Далі будуть 231 том (праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін), 232 (праці Музикознавчої комісії), 233 (праці Історично-філософської секції), 234 (праці Філологічної секції) і т. д. Перші із перелічених томів передані на виробництво, решта — у процесі літературного редагування.

Праця над "Записками НТШ" складна, нелегка і тривала. Втім, з кожним роком зростають вимоги до видання: час, у якому живемо, вимагає нових трактувань і розв'язок проблем, нових концепцій і щораз глибших узагальнень і висновків. Аби розвиватись на рівні високих стандартів світових гуманітарних та суспільних наук або принаймні йти у крок з ними, потрібний постійний пошук нез'ясованого і приплив щораз нових інтелектуальних сил.

Загальна стратегія "Записок НТШ" визначається Статутом НТШ: "Сприяти збагаченню духовної і матеріальної культури українського народу" (§ 4) у контексті загальної державотворчої політики у сфері науки. "Записки НТШ" вміщують на своїх сторінках наукові і науково-теоретичні праці, які концептуально висвітлюють проблематику гуманітарних і суспільних наук і спирають свої висновки на об'єктивні джерела. Вони друкують невідомі та маловідомі матеріали. Крім того, до зацікавлень "Записок НТШ" належать науково-інформативні матеріали (повідомлення, бібліографічні огляди, рецензії) про нові видання в Україні і за кордоном, з питань українознавства, слов'янознавства та загальної науково-теоретичної проблематики.

Завдання "Записок НТШ" визначається передовсім актуальністю проблематики (незалежно від того, чи йде мова про стародавні, давні, нові чи новітні часи). Основний акцент ставиться на публікації джерелознавчих досліджень і нових джерел, без яких неможлива об'єктивна оцінка діяльности людей, подій і явищ. Не є таємницею, що сьогодні вченим випало бути співучасниками відновлення або й цілком нового насвітлення багатьох питань у гуманітарних і суспільних науках. Водночас вони мають узяти на себе відповідальність за духовне й екзистенційне майбутнє свого народу.

"Записки НТШ" за своїм ідейним спрямуванням є соборницьким виданням, що належить усій Україні. До нього входять матеріали, які висвітлюють історію, археологію, мову, етнографію, літературу, мистецтво, музику та інші галузі наук з усієї території Української держави. Тут знаходять відображення матеріали, що належать представникам української діаспори.

У контексті загальної стратегії і завдань "Записок НТШ" будується конкретна праця над формуванням і створенням видання. Це передусім стосується тематики, яка ■ основному відповідає поточній діяльності та "конкретним завданням гуманітарних і суспільствознавчих секцій і комісій НТШ, а саме філологічним, історично-філософським і юридичним наукам". Не залишаються на боці проблеми етнографії і фольклористики, музикознавства і мистецтвознавства, театрознавства і т. п. На основі здебільшого власних досліджень секцій і комісій формуються праці для відповідних томів "Записок НТШ". Однак цей принцип під час формування видання не завжди витримується. Часто до тому, який складається з праць відповідної тема-

тики, потрапляє певний відсоток матеріалів (нерідко з метою розширення тематичного діапазону або підняття рівня досліджень), які створюються поза секціями і комісіями. Крім того, залучається незначний відсоток праць іноземних дослідників, які й не є членами НТШ. Отже, "Записки НТШ" виходять за межі будь-якої відомчої приналежности і не є закритим виданням, яке можуть використовувати лише члени НТШ.

Згідно з традицією Товариства, на сторінках "Записок НТШ" найчастіше публікуються праці, проблематика яких стосується минулих років і століть. Дослідження з питань сучасности подаються вибірково, хоч цей принцип зазнає непрямої критики. Принцип формування томів "Записок НТШ" випливає також зі стану досконалости опрацювання проблематики відповідних гуманітарних і суспільних наук, зокрема історії (особливо стосовно забутих імен), етнографії, порівняно із розробкою цих наук за кордоном. Крім того, дослідження давніх епох має, як відомо, чимало прогалин, а ще більше фальсифікацій. Українська наука, за незначними винятками, сотнями років розвивалась в умовах бездержавности українського народу. Тому, на нашу думку, надання переваг проблемам гуманітарних і суспільних наук попередніх століть включно до середини XX ст. формує певним чином науковий рівень видання, його обличчя. Саме прагнення досягти відповідного наукового рівня "Записок НТШ" є головною метою Товариства під час формування чергових томів серії. З цього погляду "Записки НТШ", відповідно до своїх завдань і обраних принципів, орієнтуються на "вистояний" і перевірений часом матеріал, про який уже можна сказати якесь певне слово і який врешті-решт може лягти в основу подальших систематизованих досліджень. Тому у науково-теоретичній частині видання вміщуються переважно підсумкові і узагальнюючі праці саме такого характеру.

Традиційно найбільша увага при формуванні "Записок НТШ" зосереджується на підготовці праць Історично-філософської та Філологічної секцій. Ці секції доволі значні в НТШ і їхні праці частіше від інших пропонуються для друку. Перша секція охоплює Археологічну, Археографічну, Історичну, Філософську, Правничу та Славістичну комісії, а також Комісію спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін; Філологічна секція — Мовознавчу, Літературознавчу комісії та Комісію всесвітньої літератури. Кожна із цих комісій готує для "Записок НТШ" свої праці. Частіша поява праць Історично-філософської чи Філологічної секцій (на сьогодні із десяти томів їм відведено шість) не означає, однак, що інші секції працюють менше чи повільніше.

Після відновлення НТШ у Львові були організовані ще дві секції — етнографії та фольклористики і мистецтвознавства. Секція етнографії та фольклористики складається з двох однойменних комісій: Комісії фольклористики та Етнографічної комісії. Секція мистецтвознавства охоплює чотири комісії: Комісію образотворчого та ужиткового мистецтва, Комісію архітектури і містобудування, Музикознавчу та Театрознавчу комісії. Окремо працює Комісія книгознавства та бібліографії. Існування такої обширної структури секцій і комісій НТШ викликало до життя певні зміни у формуванні "Записок НТШ" порівняно з довоєнним часом. Крім традиційних праць Історично-філо-

софської і Філологічної секцій вийшли окремі томи праць Секції етнографії та фольклористики, а також Секції мистецтвознавства (томи 223, 227). Водночас у ряді випадків наукова праця комісій настільки цілеспрямована і плідна, що вони самостійно готують і зголошують поза секцією матеріали для публікації у "Записках НТШ". Це, власне, віддзеркалює реальну працю структур НТШ в нових умовах, де у ряді випадків уся робота концентрується саме у комісіях, а не секціях, що вважаються основною структурною одиницею в архітектоніці НТШ. У зв'язку з цим доводиться спостерігати, що секції зі своїми головами і секретарями є часто формальними і номінальними одиницями НТШ. Зрештою, саме в рамках комісій вийшли і виходять з друку "Праці Музикознавчої комісії" (том 226), "Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін" (том 231). Завершують підготовку праць Археологічна та Театрознавча комісії. З погляду концептуальности цих томів, цільового призначення та використання практика формування "Записок НТШ" в сучасних умовах відповідно до конкретної і вужчої тематики, на нашу думку, є більш оправданою, а головне, більш наближеною до адресата. В окремих томах, незалежно від того, які науки вони репрезентують, є рубрика "З історії Наукового товариства імені Шевченка". Публікації такого плану, правдоподібно, явище тимчасове, пов'язане з виявленням і нагромадженням матеріалів для "Енциклопедії НТШ", яку готує Товариство.

Розміщення матеріалу у "Записках НТШ" має чітку історичну структуру, характерну для видань довоєнного часу, що ґрунтувалися на видавничих традиціях Товариства 1896—1914 рр. Вкраплення тих чи інших новацій не змінює основної архітектоніки видання. Отже, структура "Записок НТШ", наприклад, 1900, 1905, 1910 рр. загалом відповідає нинішній їх структурі. Передусім це стосується основних розділів видання. Так, розділ **"Статті"** *містить дослідження наукового, науково-теоретичного чи науково-пошукового характеру; розділ* **"Матеріали"** *— публікації історичних пам'яток, документів, листів визначних діячів науки і культури, а також дрібних знахідок і досліджень, які дійшли до нас в оригіналах чи інтерпретаціях пізніших дослідників. Праці, що складають цей розділ, є дуже різні і мають здебільшого причинковий характер. Таким чином, цей розділ відповідає розділові, який у довоєнних "Записках" мав назву "Miscellanea". Третій розділ —* **"Критика і бібліографія"**. *Це огляди, бібліографічно-історіографічні повідомлення, рецензії, відгуки на книжки, альбоми. Наповнення розділу однаковими у видовому відношенні публікаціями не є сталим для всіх томів. Воно змінюється у залежності від тематики, а нерідко й надходження матеріалу. Останнім часом наповнення цього розділу повноцінними матеріалами для окремих наук є проблематичним. Особливо це стосується оглядів і рецензування зарубіжних видань. Відкинена практика публікації на сторінках "Записок НТШ" монографічних праць, тематичних бібліографій, що, зрештою, відповідає історичним традиціям. Для таких праць Товариство започаткувало інші серії видань.*

До участи в "Записках НТШ" запрошуються усі ***дослідники,*** *яким близька українська чи українсько-іноземна тематика із різних ділянок гуманітарних і суспільних наук. Її репрезентують чи можуть репре-*

зентувати, крім співробітників і членів НТШ, учені академічних установ і навчальних закладів, працівники архівів і музеїв, бібліотек, загальноосвітніх чи спеціалізованих гімназій і шкіл тощо. Авторами "Записок НТШ" можуть бути зарубіжні дослідники, яких цікавить згадана тематика. Для залучення автури з боку Президії і Видавничо-редакційного відділу НТШ найчастіше застосовується така форма, як запрошення до участи у "Записках НТШ". Але радо сприймається і пряма ініціатива авторів. Має місце (за погодженням з авторами та першими видавцями) практика перекладення з іноземних мов статей, які стосуються українознавства в Україні чи за рубежем і своїм змістом заповнюють існуючі досі прогалини в науці.

Основним критерієм оцінки наукового дослідження того чи іншого автора є поданий ним текст. Тобто вирішальним фактором для прийняття статей, матеріалів, рецензій та інших праць до "Записок НТШ" є концептуальність і наукова пізнавальність пропонованого матеріалу, який спирається на об'єктивну джерельну базу. Але не завжди вдається НТШ дотримуватися такого критерію. І не тому, що існує якась упередженість до автури, а через те, що не завжди матеріали, які потрапляють до видавничого портфеля, відповідають завданням і вимогам "Записок НТШ". І це при тій обставині, що "Записки НТШ" як наукове видання не належать до ряду елітарних. Великий відсоток високого рівня праць неможливо зібрати, враховуючи стан нашої науки і рівень підготовки науковців, а крім того, відсутність коштів, які б давали змогу замовляти статті за відповідні гонорари, хоч таких прикладів сучасна світова наука знає чимало.

З цього погляду нині в Україні особливо терпить історична наука. Чому так стається? По-перше, тому що історія повністю заполітизована. У радянський час вона досліджувалася крізь класове бачення, а на сучасному етапі — в ім'я відродження національної ідеї, державотворчих процесів. По-друге, історична наука в Україні не закріпила за собою кваліфікованих кадрів. Тоталітарна система зробила все, щоб у гуманітарні та суспільні науки приходили не індивідуальності і таланти, а віддані ладові посередності.

Однак, як знаємо, період ломки стереотипів старого мислення завжди тривалий, а нове, добре, здається, лише народжується. Тому на даному етапі розвитку української національної науки мусить ще якийсь час так бути. Так було у багатьох країнах, які свого часу ставали незалежними. Усе нормалізується, коли українська історична наука здобуде своїх глибоких дослідників, коли зміниться загальний погляд на історію як предмет вивчення і систему знань.

У контексті вищесказаного, оскільки різні наукові школи дотримуються неоднакових методів і методологічних принципів в оцінці подій і навіть оцінці джерел, Видавничо-редакційний відділ НТШ не зобов'язаний поділяти погляди авторів на ті чи інші питання. Інакше може створитися враження, що історія сама по собі не здатна дати об'єктивної оцінки минулого і сучасного. Крім того, гуманітарні і суспільні науки таких оціночних завдань перед собою не ставлять. Останнє — прерогатива кожного окремого дослідника, його "цілісних систем і орієнтирів". Як наукові дисципліни, вони мають іншу мету — "відновити дійсний перебіг подій і пояснити їх, з'ясувати їх місце і роль у за-

гальному ланцюгу еволюцій етносоціальних спільнот"[21]. *На сторінках "Записок НТШ" має право розгортатись наукова дискусія щодо трактування різних проблем. Творчу дискусію і виміну думок, оперту на наукові засади, "Записки НТШ" лише вітають. Видання чуйне на новаторські праці з точки зору нових напрямів, ідей та концепцій.*

Повертаючись до основної проблеми — ***добору матеріалів для "Записок НТШ"****, необхідно наголосити, що метою видання є репрезентувати на своїх сторінках ту тематику, яка залишалася тривалий час поза увагою гуманітарних і суспільних наук в Україні, а також висвітлювати ідеї, оцінки, підходи та напрямки різних наук. Не можуть не викликати зацікавлення проблеми* ***історичної соціології, соціальної психології, історичної демографії, історії церкви*** *і багатьох інших аспектів культурологічних досліджень. Також "Записки НТШ" оприлюднюють праці, які стосуються складних, а деколи й дискусійних моментів, що мали місце в історії українського народу, проблем розвитку самосвідомости, філософської і наукової думки, права. Це, звичайно, торкається теоретичних питань історії українського народу. Взагалі у теоретичному плані необхідно, очевидно, змінити сам об'єкт дослідження, яким займається історична наука. У центрі уваги історика знову має бути історія людей.*

Заслуговує уважного вивчення ***давня історія*** *— питання її першопочатків (зокрема у контексті стародавніх археологічних культур), виникнення та формування українського народу як історичної спільности. Вимагають окремого дослідження етапи та напрями становлення національної свідомости українського народу, яка протягом останніх 50—70-х рр. зазнала глибоких деформацій. Потребує вивчення історія українського національного руху починаючи з XVI—XVII ст. у контексті аналогічних європейських процесів. Ще чекає свого дослідника суспільна психологія і свідомість окремих класів, національних, професійних, релігійних та інших груп населення, пов'язана із загальною історією та історією культури українського народу. До цього, зрозуміло, можемо прийти лише через опрацювання значної кількости як наративних, так і актових джерел. Вивчення культури українського народу неможливе без дослідження від найдавніших часів його світогляду (погляд на світ, засади передачі думки, напрями діяльности культурних осередків, наприклад, скрипторіїв, норми поведінки людей і т. п.), його розуміння прекрасного, розуміння єдности людини й часу. Це стосується й пізнього середньовіччя (XV—XVII ст.), де увагу слід звертати на умови розвитку і спілкування, на спільну (колективну) свідомість і ментальність народу (знання про світ і наукові тлумачення різних явищ, релігійне життя і побожність, час і простір у колективній свідомості, правова культура, естетична вразливість тощо), на загальний рівень культури народу, єдність і відрубність тих самих культурологічних категорій у різних реґіонах країни — на Поділлі й Поліссі, Волині й у степовій або гірській частинах України і т. д. Свої оригінальні риси українська культура й історія витворили*

---

[21] Зашкільняк Л. Передмова. Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів.— Львів; Люблін, 1996.— С. 8.

у добу ренесансу, бароко, класицизму та в пізніші часи національного поступу.

По-новому чи навіть по-іншому необхідно трактувати низку питань політичної історії України. Це стосується передусім ***нової і новітньої історії.*** *Слід чітко окреслити політичні сили, які діяли на різних історичних етапах, визначити їх роль і місце в розвитку національної історії. Відтворюючи реальну картину політичного минулого України, ми тим самим закріплюватимемо в колективній свідомості народу його демократичні традиції.*

Треба поглибити дослідження усіх напрямів ***філософської думки*** *України від найдавніших часів. Окремої уваги заслуговують історія філософії, нові погляди й підходи, живі паростки яких проростають в українській науці. Одним із завдань філософії є поєднання актуальних питань нашого життя з вічними проблемами буття людини, яка робить свідомий життєвий вибір. Осмислюючи день нинішній, ми не можемо не порушувати фундаментальних світоглядних проблем — людської свободи, історії, часу, дальших шляхів розвитку науки. По-новому сформульовані та сприйняті, вони як ніколи на часі в українському суспільстві.*

Не повинно залишатися поза увагою ***релігієзнавство,*** *зокрема історія церкви з усім розмаїттям її конфесійних видозмін, що панували і панують в Україні. Слід належно опрацювати проблеми: релігія і культура України, релігія і наука в Україні, релігія і українське національне питання.*

Сказане стосується також історії розвитку ***права*** *в Україні, сучасного стану і перспектив правових відносин. Нині ми ведемо мову про правову державу, у якій закон має бути господарем у найширшому розумінні цього слова. Державою повинні керувати не люди, а закони.*

Актуальними і потрібними для "Записок НТШ" є дослідження ***спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін.*** *Серед них, безперечно, перше місце належить джерелознавству, адже без фактів не може бути мови про наукове дослідження у будь-якій галузі. Потрібно розгорнути публікацію і певні наукові узагальнення таких комплексних джерел, як актові книги судово-адміністративних установ України XIV—XVIII ст., документи ма істратів і ратуш, Коронної і Литовської метрик, Запорозького Коша, матеріалів із колекції родинних фондів, консисторій, монастирів. Досі не вивчена історія українських установ, безпосередньо пов'язана із появою документа та зародженням дипломатики. А яким бідним є джерелознавство новітньої історії.*

Протягом останніх 50—70 рр. ми майже нічого нового не сказали з генеалогії князів і про князівські династії та їх найвизначніших представників. У нас немає праць про українських гетьманів (а ті, які з'являються, не будуються на нових джерелах), вище біле (світське) і чорне духовенство, адміністрацію міст, нічого або майже нічого не сказано про відомі українські роди Острозьких, Даниловичів, Скоропадських, Ґалаґанів, Лукашевичів, Тишкевичів та інші, кожен з яких заслуговує дисертаційних і монографічних досліджень. Мало знаємо і про попередників нашої науки,— навіть тих, які визнані усім світом.

Нормальний розвиток історичної науки неможливий без палеографії, хронології, сфрагістики, геральдики, філігранології, нумізматики, мет-

рології історичної географії та інших дисциплін. Не є таємницею, що на сьогодні більшість цих дисциплін не мають або майже не мають своїх прямих дослідників; численні з них, як це не прикро констатувати, нині не репрезентовані і не заступлені в українській науці.

Немалі проблеми стоять перед українським ***літературознавством,*** *українським* ***мовознавством.*** *Що стосується літературознавства, то далеко не всі явища української літератури раннього середньовіччя тут висвітлені. Це значною мірою торкається XV—XVI ст. (епохи Ренесансу), XVII — першої половини XVIII ст. (бароко, класицизму), нарешті, доби преромантизму і романтизму. Цілий ряд проблем пов'язаний з дослідженнями новітньої літератури, оскільки історія української літератури XX ст. досі не написана або написана із фальшивих позицій. Так історично склалося, що український читач сьогодні недораховується десятків прізвищ письменників, журналістів, театральних діячів, досі не досліджені численні малі та великі письменницькі об'єднання, товариства і організації, майже не вивчена в Україні література доби модернізму. Читач майже не знайомий з літературним процесом творчої української діаспори. Заслуговує поглибленого висвітлення тема, що стосується української літератури і напрямних української культури, формування світогляду українського народу, нації. Немає фундаментальних праць з питань українського літературного процесу і таких ділянок, як наука, філософія, театр, музика, мистецтво і т. д. Вимагає численних уточнень періодизація української літератури.*

Щодо дослідження мови, то основна увага науковців зосереджується насамперед на поглибленні конкретних проблем фонетики, граматики, лексики, фразеології, що є основою мовознавства. У галузі лексикології особливої уваги заслуговує словникарська праця, вироблення твердих принципів галузевих термінологічних словників. Важливе місце повинна посісти етимологія українського слова і його семасіологічний контекст. Актуальною є проблема становлення і розвитку системи українського правопису (історичний і сучасний аспекти), на часі вивчення історії української мови (особливо доба середньовіччя), де окрема увага повинна відводитись граматичним і смисловим явищам пам'яток XII—XVII ст. Також не можна стояти осторонь питань стилістики і культури сучасної української мови, діалектології, предмет дослідження якої з кожним роком втрачається, ономастики, контрастивної лінґвістики.

Заслуговують всебічного дослідження взаємозв'язки слов'янських мов, розвиток взаємин українсько-романсько-германських мов, вивчення української мови з погляду індоєвропейських коренів-основ, античних мов.

Актуальною є розробка загальних питань теорії і методології мови, дослідження процесу взаємодії і взаємозбагачення мов, розвитку структурно-математичної та інших новітніх напрямків лінґвістики.

Численні наукові прогалини, які є в історії української ***етнографії*** *та* ***фольклористики,*** *також можуть заповнюватись на сторінках "Записок НТШ". Не є таємницею, що народознавство як наука у минулі десятиліття було позбавлене національного українського характеру і зведене до ролі "реґіональної школи" чи "підрозділу загальної вітчизняної" науки. Чекає свого обґрунтованого висвітлення питання етнокультурної єдности українського народу на всьому просторі його*

етнічної території. Разом з тим необхідні дослідження з історії самосвідомости громадян України, пізнання себе, за словами І. Франка, “живим і свідомим членом живого, свідомого і об'єднаного організму”. Досі дуже неповно вивчені специфічні риси культури і побуту різних соціальних груп українського населення, наприклад, дрібної української шляхти у пізньому середньовіччі. Недостатньо досліджені питання пов'язаности духовного розвитку народу і різних ділянок його традиційної культури [illegible] релігією. Докладного наукового опрацювання потребує проблема етнокультурної функції рідної мови і мовлення із проекцією на конкретну історичну ситуацію.

До актуальних належить також проблема ґрунтовного вивчення етнографії і фольклору національних меншин, іноетнічних груп населення [illegible] Україні. Об'єктами такого вивчення мали б стати місця їх компактного проживання на території України, географія скупченого чи дисперсного розвитку їх у різні періоди, етностатистичні дані, співвідношення з корінним етносом, міжетнічні культурно-побутові зв'язки, взаємини і взаємовпливи, сучасна етнокультурна ситуація і т. д.[22].

Доконечним є народознавче вивчення українських середовищ поза сучасними межами Української держави.

Свої проблеми стоять перед ***мистецтвознавством, архітектурою*** *та* ***містобудуванням.*** *Передусім ідеться про чітку і цілеспрямовану лінію формування національної мистецтвознавчої та архітектурознавчої науки. На сторінках “Записок НТШ” повинні б знайти висвітлення конкретні питання історії мистецтва як процесу; дослідження мали б вестися не відірвано, а [illegible] конкретному історично-культурному контексті України та Європи. Особлива увага повинна бути відведена мистецьким та архітектурним школам. Втім, усі жанри мистецької спадщини, особливо живопису, вимагають публікації якнайширшого речового матеріалу. Потребують вивчення сучасні напрями модерного мистецтва. На часі обґрунтування появи в образотворчому мистецтві та архітектурі нових стилів. Як не прикро, ми ще мало знаємо про систему забудови сіл і міст у площині загальноісторичного процесу, що відбувається в Україні й нині. Цілісного вивчення вимагає церковна архітектура. На жаль, досі немає спеціальних фундаментальних досліджень українського сакрального мистецтва (ті, що є, дуже фраґментарні й стосуються окремих його етапів чи персоналій) у контексті греко-візантійського ареалу та впливу загальнослов'янських і західноєвропейських взаємин. Такими дослідженнями має бути охоплена передусім тематика ранньосередньовічного мистецтва. Заслуговує програмного осмислення структурна цілісність багатьох ланок сучасної мистецької практики, увиразнення стихійної орієнтації мистецтвознавців і архітекторів на деякі часто естетично невмотивовані концепції.*

Окремо стоять проблеми, пов'язані з вивченням ***музикознавчої спадщини і сучасного стану розвитку музичної думки*** *[illegible] Україні. До найперших досліджень потрібно віднести вивчення музичних па-*

[22] Пор.: Від редакторів тому // Записки НТШ. Праці Секції етнографії та фольклористики.— Львів, 1992.— Т. CCXXIII.— С. 5—7.

м'яток середньовіччя, а також значення музичної культури минулих сторіч і сьогодення ■ системі духовности і менталітету українського народу, ролі і місця музичної культури у його житті. Потребують вивчення питання музики ■ церковному житті України. Проблему становить дослідження української музики (подібно до образотворчого мистецтва і архітектури) ■ контексті греко-візантійського ареалу та в загальнослов'янському і загальноєвропейському контексті. Варто привернути увагу до музично-виконавської проблематики, історії музично-естетичних поглядів, теоретичних концепцій українського музикознавства. Думаємо, що дослідження з питань музикознавства у "Записках НТШ" найближчими роками повинні зводитися до двох основних напрямів: опрацювання питань історичної музикології і аналізу сучасних музичних процесів, що відбуваються ■ Україні, та створення циклу узагальнюючих праць із музикознавства, які мають на меті підсумувати і поглибити результати досліджень з музикологічної проблематики, а подекуди дати синтетичне осмислення з позицій найновішої методології.

Важливе місце "Записки НТШ" відводять проблематиці **театрознавства.**

Ми торкнулися лише окремих проблем і тем, актуальних для українських гуманітаріїв і суспільствознавців. Перелік їх далеко не повний. Зрештою, не претендуємо на те, аби ставити якісь програмні завдання для "Записок НТШ". Ми також свідомі того, що вміщувані у виданні матеріали здебільшого не розкривають до кінця, а лише окреслюють питання тої чи іншої теми, не даючи готових відповідей. Однак вони у багатьох випадках дозволяють побачити зумовленість візій і оцінок різних фактів, подій, явищ і залежність їх від багатьох суспільно-духовних та матеріальних чинників, притаманних кожній конкретній епосі.

Хочемо також звернути увагу на ще одну важливу ділянку праці, яка має місце при підготовці "Записок НТШ". Мова йде про **редакторську та редакційну працю,** яка займає чимало часу. Ця праця належить до найбільш відповідальних, бо, з одного боку, стосується апробації (чи неапробації) текстів, що входять до "Записок", а з другого — літературно-мовної їх кондиції. Ця ланка знаходиться між автором і читачем і за своєю формою є багатоступеневою, містить а) наукове редагування тексту, яке полягає у науковій його оцінці як щодо змісту, так і щодо форми, та прийнятті чи відхиленні пропонованого автором через секцію чи комісію рукопису; б) літературне редагування, тобто опрацювання апробованого тексту з боку його мовно-стилістичних якостей та підготовку видання до друку; нарешті в) технічне редагування стосується технічної підготовки тексту до друку: встановлення системи розбивок і виділення рубрик, розділів, підрозділів та параграфів у тексті перед складанням, підбору шрифтів, оцінки і розміщення ілюстративного матеріалу (у порозумінні з редактором) та забезпечення загальної культури видання. Технічне редагування часто здійснюється у тісній співпраці зі спеціалістами друкарні.

З приводу редагування матеріалів до "Записок НТШ" можна інколи почути дорікання: "Нащо Ви це робите, хай автор сам відповідає за

текст і свою мову. Тепер демократія [...] так практикувало НТШ до війни [...]". Ці зауваги недоречні. Крім того, до війни НТШ також проводило у секціях наукову і літературно-мовну редакцію. Свідченням цього сьогодні є не лише загальне визнання окремого правопису Товариства, але й численні правлені редакторами манускрипти НТШ, з яких набиралися книжки. Є й такі зауваження: "Ви, правлячи текст, вносите від себе свої суб'єктивні правки до них, нехтуєте оригінальним авторським мисленням [...]". Прикро це слухати, але одне добре: такі зауваги трапляються рідко і переважно від тих людей, які не пишуть до "Записок НТШ". Втім, треба визнати, що більшість авторів, незважаючи на високі посади, ще вищі наукові звання та титули, часто не розрізняють наукового викладу від науково-популярного чи популярного під час написання своїх праць.

У процесі науково-редакційної підготовки "Записок НТШ" відсутнє втручання в авторські тексти по суті. В окремих випадках це відбувається у погодженні з автором, не рахуючи, звичайно, літературно-стилістичного редагування. Це стосується також формулювання заголовків, приміток, подачі ілюстративного матеріалу і т. д. Щодо окремих думок автора, з якими редакція не згідна, робляться застереження у підрядковій примітці.

Під час редакторської та редакційної праці над текстами до "Записок НТШ" натикаємось нині на ще одне невирішене питання, а саме ***правопис*** *української мови. Нам беззастережно закидають і доморощені патріоти, і окремі вихованці діаспори, що "Записки НТШ" редагуються чужим українському читачеві (!) "совєтським" правописом. Відхід від пропонованих правописним словником 1929 р. "норм", зокрема щодо вживання літери "ґ", є мало не зрадою української ідеї. На жаль, тут доводиться визнати справедливою думку Ю. Шевельова: "Обізнаність пересічного українського інтеліґента у справах мовознавства мала, і чим вона менша, тим палкіші дискусії у справах правопису"*[23]*. Хочеться ще додати: "і звинувачення". Видавничо-редакційний відділ НТШ під час підготовки "Записок НТШ" користується українським правописом, який знає сучасне українське шкільництво, преса, радіо, українська наука. Іншого нема. Зрештою, ним володіє увесь український народ включно з українськими діаспорними редакціями і радіостанціями "Свобода", "Голос Америки". Його ніхто не відмінив, і редаговані за цими правилами книжки всі розуміють. Варто відзначити, що правопис, який діє нині в Україні, є чи не найбільшим досягненням в українській справі за останнє півстоліття. Ним користується населення на всій території України. Крім того, в окремих питаннях граматики, написання власних назв іншомовного походження, вживання літери "ґ" "Записки НТШ"ураховують норми значно ширше, ніж це пропонує четверте (1993 р.) видання "Українського правопису"*[24]*. Але нині чимало людей цього не помічають. І, не вникаючи у суть речей,*

---

[23] Шевельов Юрій. Про критерій ■ питаннях українського офіційного правопису // Березіль.— 1995.— № 9—10.— С. 160.

[24] Пор. Український правопис і наукова термінологія: історія, концепції та реалії сьогодення. Матеріали засідань Мовознавчої комісії та Комісії всесвітньої літератури НТШ у Львові 1994—1995 рр.— Львів, 1996.— 162 с.

вони стимулюють певні деструктивні візії, а деколи й практику, яка не поглиблює і об'єднує, а вносить додаткові розділяючі і поляризуючі елементи в українське суспільство. Тим часом усякі мовні процеси, і передусім у їх комунікативній сфері, не можуть відбуватися раптово, "за наказом". Не можна також забувати, що справи мови, і правопису у тому числі, належать до проблем політики.

Ще у 1920-х рр. К. Студинський писав: "На радикальні зміни ■ правописі може собі дозволити тільки одноцільний нарід, що живе одним державним життям, що не виставлений на всякі можливі спроби денаціоналізації. Для українців, розділених і розбитих, цей час ще не наспів"[25]*. Чи відбувається поступ у цьому напрямі нині? Так, відбувається, але дуже непослідовно і повільно. Згадаймо конституційні баталії навколо української мови! Ми схильні до новацій на сучасному етапі у правописі сучасної української літературної мови лише у косметичному плані — з повільним, перманентним відновленням старого, зокрема того, що ґрунтується на народній традиції і не вийшло з ужитку. Також ми повинні пам'ятати, що "Записки НТШ" є виданням, яке повинні читати ■ усіх кінцях Української держави.*

На завершення хочемо відзначити, що "Записки НТШ" посідали і посідають важливе місце у науковій літературі України. Так було до Першої світової війни, у міжвоєнний період, після Другої світової війни на еміґрації, так є сьогодні. "Це одне з найкращих наукових видань у нинішній Україні",— сказав професор Г. Грабович. Так само високо оцінюють його Й. Дзендзелівський, С. Козак, І. Денисюк, О. Мишанич та інші учені. Цю думку підтверджують також численні рецензії і відгуки, листування із Видавничо-редакційним відділом Товариства. Наукова вага "Записок НТШ" полягає не лише у постійному прямуванні до концептуальности висвітлення проблематики, але й різнотематичности та багатоплановости наукових досліджень. Багато тем подано на міждисциплінарній основі. Значення "Записок НТШ" полягає також у прагненні висвітлити якнайбільше невідомих питань у гуманітарних і суспільних науках, опрацювати їх на об'єктивних засадах і різноманітних джерелах. У трактуванні наукових питань недопустимі емоції.

Очевидно, у цьому контексті потрібно сказати і про місце Наукового товариства імені Шевченка як наукової інституції ■ Україні та у світі, його неопалиму роль у розвитку українознавства уже близько 125 років. Чи не найбільше значення на українському і міжнародному рівні здобуло Товариство усе ж таки завдяки "Запискам НТШ". Як незалежна громадська наукова установа із своєю науковою продукцією, воно було і залишається досі певною противагою до всіх відомчих та державних структур української науки. Воно, однак, не замкнуте у власних амбіційних інтересах, але може не погоджуватись із державним офіціозом. І це, здається, чи не найважливіше досягнення на сучасному етапі розвитку української науки і наукового поступу взагалі. Людям, які виросли у колективізмі і звикли до "спільного котла" і "колиски", це явище нині не завжди до вподоби. Чи не тому, власне,

[25] Студинський К. З побуту на Радянській Україні. На марґінесі правописної конференції.— Львів, 1927.— С. 65.

окремі чиновники від науки для свого спокою нині заявляють, що в умовах функціонування Національної Академії наук України діяльність НТШ не має перспективи розвитку, отже, і не оправдовує себе. Ці слова звучать нещиро хоч би з огляду на появу уже 230 томів "Записок НТШ". Зрештою, думка ця не нова. Вона підкидалася і навіть формувалася у певних наукових колах уже в 1920-х рр., немов "з утворенням Української Академії наук, яка визнана у сій ролі культурним світом, Наукове товариство ім. Шевченка може вважати, що виповнило свою історичну місію". І далі, воно "може заспокоїтися на ролі наукового товариства місцевого значення, здавши все важливіше на Всеукраїнську Академію та інші установи всеукраїнського значення" (цього, до речі, домоглися радянські служби після "золотого вересня"). Проти цих інсинуацій у 1929 р. виступив М. Грушевський, заявляючи: "Ні, ніяк! Товариство ім. Шевченка [...], виходячи із своєї роботи від проблєм історії західноукраїнських земель, обслуговуючи наукові потреби місцевого громадянства в сій сфері не може бути заступлене науковими організаціями Радянської України — якими б дослідчими, видавничими і популяризаційними засобами вони не розпоряджали [...]. Ріжні ділянки української культури, і так само наукового досліду можуть розроблятися повніше і корисніше, то в нашім українськім науковім центрі та в Західно-Українськім [...]. Тому без титулу чи з титулом, наша фактична західноукраїнська академія повинна далі продовжувати свою шановну і заслужену працю [...] — нині дві академічні установи повинні піти далі у високім науковім змаганню, координуючи свою роботу в інтересах народу і вселюдства"[26]. Подібна фразеологія щодо вичерпности завдань НТШ сьогодні, як відомо, адресується також УВУ, ВУАН та іншим науковим українським інституціям, які розпочинали і гідно забезпечували науковий рух українознавства, підтримуючи та тривалий час утверджуючи його високе реноме перед Україною і світом. Наукова вага і значення серійних та інших видань НТШ, у тому числі "Записок НТШ", яких нині маємо 230 томів, підтвердження цьому.

Нехай так буде далі!

Олег КУПЧИНСЬКИЙ

[26] Грушевський М. З нагоди 150-ої книги "Записок..." — С. VII.

ЕТНОГРАФІЯ

Стефан ТАРАНУШЕНКО

ЖИТЛО НА СЛОБОЖАНЩИНІ

Українське село з його старовинними хатами, коморами, клунями, вітряками, давнім побутом змінює своє обличчя. Народжуються нові типи поселень, житло набуває нових архітектурних форм, стає просторішим, світлішим, гігієнічнішим.

Ми радіємо цьому. Але разом з тим не повинні забувати, що старовинні хати задовольняли протягом віків не тільки практичні потреби побуту, але й естетичні вимоги сільського населення. Потяг до прекрасного, закладений у душі українського хлібороба, естетична вдача народу втілилися не лише в його поезії, піснях, але також в архітектурних формах хат, їх оздобленні. Наш обов'язок зберегти і донести до нащадків поряд з піснею, художньою вишивкою, ткацтвом, гончарством здобутки мистецько-архітектурної творчости наших предків, зафіксувавши естетичні цінності, які століттями створювали народні умільці.

У 1920—1929 рр. Харківський музей українського мистецтва здійснив дослідження житлового селянського та містечкового будівництва на території колишньої Харківської губернії. У план дослідження були включені: 1) обміри планів і розрізів типових хат; 2) фотографування зовнішнього вигляду головних варіантів типових будівель, а де можна було, то й інтер'єрів; 3) дослідження конструктивних засобів, будівельних матеріалів та історії будов (ремонти, переробки).

Зібрані матеріали засвідчують, що хатнє будівництво Слобожанщини має спільні основні риси. Разом з тим виявилося, що північні райони, центральна зона, південні повіти і житло південно-східної частини цього краю характеризуються властивими лише їм прикметами. Тому здобуті під час наших досліджень матеріали, природно, поділяються на чотири розділи, яким передує короткий історичний екскурс.

Лебедин. Заселення та дещо з історії

У добу Київської держави територія, на якій у XVII ст. постала Слобідська Україна, входила до складу Чернігівського князівства і була заселена. Сліди укріплених тогочасних поселень залишилися у вигляді "слов'янських" городищ, а неукріплених — у вигляді розкиданих серед лісів куп здичавілих садових дерев і кущів. Ще на початку XIX ст. у

лісах яблуні, груші, терен, порічки складали значні масиви; то були рештки раніших культурних, ще дотатарських садів, які знайшли тут у XVII—XVIII ст. переселенці з Задніпрянщини. Під час татарської навали XIII ст. слов'янські поселення були зруйновані і спалені. Як показують знахідки татарських грошей на розкопаному Донецькому городищі біля Харкова, воно не одразу вилюдніло. Але згодом уся ця територія перетворилася у "Дике поле", а постійні поселення сіверян відійшли на північ. Проте у свідомості нащадків цих поселень Дике Поле залишилося назавжди своєю, дідичною землею.

Сюди у XVI ст. час від часу відчайдушні мисливці навідувалися за диким звіром, птицею та медом. Дике Поле завжди притягувало до себе увагу людей казковим багатством природи. На ліси в Слобожанщині у XVII ст. припадала майже половина її території[1]. Приваблювали родючі землі, багаті пасовища, повноводні річки й озера. До середини XVII ст. тут ще, як і в добу Київської держави, промишляли на бобрових та інших звіриних гонах, ловили птицю перевісами, добували мед в бортних ухожаях. У менших річках ловили щуку, лина, карася, окуня, а в більших — сома, сазана, чабака, осетра, білугу, стерлядь. У лісах і степах водилася сила силенна всякого звіра і птиці. В 1657 р. у лісах Сумського слобідсько-українського полку "б'ють куницю й лисиць, вовків та ведмедів, лосів і вепрів і всякий звір і рибу ловлять". У XVII ст. в степах і лісах Слобожанщини поряд з лосями, сайгаками, козулями плодилися також зайці, білки, тхори, бобри, борсуки, видри, соболі та горностаї, гніздилися лебеді, фазани, гуси й качки. Тут ще збереглися дикі коні і зубри, яких було знищено на початку XVIII ст.

Московське царство вважало себе спадкоємцем Київської держави і господарем території колишнього Чернігівського князівства. Уряд Москви був зацікавлений у заселенні своїх південних кордонів. Проте колонізувати сталими поселеннями Дике Поле і навіть підступи до нього Москва була неспроможна. Ще у XVI ст. Курськ був місцем висилки особливо небезпечних державних правопорушників і карних злочинців. Тим часом з півдня Москві постійно загрожували напади кримських татар. Проблема заселення південних кордонів держави таким чином набирала щораз більшої гостроти.

У XVII ст. почалося заселення Дикого Поля. Масову еміґрацію українців на Лівобережжя і особливо на Дике Поле викликав безоглядний терор, до якого вдалася польська шляхта на Правобережжі. С. Величко, що відвідав Правобережжя, писав: "[...] видѣх пространнѣє тогобочнѣє Украино Малоросѣйскѣє поля, и розглеглѣє долини, ліси и обширнѣє садове, и краснѣє дубрави, рѣки, стави, ѣ єзера запустѣлѣє, мхом, тростѣєм и непотребною лядиною зарослiє [...] Видѣх же к тому на розных там мѣстцах, много костей человѣческих, сухих и нагих, тилко небо покров себѣ имущих[...]". У 1617 р. з-за Дніпра на Слобожанщину прийшло близько десяти тисяч козаків. 1638 р. ватага козаків під проводом Я. Остряниці заснувала Чугуїв. У 1645—1647 рр. задніпрянці почали займати береги річок Ворскли, Харкова, Дінця[2]. Особливо інтенсивно за-

[1] Багалей Д. Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства.— М., 1887.— Т. 1.— С. 10.

[2] Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Харьковской епархии.— Харьков, 1859.— Отд. I.— С. 6.

селяється Слобідська Україна з середини XVII ст. Поразка Б. Хмельницького під Берестечком 1651 р. викликала дуже широку хвилю переселення. У літописних замітках 1651—1748 рр. Сулимівського архіву занотовано: "У осінь 1651 р. почали осідати слободи; спочатку Лебедин, Суми, Охтирка, Харків"[3].

Московський уряд заохочував переселенців. У царській грамоті до засновників Коломака цар закликав "приходцов из заднепрянських городов на житье на Слобожанщину. Места те,— говорилося в грамоті,— жительству угодны, лесами і пашенными землями пространны и рыбными ловлями и зверинными промыслы довольны". Цар обіцяв "воєводам и приказным людям русским у них не быть лет с десять и больше, а ведать их полковнику и сотнику и уряднику, ково они выберут своими вольными голосами[...] Торговать же им самим и с ними в городах и по ярмаркам приезжим людям торговым всякими товарами безпошлинно[...] Держать шинки по своим обыкностям безоброчно. Полковые службы не служить и податей и оброков никаких не платить. Кроме того, что строить городок и место и селиться дворами, селы и деревнями и пашенные свои земли распахивать и береженье держать для себя от приходу воинских людей. А после тех льготных лет винные варницы и шинки держать безоброчно"[4].

У документах 1659 р. згадується уже не лише місто Лебедин, але й Лебединська округа[5]. У Лебедин, як і в інші слободи, зійшлися вихідці з різних міст і сіл України. В одній з богослужебних книг у Миколаївській церкві Лебедина зберігався запис про те, що парафіяни цієї церкви прибули в Лебедин з Корсуня і Чигирина. Ця звістка підтверджується тим, що в миколаївській парафії проживали громадяни з прізвищами Чигринець, Моринець, Черкашенин, себто нащадки виселенців з Чигирина, Моринців, Черкас. Можливо, і назва Лебедин принесена із задніпрянського Лебедина. Яким строкатим був склад первісних поселенців Лебедина (він не зберігся), можна здогадуватися, розглянувши список поселенців (1671 р.) невеликого містечка Миропілля на Слобожанщині. Сюди зійшлися: з Ромнів — 147 чоловік, Конотопа — 65, Борзни — 49, Глинська — 39, Срібного — 59, Хотмижська — 38, Лютеньки — 28, Недригайлова — 26, Гадяча — 21, Зінькова, Глухова й Нових Млинів — по 14, Ніжина й Коропа — по 13, Вільшани, Івангорода й Кролевця — по 8, Охтирки, Лебедина й Красного — по 7, Могилева — 2, Витебська, Слуцька — по 1, з Київщини та інших міст Правобережжя — 21, Білгорода, Кром, Путивля — по 2—3 чоловіка. Проглядаючи тогочасні списки мешканців населених пунктів Слобожанщини, знаходимо вказівки на виселенців від Галичини до Полтавщини, від Холмщини до Поділля, а також бойків і гуцулів з Карпат та закарпатців. В одне слобожанське місто зійшлися козаки з 27, міщани з 45, посполиті з 102 міст, містечок та сіл. У межах самої Слобожанщини населення нерідко також переселялося з одного місця в друге.

Отже, колонізували Дике Поле "черкаси", які принесли сюди свій усталений старочеркаський громадський устрій.

---

[3] Киевская старина.— 1883.— № III.— С. 680.

[4] Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание...— Отд. II.— С. 257—258.

[5] Там само.— Отд. III.— С. 366.

Нащадки сіверян — автохтонного населення часів Київської держави — свого державного погляду на колонізацію Дикого Поля і на право володіння цією територією не виробили. Це право привласнив собі московський уряд. Він утверджував право на володіння землею і водами. Він же обмежував кордони слобідських полків і сотень.

Найдавніше обмежування володінь Лебединської округи було здійснене московським урядовцем Абакумом Ієвлевим (рік невідомий), а 1681 р. ці межі були поновлені. Після межування А. Ієвлева виселенці з Лебедина осадили Межиріч, Пристайлів, Чернеле, Селище, Бережки, Озак, Бішкінь. Наприкінці XVII ст. почали заселятися притоки Дінця — річки Красна та Жербець. Сюди переселилися вихідці з північних слобідських полків. Сватову Лучку заселили вихідці зі Зміївщини, Богодухівщини, Сумщини і Лебединщини. Слободу Кремінну — козаки Ізюмського, а ще більше Сумського полку, "не имеющие по умножению народонаселения довольного количества земли в прежних местах своего жительства"[6].

Лебедин був заселений козацько-міщансько-селянськими масами. Імен великих феодалів, як Герасимов у Сумах, Осипов у Охтирці, Шидловський у Харкові, поміж першими поселенцями Лебедина не зустрічаємо. Реєстру перших поселенців Лебедина також не маємо. Як розвивалася економіка, як зростало населення міста у наступні роки, досі ще не досліджено. Уривчасті відомості, збережені в архівних документах, переконують у тому, що на Слобожанщину задніпрянці принесли вироблену систему господарювання, знання різних ремесел, побутовий уклад, звичаї. А. Слюсарський у своїх працях, присвячених історії Слобожанщини, подає відомості з архівних документів. Деякі з них наводимо й ми. За відомостями 1681 р., у Лебедині проживало 2095 чоловік, у тому числі 403 козаки полкової служби, 553 козаки другої статті, що були при валовому ділі (обслуговували укріплення замку), та 1089 міщан — більше половини усього населення. Наприкінці XVII ст. на Слобожанщині було проведено поділ на виборних козаків і підпомічників. У 1732 р. виборних козаків було у Лебедині вже 853, а підпомічників 13 918. У 1763 р. виборних козаків налічувалось 1300, а підпомічників 24 602.

Найдавніший збережений перепис Лебедина, так званий "хрущовський", був проведений 1732 р. У ньому вказано, що в Лебедині були розміщені дві сотні Сумського полку. Усього нараховано 78 козачих дворів, у яких стояло 162 хати і проживало 502 козаки (жінки до перепису не включалися), а також 153 сусідів козаків. Підпомічники жили у 1033 хатах, що стояли у 737 дворах, і було їх 3022 чоловік. Поза цим у переписі занотовано: 2 сотники, 12 підпрапорних, 57 церковників, 270 робітників (вільнонайманих) та 85 чоловік підданих, які належали різним власникам. Усього перепис 1732 р. зафіксував у Лебедині 897 дворів, у яких стояло 1232 хати і в них проживало 4165 осіб чоловічої статі[7]. Ось як, наприклад, заселено було двір козака Михайла Кириченка: у першій

---

[6] Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание...

[7] В "Описании к генеральному плану г. Лебедина", що був складений десь близько 1785 р., подано відомості про зміни, яких зазнало населення Лебедина за цей час. Військовозобов'язаних налічували: чоловіків 3638 і жінок 3312; підданих: чоловіків 294 та жінок 337. Разом 7381 особа, що проживали у 1409 дворах. В "Экономических примечаниях по Лебединскому уезду" 1785 р. подано такі відомості про населення Лебедина: чоловіків 4949, жінок 4122, а разом 9066 осіб.

хаті жив сам господар віком 50 років, у нього був син Микита — 30 років, у Микити діти: Петро — 7, Павло — 6, Микита — 2 роки та онук Іван Пархоменко — 20 років; робітники: Древаль — 30, Мандриченко — 17, Сашко — 30 років, у Сашка діти: Влас — 7, Прокіп — 4, Олексій — 3 роки. У другій хаті жив сусід Колісниченко — 30 років. У третій хаті — сусід Григорій 20 років, у нього шестимісячний син Василь. У четвертій хаті — сусід Петренко 10 та його брат Кіндрат — 8 років. Отже, в одному дворі стояло 4 хати, у яких проживало 17 осіб (чоловіків).

Крім сотнян, у Лебедині проживав ще гетьманського реґіменту бунчуковий товариш П. Борзаківський та абшитований майор князь І. Каковський.

Знайомлячись зі списком прізвищ лебединців 1732 р., переконуємося, що прибулі з-за Дніпра поселенці міцно закоренилися у Лебедині, а прізвища їхніх нащадків й досі пов'язані з рідним містом.

На Слобожанщині для життя переселенців з-за Дніпра складалися тривожні, небезпечні умови. Протягом усього XVII ст. слобідські козачі полки мусили боронити свої землі, а тим самим й кордони Московської держави, від безконечних нападів татар. Це було справді тяжке лихо. Польський письменник М. Броневський, що добре знав татар, писав у 1578 р.: "Татари — народ хижий і голодний; не тримається ні своїх клятв, ні спілки, ні дружби, а думають тільки про свої вигоди, живуть грабунками і постійною зрадливою війною".

Наприкінці 50-х рр. XVII ст. І. Виговський за відмову Сумського полку приєднатися до його війська напустив на нього татар, які кілька років підряд шарпали поселення цього полку. На початку 1659 р. татари приступали до Сум, а на території згаданого полку нападали на поселення, руйнували й палили оселі, грабували худобу, хапали й гнали в полон людей. У 1663 р. татари стояли у десяти верстах від Сум. Під час повстання І. Брюховецького 1666—1668 рр. татари знову з'являються у межах Сумського полку. На цей раз Лебедин від кримських і ногайських татар витерпів "кров і рани, осадне сидіння і полоннє терпіння". Під час війни Туреччини з Москвою у 1673—1678 рр. Сумський полк брав участь в різних "нарядах" і боях, а в 1677 та 1678 рр. "з урядниками і всіма козаками" бився з турками під Чигирином.

Активною була участь Сумського полку у першому (голіцинському) кримському поході 1687 р. А під час другого походу Москви на Крим (1689 р.) через бездарне керівництво у Чорній Долині під Перекопом татари так розгромили Сумський і Охтирський полки, що "заледве з двох полків півтораста чоловік залишилося в живих; полкові бубни, гармати й прапори втратили".

У ще важчих умовах проходила військова служба слобідських полків у XVIII ст. Посилювалась імперіалістична політика російського уряду, і слобідські полки змушені були брати участь в усіх військових походах, зокрема в Озівських. З початку шведсько-російської війни Сумський полк перебував у 1700—1702 рр. в Інґерманландії. Пізніше війна перебазувалася в Україну. Під кінець 1708 р. у Лебедині і Сумах перебував штаб російської армії. У Лебедині О. Меншиков провадив розслідування справ осіб, запідозрених у зв'язках з Іваном Мазепою. Унаслідок цих розслідувань у Лебедині залишилася величезна "могила гетьманців"[8]. У 1728 р.

[8] Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание...— Отд. III.— С. 463.

слобідських козаків було послано в Гилянський похід у Персію. Воювали слобідські полки у Литві, де підтримували домагання саксонського курфюрста, що хотів здобути Польську Корону. У 1735—1739 рр. вони брали участь у надзвичайно тяжких походах Мініха в Крим. У 1739 р. їх кинули у Молдавію. 1746 р. змусили воювати за австрійську спадщину Марії-Терези. У 1757 р. вони билися при Ґрос-Еґернсдорфі проти Фрідріха Прусського та ще [illegible] багатьох інших кампаніях.

Крім цих походів проти "зовнішніх неприятелів", слобідські полки використовувались й проти "внутрішніх ворогів". Сумський полк усмиряв на Дону повстання Булавіна, [illegible] булавінці у 1708 р. біля річки Уразової знищили половину Сумського полку. Проте булавінський рух знайшов підтримку і на Слобожанщині, де під проводом Голого воював загін повстанців. Під час повстання Є. Пугачова аґітація його аґентів знову досягла Слобожанщини. У 1774 р. багато мешканців Слобожанщини вирушило [illegible] армію Є. Пугачова. Загін у кількості 600 чоловік з'єднався з його військом. Згодом серед узятих в полон царським військом повстанців виявилось багато слобожан. Зберігся архівний документ про те, що саратовська воєводська канцелярія 1775 р. вислала етапом учасників повстання Є. Пугачова, які були родом з Межиріча, що під Лебедином.

Полкові козаки повинні були вирушати в похід з власною зброєю та екіпіровкою, харчами й фуражем, утримуючи себе і коня власним коштом. Тягар видатків на утримання козака під час походу та на ведення господарства за його відсутності розподілявся на козацьких "сусідів" та козацьких "підпомічників". Коли козак перебував у поході, [illegible] його хату ставили військового "консистента", якому треба було достачати харч і фураж. На зимові місяці на Слобожанщині розквартировувались російські полки, які теж мусило утримувати місцеве населення.

Лебединські сотні Сумського полку не тільки брали участь у далеких походах. Вони відбували службу також на території Слобожанщини: охороняли й лагодили фортеці, будували нові укріплення. У яких умовах проходили ці "командирації", свідчить лист лебединського сотника Івана Берла, писаний з табору під зміївським Бішкінем 1681 р.: "[...] Від озера до болота побудували надолби. Ознайомую: козаки наші [illegible] запасах оскуділи дуже, що насилу у деяких є що їсти. Від того голоду з табору відходять і не можна зупинити їх. Залишилося мало козаків. Наближається час зимній, а вони голі, хворі, їсти нічого і коням корму немає. З домівок прислати нічого за убожеством. Минулого [1680] року у нас [illegible] Лебедині посад вигорів і в тій пожежі хлібом оскуділи дуже"[9].

У XVIII ст. царська військова влада почала використовувати слобідських козаків як простих робітників. З 1719 по 1723 р. їх висилали на "канальні роботи" — копати Ладозький канал. Тоді з кожних семи дворів брали по одному чоловікові. Ці ж двори мали оплачувати їхній харч, що видавався у Петербурзі. Тяжкі умови праці, хвороби вигубили на цих роботах слобожан не менше, ніж татарські напади. Протягом 1731—1733 рр. слобідські козаки змушені були будувати так звану "Українську лінію". На кількасот верст у голому степу треба було викопати глибокий рів і насипати високий вал, побудувати фортеці, загатити болота, прокласти дороги, мости, викопати колодязі. Слобідські полки мали виділити для

[9] Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание...— Отд. III.— С. 460.

цього по одному робітникові з кожних 10 дворів, дати на кожні 10 чоловік хуру, на 50 чоловік плуг з волами, доставити лопати, сокири, зброю для захисту лінійців, дати провіант на три місяці.

Усе це руйнувало козацькі господарства, і вони покидали насиджені оселі й тисячами втікали на Дін та в інші місця.

Протягом XVII і першої половини XVIII ст. царський уряд систематично і послідовно урізував "старочеркасские обыкности", а [illegible] 1765 р. остаточно ліквідував рештки автономії Слобідських полків. Історія Слобожанщини XVIII ст. — це безконечний ряд заходів царського уряду, скерованих на те, щоб зруйнувати вироблений козаками військовий лад і запровадити загальноросійські армійські порядки.

І. Котляревський, який сам був майором російської армії, у своїй "Енеїді" присвятив теплі слова старожитному козацькому війську і з сарказмом згадував не ативне ставлення тодішнього російського військового начальства до козацького війська:

Воно так, бачиш, і негарне,
Як кажуть-то — нереґулярне.

Розповів він і про те, що начальство

...ну військо муштрувати,
Учить мушкетний артикул,
Вперед як ногу викидати,
Ушкварить як на караул...

Цю муштру І. Котляревський оцінив так:

Такеє ратнеє фіґлярство
Було у них за реґулярство.

У 80-х рр. XVIII ст. на Слобожанщині було запроваджено загальноімперське "положение о губерниях" і завершено покріпачення козаків і поспільства.

Старі хати Харкова

Після 1917 р. в усіх обласних і значніших районних центрах України почали організовуватись музеї. Створюються гуртки краєзнавців для вивчення природи й культури місцевого населення. Особливого поширення набрали етнографічні дослідження*.

У Харкові при Всеукраїнському комітеті охорони пам'яток мистецтва і старовини (ВУКОПМІС) була створена Комісія з вивчення українського народного дерев'яного будівництва. Розробляючи програму і план своєї діяльности, Комісія переглянула і критично оцінила дореволюційну літературу з питань етнографії Ліво- і Правобережної України, особливу увагу звертаючи на роботи, що стосувались будівництва хати.

* На жаль, згодом багато районних музеїв припинили своє існування, а гуртки краєзнавців розпалися. Через неможливість своєчасно опублікувати зібрані матеріали значну частину їх було втрачено для науки. Величезної шкоди провінційним музеям завдали події Другої світової війни.

Розгляд дореволюційної літератури про хату[10] засвідчив, що питання про одночасне систематичне обстеження хат цілої території України ніким ще не ставилося; наукове дослідження хат в Україні проводилось дуже нерівномірно. Окремі монографії присвячено хатньому будівництву Полтавщини, Катеринославщини, Гуцульщини, Чернігівщини. На Чернігівщині й Бойківщині досліджено будівництво хат в окремих селах. Поділля, Волинь та Київщина описані разом, без визначення характерних відмін у будівництві кожної з цих областей. Хатніх будівель Херсонщини й Таврії, Кубані та Слобожанщини загалом майже не торкнулось серйозне обстеження. Значно відрізняються ці праці й методом студіювання матеріалу, точністю та повнотою опису оглянутих об'єктів, тому вони часто позбавляють дослідника змоги порівнювати будівлі окремих областей і районів. А відсутність у цих працях точних обмірних креслеників, фотографій та докладних описів використаного будівельного матеріалу, конструктивних засобів зовсім унеможливлювала ґрунтовне наукове дослідження історії нашого хатнього будівництва.

Слід підкреслити, що в певні історичні періоди хати досить швидко і різко змінювали свої форми. Так, у 40-х рр. XIX ст. на Чернігівщині нараховувалось 23 тисячі чорних хат, у 60-х рр. їх залишалося ще сім тисяч, а в кінці 80-х рр. вони уже зовсім зникли. Чорну хату замінила біла.

Отже, порівняння наведених даних у роботах, які на десятиліття віддалені одна від одної, не може дати достовірних результатів. Саме тому Комісія з дослідження дерев'яного будівництва харківського ВУКОПМІСу вирішила розпочати свою працю з маловивченої Слобожанщини і провадити дослідження систематично, послідовно вивчаючи повіт за повітом*. Перед початком польових досліджень тогочасної хати Комісія зібрала писемні відомості про слобожанське житло попередніх віків. Про "предків" досліджуваної хати — житла дотатарської доби на території сучасної Слобожанщини — дали деяке уявлення розкопки городищ. У 1902 р. було частково розкопано Донецьке городище під Харковом. Виявлена на ньому землянка розміром 5 аршинів 10 вершків на 5 аршинів 5 вершків врізувалася у землю на 1 аршин 6 вершків. Долівку мала земляну, стіни всередині обкладені деревом, закріпленим по кутках стовпами. Вхід у землянку, орієнтований на південь-схід, був з коротшої сторони[11]. Донецьке городище було заселене в XI—XII ст. і запустіло після зруйнування та пожежі. Однак знахідки на городищі татарських грошей свідчили, що й після катастрофи воно ще довго слугувало людям. Одночасно з Донецьким було розкопано Круте городище біля Ницахи Охтирського повіту на Харківщині, де також відкрито землянку. В двох кутах цієї землянки знайдено рештки стовпів, що служили для зв'язку кругляків стін. Чотирикутна в плані з земляною долівкою оселя мала у довжину 5 аршинів.

---

[10] Докладніший розгляд дореволюційної літератури про хату див.: Таранушенко С. Хата по Єлисаветинському проулку під ч. 35 у Харкові.— Харків, 1921.— С. 1—28.

* Згодом, у 20-х рр., роботу Комісії ВУКОПМІСу продовжив Музей українського мистецтва у Харкові. На жаль, виконати цей план повною мірою Музеєві не пощастило.

[11] Городцов В. Результаты исследований, произведенных научными экскурсиями XII археологического съезда // Труды XII археологического съезда.— М., 1905.— Т. 1.

Тут треба зауважити, що з середини XIII і до XVII ст. життя на території Слобожанщини завмерло. Знову інтенсивно почало заселятися Дике Поле лише з середини XVII ст.

Найдавніші писані відомості про слобожанські хати знаходимо в "Описній книзі Зміївського козачого монастиря" 1702 р. У ній списано нерухоме майно: "Позаді ж монастиря серед великого лісу на річці Гомольші двір; на тому дворі дві хати, а між ними сіни"[12]. З того ж опису довідуємося, що монастиреві належали ще три двори в Змієві; на одному дворі стояли "дві світлиці, проміж них сіни" та крім того "світлиця ж і сіни, а біля воріт чорна хата". На другому дворі — "дві хати, між ними сіни, на третьому — "хата й кліть". У Мохначах монастиреві належав двір, на якому стояли "дві хати, між ними сіни". В Ізюмі був монастирський двір і на ньому стояла "світлиця з кімнатою й чорна хата, а проміж ними сіни". Ці уривки свідчать, що на межі XVII і XVIII ст. на Слобожанщині неважко було знайти курну хату; з другого боку, вже існували доволі складні типи житла: двокамерні (світлиця й сіни), трикамерні (дві хати через сіни), чотирикамерні (в Ізюмі). З перепису Хрущова 1732 р. довідуємося, що в Харкові хат було більше, ніж дворів: 1280 хат у 950 дворах[13]. У місті Лебедині того ж 1732 р. у 897 дворах було 1232 хати[14].

У 1781 р. петербурзький академік В. Зуєв переїздив через Слобожанщину і враження від подорожі виклав у своїх "Путешественных записках"[15]. Він, зокрема, писав: "В Липцах строение все деревянное, вымазанное снаружи глиной и выбеленное и внутри весьма чисто". У Харкові "строение деревянное или же из хворосту, вымазанное снаружи глиной и выбеленное. Внутри же расположенное по малороссийскому образцу: одна половина хаты для хозяина с семьей, а другая с галереею, поелику часть жителей шинкует — для гостей"*. З Харкова В. Зуєв поїхав на південь. У Валках, за його словами, "строение мазаночное, однако хорошее, порядочное". З 80-х рр. XVIII до початку XX ст. тип хат на Слобожанщині не змінився. У Липцях В. Зуєв бачив рублені хати; у Харкові до рублених долучаються дерев'яні "у шули" та хворостяні; у Валках рублені хати змінюються мазанками.

Свідчення В. Зуєва підтримує автор[16] "Топографического описания Харьковского наместничества 1785 р." "Украинцы,— пише він,— на построение жилых покоев не много употребляют бревен, не делают они построек высоко в закат. Цельное строение из брусьев или пластиннику бывает у дворян и других достаточнейших людей, а половина селений выстроена из хворосту, утвержденного между деревянных столбов и перекладин, набитого камнем с глиною и обмазанных с обоих сторон мелом,

[12] Багалей Д. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства XVII—XVIII ст.— Харьков, 1886.— С. 87.

[13] Багалей Д., Миллер Д. История города Харькова.— Харьков, 1905.— Т. 1.— С. 61.

[14] Державний історичний архів у Харкові. Хрущовський перепис 1732 р. Рукопис.

[15] Зуев В. Путешественные записки от Петербурга до Херсона.— СПб., 1787.

* У Харкові подібних хат збереглося немало й на початку XX ст. (хата на вулиці Основ'янській, 64, Журавлівській, 24, та інші).

[16] На думку М. Дяченка, це був І. Переверзєв — вихованець Харківського колегіуму, директор Харківського народного училища. Див.: Народна творчість та етнографія.— 1970.— № 1.

а вместо карнизов и наличников желтою или зеленою глиной. И понеже ни в каких жилых покоях во время топления дыму не бывает, то дерево в них не преет, а покои долговременно невредимы стоят"[17]. Зі слів В. Зуєва та автора "Топографического описания" можна зробити висновок, що чорні хати, які на початку XVIII ст. ще нерідко зустрічалися навіть у південних Зміївському та Ізюмському повітах Слобожанщини, у 80-х рр. того ж століття уже віджили свій вік. "Не только в слобожанских городах,— говорить автор "Топографического описания",— но и в селах и хуторах не хотят жильцы черных и сажей закоптелых изб, а стараются посильно и привыкли с воспитанием содержать внутренность и наружность жилых изб бело, почему жилые дома в городах и лучших сельских домах по большей части липовые моют, а другие, за неимением такового к строению дерева, белят стены и потолок мелом"[18].

Миті хати і через сотню літ не втрачають характерних для Слобожанщини особливостей. М. Левченко, як і автор "Топографического описания..." 1785 р., зазначає, що на Слобожанщині у кінці третьої чверті XIX ст. зустрічалися світлиці, у яких стіни всередині були не білені, а викладені з чисто вистругуваного дерева[19]. За спогадами харківського довгожителя І. Устинова, хати у Харкові на межі XVIII—XIX ст. були всередині миті[20]. В одному з видань харківського губерніяльного земства знаходимо спробу опису земським статистом типів селянських будівель Харківської губернії[21]. Автор цього нарису писав: "Найбідніші хати будуються з верби, вільхи, сосни і рідко берези, розміри 10 арш. довжини на 6—9 арш. ширини і 4—4,5 арш. вишини. Зруб, зложений з кривих, нещільно пригнаних кругляків, клинцюють, а шпаруни збивають глиною з навозом і потім товсто обмазують глиною. Поверх стін навхрест кладуть два сволоки. Стеля настеляється з тонких дрючків, а частина заплітається хмизом та обмазується глиною. Сіни холодні, переважно хворостяні. Другий тип — дві хати через сіни — часто роблять з добрішого дерева. Третій тип — той же, що й другий, тільки кожна хата переборкою ділиться ще на дві камери. Хати останнього типу робляться з доброго дерева, переважно дуба, іноді сосни. Вінці щільно пригнані один до одного і всередині чисто вистругані і не мазані. Покрівля всюди солом'яна. В Куп'янському та Старобільському повітах нерідко хата будується з крейди"*.

Пізніші друковані відомості про хати Харківщини знаходимо у М. Сумцова. Слобожанщина, на думку М. Сумцова, цілком входить у великий район рублених хат. Селянські хати майже виключно дерев'яні, зрідка

---

[17] Топографическое описание Харьковского наместничества 1785 г.— М., 1788.

[18] Там само.— С. 52.

[19] Левченко М. Несколько данных о жилище и пище южнорусов // Записки юго-западного отделения Русского географического общества за 1874 г.— К., 1875.— Т. II.

[20] Устинов И. Харьков в начале нынешнего столетия // Харьковский Календарь на 1886 г.— Харьков, 1886.

[21] Куколь-Яснопольский К. Исторический и статистический очерк по взаимному земскому страхованию в период 1867—1890 гг. // Статистический обзор деятельности Харьковского губернского земства.— Кн. 2.— Харьков, 1892.— С. 120.

* За нашими спостереженнями (1928 р.), ця характеристика хатнього будівництва стосується Старобільщини. Хатам інших повітів Харківщини властиві часом відмінні характерні прикмети.

кам'яні (на півдні), рідко хворостяні, обмазані глиною[22]. Ширше про тогочасні слобожанські хати пише М. Сумцов у своїх "Очерках народного быта"[23]. Хати міста Охтирки, як і села Хухрі, твердить дослідник, будують під соломою, з причілковими двома вікнами на вулицю. Стіни чисто білі, тоді як у Лебедині, Богодухові більш люблять блакитні, з синькою. Призьби хат в Охтирці жовті. Запічна стіна хати — до комори — вимазана жовтою глиною. Охтирський тип хат спостерігаємо і в Тростянці. У Боромлі й Котельві хати більші за розміром і не мають такого витриманого пофарбування: вохри вживають менше. У Боромлі вікна і запічна стіна завжди залишаються білими. Отже, "Очерки" М. Сумцова цілком описові.

Опис одної хати в Котельві подав А. Твердохлібов (1885 р.). У цій хаті було четверо вікон, різьблені сволоки. Хату всередині прикрашали паперові квіти, розписані кола (?) та піч з колонками й виступами[24].

Простудіювавши наявну літературу, Комісія ВУКОПМІСу приступила до вироблення програми подальших досліджень. Було звернуто увагу на те, що Харківська губернія простяглася довгою, відносно неширокою смугою у напрямку з північного заходу на південний схід. Межуючи з Полтавщиною, Чернігівщиною, Катеринославщиною, Донщиною, Курщиною та Вороніжчиною, вона могла дати дослідникам (особливо на кордонах з сусідніми губерніями) вагомий етнографічний матеріал, тобто різноманітні переходового типу хати. За свідченнями етнографів, на Харківщині будували хати різних типів — від дерев'яних рублених до лимпачевих та кам'яних включно. У програму дослідження народного житла Слобожанщини Комісія ВУКОПМІСу, крім загального опису тогочасного вигляду хати, включила: науково-точні обміри плану, розрізів і зовнішнього вигляду будівлі, дослідження будівельних матеріалів та конструктивно-будівельних засобів, фотографування (чи зарисовування) як зовнішнього, так і внутрішнього виглядів хати, дослідження історії (доробок, перебудов) житла, збирання відповідної виробничо-технічної термінології.

Для здійснення накреслених заходів потрібна була допомога фахівця-архітектора, тому до праці у цій ділянці був залучений архітектор В. Троценко. Ставши співучасником наукових етнографічно-мистецтвознавчих досліджень, він брав участь у детальному вивченні усього комплексу проблем, пов'язаних з будівництвом хат, їх крайових відмін, традицій, генезису. Комісія вважала, що хату потрібно досліджувати комплексно, об'єднавши зусилля етнографів, архітекторів, мистецтвознавців, мовознавців, істориків побуту та матеріальної і духовної культури, археологів. Зібраний за такою програмою досліджень матеріал давав змогу здійснити всебічний науковий аналіз архітектурних форм, композицій та декоративно-живописних і різьбярських засобів оформлення хат.

Польові дослідження Комісія розпочала в січні 1920 р. у Харкові. За виробленою нами анкетою було взято на облік понад 230 старовинних хат, зафотографовано зовнішній вигляд значної їх частини. Дев'ять з

---

[22] Сумцов М. Слобожане.— Харків, 1918.— С. 119.

[23] Сумцов Н. Ф. Очерки народного быта // Сборник Харьковского историко-филологического общества.— Харьков, 1902.— Т. III.— Ч. 2.

[24] Твердохлебов А. Ахтырский уезд // Труды по исследованию кустарных промыслов Харьковской губернии.— Харьков, 1885.— С. 39.

них були точно обміряні; докладно описано їх будівельний матеріал, конструктивно-будівельні засоби, з'ясовано пізніші зміни первісного вигляду будівлі та її декоративного оформлення[25].

Досліджені нами харківські хати були збудовані приблизно у середині XIX ст. Будувалися вони за такими планами: однокамерні без сіней (незакінчені), хата плюс сіни (рідко), хата плюс сіни з кімнатою (часто), хата плюс сіни плюс комора (дуже рідко), дві хати через сіни (один з найпоширеніших типів). Часто зустрічалися й більш складні композиції планів*. Багато осель унаслідок швидкого зростання населення у Харкові з часом були розбиті переборками на кімнатки та кутки. Хати у різних кінцях міста (колишніх окремих приміських селах) відрізняються як загальним виглядом, так і будівельно-конструктивними деталями. Так, наприклад, на Лисій Горі кістяк даху (лати) перед ушиванням сніпками заплітають хмизом, чого в інших районах Харкова не зустрінемо. Стиль такої хати, як у Єлисаветинському провулку, 35, а також рука того ж майстра помітні і в інших хатах Заїківсько-Греківського району міста. На Основі ж таких хат немає. Обмазка стін у різних кінцях міста також різна. Корені цих фактів треба шукати в історії та формах заселення Харкова.

Як показали опубліковані списки мешканців слобожанських міст XVII ст., поселенці зійшлися на Дике Поле з цілої України — від Карпат до Полтавщини і від Холмщини до Поділля[26]. Тому на Слобідській Україні ми сподівалися знайти різні види планування поселень, відмінні типи дворів; хати теж різних типів планування, архітектурних форм, будівельної техніки, декоративного оформлення. Згадані списки поселенців свідчили, що навіть у кожному населеному пункті проживали представники різних місцевостей України. Таким чином у межах одного поселення можна знайти різні типи будівель.

Принагідно треба відзначити ще один тип хат (їх доволі багато в Харкові), на яких помітний вплив панського ампіру**. Мова йде про хати, що мають ґанок з фронтоном. Поряд з ним існує — очевидно, старіший тип ґанка — навіс на сішках, вкритий продовженням стріхи хати. Ґанки з фронтонами тулилися часом до піддашків, а іноді прироблялися просто до сіней***. Ще більше наближаються до ампірових будівель хати, у яких піддашок з чола по краях замикається закритими, а іноді й виступаючими трохи перед піддашком присінками з фронтонами та двосхилими дашками.

Члени Комісії розуміли, що архаїчних типів хат на Слобожанщині і в самому Харкові знайти не вдасться. Їх треба шукати на Поліссі, у

---

[25] Див. про це такі видання: Пам'ятки українського мистецтва. Будівництво; Таранушенко С. Хата по Єлисаветинському провулку під ч. 35 в Харкові: Видання Комісії по вивченню українського дерев'яного будівництва Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини.— Харків, 1921; Матеріали до історії українського мистецтва. І. Будівництво; Таранушенко С. Старі хати Харкова.— Харків, 1922. Ці видання давно стали раритетними.

* Анкети з описами харківських хат втрачені.

[26] Багалей Д. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства XVII—XVIII ст.— С. 44—54.

** Зразки таких хат траплялися і в селі Хорошеві Харківського повіту.

*** Такі ґанки часто зустрічалися у Харкові, в Лебедині.

Карпатах, в глухих старожитних кутках України. Зате новіші фази в розвитку хати, можна було сподіватися, будуть представлені на Слобожанщині широко.

Дослідження в натурі показали, що хати у Харкові будовані здебільшого в зруб із дубових брусів чи пластин; іноді — з дуба й сосни; часом з дуба з домішкою липи чи сосни. Зруб складався з 13—14 вінців. Вінці в'язалися на кутках "в угол" з остатком, а в прогонах зшивалися тиблями. Висота зрубу часто дорівнювала половині довжини причілка будови і, як правило, визначалася нею. Верхні вінці зрубу випускалися на причілок у вигляді консолей. Консолі підтримували підстрішний брус, нерідко оздоблений різьбленою "лиштовкою". Навіс стріхи на причілку мав глибину 0,85—1,15 м. Рідше стіни хати зводилися всторч із пластин, які ув'язувалися внизу підвалинами, а вгорі ощепом у три вінці. Підвалини закладалися на стояках.

У харківських хатах причілок довший від чола. В обміряних нами будівлях довжина причілка витримувалася у межах 5,15—4,42 м, а довжина чола в межах 4,94—3,88 м. Стелю (з пластин, дощок чи обаполів) настилали на сволок, що кінцем часто виходив на причілок. Долівка найчастіше була земляна, змазана жовтою глиною чи вохрою. З обміряних хат лише в одній була настелена підлога з дощок ("хата на помості"). Вкривалися хати соломою на чотири схили. Кістяк покрівлі складався з кроков, стягнутих бантинами; на них нашивали лати, а вже до лат перевеслами прив'язували трійки чи парки снопиків соломи. На Лисій Горі лати спочатку перепліталиріденько хворостом. Крокви пришивали тиблями до ощепин (дах "до підкроковні"), а на причілку — до підстрішного бруса. Висота кістяка покрівлі дорівнювала у старіших хатах висоті зрубу стін. Висоту ж стріхи разом з соломою і кут, під яким заламлювався до стелі причілковий схил (від 44° до 57°), визначала основна естетична вимога тогочасних будівників харківських хат: висота стріхи мала дорівнювати висоті стін причілка, коли дивитися на хату з середини вулиці. У хаті в Єлисаветинському провулку висота стріхи з середини вулиці дорівнювала висоті зрубу стін, а кут нахилу стріхи причілка дорівнював 57°. Це при ширині вулиці 16 м. Ширшала вулиця — зменшувався кут нахилу (51° у хаті на Заїківській вулиці, де ширина вулиці досягала 20 м. Коли ж вулиця звужувалася настільки, що зміна кута нахилу не могла зарадити, тоді майстер збільшував висоту даху настільки, щоб зберегти зорові ілюзорну рівновагу між висотою зрубу і стріхи* (хата на Нічліжній вулиці). Підвалини і низ зрубу захищала призьба, що обходила хату навкруги. Її робили з дощок у шулки чи заплітали хмизом, набивали піском або землею і підводили жовтою глиною або вохрою.

Хат з трьома вікнами (два на чоло і одно на причілок), як то бувало в архаїчних оселях, у Харкові не збереглося. Старші хати мають по двоє вікон і на чолі, і на причілку, а в новіших на причілок виходить уже по троє вікон. У старіших оселях вікна невеликі (0,69×0,71 м, тобто майже квадратні у просвіті) і розміщувались вони від кута на віддалі, що до-

* Висота стріхи хат в Україні — один з найменш сталих елементів будівлі. На Поліссі вона дорівнювала часом половині висоти зрубу стін, а на Бойківщині стріха вдвоє вища від зрубу стін.

рівнювала висоті вікна. Висоту зрубу майстер ділив на три рівні частини і в середній третині прорубував вікно*. У новіших хатах вікна стандартні, більші за розміром (0,99×0,66 м) і висота їх становить 4/3 або 3/2 ширини. Засоби в'язання луток і рам різні: "на ус", "зубчиками". Двері — в одно полотнище, довжина просвіту відноситься до ширини як 2 до 1**.

До зрубу хати впритул приставляли тристінок сіней, який згодом найчастіше переділяли упоперек на кімнату й сіни. Зростання потреби в житлоплощі позначалося у Харкові відповідним чином і на хатах: їх почали перегороджувати на невеличкі помешкання***. А в хаті на Основ'янській вулиці, 64, були настелені "нари" у два поверхи, на яких покотом спали сезонні робітники. Хату таким чином перетворили на щось подібне до нічліжок донбасівської Собачівки чи Шанхаю. Сіни, звичайно, були рублені; часом їх робили "у шули", іноді сторчові, а на Лисій Горі зустрічались сіни й плетені з хворосту. У сінях стелі здебільшого не було; у деяких будівлях її настеляли згодом. Старі великі вaристі печі всюди поперероблялu на невеличкі або замінили їх плитами. На горищі хати на вулиці Кузинській, 12, були знайдені частини старовинної кахлі без поливи, з рельєфним орнаментом, що походила, певно, з печі XVIII ст. (рис. 1). У XIX ст. поширилися печі й груби, облицьовані полив'яними кахлями з мальованими квітами. Хат з митими всередині стінами, характерними колись для Харкова, нам уже не довелося бачити. Стіни всередині мазалися підсиненою крейдою, а ззовні їх теж білили просто по дереву. Сторчові ж спочатку по риштуванні обмазували глиною, а потім білили. Характерні для селянських хат лави, мисники, скрині у харківських хатах позникали. Не довелося бачити в них і коців, яких ще у середині XIX ст. в Харкові виробляли понад 25 тисяч на рік.

Перед сіньми хат часом були ґанки на сішках. Нерідко перед чільною стіною розташовувався відкритий піддашок на сішках. Підстрішний брус ґанку та сішки оздоблювались різьбою. Особливо майстерно оздоблено було піддашок і причілковий підстрішний брус хати на Токовій вулиці на Холодній Горі (рис. 2), а також підстрішні бруси ряду хат на Іванівці, на Лисій Горі та на Основі.

Пізніше хатнє будівництво Харкова відчуло отруйний, деструктивний подих капіталістичного міста. Значна частина молодших хат збудована малокваліфікованими майстрами-ремісниками. І зовсім небагато залишилося таких, що зберегли аромат щиро-народної поетичної архітектури. Поміж останніми, для прикладу, можна назвати уже згадувану хату у Єлисаветинському провулку, 35 (рис. 3—6). Це — делікатно-струнка будівля, характерна для Заіківсько-Греківського району Харкова. У плані сама хата — чотирикутник, у якому причілок — сторона рівностороннього трикутника, а чоло — апофема того ж трикутника. Довжина сіней (чоло) дорівнює 1/2 діагоналі плану хати (рис. 4). Поділена навпіл довжина причілка відзначає висоту зрубу стін і висоту кістяка покрівлі (рис. 5 і 6). Пари кроков з бантинами утворюють різнобічний трикутник

* Маємо на увазі хати у Єлисаветинському провулку, на вулицях Заіківській, 39, Основ'янській, 70, та сторожку на Лисогірському кладовищі.

** Розмір дверного просвіту 1,50×0,75 м у хаті в Єлисаветинському провулку; 1,60×0,80 м — на Заіківській вулиці; 1,65×0,84 м — на Основ'янській вулиці.

*** Хату на Валер'янівській вулиці перебудовано на три мешкання.

з прямим кутом при вершині (рис. 6). Висоту зрубу стін майстер поділяє на три рівні частини. Середню посідають невеликі вікна майже квадратної форми (0,69×0,71 м); прорубані вони від кутів зрубу на віддалі, що дорівнює висоті вікна (рис. 5). Ширина просвіту одинарних дверей становить половину їх висоти. Отже, будівля витримана у простих гармонійних пропорціях. Ці пропорції утвердились в українській архітектурі у XVI ст., коли вона розвивалася у фарватері європейського класицизму. У XIX ст. ці пропорції вживалися народними архітекторами уже як відгомін давніх традицій. У хаті в Єлисаветинському провулку виразніше виявляються інші, дещо пізніші стильові риси. Висота стріхи разом з соломою більша від висоти стін. Але, як показали обміри, рівновага стін і стріхи відновлюється, коли дивитися на хату з вулиці, де звичайно ходили люди у середині XIX ст. Отже, будівничий фіксує точку, з якої слід розглядати хату, враховуючи ракурс. Цей засіб характерний уже для ілюзійного стилю, що прийшов на зміну класичному. Архітектурний образ хати впливає на емоції глядача не стільки архітектонікою, скільки насиченістю і гамою барв. Хата не зберегла натурального кольору дерева. Вона обмазана. Зовні блакить стін чола і причілка контрастує з вохрою призьби і напільної стіни. Всередині долівка мазалася жовтою глиною, стіни — підсиненою крейдою, а на біленій стелі були намальовані блакитні зірочки. У гарячий літній день синюватий тон інтер'єру, на противагу до зовнішньої спеки, справляв враження прохолоди. А надвечір той же інтер'єр у поєднанні з рожевими рефлексіями заходу сонця та вишитими червоною заполоччю рушниками на стінах, на противагу до зовнішньої прохолоди, викликав відчуття тепла. Така мінливо-рухлива зміна форм простору за допомогою барв — характерна прикмета мистецтва ілюзійного стилю, який, очевидно, був притаманний майстрові, що будував хату у Єлисаветинському провулку*.

Слід зауважити, що в навколишніх селах хати були яскравіше, ніж у Харкові, позначені високим рівнем архітектурної культури народних майстрів. Але ні закінчити розпочаті нами дослідження у Харкові, ні продовжити їх у селах Харківського повіту нам не пощастило.

Лише влітку 1925 р. дослідження хатнього будівництва Слобожанщини було продовжено. На цей раз об'єктом нашого вивчення стали житлові споруди міста Лебедина, що на півночі Слобожанщини.

Лебединський замок

Лебедин, як уже згадувалось, з самого початку був укріпленим містом Сумського полку на Слобідській Україні. Докладного опису, як виглядали укріплення Лебедина у XVII ст., не маємо. Відомо лише, що фортецю оточував глибокий рів. За ровом підносився насипаний високий і крутий земляний вал. А по гребені валу йшли стіни довжиною 1250 сажнів, які налічували 20 башт. Фортеця була озброєна дев'ятьма гарматами[27], які

---

* Докладніше про хату у Єлисаветинському провулку та інші обміряні нами хати Харкова див. у згаданих вище наших публікаціях.

[27] Можна лише пошкодувати, що в опису лебединського замку не сказано докладніше про гармати. Між тим гармати у XVII ст. були не тільки грізною зброєю, а й водночас видатними творами митців-ліярників. Їх оздоблювали литими візерунками і ставили дати виготовлення та ймення майстрів. Деяке уявлення про лебединські гармати можна скласти за описами тогочасних гармат інших слобідських замків. Так, в охтирському замку у 1704 р. була гармата,

обслуговувались спеціалістами-гармашами[28]. Їм за їх службу була виділена земля по Пслу біля села Михайлівки, що мала назву "Пушкарівка"[29]. За валами доглядали і їх направляли козаки "валової служби". У 1631 р. в Лебедині налічувалось 2165 чоловік, з них 403 козаки полкової служби і 653 козаки другої статті, що були при валовій справі, та 1089 чоловік міщан[30]. Місце, де була лебединська фортеця-"замок", зберегло цю назву й досі. Стіни її були найдовші серед сотенних фортець Сумського полку. У ній лебединці [redacted] 1678 р. витримали облогу І. Брюховецького.

Лебединський замок був збудований "за черкаським звичаєм". Як виглядали тогочасні слобожанські замки, може дати уявлення опис XVII ст. фортеці Ізюма, збудованої 1681 р. Ізюмський полковник Г. Донець писав про неї Косагову: "Городового і валового сделал я полку своего козаками: на высоком кургане городок огородил палями округ от поля дубовым лесом, стена 64 сажені і рву прибавил. От раскату пальми огородил всяким лесом 49 саж. и рву также прибавил. Третья стена огорожена и ров ископан 50 саж. А [redacted] той стене на кургане башня срублена — до навесу 25 венцов, а на навесу с закатом 10 венцов и чердак. Четвертая стена от берега до кургана 54 саж., также огорожена и окопана рвом, [redacted] на проезжих воротах башню поставлено на 17 венцов, у четыре угла и

вилита майстром Олексієм Якимовичем 1625 р. вагою 31,5 пуда; дві гармати, відлиті 1629 р., одна тим же майстром Олексієм, друга — Кіндратом Михайловичем; ще дві гармати були відлиті для Охтирки в Сумах 1695 р. майстром Яковом Осиповичем (див.: Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Харьковской епархии.— Отд. III.— С. II). Крім цих гармат, відлитих місцевими майстрами, в Охтирці було ще дві турецькі гармати, здобуті [redacted] походах. Частина гармат потрапляла на Лівобережну Україну [redacted] Задніпрянщини; у Старому Санжарові, за описом полтавського обозного 1725 р., була гармата "старательством козацким с тогобочных городов заднепровских, а именно [redacted] Жаботина під час переселення тамошніх обывателей на сю сторону перевезены" (див.: Модзалевський В. До історії українського лірництва // Збірник секції мистецтва.— К., 1921.— С. 8). Зустрічалися в українських замках й польські гармати. У реєстрі гармат "мѣських" пирятинських знаходимо "армату без герба полскую". Решта гармат у Пирятині мали [redacted] своє "ймення": перша — безгуба, друга — гладка, третя — під змією, четверта — велика нова, п'ята — під вовком, шоста — під стрілою, дві гармати — під орлами, дві гармати — [redacted] лиштвами нові. Отже, більшість гармат були позначені своєрідними "гербами" (див.: Стороженки. Фамильный архив.— Т. VI.— С. 131).

Про українських майстрів гармат знаходимо відомості в уже згадуваній статті В. Модзалевського "До історії українського лірництва", опублікованій у "Збірнику секції мистецтва" (К., 1921) та у П. Жолтовського в розділі "Метал" у III томі "Історії українського мистецтва" (К., 1968).

Крім гармат, тогочасні майстри відливали дзвони. В Преображенській церкві Білопілля Сумської області зберігався дзвін 1619 р., вилитий у Глухові (див.: Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание...— Отд. III.— С. 420). У Миколаївській церкві Лебедина був зафотографований нами дзвін 1660 р. Фото його опубліковано [redacted] книзі Д. Багалія "Історія Слобідської України" (Харків, 1918.— С. 226).

Центром, де відливали гармати на Гетьманщині, було місто Глухів. В артилерійському музеї у Санкт-Петербурзі зберігається пищаль вагою 23 пуди 30 фунтів. На ній є напис: "[...] вилита армата [redacted] Глухові до города Конотопа року 1697. Карп. Іосифов ділатель". Майстер цієї пищалі — видатний український ливарник Карпо Балашевич. У давнину [redacted] Україні часто майстра величали або лише на ймення, або [redacted] ймення та по батькові, опускаючи прізвище. Уже згадувані нами ливарники охтирських гармат Олексій і Кіндрат та сумський майстер Яків, як і Балашевич, теж названі на ім'я та по батькові, а прізвища їхні не вказані.

[28] Багалій Д. Історія Слобідської України.— Харків, 1918.— С. 67.

[29] Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание...— Отд. III.— С. 383, 515.

[redacted] Слюсарский А. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII—XVIII вв.— Харьков, 1964.— С. 400.

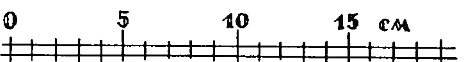

1. Кахля зі старовинної хати. Місто Харків, вул. Кузинська. *Рисунок. 1920 р.*

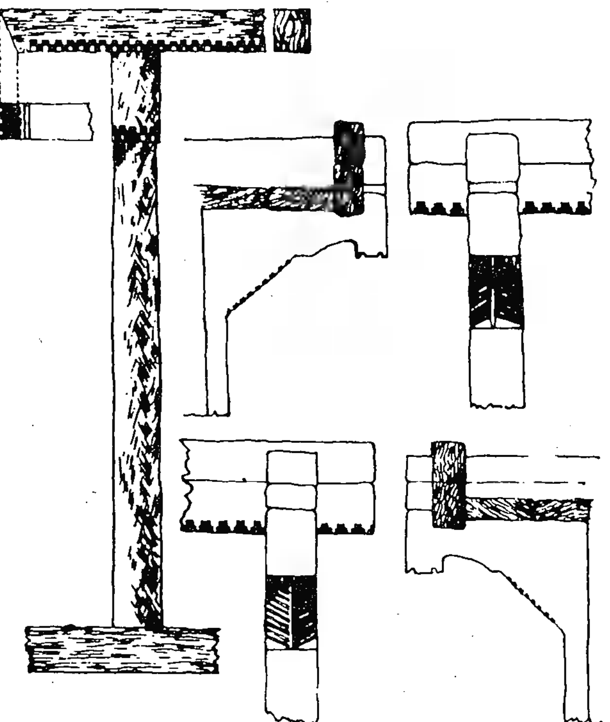

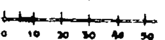

2. Деталі хати. Місто Харків, вул. Токова. *Кресленик. 1920 р.*

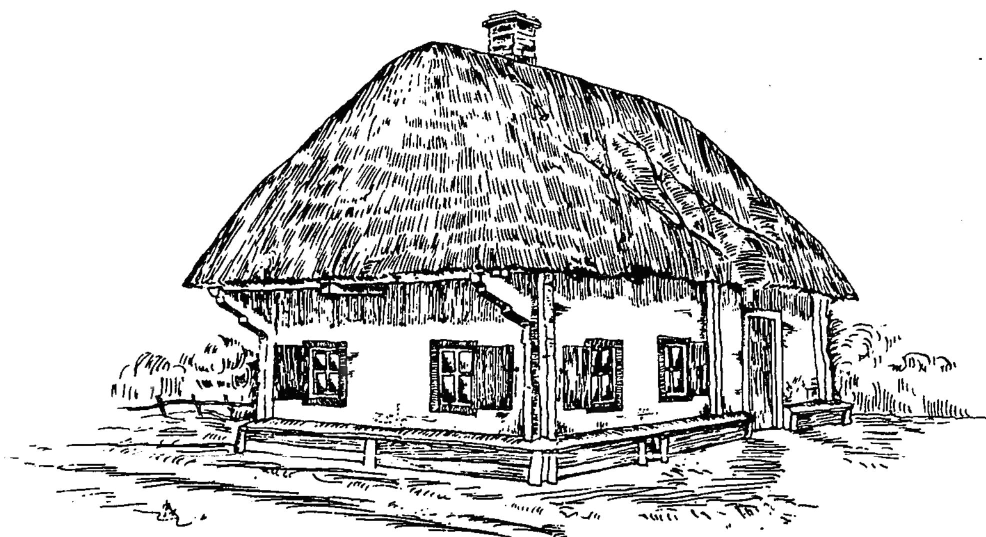

3. Перспектива хати. Місто Харків, Єлисаветинський провулок. *Рисунок. 1920 р.*

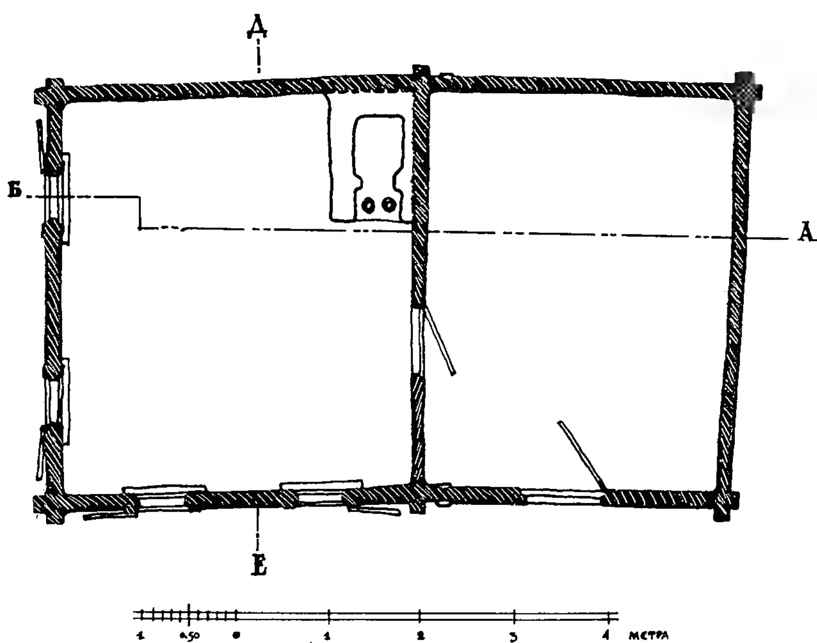

4. Обмірний план хати. Місто Харків, Єлисаветинський провулок. *Кресленик. 1920 р.*

Розріз АБ

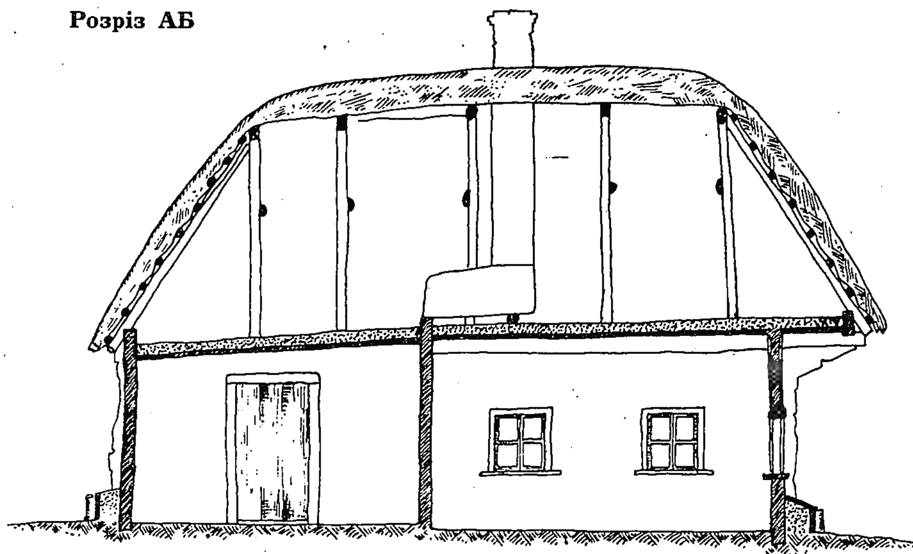

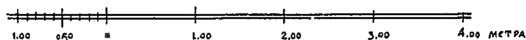

5. Поздовжній розріз хати. Місто Харків, Єлисаветинський провулок. *Кресленик. 1920 р.*

Розріз ДЕ

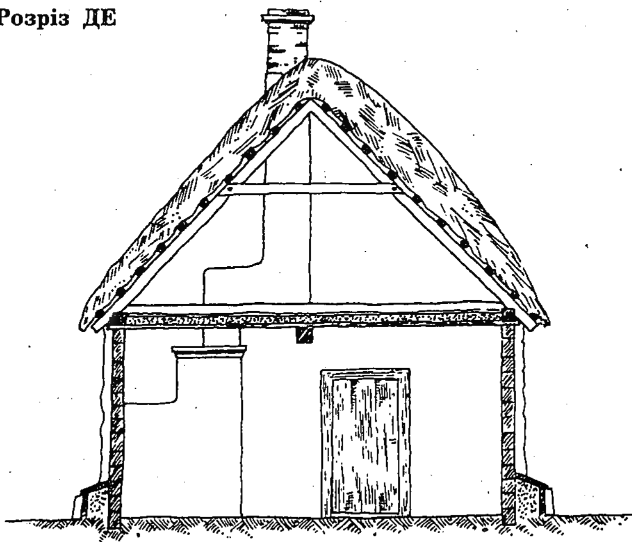

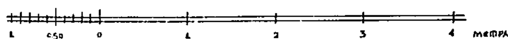

6. Поперечний розріз хати. Місто Харків, Єлисаветинський провулок. *Кресленик. 1920 р.*

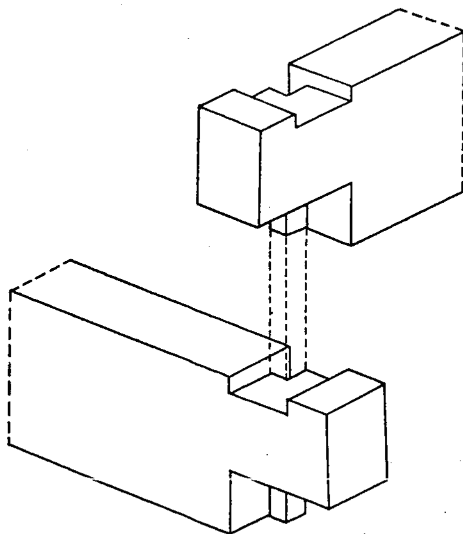

7. Замок вінців зрубів. Місто Лебедин, Миколаївська церква.
Обмірний кресленик

8. Хата Бурика. Місто Лебедин, Глушків провулок.
Фото. 1928 р.

9. Хата Зеленого. Місто Лебедин, Парфилів провулок.
Фото. 1928 р.

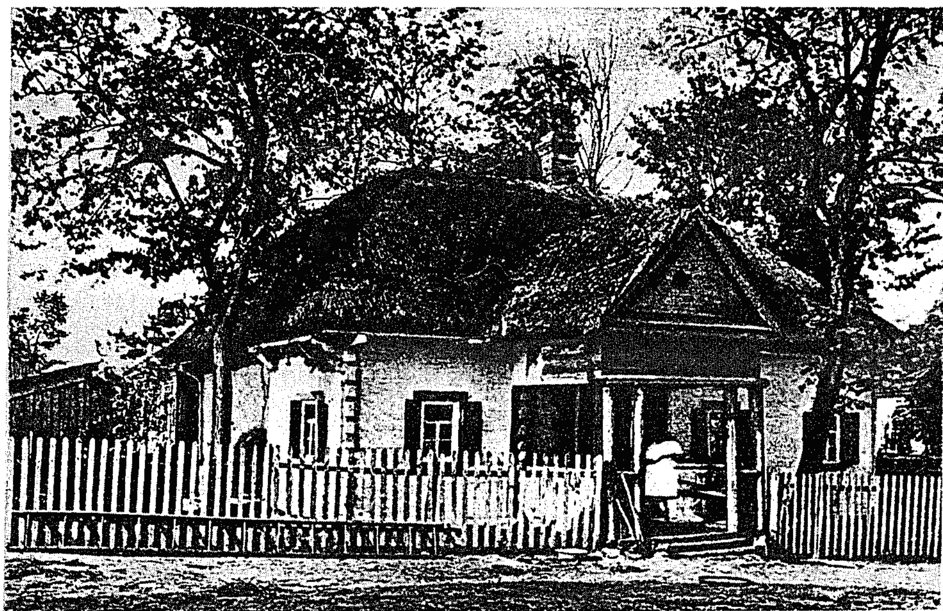

10. Хата Черкашина. Місто Лебедин, Затулин провулок.
Фото. 1928 р.

11. Хата Овчинникових. Місто Лебедин, Боднівка.
Фото. 1928 р.

12. Хата Римара. Місто Лебедин, Перша Зарудка.
Фото. 1928 р.

13. Хата Шкурчихи. Місто Лебедин, Широка на Кобіжчу.
Фото. 1928 р.

14. Хата Лобка. Місто Лебедин, Середівка.
Фото. 1928 р.

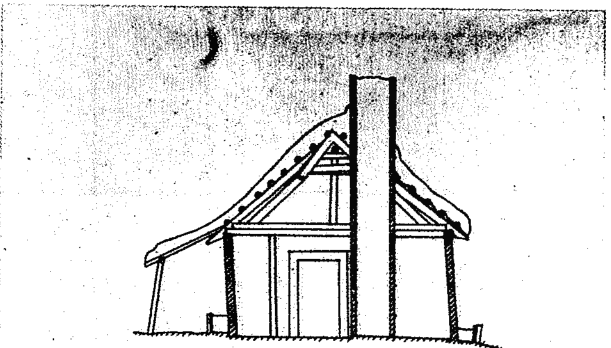

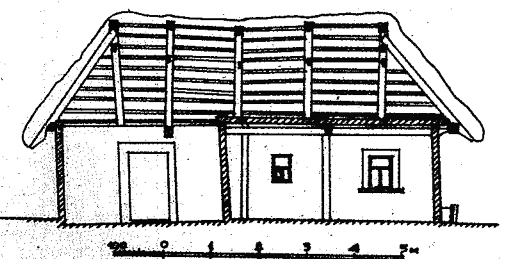

15. Хата. Місто Лебедин, Боднівка, 39. Поздовжній і поперечний розрізи. *Кресленик. 1928 р.*

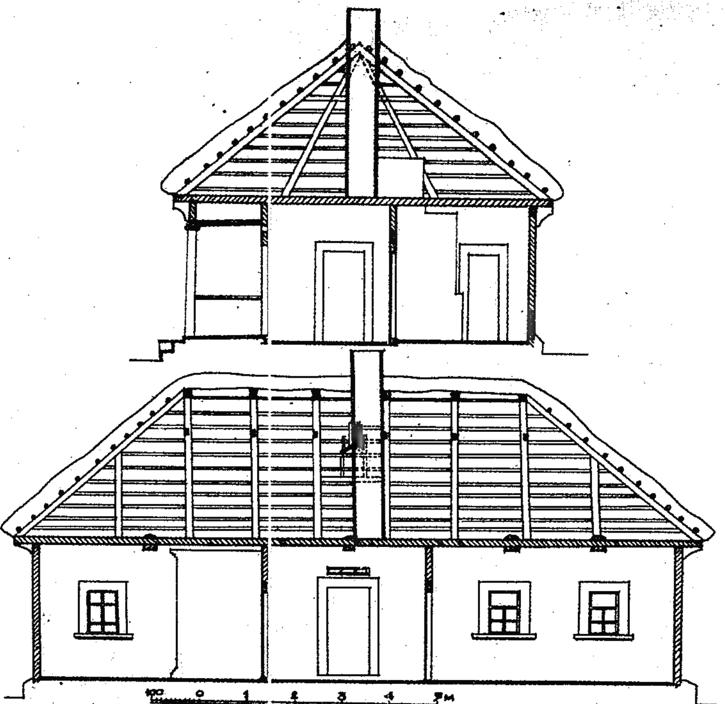

16. Хата Палагути. Місто Лебедин, вул. Стрільникова. Поперечний і поздовжній розрізи. *Кресленик. 1928 р.*

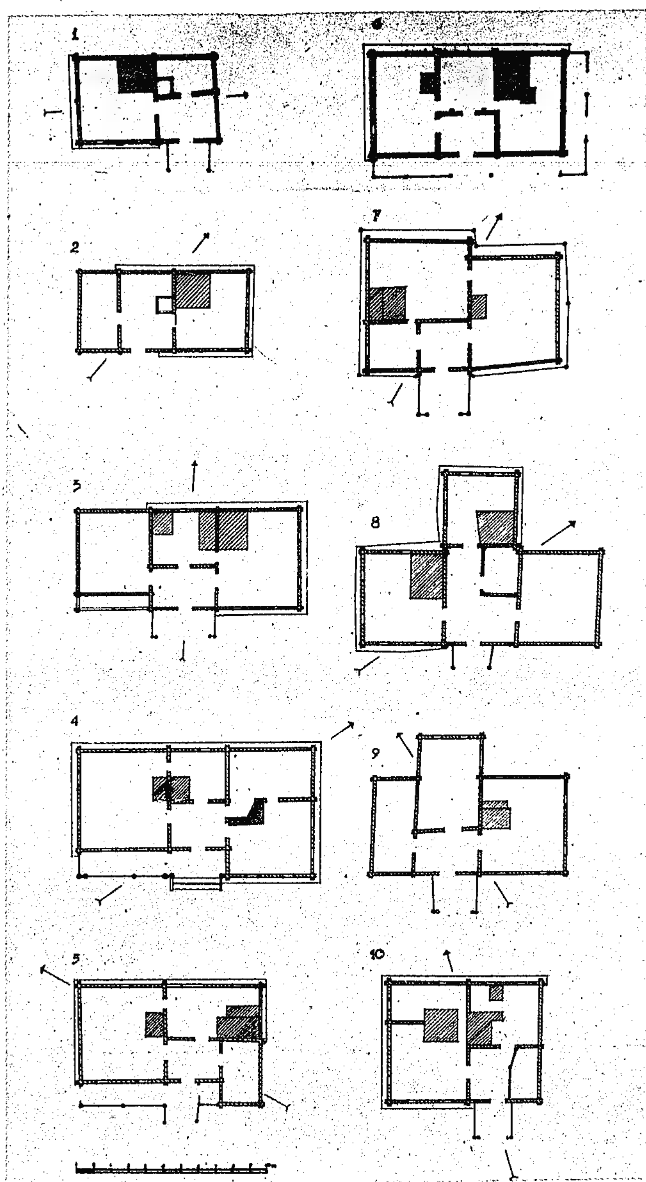

17. Обмірні плани хат у Лебедині:
1. Боднівка, 39; 2. Боднівка, хата Овчинникових; 3. Широка на Кобіжчу, хата Шкурчихи; 4. Вул. Стрільникова, хата Палагути; 5. Провулок Гайкового, хата Зорича; 6. Вул. Стрільникова, хата Бриля; 7. Затулин провулок, хата Черкашина; 8. Глушків провулок, хата Королька;
9. Вул. Пилипинська, хата Веселого;
10. Вул. Трьохсвятська, хата Семенюти.

18. Хата Бадьора, Село Червоний Оскіл. *Фото. 1927 р.*

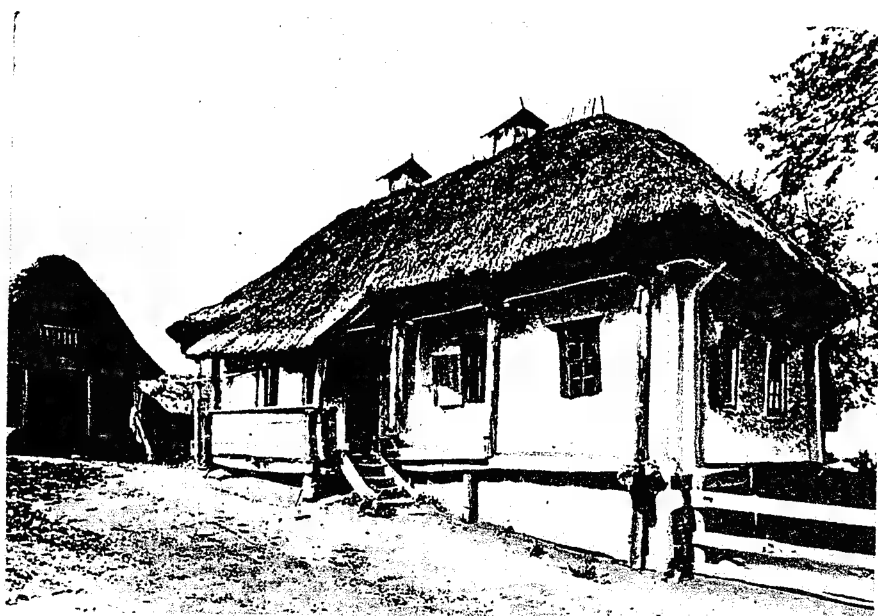

19. Хата Федоренка. Село Червоний Оскіл. *Фото. 1927 р.*

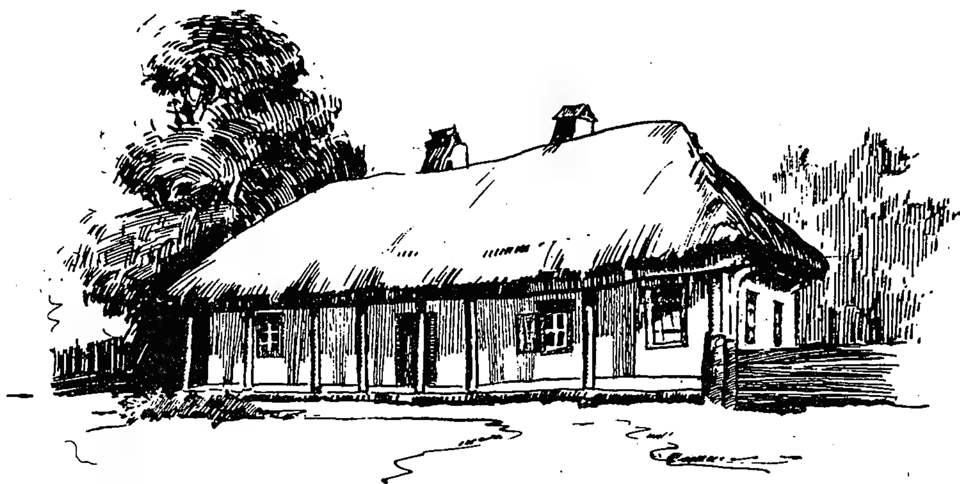

20. Хата Рубача. Село Червоний Оскіл. *Рисунок. 1927 р.*

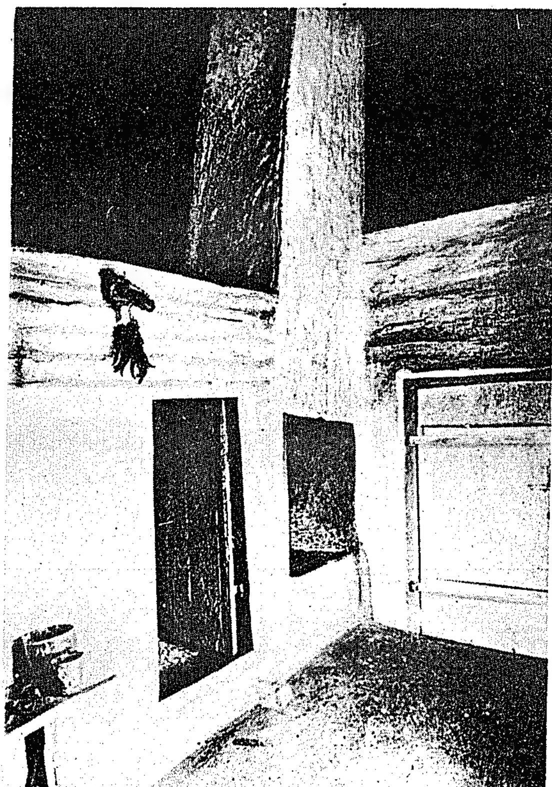

21. Сіни хати Рубача. Село Червоний Оскіл. *Фото. 1927 р.*

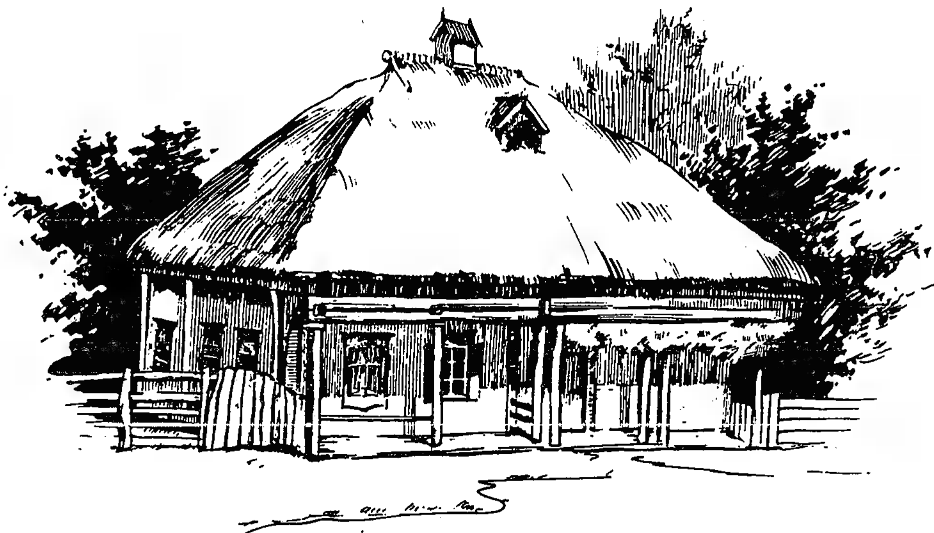

22. Хата Ковалівського. Село Червоний Оскіл. *Рисунок. 1927 р.*

23. Хата. Село Левківка Ізюмського повіту. *Рисунок. 1927 р.*

мост, а на той башне почали делать шестиугольный раскат"[31]. Отже, стіни замку — це дерев'яні палі, закопані сторчма по гребеню валу.

В опису цього ж ізюмського замку 1784 р. згадується уже лише вал і сухий рів, а про стіни згадки немає. Вони зникли. Зникли стіни і башти згодом і в лебединському замку, бо при нових формах ведення війни вони стали зайвими. У XVII ст. башти в лебединському замку були рублені, як і в Ізюмі, а стіни — сторчові палі до гребеню валу.

Як виглядало у XVII ст. місто Лебедин, яка була його забудова, не маємо відомостей. Графічні матеріали, що давали б уявлення про вигляд нашого міста у XVII ст., також відсутні. З XVIII ст.* до нас дійшов "План городу Лебедину сочиненный в 1787 р." Отже, це не план існуючого міста, а проект його перебудови. Збереглося також "Описание к генеральному плану г. Лебедина" та "Экономические примечания на лебединский уезд 1785 г.". Ці документи свідчать, що Лебедин розташовувався по обох берегах річок Вільшанки й Труханки (вона ж Боровка). На Вільшанці у місті було три ставки. У літню спеку Вільшанка мала глибину 2 аршини і ширину 10 сажнів. (У "Примечаниях" її глибина визначається не більш як сажнем і ширина 20 сажнями.)

В "Описании к генеральному плану" зазначено, що місто було укріплене з трьох боків земляним валом висотою від 2 до 4 сажнів і шириною в основі від 2 до 3 сажнів. Фортифікація за минуле століття зазнала значних змін. Якщо у XVII ст. на валах фортеці в Лебедині стояли стіни і башти, то згодом стіни й башти зникають, і в XVIII ст. з'являються на кутках фортеці 4 земляні батареї, які прикривав земляний вал висотою в 1 сажень. Фортеця мала 4 в'їзди. Зі сходу на захід через місто протікала Вільшанка, що під самою фортецею "робила крутость з осипним ровом глибиною від 1 до 4 саж.".

У місті на Вільшанці було збудовано 4 млини. Перший — вище міста на Ушивській греблі. Другий — замковий, нижче першого, проти міського валу. Третій — у самому місті на Василевій греблі. Четвертий — у кінці міста на Осипенковій греблі. Ці млини працювали круглий рік, не мололи лише під час повеней та жарким літом. На Труханці стояв млин-вешняк, що молов весною та восени і літом в дощові роки. На Ушивській греблі стояв млин на дві комори; в першій було 2 мучні камені, а в другій — 1 мучний постав і сукновальна валюша. У замковому млині теж було 2 клітки; в одній — 2 мучні постави, в другій — 1 мукомельний камінь і 1 просяна ступа. Комора на Василевій греблі мала 2 мучні камені. На Осипенковій греблі також були 2 мучні постави. Крім млинів, хліб мололи в місті ще 40 вітряків.

[31] Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание...— Отд. V.— С. 5—10.

* Реєстратори хрущовського перепису Лебедина 1732 р. занотовували лише двори і кількість хат у них, не визначаючи ніякої різниці між хатою сотника і козака. Певно, так воно й було у дійсності. Пізніше "Описание к генеральному плану г. Лебедина" виділило з маси хат 9 "господарских домов", а в "Экономических примечаниях по Лебединскому уезду" уже налічують 30 дерев'яних панських домів і один мурований. Але чим різнилися ці "доми" від хат, не пояснено. У тогочасному "румянцівському опису" Гетьманщини інструкція відрізняє хату від "партикулярного дому" за тою ознакою, що доми мають більше двох покоїв. Уявлення про вигляд тогочасних будинків дають архівні документи, зокрема "Дело о всех состоящих в Малой России казенных домах" 1781 р., у якому зафіксовані плани і зовнішній вигляд частини будівель сусідньої зі Слобожанщиною Гетьманщини. На жаль, графічні матеріали "Діла" досі ще не опубліковані.

“Описание” та “Примечания” занотували у Лебедині такі промислові підприємства: 40 горілчаних заводів, 15 броварень, 3 солодовні, 5 заводів, на яких фарбували вовняні в’язані пояси місцевого виробництва. Крім того, був тут і завод, який виготовляв селітру — раз на 7 років виварював до 500 пудів селітри, яку постачали на Шосткинський завод.

У Лебедині, за “Описанием к генеральному плану”, налічувалось 1409 дворів та 9 (а за “Примечаниями” 30) панських будинків. Тут був урядовий дерев’яний будинок, в одній половині якого містилася дворянська опека і нижній земський суд, другій — правління городничого, магістрат, варта, архів, льох для казни, соляна комора. Був у місті мурований (недобудований) собор і 12 дерев’яних церков. Про школи згадки немає, проте школи тут були. Перепис Хрущова 1732 р. засвідчує у 4 дворах школи та в 3 дворах 11 осіб школярів. Ці відомості, безперечно, неповні. Ф. Гумилевський у третьому томі свого “Историко-статистического описания Харьковской епархии” опублікував документ 1743 р., де згадується лебединський учитель Юхим Гарбар, у хаті якого “учинено поругание иконе”.

На базарі у Лебедині налічувалось 19 комор, з яких продавали промислові товари. Двічі на тиждень відбувалися торги. Сюди навколишніх сіл привозили хліб, крупу, дрова, сіно та інше. Чотири рази у рік в Лебедині проходили ярмарки, на яких купці з українських та російських міст продавали свій крам: сукна, шовкові тканини, мідний та цинковий посуд, інші речі.

Мешканці міста займалися хліборобством. Також чимало чоловіків чумакували — закуповували на Дону рибу, у Криму сіль, а потім розпродували їх на ярмарках. У вільний від сільськогосподарських робіт час цехові і позацехові ремісники — ковалі, гончарі, шевці, кравці, ткачі, теслярі та інші — займалися своїм ремеслом, обслуговуючи таким чином населення. Був у Лебедині 30-х рр. XVIII ст. і музичний цех. Жінки пряли коноплю, льон, вовну і ткали полотно, сукно, в’язали пояси.

Заселялося Дике Поле за правом “займанщини”. Кожен мав право займати і використовувати певну ділянку вільної землі. Але не кожен міг це зробити. Користувалися цим правом лише ті, хто мав необхідні для цього засоби: інвентар, робочі руки, робочу худобу, посівний матеріал. Тому уже під час самого заселення тут утворилися групи заможніших людей, а поряд з ними було багато таких, які не мали засобів, щоб скористатися отим правом займанщини.

Російський уряд посилав на Дике Поле своїх межовиків, які обмежували територію кожного полку, кожної сотні, кожного села: орні землі, ліси, пасовиська й сіножаті, річки й озера. Обмежована територія вважалася власністю усієї громади. Орні землі й пасовиська розподілялися між членами громади. Ліси ж вважалися неподільною власністю цілої громади. У цих “в’їжжих лісах” жителі могли заготовляти будівельний матеріал для житла та дрова для опалення. Тут же вони заготовляли ліс для громадських потреб: на будівництво і ремонт замку, мостів і т. п.

Хліборобство становило основний засіб існування слобожан. Дослідження розвитку економіки старої Слобожанщини тільки розпочинається. Проте деякі дані вже опубліковані. Так, відомо, що в 1785 р. у Лебединському повіті з 149 120 десятин землі під оранкою було 80 633 десятини. В архівних “Ответах на экономические вопросы 1766 р.” зазна-

чалося, що на землях Сумщини в урожайні роки збирали у сім разів більше, ніж висіяли, а в південних повітах — у десять разів більше. Багато це чи мало? Дослідник Слобожанщини А. Слюсарський на основі своїх підрахунків прийшов до висновку, що основна маса населення не мала середньої норми хліба, багато людей постійно голодували[32]. Низька культура землеробства швидко призвела до того, що на кінець XVII ст. частина населення Лебединської сотні почала еміґрувати. Переселялися "не имевшие, по умножению народонаселения, довольного количества землі в прежних местах своего жительства"[33].

Склад переселенців був настільки виразний, що давав підставу писати про них до Москви: "Вони люди вільні, поважні, багато проміж них майстрів"[34]. Ці майстри на нових місцях відразу починають організовувати виробництво. У 1653 р. тут починається організація гутного промислу. У документі 1657 р. уже згадується дьогтяна варниця біля села Ворожби. Переселенці будували не тільки у себе на Слобожанщині, а й навчили своїх північних сусідів з Воронїжчини будувати вітряки і користуватися ними для мелення хліба. Маємо надруковане дуже важливе повідомлення Корнелія де Бруїна, який 1703 р. відвідав у Воронежі цікавий вітряк-турбіну, збудовану українським майстром. За його описом, ця будівля є восьмигранником, усередині її чотири млини, які працюють одночасно; без крил та інших зовнішніх пристосувань для використання вітру. Всередині також прилаштовано 7 вітрил, подібних до вітрил на човнах. Будівля має великі вікна чи двері. Коли подує вітер, відчиняються 2 чи 3 вікна звідти, звідки вітер. Через ці вікна вітер надимає вітрила і приводить у рух всю машину[35].

З ремісників слід насамперед відзначити теслів, які поряд з першорядними дерев'яними монументальними спорудами створили привабливо-мистецьку школу лебединського хатнього будівництва, яке має своєрідне обличчя. Про це піде мова далі.

Тут варто згадати і про такі ремесла, які, на жаль, або безслідно зникли, або про них залишились лише окремі згадки. Серед таких ремесел заслуговує на увагу виробництво плетених шерстяних поясів. Про цей промисел є згадки в архівних документах протягом сотні літ — від середини XVIII до середини XIX ст. Їх плетінням займались жінки. Готову продукцію фарбували на місцевих заводах, а потім везли в сусідні міста на ярмарки. Уже в середині XIX ст. Ф. Гумилевський писав, що в Лебедині у 1857 р. працювало 5 заводів (як і в середині XVIII ст.), на яких фарбували плетені шерстяні пояси місцевого виробництва на суму 5720 крб. Ці пояси продавались на ярмарках головним чином у Ромнах та в Коренній Пустині (на Курщині)[36].

---

[32] Слюсарский А. Социально-экономическое развитие Слобожанщины. XVII—XVIII вв.— Харьков, 1964.— С. 209.

[33] Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание...— Отд. V.— Харьков, 1858.— С. 301.

[34] Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы: В 3 т.— М., 1953.— Т. 1.— С. 145.

[35] Див.: Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете.— Отд. IV.— М., 1872.— С. 129.

[36] Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание...— Отд. V.— С. 301.

Зникло в Лебедині й виробництво плахт. У 20-х рр. нам пощастило зустрітися з місцевою жителькою Лобковою, яка пригадала імена місцевих майстринь-плахтарок, назви плахт і назви візерунків, які ткали на плахтах ці майстрині.

До середини XIX ст. тривало у Лебедині виробництво килимів. Їх під час досліджень ще можна було знайти у скринях місцевих господинь та по церквах. Зразки цих килимів експонувалися у Лебедині на виставці 1918 р.[37]. Дещо про них друкувалося [redacted] окремих періодичних виданнях та наукових працях[38].

Гончарне виробництво у Межиріччі зникло також. Ще недавно [redacted] хатах у Лебедині можна було знайти посуд межиріцького виробництва. Але минув час, і тепер лише старі люди інколи згадують у розмовах про "межиріцькі свистунці". Правда, окремі зразки межиріцького посуду потрапили до Музею українського народного мистецтва у Києві.

Було на Лебединщині й гутництво. Але воно не просто зникло, навіть пам'ять про нього тут зовсім затратилась. І лише архівні документи нагадали нам про нього.

Питання про гутне виробництво на території Слобожанщини (як і про інші промисли — гончарство, ткацтво, килимарство) досі не опрацьоване. Не зібрані й не систематизовані відомості про гути, що зустрічаються принагідно [redacted] архівних документах XVII—XVIII ст. Проте навіть окремі розрізнені відомості, які потрапили в опубліковані праці про Слобожанщину Ф. Гумилевського, Д. Багалія, А. Слюсарського та інші, свідчать, що гутне виробництво виникло на Слобожанщині у середині XVII ст., а особливого розвитку набуло в першій половині XVIII ст.

У 1653 р. до міста Вільного Охтирського Слобідського полку з Києва прибув "українець Т. Юр'їв (гутний майстер) з жінкою, дітьми та братом"[39]. Наприкінці XVII ст., як зазначає А. Слюсарський, існувало кілька гут: коло Чугуєва (1698 р.), що виготовляла скло для вікон, та гута Перекрестова біля Охтирки (1699 р.), яка діяла й у 1717 р.; вона випускала скло для вікон і "горщики"[40]. Особливо поширилося гутництво на півдні Слобожанщини. У кінці XVII ст. збудовано гуту в селі Рождественському на Дінці, що належала Ф. Шидловському[41]. У 1707 р. ця гута була на відкупі "у черкащанина стекольных дел мастера А. Гутника"[42]. У 1732 р. в ній працювало 63 робітники. На початку XVIII ст. з'являються гути Шидловського в селі Іванівському (1702 р.), Данилевського коло села Великого (1706 р.), Захаржевського коло міста Ізюма (1720 р.), Матюшкина [redacted] селі Протопопівцях та сотника Дунина у місті Змієві (1732 р.). У слободі Богородській біля Святогорського монастиря гута була збудована за кошти монастиря. У 1720 р. на ній працювало 10 родин кріпаків. У

---

[37] Каталог першої виставки української старовини.— Лебедин, 1918.

[38] Таранушенко С. Первая выставка украинской старины в Лебедине // Южный Край.— 1918.— № 104; його ж. Музей українського мистецтва: Відчитна виставка за 1923 рік.— Харків, 1924; його ж. Мистецтво Слобожанщини XVII—XVIII ст.— Харків, 1928; його ж. Килими // Історія українського мистецтва.— К., 1968.— Т. 3.— С. 364—372.

[39] Воссоединение Украины с Россией.— Т. 1.— С. 207.

[40] Слюсарський А. Слобідська Україна.— Харків, 1954.— С. 186.

[41] Там само.— С. 261.

[42] Там само.

1736 р. біля Мерефи під Харковом Я. Крапоткин купив у козака греблю, двір і землю, а 1737 р. збудував тут гуту, на якій працювали його піддані.

Немає сумніву, що на Слобожанщині гут було значно більше, ніж ми перелічили у дослідженні. Однак тепер про старе гутництво тут нагадує лише назва села Гути (біля Богодухова). Про решту гут згодом тут були втрачені навіть згадки, і відомості про них зберегли лише архівні документи. Так, в опублікованому тестаменті 1678 р. лебединського обивателя Олексія між свідками бачимо Андрія Гутника[43]. Отже, в Лебединському повіті на Пслі гути з'являються уже в XVII ст. З тестаменту лебединського крамаря Тимофія довідуємося, що в 1710 р. у селі Бішкінях на Пслі стояв його "гутницький двір з усіма будівлями"[44].

Як уже вказувалось, ми не знаємо докладно, яку продукцію та у якій кількості випускали згадані гути. В документах згадується лише, що охтирська гута виготовляла скло для вікон, у Чугуєві також виробляли скло для вікон та "горщики" — себто посуд. А гута в селі Рождественському продукувала "кружки", тобто оболонки для вікон. Можна припускати, що аналогічну продукцію випускали гути й на Слобожанщині: оболонки та "аркушеве скло" для вікон, а також скляний посуд: штофи, барильця, фіґурні пляшки ("ведмедики"), кухлі й чарки для напоїв, "гала" (пристосовані для прасування наміток).

Місцеві гути не задовольняли попиту на їхні вироби, і "Экономические примечания" 1785 р. зазначають, що скло в Охтирку довозили із Стародубівщини.

Лебединські хати

Хатнє будівництво Лебедина вивчалося уже після того, як було опрацьовано й опубліковано наслідки досліджень хат Харкова[45]. Лебедин розташований на північний захід від Харкова. Тутешні хати, утримуючи слобожанські риси, разом з тим виявили дослідникам своєрідні місцеві архітектурно-стилістичні відтінки, де в чому відмінні від харківських.

Дослідженню Лебедина було присвячено кілька літніх місяців протягом 1924—1928 рр.,— значно більше часу, ніж харківським хатам. Проводилось це дослідження у більш сприятливих умовах, ніж у Харкові, далеко ґрунтовніше й досконаліше і охопило воно хатнє будівництво цілого міста. Паралельно з хатами були досліджені (хоч у меншій кількості, ніж хати) господарські будівлі (клуня, вітряк, кузня), а також монументальне дерев'яне будівництво (церкви) Лебедина. Ці комплексні дослідження виявили, що зруби стін усіх рублених будівель Лебедина (незалежно від їх призначення) в кутках в'язані були однаково — в хатах, коморах, кузнях, церквах вживався один і той самий складний замок[46], що надавав виключної стійкості зрубам. Це був переконливий доказ високого ступеня розвитку будівельно-технічної майстерности лебединських теслів.

---

43 Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание...— Отд. III.— С. 446.

44 Там само.— С. 447.

45 Таранушенко С. Хата по Єлисаветинському проулку під ч. 35 у Харкові.— Харків, 1921; його ж. Старі хати Харкова.— Харків, 1922.

46 Див. креслення замку на рис. 7.

Обстеження навколишніх сіл (Кургана, Озака, Пристайлова, Чернелого, Груні, Будок, Вільшани) показало, що в них будували хати того ж типу, що й у Лебедині, тільки простіші, і їхні типологічні особливості були значно бідніші, ніж у місті. Лише у Межиріччі (колишній великій промислово-торговельній слободі) хати за побудовою були ближчі до лебединських.

Почалися дослідження у Лебедині обходом і ознайомленням з кожною хатою в кожному дворі: накреслювався схематичний план і зарисовувався зовнішній вигляд хати, складався за виробленою анкетою опис будівлі, до якого вносилися відомості про час її спорудження, про перебудови й ремонти, про стан будівлі під час дослідження, вписувалися відомості про будівельні матеріали, конструктивні засоби, оздоблення і т. п.

Після камерального опрацювання зібраного матеріалу визначалися об'єкти для подальших поглиблених досліджень. Як правило, обмірювалися їхні плани, поздовжній і поперечний розрізи. Обміри проводилися точні, за "покришкинським" методом. Одночасно проводилося фотографування, перевірка, уточнення і доповнення опису. Весь зібраний матеріал — виготовлені обмірні кресленики, фотографії і польові записи — зберігся іліг в основу цього нарису. Зібрані ж підготовчі матеріали для складання діаграм, у яких графічно відображені числові дані про розповсюдження у місті типів хат, а також виготовлені за цими матеріалами діаграми під час війни були втрачені. Досліди над хатнім будівництвом Лебедина були опубліковані у статті під назвою "Короткий огляд роботи Харківського музею українського мистецтва за 1925 рік" у журналі "Червоний шлях" (1926.— № 5—6) та статті "Архітектурне обличчя слобожанського містечка і села", надрукованій в "Культурі і побуті" — додатку до газети "Вісті ВУЦВК" (1926.— № 17).

За матеріалами, зібраними під час досліджень житлових будівель міста Лебедина, була написана наша стаття "Українські народні меблі", надрукована в журналі "Народна творчість та етнографія" (1957.— № 2). У другій нашій статті "Вітряки" був опублікований обмірний кресленик і знімок одного з досліджених лебединських вітряків у цьому ж журналі (1958.— № 1).

Лебедин існує з середини XVII ст. Хатнє будівництво тут, окрім пожеж, якихось лих, що могли різко змінити обличчя міста, не зазнало. Сторонніх впливів воно теж не відчувало. Житлове будівництво розвивалося повільно, задовольняючи власними силами матеріальні й естетичні потреби населення.

Вище ми наводили архівний документ, який засвідчив, що лише в другій половині XVIII ст. у місті з'являються перші 9 "господських будинків". На хатньому будівництві Лебедина архітектура цих "домів" ніяк не позначилася.

Ми наголошували також і на тому, що в Лебедині, як і в інших населених пунктах Слобожанщини, зібралося населення з різних населених пунктів Правобережжя, Західної України аж до крайніх західних етнографічних кордонів включно, а частково і з Лівобережжя — Гетьманщини. Отже, культура Слобожанщини — продукт взаємодії усіх складових її елементів.

Основна маса лебединських хат була рублена. Відносний достаток будівельного лісу давав змогу розвинутися теслярському мистецтву, що

виявило себе у розмаїтості планових вирішень житла, варіантах конструктивних засобів, багатстві і вишуканості архітектурних форм і оздоблення.

Зруби хат ставили на стояках. Підвалини клали звичайно дубові. Вінці ж зрубу були з сосни. Зустрічалися й дубові (наприклад, хата Бриля на Стрільниковій вулиці). Рідше використовувалося мішане дерево: сосна й вільха (хата Недільки). Про таку хату говорили: "Збиралися, як старці на кисіль". Складався зруб з пластин чи півкругляків. Товщина зрубу — від 11 до 16 см, найчастіше 12—13 см. Залежно від висоти зрубу його складали від 8 (хата на Боднівці,. 39) до 13 (хата Римаря на Другій Зарудці) вінців.

Стелю клали на сволоках (один чи два) з товстих щільно припасованих дощок. На них насипали товстим шаром землю й пісок, [redacted] поверху змазували глиною. Кістяк даху складали крокви, пов'язані бантинами. На крокви набивали лати, і до лат прив'язували солом'яні сніпки (парки чи трійки). У старіших хатах дахи були "до підкроковні", коли крокви зарубкою налягали на ощепину і пришивалися до неї дерев'яним тиблем (хата Гусака на Будильській вулиці, хата № 20 на Боднівці), а кінці кроков звисали вільно над стіною, утворюючи стріху. Новіші хати крили "під коробку". Тоді крокви часом бували подвійні; коротші упиралися нижніми кінцями [redacted] ощеп, а верхні закріплювалися п'ятами до "платвин" — брусів, що клалися поверх ощепу. Знизу виступ даху за межі зрубу підшивався, утворюючи "коробку", яка й дала назву цій системі дахів. Висота кістяка даху найчастіше дорівнювала висоті зрубу стін. У певній групі хат висота даху була більша за висоту зрубу, та й конструкція кістяка тут теж була складніша. Ці хати були, певно, спадкоємницями житла заможних власників — козацької старшини. Про них ще буде мова далі. Дах вкривали соломою на чотири схили рівненько, без острішків.

Підвалини житлової хати і низ зрубу стін зовні оточує призьба — загороджена дошками чи виплетена з лози низенька стінка, засипана піском чи землею. Вона захищає від вологи і від переохолоджування низ хати. Дуже часто призьбу змазували червоною чи жовтою глиною. Стіни ж зрубу хати шпарували або по клинцюванню обмазували глиною. А як висохне, змазували легко підсиненою крейдою. Стіни комори, а часто й сіней небілені. Тильні боки комори й сіней часом змазані червоною або жовтою глиною. Загалом зовнішня обмазка хати (чи відсутність її) — один з важливих компонентів кольорового оформлення житла. Лебединським хатам притаманна стримана і вишукана гама кольорів. Засобів такого кольорового вирішення зовнішності хат чимало, і господині житла приділяють йому багато уваги. Протягом року обмазка хат кілька разів поновлюється.

Зовнішній вигляд лебединських хат досить часто збагачують і прикрашають також піддашки та ґанки. В старіших будівлях піддашки є упродовж усього чола хати. В новіших вони оздоблюють лише частину чола: то виступають наперед лінії зрубу стін, то, навпаки, вдаються нішею у ґлиб будови; тоді і функцією, і архітектурним оформленням це вже не піддашок, а веранда. Піддашки значно ускладнюють світло-тіньову гру, збагачують виразність архітектурного вирішення хати. Нерідко

перед сіньми виступає просторий ґанок з колонками і фронтоном вгорі; вони ще більше посилюють елемент живописності хати.

Будівельники у Лебедині приділяють багато уваги пропорційності як цілої будівлі, так і окремих її компонентів. Вишукано в них розміри і співвідношення даху до зрубу стін (залежно від точок, з яких доводиться розглядати будову, про що вже згадувалося вище), розраховано оживлення гладі стін віконними просвітами, продумано співвідношення маси зрубу і призьби і т. д.

Усередині долівку хати звичайно змазували глиною і підводили по краях та біля печі смужкою червоної чи жовтої глини. У коморах, як правило, настилали підлогу. Узагалі ж хата на помості — явище дуже рідке.

Раніше лебединські хати пишалися митими всередині стінами зрубу і стелі. Побудова такої хати вимагала добірного будівельного матеріалу, високої майстерності теслів і посиленого потім піклування про неї господарки. У час наших досліджень про миті хати залишилися лише спогади (у хаті Палагути на Стрільниковій вулиці зовсім свіжі). У решті осель стіни всередині були вже мазані побілом по дереву. Багато хат зберігали ще варисті печі. Старіші печі складалися з сирцевої цегли, лице їх викладалося неполив'яними (білими, з тисненими візерунками) кахлями (хата Подолька на Будильській вулиці, Недільки на Береговій вулиці). У новіших же печах "зеркало" викладали з випаленої цегли і білили. Виводився дим з печі у бовдур, що стояв у сінях. У частині хат бовдури згодом знизу (аж до стелі) розбирали, а верхню частину (на горищі) залишали (хата Баскадриса у Парфиловому провулку).

Приглянувшись до поширених форм планового вирішення обстежених хат Лебедина, помічаємо, що старовинних, "класичних" (хата плюс сіни та хата плюс сіни плюс комора) будівель тут майже не залишилося. А ті, що збереглися, були поперероблювані. Пояснюється це тим, що межі міста затверджувались ще в третій чверті XVIII ст., а протягом XIX ст. населення його значно зросло, і вільного місця для будування нових хат не вистачало. Отже, унаслідок тісноти треба було заходжуватися переробляти старі хати. Таким чином довелося у них частину сіней або сіней і комори відгороджувати, прорубувати нові вікна і обладнувати тут хатину. Проблема хатини у XIX ст. стала чи не найгострішою. При будівництві нових хат майстри, зберігаючи контури зрубу старіших типів, вносили у планування житла уже винайдені засоби вирішення проблеми хатини або вишукували нові варіанти. Один з розповсюджених у новіших хатах засобів поширення площі полягав у прибудові до хатини зовні з тилу тристінка, що перетворював чотирикутний план на "виступний" план, чи план "глаголем".

У Лебедині були поширені два основні типи плану хат. Перший походив від двокамерної будови (хата й сіни) і складався з двох головних частин — окремих зрубів. В одному містилася велика житлова хата, у другому — решта приміщень. У старіших будівлях цього типу житловим приміщенням була рублена чотиригранна клітка, до якої впритул приставлявся зруб сіней*. У багатьох хатах цього типу сіни згодом перегороджували навпіл: ближче до чола — сіни, за ними вглиб — комора. У

* Боднівка, хата Круша; Широка на Кобіжчу, хата Костенка та інші.

новіших будівлях сіни відразу при побудові хати перегороджували на сіни й комору*. Часом уся будівля складалася з одного суцільного зрубу, в якому містилися: в одній половині хата, в другій — хатина й сіни з відгородженою у сінях коміркою**. Бувало, що до комірки добудовували впритул рублену комірчину, яка виступала перед чолом будівлі***. Тоді план перетворювався у "виступний". В інших будівлях, ставлячи хату, комору робили "виступною"****, часом виступала не лише комора, а комора й сіни***** або менша хата******. Отже, виступні плани мали чимало варіантів.

Хоч контур плану хат у Лебедині найчастіше складає замкнутий чотирикутник, який і становить головний плановий тип, проте планів "глаголем", з виступними частинами, зустрічаємо теж немало. У них виразно виявлено намагання збільшити площу житла. В одних будівлях хатину збільшують, добудовуючи до неї з тилу тристінок*******, в інших хатину будують виступною відразу********. Збільшення площі хатини викликало потребу збільшити також і площу комори. Виступну хатину дуже часто, майже завжди, супроводить піддашок упродовж чола такої ширини, щоб план цілої будівлі вписувався у чотирикутник, перекритий чотирисхилим дахом хати (провулок Гайкового, хата Зорича; Гмирин провулок, хата Бурика; Глушків провулок, хата Таранченка; Червин провулок, хата Чирви). У хаті Палагути на Стрільниковій вулиці виступна не комора, а друга хата; так само виступною стала друга хата (майстерня) в хаті Рожка на Другій Зарудці.

Друга поширена в Лебедині група планів хат походить від трикамерної будови: хата, сіни, комора. Кілька хат зберегли цей тип плану непорушно, у чистому вигляді*********. У значній більшості будівель згодом (а в деяких і спочатку) при побудові сіни переділялися навпіл, відділяючи у сінях хатину**********.

У залежності від тісноти дворища житло планують ще інакше: основний корпус складається з двох поставлених поруч хат; сіни ж і комору ставлять не між обома хатами, а добудовують у шули впритул до чола одної з хат***********.

Коли на будівництво трикамерної хати використовували зруб готової, звичайно старішої від хати, комори, що досі стояла окремо і причілок якої був коротший, ніж хата (а це траплялося нерідко), тоді перед коморою у новій будівлі утворювався піддашок************.

---

* Боднівка, хата № 39; провулок Мудрого, хата Романенка.

** Глушків провулок, хата Вільховика, хата Мельника; Гмирин провулок, хата Чигринця.

*** Перша Зарудка, хата Грищенка.

**** Глушків провулок, хата Таранченка; провулок Гайкового, хата Зорича.

***** Глушків провулок, хата Бурика.

****** Стрільникова вулиця, хата Палагути.

******* Хата на Пилипинській вулиці, № 32.

******** Застулин провулок, хата Черкашанина; Довгалівка, хата Горошка.

********* Берегова вулиця, хата Недільки; Боднівка, хата Овчинникової.

********** Будильська вулиця, хата Гусака; Глушків провулок, хата Пилипенка; Гмирин провулок, хата Чигринця; Деревенька, хата Хороша; Зарудка, хата Римара; Підварок, хата № 6; Стрільникова вулиця, хата Бриля; Трисвятська вулиця, хата Іванисенка; Широка на Кобіжчу, хата Шурдукала; Середівка, хата Овраменка та інші.

*********** Будильська вулиця, хата Подолька.

************ Гмирин провулок, хата Шкарупи; Широка на Кобіжчу, хата Шкурчихи.

У трикамерній групі планів хати часом також будувалися "глаголем"*. Іноді план набував вигляду виступного через те, що причілок хатини і сіней робили довшим від причілка хати**. З трикамерного утворився Т-подібний план, коли з тилу до сіней прибудовували тристінок хатини***. Коли ж відповідно до тильного виступу з чола будували ґанок з фронтоном на сішках, тоді утворювався "хрещатий" тип плану хати****.

Крім зазначених вище широко розповсюджених у Лебедині типів планів дослідникам зустрівся ще один. Хоч він і складався, як інші відомі типи, з хати, кімнати, сіней і комори, але ці компоненти утворювали не видовжену звичайно по фронтону будівлю, а компонувалися у чотирикутник з яскраво вираженим нахилом наблизитися у плані до прямокутника з відношенням чола до причілка, як 4 до 3*****. Спочатку нам здавалося, що такий потяг до компактного вирішення плану виявляє характерну рису новоутвореного місцевого типу. Тим більше, що збудовані у Лебедині після 1917 р. нові хати часто тяжіли також до вирішення плану наближенням до квадрата. Та згодом, після ознайомлення з архівною справою 1781 р., у якій подано описи і обміри будівель XVIII ст. на території Гетьманщини, довелося відмовитися від такого припущення. Згадана архівна справа засвідчила, що цей тип плану був поширений в Україні уже в другій половині XVIII ст., а склався він, очевидно, ще раніше.

Осторонь від інших стоять дві лебединські хати: Кривенка (раніше Кравчуна) на Охтирській вулиці та Лобка на Середівці. Зовні вони подібні до решти хат: рублені, обмазані глиною і побілені, вкриті соломою. Але контури, склад і компонування покоїв, їх розміри різко відмінні від інших.

Міщанські хати Лебедина функціонально нічим не відрізняються від селянських. Бо в Лебедині усі мешканці були насамперед хлібороби. Ремеслами займалися у вільний від сільськогосподарських робіт час. Хати ж Кривенка і Лобка призначалися для іншого, ніж у типових хатах, укладу життя. Так, хата Лобка, зокрема, дозволяє думати, що ця будівля наслідує у якійсь мірі своїх попередниць. В ній у внутрішній переборці виявлено закладений шматок старовинного сволока з частиною різьбленого на ньому напису: "[...] рабомь божнимь ионаномь стефанови: кри[м]ки[м] 1718 року мца ю[...]" Отже, цей шматок сволока, очевидно,— пам'ятка будівлі початку XVIII ст., і можна вважати, що вона — нащадок житла козацької старшини.

Послідовно подавати описи кожної з 57 одібраних і досліджених нами хат вважаємо нераціональним. Виділивши головні прикмети кожної, ми звели їх докупи і, зіставивши, об'єднали в таблицю, яку й наводимо нижче. Ця таблиця має такі графи: графа I подає довжину причілка і чола хати (житлового приміщення) у метрах; графа II вказує довжину сіней, дорівнюючи її до розміру причілка чи чола житлової хати; графа III дає довжину сіней і комори разом, теж у порівнянні з розміром

* Стрільникова вулиця, хата Палагути; Чирвин провулок, хата Чирви.

** Глушків провулок, хата Олійника.

*** Глушків провулок, хата Королька; Зарудка, хата Ламаха.

**** Пилипинська вулиця, хата Веселого.

***** Трисвятська вулиця, хата Семенюти.

причілка чи чола; графа IV подає висоту зрубу хати у метрах; графа V — висоту кістяка даху у порівнянні з висотою зрубу стін.

Таблиця виявила найбільш широко вживані взаємозв'язки складових частин житла. Вони такі:

Таблиця

Адреса, прізвище* господаря оселі	Довжина причілка хати (чола житлового приміщення) дорівнює	Довжина чола сіней дорівнює	Довжина сіней комори (разом) дорівнює	Висота зрубу хати дорівнює (см)	Висота кістяка даху дорівнює
1	2	3	4	5	6
1. Боднівка, хата Круша	312/342	довжині чола хати		202	
2. Боднівка, № 39	445/425	1/2 діагоналі		202	висоті зрубу хати
3. Глушків провулок, хата Ситника	513/380[1]			238	
4. Широка на Кобіжчу, хата Костенка	500/462[2]	1/2 чола хати		256	
5. Провулок Мудрого, хата Романенка	478/484[2]	наближається до розміру чола хати		215	висоті зрубу хати
6. Бровків провулок, хата Бровка	414/410[3]	1/2 діагоналі хати		205	
7. Глушків провулок, хата Вільховика	446/423[2]	1/2 діагоналі хати	причілкові хати	256	
8. Глушків провулок, хата Мельника	536/458[4]	1/2 діагоналі хати	причілкові хати	266	
9. Гмирин провулок, хата Чигринця	449/418[4]	1/2 причілка хати	причілкові хати	273	
10. Перша Зарудка, хата Грищенка	530/460[4]	1/2 причілка хати		248	

Примітка. Поширений при розмітці плану житлової хати взаємозв'язок боків чотирикутника, у якого два протилежні боки зрубу дорівнюють стороні, а дві сторони — апофемі рівностороннього трикутника, використовували також майстри в пам'ятках дерев'яної монументальної архітектури України.

* Прізвище господаря і назву вулиці ми подаємо тут лише такими, якими вони були в 1924—1928 рр.

[1] Чоло — сторона квадрата, причілок — діагональ того ж квадрата.

[2] Чоло разом з товщиною зрубу стін дорівнювало внутрішньому розмірові причілка.

[3] Зруб — квадратна клітка.

[4] Чоло хати — апофема рівностороннього трикутника зі стороною, що дорівнює причілкові тої ж хати.

1	2	3	4	5	6
11. Панченків провулок, хата Глущенка	517/471[4]		причілкові хати	263	
12. Провулок Гайкового, хата Василенка	544/498[4]		причілкові хати	263	
13. Парфилів провулок, хата Баскадриса	512/457[4]	1/2 діагоналі	причілкові хати	256	
14. Глушків провулок, хата Таранченка	520/455[4]	1/2 чола хати	чільній стіні хати	260	
15. Глушків провулок, хата Бурика	531/460[4]	1/2 чола хати	причілкові хати[5]	280	більше висоти зрубу стін
16. Стрільників провулок, хата Палагути	538/502[2]			280	—,,—
17. Провулок Гайкового, хата Зорича	525/473[4]		причілкові хати	278	висоті зрубу хати
18. Парфилів провулок, хата Зеленого	529/448[4]		чолу хати	249	висоті зрубу хати
19. Пилипинська вулиця, № 32	532/480[4]	1/2 діагоналі хати	причілкові хати[7]	252	
20. Довгалівка, хата Горошка	534/477[4]	1/2 чола хати	чолу хати[7]	279	
21. Затулин провулок, хата Черкашанина	547/472[4]	1/2 чола хати	причілкові хати[7]	276	зі стелею дорівнює висоті зрубу хати
22. Стрільників провулок, хата Ялтенкової	479/460	1/2 причілка хати	причілкові хати	245	висоті зрубу хати
23. Будильська вулиця, хата Подолька	529/464[4]		причілкові хати	245	висоті зрубу хати
24. Берегова вулиця, хата Недільки	459/433[2]	1/2 діагоналі хати	причілкові хати	235	
25. Боднівка, хата Овчинникової	402/403[3]	1/2 діагоналі хати		192	
26. Парфилів провулок, хата Рибальчихи	475/420[4]		причілкові хати	228	
27. Будильська вулиця, хата Гусака	503/443[4]	1/2 діагоналі хати		238	висоті зрубу хати
28. Глушків провулок, хата Пилипенка	434/388[4]		причілкові хати	230	менше висоти зрубу
29. Глушків провулок, хата Лавренка	521/466[4]	наближається до 1/2 причілка хати		255	

[5] Причілок комори і хатини разом дорівнюють діагоналі хати.
[6] Причілок кімнати і кухні разом дорівнюють причілкові хати з піддашком.
[7] Причілок комори і хатини разом дорівнюють діагоналі хати (хатина виступає за лінію напільної стіни хати).
[8] Довжина будівлі дорівнює подвійній її ширині.
[9] Довжина чола комори дорівнює довжині чола хати.

1	2	3	4	5	6
30. Деревенька, хата Хорошка	458/422[4]	1/2 причілка хати	чолу хати	223	
31. Друга Зарудка, хата Рожка	538/500	1/2 причілка хати	[10]	279	
32. Друга Зарудка, хата Римара	537/479[4]	1/2 чола хати	чолу хати[11]	257	більше висоти зрубу
33. Лошаків провулок, хата Куткового	525/450[4]		причілкові хати	260	
34. Парфилів провулок, хата Ляшка	525/461[4]		причілкові хати	275	
35. Підварок, № 6	570/524[4]		причілкові хати	252	
36. Пилипинська вулиця, хата Савенка	470/470[3]	[12]	[13]	217	
37. Середівка, хата Овраменка	458/458[3]	1/2 причілка	[14]	230	
38. Соломчина вулиця, хата Глушакової	547/434[15]	наближається до 1/2 діагоналі хати	наближається до причілка хати	238	
39. Стрільникова вулиця, хата Зеленої	526/500[3]	1/2 причілка хати	наближається до причілка хати	282	
40. Стрільникова вулиця, хата Бриля	580/343[16]			252	більше висоти зрубу
41. Трисвятська вулиця, хата Іванисенка	538/465[4]	1/2 діагоналі хати	діагоналі хати	280	
42. Трисвятська вулиця, хата Гриценка	520/463[4] 517/455	1/2 діагоналі хати		213	більше висоти зрубу
43. Широка на Кобіжчу, хата Шурдукала	510/482[2]	1/2 причілка хати	довжині хати	250	
44. Охтирська вулиця, хата Шияновської	569/563[3] 580/520			266	
45. Перша Зарудка, хата Горобця	405/393[2]			217	

[10] Причілок хатини й майстерні разом дорівнюють діагоналі хати.
[11] Довжина комори дорівнює половині причілка хати.
[12] Чоло сіней дорівнює половині діагоналі хати.
[13] Чоло комори дорівнює половині чола хати.
[14] Чоло хатини дорівнює половині довжини хати й сіней.
[15] Причілок: чоло дорівнює 5:4.
[16] Чоло будівлі дорівнює подвоєній довжині причілка. Хата Бриля випадає з ряду типових житлових хат Лебедина. Раніше у ній був шинок. Будувалася вона з розрахунком використати хату під шинок. Хата мала з чола й причілка піддашки. Чоло поділено на три майже однакові частини. Чоло сіней (разом з товщиною зрубу стін) дорівнює довжині чола кожної з обох світлиць. Комори хата не мала.

1	2	3	4	5	6
46. Гмирин провулок, хата Шкарупи	473/469[17,3]	більше 1/2 чола хати	діагоналі хати	227	висоті зрубу зі стелею
47. Підварок, № 4	458/423[4]	1/2 діагоналі хати	[18]	247	
48. Широка [illegible] Кобіжчу, хата Шкурчихи	526/458[4]	1/2 діагоналі хати	[17]	263	
49. Чирвин провулок, хата Чирви	528/425[4]	1/2 причілка хати	[19]	257	більше висоти зрубу хати
50. Глушків провулок, хата Олійника	486/460[2]	1/2 діагоналі хати		238	
51. Глушків провулок, хата Королька	495/440[4]			250	висоті зрубу стін зі стелею
52. Перша Зарудка, хата Ламаха	520/432[4] 520/442	1/2 причілка хати		250	
53. Пилипинська вулиця, хата Веселого	527/465[4]	1/2 діагоналі хати	[20]	255	висоті зрубу хати
54. Соломчина вулиця, хата Соломчихи	508/457[4]	1/2 діагоналі хати	причілкові хати	258	
55. Трисвятська вулиця, хата Семенюти	434/434[21]	1/2 діагоналі хати з хатиною		258	більше висоти зрубу
56. Охтирська вулиця, хата Кривенка				250	3/2 висоти зрубу стін
57. Середівка, хата Лобка				280	3/2 висоти зрубу стін

[17] Довжина квадратної комори дорівнює половині довжини хати і сіней.
[18] Довжина квадратної комори дорівнює довжині сіней.
[19] Чоло хатини дорівнює половині чола хати і сіней. Причілок хатини і кухні разом дорівнює діагоналі хати.
[20] Довжина комори дорівнює половині чола хати.
[21] Діагональ хати дорівнює причілкові будівлі.

Таблиця свідчить, що плани чотирикутного зрубу хати (житлового приміщення) Лебедина мали розміри: причілок від 312 до 580 см. У 36 хатах з 57 він перевищував 500 см; чоло в тих же хатах мало розміри від 342 до 563 см, здебільшого від 450 до 500 см.

Взаємозв'язки розмірів причілка і чола визначалися так: у 32 зрубах причілок дорівнював стороні рівностороннього трикутника, а чоло — апофемі того ж трикутника. Це — найпоширеніший в Лебедині засіб роз-

бивки плану хати*. До нього зверталися тоді, коли причілок дорівнював 434 см, і тоді, коли він становив 547 см довжини.

В окремих хатах план мав форму квадрата**. В інших — наближався до квадрата: довжина чола разом з товщиною стін зрубу дорівнювала внутрішній довжині причілка***. Зустрічалися й такі зруби, у яких чоло дорівнювало стороні квадрата, а причілок — діагоналі його. Часом причілок становив 5/4 довжини чола.

Чоло сіней дорівнювало то половині довжини причілка тої ж хати, то половині діагоналі зрубу, то (рідше у старовинних будівлях) розмірові чола хати.

Там, де на чоло будівлі виходили сіни й комора, довжина їх обох (разом) часто дорівнювала довжині причілка хати, рідше — довжині чола; часом чоло комори дорівнювало довжині чола сіней.

Висота зрубу стін досліджуваних хат становила від 192 до 282 см. Здебільшого — понад 250 см. У 34 хатах висота зрубу дорівнювала половині довжини причілка, а в 15 — половині довжини чола хати.

Висота кістяка даху звичайно дорівнювала висоті зрубу. В окремих випадках, коли треба було уникнути ілюзійного "западання" даху, майстри збільшували його висоту часом до 3/2 висоти зрубу.

Інші рідко вживані форми взаємозв'язку розмірів будівлі (хати) занотовано у таблиці.

Селянське житло південної Слобожанщини

Найдавніші писемні звістки про житло південної Слобожанщини знаходимо [redacted] "Описній книзі Зміївського козачого монастиря" 1702 р.,[47] про що ми уже вели мову на початку нашого дослідження. Наведені у цій книзі відомості засвідчили, що на межі XVII—XVIII ст. на півдні Слобожанщини ще нерідко можна було зустріти однокамерну чорну (курну) хату; але разом з тим тут уже були розповсюджені розвинуті типи житла. Протягом XVIII ст. житлове будівництво зазнало значних змін. Зокрема наприкінці XVIII і в XIX ст. набули поширення "миті" хати, у яких зруб стін всередині не білили глиною, а мили. Частина таких хат збереглася і до кінця першої третини XX ст.

Улітку 1927 р. нам довелося здійснити обстеження хатнього будівництва південної Слобожанщини — Ізюмського та Зміївського повітів. Ми зустрілися тут з характерними рисами, властивими житловому будівництву саме цього району. Таких рис не знайдено ні на півночі, ні в центральній зоні, ні на південному сході Харківської губернії.

Перші поселенці на слободі Ізюмського слобідського полку у середині XVII ст. зійшлися з Задніпров'я, почасти з Лівобережжя та інших полків Слобожанщини. І звідусіль сюди приносили навички до улюблених архі-

* І не лише в Лебедині. З дев'яти хат Харкова, дослідження про які опубліковані, у шести будівлях план розбито теж за приписом: причілок — сторона, чоло — апофема рівностороннього трикутника (хата по Єлисаветинській вулиці, 35; Основ'янській, 70; Заіківській, 39; Валеріанівській, 73; Основ'янській, 67; Токовій, 50.

** Квадратні плани мають у Харкові хата на Кузинській вулиці, 35; Нічліжній, 8.

*** У Харкові наближається до квадрата хата на Лисогірському кладовищі.

[47] Багалей Д. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства.— С. 87, 117, 178.

тектурних форм. Отже, одні південно-слобідські риси є частково пережитком якихось давніх і занесених здалеку форм[48]. Інші утворилися уже на нових місцях. Але при сучасному стані наших досліджень відповісти на питання, які риси місцеві, а які занесені, немає змоги.

Південна Слобожанщина до недавнього часу мала досить лісів, які давали змогу житло і монументальні будівлі виконувати в дереві. Досліджені місцеві монументальні дерев'яні пам'ятки засвідчили, що тут у другій половині XVIII ст. працювала (умовно назвемо її "лиманською") школа теслів, яка відзначалась високою будівельною технікою та характерним архітектурно-мистецьким оформленням будівель. Будівельна техніка і архітектурна виразність монументалістів відбилися і на житловому будівництві.

Наш огляд селянського житла південної Слобожанщини почнемо з Червоного Оскола. Це найпівденніший з обстежуваних нами пунктів на Ізюмщині. Центр села забудовано будиночками міщанського типу, решта — селянські хати. Основна маса хат тут рублені, обмазані глиною, побілені, вкриті соломою на чотири схили. Залежно від заможності, складу родини хати мають відміни у розмірах і типах плану. Найпростіший тип — хата та сіни — тепер зустрічається рідко. Здебільшого у таких хатах згодом сіни розбивалися поперечною переборкою на сіни й хатину. Тип хата — сіни — комора зник, бо комори згодом були поперероблювані на хати. Отже, найпоширеніший тепер тип — дві хати через сіни. Часто хати мають піддашки на сішках упродовж усього чола. Зрідка перед сіньми спереду піддашка буває ще й присінок. У старих хатах сволок клали з причілка на порогову стіну, у новіших — з чільної на напільну. Стелі — з дерева, у бідніших хатах — очеретяні. Сіни звичайно стелі не мають. Випущені на причілку кінці верхніх вінців зруба (місцева їх назва "дармовіси", а на півночі Слобожанщини — "підкосичі") тримають на кінцях горизонтально покладені три бруси, що підтримують напуск стріхи. Стеля випадає напроти середнього бруса.

Старіша конструкція даху звалася "до підкроковні". Кінці кроков тоді зависають за зруб і зарубаними в них на півметра від кінця крокви п'ятками закріплюються тиблями до підкроковні — верхнього вінця зрубу. Новітні хати відмінні від старіших. Вони мають більші розміри, складніші плани, на причілок у них виходять три, а не два, як у старіших, вікна. Піддашок у нових хатах скраю частково закритий: тут міститься комірчина або сюди виходить надвірною стіною хатина. Покрівлі на нових хатах високі, з гребенем. Вони з'явилися тут недавно, але набули значного поширення. Частину нових хат вкрито по-міському — "під коробку". Конструкція кістяка покрівлі таких хат значно відрізняється від старовинної: поперек зрубу стін поверх нього кладуть бруси, які кінцями виступають наперед стін на 30—35 см. У ці бруси ("платвини") п'ятками врубують крокви. Просвіт, що утворюється між стінами й платвинами знизу й збоку, зашивають дошками, забираючи основу даху ніби в коробку, що й надала назву цілій конструкції даху. Крокви — звичайно три пари — встановлюються на бруси — "платвини", які кла-

[48] Миті хати характерні, зокрема, для Гуцульщини. Див.: Головацький Я. Народные песни галицкой и угорской Руси.— М., 1878.— Т. І.— С. 7. На Поліссі в курних хатах стіни всередині миють до половини. Див.: Чубинский П. Малоруссы Югозападного края.

24. Хата Соловйова. Село Протопопівка Ізюмського повіту. *Фото. 1927 р.*

25. Хата Зайчика. Село Гусарівка Ізюмського повіту. *Фото. 1927 р.*

26. Хата Кравченка. Село Лиман Зміївського повіту. *Фото. 1927 р.*

27. Хата Решетняка. Село Лиман Зміївського повіту. *Фото. 1927 р.*

28. Хата Лозового. Село Лиман Зміївського повіту.
Рисунок. 1927 р.

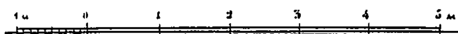

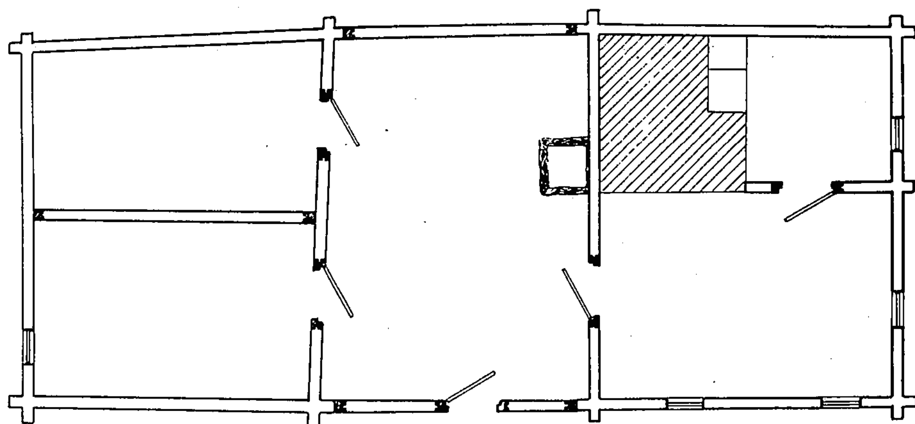

29. Хата Лозового. Село Лиман Зміївського повіту. Обмірний план.
Кресленик. 1927 р.

626-6

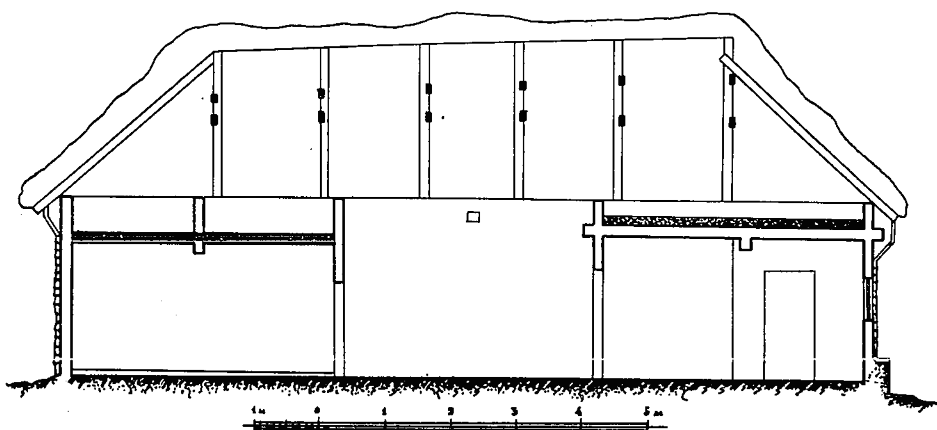

30. Хата Лозового. Село Лиман Зміївського повіту. Обмірний розріз.
Кресленик. 1927 р.

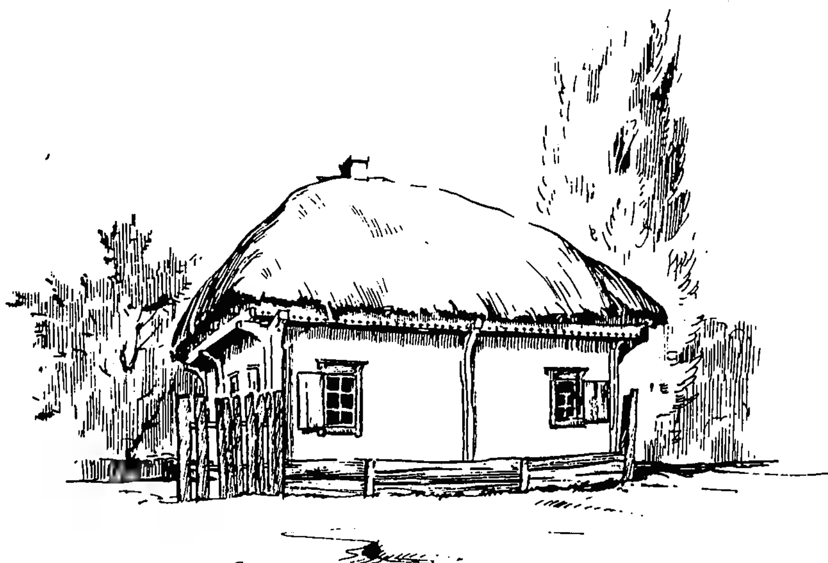

31. Хата Куща, вигляд [illegible] вулиці. Село Лиман Зміївського повіту.
Рисунок. 1927 р.

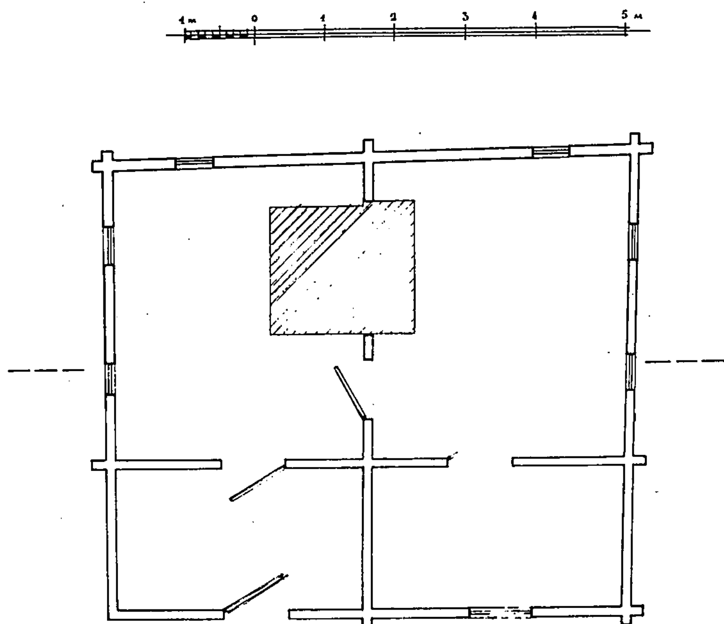

32. Хата Куща. Село Лиман Зміївського повіту. Обмірний план. *Кресленик. 1927 р.*

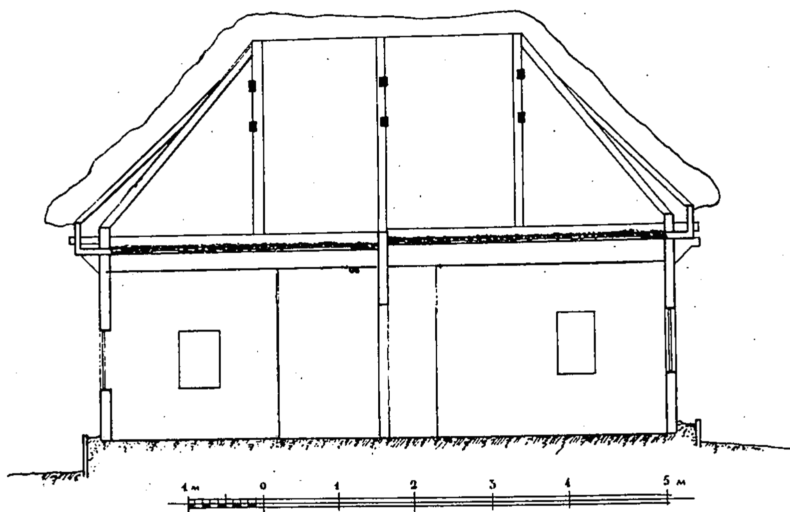

33. Хата Куща. Село Лиман Зміївського повіту. Обмірний розріз. *Кресленик. 1927 р.*

34. Хата Шелихівського. Село Андріївка Зміївського повіту.
Рисунок. 1927 р.

35. Хата Шарика. Село Новоастрахань Старобільського повіту.
Фото. 1928 р.

36. Хата Ізюмського. Село Осинова Старобільського повіту.
Фото. 1928 р.

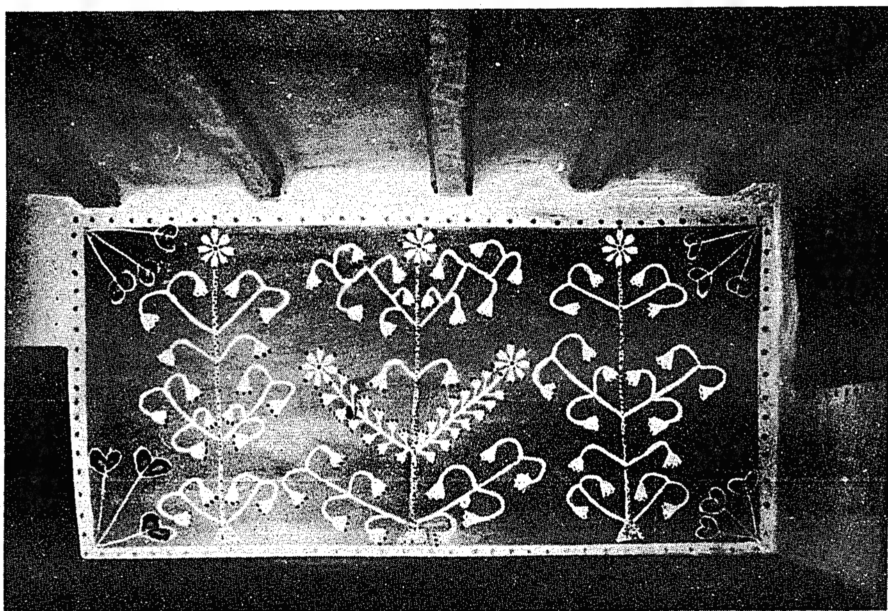

37. Хата Рубача. Інтер'єр. Село Новоастрахань Старобільського повіту.
Фото. 1928 р.

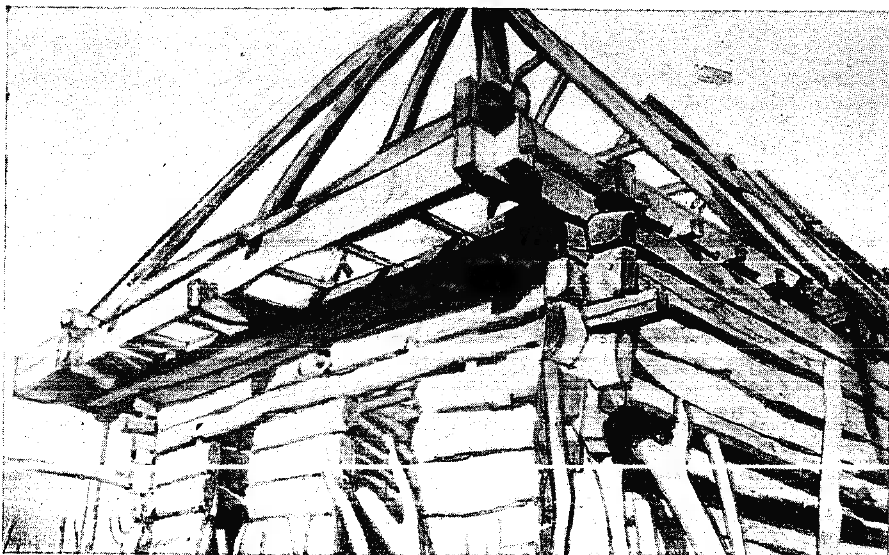

38. Кістяк недобудованої хати. Село Смолянинова Старобільського повіту. *Фото. 1928 р.*

39. Вул. Широка. Село Осинова Старобільського повіту. *Фото. 1928 р.*

40. Хата. Село Смолянинова Старобільського повіту. *Фото. 1928 р.*

41. Хата. Село Лиман Старобільського повіту. *Фото. 1928 р.*

42. Хата. Село Шульгинка Старобільського повіту. *Фото. 1928 р.*

43. Хата Демченка. Село Новоастрахань Старобільського повіту. *Фото. 1928 р.*

44. Хата Бокатого. Фраґмент. Село Шульгинка Старобільського повіту. *Фото. 1928 р.*

45. Хата Колісникова. Інтер'єр. Село Осинова Старобільського повіту. *Фото. 1928 р.*

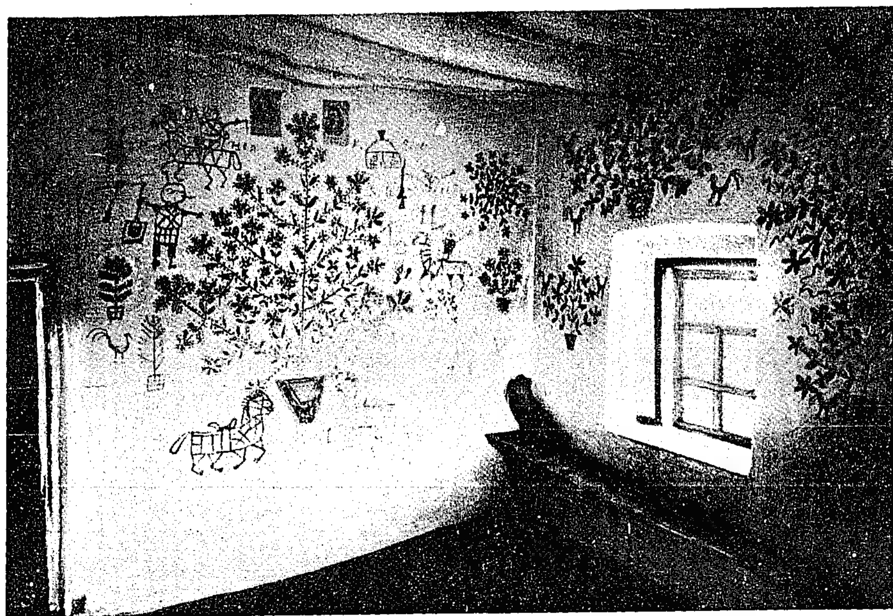

46. Хата Коваля. Інтер'єр. Село Осинова Старобільського повіту. *Фото. 1928 р.*

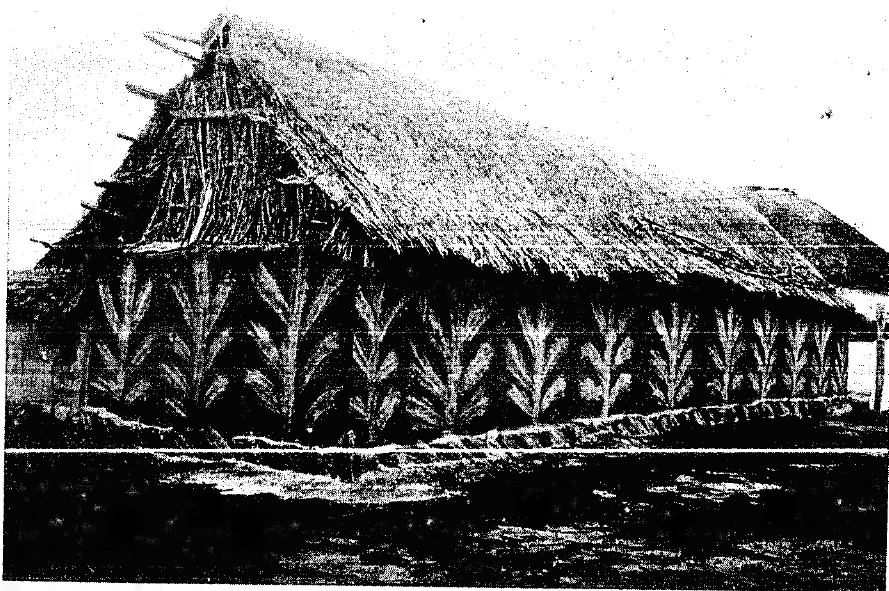

47. Клуня. Село Писарівка Старобільського повіту. *Фото. 1928 р.*

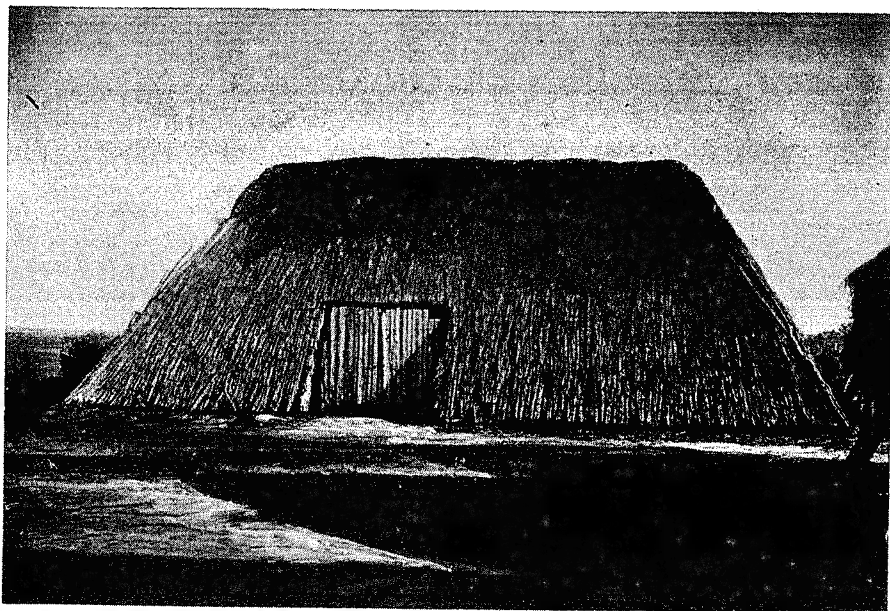

48. Половень. Село Смолянинова Старобільського повіту.
Фото. 1928 р.

дуться поперек зрубу. На кутках зрубу кладуться в діагональному напрямку бруски, що тримають звисаючим кінцем наріжницю; другий кінець бруска пригнічено іншим бруском; кінці останнього закріплені до ощепини. Наріжниці збоку підтримують підпорками.

У Червоному Осколі обміряно чотири хати. Вони виявляють різні архітектурні типи будівель та етапи в розвитку українського селянського житла, а разом з тим відбивають головні щаблі економічного розшарування селянства.

Хата діда Бадьора (рис. 18) стояла на околиці у дев'ятій сотні (поділ колишнього містечка на сотні зберігався від козацьких часів). Хата — одна з найменших, які доводилося зустрічати в тих місцях, і найпростішого типу: хата (окрема рублена клітка) та сіни збудовані "у шули" і приставлені упритул до хатньої клітки. Хата дуже стара, і другої такого типу в Червоному Осколі не було. Чи вона є зразком і в давнину малопоширеного типу, чи одна лише збереглася через велику бідність господаря, невідомо. Великих ремонтів, через нестатки господаря, хата не зазнала. Пам'ятають, що замінено було бовдур та розтесано вікна в чільній стіні. Безперечно, нераз перешивалася стріха. Припільне вікно на причілку згодом було замазано. Десять вінців зрубу складено з основних кругляків ("обелець") з остатком на кутках. Долівка у хаті земляна. Стеля з колених пластин. Її підтримує сволок, покладений з порогової на причілкову стіни. У сінях стелі немає. Причілковий піддашок винесено на 1 1/4 м перед стіною хати. Сволок та кінці верхнього вінця зрубу, підсиленого куценькими підкосичами, тримають навіс стріхи. Напуск стріхи підпирають сішки, що сперті на випущені назовні кінці підвалин. Такі широкі підстрішки на причілку нам ніде не зустрічалися, крім Старих Хуторів біля Вінниці. Там їх використовують для сушіння фруктів, а також підкочують під них воза.

Конструкція даху в хаті Бадьора — "до підкроковні". Крокви з причілка врубані у підстрішний брус, а з інших боків пришиті до верхнього вінця зрубу, і кінці їх звисають над зрубом. Крокви стягнуто бантинами і обриштовано латами. Дах вкрито соломою; парки покладено колосками вниз. Призьба — лише з чола, земляна, забрана дошками. Обмазано хату білою глиною зовні й усередині. Піч велика. Дим з комина виводиться через каглу в бовдур, що стоїть у сінях. Чільні вікна квадратні, хоч і розтесані згодом, та все ж маленькі. Ще менше старе припільне віконце у причільній стіні. Зовсім маленьке "волокове" надпільне віконце. План хати — квадрат. Чоло сіней дорівнює стороні квадрата хати. Поділена навпіл довжина причілка визначає внутрішню висоту зрубу і висоту кістяка даху. Неперероблене вікно — наближене до квадрата — відрізує по висоті середню третину зрубу хати. Хатні двері мають просвіт; відношення висоти до ширини як 2 до 1. Дах у поздовжньому перекрої заломлено під кутом 45°, а в поперечному вгорі — 100°, при підошві по 40°.

Хата Ілька Федоренка (рис. 19) розташована у восьмій сотні на Широкій вулиці, орієнтована чолом на південь. Стоїть у дворі, причілком до вулиці, відступивши від паркану далеко в глиб двору. Ця хата — типовий зразок середняцького житла дещо пізніших від хати Бадьора часів. Збудована 46 років тому* майстрами з села Орішків на Ізюмщині.

* Тут і далі мається на увазі 1927 р.

Матеріал мішаний: дуб, сосна, тополя. Знизу по вікна покладено міцніше дерево, кругляки, вище — пластинки. Вінці на вуглах в'язано з остатком. Підвалини лежать на стояках. У зрубі 12 вінців. В обох хатах по одному сволоку. Стелю настелено лише в хатах; вона з дрібного лісу та очерету. Стріху винесено кругом рівно. Призьба з трьох боків дощана, а з тилу лісяна. Будівля обмазана зокола глиною по клинцюванню; трикамерна — дві хати через сіни. Сіни перегороджені переборкою, що відділяє комірку з двома лісяними бовдурами у ній. Упродовж усього чола хата має відкритий піддашок на п'яти сішках, а перед сіньми виступає ще й присінок на чотирьох сішках; два боки присінка забрано до половини висоти рубленою стінкою. Піддашок — складова частина хати; підвалини, ощепини й крокви у них спільні. Присінок підвалинами теж пов'язаний з хатою, але вкритий по припусницях. Велика хата має відношення чола до причілка як 9 до 10. Довжина сіней (чоло) дорівнює довжині малої хати, а обоє разом дорівнюють довжині діагоналі великої хати. Висота зрубу дорівнює висоті кістяка покрівлі. Чільна кроква дорівнює довжині, а напільна — ширині більшої хати. Вікна по висоті займають середню третину висоти зрубу. Залом даху на поздовжньому перекрої дає 45°, на поперечному при вершині — 96°, а в основі по 42°.

Хата Рубана (рис. 20) — у другій сотні — характерне великосімейне середняцьке житло. Вона — варіант хати І. Федоренка, дуже поширений у Червоному Осколі тип житла. Орієнтована чолом на південь, причілком до вулиці. Будували хату 68 років тому місцеві майстри. Значних ремонтів не зазнала. Складалася з двох хат, сіней і комори. Сіни утворюються продовженням зрубу тої хати, що стоїть у глибині двору. Комірка відгороджена в сінях переборкою; у цій комірчині стоїть бовдур; тут він відкритий до сіней (рис. 21). Зруб — на 12 вінців з соснових кругляків і пластин, пов'язаних на кутках з остатком, стоїть на дубових стояках. У хаті, сінях і комірці є долівка. Стеля очеретяна, настелена над хатами та коміркою. Очеретяна стеля свідчить, що дерево уже 70 років тому стало тут важкодоступним матеріалом і його доводилося економити. Піддашок іде впродовж чола, і конструктивно він подібний до піддашка хати Федоренка. Ціла будівля складається з трьох приблизно рівних основних камер. Хата, що стоїть у глибині двору, має ванькирчик. Наличники вікон зберігають "ампіровий" характер форм і пропорцій. Сішки без капітелей (у хаті Федоренка мають абаку й подушку). Крокви, що перекривають чоло і піддашок, довші, а напільні — коротші. Хата має відношення причілка до чола як 11,5 до 9, себто дорівнює стороні рівностороннього трикутника до його апофеми. Висота кістяка покрівлі дорівнює зрубові стін. Висота зрубу дорівнює половині довжини причілка. Вікно займає третину зрубу. Залом даху на поздовжньому перекрої дає по 44°, а на поперечному при вершині — 105°, відповідно над піддашком — 35° і над напільною стіною — 40°.

Хата і навіть сіни вражають рафінованою чистотою. Архітектурні форми будівлі викликають ясний спокій та сумирність.

Хата Омелька Ковалівського (рис. 22) збудована орішківськими теслями років 80 тому. Тоді вона стояла на Порублянській вулиці, а приблизно через 25 років її перенесено на вулицю Широку у четвертій сотні. Це велика п'ятикамерна (дві хати, хатина, сіни, комірка) будівля з добірного матеріалу. Зруб сосновий на 13 вінців. Дубові підвалини ле-

жать на стояках. Стеля настелена над усіма камерами. Сволоки є по одному в кожній більшій камері; у хаті, що виходить на піддашок, сволок покладено рівнобіжно причілку, у другій — рівнобіжну чолу. Всередині стіни і стелі були миті, і лише 30 років тому хату і всередині обмазано глиною та вибілено. Піддашок підвалинами та ощепинами ув'язано з хатою і вкрито спільним дахом; отже, піддашок — складова частина будівлі. Сішки, що підтримують ощепини, мають абаки й подушки. Побіч сіней сішки поставлені парами. Наличники вікон на чільцях оздоблені променястими піврозетами. Багато ошатності хаті надає покрівля: висока, струнка, з острішком, чепурний димар, на чільному схилі "голубничок". Конструкція кістяка даху солідна: міцні крокви стягнуто кожну парою бантин. Вкрито хату "під коробку". Димар стоїть не на землі, як бовдур, а на сволоках, покладених поверх ощепини.

План будівлі має відношення боків як 3 до 4. Висота складає 4/3 зрубу, довжина крокви дорівнює 4/5 довжини причілкової стіни. Залом даху з причілка від вулиці — 53°, а від двору — 57°, у поперечному розрізі при вершині — 90° і по 45° при підошві. Вікна по висоті забирають більше 1/3 висоти зрубу. Будівля витримана у струнких пропорціях, легка і урівноважена, являє визначний зразок умілості теслів. Збудована вона була в розрахунку на іншу, а не теперішню, точку спостереження. Тепер вона трохи западає, бо стоїть на схилі пагорба, і розглядати її чоло доводиться з "підвищеного обрію".

Поширені в Червоному Осколі типи хат повторюються і в сусідніх селах. Проте в кожному з них помічаємо певні, хоч і незначні, відміни. Так, у селі Глинському ще затримався тип хата—сіни—комора, є чимало хат без піддашків, подибуються хати з планом "глаголем", де сіни виступають перед фронтоном. У Капустянах теж зустрічаються хати з піддашком і присінками; присінки тут — ґанок з фронтоном і двоспадистим дахом. У Левківці найбільш поширені типи хата—сіни—комора, дві хати через сіни; здебільшого оселі без піддашків, але іноді перед чільною стіною з'являється піддашок (рис. 13). У новіших будівлях частину піддашку відгороджують, утворюючи присінок. При напільній стіні з'являється хлівець, часто вкритий подовженою мало не до землі стріхою. Оселі орієнтовані чолом до сонця, а до вулиці стають, як доведеться. На деяких хатах дахи завершуються гребенями.

У Протопопівці впадає в око замилування "добротним" будівельним матеріалом. Солідні зруби, зокрема незакриті глиною їхні верхні частини; на причілку і з чола вони пишаються чисто обробленими (найчастіше дубовими) брусами*. Основний тип осель в Протопопівці хата—сіни—комора, з піддашком на всю довжину чола, часом і без піддашка. Усі хати без винятку рублені. Стіни зовні білені, а комори часто залишаються і без побілки. Покрівлі високі, з острішками. Вкриті звичайно "до підкроковні", а частина новіших — "під коробку". Вінці в зрубах в'яжуться "в угол", "в розкосу", "в зуб". Ощепини піддашків підтримуються випущеними кінцями верхніх вінців зрубу. Перекрито піддашки хатніми кроквами (а не по припусницях), себто піддашок становить інтеґральну частину хати. Сволочки на піддашках кладуться дуже густо. Над стелею

* Такими самими брусами пишаються старі хати і в Ізюмі.

обов'язково кладуть кілька вінців зрубу. Це одна з характерних рис хат півдня Слобожанщини, яка то виразніше, то більш стримано, але всюди проявляється. Заміряна в Протопопівці хата Соловйова (рис. 24) збудована років 30 тому. Будував її тесля Чопило з Ізюма, цим і пояснюється, що й в Ізюмі трапляються такі самі хати. Отже, ця хата може певним чином характеризувати й оселі в Ізюмі. Хату Соловйова збудовано з дуба, в зруб (12 вінців). Вінці в'язано на кутках з остатком. Підвалини лежать на каменях. Стеля хворостяна по сволочках. Сволок у хаті лежить з причілка на порогову стіну. У хаті, сінях і хатині долівка, в коморі — поміст. Призьба низенька, земляна. На гребені острішок. Даниною старовині у хаті Соловйова є бовдур. Справжньою окрасою екстер'єру, що дуже виразний у натурі і зовсім слабо виявляється на фотографії, є підстрішна обв'язка з потрійного вінця кряжистих дубових брусів, чисто виструганих і міцно припасованих один до одного драчкою. Не "розміняні" дрібними оздобами, вони імпонують своєю "монументальністю". Обв'язка підтримується такими ж солідними сохами та міцними підкосичами, які прорізують (а не лише врізуються, як у інших типах хат) ту обв'язку і виділяються на ній своєю побілкою. Ця обв'язка обходить хату з чола й обох причілків. Стріху несуть солідні крокви, стягнуті парою бантин кожна. Стеля над коміркою настелена нижче, ніж у хаті; обгороджена з усіх боків верхніми вінцями зрубу, вона утворює засік на пашу. Такі "засіки" утворено і над хатою та хатиною, лише мілкіші[49]. Висота кістяка даху дорівнює висоті зрубу стін. Причілкові крокви мають довжину, що дорівнює довжині хати, а поперечні — ширині хати (по причілку). Стріху заломлено з обох причілків на 40°, а на поперечному перекрої вгорі — на 95°, над піддашком і над напільною стіною — на 45°.

У Чепелі та Вітрівці знаходимо ті самі типи хат, що й у вищезгаданих селах. У Балаклії основний тип хата—сіни—комора з піддашком упродовж чола. Підстрішні бруси на причілках помережані "зубчиками". Дахи балаклійських хат менш круті і нижчі від червоноскільських. Крокви пришиті тиблями "до підкроковні". Орієнтовані хати чолом на південь, а де плеці тісніші — причілками до вулиці.

Гусарівка — теж село з рубленими, біленими хатами, критими соломою на чотири схили. Підстрішні причілкові бруси і тут мережані тим же способом, що й у Балаклії,— "зубчиками". Наличники до вікон у вигляді наївного селянського "ампіру" з піврозетками чи ромбами у верхньому полі та підвісками з "сухариками" в бокових дольках. Основні типи плану хата — сіни; хата—сіни—комора; рідко дві хати через сіни. В окремих випадках сіни мають двері в обох надвірних стінах. Хати звичайно не мають піддашків, рідше — з піддашками; у двох хатах піддашок обходить з чола й причілка. Перекривають піддашки хатніми кроквами, але часом перекривають їх і по припусницях. Гусарівські хати "щупліші" від протопопівських. Причілковий напуск стріхи у Гусарівці

[49] Подібні засіки на зерно на горищах хат були поширені і в Валківському повіті Слобожанщини. Див.: Минко В. Моя Минківка // Вітчизна.— 1969.— № VII.— С. 118. Зустрічалися вони і в Лебединському повіті, на Вепрівських хуторах (свідчення Власенка І. М.).

значно винесено перед стіною. У старіших хатах цей винос тримається на двох випущених кінцях верхнього кінця зрубу, без "дармовісів".

Обміряна в Гусарівці хата Зайчика (рис. 25) збудована 60 років тому. Зруб складено з вільхи (14 вінців). Підвалини лежать на каменях. Підлога земляна, лише в коморі поміст. У хаті стелю підтримують два сволоки, покладені навхрест. Стіни в хаті вибілені просто по дереву, але літ 20 перед цим стіни були миті. Велика хата з ванькирчиком. Комора з причілка вужча від хати, тому з чола у плані помітно "зазубень". Стеля комори настелена нижче, ніж у хаті, утворюючи доволі глибокий засік. Піддашок обходить будівлю з чола й причілка; його підтримують вісім сох, що спираються на підвалини, які лежать на стоянах. Обв'язка підстрішних брусів підтримується випущеними кінцями ощепин, але без підкосичів, причому ці кінці не підкреслюються так, як у хаті Соловйова у Протопопівці. Стеля піддашка хати Зайчика лежить на одному рівні з хатньою і є її продовженням, тоді як у хаті Соловйова стеля піддашка настелена нижче, ніж у хаті,— на рівні сох. Хата у плані — квадрат. Довжина сіней дорівнює половині діагоналі хати, а довжина (чоло) комори дорівнює половині довжини хати. Висота стіни зрубу хати і каркаса даху дорівнює довжині хати. Вікна займають середню третину висоти стіни; їхній просвіт відноситься до сторін як 3 до 2. Відстань вікон від кутів зрубу дорівнює подвійній ширині вікна. Дах заломлено від причілків на 45°; у поперечному розрізі вгорі — 95°, над піддашшям на 40°, над напільною стіною на 45°.

На Зміївщині типи хат ті ж самі, що й на Ізюмщині. Відміни будуть виявляти рідкісні тепер риси хат і тим збагатять основний тип варіантами. Хати тут, за незначними винятками, рублені і дають немало типів від малих найпростіших (хата — сіни) до складних. Причілкові підстрішні бруси часто прикрашені профільованими чи видовбаними "зубчиками". Доволі часто оздоблюють їх різьбленими мережками. Мережані підстрішні бруси мають місцеву назву — "красове дерево". Досить поширені на Зміївщині піддашки з чола хати. Подекуди зберігся старий тип хата—сіни—комора. Часом комора добудовувалася пізніше, куплена десь готова. Тоді траплялося, що комора або виступала наперед лінії фронту хати, або, навпаки, відступала від фронту хати вглиб. Стіни хати звичайно білені; комори часом залишають немазаними. Орієнтовані хати, коли дозволяє плецьь, чолом до сонця, а коли дворище затісне, їх становили причілком до вулиці. Дахи на Зміївщині нижчі, ніж на Ізюмщині. Старіші будівлі вкривали "до підкроковні", а молодші — "під коробку". На Зміївщині ми досліджували житло у селах Черкаському, Бішкіні, Гиївці, Верхньому Бішкіні, Андріївці, Лимані.

Слобода Лиман — колись сотенне містечко Слобідського Ізюмського полку — поселення доволі велике і давнє. Відомості про нього йдуть з XVII ст. Лиман був центром "школи" визначних теслів. Роботу лиманських майстрів зустрічали і по інших селах.

Почнемо ознайомлення з лиманським типом житла описом хати Петра Кравченка (рис. 26). Збудовано її у зруб (14 вінців) з основних обелець (кругляків) з остатком на кутках. Сіни — їхня прихатня частина — утворені продовженням зрубу хати, а причілки й суміжні з ними ділянки чола і напільної стіни складено з коротких сумаків дерева, дрібнішого від того, що пішло на хату. Зруб стоїть на стоянах. Призьба обходить

хату лише з чола й причілка; вона земляна, забрана дошками у шулки. Стеля на хаті з дубових дощок. Край стелі на причілку і над пороговою стіною пригнічено зверху ощепинами зрубу. Стелю підтримують два сволоки; головний покладено з причілка на порогову стіну. Підлога земляна. Хата мазана білою глиною. Причілковий напуск стріхи доволі далеко винесено перед стіною. Підстрішні бруси підтримуються підкосичами і краєм головного сволока. Вкрито хату очеретом, а поверх очерету соломою. Конструкція даху — "до підкроковні". Освітлюють хату троє маленьких віконець, з них передпічне — квадратне, зовсім маленьке. Дим з печі виводиться через каглу до сіней у бовдур. Раніше сіни були наскрізні, пізніше двері у напільній стіні сіней були закладені. Половина сіней, що межує з хатою, зверху відкрита, друга має стелю. Цю стелю підтримує сволок, а краєм вона врізується у бруси, що стягують стіни сіней і підтримують край стелі. Сінешня стеля настелена нижче за хатню, тому ощепини зрубу перетворюють горище сіней у неглибокий засік. Таким чином тут, у сінях, знаходимо те, що в інших хатах бачили над коморою. Планом сама хата наближається до квадрата — причілок її дорівнює довжині чола разом з товщиною обох стінок зрубу. Сіни — чотирикутник, наближений до квадрата; чоло їх дорівнює причілкові хати разом з товщиною обох стінок зрубу. Відстань вікна від кута зрубу дорівнює подвійному просвітові вікна. Більші вікна по висоті займають в зрубі стільки ж, скільки залишається до стелі, але відстань їх від долівки більша; так само вище середини стіни вміщено і передпічне віконце. Кістяк даху не дорівнює, як звичайно, висоті зрубу, а становить лише 4/5 його. Це свідчить, що дах перероблено. І через неспроможність дістати ліс відповідного розміру сталося відхилення від норми. Архітектурні форми хати справляють враження кострубатої жорстокості. Голі стіни, підсліпуваті вікна викликають асоціації голоду і холоду.

Від другої обміряної лиманської хати Ю. Решетняка (рис. 27) віє глибокою давниною і понурою суворістю. Дерево, як матеріал, майстер цінить і поважає. Він не приховує його властивостей і виявляє його природну форму. Економлячи на роботі, намагається разом з тим торкатися тих форм якомога менше. Тому архітектурні форми будівлі і засоби їх виявлення, їхня мова підкреслено прості, стримані до лаконізму, суворі в незайманій чистоті. Вони виразно виявляють в архітектурних формах життя спокійно-повільне, близьке до природи, і працю хлібороба-селянина в умовах майже натурального господарства; його домовитість, любов до немудрого, замкнутого, бережливого укладу життя.

Рублено хату з товстих соснових кругляків з остатком на кутках; зруб складався лише з дев'яти вінців. До хатнього зрубу-клітки впритул приставлено другий зруб на комору і сіни. Перед сіньми і коморою — піддашок, що підтримується сохами і перекритий по припусницях. Хату з тилу і комору з причілка обходить халаш, що шириною дорівнює піддашкові. Призьба земляна, забрана дошками у шулки, обходить чільну та причілкову стіни хати. У хаті й сінях долівка, в коморі — поміст. Стеля вкриває хату й комору. В коморі стелю настелено нижче, ніж у хаті, і на горищі тут утворюється верхніми вінцями уже знайомий нам засік. У хаті підтримує стелю сволок, покладений з причілка на порогову стіну. Кінець сволока і кінці ощепу зрубу (без підкосичів) випущено на причілку; вони підтримують доволі далеко винесений на причілку навіс

стріхи. Другий сволок підтримує стелю у коморі. Третій стягує порогову й напільну стіни сіней. Крокви — з дебелого лісу, і ноги кожної пари стягнуто двома бантинами. Вкрито хату очеретом, а поверх соломою. Очерет у Лимані широко вживають на пошивання дахів тому, що село стоїть над великим озером. Це озеро й постачає очеретом усе село. Огріває хату піч з бовдуром. Освітлюється хата чотирма вікнами: двоє більших покутніх і двоє маленьких — передпічне та припільне. Хата обмазана білою глиною, комора немазана. В плані причілок хати дорівнює довжині чола разом з товщиною стінки зрубу. Сіни (чоло) дорівнюють половині діагоналі хати, довжина комори — половині причілка хати. Висота кістяка даху дорівнює висоті зрубу стін. Довжина крокви дорівнює 2/3 довжини хати. Віддалення вікон від кутів зрубу дорівнює подвійному просвітові ширини вікна. Цією ж мірою визначається і винос стріхи на причілку. Більші вікна займають по висоті середню третину висоти зрубу і мають пропорцію 3 до 2. Стріха заломлена з причілка на 45°; над коморою на 50°. У поперечному розрізі при вершині — 90°, решта кутів — по 45°.

Стару хату Ониська Лозового (рис. 28—30) будував місцевий лиманський тесля Ващенко. У хаті чимало архаїки. Будівля рублена з сосни, з двох окремих зрубів-кліток: хати і комори. Сполучають ці зруби забрані у шули сіни. В хаті і сінях долівка, у коморі — поміст. Сіни без стелі; хата й комора пристелені. Перед сіньми й коморою просторі присінки (можливо, пізніші) на трьох вкопаних у землю сохах, перекриті по припусницях. Зруб комори стоїть на стоянах. Біля хати доволі висока земляна призьба, забрана дошками у шулки. Освітлюється хата чотирма віконцями з простими (без ампірових оздоб) наличниками, що закривалися одинарними віконницями. Опалюється великою битою з глини піччю. Дим виводиться у сіни — з лісяний, обмазаний з обох боків бовдур. Раніше унизу бовдура була кабиця. Двері — "на п'ятці", без завісів і шпуг. Улітку вхід до сіней знадвору прикривали низенькі штахетки-ворітця. Сіни й комора ні зокола, ні зсередини не мазані. Хата зокола обмазана і побілена. Всередині побілені лише стеля та верх стін (по вікна), решта стін миті, а літ 30 перед тим уся хата була мита. Напільна частина хати з одним віконцем відгороджена, утворює ванькирчик. Низ переборки забрано вторч дошками. Поруч з лутками дверей, що ведуть у ванькирчик, стоїть стовп. На нього, а також на причілкову та порогову стіни покладено один над другим три бруси, що відмежовують верх хати від ванькирчика. Ці бруси виходять на причілковий піддашок і разом з кутовими підкосичами та кінцем сволока тримають підстрішні бруси. Нижній брус мережаний. Стеля в хаті з пластин; її підтримують два покладені навхрест сволоки та перебірка ванькирчика. Ощеп зрубу пригнічує стелю. Причілок хати у плані — сторона, а чоло — апофема рівностороннього трикутника.

Дуже цікава комора в хаті О. Лозового. Можливо, вона старіша від хати і раніше стояла в іншому місці. Вінці зрубу комори перекладені мохом ("імшені"), що на Слобожанщині довелося спостерігати вперше. Комора перегороджена навпіл і має з сіней двоє дверей. Переборка ця з дощок, запущених в шули (у Лимані кажуть "у гари"), які поставлено упритул до причілкової та порогової стін. Полиця в коморі товста, кінці її запущені у зруб. Перекрито комору міцною стелею, що підтримується

сволоком, покладеним з чільної на тилову стіну. Над стелею, що настелена нижче, ніж у хаті, доволі високо з усіх боків підіймається зруб. Це горище, викладене навхрест брусами, врубаними у зруб, перегороджено на чотири засіки. Причілкова стіна комори близько від кута мала (тепер закладене) віконце 48 см шириною і 38 висотою.

Вкрито хату соломою по грубих крокввах. Вони п'ятками лежать на підкроковному вінці зрубу і пришиті до нього тиблями. Кожну пару ніг кроков стягує пара бантин. Верхні кінці причілкових кроков не пришито до вершини парної крокви, а покладено на верхню її бантину.

Висота зрубу, як і висота кістяка даху, дорівнює половині довжини причілкової стіни хати. Довжина крокви — 2/3 причілкової стіни хати. Віддалення вікон від кутів зрубу дорівнює подвійній ширині вікна. Залом даху на причілках — 45°, на поперечному перекрої 95° — при вершині, над стелею рівні між собою кути. Художньо-архітектурний образ оселі Лозового дуже привабливий. Форми лагідні, дещо здрібнілі, м'яко трактовані. Їхня поміркованість збуджує нахил до безжурного світосприймання.

Лиманська хата М. Куща (рис. 31—33) в Андріївській сотні — будівля новішого типу, що пориває з рядом традиційних прикмет старого українського житла. Композиція плану порушує найбільш поширені схеми: житло складається з двох майже однакових за величиною хат, поставлених поруч. До них додано кімнату й сіни. Ціла будівля у плані має тенденцію до квадрата. Характерне також намагання найпишніше оздобити фасад. "Красове дерево" тут прикрашає аж три боки. Підкосичі з тих же трьох боків виносять поперед стіни підстрішні бруси. Ці бруси надають будівлі монументальності. Високі стіни, підсилені височенькою призьбою, великі вікна, цегляний димар виявляють бажання надати оселі зовнішньої імпозантності. Збудовано хату Куща з соснових пластин з остатком. Зруб її — її вінців — стоїть на дубових стоянах. Долівка земляна. Стіни всередині вибілені, зокола обмазані і теж вибілені. Сволок у будівлі один, його покладено через обидві хати, у кінці обрубано нарівні з зовнішньою стороною стін. Стелю пригнічує ощеп. У конструкції хати використано рідко вживаний у цих місцевостях спосіб перекривати хату кроквами з припусницями. При цьому крокква спирається п'яткою на ощеп зрубу, а припусниця — на верхняк підстрішної обв'язки. Вкрита будівля соломою. План хати — чотирикутник з відношенням боків як 6 до 7. Причілок хати — сторона, а чоло — апофема рівностороннього трикутника.

У сусідньому селі Андріївці обстежена була хата Шеліховського (рис. 34). Поставлено її причілком до вулиці майстрами з Лиману. Збудована з дубових пластин у зруб з остатком; зруб стоїть на стоянах. Над коморою стеля лежить нижче, ніж у хаті. Хатню стелю підтримують два навхрест покладені сволоки. Хата обмазана і побілена. Дах — "до підкроковні". Вкрита очеретом, а зверху соломою, дим з печі виводиться у бовдур. Піддашок однаковий з чола й причілка. Мережане видовбане "зубчиками" "красове дерево" облямовує у цій хаті усі чотири боки. Наличники вікон прикрашені "ампіровими" оздобами: ромбами, сухариками.

Розглянуті нами типи хат є основними для південної Слобожанщини. Вони дають змогу простежити процес зміни архітектурних форм і ви-

місцевих прикмет, відмінних де в чому від характерних прикмет народної архітектури північних і центральних районів Слобідської України.

У 1814—1857 рр. Старобільщина перебувала в ролі арени для експериментів так званих "военных поселений". Проте майже півстоліття аракчеївських "вправ", що втручалися у всі сфери господарського і культурного життя "поселян", не полишили якогось тривкого, помітного сліду в побуті, культурі, народному будівництві і мистецтві Старобільщини.

Хатнє будівництво східної половини південної Харківщини (Старобільщини) досліджувалось восени 1928 р. Цей район колишнього Дикого Поля стало був заселений козаками Острогозького (іноді його звали Рибинським) Слобідського полку. На жаль, для дослідження Старобільщини науковці мали у своєму розпорядженні лише десять днів. За цей час були досліджені дві пам'ятки монументальної дерев'яної архітектури (у слободі Осиновій та слободі Смоляниновій) і проведено із Старобільська дві екскурсії. Одну на північ через Чмирівку, Лиман, Булавинівку, Писарівку до Осинової слободи включно; другу — на південь через Байдівку, Новоастрахань, Шульжинку, Фтормову, кінчаючи Смоляниновою. Під час цих екскурсій були сфотографовані хати і частково будівлі господарського призначення згаданих селищ. Кілька хат були обміряні. На жаль, матеріали цих досліджень під час війни були втрачені.

Ми усвідомлюємо, що такий переїзд з півночі на південь у стислі строки не може вважатися науковим дослідженням архітектури на території цілого великого повіту, а втрата обмірних креслеників і описів хат збіднили й так невеликий обсяг зібраного матеріалу. Та нам невідомо, щоб хтось згодом продовжив нашу наукову спробу. Таким чином, щоб не втратити й того, що було тоді зафіксовано, ми дозволили собі поділитися інформацією, яку зберегли наші записники та фотографії.

Різних відмін між житлом північної Осинової, південної Смолянинової та інших оглянутих нами селищ Старобільщини ми не виявили ні в уживаному будівельному матеріалі, ні в застосованих конструктивних засобах, ні в принципах художнього оформлення житла. Хати здебільшого рублені. Поширеним будівельним матеріалом для хат на Старобільщині був дуб. Вінці зрубів на кутках найчастіше в'язалися з остатком (рис. 35) простим "зубом", а в прогонах з'єднувалися тиблями. Рідше бруси вінців на кутках в'язалися без остатку складнішим замком. Стіни бідніших хат клалися з крейди (рис. 36), оскільки поклади крейди і каменю були під рукою. При будуванні рублених хат доводилося часто вживати на сумаки відрізки кривих дубових брусів чи пластин, тому всі хати зовні і всередині обов'язково обмазувалися глиною і потім білилися. Оскільки дерево для добрих сволоків добувати було важко, а дощок на стелини й поготів не було, стелю настилали так: на головний сволок укладали впоперек густо (на відстані півметра один від одного) нетовсті кругляки чи бруски. Поверх сволоків укладали хворост і обмазували стелю глиною. Тому в хатах усередині стеля була ребриста (рис. 45, 46) і цілком виявляла конструкцію укладання сволоків*. У рублених хатах верхні вінці (а в крейдяних — ощепини) на причілок виходили підкосами, у які врубувались підстрішні бруси (по-тутешньому "бурлуки"), часто

* Структуру зрубу стін і засіб укладання кістяка стелі ілюструє фотографія недобудованої хати [redacted] слободі Смоляниновій (рис. 38).

являють майнову диференціацію населення. Заможний господар міг ви будувати простору хату з добірного матеріалу, пишно її оздобити, тим самим намагаючись підкреслити своє відповідне економічне і громадянське становище. Таких хат мало. Більше зустрічалося бідняцьких незаможницьких осель. Злидні та гірка доля накладають на них своє жорстоке тавро. Середняцькі хати не дають стійкого типу. Між ними трапляється найбільше варіантів, що часом значно відбігають один від одного розмірами, якістю будівельних матеріалів, характером архітектурних форм. Деякі з них виявляють тенденцію уподібнюватись до куркульських хат, інші — таких значно більше — мало чим відмінні від бідняцького житла.

Житло південно-східної Слобожанщини

Після Білоцерківської угоди 1651 р., коли польська шляхта почала повертатися на Лівобережжя, понад дві тисячі родин козаків і селян (близько 4300 осіб) Чернігівського полку 1652 р., залишивши свої оселі, подалися на Дике Поле освоювати басейн Тихої Сосни, притоки Дону. Вони забрали зі собою деякий рухомий інвентар та худобу. Переселенців очолили полковник Іван Дзиковський, полкова і сотенна старшина. З чим же вирушили на нові місця чернігівські козаки, що взяли з собою? Полковник прибув з жінкою, сином-писарем та кількома челядниками і привіз зі собою 15 коней, 4 воли. Полковий обозний прийшов теж з жінкою, двома челядниками і привіз 5 коней, 8 волів, 2 корови, 6 овець та 10 свиней. Військовий суддя привіз 4 коней, 13 корів.

Так було засновано перший найстаріший Слобідський Острогозький полк, який очолила козацька старшина. У полковому місті Острогозьку були поселені також московські служилі люди, які підлягали воєводі. Згодом козаки Острогозького полку просунулися на південь, зайнявши великі простори, що включали сучасну Луганську область. На 1773 р. в Острогозькому полку налічувалось уже 152 значних поселення. Переселенці принесли на нові місця українську культуру, свій козацький устрій, право займанщини (право освоєння ніким не зайнятих порожніх земель), право вільного переходу — тобто усе те, що московські урядовці звали "старочеркаськими обикностями". Острогозький полк складався з семи сотень, які мали назви то за йменням сотників (Остапова, Лубовикова сотні), то за назвами місцевостей, звідки поприходили козаки (Батуринська, Конотопська, Корибутівська сотні). Хоч дозвіл на заселення цієї території був підтверджений козакам російським урядом, проте місцеві воєводи швидко почали вдаватися до утисків й експлуатації козаків, викликаючи їх невдоволення. У 1670 р. вибухнуло повстання, і Острогозький полк на чолі з полковником І. Дзиковським приєднався до повстанців С. Разіна. Повстання острогожців було жорстоко придушено. Проте утиски з боку воєвод не припинилися, і в 30—40-х рр. XVIII ст. козаки й селяни тисячами почали втікати на Дін. У східну частину Острогозького полку прибули також виселенці з Ізюмського та Сумського Слобідських полків, зокрема багато з Лебединської сотні. Брали участь у колонізації Острогозького полку (Старобільщини) і донські козаки.

Спілкування й культурні взаємозв'язки цих відмінних етнічно груп населення та особливості природи краю спричинилися до того, що житло і дерев'яне монументальне будівництво Старобільщини набули своєрідних

оздоблені різьбленою лиштовкою. Крокви на причілку пришивалися тиблями до підстрішного бруса, а з решти боків — "до підкроковні" — верхніх вінців зрубу (рис. 38). Пошивають дахи соломою, а новіші очеретом з добавкою соломи. Такі дахи виглядають опуклуватими ("вкриті кругло", як кажуть). Гребені дахів часто оздоблюються острішками. Димарі в старіших хатах плетені чи збиті з дощок, а в новіших — цегляні.

На головних вулицях, де плеці вузькі, хати виходять причілком на "красну лінію" (рис. 39). Старіші хати на просторіших дворищах стояли посеред двору. Огороджували двори хворостом або викладали огорожу з рваного каменю, обмазували глиною і білили, а зверху прикривали солом'яними дашками.

Найпростіший тип старобільського житла — хата й сіни без ґанків та піддашків (рис. 35, 39) (їх залишилося мало). У Штормовій та Шульжинці — хати без піддашків. Широкі піддашки на колонках з двох боків хати зустрічаються тут як виняток. В інших селах хати часто мають піддашки, на сішках, найчастіше впродовж чола, як у хатах типу хата—сіни, так і ■ будівлях дві хати через сіни. Найпоширеніший тип хата—сіни—хатина. Іноді до піддашку перед сіньми добудовують ґанок (рис. 40). Бувало, що частину піддашку перед чолом відгороджують, і тут утворюється комірчина (рис. 41, 42). Такі хати часто зустрічаються і в самому Старобільську. Багато хат мають піддашки з чола й причілка або навіть з трьох боків: з чола й обох причілків (рис. 43, 40, 41, 42). Такі піддашки вузенькі (близько півметра); їх перекривають хатні крокви. Так ґанок стає інтеґральною часткою будівлі. У старіших хатах піддашки ширші і перекривалися вони по припусницях. У новіших хатах сішки — не прості стовпчики, а колонки з подушками. А в Шульжинці у хаті Бокатого колонку завершує соковито вирізьблена капітель цілком "іонічного ордеру" (рис. 44). Майже завжди підстрішні бруси з чола й причілка оздоблені різьбленими лиштовками (рис. 43). Підвалини лежать на стоянах. Дуже часто з причілка хату піднято на високі стояни. Загальне враження: хати Старобільщини зі смаком збудовані, дбайливо утримуються і викликають мажорний настрій. Будують хати і різьблять лиштовки місцеві майстри.

Недавно тут був поширений звичай розписувати хати. Тепер розписані хати не всюди можна побачити. У більшості поселень про них ще згадують, пам'ятають їх, але вони заникають. Зафіксували ми розписи інтер'єрів хат ■ Осиновому та Новоастрахані. У Вайдівці, як нам переказували, вони теж зустрічаються. Багато їх нібито і в Лимані. Але переконатися ■ цьому нам через брак часу не пощастило. У Старобільську на Підгорівці жила бабуся, яка ходила і розмальовувала хати на запрошення мешканців.

Тепер про розписи скажемо трохи докладніше. Найперше вражає те, що на Старобільщині хати розписуються лише всередині. Зовні ніяких ознак, що хата розписана, ні в Осиновому, ні ■ Новоастрахані немає.

Зовсім інше враження справляли розписи ■ селах коло Кам'янця-Подільського (Верхні Панівці, Маків, Цибулівка), які ми мали нагоду спостерігати влітку 1924 р. Там розписують не лише інтер'єр, але обов'язково розписували хату зовні і дуже часто розмальовували сіни. Крім того, розписували зовні й господарські будівлі (сараї, погріб, кукурудзяник). Навіть складені ■ каменю огорожі дворів часто підфарбовували.

Таким чином, ціле дворище кольорово вирішувалось комплексно. Ніжно тонована (пастельно) огорожа була ніби інтродукцією до урочистого міцно скомпонованого розпису зовнішнього вигляду хати. Тут на сліпучо-білому гіпсовому фоні розгорталися мажорні мотиви розпису. Розпис екстер'єру хати архітектонічно побудований, він міцно ув'язувався з просторово об'ємними формами будівлі. У сінях розпис (стіни, долівка) витримувався у приглушеній (шоколадній і темно-синій) дуже узагальненій гамі. Поминувши сіни, відвідувач входив до хати. Тут розпис контрастував зі сіньми — був такий же мажорний, дзвінкоголосий, як і зовні; так само логічно побудований і ув'язаний з формами хатнього інтер'єру, але камерніший, інтимніший, ніж зовні.

На Старобільщині лише в хаті Рубача в Новоастрахані намальований над полом килим був чітко вписаний у простінок, строго скомпонований, вільно нарисований і стримано озвучений неширокою шляхетною гамою барв. Усі решта розписи, які нам довелося бачити, ніяк не рахувалися ні з архітектурними формами хати, ні з контурами простінків, де вміщувався малюнок. Хоч усі малюнки були двомірні, площинні, проте майстрині ні масштабністю складових мотивів розпису, ні намаганням якось обмежити, оконтурити рамками чи якось інакше свої композиції голови собі не сушили.

В Осиновому "на плану" стояла нічим зовні не примітна хата, у якій жили дві дівчини, сестри Колісникові. Одна з них і була майстринею, що щедро розмалювала стіни і комин печі своєї хати. Малюнки розміщені всюди, де можна було щось намалювати; майстриня ніби боїться порожнечі. Головний мотив розпису "квітка у вазоні" багато разів повторений і вигадливо варійований. Крім "квіток", поміж ними намальовані півні, пара геральдично розміщених одудів, верхівці на конях, дівчата — часто в парі з військовими (з шаблею). Мотиви ці між собою нічим не ув'язані, лише густо заповнюють простінки. Майстриня користується не лише уявою, але й "натурою". У хаті росте у вазоні великий кактус з м'ясистими овальними колючими листками. Його малярка й використала в своїх композиціях "вазон". Так само щедро використала вона й паперову "квітку" з концентричними кольоровими колами, яка теж прикрашала хату. Всі елементи розпису дівчина виконує соковито, малюючи упевненою рукою,— хоч і в "дитячій" манері, але свіжо, декоративно.

Інший характер мав розпис хати Коваля у тій же Осиновій "на плану". Тут головні мотиви малюнку — теж велика "квітка у вазоні", кількаразово повторена у меншому масштабі, та великий "вінок" з серпом і молотом у центрі. Навколо великих розміщено багато малих "квіток" та інших мотивів: коні осідлані, коні з верхівцями, чоловік біля криниці з журавлем, півники, залізничний потяг, хатки і п'ятикутна зірка з літерами УРСС. Великі квітки витримані у класичному народному стилі. Одна вміщена над полом. Верх її перекреслює обводку, що відмежовує стіну. В розписі хати Коваля використано теж згадані вище листки кактуса, певно, запозичені у Колісникової. Загалом же розпис хати Коваля субтельніший, делікатніший від малюнків Колісникової. У хаті Коваля багато сучасних і народних мотивів. Постаті людей і коней хоч і схематичні, але експресивні.

На закінчення розповіді про старобільську поліхромію згадаємо своєрідний розпис сараю у Писарівці. Зовнішні стіни його оздоблені "сосонками", виконаними по свіжій обмазці глиною вправною рукою за допо-

могою піску "накидом". Палевий тон сосонок на кавовому тлі справляє ефектне враження. Так естетичні потреби майстер задовольняє найелементарнішими засобами і найбуденнішими матеріалами.

В архітектурі хат Старобільщини, як і в дерев'яних церквах, утримувалися традиційні слобожанські форми, але місцеві майстри вносять у них певні елементи чи їх трактування, що наближають будівництво Старобільщини до архітектури донських козаків.

На Старобільщині нам не довелося зустрічати клунь, якими така багата північна й центральна Слобожанщина. У слободі Смоляниновій ми зафотографували варіант клуні "половень". В основі його — низькі стовпи, на які спираються високі дебелі крокви, пов'язані бантинами і обшиті латами. Від кроків, продовжуючи їх униз, йдуть "прибочні", що нижніми кінцями вкопуються у землю. Пошивають "половні" очеретом, а зверху — соломою.

* * *

Наше дослідження селянсько-міщанського житлового будівництва Слобожанщини далеке від вичерпної повноти й докладності. Проте навіть на підставі викладеного можна дійти наступних висновків:

1. Слобожанщина належить до району, де панує тип рубленого житла.
2. Основний будівельний матеріал для зрубів — сосна й дуб.
3. Житло покривають соломою на чотири схили, а на півдні — очеретом із соломою.
4. В останні десятиріччя стіни зрубу звичайно обмазують і білять.
5. Серед засобів розмітки плану житла переважає чотирикутник, у якого причілок — сторона, а чоло — апофема рівностороннього трикутника. Він є одним із найбільш поширених. Нерідко зруби житлової камери мають форму квадрата чи до нього наближаються. Половина довжини причілка хати часто дорівнює висоті зрубу, а також висоті кістяка даху.

Stefan TARANUSHENKO

DWELLINGS IN SLOBOZHANSHCHYNA

The investigation confirms that Slobozhanshchyna (Slobodian Ukraine, on the left bank of the Dnipro) was an area where the log house was the prevailing type of dwelling. Oak and pine were used as the main construction material. The dwelling was thatched with straw on the four slopes of the roof, whereas in the south of the region the roof was both reeded and strawed. The last decades saw the walls plastered and whitewashed. The dwelling plan was predominantly a quadrangle whose front was the apothegm of the equilateral triangle and the side wall, its sideline. This pattern was the most widespread one. Often the dwelling-camera frame was square-shaped. The height of both the walls and the roof equaled twice the house's length.

The article is based on the investiqation of the peasant and small town-type housing construction, made by the Kharkiv Ukrainian Art Museum in the territory of the former Kharkiv guberniya in 1920—1929.

ПІСЛЯМОВА

Дослідницька робота може бути плідною лише за умови врахування здобутків наших попередників. Але щоб їхній доробок став більш доступним, слід постійно друкувати і популяризувати їх дослідження. Уже тривалий час чекала оприлюднення студія видатного українського історика мистецтва і етнографа Стефана Андрійовича Таранушенка (1889—1976), присвячена народному будівництву Слобожанщини. Саме з цією частиною української землі були пов'язані молоді роки життя вченого. Тут він усвідомив себе людиною, дослідником, патріотом. І тому вважав своїм громадянським обов'язком написати те, про що йде мова у цій праці. До речі, вона мала таку ж непросту долю, як і її автор...

У листі до автора цих рядків від 15 квітня 1976 р., себто за півроку до смерті, С. Таранушенко повідомляв:

"Ближчими днями дістану від фотографа відбитки ілюстрацій до "Житла на Слобожанщині" і тоді разом з текстом надішлю Вам. Мушу признатися: ця робота довго писалася. І вона щось ніби обов'язок перед батьківщиною. Ця робота була розглянута львівським етнографічним музеєм, прорецензована, розглянута на вченій раді, схвалена до друку, призначено відповідального редактора і передано до Києва до "Наукової думки". "Думка" передала на схвалення Стельмаху. А Стельмах поставився негативно до друкування. Посилаючи Вам текст роботи, я долучу і відповідні львівські документи, які, прочитавши, поверніть мені. А передісторія "репріманду" така: літ тому п'ять, а може й більше, я якось зайшов до "Народної творчості" і в коридорі бачу: йде Гуслистий, а за ним навздогінці Стельмах. Стельмах тримає в руках (потім з'ясувалося) текст набору моєї статті до журналу. Стельмах говорить, що він там щось поправив у моїй статті. Гуслистий взяв з рук Стельмаха рукопис і сказав: "Рано ще Вам правити Таранушенка". І от тепер (уже після смерті Гуслистого) Стельмах "порахувався" зі мною..."

Отак цілком штучно було зупинено видання цієї студії. Уже після смерті С. Таранушенка я пропонував редакції журналу "Народна творчість та етнографія" надрукувати хоч би окремі розділи "Житла на Слобожанщині", але так і не дістав певної відповіді. Чи все ще якусь "крамолу" підозрювали в роботі поважного вченого? Чи, може, моя причетність до справи здалася недоречною? Не знаю, що слід відповісти на ці питання. Проте я дуже радий, що робота нарешті знайшла свій шлях до читача через Наукове товариство імені Шевченка і його основний науковий орган "Записки НТШ". Шкода лише, що так пізно, коли вже автор не зможе взяти до рук свого твору, якому присвятив кращі дні життя.

Василь ПУЦКО

Роман РАДОВИЧ

ТРАДИЦІЙНЕ СІЛЬСЬКЕ ЖИТЛО НА ОПІЛЛІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX — ПОЧАТКУ XX СТОЛІТЬ

Дослідники минулого неодноразово звертали увагу на особливості окремих явищ матеріальної та духовної культури населення Опілля. Ще Володимир Січинський, характеризуючи місцевості, що вирізняються певними типами будівництва, виділив як окрему групу Центральну Галичину, маючи на увазі територію навколо Львова[1]. Іван Франко "у заболочених і підмоклих" долинах верхнього Дністра та його приток від Самбора до Журавна визначав окремий етнографічний тип "долякiв" і характеризував його, як "[...] тип загалом флегматичний, обважнілий, відданий повністю рільництву, менш схильний до промислів і освіти. Довгий, до самої землі, одяг, звичайно полотняний або з білого сукна, тісні й менш охайні від підгірських хати. Типова для гір і підгір'я господарча споруда оборіг — тут поступово зникає, його місце займають стіжки і скирти"[2].

Відомі спроби етнографів виділяти ополян як окрему етнографічну групу. Наприклад, польський етнограф початку XX ст. Адам Фішер вважав, "[...] що повіти Бібрецький, Львівський, Рогатинський, Перемишлянський і сусідню частину Поділля, по ріку Серет, замешкували ополяни [...][3]". Це відображено також на поданій ним карті "Руські групи етнічні"[4]. Існує думка, згідно з якою ополян відносять до тих груп, котрі "[...] представляли собою не етнічні спільності, що володіють чітко вираженою самосвідомістю, а локальні групи, що відзначаються певною культурно-побутовою специфікою"[5].

При архітектурно-етнографічному вивченні цієї території часто використовують не цілком виправданий, на наш погляд, узагальнено-випадковий принцип районування. Наприклад, В. Самойлович, виділяючи архітектурно-етнографічні регіони і райони України кінця XIX — початку

---

[1] Січинський В. Українське дерев'яне будівництво і різьба.— Львів, 1936.— С. 12.

[2] Франко І. Етнографічна виставка в Тернополі // Франко І. Я. Зібрання творів: У 50 т.— К., 1969.— Т. 46.— Кн. 1.— С. 473.

[3] Fischer A. Rusini. Zarys etnografii Rusi.— Lwów; Warszawa; Kraków, 1928.— S. 9.

[4] Ibid.— Tabl. I.

[5] Миронов В. В., Наулко В. В., Космина Т. В. Украинцы // Этнография восточных славян. Очерки традиционной культуры.— М., 1987.— С. 107.

XX ст., включає Опілля до району Прикарпаття, реґіону Карпат[6]. Т. Косміна, досліджуючи житло Поділля кінця XIX — XX ст. і керуючись при тому виключно адміністративним принципом, включає тернопільську частину Опілля до історико-етнографічної групи подолян. Водночас залишаються поза увагою львівська та івано-франківська частини Опілля[7]. Поряд з тим на карті типів українського народного житла XIX — початку XX ст. житло львівського Опілля автор включає до львівського (галицького) варіанту центральноукраїнського (лісостепового) типу[8].

Як бачимо, при етнографічному вивченні окремих явищ культури Опілля часто простежується тенденція до змішування понять етнографічного районування з фізико-географічним, адміністративним чи історико-географічним. Слід зазначити, що питання етнографічної приналежности населення цієї території на сьогодні залишається до кінця не з'ясованим. Це пояснюється насамперед недостатнім вивченням явищ матеріальної та духовної культури цього реґіону, його етнографічних особливостей. Найбільш вірогідною, на наш погляд, є думка Р. Кирчіва, згідно з якою Опілля — це своєрідне продовження подільського етнографічного ареалу, про який "[...] можна судити [...] як про певний локальний етнографічний район західноукраїнського краю, що охоплює територію центральної Львівщини, в басейнах верхнього Буґу і лівих приток Дністра, суміжні райони західної Тернопільщини й Івано-Франківської області (лівобережне Подністров'я)"[9].

Наше дослідження є першою спробою на основі доступних авторові літературних джерел та польових матеріалів охарактеризувати традиційне сільське житло другої половини XIX — початку XX ст. на території Опілля.

Розгляд теми розділимо на два етапи. Спочатку на основі джерельного матеріалу та емпіричних даних детально охарактеризуємо житлове будівництво фізико-географічної области Опілля та прилеглих до неї територій. Далі визначимо особливості традиційного сільського житла на основній території фізико-географічної области Опілля (у характері планування, функціональному призначенні приміщень, структурі стін, будівельній техніці та іншому), окреслимо територію їх поширення, а також дамо порівняльну характеристику житла Опілля та сусідніх реґіонів.

Оскільки з етнографічного погляду територія Опілля остаточно не окреслена, а в географії воно має чіткі межі, за основу території дослідження візьмемо фізико-географічну область лісово-лучно-степового Опілля. Вона розташована у трьох адміністративних областях України: Львівській, Івано-Франківській і Тернопільській*. Для повнішої характе-

---

[6] Самойлович В. П. Народное архитектурное творчество Украины.— К., 1989.— С. 7.

[7] Косміна Т. В. Сільське житло Поділля. Кінець XIX—XX ст.— К., 1980.— С. 5, 7.

[8] Миронов В. В., Наулко В. В., Космина Т. В. Украинцы...— С. 123.

[9] Кирчів В. Ф. Етнографічне районування України // Етнографія України.— Львів, 1994.— С. 133—134.

* На сході територія дослідження обмежується долиною ріки Стрипи від гирла до села Бабулинців, далі відходить на захід приблизно через населені пункти Гвардійське, Поплави, Золоту Слободу, Будилів. Звідси знову долиною ріки Стрипи через населені пункти Глинну, Зборів, Млинівці. На півночі обмежується Гологорами аж до Львова (приблизно через населені пункти Плугів, Струтинь, південніше Золочева, Славіту, Лагодів, Під'ярків, Чишки). На заході проходить вододілом між річками Щирком і Верещицею до Дністра (приблизно через населені

ристики опільського житла, окреслення меж його поширення, виявлення перехідних смуг необхідно включити до досліджуваної нами території певні місцевості поза межами фізико-географічної области. Таким чином дослідженням буде охоплено: у межах Львівської области — Перемишлянський, Пустомитівський, Жидачівський, Золочівський, Городоцький, Миколаївський, Мостиський, частково Буський, Бродівський та Самбірський райони; у межах Тернопільської области — Монастириський, Бережанський, захід Бучацького, Козівського та Зборівського районів; у межах Івано-Франківської области — Рогатинський, Галицький, частково Тисменицький, Тлумацький, Городенківський та Калуський[10]. У міру необхідности будемо проводити порівняльну характеристику також з будівництвом сіл, розташованих поза межами цієї території.

Основою дослідження є літературні джерела та польові матеріали, зібрані приблизно у 150 населених пунктах досліджуваної території.

I

Основними будівельними матеріалами, що використовувались при спорудженні стін житла на досліджуваній території, були деревина, глина та солома[11]. В окремих випадках для цієї мети застосовували ще й природний камінь, а з кінця XIX ст. багаті селяни подекуди споруджували житло з цегли.

Основною у класично-традиційному варіанті породою деревини, яку використовували при спорудженні стін, був дуб, рідше бук, граб, акація. Чорний лесовидний суглинок ("земля"), продукт післяльодовикових нашарувань пилу та перегноїв рослинности, так широко вживаний у будівництві Поділля, тут зустрічається рідко і лише в окремих місцевостях (наприклад, у Перемишлянському районі та на Рогатинщині). Тому для виготовлення глиновальків здебільшого використовували делювіальні відклади жовтого кольору, які не мали жодних органічних домішок. Цим, очевидно, значною мірою й зумовлена специфіка вальків у цьому регіоні.

Основною технікою будівництва була каркасна ("в слупи", "в стовпи") з заповненням глиносолом'яними вальками або дилями. Каркасно-вальковані житла, безперечно, переважали по всій території; каркасно-дильовані найбільшого поширення набули на заході (Миколаївський, Городоцький, Мостиський райони Львівської области), а також на північних

пункти Рудно, Оброшине, Никловичі, Гуменець, Велику Горожанку, Колодруби). Далі межа йде широкою долиною Дністра, включаючи правобережну долину з містом Галичем, до гирла Бистриці (у межах Івано-Франківської области від села Козарів Рогатинського району до села Побережжя Галицького району), тут переходить на правий берег Дністра і правобережжям річок Бистриці та Ворони (приблизно через населені пункти Підпечери, Тисменицю, Пшеничники, Чорнолізці) до села Кривотула, звідси на схід (приблизно через село Колінці) до міста Тлумача; далі рікою Тлумачем до Дністра, а відтак від села Нижнього по Дністру до гирла Стрипи. На цій ділянці в Опілля входить лівобережна частина великого вигину Дністра біля села Незвиська з розташованим на ньому селом Луками Городенківського району.

[10] Сюди включені деякі райони етнографічного Покуття, що входять у фізико-географічну область Опілля. Див.: Кирчів Р. В. Етнографічне районування України...— С. 135.

[11] Поширення каркасно-глиносолом'яного будівництва у південному напрямку від Львова стверджує дослідник А. Данилюк. Див.: Данилюк А. Традиційне житлове будівництво в рівнинній частині Львівщини // Народна творчість та етнографія (далі — НТЕ).— 1990.— № 2.— С. 23.

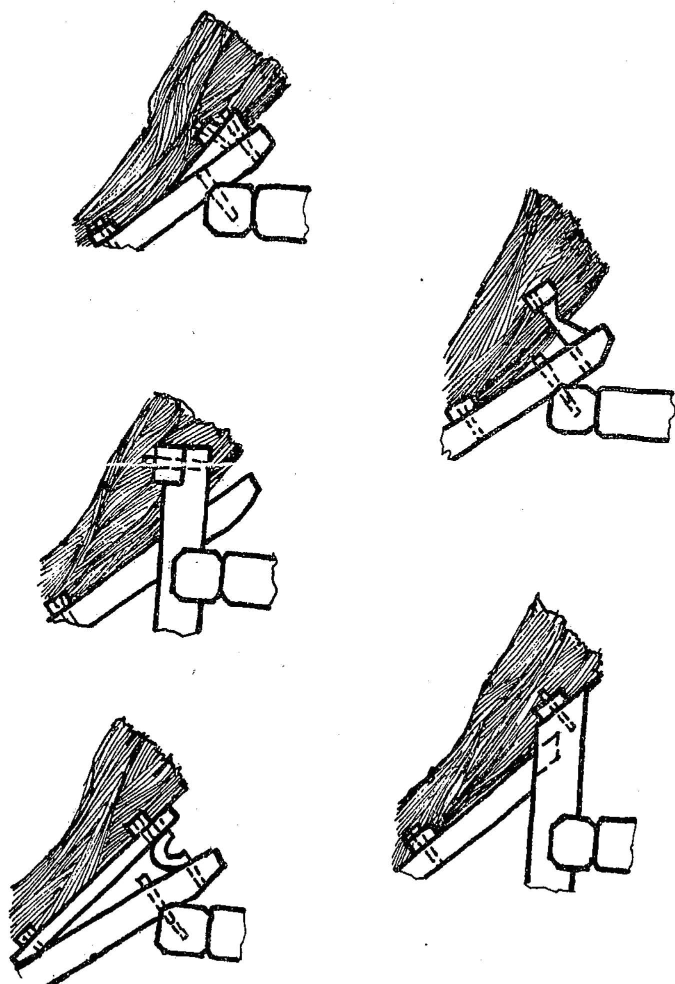

Конструктивні варіанти віддалення похилого ряду сніпків від кроков

та південних окраїнах досліджуваної території (Золочівський, Бродівський, Жидачівський райони Львівської области). Обидві конструкції стін мають тут давні традиції, про що свідчать окремі збережені до нашого часу будівлі середини XVIII — середини XIX ст.: дильовані (хата 1750 р. з урочища Розливки та 1857 р. з урочища Лип'я біля містечка Комарна, 1865 р. з села Чуловичів Городоцького району Львівської области), вальковані (плебанія кінця XVIII — початку XIX ст. з села Вовкова Пустомитівського району та хата 1861 р. з села Костенова Перемишлянського району Львівської области).

Невід'ємним елементом каркаса житла другої половини XIX — початку XX ст. тут були "підвалини"* (рідше, власне в західній частині Миколаївського, Городоцькому та Мостиському районах, вживають термін "підлоги"), їх укладали на кам'яний або дерев'яний фундамент. При влаштуванні кам'яного фундаменту під кути (у місцях стовпів каркаса) підкладали більші камені, а весь простір між ними заповнювали невеличкими "камінцями", укладеними "на сухо". Частіше фундамент робили з обрізків дубових колод ("колодок", "колод", "підкладів", "пнів", "котів", "медведів", "вовків", "штандарів"). У цьому випадку під підвалини по кутах вкопували на глибину 0,5—1,0 м ("до цілої землі") дерев'яні колоди, а по всьому периметру під підвалини підкладали невеликі шматки деревини.

У підвалинах видовбували гнізда, в які "чопували" стовпи каркаса: кутові ("стовпи", "слупи", "вуглові слупи"), в місцях дверей ("водвірні слупи", "водвіри") та в місцях вікон ("варцаби"), між якими закріплювали віконні "скрині". У верхній частині стовпи "чопували" у платви (здебільшого поперечні), які тут ще називають, як і поперечні сволоки, "бальками". Траплялося, що поперечні платви були подвійними: стовпи закріплювали у поперечні "платви" ("бальки"), по них йшли "платви" поздовжні, а зверху зарубували ще одні поперечні платви ("вошви", "пошви"). У верхній частині, рідше у нижній (в окремих випадках і в верхній, і в нижній) каркас по кутах закріплювали розкосами ("бантами", "крижбантами", "штрабами", "п'ятнарами").

Каркас (підвалини, платви, стовпи, бантини), як правило, виготовляли з дуба, що забезпечувало стійкість і довговічність конструкції.

Каркасно-вальковане будівництво цього регіону відзначається певною однорідністю. На більшості досліджуваної території фактично переважають житла ("валькована хата", "городжена хата"), стіни яких виплетені з довгих ("на ціле стебло") глиносолом'яних "вальків" по вертикальних колах ("кіллі", рідше "стрихульцях", на Бродівщині та Золочівщині — "риґлях"). Цей тип валькованої хати має два варіанти: з поперечним поясом ("риґлем", "поперечкою", "брусом", "дилем") у середній частині стіни і без нього. У другому варіанті у нижній площині платов вертіли круглі отвори ("вертені"), а у верхній площині підвалин вибирали поздовжні пази ("рівчаки"). Довгі, на всю висоту стіни, дубові, букові чи грабові коли закріплювали у "вертенях" та пазах підвалин. Закладалися коли скісно (низом вільно ходили в пазах), що давало змогу стаціонарно їх закріпити ("загнати на місце"), побиваючи у нижній частині. У першому випадку "вертені" вертіли у нижній площині платов і поясів, а у

* Наявність підвалин є однією з ознак, що відрізняє опільське житло від подільського, де підвалини у каркасі житла ще на початку XX ст.— явище досить рідкісне. Щоправда, на основі повідомлень інформаторів та окремих збережених до нашого часу будівель можемо зробити висновок, що в першій половині, а зрідка навіть і в середині XIX ст. і тут будували хати, які не мали підвалин (хата "в закоп", "на закопаню"). Згадки про такі житла маємо з сіл Іванівки Перемишлянського району, Чуловичів, Катериничів Городоцького району Львівської області, а особливо з сіл опільсько-подільського пограниччя. У цьому випадку основні стовпи каркаса ("слупи з розчохами", "розчохи", "сохи") вкопували в землю (до "цілої землі") на глибину 0,5—1,0 м. Стовпи мали відземки: у нижній частині, яка вкопувалась, вони зберігали круглу природну форму, вище з чотирьох боків їх протісували. На сході досліджуваної території фіксуємо окремі випадки, де стовпи не вкопані, а встановлені на каменях.

верхній площині підвалин і поясів вибирали пази. Короткі, на половину висоти стіни, коли закріплювали відповідно у платви і пояси, пояси і підвалини.

Проміжки між колами заплітали довгими ("на ціле стебло") глиносолом'яними вальками (горизонтально). Для виготовлення вальків використовували довгу, ретельно очищену від бур'яну солому ("околоти", "приколоти"), яку заготовляли рік-два наперед. Для ведення глиняних робіт скликали "толоку". На землю насипали полову ("щоб не чіпало землі"), на якій місили глину. Жінки робили ("толочили") вальки, крутячи на дошці солому з глиною, а чоловіки заплітали їх поза коли каркаса стіни. Хлопці "дощинками" трамбували заплетені вальки. Коли стіна висихала, її "виправляли" рідкою глиною з домішкою полови чи соломи та кінського посліду (остання домішка забезпечувала поверхні стін від тріщин).

При каркасно-дильованому будівництві ("в диле", "в бурти", "в борти", "в фельци", "в гари", "в заміт") в стовпах каркаса вибирали поздовжні рівчаки ("бурти", "борти", "гари", "фельци"). У них заганяли дилини, здебільшого нетовсті (до 6 см) "дошки". Дилини, як правило, виготовляли з дуба (бідніші селяни використовували для цієї мети й інші породи деревини). Цікаво, що при каркасно-дильованому будівництві, як і при каркасно-вальковому, стовпи каркаса у верхній частині укріплювали бантинами. Дильовані хати обов'язково "виправляли" грубим шаром глиносоломи. Таким чином дерев'яні стіни ніби відігравали роль каркаса глинобитного будівництва. Існувало кілька способів виправлення стін хати. Найдавніший полягав у тому, що на всю поверхню стін набивали дубові клинці ("клинцювали"), накидали глину з половою-січкою, потім вигладжували рукою чи дощечкою і забілювали. Крім клинцювання існував інший спосіб — "дранкування" (чи "шабрування"), коли на всю поверхню стін набивали через 10—15 см навскісні лати ("били дранку", "шкалє", "шпарлати", "шпаргалі"), а також "ліскування" — набивання навхрест на поверхню стіни тонких "ліскових" (ліщинових) прутів з подальшим виправленням глиносоломою.

У східній частині досліджуваної території, на межі з Поділлям та Волинню, варіантність заповнення каркаса стін збільшується. Досить часто тут трапляються будівлі, зведені так званою технікою "в переклад" (або, як їх ще тут називають,— "дильовані"), у яких верстви глиносоломи чи глиновальків чергують з горизонтально укладеними дилинами. Фіксуємо декілька варіантів подібної конструкції стін. Наприклад, у Бродівському районі (села Салашка, Титильківці, Черниця) в пази стовпів каркаса заганяли горизонтальний диль ("ригель"), на який накладали шар коротких (30—35 см) глиносолом'яних "вальків". Вальки укладали таким чином, що їх кінці обгортали з двох боків ригель, за ним ішов наступний ригель, шар вальків і т. д. Виступи кінців вальків загладжували і виправляли. На Бродівщині зафіксований інший варіант такої конструкції, при якому простір між ригլями закладали "галамуцами" — короткими (20—25 см) глиносолом'яними вальками у формі хлібини. Найчастіше ригель чергувався з трьома-шістьма рядами галамуців. Галамуци укладали "ялинкою" під кутом: кожний наступний ряд укладали в протилежному напрямку. Існували інші комбінації чергування вальків і ригլів: ригель і два ряди вальків, ригель і ряд вальків, що залежало у значній мірі від кількості будівельної деревини, на яку міг спромогтися господар.

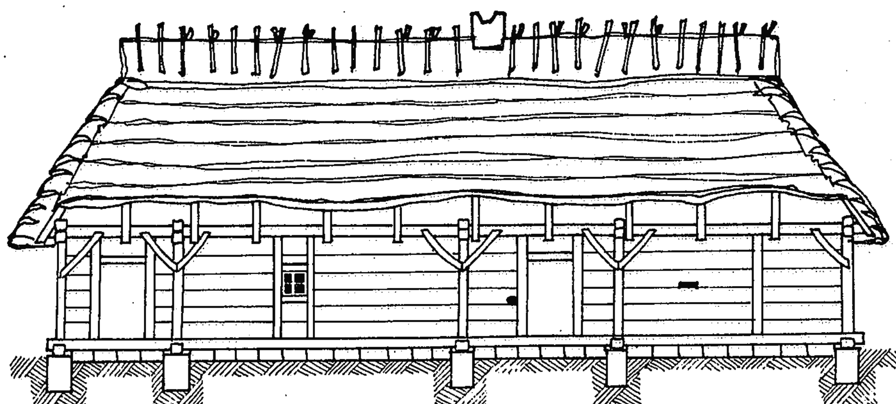

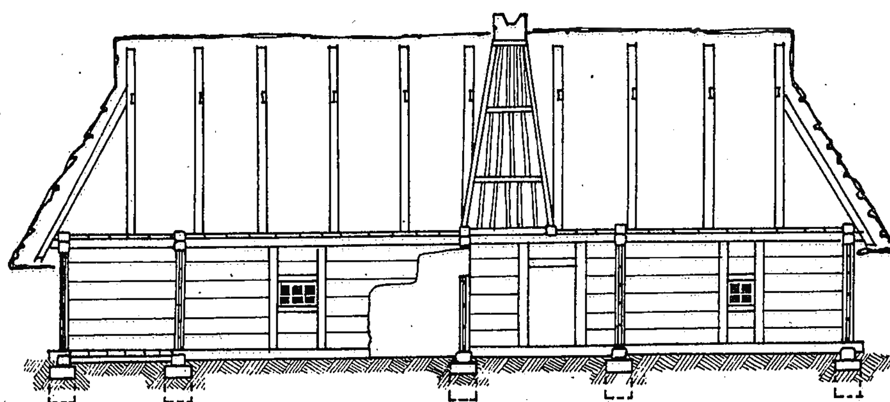

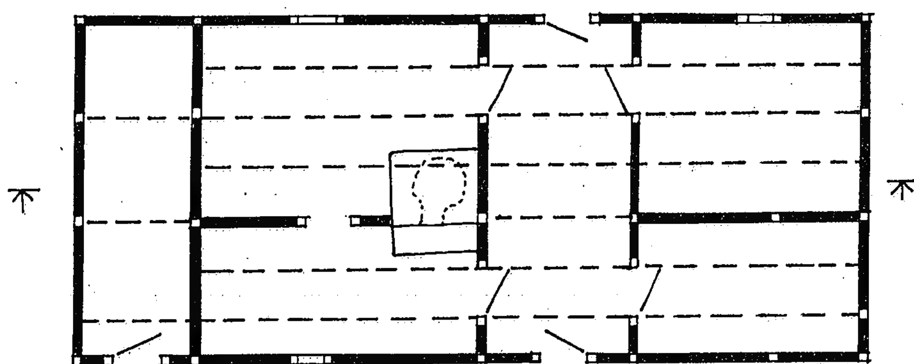

Хата. Село Чуловичі Городоцького району. 1865 р.
1. Головний фасад; 2. Поздовжній розріз; 3. План

Траплялись будівлі, стіни яких мали тільки платву та підвалину, решту ж простору заповнювали галамуцами. Хати з галамуців зафіксовано в селах Нем'ячі, Попівцях, Титильківцях Бродівського району. У селі Гаях Дуб'євських риґлі ("дилі") на землі обгортали глиносоломою, а потім закладали їх в рівчаки стовпів каркаса. Конструкції з почерговим укладанням ґлиносолом'яних вальків та дилів зустрічались і в Перемишлянському районі (село Біле). Інший різновид цієї конструкції (так звана "дильована хата") виявлено в Жидачівському районі (село Облазниця). Дилюванням тут називали перекладання дилинами верств змішаної з соломою глини. Глину місили кіньми, доправляли ногами, а інколи тільки ногами. Верстви глиносоломи вкладали вилами і, щоб стіни не скрутились, перекладали дерев'яними дилями, які вільно ходили в "фельцах" стовпів. Дилі побивали сокирою, щоб виповнення стін робилось суцільним і тісним. Після висихання стіни двічі виправляли: глиною з ячмінною або пшеничною половою, після чого "гладили" таким же чином, але з висіяною на решеті половою без грубих домішок.

Будівлі з подібною конструкцією стін траплялися і в Рогатинському районі (хата з 1891 р. з села Гончарівки, хати в селах Виспі, Луківці Вишневському). Клали почергово горизонтальний риґель ("кіл"), три ряди вальків круглої форми ("круглі вальки"), риґель і т. д. Аналогічною була "хата в заклад" у Галицькому районі (село Мелна): укладали два-три ряди круглих вальків ("боханців"), у "гари" стовпів горизонтально закладали "дрюк" (риґель), вальки, знову дрюк і т. д. "Хати з боханців" фіксуємо і в Бродівському районі (село Салашка). Стіни з "коротких вальків", перекладених горизонтальними риґлями, зводили і в Монастириському районі (село Гранітне). А в селі Ланах Галицького району короткими (30 см) вальками заплітали поміж вертикальні коли.

Зрідка будували хати, що не мали каркаса, наприклад, у селі Підмихайлівцях Рогатинського району стіни викладали з коротких (30 см), формою наближених до цеглини вальків, так званої "ластівки". Їх укладали почергово: уздовж і впоперек стіни.

На всій досліджуваній території траплялись будівлі каркасної конструкції, у яких простір між стовпами каркаса заповнювали горизонтальногородженим плотом з лози чи ліщини. Так здебільшого будували господарські споруди (стайні, стодоли, шопи та інше), проте ще донині у Пустомитівському (села Вовків, Загір'я), Миколаївському (села Мала Горожанка, Красів), Городоцькому (села Вишня, Березець, Катериничі, Поляна), Мостиському (села Мишлятичі, Соломинка, Острожець) районах зберігся ряд жител, стіни яких "городжені хворостом" по вертикальних колах (так звана "городжена хата"). Пліт у таких будівлях з обох боків закидали глиносолом'яною сумішшю і після висихання виправляли.

На досліджуваній території зустрічаємо і окремі випадки так званої "битої хати" (села Вишнів Рогатинського та Міженець Старосамбірського районів). Стіни таких будівель зводили без будь-якого каркаса: не мали вони ні підвалин, ні стовпів, тільки віконні та дверні отвори відгороджувались дощатою опалубкою. Змішана з дрібною соломою ґлина накладалась верствами до рівня 0,5—0,8 м. Коли висихала, кладка продовжувалась. Верхом клали платви і дах. Кладку вирівнювали за допомогою сокири та вигладжували мащенням глини з "коняком" (кінським послідом).

Досить часто у будівництві цього реґіону застосовували природний камінь. Про його широке використання на Перемишлянщині (нинішній Перемишлянський район Львівської области) на початку XX ст. згадував український архітектор А. Лушпинський: "Відрубні і надаючі ріжновидности околицям є будинки Перемишлянщини з ломового каменю муровані, які дуже гарно свідчать о надзвичайній умілости обходження з того роду матеріалами [...]"[12]. З каменю здебільшого складали господарські будівлі, огорожі, проте [redacted] ряді сіл Перемишлянського, Золочівського, Миколаївського, Городоцького, Рогатинського та Галицького районів з нього будували і житла. Використовували переважно вапняк, брили якого обробляли сокирою у цеглоподібні форми досить великих розмірів. Стіни клали на глиняному ("земляному") розчині. Свідчення про кам'яні хати [redacted] багатьох селах маємо з середини та кінця XIX ст. (хата 1865 р. з села Стоків Перемишлянського району).

Спорадично по всій території траплялися житла з комбінованою конструкцією стін. Наприклад, у селі Попівцях Бродівського району зафіксована хата, стіни якої у середній частині горизонтальним брусом розділені надвоє: нижче "бруса" вони заповнені "галамуцами", вище — горизонтально заплетеними довгими глиносолом'яними вальками по вертикальних "риґлях". Існували й інші комбінації: поєднання вальків з каменем, дилями, плотом з хворосту, [redacted] також кількох окремих варіантів валькованої стіни [redacted] одній будівлі.

У селах Лучківцях, Підгірцях Бродівського району та селах Іванівці, Лагодові Перемишлянського району зафіксовано ряд будівель, стіни яких кладені з цегли-сирівки та саману. В кінці XIX ст. сільські багачі зрідка споруджували цегляні будинки.

Біля хат влаштовували глинобитні "приспи". Щоб приспи не осипались, на заході досліджуваної території їх часто захищали виплетеними з хворосту чи зложеними з дощок підпорками. Хоча на сьогодні збереглися тільки сліди присп, у минулому вони оточували весь будинок. Зовнішні стіни хати білили вапном або "білою глиною", приспу підводили жовтогарячою чи рудою глиною, "глеєм" чи сажею. Подекуди жовтою або рудою глиною вимащували всю напільну, рідше ще й причілкову (з боку комори) стіну. Виправляли стіни гладко; пілястри, якими так часто оздоблюють фасади на Поділлі, тут явище рідкісне. Виступи сволоків на фасадах ("головки") фіґурно вирізували. Вздовж чільної стіни під стріхою прикріплювали жердку, на якій сушили кукурудзу, часник, цибулю та інше. Біля вхідних дверей висіли свячені "віночки", "зілє" — оберег від грому і блискавки.

Для утеплення на зиму хату навколо обкладали загатою. Загату робили зі старих сніпків, стебел кукурудзи, м'ятої соломи, сіна чи листя. До стін загата прикріплювалась системою колів і жердок та виготовлених з дощок чи виплетених з лози спеціальних заслон.

Житло досліджуваного реґіону, як і загалом в Україні, пройшло складний, багатовіковий шлях розвитку — від однокамерного опалюваного житла до багатокамерного. Безперечно, у другій половині XIX ст. одно-

[12] Лушпинський А. Відбудова знищених осель в Східній Галичині.— Львів, 1916.— Ч. II.

камерні житла тут уже не зустрічалися, проте наявність їх у більш ранній період засвідчує досить обширний археологічний матеріал[13].

Житло досліджуваної території другої половини XIX — початку XX ст. вирізняється на фоні навколишніх реґіонів надзвичайною поліваріантністю планувальних схем. Слід зазначити, що в розглядуваний період тут переважали будівлі з двома житловими приміщеннями. Польський дослідник Богдан Януш стверджував, що для місцевостей, розташованих на південь та південний схід від Львова (між Дністром і Львовом) характерні хати з двома житловими приміщеннями і сіньми між ними[14]. Хоча не були ще рідкістю і будівлі з одним житловим приміщенням, описані в першій половині XIX ст. в селі Солонці нинішнього Пустомитівського району: "[...] Маленька хатина з одною кімнатою, обліплена глиною, зверху побілена [...]"[15].

Двокамерне житло у класичному варіанті хата—сіни уже в другій половині XIX ст. тут зустрічалось досить рідко (хата кінця XIX ст. з села Смереківки Золочівського району, хата початку XX ст. з села Гусятичів Жидачівського району, хата початку XX ст. з села Палаників Городоцького району, хата кінця XIX ст. з села Медині Галицького району). Зрідка траплялись і будівлі, до складу яких входили тільки хата, сіни і комора (хати: кінця XIX ст. з сіл Хмелевої та Махнівців, 1916 та 1901 pp. з села Підлисся Золочівського району; 1867 р. з села Катериничів, початку XX ст. з села Шоломиничів Городоцького району; початку XX ст. з села Повергова Миколаївського району; кінця XIX ст. з сіл Дуб'я та Черниці Бродівського району; початку XX ст. з села Острожця Мостиського району; 1925 р. з села Дилієва Галицького району). Нечасто траплялись і житла з двома рівно- чи різнозначними житловими приміщеннями, розділеними сіньми (хати: 1886 р. з села Ремезівців, кінця XIX ст. з села Хмелевої, 1914—1915 pp.— з села Підлисся Золочівського району; кінця XIX ст. з села Підгірців, 1906 р. з села Стиборівки, початку XX ст. з сіл Салашки та Дуб'я Бродівського району), а також будівлі типу хата—сіни—хата—комора (хати кінця XIX ст. з села Вишнева Рогатинського району та села Гусятичів Жидачівського району, хата 1878 р. з села Новосілок Буського району). Варто зазначити, що характерною рисою цих зафіксованих нами хат є наявність у сінях тільки одних вхідних дверей (на головному фасаді), а також те, що всі ці будівлі збереглися на окраїнах обстежуваного реґіону.

У другій половині XIX — на початку XX ст. тут переважали житла з виділеною при тильній стінці сіней кухнею ("пекарнею", "хатиною", "халупиною", "кухенкою", "сінцями", "підсінками"). Ще польський етнограф Адам Фішер помітив цю особливість у будівництві Львівщини: "Піч в хатах руських міститься, звичайно, в правому куті, при вході до хати лівої, піч та переважно опалюється з хати, але, наприклад, в Львівськім воєводстві можна бачити піч, опалювану з сіней"[16].

---

13 Археологія Української PCP.— К., 1975.— С. 179—295.

14 Janusz B. Badania etnografieczne w Sknyłowie w okolicach Lwowa // Na ziemi naszej.— 1936.— N 19.— S. 3—6.

15 Головацький Я. Подорож по Галицькій та Угорській Русі, описана в листах до приятеля у Л. // Подорожі в Українські Карпати.— Львів, 1993.— С. 24.

16 Fischer A. Rusini...— S. 74.

Дуже часто такі будівлі складалися з двох рівно- чи різнозначних житлових приміщень ("хати" і "хати", "хати" і "хатини", "малої хати" і "великої хати", "передньої" і "задньої" хати, "хати" і "світлиці", "літньої" і "зимової" хати, двох "халуп" чи "халупи" і "халупки"), розділених сіньми з кухнею. Такими є: хата 1878 р. з села Васютина, 1880 р. з села Пукова, 1891 р. з села Гончарівки (хутір Закутина), 1878 р. з села Мелни, 1906 р. з села Підмихайлівців; 1913 р. з села Черчого, 1915 р. з села Чернова, 1923 р. з села Козари, початку XX ст. з села Беньківців, кінця XIX і початку XX ст. з села Конюшків Рогатинського району; хата 1924 р. з села Бовшева Галицького району; хати 1865 р. з села Стоків, 1891, 1912, 1921 рр. з села Іванівки, кінця XIX ст. та 1921 р. з села Білого, 1900 р. з села Осталовичів, 1906 р. з села Бачева, 1910 р. з сіл Тучного та Чемеринців, 1911 р. з села Білки, 1916 р. з села Болотні, 1917 р. з села Селиськ Перемишлянського району; хата початку XX ст. та 1904 р. з села Підгірців Бродівського району; 1898 р. з села Отиневичів Жидачівського району; хати кінця XIX ст. та 1900 р. з села Червоного Золочівського району; 1927 р. з села Вовкова Пустомитівського району; кінця XIX ст. з села Бродків, кінця XIX ст. з села Раковця Миколаївського району.

У сінях жител, до складу яких входили хата, сіни і комора, теж виділяли пекарню: хати початку XX ст. з сіл Вишнева та Виспи Рогатинського району, хата 1861—1871 рр. з села Костенева, 1871 р. з села Куреличів, кінця XIX ст. з сіл Лагодова та Новосілки, 1904 р. з села Селиськ, 1907 р. з села Розсохів, 1913 р. з села Міжгір'я, початку XX ст. з сіл Білого (хутір Береза), Ушковичів, Чемеринців Перемишлянського району; 1895 р. з села Добрянів, початку XX ст. з села Вовкова Пустомитівського району; кінця XIX ст. з села Красова та початку XX ст. з села Новосілок Опарських Миколаївського району, хати кінця XIX і початку XX ст. з села Вишні Городоцького району; початку XX ст. з сіл Соломинки, Дмитровичів та 1921 р. з села Малих Мокрянів Мостиського району.

Побутували житла, у склад яких, крім житлового приміщення, входили тільки сіни з пекарнею типу хата—сіни /пекарня (хата 1895 р. з села Черепина Пустомитівського району, 1885 р. з села Підмонастира та 1900 р. з села Кемира Перемишлянського району, 1911 р. з села Бібщанів Золочівського району, хати початку XX ст. з сіл Виспи, Журова Рогатинського району та хата початку XX ст. з села Бовшева Галицького району).

У багатших траплялись будівлі типу хата—сіни/пекарня—хата—комора—хата 1890 р. з села Утіховичів Перемишлянського району, 1905 р. з села Васючина Рогатинського району.

У будівлях цих типів тіло печі ("бабка" "п'єц") залишалось у житловому приміщенні, а пічний отвір ("челюсті") з припічком повертали в бік сіней (власне пекарні). Тут, у пекарні, містилась і плита, щоправда, фіксуємо ряд жител, у пекарні яких плити ще немає. Дим з печі через "кагли" виводився на горище ("на під"), звідки через отвори під гребенем даху (або виведений понад дах комин) виходив назовні. Траплялось, що опалення в пекарні було курне: дим з печі виходив безпосередньо у приміщення, звідки піднімався на горище. Стелі у такій пекарні не робили, лише встановлювали іскрогасник ("капу", "капулу", "бабку", "бабу",

"дзвін"). Він являв собою каблуки з пруття, закріплені у дерев'яній рамі, обплетені глиновальками. Навіть при наявності комина ("бовдура"), виведеного понад дах, пекарня часом не мала стелі: дим виходив прямо у житлове приміщення, звідки потрапляв у плетений з лози чи глиновальків комин, нижня частина якого простягалась над усім (чи майже усім) приміщенням. У комині хати 1898 р. з села Отиневичів Жидачівського району влаштована "вензарня" (вуджарня) для вудження сала і ковбас. Частина диму з пекарні виходила у сіни через двері, тому ■ деяких селах Пустомитівського (хата кінця XIX ст. з села Пісків), Миколаївського (хата кінця XIX ст. з села Красова, хата початку XX ст. з села Раковця) та Городоцького (хата початку XX ст. з села Родатичів) районів двері, що ведуть з пекарні ■ сіни та з сіней на двір, поділені по висоті на дві рівні частини, кожна з яких відчиняється незалежно від другої. При наявності другого житлового приміщення з грубкою-огрівачем, опалення ■ останній здебільшого теж здійснюється з пекарні. З одного або двох житлових приміщень у пекарню досить часто ведуть неширокі (50—60 см) двері, які розташовують за піччю чи грубкою.

На заході досліджуваної території, у Мостиському районі (села Чернево, Шешуровичі), виявлено перехідний варіант від житла типу хата—сіни—комора до хата—сіни/пекарня—комора. Піч у цих будівлях міститься у житловому приміщенні, пічний отвір з припічком повернуто ■ бік сіней (але пекарні тут ще не виділено, її роль відіграє частина сіней).

Відомі спроби пояснити виникнення цього типу житла впливами західноєвропейського (німецького) будівництва, а саме впливом житла так званого "франконського типу" з теплими сіньми. У науці не раз мали місце спроби пояснити розвиток слов'янського житла на ще більш ранніх етапах його розвитку німецькими впливами, проте на кардинально протилежний шлях розвитку слов'янського та німецького житла вказують московські етнографи[17]. Аналізуючи шлях розвитку західнослов'янського житла, ті зміни, що пройшли в ньому з часів середньовіччя до наших днів, учені висловлюють думку, що вони були викликані різноманітними причинами, серед яких першорядне значення мав рівень економічного розвитку окремих західнослов'янських земель у рамках різних держав[18]. Наприклад, подібний до описаного нами вище тип житла, тобто житло з теплими сіньми, з пізнішим виділенням у них "чорної кухні" вже у XVII ст. виник у Чехії, передовій на той час області Австрійської монархії[19]. Найбільш достовірно, на думку спеціалістів, що цей процес відбувався під впливом міст[20].

Житла з виділеною у сінях пекарнею відомі і в інших регіонах України, зокрема в лісостеповій її частині[21]. Український етнограф Федір Вовк вказує на їх побутування у колишній Полтавській губернії (село

---

[17] Ганцкая О. А., Грацианская Н. Н. Крестьянское жилище западных славян // Типы сельского жилища ■ странах зарубежной Европы.— М., 1968.— С. 160.

[18] Там само.

[19] Там само.

[20] Там само.

[21] Українці. Історико-етнографічна монографія.— К., 1959.— Т. І, макет.— С. 325.

1

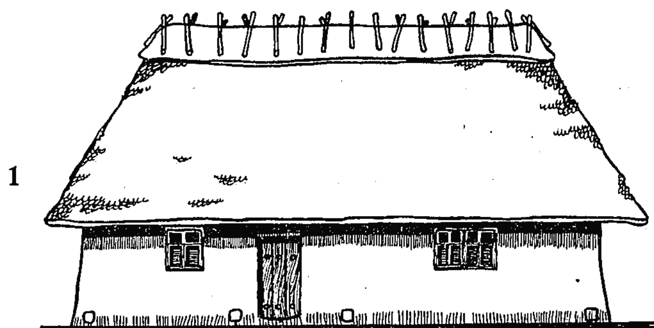

4

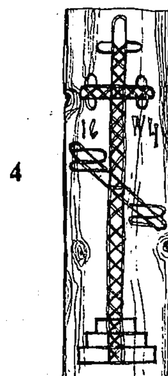

2

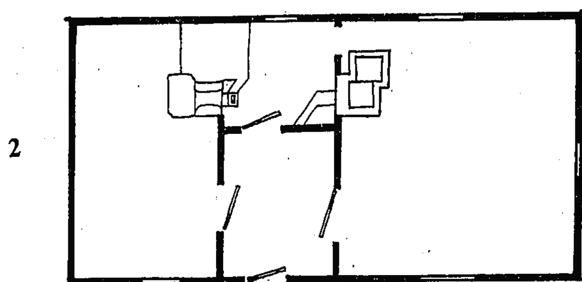

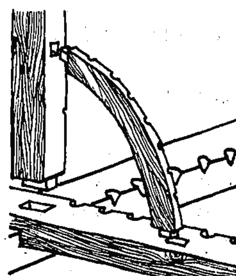

5

3

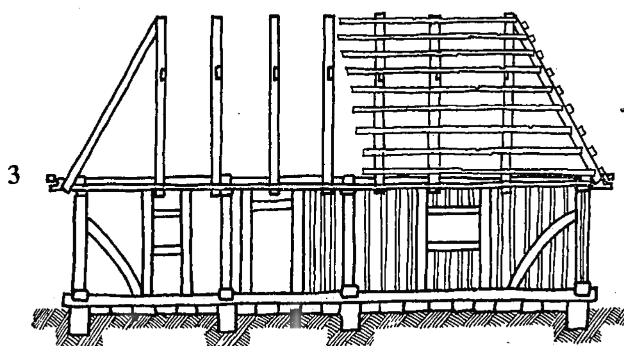

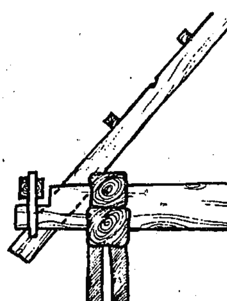

6

Хата. Село Іванівка Пустомитівського району. 1891 р.
1. Фасад; 2. План; 3. Схема каркаса; 4. Фраґмент сволока;
5. Укріплення кутових стовпів “штрабами”;
6. Фраґмент конструкції даху

Кононівці)[22]. Відомі вони на Поділлі, а також в інших районах Львівщини, зокрема на Бродівщині[23] чи Яворівщині[24]. Проте, згідно з нашими матеріалами, на Поділлі та на решті території Львівської области такі будівлі з'являються на початку XX ст., але навіть у 20-х рр. цього століття значного поширення не набувають. Разом з тим на Опіллі подібні житла вже у другій половині XIX ст. були масово поширені і, згідно з нашими дослідженнями, переважали, а в деяких районах побутували майже виключно, особливо в Перемишлянському, Миколаївському, Пустомитівському та Рогатинському.

На сьогодні ми не володіємо більш точною інформацією про час виникнення цього типу житла, проте якщо у лісостеповій частині України, як твердять дослідники, процес відгородження кухні відбувся у другій половині XIX ст.[25], то на Опіллі це сталося щонайпізніше у середині цього ж століття.

На заході та південному заході досліджуваної території (у Мостиському, Городоцькому та частково Миколаївському районах) поряд з вищеописаними досить широко побутували будівлі з виділеними по ширині житлового приміщення ваньканами чи коморами (подібно до львівського Підгір'я та південно-західної Волині)[26]. Щоправда, житла цього типу на Опіллі теж мають свої особливості. Як правило, типовий для львівського Підгір'я ванькир тут відіграє роль кухні ("пекарні", "хатини", "халупини"): тіло печі залишається у житловому приміщенні, а пічний отвір з припічком повертають у бік пекарні (ванькира), звідки й здійснюється опалення. Ось як у кінці минулого століття описував подібне житло польський дослідник Кароль Фалькевич у селі Бар нинішнього Городоцького району: "[...] Сільські хати нензні, не обгороджені плотами, як правило, без винятку курні. Сіни розділяють хату на дві половини: з одного боку знаходиться комора, з другого житлова хата і так звана пекарня. Піч займає більшу частину хати житлової (напевно, четверту частину.— *Р.Р.*), а тільки припічок, на якому варять страву, виходить до пекарні. В цей спосіб житлова хата є належно огріта, але вільна від диму"[27]. Подібні будівлі автор описав у селах Бартатові, Криниці, Любені Великому, Мшані нинішнього Городоцького району[28].

Існувало кілька різновидностей житла цього типу, що визначалося рядом причин, зокрема соціально-економічним рівнем господарства, традиціями та іншим.

---

[22] Волков Ф. Этнографические особенности украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем.— Пг., 1916.— Т. 2.— С. 530, 531.

[23] Радович Р. Особливості народного житла південно-західної частини Волині (друга половина XIX — початок XX століття) // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі — Записки НТШ).— Львів, 1992.— Т. CCXXIII.— С. 100.

[24] Береза Я. Поланка: Культурно-історичний нарис // Життя і знання.— 1933.— Ч. 7—8.— С. 212.

[25] Українці...— С. 325.

[26] Радович Р. Особливості народного житла південно-західної частини Волині...— С. 99, 100.

[27] Falkiewicz K. Monografia powiatu gródeckiego.— Gródek, 1896.— S. 74.

[28] Ibid.— S. 75, 93, 108, 119.

До складу найпростіших з них* входила тільки хата з кухнею та сіни (хата 1870 р. з села Чуловичів, кінця XIX — початку XX ст. з села Грімна, кінця XIX ст. з сіл Завидовичів, Татаринова Городоцького району; хати кінця XIX ст. з сіл Ричагова та Малої Горожанки Миколаївського району). Подібне планування, очевидно, мали і однобічні житла, описані Каролем Фалькевичем у селах Каменеброді, Добрянах, Порíччі Городоцькому нинішнього Городоцького району[29].

Доволі розповсюдженими були будівлі типу комора—сіни—хата/кухня (хати кінця XIX ст. з сіл Завидовичів, Палаників, початку XX ст. з сіл Грімна, Путятичів, 1912 р. з села Добрянів Городоцького району; хати початку XX ст. з сіл Пнікута, Соломинки, Дмитровичів Мостиського району). Житла аналогічного планування К. Фалькевич фіксував у селах Барі, Криниці, Мшані нинішнього Городоцького району[30]. В окремих випадках зустрічався інший різновид цього типу планування: комора—хата/кухня—сіни (хата кінця XIX ст. з села Грімна Городоцького району). Дещо вдосконаленим варіантом було житло з двома коморами, хата/кухня—сіни—комора/комора (хата кінця XIX ст. з села Завидовичів Городоцького району та початку XX ст. з села Ричагова Миколаївського району).

У багатших мешканців траплялися житла типу хата—сіни—кухня/хата (хата 1873 р. з села Піддністрянів Жидачівського району, початку XX ст. з Поморянів Золочівського та Соломинки Мостиського районів. Існували й більш розвинуті планувальні схеми цього типу житла: комора/хата—сіни—кухня/хата. Такі будівлі описав К. Фалькевич у селі Бартатові нинішнього Городоцького району: "[...] Хати дуже порядні, переважно з коминами. Сіни розділяють хату на дві частини. З одного боку є хата, звана зимовою, і комора. Хата зимова є, властиво, ванькирем і буває утримувана завжди чисто, а умеблювання у ній найчастіше порядне. І так стоїть тут звичайно: порядне ліжко, застелене, стіл, шафа, лави вздовж стін і одне або два крісла. На стінах висять образи і завжди мале дзеркало, а на вікні стоїть лампа. Тут приймають гостей. З хати зимової ведуть двері в комору, в якій стоїть скриня з одягом, тут також переховують продукти. По другому боці будівлі є хата, звана літньою: спальня дітей і челяді (тільки господарі сплять в хаті зимовій) та кухня з піччю пекарською і припічком для готування. Поряд з припічком в багатьох хатах також вже є і кухні англійські для готування"[31]. Так будували і в селі Оброшині Пустомитівського району[32]. Про значне поширення таких будівель свідчить досить багатий польовий матеріал (хата 1857 р. з урочища Лип'я та 1875 р. з урочища Розливки біля містечка Комарна, початку XX ст. з села Галичанів, 1910—1920 рр. з села Поріччя Мальованого Городоцького району; початку XX ст. з сіл Ричагова Миколаївського та Чернева Мостиського районів. Траплявся варіант такого житла з двома коморами: комора—хата/кухня—сіни—хата/комора (хата 1865 р. з села Чуловичів Городоцького району).

---

* У селі Мала Горожанка Миколаївського району зафіксована хата кінця XIX ст., яка складається тільки з житлового приміщення і кухні.

[29] Falkiewicz K. Monografia...— S. 85, 92, 121.

[30] Ibid.— S. 74, 75, 119.

[31] Ibid.— S. 77.

[32] Ibid.— S. 120.

У будівлях, розрахованих на дві сім'ї, по обидва боки від сіней розташовували житлові приміщення з кухнею (хати 1890 р. з урочища Гори біля міста Комарна Городоцького району, початку XX ст. з села Ричагова Миколаївського району). Подібно, за даними К. Фалькевича, будували і в селі Любені Великому нинішнього Городоцького району (у даному випадку по один бік від сіней жили господарі, а друга половина хати призначалася для винайму курортниками)[33]. Зрідка кухню влаштовували не у ванькирі, а відгороджували в сінях (хата кінця XIX ст. з села Руди Жидачівського району за планом хата—сіни/пекарня—хата/ванькир та хата початку XX ст. з села Соломинки Мостиського району за планом комора—сіни/пекарня—хата/ванькир).

На заході досліджуваної території траплялися житла, до складу яких входив п'ятистінок хата/комора, але кухні тут ще не було (хата 1902 р. з села Чуловичів Городоцького району за планом сіни—хата/комора; хата початку XX ст. з села Радохінців Мостиського району за планом комора/хата—сіни—хата; хата 1895 р. з села Чуловичів Городоцького району та 1899—1901 рр. з села Хідновичів Мостиського району за планом комора/хата—сіни—комора/хата).

Як на заході, так і на півдні досліджуваної території під одним дахом з житлами усіх типів часто блокували стайню (хати 1872 р. з урочища Гори біля містечка Комарна, 1915—1916 рр. з села Галичанів Городоцького району, початку XX ст. з села Мишлятичів Мостиського району за планом стайня/комора—сіни—хата/кухня; хата 1910—1915 рр. з урочища Розливки біля містечка Комарна, початку XX ст. з села Галичанів Городоцького району за планом стайня—сіни—хата/кухня; хата кінця XIX ст. з села Завидовичів Городоцького району за планом стайня—стайня—сіни—хата/кухня—комора; хати початку XX ст. з Новосілок Опарських Миколаївського та Мишлятичів Мостиського районів за планом стайня—сіни/кухня—хата; хати кінця XIX ст., 1903 та 1929 рр. з села Вишні Городоцького району за планом стайня—комора—сіни/кухня—хата; хата кінця XIX ст. з села Поріччя Задвірного Городоцького району за планом стайня—хата—сіни/кухня—хата; хата кінця XIX ст. з передмістя містечка Миколаєва за планом хата—сіни/кухня—хата—комора—стайня; хата початку XX ст. з села Пукова Рогатинського району за планом стайня—стайня—комора—сіни/кухня—хата; хата початку XX ст. з урочища Литовки біля містечка Комарна Городоцького району за планом стайня—сіни—комора/хата; хата початку XX ст. з села Поріччя Любінського Городоцького району за планом хата—сіни—комора—стайня; хати початку XX ст. з сіл Поріччя Мальованого Городоцького району та Мишлятичів Мостиського району за планом хата—сіни—стайня; хата другої половини XIX ст. з села Березця Городоцького району за планом стайня—сіни—хата—стайня; хата початку XX ст. з села Поріччя Любінського Городоцького району за планом хата—сіни—стайня—стайня). Часто тут трапляються будівлі, у склад яких поряд зі стайнею входить ще й стодола (хата початку XX ст. з села Поріччя Мальованого Городоцького району за планом стайня—сіни—хата/кухня—стодола; хата початку XX ст. з села Поріччя Грунтового Городоцького району за планом стайня—сіни/ комірка—хата—стодола; хата кінця XIX ст. з села Чуловичів Го-

[33] Falkiewicz K. Monografia....— S. 108.

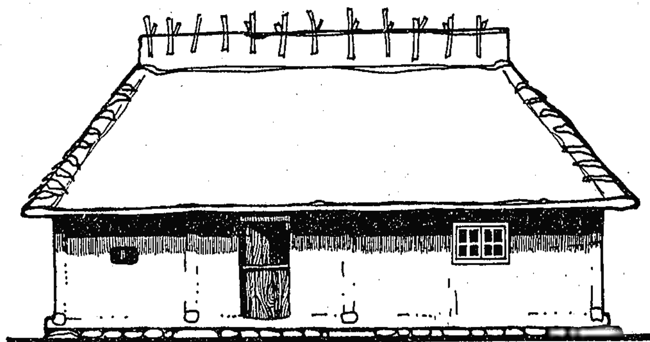
1

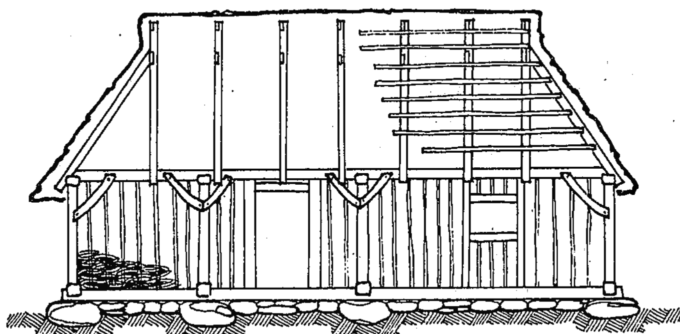
2

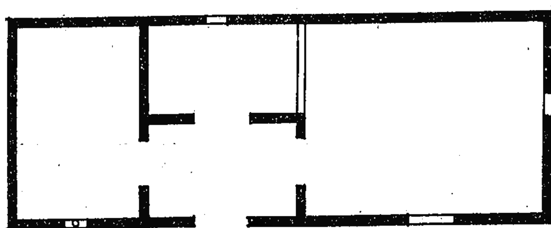
3

Хата. Село Красів Миколаївського району. Кінецъ XIX ст.
1. Головний фасад; 2. Схема каркаса; 3. План

родоцького району за планом стодола—сіни—хата/комора—стайня; хата кінця XIX ст. з села Березця Городоцького району за планом хата/комора—сіни—стайня—стодола; хати кінця XIX ст. з села Черлянів Городоцького району та початку XX ст. з села Радохінців Мостиського району за планом хата—сіни—стайня—стодола; хата початку XX ст. з села Шешуровичів Мостиського району за планом хата—сіни—комора—стайня—стодола; хата початку XX ст. з села Повергова Миколаївського району за планом хата—сіни—хата—стодола). Зрідка до житла прибудовували ще "прибік": хата 1871 р. з села Катериничів за планом стайня—сіни—комора/хата (з прибоком при тильній стінці) та хата початку XX ст. з села Черлянів Городоцького району за планом стайня—сіни—хата—стодола—прибік. На сході досліджуваної території зафіксовано окремі випадки двоповерхових будівель. Такою є хата 1909 р. з села Селиськ Перемишлянського району, на першому поверсі якої розташовані стайня і пивниця, на другому — хата, кухня, сіни і комора.

У давніх житлах стелю укладали тільки над житловими приміщеннями та коморою, у пекарні й сінях її не було. Робили стелю, як правило, з акуратно "гибльованих" дощок, хоча на сході інколи траплялись стелі, виплетені з вальків, а в окремих випадках навіть з "прутів". Стеля опиралась на один чи кілька сволоків. У Золочівському районі зафіксовані окремі випадки так званої "фельцованої" стелі — стелини заганяли у пази ("фельци"), вибрані по довжині сволоків. На заході стелини укладали на один чи кілька поздовжніх сволоків ("ґраґарів", "сволоків", "бальків", "трамів"). На північному сході переважали поперечні сволоки ("бальки", зрідка "трами"). Спорадично по всій території траплялися й комбінації сволоків: на одному поздовжньому "сволоку" (рідше "ґраґарі") кілька поперечних "бальків".

Більшість жител на досліджуваній території були покриті чотирисхилими дахами на кроквах. Зрідка причілки такого даху у верхній частині усічені, як на Гуцульщині. У житлах кінця XIX, а особливо початку XX ст. часто влаштовували двосхилі дахи. Траплялось, що причілки двосхилого даху у верхній частині усікали, а в нижній їх частині влаштовували нешироке піддашшя. В окремих випадках житла покривали трисхилими дахами. Причілки даху у таких будівлях зашивали дошками, городили глиносолом'яними вальками чи хворостом. Крокви у верхній частині попарно зв'язували "бантинами". Нижню частину кроков, як правило, зарубували у платви, проте зрідка траплялися випадки зарубки їх у виноси сволоків.

У порівнянні з іншими західними областями України, дахи будівель цього реґіону досить низькі. Співвідношення висоти даху і видимої частини стіни коливалось у межах 1 : 1 — 1,5 : 1.

Основним покрівельним матеріалом служили солом'яні сніпки. Для пошиття хати робили з наперед заготованої, добре очищеної від трави і коротких та покручених стебел ("мерви") житньої соломи два види сніпків: "плескачі", "плоскі", "плескачки" — сніпки, зв'язані при корені ("гудзірі"), та сніпки, зв'язані ближче колосся,— "стріхачі", "волохачки", рідше "кички". Пошивали дах здебільшого гладко: усю поверхню даху пошивали сніпками, зв'язаними при корені (колоссям униз), лише на стріху, роги і під гребінь давали сніпки, зв'язані при колоссі. У селі Малій Горожанці роги даху пошивали сніпками дещо грубшими і корот-

шими від тих, що йшли на стріху і під верх, їх тут називали "наріжні", "рогулі". Східчасте пошиття усієї поверхні даху ("стріхата хата") траплялося дуже рідко — як правило, у житлах багачів. Вивершували дах валом м'ятої соломи-мерви ("гребінь", "верх"), який закріплювали попарно зв'язаними кілками ("кізлинєм", "кізликами"). У деяких місцевостях (села Чуловичі, Катериничі, Поріччя, Березець Городоцького, Отиневичі Жидачівського, Дилієво Рогатинського районів та інших) хати пошивали сніпками ("кичками") з очерету ("тростини")[34]. Очерет вибирали з тонкими стеблами (крупностеблистий на пошиття не годився). Очеретяні кички перев'язували ближче кореня ("при гудзірі") солом'яним перевеслом, один раз перекручували і вирівнювали гудзір сокирою або саморізом з коси.

Щоб захистити стіни та приспи від опадів, нижній ряд сніпків ("стріху") дещо віддаляли від рівня кроков. Існувало декілька конструктивних варіантів, що сприяли досягненню цього ефекту: 1) до кроков прикріплювали дерев'яні клинці трикутної форми, по них йшла нижня лата; 2) нижній кінець дерев'яних фіґурно затесаних кілочків ("коників", "кобилок") закріплювали до крокви, до верхнього кінця кілочків кріпили нижню лату; 3) винос даху поширювали за допомогою "байстрюка" — короткого (80 см) шматка дерева, верхній кінець якого кріпили до крокви, а нижній дещо піднімали на фіґурно затесаному кілку, вбитому в крокву; 4) крокви зарубували у платви, нижні лати закріплювали до кінців винесених сволоків і платов; 5) крокви врубані у сволоки, кінці сволоків винесені дещо далі, поза крокву, до них закріплена нижня лата.

У приміських селах дахи зрідка покривали ґонтом. На початку XX ст. тут як покрівельний матеріал досить широко використовували червону черепицю ("дахівку") і навіть листовий метал ("бляху").

Житлове приміщення звичайно мало одне, два, рідше три, а в окремих випадках і чотири вікна. На головному фасаді кожне приміщення мало по одному вікну, що спостерігаємо в зафіксованих нами будівлях середини XIX ст. (хати 1865 р. з села Чуловичів, 1867 р. з села Катериничів Городоцького району, 1861 р. з села Костенова та 1865 р. з села Стоків Перемишлянського району). Це явище було типовим і для Тернопільської та Закарпатської областей[35]. Так здебільшого будували й на півночі Львівської області[36]. Одне витягнуте по горизонталі вікно було на головному фасаді у хаті з села Катериничів Городоцького району, яка експонувалась на крайовій виставці у Львові 1894 р.[37]. У переважній більшості жител другої половини XIX — початку XX ст., обстежених нами, на головному фасаді кожного житлового приміщення теж було по одному вікну. Дуже рідко (здебільшого на сході) тут влаштовували по два вікна, але їх, як правило, спарювали. При трикамерному плануванні хати (з виділеною у сінях пекарнею) у меншій хаті ("хатині") звичайно було тільки одне вікно, у більшій "хаті" одне (лише в окремих випадках два, в основному спарені) на чільній і одне на причілковій стінах. Інколи

[34] Данилюк А. Традиційне житлове будівництво в рівнинній частині Львівщини.— С. 24.

[35] Самойлович В. П. Народное архитектурное творчество.— К., 1977.— С. 48.

[36] Радович Р. Особливості народного житла південно-західної частини Волині...— С. 101.

[37] Данилюк А. Українська народна архітектура на крайовій виставці у Львові 1894 // НТЕ.— 1984.— № 1.— С. 51 (Архів Музею народної архітектури і побуту у Львові. НП-407).

зустрічаємо ще одне маленьке запічне віконце на напільній стіні. Тут, на напільній стіні, влаштовували невеличке, "кількацалеве", кругле віконце з комори та дещо більше з пекарні. Доволі цікавий релікт виявлено у селі Черчому Рогатинського району. Маємо на увазі хату 1913 р., у якій невеличке віконце з пекарні поділене по висоті надвоє: нижня частина закріплена стаціонарно, а верхня — піднімається по дерев'яних пазах вгору за принципом волокового[38].

У житлах останньої чверті XIX ст. двері уже встановлювано на металевих завісах. Лише в західній частині досліджуваної території фіксуємо житла середини XIX ст. (хата 1865 р. з села Чуловичів, 1867 р. з села Катериничів, середини XIX ст. з села Березця Городоцького району), у яких ще зустрічаються двері на дерев'яних "бігунах", "чопах".

У 1839 р., подорожуючи по Галичині, український дослідник Яків Головацький подав опис інтер'єру житла багатого міщанина з містечка Миколаєва "[...] у світлиці [...]. На стіні від сходу ікони Розп'яття, Матері Божої і св. Миколи, мальовані тутешніми народними художниками. Над дверима і над лавою полиці з полив'яними мисками й циновими тарілками; в куті за піччю, на ліжку, сінник з соломою, накритий білим простирадлом, і сім подушок. Перини нема, бо галицькі українці вважають це непотрібною розкішшю: перини не знайдеш навіть у найбагатшого міщанина чи селянина [...]. По другому боці сіней — так звана курна хата, у якій дим з печі не виходить комином до сіней, а валить прямо до кімнати, де висить над головою, як хмара, і крізь малий отвір у стелі виходить на горище. Цей незручний спосіб усе-таки потрібний, а на думку тутешніх людей необхідний при сушенні льону та конопель, які розстелюють на обтесаних балках, так званих "грядах", та при вудженні ковбас, сала, цибулі і т. д."[39].

Протягом другої половини XIX ст. традиційний інтер'єр у значній мірі диференціювався. У житла заможних селян поступово "проникали" елементи інтер'єру, характерні для містечок і навіть міст (поданий вище опис хати з села Бартатова). Виділення у сінях пекарні, здійснення звідси опалення у печі та грубці звільнило основні приміщення від певних функцій, зокрема кухні, перетворивши їх у "чисті". Це спричинило доволі помітні позитивні зміни в інтер'єрі цих жител.

Ще на початку XX ст. долівку в усіх приміщеннях, як правило, робили глинобитною. Насипали землі, вирівнювали і вбивали дерев'яною довбнею, потім мастили рідкою глиною, до якої додавали полову "трипу" і "коняк" (кінський послід). Долівка з такою домішкою ніколи не тріскалась. Нерідко таку долівку "втовкали музикою", тобто для учасників толоки, котрі валькували хату, влаштовували "забаву з музикою" — молодь танцювала і втолочувала долівку.

Стіни у приміщеннях завжди білили вапном чи "білою глиною", а комори подекуди мастили жовтою глиною. Лише у містечках західної частини досліджуваної території (Комарно, Городок) ще в кінці XIX ст.

---

[38] Подібні вікна описані російською дослідницею Е. Бломквіст. Див.: Бломквист Е. Крестьянские постройки русских, украинцев и белоруссов // Восточнославянский сборник.— М., 1956.— С. 10.

[39] Головацький Я. Подорож...— С. 26.

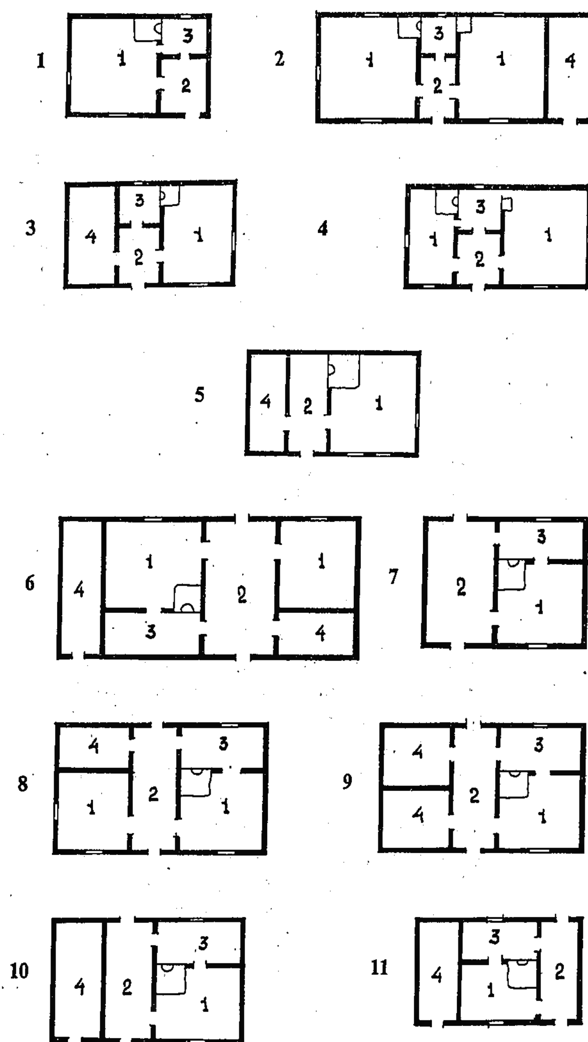

Типові плани сільських жител Опілля другої половини XIX — початку XX ст. (1 — хата; 2 — сіни; 3 — пекарня; 4 — комора).

1. Хата. Село Черепин Пустомитівського району. 1895 р.; 2. Хата. Село Утіховичі Перемишлянського району. 1890 р.; 3. Хата. Село Костенів Перемишлянського району. 1861 р.; 4. Хата. Село Пуків Рогатинського району. 1880 р.; 5. Хата. Село Чернів Мостиського району. Кінець XIX ст.; 6. Хата. Село Чуловичі Городоцького району. 1865 р.; 7. Хата. Село Завидовичі Городоцького району. Кінець XIX ст.; 8. Хата. Село Литовка Городоцького району. 1879 р.; 9. Хата. Село Ричагів Миколаївського району. Кінець XIX ст.; 10. Хата. Село Пнікут Мостиського району. Кінець XIX ст.; 11. Хата. Село Грімне Городоцького району. Кінець XIX ст.

зустрічаємо каркасно-дильовані будівлі з митими стінами. Такою була і хата міщанина з Миколаєва, описана Я. Головацьким у 1839 р.[40].

Долівку ("землю") і нижню частину стін (до рівня 15 см) у житловому приміщенні підводили жовтою глиною, а на стику з біленою стіною зрідка робили червону (руду) смужку.

Стелі звичайно не білили (за винятком окремих випадків). Акуратно підігнані гибльовані стелини, зрідка по краях профільовані, змивали "літньою" водою, як і сволоки. Особливо багато декорували головний сволок. На його нижній площині вирізували великий хрест, щедро оздоблюючи його геометричним чи рослинним орнаментом, рідше в декорі використовували солярні знаки. На боковій площині вирізували рік будівництва хати, імена господарів, рідше будівничого.

"[...] Мило вражала мене біла світлиця та багато ікон, прибраних тонкою блискучою зеленню листя барвінків та китицями червоних ягідок калини [...]". Так у 1884 р. згадувала українська письменниця Уляна Кравченко хату війта в селі Стоках теперішнього Перемишлянського району[41]. Подібне враження справляє і світлиця в хаті з села Іванівки цього ж району. Образи розвішані на чисто вибілених стінах. Вони займають не тільки всю причілкову стіну, а частково чільну і напільну. Печі у цьому приміщенні нема, лише грубка. По обидва боки від неї лави з фігурно вирізаними ніжками. Одні двері ведуть в сіни, другі, розташовані за грубкою,— в пекарню. Над вхідними дверима — полиця для посуду, у правому куті від входу — куфер і шафа. При чільній і причілковій стінах (ближче покуті) лави зі спинками, перед ними довгий стіл. У куті між напільною і причілковою стінами "бамбетель" (замість ліжка), над ним фігурно вирізана жердка, далі — скриня. Стеля і поздовжній сволок миті. Одвірки, сволок, стелини фігурно профільовані. На нижній площині сволока великий хрест, прикрашений рослинним орнаментом, на боковій напис: "СОЗДАВЪ ДОМ СЕЙ ДЕМИТРИЙ ГНАТ СО ЖЕНОЮ СВОЕЮ КАТЕРИНОЮ І ЧАДОМ СВОѢМ ЕКАТЕРИНОЮ І ІОАНОМ І ПАРАСКЕВІЮ Р[оку] Б[ожого] 1891". Долівка і нижня частина стін обмащені жовтою глиною, попід ліжка і при печі підведені сивим "глеєм". По другий бік сіней розмістилась менша хата ("хатина"), яка слугувала постійним житлом родини. Справа від входу піч (власне, тіло печі — пічний отвір і припічок повернуті в бік пекарні), по два боки від печі лави. Умеблювання цього приміщення скромне: скриня, ліжко, бамбетель, полиця для посуду та декілька ікон.

II

Повертаючись до запитань, поставлених на початку нашого дослідження, насамперед узагальнимо архітектурно-етнографічні особливості, характерні для житла основної території фізико-географічної області лісово-лучно-степового Опілля.

У другій половині XIX — на початку XX ст. по всій території Опілля переважали будівлі каркасної конструкції. Головним будівельним матеріалом були деревина і глина. Незважаючи на значну поліваріантність

---

[40] Головацький Я. Подорож...— С. 26.
[41] Кравченко У. Спогади учительки // Вибрані твори.— К., 1958.— С. 394.

виповнення стін, на основній території фактично переважали житла, у яких простір між стовпами каркаса заповнювали плотом з довгих глиносолом'яних вальків по вертикальних колах. У середній частині стіни (по висоті) здебільшого встановлювали горизонтальний ригель. Стіни каркасно-дильованих будівель виповнювали нетовстими (до 6 см) дошками і обов'язково виправляли грубим шаром глиносоломи, унаслідок чого дерев'яні структури у них відігравали швидше роль каркаса глинобитного будівництва.

Невід'ємним елементом опільського житла були підвалини. Стелю, як правило, робили з "гибльованих" дощок, її мили. Стіни всередині і зовні забілювали, низом підводили. Долівка в усіх приміщеннях була глинобитною. Пластична обробка зовнішніх стін глиною (пілястри та інше) майже відсутня. На головному фасаді у кожному житловому приміщенні влаштовували лише одне вікно (часто витягнуте по горизонталі), рідше два спарені.

Дахи переважно чотирисхилі, криті соломою. Пошиття їх здебільшого гладке. Тут частіше, ніж у навколишніх місцевостях, трапляються будівлі з двосхилими дахами під дахівкою.

Головною особливістю планувальної структури опільського житла другої половини XIX — початку XX ст. були "пекарні" (кухні), виділені у сінях жител усіх типів. У будівлях, до складу яких входили п'ятистінки, пекарні влаштовували не в сінях, а у ванькирі. Піч з припічком повертали в бік пекарні.

Виділення у сінях пекарні, здійснення звідси опалення в печі і грубці звільнило основні приміщення від деяких функцій, що призвело до певних позитивних змін і в інтер'єрі цих приміщень.

Зрозуміло, що ареал поширення архітектурно-етнографічних особливостей, характерних для житла основної території Опілля, не цілком співпадає з територією природно-географічної області лісово-лучно-степового Опілля. Щоб точніше окреслити цей ареал, подамо коротку характеристику традиційного сільського житла другої половини XIX — початку XX ст. по адміністративних районах, які входять у склад фізико-географічної області Опілля та прилеглих до неї регіонів.

Перемишлянський район. Житлове будівництво здебільшого однотипне. Переважають будівлі каркасної конструкції з виповненням стін довгими глиносолом'яними вальками по вертикальних колах. У середній частині стіни здебільшого наявний горизонтальний ригель. Зрідка трапляються житла з каменю або каркасно-дильовані (стіни завжди тиньковані). Усі будівлі мають підвалини. Стеля з дощок, на поперечних "бальках", рідше на поздовжньому "трамі". У сінях будівель усіх типів виділена пекарня.

Пустомитівський район. Будівлі каркасної конструкції з виповненням стін довгими вальками по вертикальних колах (з ригелем чи без нього), трапляються городжені лозою. У всіх будівлях є підвалини. Стелі, як правило, з дощок (інколи й вальковані), на поздовжніх "трамах" чи поперечних "бальках". У сінях влаштовані пекарні.

Рогатинський район. Основній території району властиве однотипне будівництво. Переважають каркасні будівлі з виповненням стін довгими вальками по вертикальних колах (з горизонтальним риглем і без нього). Зрідка трапляються споруди, зведені технікою "в переклад", з коротких

вальків чи викладені з природного каменю. У всіх будівлях є підвалини. Стелі (за незначним винятком) з дощок на поздовжніх "трамах", рідше на поперечних "бальках". У сінях виділяють пекарню.

Дещо інший характер будівництва спостерігаємо у південно-західній групі сіл району (села Луковець Вишневський, Лука, Чернів, Козари та інші). Тут будівлі здебільшого дерев'яні (каркасно-дильовані чи навіть зрубні). Переважають житла без пекарні—кухні в сінях.

Миколаївський район. На лівому березі Дністра будівництво здебільшого однотипне. Стіни каркасної конструкції, виповнені довгими вальками по колах. Рідше трапляються будівлі з природного каменю, каркасно-дильовані (тиньковані) чи виплетені з лози. В усіх них є підвалини. Стелі переважно дощані, на поздовжніх "трамах". Пекарня, як правило, у сінях. У деяких селах (ближче до Дністра) пекарню влаштовують у ванькирі.

Правому березі Дністра характерне дерев'яне будівництво (зрубне і каркасно-дильоване). Частково воно поширюється і на лівий берег (села Мала Горожанка, Ричагів). Переважають будівлі з ванькирами, пекарні влаштовують рідше.

Жидачівський район. На основній території будівництво однотипне: виповнення каркаса довгими вальками по вертикальних колах. Трапляються каркасно-дильовані (тиньковані) будівлі чи зведені технікою "в переклад". Переважає дерев'яна стеля. Її укладають на поздовжні "трами" (на півдні "ґраґарі") або поперечні "бальки", зрідка на комбінації одного поздовжнього і кількох поперечних бальків. У всіх будівлях наявні підвалини. У сінях виділяють пекарню.

На півдні району (правобережжя Дністра) будівництво здебільшого зрубне чи каркасно-дильоване (спорадично зустрічаються і каркасно-вальковані житла). Будівлі з пекарнями в сінях трапляються рідко.

Городоцький район. Переважають каркасно-вальковані будівлі (довгі вальки по вертикальних колах) та каркасно-дильовані (обов'язково тиньковані). Зрідка зустрічаються житла плетені з лози чи складені з природного каменю. У всіх будівлях є підвалини. Стелі дерев'яні, на поздовжніх "ґраґарах". Переважають будівлі з поділом житлового приміщення по ширині (ванькир відіграє роль пекарні), у будівлях інших типів пекарню виділяють у сінях.

Мостиський район. В основному будівлі каркасно-вальковані (довгі вальки по вертикальних колах) та каркасно-дильовані (тиньковані). Рідше зустрічаються городжені з лози. У всіх будівлях є підвалини. Стелі з дощок, на поперечних "бальках", рідше на поздовжньому "драґарі" чи комбінаціях з поздовжнього драґара і поперечних бальків. У сінях чи ванькирах влаштовані пекарні.

Золочівський район. На півдні переважають будівлі каркасної конструкції з виповненням стін довгими глиносолом'яними вальками по вертикальних колах (з риґлем чи без нього). У північній частині району доволі часто зустрічаються каркасно-дильовані житла, виправлені грубим шаром глиносоломи. Зрідка у житловому будівництві застосовують камінь. Усі будівлі мають підвалини (на півночі іноді це стовпи на каменях). Стелі з дощок, на поперечних "бальках" чи комбінаціях з поздовжнього "сволока" і поперечних "бальків". Дуже часто, особливо в північній частині району, пекарні у сінях не розміщують.

Бродівський район (південна частина). Будівництво каркасне, заповнення каркаса різноманітне. Переважають хати каркасно-дильовані та зведені технікою "в переклад". При вальковану будівництві простір між стовпами заповнюють, як правило, короткими вальками чи "галамуцами" (стіни з довгих вальків по вертикальних колах трапляються рідко). Фіксуємо окремі будівлі, стіни яких викладені з природного каменю чи цегли-сирівки. Стовпи каркаса здебільшого на підвалинах (зрідка на каменях). Стелі дерев'яні, на поперечних "бальках", комбінаціях з поздовжнього "трама" і поперечних "бальків", рідше на поздовжньому "трамку". Жител з пекарнями у сінях майже не зустрічаємо.

Яворівський район. На основній території будівництво дерев'яне (каркасно-дильоване і зрубне). Пекарень у сінях немає.

Будівництво південної окраїни каркасне (з виповненням стін дилями чи глиновальками по вертикальних колах). У сінях виділяють пекарню ("халупину").

Самбірський район. Будівництво правого берега Дністра зрубне і каркасно-дильоване. Пекарень не виділяють.

На лівобережжі Дністра хати каркасно-дильовані або городжені плотом. У сінях чи ванькирі міститься пекарня.

Старосамбірський район. Тільки у північній окраїні району (околиці села Міженця) поряд з дерев'яними зустрічаються вальковані чи городжені плотом житла. У ванькирі чи сінях фіксуємо окремі випадки пекарень.

Бережанський район. Переважають каркасно-вальковані житла (довгі вальки по вертикальних колах). У західній частині району посередині стіни, як правило, встановлюють ригель. Далі на захід щораз частіше в житлах викладають дерев'яні стелі, дають підвалини (у східній частині стелі вальковані, підвалин немає). На правому березі ріки Золотої Липи у сінях жител виділяють пекарні.

Бучацький район. Житла каркасно-вальковані (з "глевків", довгих чи коротких вальків). Стелі вальковані. Підвалин не кладуть. У сінях пекарні не виділяють, на її місці часто влаштовують комору.

Зборівський район. Будівництво вальковане, з дерев'яним каркасом і без нього. Вальки надзвичайно різноманітні: "короткі", "галамуци", "галамуци формовані" (у вигляді саману) та інші. Підвалин немає. Стелі вальковані, на комбінаціях поздовжнього "сволока" і поперечних "сволочків". У сінях поперечною перегородкою виділяють комору (або перегородка взагалі відсутня).

У південно-західній частині району (села Млинівці, Годів та інші) переважають будівлі каркасної конструкції з виповненням стін довгими вальками по вертикальних колах. Зустрічаються підвалини. Поряд з вальковими стелями є й дощані. Трапляються будівлі з пекарнями в сінях.

Козівський район. Переважають каркасно-вальковані будівлі (вальки по вертикальних колах). Підвалини зустрічаються рідко, як правило, це стовпи каркаса, вкопані у землю або поставлені на камені. Стелі здебільшого вальковані. Часто, особливо в західній частині району, в сінях виділені пекарні (село Конюхи).

Монастириський район. Житла каркасно-вальковані. Стіни переважно виплетені з довгих вальків по вертикальних колах. Підвалини майже

відсутні: стовпи вкопані в землю або стоять на каменях (лише зрідка підвалини трапляються на заході району). Стелі переважають вальковані на комбінаціях поздовжнього "сволока" і поперечних "сволочків". У західній частині інколи зустрічаються стелі з дощок. Хат з виділеною у сінях пекарнею не фіксуємо, тут часто міститься комора.

Галицький район. Будівництво лівого берега Дністра в основному каркасно-вальковане. У північній частині переважають будівлі, стіни яких виплетені з довгих вальків по вертикальних колах. Хати здебільшого на підвалинах, з дерев'яними стелями. У багатьох випадках сіни з пекарнею.

У південній частині лівобережжя Дністра житлове будівництво урізноманітнюється (хати з коротких вальків, "в переклад", з природного каменю та інші). Підвалин часто нема, стовпи каркаса вкопані в землю або на каменях. Дерев'яні стелі трапляються рідко; переважають вальковані. Пекарень у сінях майже не виділяють.

Будівництво правого берега Дністра дерев'яне (зрубне, каркасно-дильоване). Стеля дерев'яна. У сінях пекарні нема.

Південно-східна частина Тисменицького та північно-західна частина Тлумацького районів. Будівлі каркасно-вальковані (вертикальні коли, поміж ними короткі вальки), дильовані (обов'язково виправлені) та "в переклад". Підвалини кладуть рідко, здебільшого стовпи вкопані в землю або на каменях. Стеля валькована, на комбінаціях поздовжнього "сволока" і поперечних "бальків". Стіни оздоблені пілястрами. Жител з пекарнями в сінях не фіксуємо.

Придністровська смуга Калуського району (села сільради Сивка Войнилів). Житла зрубні або каркасно-дильовані. Стелі з дощок, на поздовжньому "трамі". Пекарень у сінях не виділяють.

Лівобережжя Дністра Городенківського району (села Лука, Монастирок, Уніж). Будівлі каркасно-вальковані, з "глевків", з "болота" по вертикальних колах та інші. Стіни оздоблені пілястрами. Підвалин нема. У сінях часто відгороджують комору.

Тепер на основі викладеного дамо порівняльну характеристику опільського житла та сусідніх реґіонів, а також окреслимо територію поширення житлової будівельної культури Опілля.

Типове для Опілля житлове будівництво поширюється далі на захід поза вододіл між ріками Щирком і Верещицею (межа природно-географічної області Опілля), охоплюючи повністю Городоцький і Мостиський райони та деякі південні села Яворівського, Жовківського, Кам'янсько-Бузького, північні Самбірського і навіть окремі Старосамбірського районів. Хоча поза цією межею відчутні значні впливи будівництва Підгір'я та Яворівщини аж до кордону з Польщею*, у житлі тут переважають ознаки, характерні для Опілля. Житла каркасної конструкції, з виповненням стін довгими вальками по вертикальних колах чи дильовані з обов'язковим тинькуванням глиною, у сінях чи у ваньк ирі — пекарня.

Північна та південна межі поширення характерного для Опілля житла простежуються досить чітко. Житла поза цими межами будували вик-

* Можливо, ці ознаки поширені і в частині колишніх українських земель, що входять до Перемишльського воєводства (Польща).

лючно з дерева у зрубній та каркасно-дильованій техніках. Стін ніколи не виправляли, лише забілювали по дереву (за винятком східної частини Підгір'я, де їх тинькували). Будівлі з виділеними в сінях чи влаштованими у ванькирі пекарнями (крім окремих випадків) майже не зустрічаються. Далі на північ та південь на головному фасаді житлових приміщень щораз частіше трапляється по два вікна.

Північно-східна межа проходить на південь від Буська та Золочева. Каркасно-глинобитне ("з галамуців", "у переклад" та інше) та каркасно-дильоване будівництво північної частини Золочівського та південної частини Бродівського районів є швидше продовженням будівництва, що властиве Кременецькому та Шумському районам тернопільської Волині[42]. Пекарні у сінях жител, як правило, відсутні, стовпи каркаса зрідка вкопані в землю чи стоять на каменях.

Дещо складніше простежити розмежування між опільським та подільським житлом, яке має багато спільного насамперед у будівельних матеріалах та будівельній техніці.

Будівництво тернопільського Поділля відзначається, зокрема, великою поліваріантністю виповнення каркасно-вальковани́х стін (близько 30 варіантів). Стовпи каркаса тут вкопували у землю або встановлювали на камені (навіть у житлах початку XX ст. підвалини були явищем рідкісним. Стелі, як правило, валькували. Пекарень у сінях не влаштовували, тут часто відгороджували комору. Зовнішні стіни здебільшого рельєфно оздоблювали пілястрами та іншим.

У західному напрямку від ріки Стрипи щораз частіше фіксуємо ознаки, характерні для опільського житла. Щезає багатоманітність виповнення стін, збільшується кількість каркасно-валькованих будівель, стіни яких виплетені з довгих глиносолом'яних вальків по вертикальних колах. Частіше житла будують на підвалинах, влаштовують дерев'яні стелі, поступово спрощується, а далі й цілком зникає пластична (рельєфна) обробка фасадів. У сінях виділяють пекарні. Проте лише починаючи від лінії місто Зборів — місто Бережани — ріка Золота Липа ознаки, характерні для Опілля, у житлах переважають.

Південно-східна межа проходить вище Бурштина, Більшівців (у Галицькому районі), далі — по північній межі Монастириського району до ріки Золотої Липи. У будівництві Галицького району на правому березі Дністра переважають житла, характерні для львівського Підгір'я (зрубні, каркасно-дильовані; пекарень у сінях немає, лише часом комора). Це стосується і сіл сільради Сивка Войнилів Калуського району (села Цвітова, Лука), які входять до складу природно-географічної области Опілля. Житло південної частини лівобережжя Дністра за архітектурно-етнографічними ознаками належить до покутського будівництва, як і житло Тисменицької, Тлумацької і Городенківської (села сільради Лука) частин природно-географічної области Опілля. У житлах Монастириського району переважають ознаки, характерні для будівництва Поділля.

Таким чином, межа поширення житла з чітко вираженими архітектурно-етнографічними опільськими особливостями проходить орієнтовно з заходу на схід по південних окраїнах Яворівського району, вище Льво-

---

[42] Данилюк А. Народне житло Волині другої половини XIX — початку XX століття // НТЕ.— 1981.— № 6.— С. 76.

ва, нижче Буська, Золочева — аж до Зборова. Далі повертає на південний захід до міста Бережан і по ріці Золотій Липі — до північної межі Монастириського району. Тут іде на захід, до села Більшівців, на південь від Бурштина, далі по ріках Дністрі, Болозівці, північній межі Старосамбірського району,— до кордону з Польщею. Умовна західна межа — кордон з Польщею.

Отже, опільське житло охоплює південно-західну частину Зборівського та західну Бережанського районів Тернопільської області; північну частину лівобережжя Дністра Галицького і майже весь Рогатинський район (за винятком південно-західної групи сіл) Івано-Франківської області; Перемишлянський, Пустомитівський, Городоцький, Мостиський, північ Миколаївського, Жидачівського, лівобережжя Дністра Самбірського, північні окраїни Старосамбірського, південні окраїни Яворівського, Жовківського, Кам'янсько-Бузького районів та південний захід Буського та Золочівського районів Львівської області.

Слід відзначити, що за архітектурно-етнографічними ознаками житла ця територія не є цілком однорідною. Тут вирізняються дві локальні групи: західна і східна. Орієнтовною межею між ними є вододіл між ріками Щирком і Верещицею. Східна група територіально в основному збігається з етнографічним Опіллям, окресленим А. Фішером[43]. Західна, очевидно, має продовження на території сучасної Польщі — низинах ріки Сяну (околиці Перемишля і Ярослава), у минулому заселених українцями. А. Фішер власне тут виділяв окрему етнографічну групу долякiв (долів)[44]. Цей термін вживав й І. Франко для означення мешканців долини верхнього Дністра та його приток[45]. Долянами (долякамм) називають жителів цієї території у Старосамбірському та Дрогобицькому районах.

Roman RADOVYCH

A TRADITIONAL VILLAGE DWELLING IN THE OPILLIA REGION IN THE SECOND HALF OF THE 19TH — THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURIES

The study of the subject has been done in two subsequent steps. At first the detailed characteristics of housebuilding in the physical and geographical region of Opillia and the near-by territories has been given, based on the sources and empirical data. Then the traditional village-building in the principal Opillia territory has been described, regarding the type of planning, the functional purpose of the premises, the wall structure and the building techniques; also the spreading area of these peculiarities has been outlined. The Opillia dwelling is compared with those of the neighbouring regions.

The principal building materials used in the wall construction were wood, clay and straw. The main building technique used was that of filling the frame with clay-and-straw rolls, or *dylas*. From the middle of 19th century till the early 20th century the Opillia dwelling was remarkable for its planning variability as compared with other dwellings in the near-by regions. Typical of Opillia was the house with a built-in kitchen in back of the entrance corridor. If there was a *van'kyr* in the house, built in along the side wall, it functioned as a kitchen.

---

43 Fischer A. Rusini...— S. 9.
44 Ibid.— S. 9.
45 Франко І. Етнографічна виставка в Тернополі...— С. 473.

Михайло ГЛУШКО

ОСНОВНІ ТИПИ ТЯГЛОВИХ ЗАСОБІВ КОЛІСНОГО ТРАНСПОРТУ ПОЛІЩУКІВ XVI—XVIII СТОЛІТЬ

Вивчаючи традиційну культуру українців, переважна більшість сучасних народознавців основну увагу зосереджує на другій половині XIX—XX ст., і лише деякі з них розширюють хронологічні рамки своїх досліджень. Такий стан зумовлений певними об'єктивними (наявністю відповідних джерел і письмових пам'яток, польових етнографічних матеріалів, загальним станом розвитку етнологічної науки тощо) і суб'єктивними факторами. Проте добре відомо, що хронологічне обмеження аналізу різних ділянок народної культури і побуту значно звужує можливості дослідника у виявленні генетичних витоків та етнічних ознак їх складових.

Відомий естонський учений-етнолог Антс Війрес довів залежність будови ходової частини колісного транспорту від виду упряжних тварин і тяглового пристрою[1]. Тобто, достовірно знаючи тяглову силу та упряж, можна безпомилково встановити тип тяглового пристосування, а заодно й загальну будову основної частини сухопутного гужового транспорту, зокрема колісного.

Виявлена А. Війресом закономірність має особливо важливе значення для дослідження засобів пересування, наявних ■ історично давніших періодах, насамперед середньовіччі. Ілюстративний матеріал, який міг би дещо прояснити цю галузь народної культури, як не прикро, дуже обмежений або й відсутній зовсім. Крім того, графіки та живописці минулого передавали у своїх творах лише загальні, видимі зовнішні риси транспортних засобів, що значно ускладнює і навіть унеможливлює реконструкцію будови їх ходової частини. Натомість є велика кількість писемних пам'яток XVI—XVIII ст. з багатим фактологічним матеріалом. Це дає змогу науковцеві досить достовірно відновити складові та конструктивні особливості досліджуваних об'єктів, позитивно вирішити поставлені перед собою завдання.

Основний документальний матеріал для пропонованої розвідки почерпнутий нами зі збірок відомої мовознавчої серії "Пам'ятки української

---

[1] Вийрес А. О. Принципы типологии европейских крестьянских телег: На основе материала Советской Прибалтики // Типология основных элементов традиционной культуры.— М., 1984.— С. 91—105.

мови"[2], "Архиву Юго-Западной России"[3], а також нещодавно відновленої серії "Актові джерела" Археографічної комісії Національної Академії наук України[4]. Широко залучались польові етнографічні матеріали.

В українській історико-етнографічній літературі домінує теза, згідно з якою гужовими тваринами в господарській діяльності поліщуків XIX — початку XX ст. були як воли, так і коні[5]. Щоправда, й досі ніхто з етнологів України не встановив їх кількісного співвідношення та історичних основ виникнення такого явища. Останнє особливо актуальне, оскільки окремі вчені, зокрема російські, використання волів як тяглової сили на території нашої країни вважають надто пізнім явищем або зовсім заперечують їх виробничо-транспортне застосування у лісовій зоні [redacted] минулому. Через те виникає потреба бодай побіжного розгляду історичних передумов паралельного використання коня і вола [redacted] господарстві й транспорті населення Полісся.

Археологами достовірно встановлено, що на рубежі нашої ери племена зарубинецької культури, які заселяли великі простори лісової зони України, зокрема Полісся, чільне місце в домашньому стаді відводили великій рогатій худобі (47,9 відсотка, тоді як коні становили 20,7 відсотка[6]). Волів використовували для запрягу[7], а коней розводили переважно для харчових потреб.

Дещо інший характер мало тваринництво у племен черняхівської культури. Аналіз остеологічних матеріалів археологічних пам'яток Середнього Подніпров'я і північних районів України засвідчує, що в II—V ст. н. е. тут значно скоротилась чисельність волів — до 3 відсотків. Крім того, 3 відсотки становили бики, решту — корови[8]. Це у два рази менше, ніж навіть у племен раннього заліза лісової зони, які займалися переважно мотичним землеробством. Тим часом на території Молдавії у зазначений період співвідношення великої рогатої худоби залишилось майже незмінним: воли становили 14 відсотків, бики — 7, корови — 79[9].

Зрозуміло, що така мала кількість волів у племен черняхівської культури північних районів не могла забезпечити існуючої потреби у тягловій силі при інтенсивному розвиткові орного землеробства і транспорту. Паралельно зі скороченням поголів'я волів археологи простежують різке

---

[2] Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582—1588 рр.).— К., 1965; Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. (Збірник актових документів).— К., 1981; Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. (Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України).— К., 1976; Приватні листи XVIII ст.— К., 1987.

[3] Архив Юго-Западной России, изданный Временною комиссиею для разбора древних актов (далі — Архив ЮЗР).— К., 1876.— Ч. 6.— Т. 1; 1886.— Ч. 7.— Т. 1; 1890.— Ч. 7.— Т. 2.

[redacted] Торгівля [redacted] Україні: XIV — середина XVIII століття. Волинь і Наддніпрянщина.— К., 1990.

[5] Бураковская Н. И., Титов В. С., Шляхтовский А. С. Пути сообщения и средства передвижения // Полесье. Материальная культура.— К., 1988.— С. 276.

[6] Цалкин В. И. К истории животноводства и охоты [redacted] Восточной Европе // Материалы и исследования по археологии СССР.— М., 1962.— Вып. 107.— С. 70.

[7] Пачкова С. П. Господарство східнослов'янських племен на рубежі нашої ери (За матеріалами зарубинецької культури).— К., 1974.— С. 30, 55; Археология Украинской ССР.— К., 1986.— Т. 3.— С. 29.

[8] Цалкин В. И. Древнее животноводство племен Восточной Европы [redacted] Средней Азии // Материалы и исследования по археологии СССР.— М., 1966.— Вып. 135.— С. 81.

[redacted] Там само.

зменшення конини в харчовому раціоні черняхівських племен. Відомий дослідник Веніамін Цалкін пов'язує цей процес саме з початком використання коней для запрягу. Основним арґументом його тези є те, що до кінця I тис. н. е. чітко прослідковується ріст цих тварин у холці[10].

На увагу заслуговує ще одне цікаве явище, яке стосується зазначеної проблеми. Зокрема, [redacted] I тис. н. е. спостерігається докорінна трансформація світоглядних основ ранніх слов'ян, зумовлена зміною поховального обряду в подільсько-дніпровському реґіоні. За найновішими доведеннями В. Сєдова, початок інгумації на даній території сягає, власне, римського періоду черняхівської культури. Уже в літописних антів (V—VII ст.) вона широко співіснувала з кремацією, яку [redacted] IX—X ст. остаточно витіснило трупопокладення[11]. Тобто можна упевнено стверджувати, що процес поступового зменшення кінського м'яса в харчовому раціоні спочатку черняхівських племен, а потім антів і населення староруської доби співпадає з зародженням, поширенням та утвердженням на території між Дніпром і Дністром інгумації.

Але навіть у давній руський період чисельність коней була значно меншою, ніж інших домашніх тварин. Так, серед остеологічних матеріалів поселень Середнього Подніпров'я 39 відсотків припадає на биків, 23,6 — дрібну рогату худобу, 26,0 — свиней і тільки 11,3 відсотка — коней[12]. У зв'язку з цим категоричні твердження окремих археологів про те, що [redacted] лісовій зоні тягловою силою у господарстві східних слов'ян, зокрема й українців періоду Київської Русі, служив тільки кінь[13], є безпідставними. Свої висновки вчені будують переважно на окремих літописних матеріалах. Так, російський етнограф Дмитро Зеленін, посилаючись на літописний діалог Володимира Мономаха з дружиною Святополка на з'їзді руських князів 1103 р. на Долобському озері, прийшов до висновку, що робочою худобою на території Київської Русі здавна були коні. Лише пізніше, тобто після XII—XIII ст., [redacted] Україні та Білорусі, притому переважно в степовій зоні, їх витіснили воли[14].

Як знаємо, на цьому з'їзді на скаргу святополкової дружини, що не час весною з половцями воювати, смердів від ріллі відривати, Володимир відповів: "Дивно мені, дружино, що коня дехто жаліє, яким оре хто-небудь. А сього чому не розглянете, що стане смерд орати, а половчин, приїхавши, ударить смерда стрілою, а кобилу його забере. А в оселю його в'їхавши, забере жону його, і дітей, і все майно його візьме. То коня його ти жалієш, а самого чому не жалієш?"[15]

Майже дослівний діалог між Володимиром Мономахом і Святополком зафіксував літописець на з'їзді руських князів у 1111 р., який з невідо-

---

[10] Див.: Цалкин В. И. Материалы для истории скотоводства и охоты в Древней Руси: По данным изучения костных остатков из раскопок археологических памятников лесной полосы европейской части СССР // Материалы и исследования по археологии СССР.— М., 1956.— Вып. 51.— С. 52—97; его же. Древнее животноводство...— С. 40—48.

[11] Див.: Седов В. В. Погребальний обряд славян в начале средневековья // Исследования в области балто-славянской духовной культуры: Погребальный обряд.— М., 1990.— С. 174—179.

[12] Бєлан Н. Г. До історії мисливства і тваринництва у племен Правобережної України у I тисячолітті н. е. // Археологія.— К., 1977.— Вип. 24.— С. 33.

[13] Седов В. В. Восточные славяне в VI—XIII вв.— М., 1982.— С. 237.

[14] Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография.— М., 1991.— С. 161.

[15] Літопис Руський / За Іпатським списком переклав Леонід Махновець.— К., 1989.— С. 157.

мих причин залишився поза увагою російського народознавця. Зокрема, Володимир сказав: "Як я маю мовити? Адже на мене говоритимуть твоя дружина і моя, кажучи: "Погубить він смердів і ріллю смердам". Та се дивно мені, брате, що смердів ви жалієте і їхніх коней, а про се не думаючи, що на весну стане той смерд орати конем тим, а половчин, приїхавши, ударить смерда стрілою і забере коня того, і жону його, і дітей його, і стодолу його запалить. То про се чому ви не думаєте?"[16]

Достовірність літописних джерел безсумнівна. Але уважне прочитання тексту згаданих діалогів, насамперед 1103 р., відкриває одну цікаву і суттєву деталь, на яку не звернув належної уваги Д. Зеленін. Зокрема, під час дискусії зі святополковою дружиною Володимир Мономах першою ж фразою, ніби між іншим, уточнює: "[...] коня дехто жаліє, яким оре хто-небудь". Останнє слово, власне, й є ключовим, оскільки чітко вказує, що мова тут йде не про всіх смердів, а лише про тих, які володіли кіньми. Воно ж уточнює, що не всі з останніх орали конем. Тобто теза Д. Зеленіна про пізній характер використання волів як робочої худоби в Україні не має належного документального підтвердження. Його, як засвідчують вищеподані матеріали, а також інші численні джерела — архівні, писемні, традиційні звичаї й обряди, усна народна творчість тощо,— й не могло бути. Показовим у цьому відношенні є насамперед Полісся, що розташоване саме в лісовій зоні, де роль коня як робочої худоби мала б виділятися найбільш наочно. У зв'язку з цим звернемося до письмових джерел досліджуваного періоду і співставимо кількість коней і волів.

Увагу привертають насамперед відомості королівських люстраторів 1565 р. з Ратнівського староства, яке охоплювало значну територію північно-західної частини Полісся. Зокрема, мешканці села Залишанів (тепер Ратнівський район Волинської області) серед різних оброків сплачували й такий: "Там же кожний чоловік, який має спрягати волів, дає від них, тобто від пари р о б о ч и х (розрядка наша.— *М. Г.*), по грошу одному, або від кожного вола по півгроша; інколи теж два складаються на одну соху, яких цього року було 29"[17].

Таку ж повинність виконували жителі села Застав'я (тепер Любомльський район Волинської області): "Ці ж люди від сохи, тобто від спрягання волів, або котрий їх утримує, дають кожного року по грошу одному; але це не може бути кожного року однаково; бо їх буває часом менше, часом більше. Таких сох нинішнього року було 32"[18].

Селяни Залісся (тепер Камінь-Каширський район Волинської області), "котрі мають воли р о б о ч і (розрядка наша.— *М. Г.*), дають від кожного вола по півгроша, тобто від сохи, в яку до роботи запрягається волів пару, по грошу одному; таких сох нинішнього року було 30 і півсохи"[19].

Аналогічний грошовий податок сплачували в середині XVI ст. поліщуки таких населених пунктів, як Тур і Кортеліси (тепер Ратнівський район), Заріччя і Линів (тепер Ковельський район), Серхів (тепер Мане-

[16] Літопис Руський.— С. 166.
[17] Архив ЮЗР.— Ч. 7.— Т. 2.— С. 283.
[18] Т а м с а м о.— С. 286.
[19] Т а м с а м о.— С. 288.

вицький район), Колпитів (тепер Локачинський район Волинської області)[20].

Чим же цікаві наведені вище документальні факти? По-перше, тим, що в названих селах північно-західної частини Полісся у 1565 р. мірою грошового оподаткування виступають воли або соха. По-друге, вони прирівнюються один до одного: пара волів — одна соха, і навпаки. Це дозволяє встановити навіть поголів'я "робочих волів" у згаданих поселеннях. Так, у Залишанах їх було 58 штук[21], у Застав'ї — 64[22], у Заліссі — 61[23], у Турі — 80[24], у Кортелісах — 160[25], у Заріччі — 49[26]. По-третє, прирівнювання сохи до пари волів засвідчує, що місцеві жителі орали землю лише парою гужових тварин. Нарешті, відсутність навіть будь-якого натяку на коня як одиницю грошового оподаткування дає підставу для висновку, що в зазначений час він не використовувався для обробітку землі зовсім.

Вартий серйозної уваги ще один цікавий факт з королівських люстрацій даного реґіону. Зокрема, за повідомленнями сучасника, населення Ветлів (тепер Любешівський район Волинської области) сплачувало грошовий оброк від воза: "Там же люди дають від воза кожного по грошу одному, котрі вози мають, чого на цей рік (1563.— *М. Г.*) дісталося золотих один і грошей 20"[27]. Щороку були зобов'язані давати по одному грошу від воза мешканці села Щедрогора (тепер Ратнівський район Волинської области)[28].

Оскільки оподаткування воза, як і сохи, становило 1 грош, тобто було однаковим для обох селянських об'єктів, стає зрозумілим й інше — основною тягловою силою у сухопутному транспорті тутешніх поліщуків служили також воли, точніше, їх пара. Про волів як упряжних тварин у колісному транспорті населення північно-західної частини Полісся дізнаємось з опосередкованої інформації люстратора. Зафіксувавши заборгованість селян Ветлів, які в минулому не виконали транспортної повинности, він їх зобов'язав: "З тих же перерахованих дворищ дають повозного по грошей 40, яке було виросло на них за небіжчиків панів з Тенчина тому, що мали повоз далекий — аж до Тенчина і далі, який вже здужати не могли через недостаток худоби (bidła)"[29]. Останнє слово чітко вказує, що тяглову транспортну повинність тутешні селяни здійснювали за допомогою великої рогатої худоби, зокрема волів.

Промовистий факт щодо великої рогатої худоби як головної одиниці господарсько-виробничого укладу поліщуків Західного Полісся наводиться у загальних підсумках повинностей селян Ратнівського староства, серед яких значиться й таке: "В тому старостві всі люди повинні ходити

[20] Архив ЮЗР.— С. 295, 298—299, 301; Ч. 6.— Т. 1.— С. 58—59.
[21] Підраховано за: Архив ЮЗР.— Ч. 7.— Т. 2.— С. 283.
[22] Там само.— С. 286.
[redacted] Там само.— С. 288.
[24] Там само.— С. 295.
[redacted] Там само.— С. 299.
[26] Там само.— С. 301.
[27] Там само.— С. 304.
[28] Там само.— С. 306.
[29] Там само.— Ч. 7.— Т. 2.— С. 303.

на відступ, як при описі сіл зазначалося. Якщо ж трапиться, що хтось не йде на цей відступ, тоді дає грошей 15, а також і воли дає, бо там часом мешкають на пущі по кілька тижнів, занедбавши (своє.— *М. Г.*) господарство"[30].

Цікавою є інформація про кількість худоби та її видове співвідношення у населення цього краю з початку XVII ст. Зокрема, 1606 р. з села Цмині (тепер Пінський район Білорусі) втекло у Степанську волость (охоплювала переважно північні райони Рівненської області) більше десятка селянських дворів. Як відзначається у скарзі землевласника Олександра Орди, вони забрали з собою все своє рухоме майно і худобу, а саме: Федько Данилович — одного коня, двох волів, дві корови, п'ять овець, трьох свиней; Тимох Бикович — одного коня, чотирьох волів, дві корови, шість овець, двох свиней, три кози; Дорофій Михнович Дехтяр — одного коня, трьох волів, одну корову, дві кози, трьох свиней, дві вівці; Семен Шеневець — одного коня, двох волів, одну корову, шість овець, дві кози, трьох свиней; Гриць Веретенникович — одного вола, одного бика, одну корову, дві кози; Сава Карлович — одну "сверепу" (кобилу), дві корови, трьох свиней, дві кози; Хведько Олехнович — одного вола, одну корову; Якуб Янушевич — двох волів, одного коня, дві корови, трьох свиней[31].

Отже, поданий вище ряд документальних свідчень підтверджує, що в господарсько-транспортному побуті поліщуків Західного Полісся середини XVI ст. основною тягловою силою служили воли.

Віл займав домінуюче місце в господарстві населення центральних районів Полісся. Уже в люстраціях Київської землі 1471 р. відзначається, що селяни Романова біля Житомира мали сплачувати по три гроші за кожного вола[32]. Тоді ж у Костешевому дворі нараховувалося вісім волів[33], у Грежаному — також вісім[34].

У скарзі поміщиці Єви Бутович на поміщика Йосифа Немирича в Житомирський міський уряд 1584 р. зазначається, що син останнього, напавши на її маєток Горошковичі (тепер село Горошки Новоград-Волинського району Житомирської області), пограбував підданих: у боярина Голенича захопив 15 волів, двох коней, чотири "клячі" і 12 дійних корів; у Вакули — 12 волів, п'ять биків-"неуків", п'ять "кляч", два трирічні жеребці і 13 дійних корів; у Максима — 10 волів, п'ять биків-"третяків", одного їздового коня, три "клячі", 10 дійних корів; у Стецька — вісім волів, дев'ять биків-"неуків", двох коней, п'ять "кляч", три жеребці, двох лошат, 17 корів, три яловиці; в Демка Пивовара — шість волів, дві "клячі", одного коня, одного жеребця-"третяка", вісім корів, дві яловиці; у вдови (без імені.— *М. Г.*) — три воли, одну "клячу", чотири корови[35].

Цього ж року поміщик Матвій Немирич скаржився на князя Юхима Корецького за те, що той чинив збройні напади на Черняхів (тепер районний центр Житомирської області) і навколишні села та грабував і його,

---

30 Архив ЮЗР.— Ч. 7.— Т. 2.— С. 311.
31 Там само.— С. 312—313.
32 Там само.— С. 5.
33 Там само.— С. 6.
34 Там само.— С. 7.
35 Актова книга...— С. 107—109.

і його підданих. У документі наводиться майже 50 власників, у яких було реквізовано різну кількість майна і худоби: волів, корів, свиней, коней тощо. Аналіз цих даних засвідчує, що співвідношення волів і коней становило в межах 1:1 — 2:1[36]. Притому у селян завжди переважала кількість волів.

1605 р. син землевласника Олександра Воронича Філон разом з озброєним натовпом вірних йому людей здійснив напади на села Михайлівку (тепер Новоград-Волинський район) та Соколів (тепер Червоноармійський район Житомирської області), спустошивши та спаливши їх, а місцевих селян пограбувавши. Зокрема, в Кондрата було захоплено коня шерстю буланого, двох волів, три корови з телятами; в Лук'яна — троє коней, двох волів, чотири корови з телятами; у Демида — двоє коней, одного вола; у Федора — четверо коней, четверо волів, дві корови; у Гаврила — троє коней, двох волів, одну корову; у Яцька — одного коня, четверо волів, п'ять корів[37].

В окремих селянських господарствах того часу волів утримували значно більше, ніж коней, або використовували тільки їх. Так, у 1584 р. у селі Горбулові (тепер Черняхівський район Житомирської області) у місцевого жителя Васька нараховувалося три бики, п'ять корів, п'ять "озимків" і 12 овець; у Семена Деркача — три воли, чотири бики, три "озимки" і 16 овець; у Васька Дробляка — десять волів, сім биків, вісім корів, шість "озимків" і 25 овець[38].

Подібним було становище в цей час у районах Східного Полісся, що підтверджують документальні джерела. За королівськими люстраціями 1628 р., міщани Остера (тепер Козелецький район Чернігівської області) були зобов'язані виконувати різні повинності: сплачувати чинш "з пари волів по золотому одному", здавати "вівса по чвертці з пари волів, жита по осьмачці з пари волів, пшениці по півосьмачки з пари волів, ячменю по півосьмачки з пари волів [...], гуску одну з двох пар волів, яловицю одну з 25 пар волів, кабана одного з 25 пар волів, баранів чотирьох з 25 пар волів, кадку меду одну з 25 пар волів, риб солоних з 25 волів півбочівча одне. А якщо деякі волів не мають, а кіньми орють, тоді кінь один має бути за пару волів рахований"[39]. Аналогічні види грошового і натурального податку накладалися на жителів села Бобровниці[40] (тепер районний центр Бобровиця Чернігівської області), а після восьмирічної волі також на селян нещодавно заснованих слобід — Семиполки, Заворища, Доманова, Нової Бобровиці, Ярославки, Мокрця, Козара, Іржавця та інших[41].

Встановлення величини податків з наявності волів, а не коней, красномовно свідчить, що перші займали в господарському укладі населення Остерської волості початку XVII ст. дуже важливе, якщо не головне, місце. Невипадково ж і пізніше — у 70—80-х рр. XVIII ст.— поліщуки східних теренів України обробляли землю насамперед важким плугом,

---

36 Підраховано за: Актова книга...— С. 109—116.
37 Архив ЮЗР.— Ч. 6.— Т. 1.— С. 306—307.
38 Актова книга...— С. 126—127.
39 Архив ЮЗР.— Ч. 7.— Т. 1.— С. 353.
40 Там само.— С. 354.
41 Там само.— С. 355.

у який запрягали дві-чотири пари волів[42]. З одинадцяти повітів Київського намісництва, територія якого охоплювала (повністю або частково) також сучасний Бобровицький, Варвинський, Козелецький, Носівський і Прилуцький райони Чернігівщини, лише в Козелецькому піскуваті ґрунти, залежно від їх загального стану, орали теж сохою як за допомогою волів, так і коней[43].

Збереглося чимало документальних свідчень з XVI—XVIII ст. про функціональне призначення волів та їх запряг у транспортні засоби. Так, в універсалі Сигізмунда III від 1615 р. про боротьбу з безмитним прогоном худоби і провозом солі відзначено, що "багато купців і фурманів, які провозять товари і женуть воли з Київського, Волинського і Брацлавського воєводств до наших королівських і до шляхетських міст і містечок, користуються різними незвичними дорогами, обминаючи зі своїми товарами митні комори і прикоморки"[44].

Землевласник Василь Манцевич скаржився 23 травня 1583 р. на поміщика Богдана Стрибиля, що той у його підданих, які їхали до млина в селі Пилиповичах (тепер Радомишльський район Житомирської області) насильно забрав "волов два [...] з возом, на котором збожжя было"[45]. Того ж року поміщик Олександр Пронський зі своїми підданими вчинив напад на лани Фрідріха Тишкевича Логойського. Вони зжали збіжжя, побили його селян і "волы з возами там же на томъ поли [...] побрали и пограбили"[46].

У 1605 р. поміщик Заблоцький зі своїм шваґром напали на буду орендатора Федора Чеховича в селі Розсохівському (тепер Народицький район Житомирської області) і "поташь, с фурою способившисе, з буды выбралъ и живности статков будных, то ест коней, быдла рогатого, волы [...]" пограбували[47].

Намісник села Паволочі (тепер Попільнянський район Житомирської області) Дмитро Луцкевич у скарзі від 1640 р. жалівся на орендаря міста Рилавиці (поблизу сучасного Володимира-Волинського Волинської области), який незаконно вимагав мостове мито, а потім насильно "воловъ чотыри з возомъ и яглами (пшоном.— *М. Г.*) [...] взял и до двору своєго [...] запровадилъ"[48].

У 1649 р. вільський староста Ян Бєлецький, напавши на підданих поміщика Бонсовського зі Зв'ягельської волости (охоплювала територію сучасних Новоград-Волинського, Коростенського і Радомишльського районів Житомирської области, а також Корецького району Рівненської области), пограбував у них коней і волів, які везли товари на ярмарок у село Вільськ (тепер Черняхівський район Житомирської области)[49].

---

[42] Описи Київського намісництва 70—80-х років XVIII ст.: Описово-статистичні джерела.— К., 1989.— С. 50, 53, 57, 69, 179.

[43] Там само.— С. 57.

[44] Торгівля на Україні...— С. 257.

[45] Актова книга...— С. 54.

[46] Там само.— С. 63.

[47] Ділова мова Волині...— С. 88.

[48] Торгівля на Україні...— С. 317—318.

[49] Ділова мова Волині...— С. 193—194.

Вони служили робочою худобою у виробничо-господарському побуті населення східних районів Полісся, а також Слобожанщини[50]. Навіть на теренах Воронежчини віл належав до основного виду тяглової сили. Так, в одному з чергових донесень Воронезької сотенної канцелярії Ніжинського полку від 1723 р. зазначається, що при транспортуванні дров для потреб міста в три підводи [redacted] чотирьох було запряжено по парі волів[51].

Отже, поданий ряд достовірних даних переконливо засвідчує дуже важливу, якщо не головну, роль вола [redacted] селянському господарстві Полісся досліджуваного періоду. Такий висновок безсумнівний також з огляду на те, що писемні пам'ятки XVI—XVIII ст. фіксують переважно події, пов'язані з виконанням панщизняної гужової повинності селян, транспортуванням товарів на ярмарки, пограбуванням худоби внаслідок міжусобної боротьби феодалів тощо. Тим часом повсякденний транспортно-виробничий процес, зі зрозумілих причин, випадав із поля зору літописців історії минулого, відповідно й фактологічний матеріал про запряг тварин у звичайні господарські засоби пересування зберігся в обмеженій кількості. Це стає особливо очевидним при співставленні документальних матеріалів різних історичних періодів. Зокрема, в XIX ст. у Волинській губернії, а також на етнічній території українців Брестського і Кобринського повітів волів було набагато більше, ніж коней, інколи в три-чотири рази[52]. Ще на початку нашого століття у багатьох селах західної і центральної частини Полісся для обробітку землі та перевезення важких і габаритних вантажів (лісу, збіжжя, сіна) використовувалися насамперед воли[53].

Запрягали тварин двома способами — парою та окремо одного вола, так званого "бовкуна"[54]. Перший спосіб запрягу мав загальне розповсюдження і масштабами побутування значно переважав другий. До речі, [redacted] проаналізованих та інших актових документах XVI—XVIII ст. згадується тільки парний запряг волів у транспортні засоби. В кількох випадках зафіксований запряг двох пар робочої худоби одночасно, переважно українськими прасолами[55].

Щодо одинарного запрягу, то на початку XX ст. він практикувався спорадично в західних і центральних районах, дещо ширше в східній частині Поліського краю[56]. За повідомленнями старожилів, "бовкуна" запрягали насамперед найбідніші поліщуки, що були неспроможні утримувати пару чи більшу кількість дворогих тварин, а також ті, [redacted] яких не було жодного коня.

[redacted] Ділова і народно-розмовна мова...— С. 74, 86, 94, 117, 123, 133, 182, 263—264, 313—314 та інші; Приватні листи...— С. 27, 92, 100, 102.

51 Ділова і народно-розмовна мова...— С. 152.

52 Кузышин Е. Е., Мандыбура М. Д., Молчанова Л. А. Земледелие // Полесье. Материальная культура.— К., 1988.— С. 120; Улащик Н. Н. Предпосылки крестьянской реформы 1861 г. в Литве и Западной Белоруссии.— М., 1965.— С. 185.

53 Глушко М. Взявся за гуж, то не кажи: не дуж // Берегиня.— 1993—1994.— № 2—3.— С. 81; Архів Інституту народознавства НАН України (далі — Архів ІН НАН України), ф. 1, оп. 2, спр. 257 "д", арк. 73; Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, від. рукописів, ф. 43—45, спр. 166, арк. 19, 58.

54 Див.: Заглада Н. Ярмо // Матеріяли до етнології.— К., 1929.— Т. 2.— С. 11—29.

55 Торгівля на Україні...— С. 140, 252, 317; Жерела до історії України-Руси.— Львів, 1895.— Т. 1.— С. 47, 48, 85; 1897.— Т. 2.— С. 68, 71.

56 Заглада Н. Ярмо.— С. 22; Архів ІН НАН України, ф. 1, оп. 2, спр. 285, арк. 47.

Етнографічні польові матеріали дають змогу стверджувати також, що запряг одного вола набув основного поширення досить пізно, мабуть, наприкінці XVIII— [redacted] XIX ст., коли швидкими темпами відбувалося соціальне розшарування і зубожіння значної частини українського селянства внаслідок занепаду феодального виробництва і становлення капіталістичних товарно-грошових відносин. Щодо його походження, то, на думку відомого народознавця Надії Заглади, він є давнім[57]. Щоправда, вказані вище моменти, а також інші опосередковані факти викликають деякий сумнів у правомірності такого твердження. Адже добре відомо, що для виконання найважчих і найвідповідальніших робіт (оранки ґрунту, довезення дерева на будівництво житла тощо) власник лише одного вола часто об'єднував свої транспортні можливості з іншим односельчанином аналогічного стану, тобто "спрягався"[58]. Загалом ця проблема заслуговує окремої серйозної уваги і вимагає спеціального наукового дослідження.

Паралельно з волами поліщуки широко використовували як тяглову силу коней. Притому, на відміну від волового, кінний запряг був тільки одинарний, що підтверджують матеріали тих же писемних пам'яток XVI—XVIII ст.

Так, [redacted] одному [redacted] актових документів Житомирського міського уряду 1582 р. зазначається, що [redacted] підданого поміщика Степана Пилипковського землевласник Богдан Стрибиль пограбував під час переїзду "коня з возом и з хомутом"[59]. Міщани Житомира і поміщик Станіслав Кошковський у квітні 1583 р. скаржились на те, що житомирський війт Горанн Каздаутович незаконно і самовільно реквізував [redacted] одного з них "клячу з возом, з хомутомъ"[60].

Восени 1584 р. поміщик Станіслав Ясликовський пограбував двох підданих Богдана Стрибиля зі села Пилиповичів (тепер Радомишльський район Житомирської області), які їхали торгувати [redacted] Житомир. Зокрема, [redacted] Кузьми насильно захоплено "коня шерстю вороного [...], возъ [redacted] хомутом, у Серея — "коня шерстю гнедого [...], возъ з хомутом"[61].

У скарзі економа Малхера Зайончковського на свинюського намісника Криштофа Орховського від 1592 р. стверджується, що останній зі своєю двірною челяддю напав на підданих Фрідріха Тишкевича, які везли пшоно на продаж до Любліна з Коденських і Слободищенських маєтків, побив їх і "коней шестеронадцятеро, [...], возов шестънадъцат с хомутами, з мехами з речами стравными" пограбував[62].

20 березня 1605 р. землевласник Василь Тиша-Биковський перестрів на шляху між селами Коростишевом і Студеницею (тепер Коростишівський район Житомирської области) кілька підданих поміщика Петра Стрибиля та захопив у них упряжних тварин, збрую і засоби пересування, зокрема, в попового сина Федора — "коня [redacted] возом", у боярина путнього

57 Заглада Н. Ярмо.— С. 22, 35—36.

58 Сироткін В. Сімейний та громадський побут // Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник.— К., 1994.— С. 160.

59 Актова книга...— С. 38.

[redacted] Там само.— С. 47.

61 Там само.— С. 136.

[redacted] Торгівля [redacted] Україні...— С. 221.

(службовця міського суду.— *М. Г.*) Миська — "клячу сивую, коштовала семъ копь грошей; воз з хомутом"[63].

У квітні 1605 р. князь Януш Кракiвський (Острозький) на шляху між Чудновом і Глибочицею (тепер Житомирський район) перехопив десятьох троянівських купців поміщика Олександра Воронича, що їхали з товарами на ярмарок до Чуднова, і пограбував у них "коней десят з возами, з уздами, с хомутами и зо всими речами"[64].

Протягом 1608—1609 рр. Волчкевич Адам Олізар спільно з боярами і стрільцями насильно захопив у Харитонівській пущі (тепер Коростишівський район Житомирської області) у двірної челяді чуднівського і п'ятецького урядника Яна Соколовського "коней трыдъцатеро власных, [...], хомутов тридцат з дугами и з вожками, [...], возув тридцат"[65].

У позові Іванові Трипольському до Володимирського гродського суду в справі за скаргою Андрія Фірлея про незаконне стягнення мита від збіжжя на торгу в місті Трипіллі з його підданих із сіл Деремезної і Василевої Слободи колишнього Київського повіту стверджується, що той привласнив також "коня возового, [...], воз с хомутом з уздою и з вожами чотырма"[66].

У селі Рудні, або Сельці (тепер Черняхівський район Житомирської області), в листопаді 1649 р. було пограбовано семеро селян поміщиків Лемешів, які возили дрова на панщину. В кожного з них городничий київський Семен Викгура насильно реквізував одного коня, воза і хомута[67].

Документальні дані аналогічного характеру широко представлені зі східних районів Полісся[68].

Порівняльний аналіз поданих та інших фактів виявляє три основні форми описів досліджуваного об'єкта. В одному випадку вказується лише кінь і віз, у другому — кінь, віз і хомут як найважливіший елемент кінної упряжі, у третьому — кінь, віз і майже всі основні компоненти кінної збруї. Однак це не викликає жодного сумніву в тому, що в кожному поданому описі зафіксований саме однокінний запряг.

Отже, в XVI—XVIII ст. на території Полісся були розповсюджені тип кінної упряжі і спосіб запрягу тварин, які Антс Війрес відносить до східноєвропейських[69]. До речі, тогочасні документальні джерела дають змогу безпомилково стверджувати також, що в досліджуваний період однокінний запряг у транспортні засоби практикувався не тільки в лісовій зоні, а й у лісостепових районах Лівобережної України, зокрема сучасної Полтавщини[70], а також на території етнографічної Волині[71]. Щодо ос-

---

[63] Ділова мова Волині...— С. 85.

[64] Там само.— С. 101, 102.

[65] Там само.— С. 177.

[66] Торгівля України...— С. 284.

[67] Ділова мова Волині...— С. 207—209.

[68] Ділова і народно-розмовна мова...— С. 150—152, 166, 189, 192 та інші; Приватні листи...— С. 28.

[69] Вийрес А. О. Традиционный сельскохозяйственный транспорт народов Прибалтики: К вопросу об историко-культурных взаимосвязях.— М., 1964.— С. 4.

[70] Ділова і народно-розмовна мова...— С. 109, 134, 169—170, 208, 330, 333, 338, 349.

[71] Архив ЮЗР.— Ч. 6.— Т. 1.— С. 63, 150—151, 402—406, 415, 458, 459 та інші; Торгівля на Україні...— С. 70—71, 93, 132, 140, 260 та інші.

танньої, то дуже цінні і важливі відомості про запряг коней в голоблі з дугою залишив Яків Головацький, зокрема, описуючи свою подорож зі Стрия до Долини в 1839 р.: "Минаю придорожні села Слобідку, Братківці, а коло самого шляху село Фалиш; дорога відома, устелена самим річковим камінням, околиця стає нерівною [...]. Зустрінеш тут щохвилини довгі вози з сіллю, запряжені одним конем у хомуті й під каблуком і ще двома біля нього на упряжі [...]. Це вози вуглярів із соснових борів жовківського округу, котрі у своїх величезних лісах випалюють вугілля і, продавши його у Львові, здебільшого заїжджають по сіль до Болехова або до Долини і з нею вертаються додому"[72].

Паралельне використання вола і коня як тяглової сили, безумовно, наклало свій відбиток на специфіку будови і форму тяглового пристрою, а заодно і на конструкцію ходу засобів пересування. Незаперечним є також те, що на два окремі вози були спроможні лише деякі (найзаможніші) селяни або майстри-стельмахи. Притому, за повідомленням людей похилого віку, один із них мав обов'язково виробничо-господарське призначення, другий — багатопрофільне або виїзне. У зв'язку з цим виникає закономірне запитання: яким же чином населення Полісся розв'язало конструктивно-технологічну дилему тяглового засобу при одночасному використанні різних видів гужових тварин?

Оскільки прямі свідчення про це складне технологічне явище в письмових пам'ятках минулого відсутні, звернемось до польових етнографічних джерел і літературних матеріалів кінця XIX—XX ст. Їх аналіз показує, що жителі досліджуваного реґіону вирішили дану проблему досить просто. Зокрема, незалежно від виду тяглової сили і способу запрягу робочої худоби, тягловим пристроєм полозного і колісного транспорту служили дві прямі дерев'яні жердини — "оглоблі". Задній кінець кожної голоблі запарювали на вогні або в гарячій воді і гнули кільце, з'єднуючи його з основою двома дубовими кілками ("палями", "тиблями")[73]. На території Київського Полісся на задніх кінцях штучно утвореної чи природної трійні ("войя") або голоблів також продовбували спеціальні отвори[74]. Через утворені такими способами кільця чи отвори засіб закладали на рукави передньої осі-подушки, на якій він розміщувався між колесами.

Натомість сама форма тяглового пристрою залежала від конкретного виду упряжних тварин. Так, для запрягу пари волів передні кінці жердин з'єднували горизонтальним поперечним кілком разом (дубовим чи з іншої породи дерева). На місці цього з'єднання кріпили різними способами ярмо. Дишель-трійця знаходився між запряженими волами і служив не тільки для перетягання воза, а й повертання його передком вправо-вліво. Для цього на осі знаходились дві основні точки прикладення сили, зв'язані між собою третьою, утвореною шляхом з'єднання разом передків жердин-голобель.

---

[72] Головацький Я. Подорож по Галицькій та Угорській Русі, описана в листах до приятеля у Л. // Подорожі в Українські Карпати: Зб.— Львів, 1993.— С. 35.

[73] Глушко М. Взявся за гуж...— С. 90.

[74] Польові матеріали з традиційного транспорту, зібрані М. Глушком під час наукової комплексної експедиції в Поліському та Іванківському районах Київської обл. (1994 р.), зош. 1, арк. 47—48; зош. 2, арк. 2.

При однокінному запрягу голоблі кріпились до осі-подушки паралельно, а упряжна тварина розташовувалась між ними. Прив'язана до їх передніх кінців дуга лише стабілізувала тягловий засіб і хомут, але не забезпечувала надійного і необхідного для повертання передком транспортного засобу плеча прикладення сили, оскільки його точки, порівняно з попереднім типом, не були зв'язані між собою. Саме тому передок кожної жердини-голоблі з'єднувала з кінцем осі ще додаткова бокова гужва (запарений на вогні і скручений стовбурець молодого деревця, переважно дуба та берези) або товста мотузка — "отеса". У наш час "отесою" служить металевий дріт. Наявність цього елемента і підсилила зв'язок між тягловим пристроєм та передком воза і таким чином значно підвищила мобільність останнього.

Аналогічний тип тяглового засобу і способи з'єднання його компонентів між собою зафіксували також інші дослідники традиційної культури поліщуків[75]. Щодо меж його поширення у минулому, то необхідно провести ще серйозні, ґрунтовні польові етнографічні дослідження. У даний час достовірно відомо, що він застосовувався і широко побутує й досі на території Волинського Полісся[76]. Натомість наприкінці XIX — у 30-х рр. XX ст. поліщуки Київщини для запрягу волів уже монтували на возі не голоблі, [redacted] спеціальний тягловий дишель — "войє" ("воє", "війце") з природним суцільним передком і розрізаним поздовж (у середньому до 1 м) заднім кінцем[77].

Отже, використання мешканцями лісової зони голобель як тяглового пристрою при запрягу різних видів робочої худоби було конструктивно найбільш оптимальним рішенням і водночас технологічно найпростішим, доступним і ефективним. Для запрягу волів достатньо було лише відчепити "отеси" і збити передки обох жердин разом, коня — навпаки: роз'єднати трійню-голоблі і прикріпити "отеси". У першому випадку форма поліських голобель тотожна формі тяглового дишля-трійні ("вія") гужового транспорту населення інших етнографічних районів України[78], [redacted] другому — формі тяглового засобу, який і досі є основним на теренах лісової зони Східної Європи — Білорусі, Росії, частково країн Прибалтики[79].

Конструктивна універсальність поліських голобель особливо очевидна при зіставленні розглядуваного пристосування з аналогічними засобами гужового транспорту населення тих реґіонів України, де упряжними тваринами були тільки воли, зокрема Карпат. "Віє" воза традиційної будови

---

[75] Pietkiewicz Cz. Polesie Rzeczyckie: Materjały etnograficzne.— Kraków, 1928.— Cz. 1. Kultura materjalna.— S. 206—207; Moszyński K. Kultura ludowa słowian.— Kraków, 1929.— Cz. 1. Kultura materjalna.— S. 656.— Rys. 527/7.

[76] Глушко М. Взявся за гуж...— С. 82—83, 90.

[77] Польові матеріали... зібрані М. Глушком..., зош. 1, арк. 5, 20, 24, 47, 48; зош. 2, арк. 2.

[78] Чубинский П. П. Малоруссы Юго-Западного края: Жилище, утварь, хозяйственные пристройки и орудия // Труды этнографическо-статистической экспедиции [redacted] Западно-Русский край, снаряженной Русским географическим обществом Юго-Западного отдела. Материалы и исследования, собранные Чубинским П. П.— СПб., 1877.— Т. 7.— Вып. 2.— С. 402.

[79] Див.: Лебедева А. А. Транспорт, переноска [redacted] перевозка тяжестей // Этнография восточных славян: Очерки традиционной культури.— М., 1987.— С. 337—340; Viires A. Talurahva veovahendid. Baltimaade rahvapäraste põllumajanduslike veokite ajalugu.— Tallinn: Valgus, 1980.— P. 160—162; Foto 81, 82, 86, 104 (b), 105 (a, b), 106 (b), 108 (b), 109 (a, b), 110, 114 (b), 118.

українські горяни виготовляли з однієї суцільної заготовки, розрізуючи її задній кінець поздовж приблизно на 1/2—2/3 частини загальної довжини. На кінцях утвореної розвилки продовбували отвори, через які засіб закладали на "рукави" осі[80]. Оскільки передок такого "вія" був суцільним, його не могли одночасно використовувати для запрягу коней — як одного, так і пари.

Не викликає жодного сумніву також автохтонність походження голобель поліського типу. В багатьох народів Центральної і Південної Європи (словаків, чехів, угорців, румунів, італійців та інших), які практикували парний запряг волів, тягловий засіб колісного транспорту мав зовсім іншу конструкцію та іншими способами з'єднувався з передком ходу[81].

Не можна однозначно погодитися також з інтерпретацією багатьох етнологів щодо однокінного запрягу в голоблі з дугою як суто російського явища[82]. По-перше, тому, що він виник, порівняно з воловим запрягом, пізніше[83]. По-друге, його основою послужив саме другий. Свідченням цього є наше доведення. Адже з конструктивної й технологічної точок зору тягловий дишель-трійця поліського типу значно простіший і доступніший, ніж "голоблі" у формі прямих жердин, та ще й у поєднанні з допоміжними елементами — так званими "отесами" і дугою. Крім того, він надійніший і зручніший у користуванні. Нарешті, така думка сумнівна з огляду на те, що вперше в Східній Європі коня почали використовувати як упряжну тварину саме на території України, зокрема племена черняхівської культури. Тому вирішувати складну дилему конструктивної придатності тяглового пристрою для запрягу різних видів робочої худоби (як пари волів, так і одного коня) мали б саме вони. Інакше як пояснити "мирне" і довготривале, до середини XX ст. включно, а в деяких районах центральної і західної частин Полісся й досі, побутування, з одного боку, двох таких різних видів гужових тварин та способів їх запрягу, з другого — генетично однотипного тяглового засобу, але різних його форм — дишля-трійні і паралельних нез'єднаних голобель-жердин.

Тобто унікальність даного конструктивно-технологічного та історико-культурного явища безсумнівна. У зв'язку з цим виникає необхідність спеціального наукового дослідження витоків походження цього типу тяг-

---

[80] Глушко М. С. Шляхи сполучення і транспортні засоби в Українських Карпатах другої половини XIX — поч. XX ст.— К., 1993.— С. 125—126.

[81] Див.: Balassa I. Földmüvelés a Hegyközben.— Budapest, 1964.— P. 154; Die slowakische Volkskultur: Die materialle und geistige Kultur.— Bratislava, 1972.— Abb. 95; Magyar néprajzi Lexikon: Föszerkesztö Ortutay Gyala: In 5 t.— Budapest, 1987.— T. 4.— P. 606; Chelcea I. Rotăritul // Etnografia Văii Bistriţei: Zona Bicaz.— Piatra Neamt, 1973.— P. 589; Forni G. Origini e storia dell'aratro e del carno nella Padania // Bassi G., Forni G. Gli strumenti di lavoro tradizionali Lodigiani e la loro storia.— Milano, 1988.— Vol. 1. L'aratro e il carro Lodigiani nel contesto storico Padano.— P. 29 (Il. 2A, 2C), 30, 43 (Il. a, c-e), 44 (Il. b, d, h); Bassi G. L'aratro e il carro tradizionali nella Bassa Lodigiana // Ibid.— P. 82.

[82] Див.: Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография.— С. 161—163; Лебедева А. А. Транспорт, переноска....— С. 337; Бежкович А. С. Средства передвижения и упряжь в крестьянском хозяйстве // Бежкович А. С., Жегалова С. К., Лебедева А. А., Просвиркина С. К. Хозяйство и быт русских крестьян: Памятники материальной культуры. Определитель.— М., 1959.— С. 227—232.

[83] Вийрес А. О. Традиционный сельскохозяйственный транспорт...— С. 4.

лового пристрою, етапів його розвитку, районів розповсюдження та ступеня побутування на різних історичних зрізах тощо.

Таким чином, можна з упевненістю стверджувати, що основною тягловою силою у господарстві поліщуків XVI—XVIII ст. були воли. Паралельно з ними використовувалися коні. Запряг волів та їхня упряж мають типові загальноукраїнські риси, однокінний запряг та збруя належать до типу, який, за визначенням Антса Війреса, можна назвати поки що "східноєвропейським". Незалежно від виду упряжних тварин, тягловим пристроєм колісного транспорту населення досліджуваного регіону служили голоблі — при парному запрягу волів у формі трійні, однокінному — у формі паралельних жердин. Одночасне використання двох різних видів робочої худоби, яку запрягали в генетично споріднений однотипний тягловий засіб, дає підстави для попереднього припущення, що східноєвропейський однокінний запряг та голоблі у формі прямих жердин виникли саме на території України, зокрема Полісся.

Mykhailo HLUSHKO

BASIC TYPES OF CARTAGE TRANSPORTATION MEANS IN POLISSIA IN THE 16TH—18TH CENTURIES

The research treats of the origin and genetic relationship of two traditional draught means in Polissia, namely the triple-beampole (*viye*) and the shaft-set (*holobla*, or *ohlobla*) carts. To support his view the author thoroughly analyses the correlative ratio of draught animals — bullocks and horses — in the Polissian rural household economy of the 16th—18th centuries. The functional use and the ways of harnessing (double and single), their influence on the design and shape of the summer-time cartage equipment is under analysis as well.

Proceeding from these facts, the author hypothesizes that the *ohlobla* shaft-set and one-horse harnessing, both spread in Eastern Europe, originate from Polissia.

At the same time, the researcher gives more accurate definitions to some statements of other scholars, or disproves the erroneous views concerning the late usage of the bullock as draught power in Ukraine.

Софія БОНЬКОВСЬКА

ДО ГЕНЕЗИ ФОРМ НАДБАННИХ ХРЕСТІВ УКРАЇНСЬКИХ ЦЕРКОВ XVI — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТОЛІТЬ

Формування тектоніки надбанних хрестів українських церков, оригінальністю та багатством форм яких здавна захоплювались дослідники культури нашого народу[1], відбувалося у тісному і нерозривному зв'язку з розвитком його духовного життя від часу поширення і утвердження християнської віри в Руській землі.

Ми уже зазначали[2], що тепер доволі важко визначити достовірний первісний тип хрестів на перших давньоруських церквах, великою кількістю яких ("гущою куполів з хрестами") на більш як чотирьохстах церквах Києва був захоплений "гість із Саксонії" у розмові з Тітмаром в Мерзенбурзі[3] ще 1018 р. Можливість існування такої кількости храмів у столиці давньоруської держави підтверджується літописним свідченням про велику пожежу в Києві у 1124 р., під час якої згоріло понад шістсот церков[4].

Як переконливо стверджує польський дослідник А. Поппе, це були переважно невеликі, дерев'яні (родинні) церкви у дворах київської знаті, яка таким чином прагнула довести свою лояльність та активність у "сповідуванні та поширенні нової віри" перед князем[5]. На даному етапі дослідження проблеми можна лише припускати, що архітектоніка хрестів на тогочасних київських церквах, тобто їх основний принцип побудови

---

[1] Яремич С. П. Наглавные кресты XVII—XVIII ст. киевских церквей // Археологическая летопись Южной России.— К., 1904; Щербаківський В. Деревляне будівництво і різьба на дереві // Українське малярство.— Львів — К., 1913; Колцуняк Г. Народні хрести в Коломийщині.— Львів, 1918; Гуцало О. Надбанні хрести українських церков XVII—XVIII ст. // Збірник секції мистецтва.— К., 1921; Reinfuss R. Ludowe kowalstwo artystuczne w Polsce.— Wrocław, 1983; Катрій Ю. Форма українського хреста // Наша християнська традиція.— Рим, 1988.

[2] Боньковська С. М. Ковальство на Україні (XIX — поч. XX ст.).— К., 1991.— С. 72; її ж. Надбанні хрести українських церков // Богословія.— Рим, 1993.

[3] Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей.— К., 1874.— Ч. II.— С. 7—10.

[4] Літопис Руський / За Іпатським списком переклав Леонід Махновець.— К., 1989.— С. 180.

[5] Поппе А. Перших сто років християнства на Русі // Варшавські українознавчі записки.— Зош. I.— Варшава, 1989.— С. 37.

базувався на формі надбанних хрестів візантійських храмів, архітектуру яких разом з релігією прийняли наші далекі предки.

Одним з важливих джерел встановлення генези українських нацерковних хрестів, первісні типи яких не збереглися унаслідок багатовікових нищень і руйнувань та пізніших реконструкцій культових споруд (малоймовірно, що збереглися хрести і з тогочасних візантійських храмів[6]), є мініатюри давньоруських рукописів. У цих перших книгах місцеві майстри, часто копіюючи іноземні (візантійські та південнослов'янські) зразки і створюючи оригінальні твори, вміщували, правда, досить умовне зображення християнських храмів. Так, наприклад, на одній із мініатюр "Ізборника Святослава" (1073 р.) є зображення княжої сім'ї [redacted] ніші порталу храму з купольним завершенням, увінчаного чотириконечним з прямолінійними обрисами однораменним хрестом із посадженим на кулю, злегка видовженим стержнем[7]. Аналогічним за формою хрестом завершується наметове покриття церкви на одному із мозаїчних сюжетів "Тайни святої Євхаристії" у соборі святої Софії у Києві[8]. Про те, що ранні християнські храми могли завершуватися подібними в тектонічному відношенні хрестами, які беруть початок від "грецького", свідчать численні приклади культової архітектури тих народів, які набагато раніше від Київської Русі прийняли хрещення Візантії[9]. Звичайно, було б неправильно стверджувати, що надбанні хрести на цих храмах збереглися від часу їх побудови. Однак слід гадати, що їх форма (зважаючи на ментальність східних народів, їх схильність до стійкости у збереженні архаїчних звичаїв) збереглася у більш класичних, ближчих до візантійської традиції обрисах та пропорціях.

На іншій мініатюрі "Ізборника Святослава" зображена постать святого Івана Хрестителя в оточенні групи священнослужителів у арковидному порталі аналогічного за формою храму, що завершується півциркульною банею, увінчаною чотириконечним рівнораменним хрестом із розширеними, витягнутими [redacted] бік від перехрестя раменами, у вигляді трикутників із динамічно напруженими, вгнутими сторонами[10]. Гострі кінці рамен хреста завершуються маленькими кружками-кульками. Подібне гравіроване зображення хреста знаходимо на металевому дискосі (перша половина IX ст.)[11], серед творів очевидно болгарського походження. Рамена хрестика додатково оздоблені значно більшими, як на їх кінчиках, кружками у вигляді двох концентричних кіл, розміщених у вгнутій западині торцевого викінчення. Подібної форми кружком посилений композиційний центр хреста на його перехресті. Майже аналогічний за формою рель-

---

[6] Брунов Н. И. Архитектура Византии // Всеобщая история архитектуры: В 12 т. (далі — ВИА).— Л.— М., 1966.— Т. 3.

[7] Запаско Я. П. Орнаментальне оформлення української рукописної книги.— К., 1960.— С. 20, 21, рис. 8.

[8] Высоцкий С. Светские фрески Софийского собора в Киеве.— К., 1989.— Рис. 16.

[9] Базиліка в Узунларі (VI—VII ст.). Вірменія // ВИА.— Т. 3.— С. 212; Кафедральний собор Свети-Цховелі. Грузія // Там само.— С. 347; Церква Богородиці [redacted] Перівлепти в Орхіді (XIII ст.). Македонія // Там само.— С. 446 та інші.

[10] Мистецтво Київської Русі: Альбом.— К., 1989.— Рис. 188.

[11] Культура болгарского средневековья: Каталог выставки.— М., 1983.— Рис. 223.

єфно трактований хрестик є на зворотному боці нагрудної іконки "Пресвятої Богородиці" візантійської роботи XIII ст.[12].

Більш пізнє зображення подібного за формою хрестика бачимо на зворотному боці болгарської нагрудної іконки-реліквії XIII ст.[13] Його прямолінійні у своїй конструктивній основі рамена мають фігурне викінчення у вигляді вгнутих торцевих сторін із злегка витягнутими, розвернутими між собою кінчиками. З усіх чотирьох боків хрестик оздоблений дотичними до вгнутої лінії рамен круглої форми фігурками у вигляді ажурно трактованих восьмипелюсткових розет у рамках круга [redacted] підкресленим центром — крапкою. Кожне [redacted] чотирьох декоративно розвинених рамен завершується дотичною до круга кулькою, розміщеною по центру двовісно-симетричної композиції хреста.

Подібних обрисів ажурним, литим хрестом із злегка витягнутим стержнем, але набагато вужчими раменами і додатковим кругом на перехресті завершується один із небагатьох не спотворених часом давньоруських храмів — Успенський собор у Володимирі-Волинському, побудований у 1160 р.[14] Кругловидні завершення його рамен нагадують собою медальйони із зображеннями ликів святих, розміщених на кінцях давньоруських нагрудних хрестів-енколпіонів XI—XIII ст.[15]. Аналогічними хрестами увінчані бані Борисоглібського собору в Чернігові початку XI ст. та Успенського собору у Володимирі-Суздальському, побудованому в кінці XII ст.[16]. Подібним ажурним хрестом, тільки з півмісяцем унизу, увінчаний Дмитріївський собор у Володимирі-Суздальському (1194—1197 рр.), архітектура якого, за твердженням мистецтвознавців, дуже близька до первісного вигляду Софії Київської[17]. Однак достовірних даних про те, що розглянуті вище надбанні хрести збереглися від часу побудови храмів, поки що не виявлено. Найбільш точну відповідь на це питання може дати металографічний аналіз сплаву, з якого вони виготовлені. На даний час ми можемо лише стверджувати, що за своїми стильовими ознаками ці хрести тісно пов'язані із візантійською і давньоруською художніми традиціями.

Однак такі дорогі, ажурно литі, монументальних розмірів хрести на мурованих храмах могли встановлювати тільки дуже багаті замовники, якими й були представники князівської верхівки Київської держави. Перші дерев'яні церкви і невеличкі церковці у дворах бояр, на наш погляд, мали скромніше завершення. До цієї думки схиляє зображення невеликих розмірів чотириконечного рівнораменного хреста із значним розширенням його закінчень на мініатюрі "Амвросій не допускає в храм

---

[12] Банк А. Византийское искусство [redacted] собраниях Советского Союза.— Л.— М., 1966.— Ил. 248.

[13] Культура болгарского средневековья...— Рис. 363.

[14] Асеев Ю. С. Архитектура Юго-Западных областей древней Руси [redacted] XII—XIII вв. // ВИА.— Т. 3.— С. 590.

[15] Кондаков Н. П. Русские клады.— Спб., 1896.— Т. 1.— С. 44—46; Ханенко Б. М., Ханенко В. Н. Древности русские. Кресты [redacted] образки.— Вып. 2.— К., 1899; Николаева Т. В. Древнерусская мелкая пластика XI—XVI вв.— М., 1988; Алексеев Л. В. Мелкое художественное литье из некоторых западно-русских земель. Кресты [redacted] иконки Белоруссии // Советская археология.— М., 1974.— № 3.— С. 204—219.

[16] Асеев Ю. С. Архитектура Юго-Западных областей...— С. 620, 626.

[17] Там само.— С. 622—624.

імператора Феодосія" Тверського списку "Хроніки Георгія Амартоли", виконаної місцевим (тверським) майстром на рубежі XIII—XIV ст.[18]. Цей здогад підтверджується також зображеннями аналогічних за формою надбанних хрестів церкви, яку тримає [redacted] руках Ярослав Мудрий на фресці Софії Київської, зафіксованій на рисунку А. ван Вестерфельда у 1651 р. та відреставрованій по окремих фрагментах у наші дні[19].

На наш погляд, зображуючи храми, автори цих композицій відтворювали бачені ними хрести на вже існуючих церквах. Підтвердженням цього є пізніші численні твори як іконописного, так і графічного мистецтва не тільки українського, а й інших народів. Так, наприклад, такими хрестами завершуються три бані на сербській іконі "Св. Теодор і Стратилат" (1596 р.)[20]. Подібне зображення хреста зустрічаємо на мозаїчних панно в апсиді собору міста Чефалу (1148 р.)[21] та на капітелі однієї з колон Софії Київської[22]. Силуетне зображення вищенаведених зразків повторюють собою вирізьблений у камені чотириконечний із розширеними викінченнями рамен (у вигляді зрізаних при основі трикутників, звернених своїми вершинами до перехрестя) хрест на капітелі Десятинної церкви[23], збудованої грецькими майстрами, про що свідчить Лаврентіївський літопис: "Володимир живяше [redacted] законе христянстве помысли создати церков пресвятыя Богородица и послав приведе мастери от Грек"[24].

Такими ж хрестами, як на капітелі, але із значно витонченішими пропорціями форм, оздоблені гробниці перших київських князів — Володимира Великого (початок XI ст.), княгині Ольги та Ярослава Мудрого (XI ст.)[25].

Чи могли давньоруські храми завершуватися семиконечними (із скісним нижнім раменом, тобто "православними" у сучасному тлумаченні) хрестами, як це зафіксовано на дерев'яних церквах автором "Сказания о святых Борисе и Глебе" (XIV ст.)[26] та на малюнках "Літопису Руського" Іпатського списку, створених, як передбачає автор перекладу Л. Махновець, у XIII, а то й у XV ст., дасть відповідь глибше вивчення проблеми. Можливо, саме так увінчаними хотіли бачити (очевидно небезпідставно) перші християнські храми в нашій землі автори вищезгаданих мініатюр-ілюстрацій після Кревської унії, укладеної між Польщею і Великим князівством Литовським у 1385 р. Наші міркування підтверджуються стилістичними особливостями мініатюр іншого важливого документа. Так, православні хрести, зображені [redacted] руках священнослужителів (а не на храмах) на ілюстраціях Радзівілівського (Кенігсберзького) літопису, ство-

18 Подобаева О. И. Миниатюры русских исторических рукописей.— М., 1965.— С. 40, рис. 12.

19 Высоцкий С. А. Светские фрески Софийского собора...— С. 69, рис. 23; С. 107, рис. 52.

20 Радојчић С. Иконе Србије и Македоније.— Београд, 1962.— С. 80.

21 Лазарев В. Н. Византийская живопись.— М., 1971.— С. 209.

22 Асеев Ю. С. Архитектура Юго-Западных областей...— С. 541.

23 Каргер М. К. Археологические исследования древнего Киева. Материалы и отчеты.— К., 1950.— С. 106.

24 Лаврентиевская летопись (6497) 989 // Каргер М. К. Археологические исследования...— С. 45.

25 Літопис Руський.— С. 40, 49.

26 Срезневский И. И. Сказание о св. Борисе [redacted] Глебе // Сильвестровский список XIV в.— СПб., 1860; Січинський В. Ротонди [redacted] Україні.— К., 1929.— С. 9, 10; Асеев Ю. С. Деревянные церкви // ВАИ.— Т. 3.— С. 529.

рених у роки гострих "прений о вере", як застерігає дослідниця історичної мініатюри О. Подобаєва, могли бути виконані внаслідок пізніших графічних нашарувань у XV—XVI ст. Наше припущення підтверджується зображенням нацерковних хрестів у творах інших видів середньовічного мистецтва. Так, на іконі "Параскеви П'ятниці з житієм" (XIV—XV ст.)[27] бачимо символічний образ святої — боронительки православної віри з високо піднятим у правій руці семиконечним хрестом, а сюжет її поховання зображений на тлі триверхої церкви, бані якої завершуються чітко виписаними чотириконечними рівнораменними хрестами.

Однак остаточну відповідь на розглядуване питання може дати лише ґрунтовне дослідження стилістичних особливостей історичної давньоруської мініатюри. Тому у нашому дослідженні ймовірністю завершення давньоруських і середньовічних храмів "православними" хрестами не варто іґнорувати.

Поки що достовірно не встановлено, яка кількість хрестів увінчувала ранні давньоруські церкви. Виходячи з логіки переважно однобанного завершення даху, як це ми бачимо у візантійській і давньоруській культовій архітектурі, їх могло бути по одному. Таке припущення підтверджується свідченням львівського купця Мартина Груневега, який, оглядаючи руїни Софії Київської у 1584 р. (ще до відновлення її Петром Могилою у 1640-х рр.), занотовує, що "[...]ї купол, покритий свинцевою бляхою ще має хрест"[28].

Отже, наскільки можна стверджувати з досліджених нами джерел, під безпосереднім впливом візантійського християнського мистецтва місцевою давньоруською художньою традицією було створено два основних типи надбанних хрестів — чотириконечного рівнораменного з прямолінійними обрисами обидвох осей (рамена і стержня) і такого ж рівнораменного із розширеними в бік від перехрестя закінченнями. Спільним для цих типів є принцип центральної двовісної симетрії, закладений в основі їх конструктивної побудови.

Вершиною у давньоруському мистецтві творення нацерковних символів слід вважати литі ажурні, монументальних розмірів із розетовидним завершенням кінців хрести зі злегка видовженою нижньою частиною стержня, у яких простежується м'який перехід від центральної двовісної до одновісної дзеркальної симетрії.

Виявлені типи хрестів на давньоруських пам'ятках мистецтва мають особливу цінність для встановлення не тільки генезису, а й ареалу розповсюдження, довготривалости побутування та дальшого розвитку їх форм у наступних століттях.

Спустошлива навала татаро-монгольської орди, часті міжусобні війни та загарбницькі набіги кримських татар протягом XV—XVI ст. на довгі роки загальмували блискучий розвиток давнього українського мистецтва з центром у Києві. Тому продовження культурних традицій Київської Русі спостерігається на західноукраїнських землях Галицько-Волинського князівства. Правда, відомості про надбанні хрести дуже скупі, бо не

---

[27] Логвин Г. Н. Український середньовічний живопис.— К., 1976.— Рис. XIX. За стилістичними ознаками автор дослідження відносить ікону до кола майстрів галицької іконописної школи.

[28] Ісаєвич Я. Д. Мартин Груневег і його опис Києва // Всесвіт.— 1981, № 5.— С. 109.

збереглися до наших днів давньоруські пам'ятки монументальної архітектури Галича, а найдавніші дерев'яні церкви, які дійшли до нас у первісному вигляді, належать до значно пізнішого часу — початку XVI ст. Немає також відомостей про нацерковні хрести і у фундаментальному писемному документі цього періоду — Галицько-Волинському літописі. Тому єдиним джерелом виявлення поширених типів середньовічних нацерковних символів є мистецькі пам'ятки і передусім давній український іконопис. На його розвиток, особливо на іконографічні особливості у способі передачі духовних образів, агіографічних сюжетів тощо ще великий вплив мали мистецькі традиції Київської Русі, витоки яких беруть початок у візантійській культурі[29]. Однак поступово, як стверджують дослідники, місцеві майстри, творчо осмислюючи символіку образів, щораз більше надають їм суб'єктивного бачення і відповідного трактування. Цей поступовий відхід від канонічної схеми давньоруського малюнку, на наш погляд, найбільш явно простежується у зображеннях сцен із життя і діянь святих та їх навколишнього оточення. Так, якщо на іконі "Миколи з житієм" (кінець XIV — початок XV ст.) з Радружа, в якій виразно проглядаються архаїзуючі тенденції до традицій давньоруського іконопису, у клеймі "Покладення в труну" форми архітектурних споруд ще повністю витримані в канонічних рамках візантійської живописної школи XII—XIII ст.[30], то вже на вищезгадуваній іконі "Параскеви П'ятниці" (XIV—XV ст.) фігури аналогічного сюжету іконописець зобразив на тлі трибанної церкви з чотириконечними рівнораменними хрестами зверху. Лаконізм і виразність живописної мови майстра, скупість у графічних засобах і разом з тим сміливий відхід від іконографічних канонів у трактуванні архітектурного стафажу (зображення не абстрактних архітектурних форм, а конкретного зовнішнього вигляду української церкви) дають підставу стверджувати не тільки тотожність архітектури, а й типів надбанних хрестів, які, очевидно, були поширені в той час на галицьких землях.

Наслідки татаро-монгольської навали, спустошливих набігів кримських татар протягом XV—XVII ст., експансія з боку польських і литовських феодалів спричинилися до необхідности пристосування не тільки замків, а й монастирів та окремих храмів для оборони шляхом прибудови до них міцних мурованих веж з бійницями[31]. Тому не випадково на українських іконах XV — початку XVI ст. в окремих агіографічних сюжетах з'являється архітектурний стафаж у вигляді церков-фортець або оборонних веж, як, наприклад, на церкві в Сутківцях (1462 р., Поділля). Цікавою з цього погляду є ікона XV ст. "Козьми і Дем'яна з житієм"[32]. Ці святі були надзвичайно популярними серед українського народу в

---

[29] Міляєва Л. С., Логвин Г. Н. Українське мистецтво XIV — першої половини XVII ст.— К., 1963; Овсійчук В. А. Українське мистецтво XIV — першої половини XVII ст.— К., 1985; Свєнціцька В. І. Живопис XIV—XVII ст. // Історія українського мистецтва.— К., 1967.— Т. 2.— С. 208—274.

[30] Свєнціцька В. І. Українське малярство XIV—XVI ст. // Свєнціцька В. І., Сидор О. Ф. Українське малярство XIV—XVIII ст. у музейних колекціях Львова.— Львів, 1990.— С. 9, рис. 7.

[31] Логвин Г. Н. Архитектура XIV — первой половины XVI в. Архитектура Украины // ВИА.— М., 1968.— Т. 6.— С. 359—360, рис. 22.

[32] Логвин Г. Н. Український середньовічний живопис.— К., 1976.— Рис. LXIV.

різних іпостасях (знахарів, лікарів, ковалів), на що вказують багаті фольклорні[33] та історичні джерела[34]. У клеймі "Покладення Козьми і Дем'яна в труну" людські фігури виписані на тлі "оборонної" церкви, про що свідчить наявність на ній "машикулів"*. Та найважливіше те, що церква завершується чотириконечним хрестом із злегка розширеними закінченнями рамен і верхньої частини стержня. З аналогічних обрисів хрестом, виконаним на основі центральної симетрії, ми вже зустрічались при огляді мініатюри "Хроніки Георгія Амартоли" (XIV ст.).

Подібними хрестами із розширеними викінченнями рамен увінчана центральна баня хрестокупольного храму у сюжеті "Поставлення Миколи на митрополитство" та верхній ліхтар церкви з наметовим покриттям архітектурного ансамблю у клеймі "Погребіння" на іконі другої половини XV ст. "Микола з житієм"[35]. Аналогічної форми хрести бачимо і на іконі значно пізнішого періоду (кінця XVI ст.) "Дмитрій із житієм" у клеймах "Дмитрій навчає людей у церкві" та "Покладення в труну"[36].

Такий широкий ареал (від Твері до галицьких земель) і час (від середини XIV і до кінця XVI ст.) розповсюдження хреста цього типу в період інтенсивного поширення християнської віри на теренах окремих удільних князівств, особливо у їх сільських поселеннях, свідчить про те, що така форма хреста, витворена давньоруським мистецтвом, могла бути традиційною у середньовічному храмобудівництві.

Разом з тим на іконі XV ст. "Василій Великий із житієм"[37] постать Святого у клеймі "Поставлення в єпископи" зображена на тлі церкви з наметовим перекриттям, яка завершується чітко виписаним рівноконечним хрестом з прямолінійними обрисами стержня і рамена. Аналогічної форми чотириконечний хрест, посаджений на невеличкий ліхтар посередині двосхилого даху безкупольної базилікального типу церкви, ми бачимо на цій же іконі у сюжеті "Поховання".

Такі ж хрести увінчують силуетно трактовану трибанну церкву на вже згадуваній нами іконі XIV—XV ст. "Параскеви П'ятниці з житієм", намальовану невідомим галицьким іконописцем.

Слід зазначити, що подібне трактування хреста знаходимо і серед декоративних елементів художнього оздоблення однієї з торцевих стінок гробниці Ярослава Мудрого (XI ст.).

Отже, на наш погляд, одночасно з побутуванням попереднього типу хрестів на тодішніх українських землях були поширені вироблені давньоруською традицією надбанні хрести із прямолінійними обрисами сторін. Закладений у тектоніку цих хрестів принцип двовісної симетрії, який забезпечував рівновагу окремих елементів, поступово стане формотвор-

---

33 Гіппіус В. Коваль Козьма — Дем'ян у фольклорі // Етнографічний вісник. Кн. XVIII.— К., 1929.— С. 3—51.

34 Літопис Руський.— С. 419.

* "Машикули" — навісні бійниці, розміщені у верхній частині стін і оборонних веж середньовічних укріплень.

35 Свєнціцька В. І. Українське малярство XIV — XVI ст.— С. 12, рис. 17.

36 Логвин Г. Н. Український середньовічний живопис.— Рис. 56; Свєнціцька В. І., Откович В. П. Українське народне малярство XIII—XX століть.— К., 1991.— Рис. 43.

37 Логвин Г. Н. Український середньовічний живопис.— Рис. 34. Г. Логвин відносить ікону до кола майстрів з Ванівки (Галичина).

“Грецькі” хрести із розширеними кінцями на дзвіниці над входом до Ближніх Печер (*А*) і на церкві Зачаття св. Анни на Дальніх Печерах (*В*) та пуклевидні надбанні хрести на Успенському соборі Києво-Печерського монастиря (*Б*) до його перебудови у другій половині XVII ст. Майстер Тимофій Петрович. Фраґмент фронтиспису книги Івана Золотоустого “Бесіди [redacted] 14 послань св. апостола Петра”. *Дереворит. 1623 р.*

Пуклевидний хрест із фіґурою півмісяця у підніжжі на центральній бані церкви св. Миколи Києво-Печерського монастиря. Майстер А. Т. Фраґмент плану Києва із книги О. Кальнофойського “Тературґіма”. *Дереворит. 1638 р.*

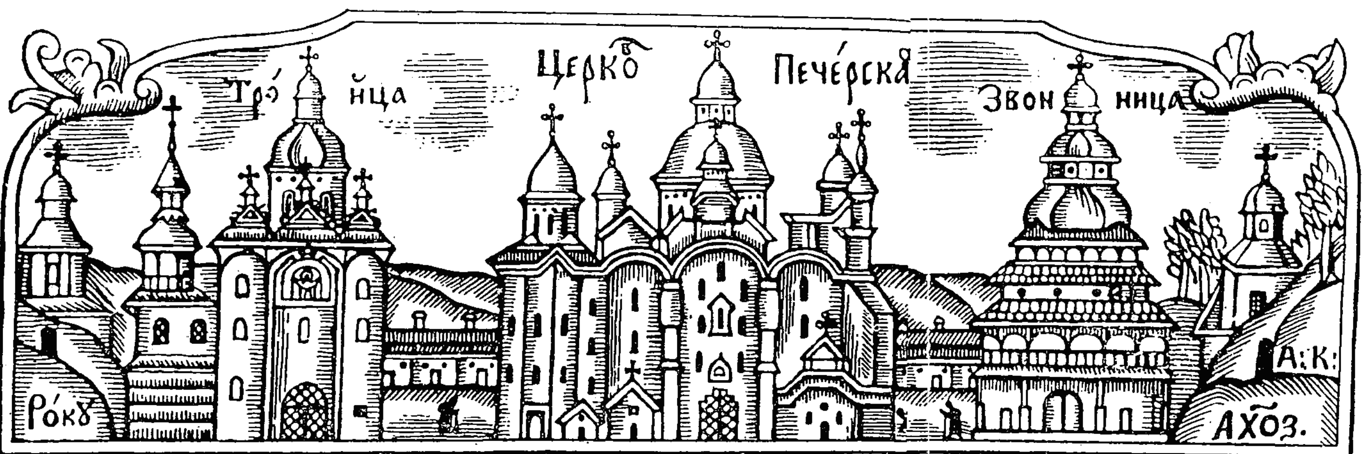

Надбанні пуклевидні хрести на Троїцькій церкві Успенського собору після його перебудови у другій половині XVII ст. та дерев'яній дзвіниці Києво-Печерського монастиря. *Ґравюра із книги "Акафісти". 1677 р.*

чою базою розвитку (у конструктивному і декоративному відношеннях) надхрамного символу української церкви у майбутньому.

Однак узагальнене, іноді майже схематичне відтворення форм хрестів на розглянутих іконах XIV—XVI ст., іконографія яких була підпорядкована ідеї вищої духовности з тенденцією до монументального, надто лаконічно вираженого художнього, без зайвої деталізації, образу, не дає змоги щось певне сказати ні про матеріал, ні про їх художньо-пластичне вирішення.

Якщо у ранньому середньовічному українському живописі переважають іконографічні традиції візантійського мистецтва, то в його пізніших, особливо західноукраїнських зразках відчувається європейська орієнтація, яка, мабуть, бере свій початок ще від часів блискучого розквіту культури Галицького князівства, про що свідчить Галицько-Волинський літопис під 1237 р.: "Коли ж побачив се князь Данило, що бог сприяє місцю тому (Холмові), став він прикликати приходнів-німців і русів, іноплемінників і ляхів"[38].

Перші вияви впливу романського малярства простежуються у вже згадуваній нами іконі "Миколи з житієм" з Радружа, у якій відсутній майже обов'язковий для візантійської ікони агіографічний сюжет "Перенесення мощів Миколи до Бару"[39]. Ще яскравіше цей відхід від канонічної схеми щодо розміщення сюжетів із життя святих і способу трактування архітектури виявлений на іконі "Святого Миколи" з двома житійними сценами, яку знавець давнього українського малярства В. Свєнціцька датує другою половиною — кінцем XV — початком XVI ст. Такий тривалий часовий простір, на протязі якого цей твір міг бути створений, говорить про втілення у ньому надзвичайно широкого спектру як духовно-етичних, так і художньо-естетичних ідей. Так, поряд з образом Святого, зображеного у повний зріст (цей іконографічно-композиційний тип сягає часів Київської Русі), у клеймі "Покладення в труну" реалістично відтворений комплекс культових споруд із майже натуралістично виписаним ажурним чотириконечним з підкресленими червінню кіноварі (мабуть золоченими) кружками хрестом на півкруглому ліхтарі монастирської церкви. Композиційним центром хреста є перехрестя у вигляді червоного круга, очевидно, пуклі. Такими ж пуклями завершуються усі його чотири сторони. Ажур сторін твориться двома лініями, очевидно, залізних прутів, розміщених на ширині круглих елементів хреста.

Аналогічної форми однораменні хрести з кругловидним завершенням усіх чотирьох закінчень знаходимо на ще одній іконі приблизно цього ж часу написання (середина XV ст.) — "Параскеви П'ятниці в житії" з Яворівщини[40] (Галичина), а також на живописних образах пізнішого періоду "Святої Параскеви з житієм" із села Плавого (кінець XVI — початок XVII ст., Бойківщина)[41], "Гоніння на церкву" із села Тростянця

[38] Літопис Руський.— С. 418.

[39] Свєнціцька В. І. Українське малярство XIV—XVI ст.— С. 9.

[40] Свєнціцька В. І., Откович В. П. Українське народне малярство XIII—XX століть.— Рис. 9.

[41] Откович В. П. Народна течія в українському живописі.— К., 1990.— С. 31.

біля Львова (середина XVII ст.), "В'їзд до Єрусалиму" із села Сухого Потоку на Львівщині (кінець XII — початок XVIII ст.)[42].

Особливо цікавим для нас є іконографічний сюжет "Гоніння на церкву", який, за твердженням В. Свєнціцької, виник на початку XVII ст., у час активної боротьби православ'я із запровадженням унії. Символічний образ Православної церкви на цій іконі у вигляді корабля з престолом, на якому лежать Євангеліє та напрестольний семиконечний хрест із скісним нижнім раменом, зображений на тлі пейзажу, на схилах якого у лівому верхньому куті видніється ансамбль культових споруд традиційної уже на той час архітектури українських церков, які увінчуються чотириконечними рівнораменними хрестами з пуклевидним завершенням кінців.

Отже, як можна судити з вищенаведених зразків, навіть у часи гострої релігійної політики Православної церкви, поширення протестантизму, частих загарбницьких нападів завойовників-магометан надхрамний символ Української церкви залишався незмінним. Особливу довіру щодо правдивого відтворення типу надбанних хрестів викликає їх зображення на іконі "Святої Параскеви з житієм" невідомого народного майстра з Бойківщини (кінець XVI — початок XVII ст.); у щирій безпосередності зображуваного ним навряд чи можна сумніватися. Однобанну церкву у верхньому зліва клеймі "Різдва святої" живописець увінчує рівноконечним однораменним хрестом, ажурність якого підкреслює яскраво вираженим акцентуванням контрасту круглих плям на перехресті і його чотирьох закінченнях із дуже слабо окресленими, майже непомітними прямолінійними (вертикальною і горизонтальною) осями. Про те, що майстер міг перенести на ікону образ хреста із реально бачених аналогів, свідчить їх наявність над пресвітерієм збереженої до наших днів старовинної бойківської церкви Вознесіння в селі Улючі[43] (початок XVI ст.) — тепер Словаччина, та на пізніше збудованих церквах, наприклад, Різдва Богородиці в селі Лісковатому (кінець XVI — початок XVII ст.)[44] — тепер Республіка Польща, чи на Миколаївській церкві в Турці (початок XVIII ст.)[45].

Отже, протягом трьох післямонгольських століть, починаючи з XIV і до кінця XVI ст., українське будівельне мистецтво, увібравши в себе старі, перевірені досвідом давньоруські традиції і новітні впливи західноєвропейської художньої думки, витворило основні типи культової архітектури: монастирських ансамблів-фортець, храмів-твердинь, хрестокупольних і тридільних у плані (з шатровим, купольним і безкупольним перекриттям) церков, які знайшли відображення у живописних композиціях середньовічних українських ікон. Тому, спираючись на раніше розглянуті зразки як узагальнено трактованих, так і реалістично відтворених надбанних хрестів на цих храмах, можна стверджувати, що протягом XIV — початку XVI ст. під впливом вищевказаних формотвор-

---

[42] Свєнціцька В. І., Откович В. П. Українське народне малярство XIII—XX століть.— Рис. 64, 70.

[43] Січинський В. Дерев'яні дзвіниці і церкви Галицької України XV—XIX ст.— Львів, 1925.— Рис. 8; Іванусів О. Церква в руїні.— Торонто, 1987.— С. 123.

[44] Іванусів О. Церква в руїні.— С. 159.

[45] Драґан М. Українські дерев'яні церкви.— Львів, 1937.— С. 91.

чих факторів українською художньою традицією був сформований своєрідний тип ажурного надбанного хреста. В архітектонічному відношенні він являє собою центральну двовісносиметричну композицію, побудовану на контрасті круглих плям і прямолінійних елементів.

Однак сповнене містики і символіки середньовічне українське малярство поступово наповнюється світоглядом європейського Ренесансу. Внаслідок цього відбуваються значні зміни і в художніх засобах вираження з тяжінням до висвітлення внутрішнього стану особистости. Тому на перший план виступає психологічне трактування образу, причому часто нехтується конкретика оточуючих реалій. Так на іконах професійних живописців поступово зникає характерна архітектура українських церков, а "житія святих" переносяться безпосередньо в ландшафтне оточення або в аркоподібні ніші порталів, що повинні були сприйматися, звичайно, як приміщення церкви. Деякі іконописці, перебуваючи під впливом поствізантійського малярства, захоплюються ефектним, але абстрактним за своєю суттю архітектурним стафажем. І тільки поодинокі народні майстри, вільні від стильових рамок професійного мистецтва, до кінця дотримуються традиції відтворення образу реально існуючого храму. Тому в подальшому дослідженні розвитку надбанного хреста ренесансна ікона втрачає для нас першоджерельну основу. Зате від цього часу важливим джерелом в контексті досліджуваної теми стають збережені до наших днів архітектурні пам'ятки культових споруд та їх зображення на тогочасних (XVI—XVII ст.) графічних творах — гравюрах стародруків, планах міст тощо, на яких, як зазначає дослідник церковної старовини В. Січинський, донесені до нас "своєрідні риси української творчості, а навіть зразки (кованих залізних елементів.— *Б. С.*), зрисованих з тогочасного оточення"[46].

Через часті руйнування і нетривкість матеріалу майже не збереглися до наших днів дерев'яні церкви XVI ст., об'ємно-просторова структура яких спричинилася до формування нових типів мурованих храмів. Хрести, які прикрашають верхи вцілілих церков у селах Улючі (1510 р.) або Вербіжі (1677 р.), на наш погляд, встановлені значно пізніше, про що йтиме мова далі. Ніяких фактологічних даних стосовно цього не дають нам і першодруки львівського осередку[47]. Тому безцінною джерельною базою для виявлення архітектоніки нацерковних хрестів українських храмів XVI — першої половини XVII ст. є графічні твори цього періоду. Дослідники мистецтва книгодрукування в Україні[48] стверджують, що в композиціях дереворитів початку XVII ст. поряд з фольклорними мотивами, побутовими реаліями і ландшафтом з'являється як рівноцінний сюжетний компонент зображення архітектури культових споруд. Одне із перших таких зображень — однобанну церкву з рівноконечним однораменним хрестом на її завершенні — знаходимо на заставці "Хрещення Господнього" стрятинського "Требника" (Галичина), видрукуваного в

---

[46] Січинський В. Архітектура в стародруках. Збірки Національного музею у Львові.— Львів, 1925.— С. 19.

[47] Запаско Я. П., Мацюк О. Я. Львівські стародруки.— Львів, 1983.

[48] Запаско Я. П. Мистецтво книги на Україні в XVI—XVIII ст.— Львів, 1971; Логвин Г. Н. Гравюри українських стародруків XVI—XVIII ст.— К., 1990; Січинський В. Гравюри українського перводруку // Літературно-науковий вісник.— Львів, 1924; Титов Ф. И. Типография Киево-Печерской Лавры.— К., 1916.

1606 р.[49] Можливо, що саме від "Требника" бере свій початок традиція відтворення типової для цієї місцевости церковної архітектури в українських стародруках, тому що особливого розвитку цей композиційний компонент набув у ранніх (перша половина XVII ст.) київських стародруках Печерської Лаври, книгодрукування якої розпочалося на матеріальній і, треба гадати, мистецькій базі Стрятинської друкарні. Через те, що київські гравери, звертаючи особливу увагу на художнє оформлення книг, свідомо надавали йому місцевих рис у відтворенні навколишніх реалій[50], то гравюри на сторінках тогочасних першодруків несуть здебільшого достовірну інформацію не тільки щодо характеру київської культової архітектури, але й типології надбанних хрестів.

Так, у верхній частині складної, наповненої сюжетними зображеннями композиції форти[51], якою оздоблено титульний аркуш "Амфологіона" (1619 р.), в її центрі зображена, очевидно, Успенська церква (на що вказує агіографічний сюжет "Успіння" на її тлі), півкруглі бані якої завершуються трьома чітко виписаними рівноконечними однораменними хрестами з кругловидним моделюванням усіх чотирьох закінчень, як це ми вже бачили на іконах середини XV — початку XVI ст.

Ще цікавішим є титул книги Івана Золотоустого "Бесіди [redacted] 14 послань святого апостола Павла" (К., 1623)[52], де вперше введено зображення ансамблю споруд Печерського монастиря. Особливо цінною для нас є наявність графічно підкреслених майстром круглого завершення рамен хреста на зображенні однобанного Успенського собору з дзвіницею ще до реконструкції його перекриття у середині XVII ст.

Вагомим історичним документом є також три карти-схеми, додані до книги А. Кальнофойського "Тератургіма" (1638 р.), виконані майстром під криптонімом Л. Т., на яких достовірно зафіксована архітектура Києва на час будівельно-відновлювальних робіт, які проводив гарячий оборонець православної віри митрополит Петро Могила. Найважливішим з них є рисунок Софії Київської (ще до реконструкції собору архітектором Октовіаном Манчіні у середині XVII ст.)[53], куполи якої увінчуються чотириконечними рівнораменними хрестами із круглим завершенням кінців. Такими ж хрестами завершені три бані церкви Різдва Богородиці на гравюрі у книзі А. Кальнофойського, яку майстер відтворив після її перебудови у 1635 р.[54] Хрестом аналогічного типу, виконаним на основі центральної двовісної симетрії, увінчана відбудована Петром Могилою мурована Десятинна церква на плані І. Ушакова (1695 р.)[55].

Про значне тогочасне розповсюдження ажурного архетипу надбанних хрестів в українських землях свідчить присутність їх на старих галиць-

---

49 Требник.— Стрятин, 1606 // Логвин Г. Н. Гравюри українських стародруків XVI—XVIII ст.— Рис. 114.

50 Титов Ф. И. Типография Киево-Печерской Лавры.— С. 85.

51 Запаско Я. П. Мистецтво книги на Україні.— С. 119.

52 Златоуст Іоанн. Бесіди // Київ в образотворчому мистецтві XII—XX ст. Живопис. Графіка: Альбом.— К., 1982.— С. 34.

53 Алферова Г. В., Харламов В. А. Киев во второй половине XVII века.— К., 1982.— С. 50, рис. 1.

54 Там само.— С. 50.

55 План Києва 1695 р., виконаний полковником І. Ушаковим. Див. додаток до книги Альферової Г. В., Харламова В. А. "Киев во второй половине XVII века".

ких дереворитах, які зберігаються у колекції Національного музею у Львові. Так, на графічних зображеннях церков, відтворених архітектором А. Лушпинським, хрестами цього типу завершуються три бані церкви і дзвіниця тоді (1615 р.) монастирської церкви в селі Хоросно біля Львова[56].

Як бачимо із вищенаведених прикладів графічного зображення надбанних хрестів на культових спорудах кінця XVI — першої половини XVII ст., періоду від Люблінської унії і до початку національно-визвольної війни у 1648—1654 рр., тобто часу безперервної боротьби народу за православну віру, зовнішня форма символу Української церкви у своїй основі залишається незмінною. Це, звичайно, не виключає одночасного побутування і розвитку двох попередніх силуетно трактованих чи ажурного давньоруських типів хрестів, про що свідчать їх графічні зображення поряд з останнім у деяких вищеназваних джерелах, наприклад, на рисунках книги А. Кальнофойського. Однак основною, можливо й узаконеною формою українського нацерковного символу в середині XVII ст., на наш погляд, був "галицький архетип"*, тобто ажурний чотириконечний, рівнораменний хрест із пуклевидним завершенням сторін та композиційним центром — пуклею на перехресті. В архітектоніку цього типу був закладений ще давньоруською традицією принцип центральної двовісної симетрії. Під впливом новітніх (ренесансних) західноєвропейських художніх ідей, унаслідок конструктивно-ажурного моделювання сторін та врівноваження динамічно напружених і статичних елементів (круглих пукль і прямолінійних осей шляхом контрастного зіставлення їх форм) відбулося полегшення загальної маси хреста.

Стійкість і широка розповсюдженість знайденої форми символу, прийнятої українською християнською громадою, підтверджується як тогочасними, так і пізнішими графічними творами. Так, у верхній частині титульного аркуша книги "Пречестныи акафисты всеседмичныи..." (1677 р.), оздобленої київським гравером Афанасієм К., зображений Успенський собор Києво-Печерської Лаври, увінчаний рівноконечними однораменними хрестами з явно підкресленими кругловидими завершеннями його ажурних сторін[57]. Аналогічними хрестами завершуються бані Троїцької церкви лаврської дзвіниці, збудованої у 1669—1672 рр. Одночасно подібні хрести бачимо і на деяких храмах Чернігова. Так, хрестом із кругловидим завершенням кінців увінчана бічна баня Троїцького собору на титулі "Алфавіту" І. Стрельбицького (1705 р.)[58].

Про значний ступінь точности відтворення форм нацерковних хрестів на гравюрах майстра Афанасія К. свідчить різновидність (у межах відо-

---

[56] Лушпинський А. Дерев'яні церкви Галичини. XVI—XVIII в.— Львів, 1920.— Табл. XXVII.

* Тип ажурного чотириконечного рівнораменного хреста з пуклями автор називає "галицьким архетипом", оскільки його найраніше зображення віднайдено на галицьких іконах, а конкретні зразки — на галицьких церквах.

[57] Афанасій К. Києво-Печерська лавра; "Пречестные акафисты всеседмычныи..." // Київ в образотворчому мистецтві XI—XX ст.— К., 1982.— Рис. 7.

[58] Стрельбицький І. "Алфавит..." (1765 р.) // Логвин Г. Н. Гравюри українських стародруків...— Рис. 70.

мих нам типів) їх відтворення на інших тогочасних церквах, а також на зображеннях тих же храмів у графічних творах його сучасників[59].

Переконливим доказом можливого узаконення такої форми ("галицького архетипу") надхрамного символу Української церкви на той час (середина XVII ст.) свідчить встановлення розглядуваних хрестів на багатьох відновлених культових спорудах при активному сприянні і під благословенням вихідця з Галичини, колишнього учня Львівської братської школи, проґресивного діяча і людини з високою європейською освітою митрополита Петра Могили. Вагомим підтвердженням нашого припущення є дальший розвиток декоративно збагачених хрестів на східноукраїнських церквах у XVIII ст., конструктивно-композиційною основою яких є, як правило, ажурний хрест з пуклями[60].

Разом з тим на вищеназваних гравюрах нацерковні символи подані у досить узагальнених формах, що було продиктоване не стільки внутрішніми законами графічного мистецтва, скільки другорядністю елементу в порівнянні з основною сюжетною лінією. Тому особливо цінною знахідкою у виявленні достовірної форми архетипу є його детальне зображення на одній із заставок роботи І. Реклинського "Вінець хрестовий" (1688 р.). На ній символічний образ хрещеної Київської Русі у вигляді "державного яблука", яке тримає Володимир Великий у правій руці, увінчаний таким же, як на іконі Миколи з двома житійними сценами (кінець XV — початок XVI ст., Галичина), хрестом із чітко виписаними ажурними сторонами і круглими пуклями на їх закінченнях[61].

Однак визначення цілісного художнього образу цього типу хреста, включаючи його пластичне вирішення, є неможливим без врахування матеріалу і, відповідно, техніки виготовлення. Тому дуже важливим для нас є виявлення конкретних аналогів таких хрестів на існуючих храмах, прототипи яких віднайдено на середньовічних іконах та графічних творах українського Відродження.

Як зазначає відомий мистецтвознавець В. Овсійчук, від другої половини XVI ст. до середини XVII ст. українське мистецтво загалом пройшло бурхливий шлях розвитку від засвоєння окремих елементів до загального охоплення ренесансним світоглядом. Однак новітній характер в архітектурі визначився значно раніше — ще в другій половині XVI ст.[62].

Не збереглися до нашого часу первісні хрести на тих небагатьох уцілілих дерев'яних галицьких церквах XVI — початку XVII ст., об'ємно-просторова структура яких мала великий вплив на розвиток тогочасної церковної мурованої архітектури. Ремонти дахів, викликані численними

---

59 Федір. "Євангеліє напрестольне" (1697 р.) // Київ в образотворчому мистецтві...— Рис. 57; А. К. "Требник" (1677 р.); Ілля. "Акафісти" (1674 р.); Тит. "Пречестные... акафисты..." (1703 р.) // Логвин Г. Н. Гравюри українських стародруків...— Рис. 208, 209.

60 Яремыч С. П. Наглавные кресты XVII—XVIII ст. киевских церквей // Археологическая летопись Южной России.— К., 1904; Щербаківський В. Деревляне будівництво і різьба на дереві // Українське малярство.— Львів; Київ, 1913; Гуцало О. Надбанні хрести українських церков XVII—XVIII ст. // Збірник секції мистецтва.— К., 1924; Таранушенко С. А. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України.— К., 1976.

61 Реклинський І. "Вінець Христовий" (Київ, 1688) // Логвин Г. Н. Гравюри українських стародруків...— Рис. 247.

62 Овсійчук В. А. Українське мистецтво другої половини XVI — першої половини XVII ст.— К., 1985.— С. 7.

пожежами і нетривкістю матеріалу (гниттям дерева), особливо в місцях кріплення хрестів, або й звичайним бажанням громади (у пізніші часи) обновити храм способом заміни пошкодженого, потемнілого ґонтового даху блискучою бляхою, як на мурованих церквах, спричинилися до непоправних втрат не тільки стосовно оригінальности зовнішнього вигляду храмів, а й найдавніших нацерковних хрестів. Тому їх первісну форму можна визначити лише апріорно, тобто шляхом зіставлення наявних або зафіксованих у документах[63] типів із пізнішими, аналогічними зразками, час встановлення яких нам уже відомий. Тут основним і практично єдиним орієнтиром є ансамбль вулиці Руської у Львові, пам'ятки ренесансної української архітектури якого дійшли до нас у майже незмінному вигляді.

Цікавим є те, що найдавніші хрести збереглися на найпізніше збудованій (1591—1629—1631 рр.) споруді ансамблю — Успенській церкві. Первісний хрест, який завершував набагато раніше зведену вежу Корнякта (1572—1580 рр.), не зберігся унаслідок пожежі 1616 р., з приводу якої польський хроніст Зіморович з відтінком, далеким від співчуття, писав: "Олов'яний дах (вежі.— *Б. С.*) топився і своїми краплями оплакував велику втрату"[64]. Відновлене завершення вежі було перекрите, добудоване архітектором Петром Бебером четвертим ярусом з барочним шоломом у 1695 р.[65]. Нові хрести були, очевидно, встановлені і на банях каплиці Трьох святителів (1578—1590 рр.), майже перебудованій під час її капітального ремонту у 1671 р.[66]. Про це свідчить стилістика її центрального хреста. Єдиним перекриттям, яке не зазнало змін і має для нас особливе значення, є дах Успенської церкви. Саме за його стилістичне завершення йшла гостра боротьба фундаторів церкви — братчиків Львівського братства — з її будівничим Павлом Римлянином, який запроектував і зводив храм як однобанну базилікового типу (у стилі італійського Відродження) церкву. Братчики, спираючись на вже складений місцевою художньою традицією тип української тридільної триверхої церкви, вироблений мистецтвом народного дерев'яного будівництва, вимагали трибанного завершення. Як справедливо зазначає В. Овсійчук, таке прагнення православних українців у польській державі посилювалось і тогочасною ідеологічною позицією в боротьбі проти унії. Тому, мабуть, з неменшим патріотизмом, на наш погляд, братчики відстоювали форму національного символу Української церкви — надбанного хреста, тип якого якщо й не був канонізованим, то, очевидно, загальноприйнятим. Отже, на банях триверхої церкви у 30-х рр. XVII ст. були встановлені ковані із заліза ажурні чотириконечні рівнораменні хрести з позолоченими пуклями. У тектонічне вирішення хрестів закладений принцип центральної двовісної симетрії та пластичний засіб контрасту круглих,

---

[63] Лушпинський А. Дерев'яні церкви Галичини...; Січинський В. Monumenta architecturae Ukrainae.— Praga, [Б. р.]; Січинський В. Дзвіниці і церкви Галицької України XV—XIX ст.— Львів, 1925; Janusz B. Cerkwie drewniane w okolicach Lwowa.— Warszawa, 1912; Zaloziecky W. R. Gotische und Barocke Holzkirchen in den Karpaten Ländern.— Wien, 1926; Драґан М. Українські дерев'яні церкви.— Львів, 1937.

[64] Zimorowicz B. Historya miasta Lwowa królewstw Galicyi i Lodomeryi.— Lwów, 1835.— С. 229; Овсійчук В. А. Українське мистецтво...— С. 52.

[65] Овсійчук В. А. Українське мистецтво...— С. 57.

[66] Там само.— С. 56.

об'ємно ліплених (випуклих) плям бляхи (своєрідних прикрас) із прямолінійними конструктивно-несучими елементами у вигляді ребристих (квадратних у січенні) прутів заліза. Композиційним центром кожного з хрестів є перехрестя, підкреслене трохи більшою у діаметрі, ніж на кінцях хреста, позолоченою пуклею. Ажур його сторін твориться темними смугами залізних прутів, розміщених між собою на ширині менших кружалець бляхи. Декоративне звучання хреста підсилене колористичним зіставленням золотавих, динамічно напружених об'ємів пукль із темними, статичними у своїй основі смугами стержня і рамена. Художньої довершености хреста, вишуканости його пропорцій і конструктивно-композиційної легкости досягнуто шляхом встановлення його на відносно високу, струнку в силуеті маківку-шпиль над ліхтарем бані.

Ідентичне зображення хрестів, відтворених із скрупульозною точністю, як на тогочасні живописні і графічні канони, ми вже бачили на іконі з Лемківщини (кінець XV — початок XVI ст.) і на графічній заставці київського майстра І. Реклинського кінця XVII ст. Подібними хрестами увінчані церкви в селах Хоросно (1616 р.), Кутах (1697 р.) і Соколівці (друга половина XVII ст.), що на Львівщині; [illegible] селах Мацієвій і Дусівцях (1641 р.) на Лемківщині; у місті Долині на Івано-Франківщині; селах Малнові (початок XVII ст.) і Підлісках (1655 р.) біля Мостиськ; Мужиловичах біля Яворова (1600 р.); [illegible] Лозині біля Янова (1692 р.); Сихові та Знесінні (1605 р.) — тепер територія міста Львова. Їх відтворив архітектор А. Лушпинський на основі старих дереворитів із збірки Національного музею у Львові та зафіксували на фотографіях і в графічних творах дослідники народної архітектури М. Драґан і Б. Януш[67].

За твердженнями знавців церковної старовини, найдавніші риси традиційної народної культової архітектури найдовше збереглися у дзвіницях, які завдяки міцності конструктивних елементів, пов'язаних у великій мірі з їх первісною оборонною функцією, значно рідше перебудовувались. При будівництві ж нової церкви і навіть на новому місці дзвіницю при потребі ремонтували або переносили на нове місце[68]. Разом з тим дзвіниці, як правило, увінчували значно скромнішими хрестами, а при поновленні даху або будівництві нового храму часто переносили на них старі нацерковні хрести. Тому не випадково, що поряд із новішими за своїми стилістичними ознаками хрестами нової церкви у селі Стрілках під Самбором (XIX ст.) на дзвіниці встановлений вишуканий своїми великими пропорціями, кований явно не для споруди камерних розмірів, хрест-архетип[69]. Аналогічні хрести увінчують дзвіниці традиційної архітектури в селі Вітулинах на Холмщині[70] і Старій Солі на Львівщині.

Також траплялися випадки, коли громадою старі, традиційного типу хрести залишалися на оновлених дахах або дбайливо переносилися на новозбудовані храми, як це було у селі Труханові на Сколівщині. Про це свідчить однаковий за формою (як нацерковні), тільки менших роз-

---

[67] Лушпинський А. Дерев'яні церкви Галичини...— Рис. 2, 20, 18, 26; Драґан М. Українські дерев'яні церкви.— С. 8, 27, 30, 76, 113; Janusz B. Cerkwie drewniane w okolicach Lwowa.— Rys. 14, 23.

[68] Січинський В. Дерев'яні дзвіниці і церкви Галицької України XVI—XIX ст.— Львів, 1925.— С. 34.

[69] Там само.— Рис. 8.

[70] Маслов Л. Дерев'яні церкви Холмщини та Підляшшя.— Краків, 1941.

мірів хрест на покритій ґонтою дзвіниці, архітектура якої сягає значно ранішої доби[71].

Іноді старі ковані хрести, як в селі Підвисокій, з центральної нави переносили на нижчі рівні даху, встановлюючи їх над пресвітерієм або бабинцем[72].

На східноукраїнських землях, Волині і Холмщині в роки особливо жорстокої політики російської церкви (кінець XVIII — середина XIX ст.) до всього українського було заборонено встановлювати традиційної форми нацерковні символи на новозбудованих у псевдоросійському стилі храмах. "І часом тільки старий хрест коло нової церкви... [вказував] місце, де був колись вівтар старої",— зазначає О. Цинкаловський[73].

Безперечно, що часто своєрідними законодавцями і навіть виконавцями нацерковних хрестів для сільських громад були місцеві монастирі, яких близько трьохсот ще в середньовічні часи налічувалось тільки у Галичині. Свідченням цього є вже згадувана нами церква в селі Хоросно, монастир у якому був заснований ще у 1490 р.[74].

У 1902 р. польський художник К. Ржечицький змалював тридільну дерев'яну церкву в селі Вільках Кунинських біля Жовкви, про монастир у якому згадується в Перемишльському шематизмі під 1879 р. Три верхи церкви, збудованої у 1702 р., завершуються вишуканих пропорцій класичними ажурними хрестами з пуклями[75]. Графічні документи (ґравюри, рисунки, фотографії) фіксують також однотипні, як на монастирських церквах, хрести на старовинних церквах навколишніх сіл.

Поступові суспільні зміни, мистецькі впливи та ідеологічні засади церкви вносять і в чернечий світогляд свої корективи, що насамперед позначилося на оздобленні культових споруд монастирських ансамблів. Поступово видозмінюються хрести і на їх церквах. Так, над центральною навою церкви в селі Улючі (1510 р.) під впливом уже пізніших мистецьких традицій бароко встановлений значних розмірів надбанний хрест з півмісяцем унизу і зірочкою над верхньою пуклею. Ажур сторін хреста, конструктивно-композиційною основою якого залишається "галицький архетип", збагачений додатковим середнім прутом. Подібним хрестом, тільки з променями на перехресті і маленьким православним хрестиком над верхньою пуклею, завершується наметове перекриття бабинця (треба тут зазначити, що в умовах постійних змагань українців за своє виживання у католицьких державах — Польщі і Чехії — православний хрест на храмах був символом збереженої національної свідомості). І тільки над пресвітерієм зберігся скромний за розмірами, але монументальний за звучанням ажурний архетип[76]. Очевидно, що в умовах строго дотримуваних канонів, у тому числі щодо освячених церквою реліквій, на монастирських церквах, як правило, набагато довше зберігався первісний традиційної форми ажурний хрест, який переважно встановлювали над

[71] Драган М. Українські дерев'яні церкви.— Рис. 147. Нова церква в селі Труханові була збудована у 1830 р.

[72] Лушпинський А. Дерев'яні церкви Галичини...— Рис. 18.

[73] Цинкаловський О. Волинські дерев'яні церкви XVII—XVIII ст.— Львів, 1935.— С. 4.

[74] Крип'якевич І. Середньовічні монастирі в Галичині // Записки Чину святого Василія Великого.— 1926.— Т. 2.— Вип. 1—2.— С. 71, 72, 77.

[75] Драган М. Українські дерев'яні церкви.— С. 75, рис. 149.

[76] Іванусів О. Церква в руїні.— С. 122, 123.

пресвітерієм. Прикладом цього є церкви в селах Улючі, Вільках Кунинських і Лішнянському монастирі.

Міцна архітектоніка хреста, побудована на симетричній рівновазі усіх його елементів, і художня виразність забезпечили довготривале побутування і значне розповсюдження типу. Такими хрестами окремі громади увінчували свої церкви не тільки у XVII ст., а й новозбудовані у XVIII і навіть XIX ст. Прикладом цього можуть служити хрести, зафіксовані М. Драґаном у першій половині XIX ст. на церквах [redacted] селах Хревті коло Ліска (1708 р.), Гриневі (1781 р.) коло Бібрки на Львівщині, Лежакові біля Ярославля (1796 р.), Бахноватому (XVIII ст.), Кальному (1820 р.) та Сопоті (1836 р.) на Бойківщині та інших[77].

Та невелика кількість церков XVII ст., яка збереглася на східноукраїнських землях, не дає уявлення про шляхи розповсюдження надбанних хрестів "галицького типу" у місцевому народному храмобудівництві. Однак дальший розвиток декоративних форм надбанних хрестів на церквах Лівобережної України показує, що їх першоосновою був ажурний рівноконечний однораменний хрест з пуклями[78].

Поки що невідомий аналогічний тип хрестів на мистецьких пам'ятках балканослов'янських народів[79]. Однак пізніші за стилістичними ознаками хрести на деяких молдавських храмах схиляють до думки, що нацерковні символи-архетипи були поширені і на південнозахідних землях[80].

Отже, з розвитком національної монументальної архітектури, унаслідок глибокого взаємопроникнення основних засад візантійського мистецтва з його культом симетрії і західноєвропейської ренесансної художньої ідеї гармонійного відродження, українською народною традицією був створений оригінальний тип ажурного надбанного хреста, характерного врівноваженістю та органічним поєднанням усіх елементів на основі його міцної архітектоніки. Гранична чіткість форми, вишукана пропорційність елементів, семантична чистота образу забезпечили йому довготривале і широке побутування [redacted] Україні.

Разом з тим, вивчаючи графічні джерела, ми виявили, що на початку XVII ст., як правило, на центральних банях українських церков встановлювалися хрести із фіґурою півмісяця у підніжжі. Як нами вже відзначалося, на сьогодні існує кілька тлумачень цього символу[81]. Досить цікаву версію, посилаючись на анонімних авторитетів і не вказуючи джерел, висунув російський дослідник А. Ляпунов. Правда, його категоричність у запереченні пояснення фіґури півмісяця як зневаженого мусульманського символу дещо розмивається у знову ж таки неоднозначному

---

[77] Драґан М. Українські дерев'яні церкви...— С. 37, 132, 31, 40, 127.

[78] Гуцало О. Надбанні хрести українських церков XVII—XVIII ст.; Яремыч С. П. Наглавные кресты XVII—XVIII ст. киевских церквей...; Тарануш енко С. А. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України.— К., 1976; Боньковська С. М. Надбанні хрести українських церков // Богословія.— 1991.— № 55.

[79] Алешина Л. С., Яворская Н. В. Искусство Югославии.— М., 1966; Овсійчук В. А. Образотворче мистецтво Югославії: Нарис історії.— К., 1983; Культура болгарского средневековья // Сборник трудов.— М., 1983; Радојчић Св. Иконе Србије и Македоније.— Београд, 1962.

[80] Ионеску Г. Архитектура Молдавии и Валахии // ВИА.— Л.—М.—1966.— Т. 3.— С. 472, 474.

[81] Боньковська С. М. Надбанні хрести українських церков.— С. 73—74.

тлумаченні. У своїй статті “Шлях хреста” автор заявляє, що “[...] зігнута долька внизу [...] зовсім не зневажений мусульманський півмісяць. [...] це зображення або чаші жертовної крові Христа, або побореної смерті у вигляді могильного черв’яка, пронизаного святим хрестом”[82].

Проте ні одна із тепер і раніше розглянутих версій поки що не отримала належного теоретичного обґрунтування, а тим більше підтвердження історичними джерелами. Тому на сьогодні найбільшої уваги заслуговує замітка російського дослідника церковної старовини І. Снєгирьова, який посилається на один із творів Максима Грека, де стверджується, що фіґуру півмісяця на надбанному хресті узаконили святі отці церкви[83]. Однак нічого не відомо, про отців якої церкви і якого періоду (ранньої візантійської чи тогочасної московської) йдеться у невідомому творі високоосвіченого грецького монаха, який у 1518 р. приїхав з Ватопедського монастиря на Афоні у Москву, де, звинувачений у церковній опозиції, був кинутий на 20 років до в’язниці[84]. Адже зображення півмісяця на видовженому хрещатому хресті з кругловидим завершенням кінців і променями на перехресті ми бачимо на візантійській монеті X ст., яка була у грошовому обігу на землях Східної Європи[85]. Якщо ж узаконення такого типу хреста відбулося у тогочасній Москві, то знову ж таки невідомо, унаслідок яких причин (політичних, ідеологічних чи вже узвичаєних традицій тощо) це сталося. Адже поки що нічого не відомо про час встановлення ажурних однораменних суцільнолитих нацерковних хрестів з півмісяцем унизу і розетовидним завершенням кінців на давньоруських Новгородських і Володимиро-Суздальських храмах та пізніших російських мурованих церквах XVI — першої половини XVII ст. Вони могли бути встановлені або значно раніше (від 1518 р.), або ж зовсім пізно, під час багаторазових реконструкцій та реставрацій храмів.

Тому найправомірнішим на сьогодні буде виявлення найдавніших писемних і графічних джерел, які б допомогли вияснити ареал розповсюдження цього типу хреста на східнослов’янських землях.

Найраніше відоме нам зображення хреста з півмісяцем внизу знаходимо посередині двосхилого даху безкупольної церкви на одній із чотирьох культових споруд, відтворених у XIV ст. невідомим майстром у мініатюрах “Сказания о Борисе и Глебе”[86].

Ймовірність існування цього символу на тогочасних надбанних хрестах підтверджується його зображенням на “корсунській” іконі XIV ст. “Миколи Зарайського із житієм”. Згідно з переказами, цю ікону боярин Протасій привіз із Києва до Москви, куди він переїхав із трьома тисячами киян. Дослідник стародавнього українського живопису Г. Логвин зазначає, що іконографічні і художні особливості твору пов’язані з Києвом і його

[82] Ляпунов А. Путь креста // Техника молодежи.— М., 1993.— № 5.— С. 49.

[83] Яремич С. П. Наглавные кресты XVII и XVIII ст. киевских церквей.— С. 32.

[84] Огієнко І. Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу.— К., 1918.— С. 62; Советский энциклопедический словарь.— М., 1982.— С. 747.

[85] Грушевский М. Иллюстрированная история украинского народа.— СПб., 1913.— С. 45.

[86] Асеев Ю. С., Максимов Н. П. Деревянные гравюры. Архитектура древнерусского государства (X — начало XII в.) // Всеобщая история архитектуры.— М., 1966.— Т. 3.— С. 529.

[87] Логвин Г. Н. Український середньовічний живопис.— С. 8, рис. 16.

мистецькими традиціями[87]. Однак на середньовічних українських іконах пізнішого періоду (аж до середини XVII ст.) нами поки що не виявлено аналогічних нацерковних символів.

До найраніших графічних зображень півмісяця на хрестах київських церков належить рисунок ансамблю споруд Печерської лаври в книзі А. Кальнофойського (1638 р.). Чотириконечним рівнораменним хрестом з кругловидими закінченнями рамен і півмісяцем унизу завершуються півсферичне покриття центральної бані храму Петра і Павла, а також наметове перекриття вежі трапезної палати[88].

Зате на численних гравюрах тогочасних і наступних видань стародруків (аж до середини XVII ст.) не знаходимо подібних хрестів. І тільки у книзі Лазаря Барановича "Труби словес провідних на нарочитиє дні...", виданої вже у 1674 р., фігура півмісяця зображена на фрагменті надбанного хреста у сюжеті "Перенесення мощів праху Бориса і Гліба"[89].

Як уже відзначалося, унаслідок багатовікових руйнувань, перебудов і реконструкцій первісні надбанні хрести на існуючих давньоруських і середньовічних українських храмах не збереглися.

Не знаходимо детальної їх характеристики (на відміну від інших творів сакрального мистецтва) у фундаментальному творі сірійського архидиякона Павла Алепського, який у середині XVII ст. супроводжував патріарха Макарія в Росію. Так, наприклад, захоплюючись незвичайною красою Софії Київської, він обмежується тільки констатацією кількости її куполів з хрестами на їх завершенні: "Число куполів церкви св. Софії — вісімнадцять, а число великих золочених хрестів на куполах, зубцях і "горбообразних сводах" — тридцять шість"[90].

Залишається непідтвердженим історичними (писемними, живописними і графічними) джерелами час встановлення ажурних однораменних хрестів з пуклями і фігурою півмісяця внизу (в основі яких лежить "галицький архетип") на дерев'яних галицьких храмах XVI — першої половини XVII ст., зафіксованих у значно пізніших джерелах[91]. Тому в нашому дослідженні ми можемо лише стверджувати, що на українських землях поширення надбанних хрестів з півмісяцем у період XIV — початку XVII ст. безумовно мало місце. Це підтверджується їх широким розповсюдженням у наступних століттях, зокрема на галицьких церквах другої половини XVII — початку XVIII ст. і на східноукраїнських храмах у XVIII ст. Безперечно, що таке бурхливе поширення хрестів цього типу було підготовлене усім попереднім періодом відродження української культури ренесансної доби.

---

88 Алферова Г. В., Харламов В. А. Киев [redacted] второй половине XVII в.— С. 9.

89 Логвин Г. Н. Гравюри українських стародруків.— Рис. 211.

90 Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским // Чтение в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете.— М., 1897.— Кн. 4, ч. 3.— С. 72.

91 Такими хрестами завершуються центральні бані тридільних дерев'яних церков у селах Дусівцях (1641 р.) і Підлісках (1655 р.) коло Перемишля; в місті Турці (перша половина XVII ст.) на Бойківщині; у селах Сихові (середина XVII ст.) коло Львова і інших. Див.: Драган М. Українські дерев'яні церкви.— С. 8, 27, 82, 91.

Отже, на основі досліджених джерел та порівняльного аналізу нами виявлено, що основним типом надбанних хрестів XVI — першої половини XVII ст. був ажурний архетип з пуклями без додаткових елементів-символів, який своїми обрисами рівновеликих рамен повторював започатковані візантійською традицією хрестокупольні у плані храми.

Sophia BON'KOVS'KA

ON THE ORIGIN OF THE CUPOLA CROSSES IN THE UKRAINIAN CHURCH ARCHITECTURE OF THE 16TH — EARLY 17TH CENTURIES

On the basis of written and pictorial sources it has been found that the ancient Ukrainian artistic tradition, influenced by Byzantine sacral art, produced church dome symbols of two general types. The first type is the four-ended one-beamed cross with the rectangular outline of the beam and the pillar, the second one, the equilateral cross of analogous construction, slightly broadening from the crosspoint toward the ends. The principle of central biaxial symmetry, fundamental to the symbol design, provided for this form's gradual development. Resulting from the interaction of the local tradition and the newest ideas in the 14-17th-century Western European art was the open-work four-ended isometric cross with protuberant endings and compositionally centred salient disk at the crosspoint. The tectonics of this type, based on the symmetric balance of the components, ensured the further modelling of the form by enriching it with additional symbols and ornamental motives.

Ростислав ЗАБАШТА

ХРЕСТОГРАМИ З МУСТЬЄРСЬКОГО ЧАСУ
(До проблеми смислової і формальної аналізи)

Найдавніші хрестовидні графеми відомі нині з епохи мустьє — середнього етапу палеоліту (приблизно 100/70—35/30 тисяч років тому)[1]. У трьох випадках їх вирізьблено по одній на: фраґменті нижньої щелепи тварини з Вілена коло Лораха (Південна Німеччина), нереґулярній вапняковій плитці з Цонської печери (Південно-Осетинська область, Грузія), округлій шайбоподібній гальці з Тата (Угорщина)[2]. Ці графеми (рис. 1—3) відзначаються ретельністю виконання, чіткістю форми (перехрестя рамен у двох випадках під прямим кутом.— Див. застереження щодо морфології культових хрестовидних знаків В. Кораб'євича[3]) і, що не менш принципово, одинарністю чи відокремленістю від інших графем. Усе це дає підстави уважати їх не за випадкові, довільно утворені карби, а цілеспрямовано витворені зображення (усупереч висновкам деяких авторів)[4], яким притаманна самоцінність зовнішнього вигляду, а відтак, імовірно, й певного змістового сенсу. Заразом накреслення їх доволі вивірене, упевнене й не вказує яких-небудь слідів пошуку форми, прикмет зародкового стану. Перед нами уже цілком сформована іконографічна схема, хоча вона присутня далеко не на всіх теренах первісної ойкумени. На мамонтовій лопатці зі стоянки Молодове І (Середня Наддністрянщина, Україна; понад 40 тисяч років тому) хрестовидні перетини ліній порівняно не такі виразні, сполучені з іншими частинами складного загального рисунка (рис. 4)[5]. З огляду на антропологічну й культурну поліморфність носіїв

---

[1] Борисковский П. И. Древнейшее прошлое человечества.— Л., 1979.— С. 105; Брей У., Трамп Д. Археологический словарь.— М., 1990.— С. 166, 185; Алексеев В. П. Становление человечества.— М., 1984.— С. 164; Елинек Я. Большой иллюстрированный атлас первобытного человека.— Прага, 1982.— С. 138. Останнім часом деякі дослідники визначають верхній рубіж епохи мустьє датою 60 тисяч років тому. Див.: Чмихов М. О., Кравченко Н. М., Черняков І. Т. Археологія та стародавня історія України.— К., 1992.— С. 47.

[2] Столяр А. Д. Происхождение изобразительного искусства.— М., 1985.— С. 125, 127; Окладников А. П. Утро искусства.— Л., 1967.— С. 27; Черныш А. П. О времени возникновения палеолитического искусства в связи с исследованиями 1976 г. стоянки Молодова I//У истоков творчества.— Новосибирск, 1978.— С. 19.

[3] Korabiewicz W. Śladami amuletu.— [Warszawa, 1974].— S. 12—13.

[4] Евстюков В. В. Мифология китайского неолита по материалам росписей на керамике культуры Яншао.— Новосибирск, 1988.— С. 62.

[5] Черныш А. П. О времени возникновения палеолитического искусства...— С. 20—22.

мустьєрської культури[6] цю останню пам'ятку можна розглядати ще проміжною ланкою у процесі становлення досліджуваної ізоформи, хоча хронологічно вона не передує, скажімо, знахідці з татської печери (50 тисяч років тому)[7]. Так чи інакше, але в будь-якому випадку певну генезу графеми, підготовчий період її появи, вочевидь, слід передбачати. Постановку такого питання посередньо виправдовують знахідки найпростіших зразків зображальної практики ще в попередній ашельській добі нижнього палеоліту[8]. Разом з тим, зважаючи на критичне, перехідне в цілому значення мустьєрської епохи в історії не лише культурогенези, а й самої антропогенези[9], появу хрестовидних графем саме в цей період реально розцінювати як явище стадіального характеру, наслідок корінних поступальних зрушень у розвитку свідомости, інтелектуальних і естетичних навичок гомінід. Додатковим підтвердженням цього виступає певна широта географічного побутування досліджуваного зображення: при нечисленності віднайдених на сьогодні зразків вони походять з різних, подекуди віддалених одне від одного місць Європи.

Виявленим ізоформам притаманні як спільні, так і відмінні іконографічні ознаки. Якщо графеми з цонської й татської печер за взаємним розміщенням і довжиною рамен наближаються до типу прямого хреста, то зображення з Вілена тяжіє до хреста скісного (останньому визначенню певною мірою сприяє й характер компонування графеми на поверхні кістки). У двох випадках хрестограму співставлено з іншою геометричною формою чи позначкою (Тат, Вілен). Особливу увагу привертає татська галька. Вибір її для накреслення хреста навряд чи був випадковим, неосмисленим; мустьєрець, безперечно, вподобав округленість її форми[10]. Відтак хрест і коло тут доречно розглядати разом, як одне морфологічне й семантичне ціле. Нарешті, слід відзначити деяку різноманітність предметних основ, на яких викарбувано аналізовані хрестовидні ізоформи: це й камінь, і тваринняча кістка. За відзначеними рисами зовнішньої подібности чи неподібности знахідок стояли, слід гадати, і певні властивості їхнього ідейно-функціонального плану.

Яке ж змістове наповнення, яку культурну функцію могли мати ці первинні хрестограми, формою якого рівня світоглядного осягнення були? З огляду на значну віддаленість епохи, глибоку архаїчність відповідного матеріалу, а головно об'єктивну звуженість емпіричної бази нинішніх знань про духовне життя мустьєрської людини відповісти на ці складні питання якщо й не цілком безнадійно, то доволі проблематично. Уже в

[6] Борисковский П. И. Древнейшее прошлое человечества.— С. 106—108, 123—129; Алексеев В. П. Становление человечества.— С. 168.

[7] Столяр А. Д. Происхождение...— С. 125.

[8] Черныш А. П. О времени возникновения палеолитического искусства...— С. 19, сноска 6. Див.: Палеолит СССР.— М., 1984.— С. 229.

[9] Окладников А. П. Становление человека и общества // Проблемы развития в природе и обществе.— М.— Л., 1958.— С. 142—144; Елинек Я. Большой иллюстрированный атлас...— С. 92—110; Констэбл Д. Неандертальцы.— М., 1978.— С. 133—134; Чмихов М. О., Кравченко Н. М., Черняков І. Т. Археологія та стародавня історія України.— С. 45—47.

[10] Значення форми предметів і виробів для мустьєрців засвідчують інші подібні знахідки у печері Тата. Див.: Констэбл Д. Неандертальцы.— С. 112. Увагу мустьєрців до округлих форм засвідчують знахідки ліпних глиняних і кам'яних куль (так званих "свероїдів"). Див.: Столяр А. Д. Происхождение...— С. 181—185. Пор. увагу до вибору каменів аборигенів Австралії. Див.: Елинек Я. Большой иллюстрированный атлас...— С. 131.

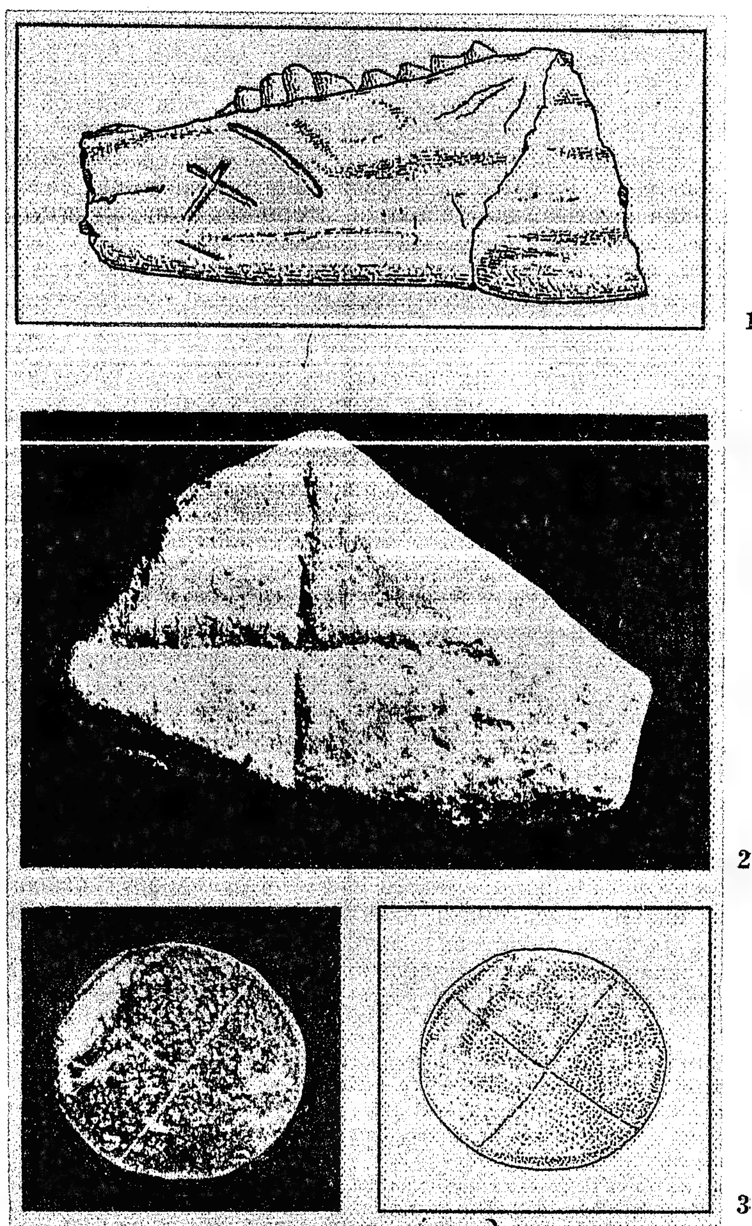

1. Фрагмент нижньої тваринячої щелепи з Вілена (Німеччина). Довжина 11,8 см.
2. Плитка з печери Цона (Грузія). Вапняк. Довжина 13 см.
3. Галька з печери Тата (Угорщина). Нумуліт. Діаметр 2,1 см.

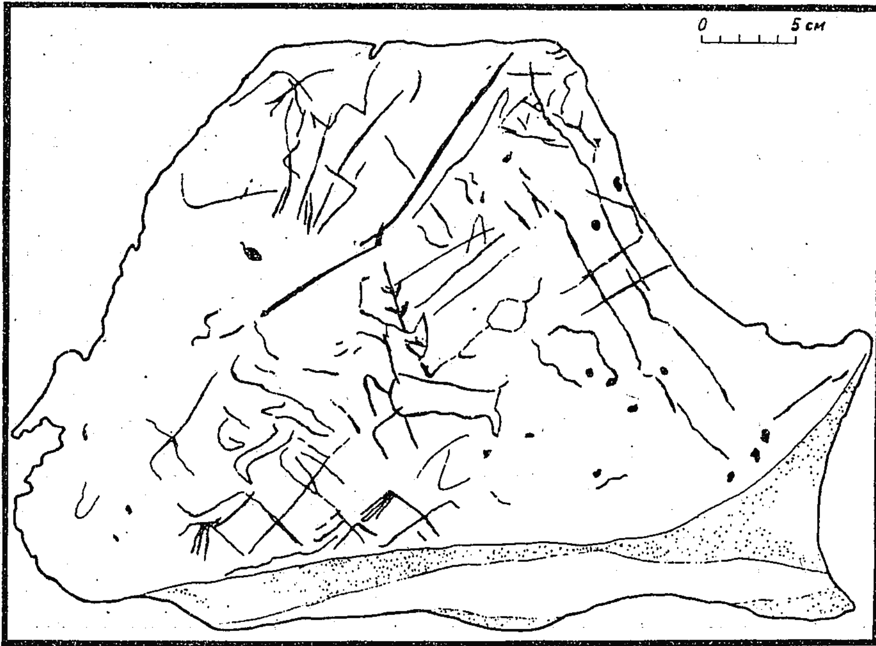

4. Лопатка мамонта зі стоянки Молодове І (Україна).

самій постановці й підходах до розв'язання їх, не кажучи про спроби конкретних відповідей, між різними дослідниками існують принципові розходження. Більшість авторів розглядають первісні хрестограми схематизованими зображеннями певних предметних реалій. Так, А. Колонадзе — автор розкопок цонської печери, притримуючись традиційної версії, уважає прообразом аналізованої ізоформи найпростіший пристрій для добування вогню (дві перехресні палички у робочому положенні)[11]. Натомість інші автори вбачають у ній форму знаку чи навіть символу доволі вже складних, абстрагованих, хоча ще й зародкових, світоглядних уявлень, зокрема про всесвіт, чотири сторони горизонту, а можливо й сонце[12]. Ще інші, піддаючи критиці подібні інтерпретації, з одного боку, вказуть на безпідставність зближення хрестограми із зазначеним пристроєм через відсутність його в технічному арсеналі палеантропа[13] й нерозвинутість теми вогню у мистецтві (а отже, й у світоглядних засадах.— *З. Р.*) ще верхнього палеоліту[14]; з другого — наголошують на відсутності об'єктивних передумов "астральних" реконструкцій, зокрема, на обмеженості розумової діяльности, чуттєво-практичного сприйняття,

[11] С т о л я р А. Д. Происхождение...— С. 134.

[12] О к л а д н и к о в А. П. Становление...— С. 27, 29, 26; е г о ж е. Утро искусства.— С. 27, 29; Ф р о л о в Б. А. Астральные мифы и рисунки // Очерки истории естественнонаучных знаний в древности.— М., 1982.— С. 41.

[13] С т о л я р А. Д. Происхождение...— С. 134; Е в с т ю к о в В. В. Мифология...— С. 63; Г о л а н А. Миф и символ.— М., 1993.— С. 99—100.

[14] С т о л я р А. Д. Происхождение...— С. 125, 134.

недостатності духовного розвитку людини мустьєрського часу[15]. При цьому А. Столяр наполягає на соціально-виробничому (мисливському) сенсі всіх мустьєрських знаків, хоча самостійно й не віднаходить задовільного пояснення походження й семантики саме хрестовидних графем[16].

Без сумніву, ідейно-функціональне значення досліджуваних графем неможливо збагнути у відриві від умов і потреб щоденного життя, способу господарювання, громадських стосунків їхніх творців. Однак насамперед вирішенню підлягає проблема психічно-інтелектуального рівня розвитку мустьєрців, адже цілком очевидно, що від з'ясування цієї аналітичної позиції залежить урешті-решт реальність того чи іншого змістового наповнення самої хрестограми, ступінь його абстрагованости тощо. На сьогодні в науці накопичено достатній фактаж (антропологічний, зокрема палеопсихологічний, речовий), що, з одного боку, стверджує реальність формування й появи людини сучасного типу (Homo sapiens sapiens'а) з її інтелектуальним потенціалом уже в епоху мустьє[17], а з другого — доводить значно вищий від загальноприйнятого донедавна рівень психічної, розумової й духовної культури неандертальця (принаймні його "проґресивної" популяційної гілки)[18]. Ці обставини дозволяють правдоподібно говорити про здатність мустьєрської (точніше, пізньомустьєрської) людности[19] до абстрактного мислення, певних логічних узагальнень тощо[20]. У такому контексті за первісними хрестограмами вочевидь таки реально визнавати семіотичний статус (тлумачити знаковими зображеннями)[21] й уважати їх носіями порівняно вже складних за змістом, асоціативним рядом світоглядних характеристик. Це тим вірогідніше, що на період мустьє вже тривалий час існувала й розвивалась система бінарних опозицій — універсальний генетично закріплений спосіб осмислення й опису (класифікації) людиною світу; спосіб, що сформувався (й це принципово для теми) на основі осягнення гомінідами проявів право-лівосторонньої симетрії довкілля[22]. Якщо при цьому справедливі передбачення

---

[15] Столяр А. Д. Происхождение...— С. 125, 134; его же. О первых этапах изобразительной деятельности в культуре европейского палеолита // Сообщения ГЭ.— Л.— М., 1966.— XXVII.— С. 44—45.

[16] Столяр А. Д. Происхождение...— С. 134—135, 103.

[17] Констэбл Д. Неандертальцы.— С. 129, 132—134; Придо Т. Кроманьонский человек.— М., 1979.— С. 7, 11; Алексеев В. П. Становление человечества.— С. 288—289; Чмихов М. О., Кравченко Н. М., Черняков І. Т. Археологія та стародавня історія України.— С. 47.

[18] Окладников А. П. По поводу открытия А. П. Чернышом образца искусства в мустьерском слое поселения Молодова I // У истоков творчества.— Новосибирск, 1978.— С. 25; Борисковский П. И. Древнейшее прошлое человечества.— С. 173; Алексеев В. П. Становление человечества.— С. 160—164; Констэбл Д. Неандертальцы.— С. 97—114; Чмихов М. О., Кравченко Н. М., Черняков І. Т. Археологія та стародавня історія України.— С. 46—47.

[19] З огляду на перехідний характер епохи О. Окладников слушно запропонував послуговуватись поняттям "мустьєрська людина". Див.: Окладников А. П. Утро искусства.— С. 25.

[20] Алексеев В. П. Становление человечества.— С. 244—247.

[21] А. Леруа-Гуран схильний убачати у мустьєрських знаках прояви "графічного символізму". Див.: Леруа-Гуран А. Религии доистории // Первобытное искусство.— Новосибирск, 1971.— С. 84.

[22] Алексеев В. П. К происхождению бинарных оппозиций в связи с возникновением отдельных мотивов первобытного искусства // Первобытное искусство.— Новосибирск, 1976.— С. 46; его же. Становление человечества.— С. 260.

щодо початкового оформлення означеної системи вже на "зорі палеоліту"[23], то становлення розвинутішої форми класифікацій (четверної символізації) правдоподібно співставляти з появою саме хрестовидних зображень і прив'язати до завершальних етапів епохи мустьє. Відтак, спроби А. Окладникова й Б. Фролова розглядати первісні графеми хреста проявами принаймні структуралізації просторовости не виглядають цілком безпідставними, хоча й потребують на свою користь додаткових доказів. Що ж до зв'язку первісних хрестограм (насамперед хреста на татській гальці) з уявленнями про денне світило, то тут справа аргументації є значно проблематичнішою. Факт орієнтації мустьєрських поховань із різних теренів ойкумени на схід чи на захід сонця може свідчити про осмислення тогочасними людьми як самої присутності світила, так, імовірно, й певного ідейного зв'язку з ним уявлень про покійника, життя й смерть[24]. Однак чи мали змістовий зв'язок з сонцем кільцьова викладка з козлиних рогів довкола поховання в Тешик-Таші (Узбекистан)[25], а поряд і татська галька з огляду на округлість їхніх обрисів? Відкидати повністю таку можливість — як це робить А. Столяр — навряд чи доцільно, інакше слід було б відмовити мустьєрцям у здатності до елементарних асоціативних зближень, осягнення позірної подібности форм. Але тут наразі йдеться про ведучий ідейний сенс, а для його з'ясування, може, більше важить факт використання первісною людиною коловидних форм у житлобудівництві. До речі, подібна практика, будучи відомою мустьєрцям, сягає найдавніших культурних виявів людства (див. житло олдувайської культури. Танзанія. 1,8 мільйона років тому)[26] й, вірогідно, має ще біологічні передумови свого становлення[27] (див. приклади гніздобудування вищих мавп)[28]. Означене зближення певним чином підпирається фактом розташування мустьєрських поховань у заселених, обжитих печерах (могильників за межами поселень досі не віднайдено)[29]. Промовисті й приклади ряду пізніших культурних традицій. Так, серед давньоєгипетських ієрогліфів відома графема кола з вписаним хрестом як знак поселення[30]. Нерідко поняття "поселення" позначалось і самим лише хрестом (американські індіанці)[31], ним же міти-

---

[23] Алексеев В. П. К происхождению...— С. 46; его же. Становление человечества.— С. 260.

[24] Окладников А. П. О значении захоронений неандертальцев для истории первобытной культуры // Советская этнография.— М., 1952.— № 3.— С. 167; Констэбл Д. Неандертальцы.— С. 100; Фролов Б. А. Астральные мифы и рисунки.— С. 41.

[25] Окладников А. П. О значении захоронений неандертальцев...— С. 167; его же. Утро искусства.— С. 26.

[26] Рогачев А. Н. Палеолитические жилища и поселения // Каменный век на территории СССР.— М., 1970.— С. 67—68; Кабо В. Р. Первобытная доземледельческая община.— М., 1986.— С. 213—214; Сергин В. Я. О происхождении и развитии палеолитических поселений // Советская археология.— М., 1982.— № 2.— С. 6; Ламберт Д. Доисторический человек. Кембриджский путеводитель.— Л., 1991.— С. 114—115, 134—153.

[27] Сергин В. Я. О происхождении...— С. 7; Іванов В. В. Найдавніші форми людської культури та їх відображення у первісному мистецтві // Всесвіт.— 1976.— № 6.— С. 188.

[28] Egenter N. The present relevance of the primitive in architekture // Architektural anthropology.— [Lausanne, 1992].— Vol. 1.— P. 131—143, fig. 28, 29.

[29] Борисковский П. И. Древнейшее прошлое человечества.— С. 214.

[30] Іванов В. В. Найдавніші форми людської культури...— С. 195.

[31] Там само.

лись межі володінь (дохристиянська Скандинавія)[32]. У світлі цих матеріалів графема хреста в колі, зматеріалізована татською знахідкою, постає знаком того ж таки простору, але простору обжитого, простору житла, врешті, ймовірно, самого житла. Таке тлумачення узгоджується з археологічною характеристикою житлових комплексів палеоліту як головних центрів виробничого, домашньогосподарського, громадського й духовного життя первісної людини[33]. Гіпотетично припускаємо, що визначений змістовий план знаку міг бути первинним і ведучим; але з часом до нього могли приєднатись, зважаючи на асоціативність і дифузність мислення первісної людини[34], уявлення й про сонце, що несло тепло й світлоосновні життєдайні чинники. Аналізований знак міг відтак обіймати собою певний семантичний ряд: житло (поселення?) — освоєне довкілля з чотирма орієнтирами...— сонце... . Між іншим, саме ритмічний рух небосхилом денного світила з виразними, легкими для фіксації просторовими координатами (схід-захід), що вкладається в двоїсту опозиційну схему класифікацій, міг безпосередньо спричинитись до осягнення й структуралізації просторового обширу первісною людиною. Та як би там не з'ясувалось згодом, уже самі формальні характеристики перших у історії хрестовидних зображень дозволяють говорити про осягнення мустьєрцями поняття симетрії, рівноваги, пропорційности, просторових орієнтирів (чотири напрямки), а також, можливо, й поняття числа (чотири кінці), ідеї поділу та іншого.

На завершення декілька спостережень стосовно функціонального навантаження предметів, помічених хрестами. Зовнішні ознаки усіх знахідок однозначно свідчать про їхнє невиробниче призначення (принаймні виразних прикмет цього не видно). Показові наразі й інші знахідки з печери Тата: декілька гальок з борознами (знаками?) на поверхні, відшліфований і вкритий вохрою виріб овальної форми з пластини мамонтового зуба[35]. Це дозволяє ставити питання про належність їх до ритуальної (магічної), а можливо й релігійної сфери життя мустьєрців[36]. Якщо це так, тоді означені предмети мали мати підвищений семіотичний (сакральний?) статус, обумовлений зв'язком із потаємними, надреальними силами. А. Столяр називає, хоча й умовно, гальку з Тата амулетом, відрізняючи її від згаданого овального предмета, який визначає, знову ж таки умовно, чурингою[37]. Паралелі з пізніших верхньопалеолітичних і мезолітичних старожитностей (див. диски з радіальними позначками: Сунгір, Афонтова Гора III (Росія)[38], Петерсфельс (Німеччина)[39], розписні гальки з Мас д'Азілю (Франція)[40]), а також відповідники серед ритуаль-

---

[32] Kopaliński W. Słownik symboli.— Warszawa, [1990].— S. 175.

[33] Рогачев А. Н. Палеолитические жилища и поселения.— С. 76.

[34] Алексеев В. П. Становление человечества.— С. 261—263.

[35] Констэбл Д. Неандертальцы.— С. 112; Столяр А. Д. Происхождение...— С. 125.

[36] Про початки релігійних вірувань, магічної практики див.: Борисковский П. И. Древнейшее прошлое человечества.— С. 214—219; Констэбл Д. Неандертальцы.— С. 97—114.

[37] Столяр А. Д. Происхождение...— С. 125.

[38] Абрамова З. А. Палеолитическое искусство на территории СССР.— М.— Л., 1962.— С. 52, табл. LIX, 12; Палеолит СССР.— С. 319.

[39] Елинек Я. Большой иллюстрированный атлас...— С. 450, рис. 726.

[40] Korabiewecz W. Śladami amuletu.— S. 13, 15, fig. 10.

них предметів носіїв традиційних суспільств дозволяють як камінь із Цони, так і гальку з Тата (хоча й меншою мірою) зблизити також із чурингами аборигенів Австралії та інших близьких за рівнем розвитку народів світу. Чуринги ("камені предків") слугували тотемічними символами, з якими пов'язувались "основні в'явлення про життя природи і людського суспільства"[41].

Rostyslav ZABASHTA

CROSSMARKS OF THE MOUSTIERIAN EPOCH (TO THE PROBLEM OF MEANING AND FORMAL ANALYSIS)

The article examines a series of the most ancient Palaeolitic (Moustierian-type) archaeological artifacts, marked by one of the most widespread and universally known graphic signs, i. e. the cross-figure. The general aim of this paper is to attempt to trace the origin of the cross-sign in connection with certain achievements in the development of the Early Man's *Weltanschauung*. An attempt is made to grasp some of the ideo-doctrinal and image-bearing meanings of the cross-signs in the cultural context of the epoch. The author's conclusions on these points are exposed at large. Special attention is drawn to the fact that these graphic signs emerged in the period of the fundamental shift in the process of anthropogeny. These approaches enable author's consideration of the prehistoric crosses — marks, sings, and symbols — as some of the most archaic archetypized isomorphic products, rooted primarily into the very essence of physiological and psychomental abilities of the human phylogenetic Self.

---

[41] Чмихов М. О., Кравченко Н. М., Черняков І. Т. Археологія та стародавня історія України.— С. 72—75; Кабо В. Р. Модель мира у охотников и собирателей // Природа.— 1988.— № 3.— С. 26, 27, 30.

Олег РОМАНІВ

ГУЦУЛЬСЬКІ ТА ПОКУТСЬКІ РІЗЬБЛЕНІ СВІЧНИКИ-ТРІЙЦІ XIX — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XX СТОЛІТЬ

Різьбярство українських верховинців, зокрема гуцулів, сягає коренями глибокої давнини і продовжує існувати й сьогодні[1]. Дерево протягом віків було чи не найважливішим доступним матеріалом для спорудження житла, виготовлення знарядь праці, предметів побуту, податливим для різних способів обробки, передусім різьблення.

Різьба на дереві як вид мистецтва з багатовіковою традицією була поширена в усій лісостеповій смузі України, особливо у Прикарпатті і Карпатах. Свого вершинного виразу вона досягла у сакрально-церковній сфері. Маємо на увазі іконостаси, підсвічники, ручні хрести. Крім того, у гуцулів різьба широко застосовувалася для прикраси предметів побутового та виробничого призначення: шкатулок, табакерок, сопілок, тарілок, баклаг, бочівок, масляниць, сирниць, бабок для клепання кіс, палиць тощо. Ґрунтовний опис гуцульського різьбярства поданий у монографії в чотирьох частинах "Гуцульщина" В. Шухевича[2], подають його і післявоєнні праці[3].

Особливим витвором народного мистецтва Гуцульщини та частково Покуття є трійці — дерев'яні різьблені, як правило, трираменні свічники обрядового та ужиткового призначення. Але, незважаючи на їх давнє походження, важливе місце в духовному житті гуцулів та покутян, на велике розмаїття форм і декору, на жаль, вони й досі не стали предметом спеціальних досліджень, на відміну від інших видів народної художньої творчости, наприклад, кераміки, декоративної гуцульської різьби, зокрема, дерев'яних ручних хрестів[4]. Про свічники-трійці згадується чи дається лише їх побіжний опис у контексті загальної оцінки таких видів гуцульського мистецтва, як кераміка, мосяжництво та дерев'яна різьба[5].

---

[1] Будзан А. Ф. Різьба по дереву в західних областях України (XIX—XX ст.).— К., 1960.

[2] Шухевич В. Гуцульщина // Матеріали до українсько-руської етнології.— Т. 2, 4, 5, 7.— Львів, 1899—1908 (далі покликаємося на це видання).

[3] Моздир М. І. Українська народна дерев'яна скульптура.— К., 1980. Там див. бібліографію.

[4] Свєнціцька В. Різьблені ручні хрести XVIII—XX вв. Вид. Національного музею у Львові.— Ч. 1 і 2.— Львів, 1939.

[5] Шухевич В. Гуцульщина...; Соломченко О. Г. Гуцульське народне мистецтво і його майстри.— К., 1959.

Не удостоїлись трійці також належної уваги з боку етнографічних музеїв. Ці свічники виставляються звичайно в експозиціях разом з іншими предметами дерев'яної різьби, мосяжництва чи кераміки. З відстані часу дещо незрозумілою виглядає і надто мала увага до трійць таких відомих в Україні дослідників гуцульського побуту та мистецтва, як В. Шухевич, В. Гнатюк, І. Гургула.

Однак протягом двох останніх десятиліть, коли цей різновид народного мистецтва практично опинився на межі зникнення, а зразки трійць минулих поколінь розпорошуються та щезають, увагу колекціонерів-аматорів гуцульського мистецтва привернули саме свічники-трійці. Власне у зв'язку з ростом колекціонерського зацікавлення (на жаль, з боку приватних осіб, а не музеїв) у кінці 1980-х рр. було влаштовано дві спеціальні виставки свічників-трійць, що репрезентували унікальні колекційні надбання Богдана Сороки[6] та Ярослава Лемика[7]. Велике зацікавлення викликала також влаштована уже у 1994 р. виставка різьблених трійць та хрестів з колекції Я. Лемика у Львівському музеї історії релігії, присвячена різдвяно-йорданській обрядовій атрибутиці Гуцульщини та Покуття. Пропонована нами праця є спробою дати загальну типологічну характеристику гуцульських та покутських трійць. У її основу лягли багатолітній досвід власного колекціонування творів цього виду народного мистецтва, аналіз збірок згаданих колекціонерів та вивчення аналогічних збірок у музеях*.

Загальна характеристика будови свічників-трійць. Дерев'яні трираменні свічники, які іменують трійцями, мають сакрально-обрядове, ужиткове призначення. Діляться на малі домашні (висотою до 35 см) та великі церковні (висотою до 1 метра). Ці останні установлюються на долівці. Під час експедицій по Гуцульщині нам у деяких ґаздівствах теж зустрічалися окремі більші екземпляри свічників (до 50 см висотою), як правило, для змішаного побутово-церковного використання; їхніми власниками були люди, які прислужували в церкві (дяки, паламарі і т. п.).

Центральною частиною свічника-трійці є раменовидний корпус, що завершується згори трьома так званими лійками (рис. 1). Корпус, як правило, є основною функціонально-сутнісною та декоративною частиною трійці, він несе найбільше естетичне навантаження. Бокові, як правило, дуговидні рамена трійць часто доповнюються прикрасами — підвісними дерев'яними дзвіночками, які гуцули називають дармовисами. Корпус знизу прикріплюється до центрального стояка, який, у свою чергу, опирається на підставку (поставник). Підставки також бувають розмаїтих форм: найчастіше квадратні або круглі, трапляються й у вигляді рівнораменного шестикутника. Круглі у плані підставки мають форму зрізаної сфери, часто з концентричними різьбленими переходами (рис. 3—7). В той же час у квадратних підставках перехід до стояка здійснюється у вигляді поступово зменшуваних у розмірах східців або у формі квадратної зрізаної піраміди (рис. 4а, г). Центральна стійка звичайно має у плані

[6] Гуцульські дерев'яні свічники. Проспект виставки Богдана Сороки.— Львів, 1988.— 16 с.

[7] Гуцульські та покутські дерев'яні трійці. Каталог збірки Ярослава Лемика.— Львів, 1988.— 16 с.

* Автор висловлює подяку кандидатові мистецтвознавства п. Миколі Моздиру за перегляд рукопису та цінні поради, що стосуються, зокрема, термінологічних уточнень у статті.

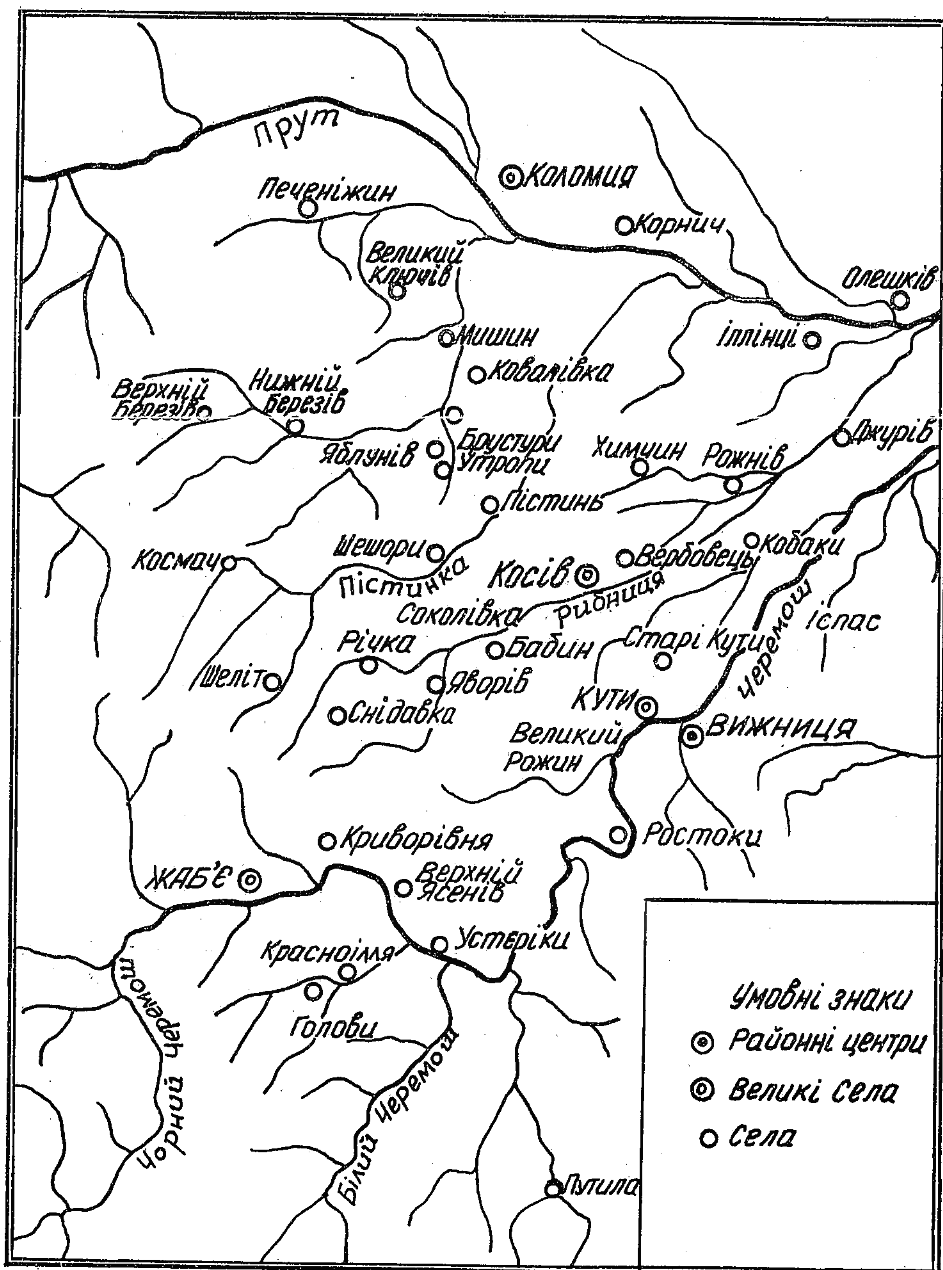

Територія знахідок свічників-трійць

форму квадрата або кола з бочковидним розширенням посередині, що робить такий свічник зручним у користуванні.

Незважаючи на те, що у свічнику-трійці, як уже вказувалось, основне художньо-образне навантаження лягає на дуговидний корпус, зустрічаємо часте використання для його посилення підставки і стояка. Цікаво, що у більшості трійць чітко виступають вгорі усі три рамена (центральне і обидва бічні), хоч на деяких багато декорованих трійцях можуть виділятися лише проміжні, здебільшого бічні, рамена у формі "голів" або розеток. Унаслідок цього такі трійці часом при побіжному погляді сприймаються як п'ятираменні свічники. Кожен свічник-трійця має свою лицьову та зворотну сторони, які, звичайно, відрізняються сюжетом, менше — характером різьби. Але зустрічаються трійці й з обома однаковими сторонами.

Характер ужитковости свічників-трійць. Як ми вже згадували, дерев'яні різьблені трійці за своїм призначенням діляться на домашньо-побутові та церковно-обрядові. Якщо церковно-обрядові трійці використовуються під час богослужінь у відповідності з церковним ритуалом, то призначення домашніх трійць істотно обмежене. Передовсім свічі запалюють на Свят-вечір перед Різдвом та перед Йорданом. Ці святі вечері в Україні традиційно відбувалися при світлі свічок. Уявімо собі, що в тихий різдвяний Свят-вечір мерехтить полум'я свічок у таких або подібних до описуваних нами різьблених свічниках-трійцях. Це, безумовно, викликає у людей, що зібралися за святковим родинним столом, особливе піднесення і відчуття урочистости моменту. Тут також варто додати, що, крім чисто практичного призначення, домашні свічники-трійці завжди були і залишаються окрасою жител, свідчать про естетичні уподобання їхніх господарів.

Що стосується інших давніх традицій в Україні, пов'язаних зі свічниками, то на Гуцульщині і Покутті вони використовувалися при освяченні води на Йордан. У той час, коли біля хреста ставилася велика церковна трійця, кожний ґазда приходив на богослуження до ріки зі своєю власною запаленою трійцею, попередньо барвисто прикрашеною паперовими квітами. Трійцю тричі занурювали свіякам в освячену ополонку, кожний раз запалюючи свічки від церковної трійці[8]. Після цього починалося гуляння молоді зі щедрівками.

Завершивши водосвячення, ґазди поверталсь з трійцями додому. Після ритуалу освячення садиби і худоби (маржини) трійця займала почесне місце під образами. Є відомості, що свічники-трійці використовувалися також на Різдво — тоді гуцули йшли у сутінках із запаленими свічками до церкви на Всеношне. Приїжджих городян, зокрема людей мистецтва, особливо захоплювала ця містерія руху сотень вогників від садиб (ґражд) до церкви, що знайшло відображення на живописних полотнах закоханих у Гуцульщину митців І. Труша, О. Кульчицької, М. Мороза, Г. Смольського, а також польських художників С. Обста, Ю. Фалата, К. Сіхульського, Т. Аксентовича та інших[9]. Під час експедицій ми виявили, що часто домашні трійці після водосвяття ґазди приносили до церкви, де вони зберігалися до Великодня. Це нерідко зумовлювало потребу використання

---

[8] Шухевич В. Гуцульщина.— Т. 2.

[9] Korzeniowski J. O Hucułach.— Lwów, 1890.

у ґаздівстві кількох таких свічників, з яких хоч би одному належало зберігатись у світлиці. Домашня трійця мала ще одне, але уже нерадісне призначення: її запалювали ■ головах померлого члена родини.

Про вищеописану ужитковість доводиться здебільшого говорити у минулому часі. За окремими винятками, що стосуються ґазд похилого віку, в наш час таке використання трійці не спостерігається. Цей свічник майже щез з інтер'єру гуцульської хати. Сучасні "модерні" трійці виготовляються майстрами-різьбярами лише як декоративні сувеніри, призначені для городян-туристів, що цікавляться традиційними витворами мистецтва верховинців.

До питання про систематизацію свічників-трійць. Аналіз численних експонатів, що зберігаються у музеях Галичини* та відомих приватних колекціях, дозволяє з певною умовністю поділити трійці на кілька різновидів. Почнемо з тих, що, на наш погляд, відзначаються найбільшою мистецькою завершеністю і які можна об'єднати в окремі типологічні групи.

Переглядаючи колекції, збірки, дослідник, безумовно, зверне увагу насамперед на високомистецькі трійці з об'ємною фіґурною різьбою, у яких основним образним (сюжетним) мотивом є різьблені людські обличчя (*трійці "з головами"*). Цей різновид відносимо до найбільш мистецьки завершених. Він був виявлений у глибинній Гуцульщині. На згаданих трійцях у верхній частині корпуса домінуючим компонентом є різьблені подоби людської голови, повернені обличчям до фронтального боку трійць. Центральну частину корпуса, як правило, з лицьового боку займає Розп'яття, тоді як зі зворотного боку його замінює сцена молільників чи святих (рис. 1). Таким чином, існує своєрідна сюжетна відповідність обидвох сторін свічників-трійць та ручних хрестів, детально описаних В. Свєнціцькою[10]. За характером образного пластичного трактування Розп'яття та Пристоячі на трійцях дуже співзвучні з різьбленими фіґурами на придорожних Розп'яттях. До речі, вони повністю зникли з гуцульського краєвиду та навіть із цвинтарів, куди їх переносили, рятуючи від знищення в роки тоталітарного режиму на Гуцульщині.

На трійцях цього типу спостерігаємо здебільшого об'ємну різьбу, хоч на деяких зразках старших за походженням трійць, наближених розмірами до церковних, бачимо рельєфну різьбу, властиву для ручних хрестів. Характерний зразок такої трійці з колекції Музею Дідушицьких[11], наведений В. Шухевичем, донині зберігається серед експонатів цієї колекції та Музею НТШ у фондах Музею етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України у Львові. На цьому свічнику (рис. 2б) вся підарочна площина заповнена вертикальними елементами у вигляді трьох типових ручних хрестів (рис. 2а). На трійцях з Розп'яттям голови повернені обличчям у бік Розп'ять, у той час як на зворотному боці голівки закриті вертикальними порізами — пасмами довгого волосся, що майстерно завершують скруглений силует.

---

* У дослідженні використані дані про колекції Музею етнографії та художнього промислу НАН України, Львівського національного музею та музею "Гуцульщина" ■ Коломиї. Враховуючи неповний і нерепрезентативний на сьогодні характер цих колекцій, ■ основу систематизації покладено дані про збірки Я. Лемика, Б. Сороки та автора статті.

[10] Свєнціцька В. Різьблені ручні хрести XVII—XX вв.

[11] Шухевич В. Гуцульщина.— Т. 2.— С. 360.

Серед виявлених у приватних колекціях трійць з різьбленими головами звертає на себе увагу невелика група, виготовлена, очевидно, одним невідомим майстром. Типовим зразком його праці є трійця, представлена на рис. 1, яку виявлено у селі Брустурах. Враховуючи композиційну тотожність, манеру різьблення, цього ж таки майстра, очевидно, маємо вважати автором ще кількох трійць з колекції Я. Лемика та Б. Сороки, виявлених також у Брустурах[12], а крім того, кількох цікавих зразків трійць, відкритих Б. Сорокою у селі Шепоті[13] (рис. 4). Розглядаючи разом цю групу трійць, приходимо до висновку, що маємо справу з видатним майстром, який вдається при переході від зразка до зразка до дуже влучних і цікавих імпровізацій (при компонуванні голів, декоративних розеток чи навіть центрального мотиву трійці).

Особливо це помітно на згадуваному зразку, що зображений на рис. 1. Захоплююче враження від представлених образів на трійці створюється передусім лапідарною, економною різьбою. Одежа молільників на зворотному боці дуже рельєфно підкреслюється вертикальними складками. Несучі дуги корпуса виконані у вигляді декорованих листям гілок. Між лійками розташовані декоративні розетки, які майстерно імпровізуються від зразка до зразка. На "головах" у майстра з Брустур, незважаючи на економність різьби, обличчя рельєфні та дивовижно виразисті. Вони нагадують поганські божища, які представляють інший світ і начебто вступають у протиріччя з центральним християнським сюжетом, хоч композиційно дуже вдало з ним поєднані. Лійки над "головами" майстерно з'єднуються з останніми, справляючи враження крисань молодих легінів. Це відчуття підсилюється прикрашуванням лійок кольоровими стрічками чи штучними паперовими квітами. На бічних вузьких сторонах трійці дуги прикрашені квітчастими розетками (на рис. 1а права розетка втрачена). Бічні сторони дуг по низу розеток майстерно декоруються дармовисами.

Захоплююче враження, яке викликають загадково усміхнені різьблені обличчя, підсилюється на свічниках-трійцях, де дві верхні розетки замінені двома об'ємними головами (рис. 4а, в, г). На деяких трійцях ці голови повернені обличчями у зворотний бік. Введення у композицію додаткових голів у кращих зразках трійць підсилює багатство сюжету. Невипадково серед колекціонерів кількість голів у композиції стає часто критерієм цінности трійці як мистецького зразка. У колекції Б. Сороки є унікальна трійця, правдоподібно, цього ж брустурського майстра, з шістьма головами (рис. 4б). Вражає вишуканістю форм типово барочна "семиголова" трійця великих розмірів, очевидно, церковного призначення з колекції Я. Лемика (рис. 5а). Декоративна вязь між фігурами підсилює відчуття урочистости, що домінує у церковній атрибутиці.

На підставі дослідження збережених зразків трійць цієї групи можна стверджувати, що брустурський майстер (так умовно варто називати цього майстра та його талановитих послідовників) уникав шаблонів і повторень у композиції образів, а також декорі, варіюючи геометричні та рослинні мотиви. Це спостерігається і в модифікації будови поставника. Без сумніву, ця група трійць є особливим мистецьким явищем серед

[12] Гуцульські дерев'яні свічники. Проспект виставки Богдана Сороки.— Львів, 1988.

[13] Гуцульські та покутські дерев'яні трійці. Каталог збірки Ярослава Лемика.— Львів, 1988.

інших різновидів свічників. Окремі з них можна з повним правом віднести до шедеврів гуцульської дерев'яної різьби. Ці трійці своєю пластикою та виразністю набагато перевершують шаблонні різьблені та інкрустовані трійці, що набули поширення й у наш час. Зауважимо, що техніка їх виготовлення була започаткована відомим майстром Юрієм Шкрібляком. Саме останній впровадив у гуцульське різьбярство токарну обробку дерева[14]. Це, на жаль, не найкраще відбилося на цьому виді народного мистецтва.

Як свідчать збережені зразки трійць, брустурський майстер мав своїх послідовників серед менш талановитих. Не надто вільно володіючи різцем, ці наслідувачі вдавалися до спрощення сюжету — виконували окрему центральну голівку, хрест чи комбінацію хрестів, як це, зокрема, видно на трійці, що на рис. 3. Остання, завдяки багатоколірному розмалюванню, справляє враження цікавого зразка примітивного мистецтва. Однак у манері виконання відчувається стиль наслідувача з обмеженими пластичними засобами; помітне слабке опрацювання плоскої, як правило, дощатої заготовки, втрачена пластичність образу, характерна для вищеописаного брустурського різновиду свічників-трійць.

Авторові цього дослідження випало оглянути понад 30 зразків свічників-трійць "з головами". Найбільш цікаві їх сюжетні видозміни представлені на таблиці різновидів цих свічників (рис. 8, ряди 1—3). Серед них бачимо трійці з видозміненим і спрощеним центральним сюжетом: з центральним хрестом без Розп'яття (рис. 8, 1Г, 2Г; рис. 4в), з підкреслено вичленуваним обличчям (рис. 8, 2Б, 2В; рис. 4а), голівкою ангела (рис. 8, 1Б), рослинним орнаментом (рис. 8, 1Д) та з геометричним декором (рис. 8, 1Д). У певному сенсі ці трійці слід віднести до змішаного типу, оскільки композиційно домінуючі "голови" тут поєднуються з сюжетними елементами, які визначають типаж інших видів трійць.

У ряді свічників-трійць явно відмінного авторства та типажу центральний сюжет пов'язаний з представленням одного або кількох ангелів, а також нерідко Святого Духа у вигляді птаха. Помимо трійць, на яких Розп'яття та ангели зустрічаються одночасно, "*ангельський*" різновид переходить у цілком окрему групу трійць, яка представлена на таблиці (рис. 9, ряди 5, 6). Типовим зразком цього різновиду є тиражована сотнями примірників трійця з трьома ангелами, поширена у селі Великому Ключеві (рис. 5б; рис. 9, 6В; 7Г). Її різьба недостатньо рельєфна, а повторюваність мотивів, елементів у більшості знайдених зразків свідчить про одноманітність виконання, що викликана потребою масового збуту. Існують також стильово дуже наближені до неї різновиди трійць з одним ангелом (рис. 9, 6А, 6Г; 7В). Деякі майстри відходять від спрощеного ескізного представлення ангела та засвідчують про себе більш досконалими за характером різьби та композиційною побудовою зразками трійць. В них одна центральна фігура ангела, який не з'єднаний з дуговидною основою, створює враження вільного польоту в повітряному просторі, що замикається квадратурою свічника (рис. 5б, в; 6а; рис. 8, ряд 5; 6Б; 7Б). Відчувається стильова спорідненість образної та пластичної інтерпретації ангелів на згаданих трійцях з ангелами чи зображенням Святого Духа на галицьких іконостасах. Таким чином, є підстави вважати, що авторами

---

[14] Шухевич В. Гуцульщина.— Т. 2.

такого типу трійць могли бути також професійні майстри-різьбярі, які будували і облаштовували церкви в ареалі ужитковости розглядуваних свічників. Звертає на себе увагу оригінальне композиційне представлення ангела в трійці, що на рис. 5в (див. також рис. 9, 6А; 7А), яке стильово перегукується з різьбою дерев'яних ужиткових меблів стилю ампір.

Зафіксовано нечисленну, але характерну групу трійць, у яких домінуючими є фіґурні "голівки" або рельєфні обличчя (рис. 9, 8Б—Г). Цей різновид, напевне, можна вважати похідним від групи трійць "з головами". Інколи замість центральної голови представлена постать молільника чи святого, який виділений окремо (рис. 8, 3В; 4Г, 4В) або з двома бічними такими фіґурами (рис. 8, 3Б; 4А). Такі фіґури бувають на звороті трійць "з головами" (рис. 1б; рис. 8, 3Б). Різновид трійць "з обличчям" сюжетно і композиційно наближений до іншого дуже цікавого різновиду, який вдалося виявити лише у селі Шешорах. На трійцях цього типу центральна фіґура представляє сонце з людським обличчям (рис. 6б; рис. 9, 8А). Маємо підстави вважати, що це тип *"сонцеликих трійць"*, генези яких можна дошукуватися в язичницьких часах у контексті культу бога Сонця Даждьбога. В той же час у середньовіччі сонце символізувало "світлість Божу". Докладніше про це піде мова далі при аналізі походження та часового інтервалу існування свічників-трійць.

Окрему, але стильово неоднорідну групу дерев'яних свічників становлять *трійці з хрестами*. На відміну від попередніх груп, де зауважується велике розмаїття часто складних сюжетно-композиційних побудов, у таких трійцях центральне місце в дугозамкненому просторі займає зображення хреста, симетрично представленого з обох боків свічника (рис. 6в, г; рис. 10, ряди 9, 11). Візуально вдалось обстежити близько 50 трійць указаного типу. При цьому зафіксовано десятки різновидів центрального хреста, включаючи найпростіший однораменний (рис. 10, ряд 9; 10А; 11А, Б; 12А), трираменний (рис. 10, 10Б), хрест мальтійського типу (рис. 10, 10В), скомпонований з декількох хрестів (рис. 10, 10Г; 11В; 12Б). Бічний декор на таких трійцях, як правило, нескладний, у вигляді простих завитків, хоч часто зустрічаються й багаторізьблені зразки зі складним декором, характерним для трійць "з головами" чи рослинним або геометричним орнаментом. Хрест як центральний мотив композиції свічника присутній майже постійно в найновіших сухої різьби та інкрустованих трійцях (рис. 10, 10В; рис. 11, 15А).

Дуже поширеними, зокрема, у покутській низинній частині ареалу дерев'яних свічників є *трійці з рослинним орнаментом* (рис. 7; рис. 11, ряди 13, 14). Маємо на увазі різновид свічників, на яких рослинні мотиви займають центральне місце в композиції, тобто не використовуються лише як додаткові декоративні елементи. Зустрічаються композиції у вигляді химерносплетених різноманітних листків, стилістично наближених до декору барокових різьблених іконостасів (рис. 7б, г; рис. 11, 14Б—Г). Звертають на себе увагу вишуканістю форм та майстерністю виконання свічники-трійці з розеткою у вигляді відцентрово розташованого листкового вахляра (рис. 7в; рис. 11, 13Б), трійці з декором у вигляді виноградної лози, дубовим листям або кукурудзяними качанами (рис. 7б; рис. 11, 13Г, 14А—Б). Рослинний орнамент також часто домінує на трійцях з хрестами (рис. 10, 9В; 10А).

Ще одну важливу групу дерев'яних свічників становлять безсюжетні трійці *з геометричним декором* (рис. 11, ряди 15, 16). Останній реалізується за рахунок поділу підраменного простору на сітчасті поля (рис. 11, 16А, 16Б), заповнення його декоративними розетками (рис. 11, 16Г), дуговидними вирізами (рис. 11, 15В, 15Г) та декору, твореного технікою сухої різьби чи інкрустованих геометричних фіґур (рис. 11, 15А, 15Б). Перехід до геометричного декору з застосуванням сухої різьби та інкрустації характерний для сучасних свічників-трійць, що заполонили гуцульські ринки (рис. 11, 15А, 15В). Прообраз таких трійць бере свій початок ще від робіт майстрів-"точників" другої половини XIX ст., зокрема від робіт Юрія та Василя Шкрібляків (рис. 2б). Незважаючи на трудомісткість виконання, орнаментальне багатство і навіть витонченість сухої різьби, на нашу думку, мистецькою вартістю такі трійці поступаються перед кращими індивідуальними зразками вищеописаних різновидів примітивної трійці минулих десятиліть.

Часове походження свічника-трійці, майстри. Враховуючи запізнілість системного колекціонування трійць (друга половина XIX ст.), анонімність їх творців і, як правило, відсутність датування, важко сьогодні вказати вік найстарших зі збережених зразків дерев'яних трійць, а тим більше визначити час виникнення цього виду народного мистецтва. Власне, цим дерев'яна трійця істотно відрізняється, зокрема, від ручних дерев'яних хрестів, більшість з яких датована. У той же час найстарші зразки дерев'яних ручних хрестів, що до певної міри можуть вважатися своєрідним аналогом технології творення, ритуального використання трійць, описані В. Свєнціцькою[15], датуються кінцем XVII ст. На нашу думку, немає підстав вважати, що свічник-трійця як ритуальний об'єкт за віком молодший від ручних хрестів. Більше того, сама форма його (тризуб) та живописна сюжетна традиція схиляють до думки, що цей витвір ужиткового чи ритуального різьблення сягає глибокої давнини. Зокрема у візантійській церковній традиції три з'єднані свічки (трікірій) використовувались з раннього середньовіччя. Також слід пам'ятати про широке використання в поганській обрядовості подібних форм та сюжетів, зокрема символа бога Сонця Даждьбога. Дуже правдоподібно, що трійця була впроваджена у християнську ритуальність як феномен попередньої епохи і пристосована до пізнішої релігійної практики та вірувань. За характером символів (сонцевидні обличчя) та орнаментальністю свічник-трійця дуже споріднений з тими символами, які спостерігаємо на дохристиянських культових спорудах[16]. Типаж облич на трійцях нерідко наводить на думку про можливий зв'язок і стильове поєднання різьби трійць зі східним мистецтвом. Симптоматично, що у домашньому вжитку трійці збереглися лише на Гуцульщині, яка, здається, в силу специфіки історико-географічних умов найдовше затримала обрядність та поганські за походженням звичаї минулих епох. Заслуговує також на увагу і той факт, що офіційна церква в особі її зверхників у низинній Галичині дуже стримано ставилася до культу побутової трійці, а саме як до специфічного звичаєвого витвору, що проявився насамперед на Гуцульщині, де народні звичаї та вірування кінця XIX ст. відзначалися

[15] Свєнціцька В. Різьблені ручні хрести XVII—XX вв.

[16] Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси.— М., 1987.

особливою консервативністю. Найстарші відомі нам датовані трійці відносяться до сімдесятих років минулого століття (1874 р., село Брустури; 1884 р., село Печеніжин). Зустрічались трійці, датовані 1882, 1886 і 1888 рр., також з більш пізнього часу — 1900—1930 рр.

Ще складнішим є питання про авторство трійць. Незважаючи на те, що автор вищеописаних трійць "з головами" належить до талановитих майстрів Гуцульщини, ім'я якого в історії народного мистецтва повинно стояти поруч з іменами відомих творців кераміки (О. Бахматюк, Д. Зінтюк, А. Кошак, П. Цвілик та інші), він досі залишається невідомим. Правда, маємо підстави стверджувати про причетність до цього виду різьбярства династії Шкрібляків. Зокрема, відомо, що Юркові Шкрібляковi належить авторство декількох помпезних трійць, у виготовленні яких він застосував точення та інкрустацію. Трійці барокового типу засвідчують також, що їх виготовленням спорадично займалися різьбярі, які передовсім працювали в ділянці іконостасного, церковного різьблення й імена яких відомі. Саме тут методом дедуктивної аналогії можна виявити прізвища авторів розглядуваних нами свічників-трійць. Поміж тих небагатьох майстрів, прізвища яких зафіксовані на їхніх виробах, слід назвати зокрема талановитого різьбяра Василя Совинюка (1905 р.)[17]. Автором численно тиражованих трійць, характерних для села Великого Ключева, був Г. Колцуняк (рис. 5б; 1891 р.)[18]. Велика кількість спрощених за образністю, композицією, декором, технікою виконання трійць, що продукувалися масово у час їх активного використання, засвідчує про їх виконавців як різьбярів невисокої кваліфікації. Бо, як вказував ще В. Шухевич, "різьбив каждий, один мудріше, другий ні, а хто втьив, та вдав"[19]. Але й тут деякі майстерні екземпляри вказують на талановитих окремих, хай навіть невідомих, майстрів.

Чи не останнім із творців дерев'яної трійці "з сонцем", поширеної колись у селі Шешорах, був Дмитро Соколюк. Тут варто навести фрагмент його розповіді, записаної у 1972 р. Б Сорокою[20], яка характеризує умови праці майстрів, а також великий попит на свічники-трійці у довоєнний період. Д. Соколюк розповідав: "Як був бахором, мав 18 років, то робив ті трійці, взір був по старих людях і в церкві. Не годен сказати відки. Робив з липи. Перед Йорданом замовлєли. Замовлєли по три-чотири. Найбільше по десіть. Продававім по два злоті. Ніхто мені не показував, як робити. На що ся подивлю, то маю зробити. Ножом робив... Поки війни не було, то робив. По війні не потрібно було. Ніхто не замовлєв". Ця автентична розповідь чітко фіксує раптовий кінцевий рубіж репродукування трійць. У роки післявоєнного тоталітарного режиму, в умовах переслідування народних і церковних обрядів, традиційний свічник-трійця поступово виходив з ужитку, його виготовлення як культового та побутового атрибуту фактично припинилося.

Територія та частотність виявлення свічників-трійць. Дерев'яна різьблена трійця як об'єкт ритуального та побутового вжитку використовувалася на всій території Гуцульщини, прилеглому до неї реґіоні По-

---

[17] Гуцульські дерев'яні свічники. Проспект виставки Богдана Сороки.— Львів, 1988.
[18] Гуцульські та покутські дерев'яні трійці. Каталог збірки Ярослава Лемика.— Львів, 1988.
[19] Шухевич В. Гуцульщина.— Т. 2.
[20] Гуцульські дерев'яні свічники. Проспект виставки Богдана Сороки.— Львів, 1988.

куття, у межах Коломийського та Снятинського районів з частковим переходом у прилеглі до ріки Черемоша села Буковини. При цьому, враховуючи самобутність різновидів трійць, маємо підстави вважати, що Покуття є вторинним ареалом поширення цього виду гуцульського мистецтва*. На галицькій Бойківщині та Лемківщині, як і Закарпатті, домашня трійця не знайшла поширення. На відміну від різьблених виробів побутово-ужиткового призначення (шкатулки, тарелі, люльки, касетки і т. п.), що у відмінних мистецьких інтерпретаціях зустрічаються у гірських мешканців інших слов'янських народів, трійця як ритуальний витвір народного мистецтва відсутня. Це стосується також гірської частини Румунії, що можна вважати додатковим арґументом проти спроб пояснити самобутню специфіку гуцульського мистецтва впливами румунського народного мистецтва. Чи не є ця обставина ще одним доказом самобутности трійці (тризуба) як українського символа, що зберігся і прийшов до нас з глибини віків?

На рис. 12 представлена картосхема Гуцульщини та Покуття з зазначенням місцевостей, у яких виявлені трійці у період 1970—1980-х рр. Важливим джерелом територіальної прив'язки місць виявлення пам'яток є розгорнуті покажчики в каталогах виставок трійць Б. Сороки та Я. Лемика[21]. Територія знахідок охоплює понад 40 місцевостей, у тому числі міського типу (Косів, Кути, Жаб'є). Характерно, що свічники-трійці з фіґурним різьбленням зустрічалися переважно в гуцульській частині ареалу, тоді як орнаментовані більш характерні для низинного Покуття.

Очевидно, унаслідок тривалої багаторічної уваги збирачів народного мистецтва до гуцульського реґіону частотність виявлення трійць у 1980-х рр. тут була невисокою — лише по кілька одиниць на село. Значно вищою вона була на Покутті, але збирачі звернули увагу на цей реґіон дещо пізніше. Так, наприклад, у селі Великому Ключеві, що вважалося периферією ареалу використання трійць, за один день було знайдено близько сотні експонатів (переважно однотипних, очевидно, виготовлених трафаретно одними й тими ж майстрами; рис. 9, 6В; 7Г). Здебільшого трійці у ритуальній практиці чи в побуті у цей час вже не використовувалися. Їх власники, а найчастіше молоді нащадки колишніх власників, діставали ці зразки народного мистецтва з горищ, комор чи скринь.

Як правило, трійця зникала з інтер'єру домашнього житла у зв'язку з будівництвом нової хати, що йшло повсюдно там, де на обійсті господарювало молоде покоління. Тим часом у хатах одиноких старих ґаздів чи ґаздинь трійця була в належному пошанівку, біля образів. І чим старішою та живописнішою виглядала хата гуцула, тим більше шансів мав дослідник знайти тут об'єкт пошуку. Додамо, що старі ґазди здебільшого не мали бажання розставатися з трійцею. Молоді ж господарі без жалю і навіть із задоволенням продавали її, правда, після тривалого

---

* Самобутнє гуцульське мистецтво та зокрема ужиткова гуцульська кераміка були дуже популярними на Покутті. Навіть тепер, після "плюндрування" Гуцульщини різними колекціонерами та внаслідок відчутної неповаги до народно-побутових пам'яток з боку покоління молодих гуцульських господарів у нових будинках, значно легше відшукати цікаві зразки народного мистецтва (кахлеві печі, мисники, трійці) у селах Покуття, ніж у закутках Гуцульського краю.

21 Гуцульські дерев'яні свічники. Проспект виставки Богдана Сороки; Гуцульські та покутські дерев'яні трійці. Каталог збірки Ярослава Лемика.

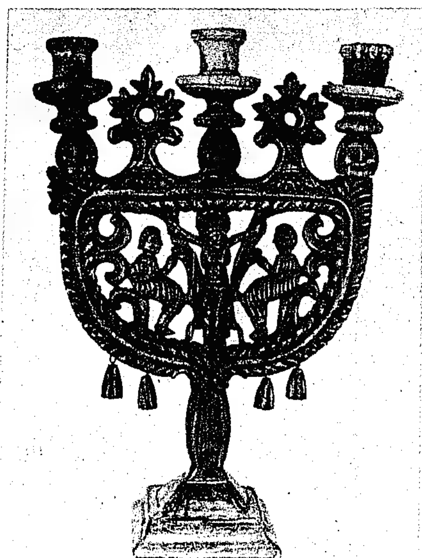

А

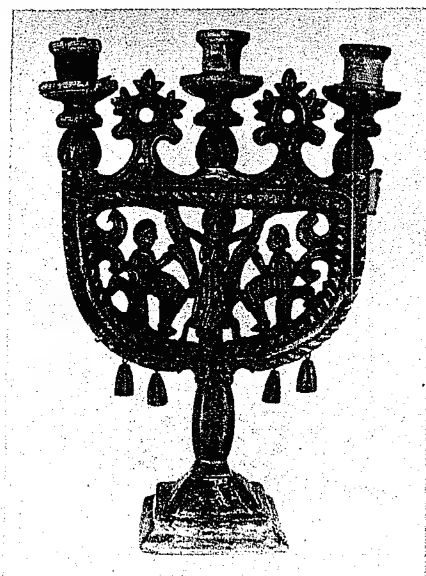

Б

1. Свічник-трійця "з головами" та Розп'яттям:
А — лицьовий бік; *Б* — зворотний бік (з колекції О. Романіва).
Село Брустури. *Кінець XIX ст.*

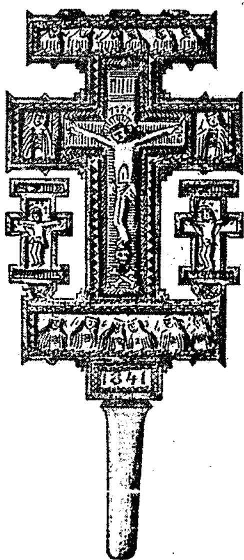

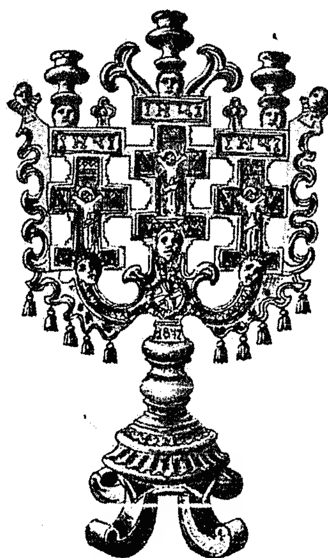

2. Ручний хрест та церковний свічник-трійця
з колекції колишнього Музею Дідушицьких (за В. Шухевичем). *1872 р.*

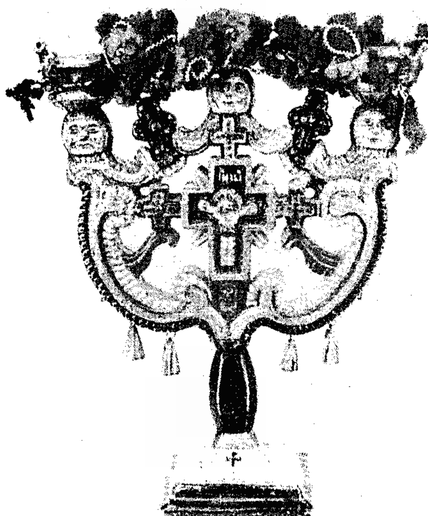

3. Свічник-трійця "з головами" та Розп'яттям
(з колекції О. Романіва). Поліхромований, прикрашений штучними квітами.
Кінець XIX — початок XX ст.

А

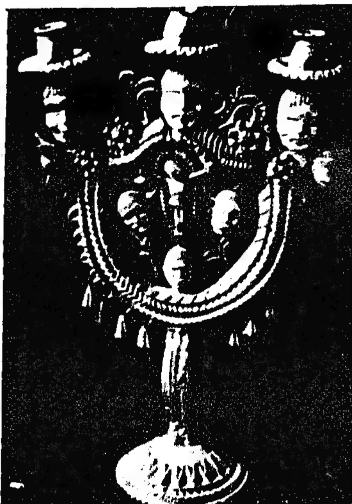
Б

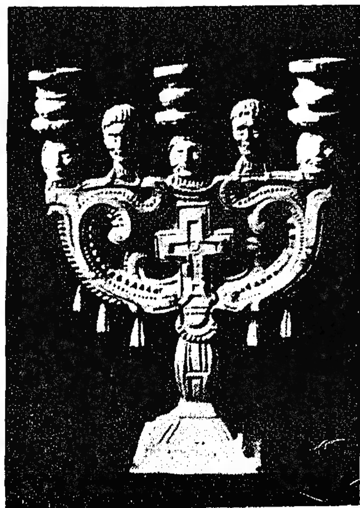
В

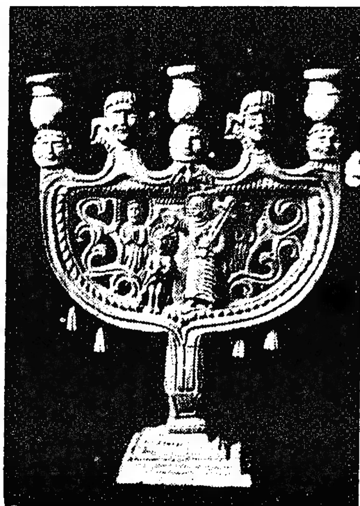
Г

4. Свічники-трійці "з головами", Розп'яттям, Богоявленням та хрестами (з колекції Б. Сороки). *Кінець XIX — початок XX ст.*
Місце виявлення: *А*, *В*, *Г* — село Шепіг; *Б* — село Космач

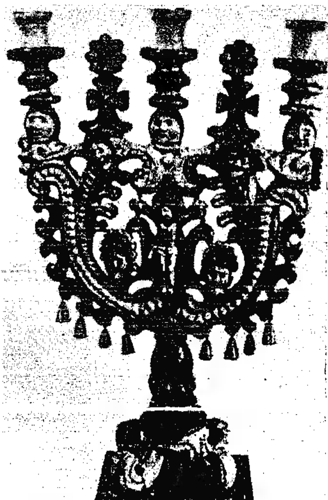

А

Б

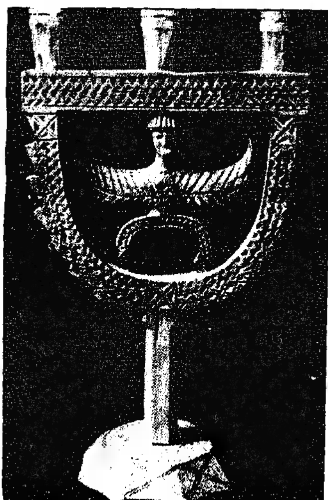

В

Г

5. Свічники-трійці з релігійними сюжетами та символікою:
А — з Розп'яттям та "головами" (з колекції Я. Лемика); з ангелами — *Б* (з колекції О. Романіва), *В*, *Г* (з колекції Б. Сороки). *Кінець XIX — початок XX ст.* Місце виявлення: *А* — село Верхній Ясенів; *Б* — село Ключів Великий; *В* — село Вербіж; *Г* — село Печеніжин

А

Б

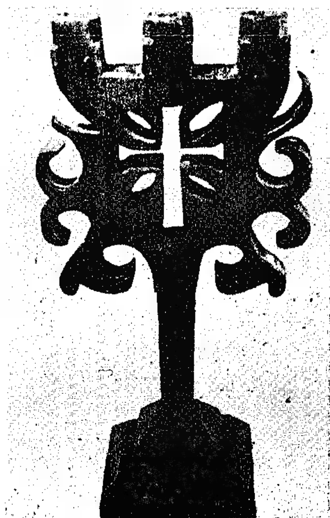

В

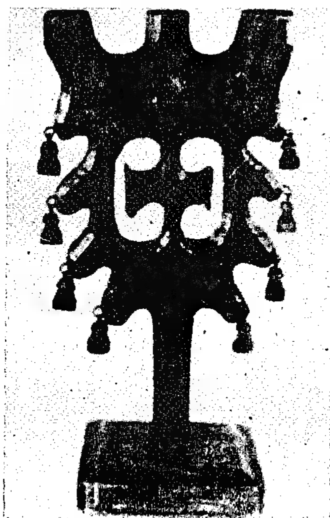

Г

6. Свічники-трійці: *А* — з ангелами (з колекції Б. Сороки);
Б — "з сонцем" (з колекції О. Романіва);
В, Г — [illegible] хрестами (з колекції Я. Лемика). *Перша половина XX ст.*
Місце виявлення: *А* — село Микитинці; *Б* — село Шешори;
В, Г — село Джурів

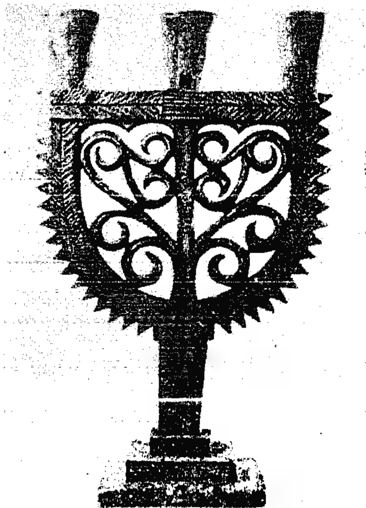

А

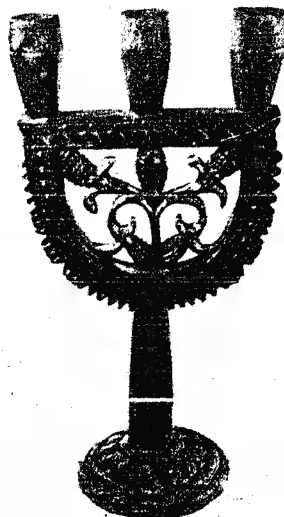

Б

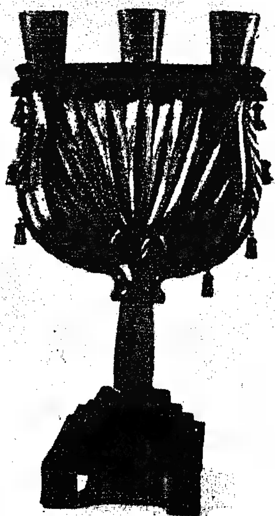

В

Г

7. Свічники-трійці зі стилізованим рослинним орнаментом (з колекції Я. Лемика). *Початок XX ст.* Місце виявлення: *А* — село Корнич; *Б* — село Джурів; *В* — село Микитинці; *Г* — село Іллінці

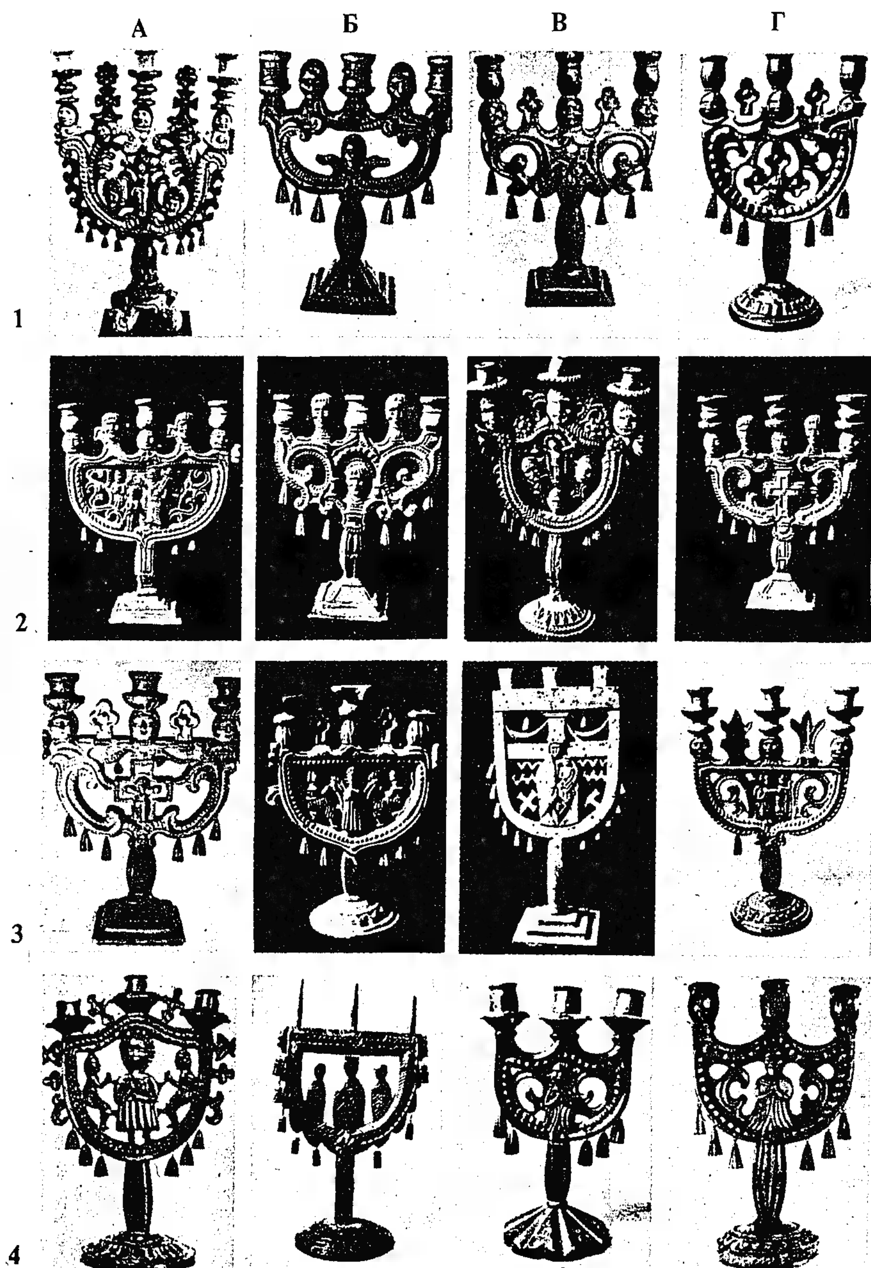

8. Таблиця різновидів свічників-трійць (за каталогами виставок збірок Я. Лемика та Б. Сороки). Трійці "з головами" — ряди 1—3; трійці ■ фіґурами — ряд 4

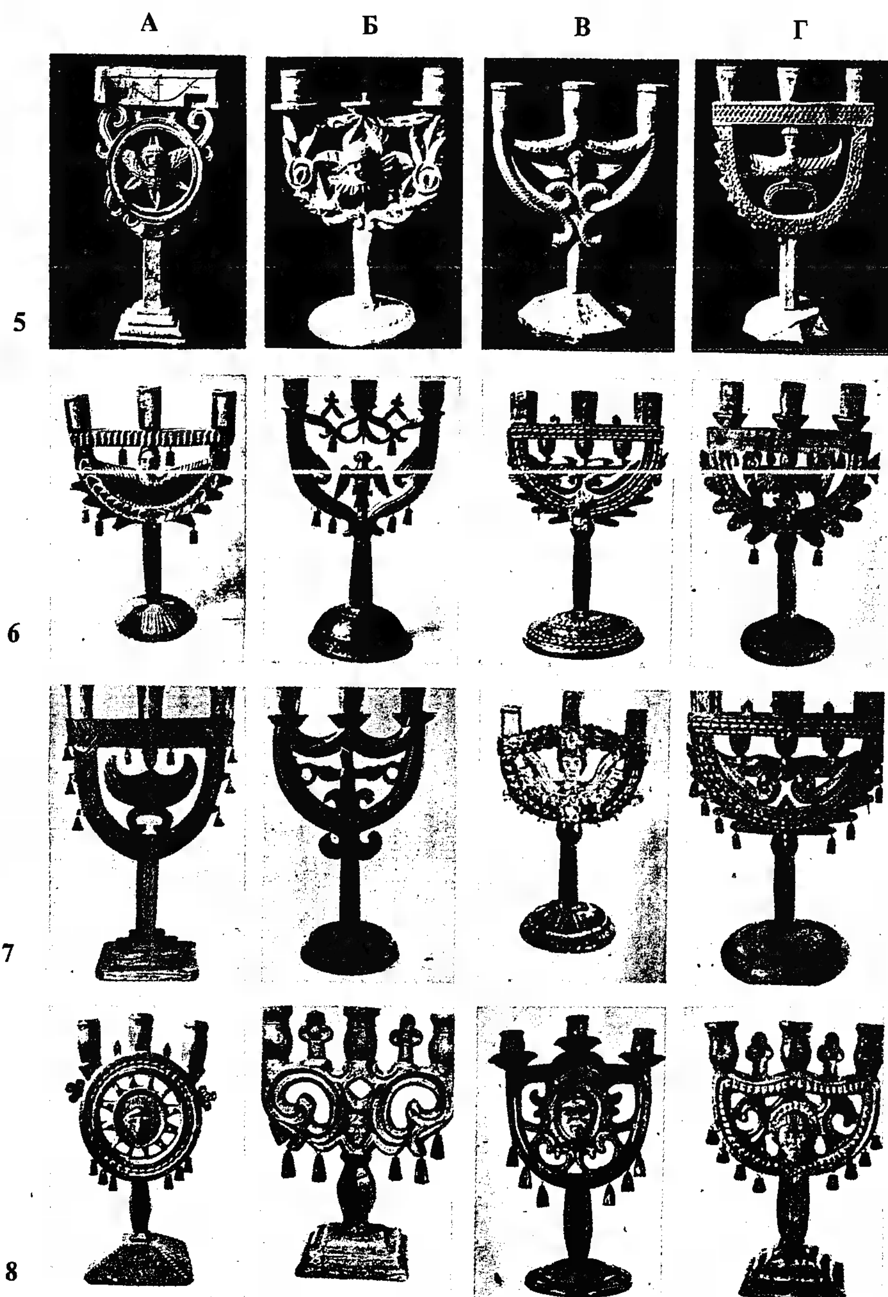

9. Таблиця різновидів свічників-трійць (*продовження*). Ангельський різновид — ряди 5—7; сонцеликі трійці та трійці [redacted] обличчями — ряд [redacted]

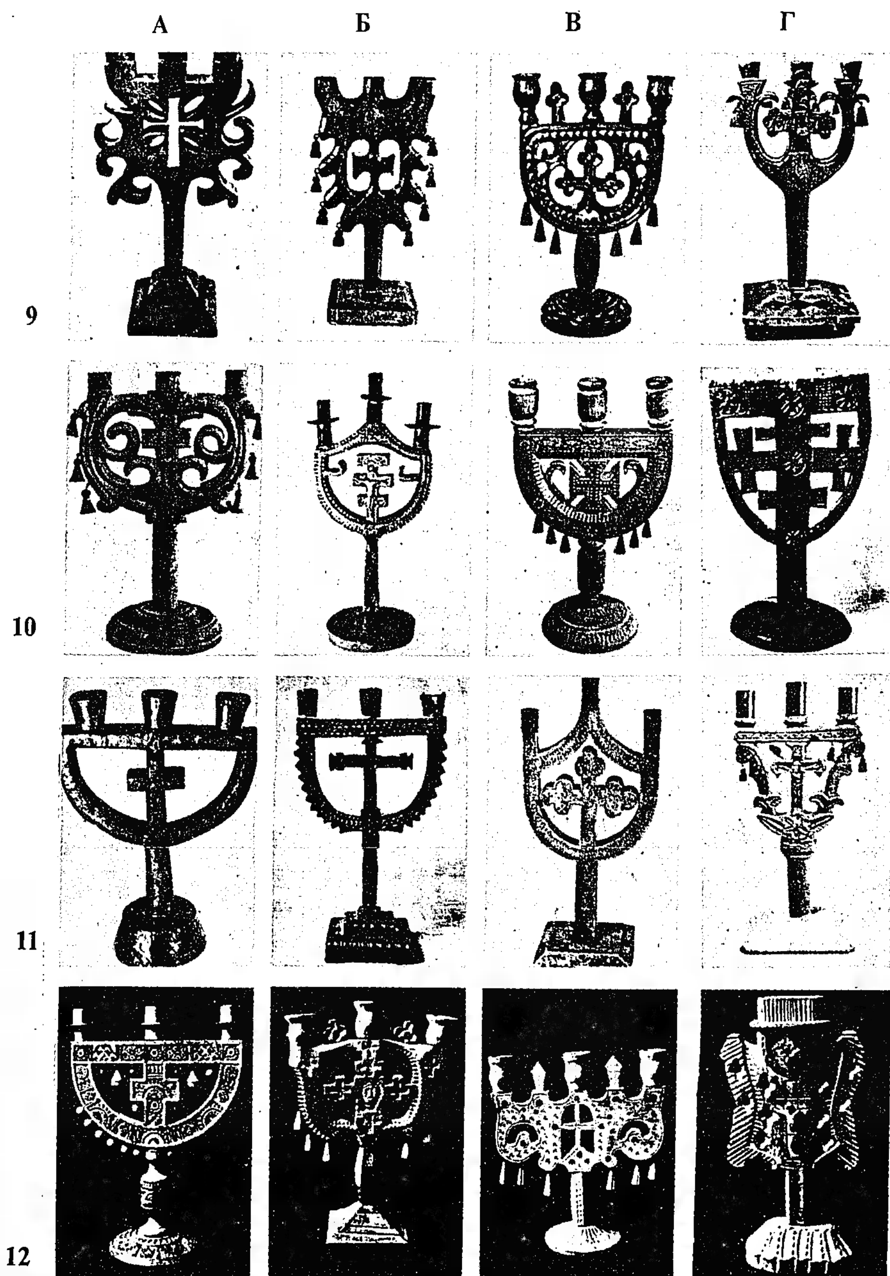

10. Таблиця різновидів свічників-трійць (*продовження*).
Трійці з хрестами — ряди 9—12

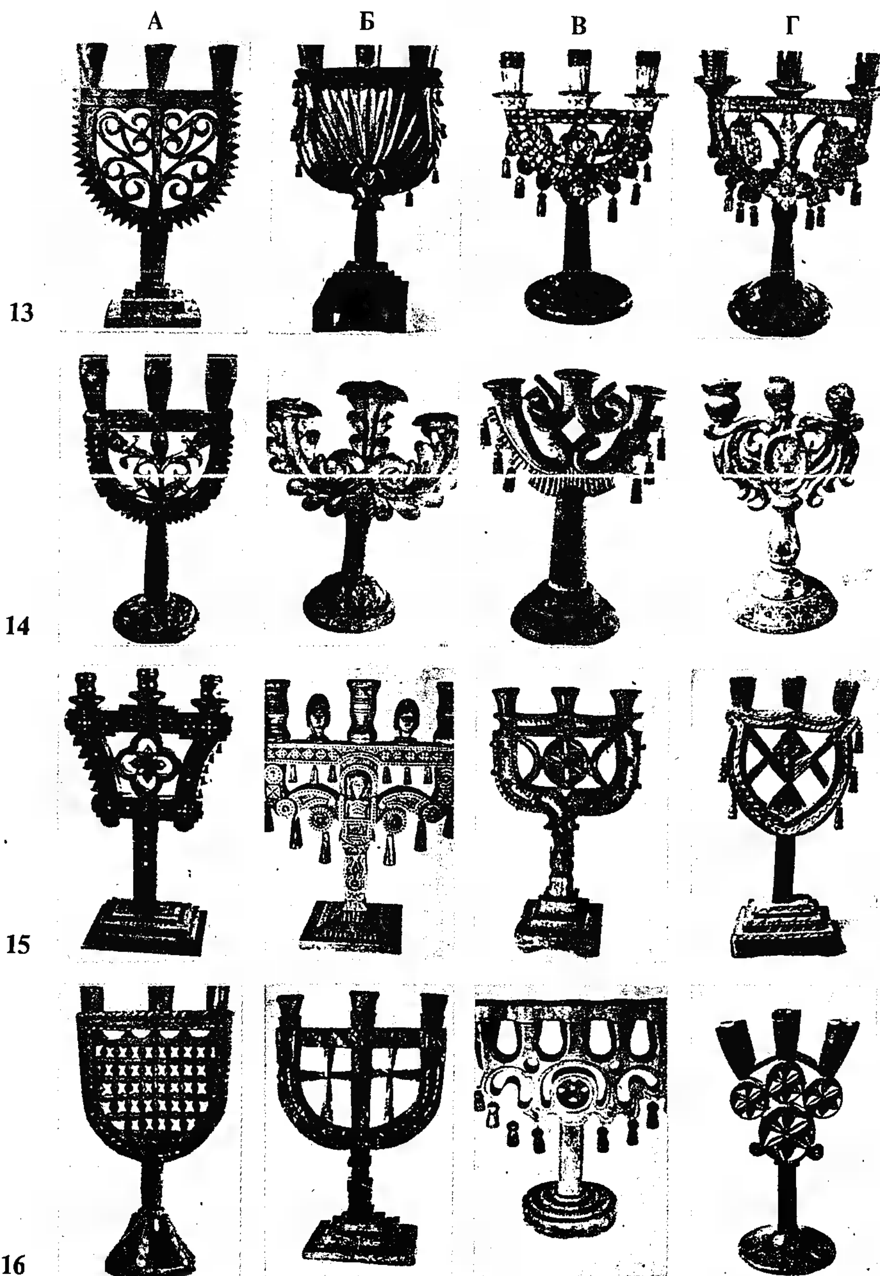

11. Таблиця різновидів свічників-трійць (*закінчення*). Трійці з рослинним орнаментом — ряди 13—14; трійці з геометричним декором — ряди 15—16

пошуку в коморі чи на горищі, оскільки цей предмет для них уже втратив своє ужиткове, культове чи естетичне значення. Зрозуміло, що у таких випадках поява збирача лише рятувала пам'ятку від забуття і знищення. Немає сумніву, що значна кількість високомистецьких зразків трійць назавжди втрачена через байдужість чи недооцінку їх.

Державні колекції, приватні збірки. Дерев'яні різьблені свічники-трійці стали об'єктом зацікавлень етнографів-дослідників та музейників у першій половині XIX ст., про що свідчать згадки в окремих джерелах[22]. До перших відомих колекцій, у які потрапили гуцульські трійці, належить етнографічна колекція Музею Дідушицьких, що після Другої світової війни ввійшла у фонд теперішнього Музею етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України у Львові[23]. Існують відомості про надходження окремих експонатів трійць у музеї Відня у зв'язку з організацією там Загальної виставки у 1873 р.[24] Експонати потрапляли у музеї також з нагоди проведення промислових, етнографічних та сільськогосподарських виставок у Львові (1877, 1885, 1887 рр.) і Коломиї (1880 р.)[25]. Першою національною українською збіркою, у якій були представлені мистецькі гуцульські вироби, у тому числі трійці, став Музей НТШ, заснований у 1893 р.[26] Проте зразки гуцульського народного мистецтва почали збирати системно лише на початку 1900-х рр. Перші згадки про трійці в каталогах та Хроніці НТШ зустрічаємо у 1906 р.

Паралельно з діяльністю Музею НТШ почали також формуватися збірки Національного музею у Львові, заснованого у 1905 р. Першу збірку гуцульського мистецтва тут створено у 1907 р., а згадки про трійці зустрічаємо вже у 1909 р. Перегляд каталогів Національного музею засвідчує, що в його колекціях було зібрано чимало свічників-трійць.

У післявоєнний час збірки Музею НТШ було об'єднано зі збірками Музею Дідушицьких і на цій основі сформовано етнографічні збірки Музею етнографії та художнього промислу АН УРСР. Тепер там налічується 20 трійць, музейна вартість яких є, без сумніву, високою. За своїм значенням такі збірки, що, як правило, розпорошені у фонді серед інших зразків гуцульського дерев'яного мистецтва, явно поступаються відомим приватним колекціям. Крім того, після Другої світової війни цьому видові народного мистецтва не приділяли належної уваги. Так, зокрема, в об'ємному альбомі про Музей[27] немає ілюстрацій цих мистецьких пам'яток і навіть відсутня згадка про них. Ряд українських свічників-трійць зберігаються у етнографічних музеях за кордоном — у Відні та Будапешті.

---

[22] Vagilevič I. Huculove obyvatele východnego pohori Karpatskeho // Časopis českego museum.— Praha, 1838—1839.

[23] Гембарович М. Т., Гургула І. В., Івасюта М. К. З історії українського державного музею етнографії та художнього промислу АН УРСР // Матеріали з етнографії та мистецтвознавства.— К., 1959.— С. 6.

[24] Galícja i wystawa powszechna we Wiedniu.— Lwów, 1873.

[25] Falkiewicz K. Przewodnik informacyjny po wystawie etnograficznej, urządzonej w Tarnopolu.— Tarnopol, 1877; Galicyjski przemysł domowy na wystawie wiedeńskiej.— Lwów, 1890; Falkowski J. Zbiory etnograficzne w Muzeach Lwowskich // Wiadomości Ludoznawcze.— Łodź, 1932.— Zesz. 3—4.— S. 87.

[26] Гонтар Т. Етнографічні колекції Музею НТШ // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка.— Львів, 1992.— Т. CCXXIII.— С. 417.

[27] Державний музей етнографії та художнього промислу АН УРСР.— К., 1978.

Є вони також у краєзнавчих музеях у Чернівцях та Івано-Франківську. Доволі вагому збірку мистецьких дерев'яних виробів має музей "Гуцульщина" в Коломиї. Це колишній музей імені О. Кобринського, заснований 1926 р. для збереження пам'яток Гуцульського краю.

У післявоєнні роки в музеї Львова, Івано-Франківська та Коломиї потрапляють нові пам'ятки духовної та матеріальної культури гуцулів, правда, зібрання свічників-трійць не дуже збагатилися. Невеликі нові колекції створено також працівниками Львівського музею народної архітектури і побуту в Шевченківському Гаї та Київського музею просто неба у 1970—1980-х рр. завдяки експедиціям на Гуцульщину.

Заключний етап "визбирування" мистецької спадщини Гуцульського краю припадає на 1970—1980-ті, а також частково на 1990-ті рр. Його здійснювали музеї, окремі колекціонери, просто туристи чи екскурсанти. Серед збирачів-колекціонерів — шанувальників народного мистецтва, які приділяли особливу увагу трійцям і створили власні колекції, слід назвати уже згадуваних художника Богдана Сороку, інженерів Ярослава Лемика та Володимира Вітрука. Після смерті останнього його колекція гуцульських мосяжних виробів та жіночих прикрас, а також частково трійць на сьогодні втратила цільний характер. Колекції Б. Сороки та Я. Лемика є найбільшими унікальними збірками, кожна з яких налічує понад сімдесят систематизованих трійць і значно переврешує своєю мистецькою вартістю та станом догляду колекції львівських музеїв, інтенсивно сплюндровані за роки радянської влади. Порівняльний аналіз каталогів згаданих музеїв, де зберігалися колекції творів гуцульського народного мистецтва, засвідчує слабку увагу до них, їх систематизації та організації спеціальних виставок*.

Відомо, що окремі твори гуцульського дерев'яного мистецтва, зокрема свічники-трійці, у 1970-х рр. були вивезені за межі Гуцульщини представниками дисидентської української інтеліґенції. Маємо на увазі групові подорожі за участю тих же Б. Сороки, Я. Лемика, а також І. Гречка, І. Світличного, братів Горинів, О. Заливахи, А. Горської та інших, яким згодом такі прогулянки інкримінувалися як "ходження по бандерівських місцях". Існують теж відомості, що значна кількість гуцульських мистецьких виробів, у тому числі свічників-трійць, вивезена так званими дикими експедиціями за межі України — в Санкт-Петербурґ (тодішній Ленінград), Москву та інші міста, де вони ставали із об'єктів перепродажу цінними експонатами в різних приватних колекціях. Серед заїжджих колекціонерів, які зібрали значну кількість трійць, слід назвати колекціонера з Ленінграда Д. Гобермана, автора кількох російськомовних книжок-альбомів про мистецтво Гуцульщини[28].

На завершення нашої розвідки зазначимо, що вона має на меті привернути увагу шанувальників українського народного мистецтва до дерев'яного різьбленого свічника-трійці — унікального, самобутнього виду

* На жаль, сучасна методологія музейництва у державних музеях змінюється дуже повільно і зводиться головним чином до слабоконтрольованого неекспозиційного зберігання мистецьких творів переважно в непристосованих для цього сховищах. Це дає підстави розглядати малі спеціалізовані збірки товариств чи приватних осіб як логічну альтернативу такому успадкованому від радянської системи "музейництву".

[28] Гоберман Д. Н. Гуцульщина — край искусства.— М.; Л., 1966; его же. Искусство гуцулов.— М., 1980.

народної творчости Гуцульщини та Покуття, який не має аналогів навіть у народів із справді багатою і яскравою етнографічною спадщиною. Українська дерев'яна різьблена трійця потребує належної систематизації та створення субсидованих державою і ретельно опрацьовуваних колекцій національного значення.

OLEH ROMANIV

WOODCARVED TRIPLE CANDLESTICKS IN THE HUTSUL AND POKUTTIA REGIONS IN THE 19TH — FIRST HALF OF THE 20TH CENTURIES

A study of various, mainly private, collections has been made and the typological analysis of woodcarved triple candelsticks (TC) has been given. The issue under consideration is the specific and unique kind of applied folk art of the Carpathian and Subcarpathian parts of Ukraine in the Hutsul and Pokuttia regions. The general characteristics of the structure (construction) of TC is given, the manner of their ritual utilization is studied. The typological analysis of TC, along with the analysis of the temporary origin and considerations concerning the authors of TC, is completed. The territory and frequency of the findings is outlined. The most important collections and their owners are characterized.

Олена НИКОРАК

ТРАДИЦІЙНЕ УКРАЇНСЬКЕ ЛІЖНИКАРСТВО

Ліжникарство — одна з важливих галузей народного ткацтва. Його витоки сягають глибокої давнини. Виготовлення ліжників — товстих вовняних виробів ■ об'ємною поверхнею і довгим пухнастим двостороннім ворсом — на терені України відоме ще з часів раннього середньовіччя. До середини XIX ст. ліжники широко використовувалися у щоденному і святковому побуті майже в усіх реґіонах України.

Проведений аналіз літературних джерел вказує, що ліжникарство здавна привернуло увагу дослідників традиційно-побутової культури нашого народу[1]. Воно було ■ полі зору спеціалістів різних галузей науки. Водночас слід відзначити, що ліжникарство розглядалося здебільшого в контексті народного ткацтва. Значна частина даних є фраґментарними згадками, які стосуються здебільшого технологічних аспектів виготовлення і застосування ліжників у побуті. Окремі з них висвітлюють особливості декоративного вирішення ліжників головним чином на Гуцульщині та Бойківщині[2].

---

[1] Афанасьев-Чужбинский А. Поездка в южную Россию. Ч. II. Очерки Днестра.— СПб., 1863.— С. 12; Левченко М. М. Несколько данных о жилищах и пище южноруссов // Записки Юго-Западного отдела Императорского русского географического общества.— К., 1874.— Т. 2.— С. 141; Залозецький В. Річські гуцули // Слово.— 1875.— Ч. 110—111; Шухевич В. Гуцульщина.— Львів, 1900.— Т. 1.— С. 259; Василенко В. И. Прядение и ткачество ■ Зиньковском и Миргородском уездах // Василенко В. И. Очерки кустарных промыслов Полтавской губернии.— Вып. 1.— Полтава, 1900.— С. 53—57; Волков Ф. К. Этнографические особенности украинского народа // Украинский народ ■ его прошлом и настоящем.— СПб., 1916.— Т. 2.— С. 496; Orynżyna J. Przemysł ludowy w Polsce.— Warszawa, 1937.— S. 56; Falkowski J. Zachodnie pogranicze Huculszczyzny.— Lwów, 1937.— S. 40; Жук А. К. Українські народні килими.— К., 1966.— С. 6; Мусієнко Н. П. Тканини // Історія українського мистецтва.— К., 1970.— Т. 4, кн. 2.— С. 327.

[2] Гургула І. Народне мистецтво західних областей України.— К., 1966.— С. 36—37; її ж. Народні тканини // Нариси ■ історії українського декоративно-прикладного мистецтва.— Львів, 1969.— С. 65; Сидорович С. Й. До історії розвитку народного ткацтва в Косівському районі Станіславської області // Матеріали з етнографії та художнього промислу.— К., 1957.— С. 42—44; її ж. Художня тканина західних областей УРСР.— К., 1979.— С. 79; Сахро М. П. Гуцульське ліжникарство // Народна творчість та етнографія (далі — НТЕ).— 1976.— № 3.— С. 53—58; Чугай Р. В. Ткацтво // Бойківщина.— К., 1983.— С. 140—141; Никорак О. І. Карпатські ліжники // НТЕ.— 1984.— № 3.— С. 33—40; її ж. Домашні промисли і ремесла // Гуцульщина.— К., 1987.— С. 126—135; її ж. Художнє ткацтво // Там само.— С. 364—379; її ж. Сучасні художні тканини Українських Карпат.— К., 1988.— С. 34, 39, 42, 119—126; Жук А. К. Регіональні художньо-стильові особливості українського килима // Художні промисли: теорія і практика.— К., 1985.— С. 30—31; його ж. Сучасні українські художні тканини.— К., 1985.— С. 100.

Наше дослідження є першою спробою систематизації та аналізу наявних джерел про українське ліжникарство. Мета статті — показати історичну еволюцію і сучасний стан цього виду українського народного промислу, виявити регіональні художні особливості ліжників.

Дослідження ліжникарства [redacted] ретроспективному плані показало нерівномірність його розвитку в різних регіонах України. Очевидно, менш поширеними були ліжники в північних, центральних, східних та південних областях. З кінця XIX — початку XX ст. тут різко скоротилося, а згодом і припинилося виробництво ліжників. Це зумовило поступове витіснення їх із щоденного вжитку, внаслідок чого до наших днів збереглася незначна кількість речових пам'яток. Найбільш поширеними у минулому і в наш час були ліжники [redacted] Карпатському регіоні, що підтверджують збережені численні зразки виробів з Гуцульщини та Бойківщини. Особливого розквіту за останні десятиліття набуло гуцульське ліжникарство.

Таким чином, унаслідок об'єктивних обставин, а саме через відсутність або обмежену кількість пам'яток та інших джерел автор не має змоги рівномірно висвітлити розвиток ліжникарства в усіх регіонах України.

У побуті українців ліжники здавна посідали вагоме місце поряд з такими тканими виробами, як покривала (верети, рядна, постілки, коци), килими та інше. В різних осередках ткацтва ліжники мали свої локальні назви — ложник, наліжник, джерга, покровець, покрівець, що означали традиційне і водночас своєрідне тепле покривало на ліжко (постіль), лаву, припічок, піч. Ним накривалися під час спання. Нерідко ліжники підкладали під голову замість подушок, що найбільш характерно для горян — гуцулів та бойків. Ними взимку застеляли сидіння на санях або в бричках (залубицях), прикривали коней, [redacted] влітку накривали сидіння на возах. Невелику вузьку пілку ліжника — присідку, присідлач, попону, підклад — застосовували для сідлання коней.

Ліжники відігравали своєрідну магічну роль під час весільних та похоронних обрядів, зокрема на Гуцульщині[3].

Попри головне, утилітарне призначення, з давніх-давен ліжники виконували важливу декоративну функцію: були одними з найбільш репрезентативних домотканих виробів. Згідно з давніми традиціями українців Карпат, у старовинних житлових приміщеннях, особливо у святковій (пролюдній, парадній) хаті (хижі) на дерев'яній жердці (грядці), прибитій над ліжком, розвішували пухнасті барвисті ліжники, які були яскравим кольоровим акцентом на тлі небіленої дерев'яної хати. Жердка завжди розташовувалась навпроти вікон, і при сонячному світлі ліжники були своєрідною домінантою у художньому вирішенні інтер'єру.

Наявність ліжників у хаті була ознакою доброго майнового стану родини, а їх кількість у посазі (віні) молодої засвідчувала заможність нареченої[4].

Подібного типу ворсові тканини з козячої та овечої вовни поширені також у Словаччині, Болгарії та [redacted] інших слов'янських і неслов'янських

---

[3] Сидорович С. Й. Художня тканина західних областей УРСР.— С. 79.

[4] Сахро М. П. Гуцульське ліжникарство.— С. 54; Никорак О. І. Карпатські ліжники.— С. 35.

народів Карпато-Балканського реґіону[5]. Ймовірно, ліжники були одними з найдавніших типів вовняних тканин, відомих праслов'янам. Витісняючи шкіри тварин, тканини з овечої та козячої вовни, [illegible] згодом і волокон льону та конопель задовольняли найнеобхідніші житлово-побутові потреби кочових і осілих землеробсько-скотарських племен та народів.

Виробництво ліжників характерне в основному для тих реґіонів України, у традиційно-побутовій культурі яких вівчарство було однією [illegible] головних галузей господарської діяльности місцевого населення. Так, до середини XIX ст. у північних, центральних і східних лісостепових та південних степових районах і до кінця XIX — початку XX ст. у Карпатському реґіоні зберігалися ще форми натурального господарства. Вони обумовили збереженість архаїчних елементів побутового укладу — давні способи обробки прядильних волокон, виготовлення [illegible] них домотканих виробів, у тому числі й ліжників, та застосування їх у побуті.

Про виробництво ліжників на території Гуцульщини свідчать архівні матеріали початку XVI ст., зокрема згадка 1515 р. про млин-вальник у селі Делятині (нині Надвірнянський район Івано-Франківської области) для ущільнення ліжників[6].

Ліжники згадуються як данина вівчарів у Кутах і [illegible] Белзчині[7], а також у списках селянського майна у селі Винниках на Дрогобиччині[8].

Архівні джерела XVI ст. містять також згадку про ліжники місцевого виробництва на Волині та Поліссі. Вони подані у формі скарг про пограбування майна, реєстрів заподіяних збитків з переліком речей тощо[9].

Джерела XVII ст. доповнюють наші уявлення про розвиток ліжникарства [illegible] різних реґіонах України та їхнє призначення. В одному з них зафіксовані дані про виробництво ліжників на території Українських Карпат. Там вказується, що ліжниками, гунями і попругами вівчарі сіл Кутів (Косівського району Івано-Франківської области) і Здвижина (нині місто Вижниця Чернівецької области) платили данину[10].

Ліжниками поряд з іншими тканими виробами торгували на ярмарках. Часто вони завозилися з сусідніх і віддалених ткацьких осередків, де їх

---

[5] M a t k o w a E. Uranovské tkaniny // Sbornik Slovenského Narodnego Músea. Etnografia.— Banska Bystrica, 1962.— Roč. 55.— S. 100; С т а н к о в Д. Черги и килими.— София, 1975.— С. 170—174; Македонський етнографічний музей, фонд тканин, № 3162.

[illegible] Źródła dziejowe.— Warszawa, 1902.— T. 18, cz. 1.— S. 173.

[7] Жерела до історії України-Руси.— Т. І.— С. 23; Т. ІІІ.— С. 180.

[8] С и д о р о в и ч С. Й. До історії народного ткацтва [illegible] західноукраїнських землях XIV—XVIII ст. // Матеріали [illegible] етнографії та мистецтвознавства.— Вип. IV.— К., 1966.— С. 44.

[9] Так, у скарзі 1587 р. з містечка Кодні на Житомирщині вказується, що у Йосипа [illegible] дому пограбували два ліжники, які коштували копу грошей, [illegible] у Мицька Прихожого — один ліжник ціною в півкопи грошей. Див.: Архив Юго-Западной России (далі — АЮЗР).— Ч. III.— К., 1863.— Т. I.— С. 20. В іншій скарзі теж подається перелік пограбованих речей у жителів села Ходоркова на Житомирщині: у Мартина Білець[кого], крім інших виробів, названо два ліжники, у Антона — три, у Івана Олекшенка — теж три ліжники кожен по сорок грошей. Див.: Т а м с а м о.— С. 218. У скарзі з 1598 р. священика Михайла з села Пашевої Кременецького повіту вказано, що його арештували і все майно конфіскували, зокрема "ложников домовой работы шесть — каждый по двадцати грошей". Див.: АЮЗР.— Ч. I.— К., 1883.— Т. VI.— С. 98.

[10] Жерела до історії України-Руси.— Т. І.— С. 18—19, 23.

виробництво стало окремим видом промислу. Зокрема, на Волинь вони завозилися з Лівобережжя[11].

У XVIII ст. виробництво ліжників на теренах України продовжувалося, вони побутували у різних верств місцевого населення. Архівні матеріали засвідчують, що ліжники мало духівництво, ними користувалися й монахині[12].

Більшість відомостей про наявність ліжників у побуті українців, зокрема південно-західних регіонів, збереглася з XIX ст., значна частина їх зафіксована [redacted] літературних джерелах. Так, О. Афанасьєв-Чужбинський, подорожуючи по Україні на початку 60-х рр. XIX ст., вказував на те, що заможні селяни Буковини, зокрема Хотинського повіту, застелюють лавки не лише килимами, але й войлоками[13] (тобто ліжниками.— *О.Н.*). Дослідник народної культури М. Левченко констатує, що в другій половині XIX ст. у селянських хатах Херсонської губернії ліжники, як і килими, були широко вживаними виробами[14].

У кінці XIX ст. для домашніх потреб ліжники масово виготовляли у Полтавській губернії[15], зокрема в околицях Миргорода, Решетилівки, Кобеляк, Нових Санжар (нині Полтавської області) та Золотоноші і Чорнобаїв (нині Черкаської області). У місті Великих Сорочинцях виробництво ліжників набуло навіть промислового характеру. Протягом сезону (весни і літа) тут виготовляли до тисячі і більше ліжників для власних потреб і головним чином на продаж[16].

До нашого часу дійшло небагато ліжників з центральних, східних і південних областей України. Однак збережені поодинокі зразки цих виробів у колекціях музеїв та приватних збірках, зокрема з Чернігівщини (село Лукнове Коропського, село Красне Чернігівського районів)[17], Сумщини (село Слоут Глухівського району)[18], Харківщини (села Охоче, Єфремівка)[19], Полтавщини (село Харсики)[20] дають підставу стверджувати побутування їх на цій території на рубежі XIX—XX ст.

Окремі пам'ятки або інформацію про них нам вдалося виявити під час експедицій на Полтавщині (смт Чорнухи, село Деревки), Черкащині (село Тимченки), Сумщині (село Ворожба), Чернігівщині (село Сосниця) та інших областях. Вони доповнюють наші уявлення про ареал поши-

---

[11] Це засвідчують "Допросы снятые в Овруцком граде с казака-разбойника Андрея Романовича" від 1687 р. про вбивство двох купців, які їхали з-за Дніпра [redacted] Волинь [redacted] крамами ліжників, коцами й тютюном. Див.: АЮЗР.— Ч. II.— К., 1868.— Т. III.— С. 168.

[12] Так, з донесення ігумені і монахинь Чигиринського Свято-Троїцького дівочого монастиря митрополитові Київському і Галицькому Арсенію Могильовському довідуємося, що офіцер-уніат Григорій Мокрицький зі своїми спільниками пограбував у 1767 р. у монахині Софії килим, ліжник і рядно, які коштували один рубль. Див.: АЮЗР.— Ч. I.— К., 1884.— Т. III.— С. 233.

[13] Афанасьев-Чужбинский А. Поездка в Южную Россию.— Ч. II.— С. 12.

[14] Левченко М. М. Несколько данных о жилищах и пище южноруссов.— С. 141.

[15] Василенко В. И. Прядение и ткачество в Зиньковском и Миргородском уездах.— С. 53—57.

[16] Там само.— С. 55.

[17] Музей етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України (далі — МЕХП), інв. № ЕП 76869, 77269.

[18] Там само.— Інв. № ЕП 79093.

[19] Харківський історичний музей (далі — ХІМ), фонд тканин, інв. № ТК-3710, 13394.

[20] Полтавський краєзнавчий музей, фонд тканин, інв. № 13721.

рення ліжників, особливості художнього вирішення та побутового призначення.

З середини і особливо з кінця XIX — початку XX ст. через відсутність вовни виробництво домотканих ліжників різко скорочується, а [redacted] більшості традиційних осередків центральних, східних та південних районів України остаточно припиняється. З щоденного вжитку їх поступово почали витісняти ткані вироби текстильної промисловости.

Лише мешканці західних областей України, зокрема гуцули та бойки, у цей час продовжували масово виробляти ліжники для власних потреб і на замовлення, що висвітлюють у своїх працях В. Залозецький[21], В. Шухевич[22], Ф. Вовк[23], Я. Оринжина[24] та інші дослідники.

Особливо активізується розвиток ліжникарства на рубежі XIX—XX ст. на Гуцульщині. У 20—30-х рр. місцеві ткачі поряд з виготовленням ліжників для власних потреб виробляли їх у великих приватних ткацьких майстернях[25]. Вони діяли [redacted] Косові та його передмістях. Згодом кустарне надомне виготовлення ліжників на замовлення дрібних промисловців і торгівців-скупщиків поширилося і на численні сусідні та навколишні пригірські села — Яворів, Соколівку, Устєріки, Гриняву, Голови, Снідавку, Річку та інші. Гуцульські ліжники, як і килими, за мізерні ціни скуповувалися різними комерсантами та посередниками для вигідного перепродажу на ринках Австро-Угорщини та Польщі.

Сировиною для ліжників служила вовна натуральних забарвлень. Багатші родини, які мали у господарстві велику кількість овець, використовували для виготовлення ліжників високоякісну вовну. Бідніші через недостатність якісної сировини нерідко застосовували вовну нижчих ґатунків або й відходи кушнірства[26]. Загалом для основи брали здебільшого короткі волокна, з яких пряли відносно тонкі, міцно скручені нитки, щоб забезпечити належну міцність майбутнім виробам. При відсутності необхідної кількости вовни (на Подніпров'ї, Слобожанщині та інших реґіонах) її замінювали лляною або конопляною, [redacted] з кінця XIX ст. і бавовняною пряжею. На піткання підбирали в основному довші волокна вовни і, на відміну від інших тканин, для ліжників пряли грубі (0,5—1 см діаметром) ледь скручені "лівкі" нитки. Під час ткання їх легко прибивали бердом, унаслідок чого отримували товсте розріджене полотнище тканини. Найпростіші одноколірні ліжники ткали полотняною, а узорчасті — килимовою (закладною) технікою. До кінця XIX ст. їх виготовляли на звичайних ткацьких верстатах-кроснах, довжина берда яких сягала до 80 см. Згодом дві пілки ліжникового полотнища зшивали по одному з поздовжніх країв.

На рубежі XIX — XX ст. на Гуцульщині було впроваджено значно більші верстати, довжина берда яких дозволяла виготовляти суцільно ткане полотнище ліжника шириною до 180 см. Після цього його піддавали своєрідній технологічній обробці — ущільненню (валянню, ворсуванню).

---

21 Залозецький В. Річські гуцули.— Ч. 110—111.

22 Шухевич В. Гуцульщина.— С. 152—153.

23 Волков Ф. К. Украинский народ в его прошлом [redacted] настоящем.— С. 496.

24 Orynżyna J. Przemysł ludowy w Polsce.—Warszawa, 1937.— S. 50.

25 Сидорович С. Й. До історії розвитку народного ткацтва в Косівському районі Станіславської області.— С. 42—44.

[redacted] Василенко В. И. Очерки кустарных промыслов Полтавской губернии.— С. 54.

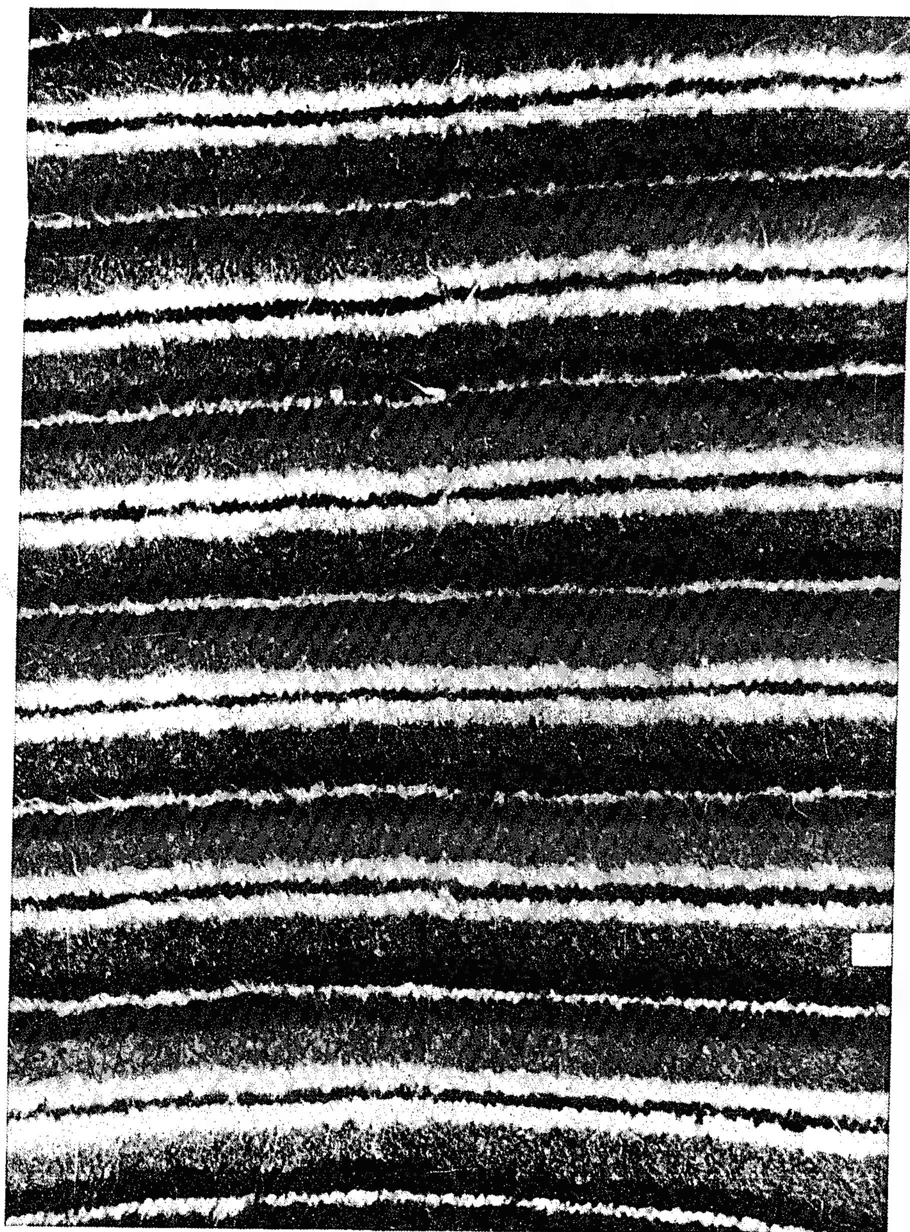

Ліжник смугастий "у паси". Село Яворів Косівського району Івано-Франківської області. *Початок XX ст.*

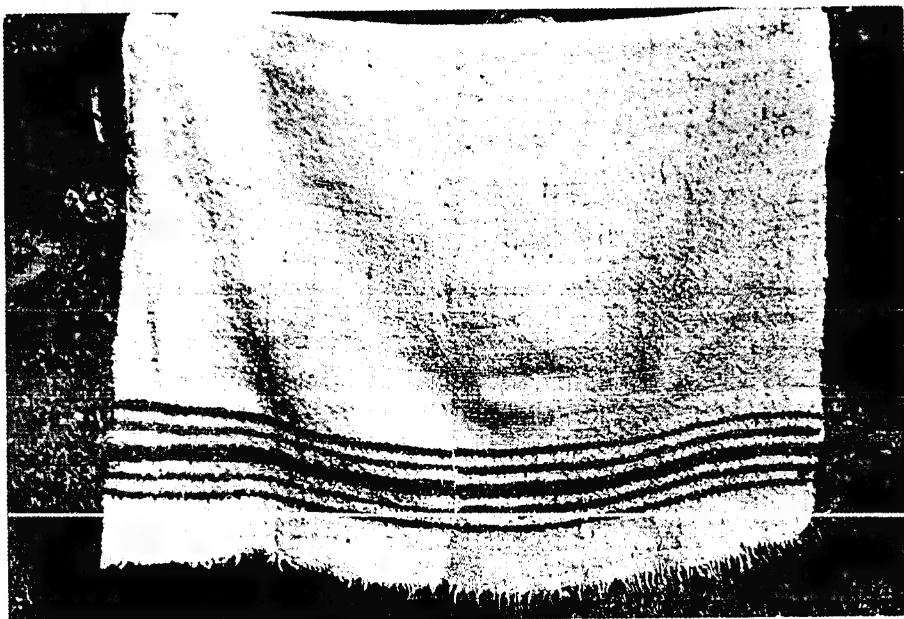

Ліжник. Село Деревки Котелевського району Полтавської області.
Початок XX ст.

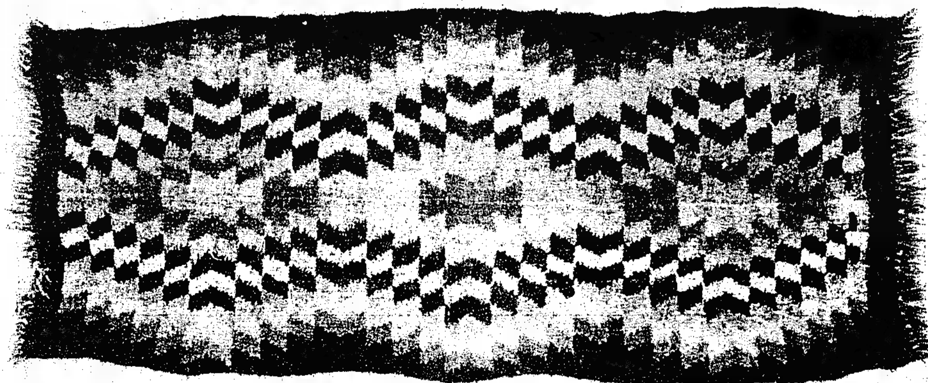

Ліжник. Село Річка Косівського району Івано-Франківської області.
Кінецъ XIX ст.

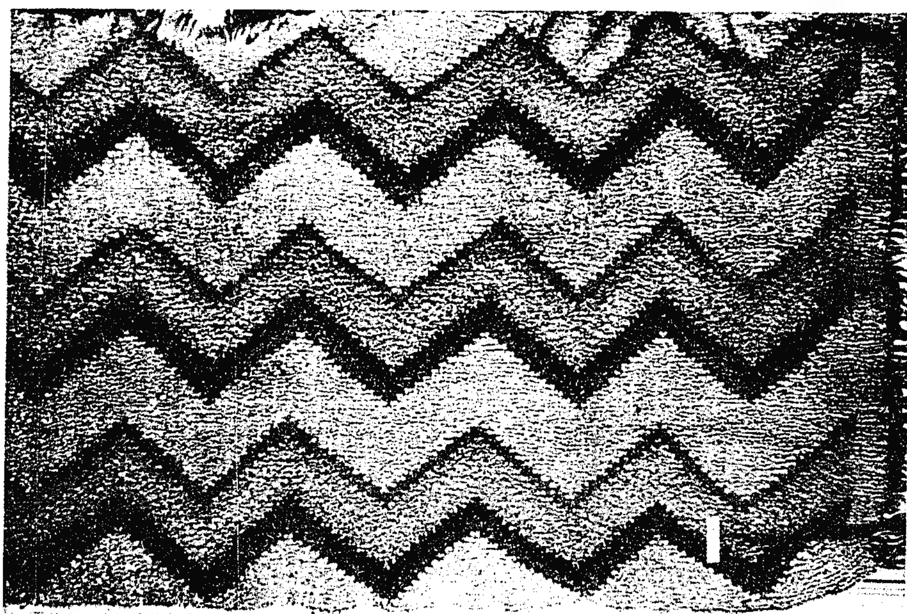

Ліжник. Косівський район Івано-Франківської области.
Кінець XIX ст.

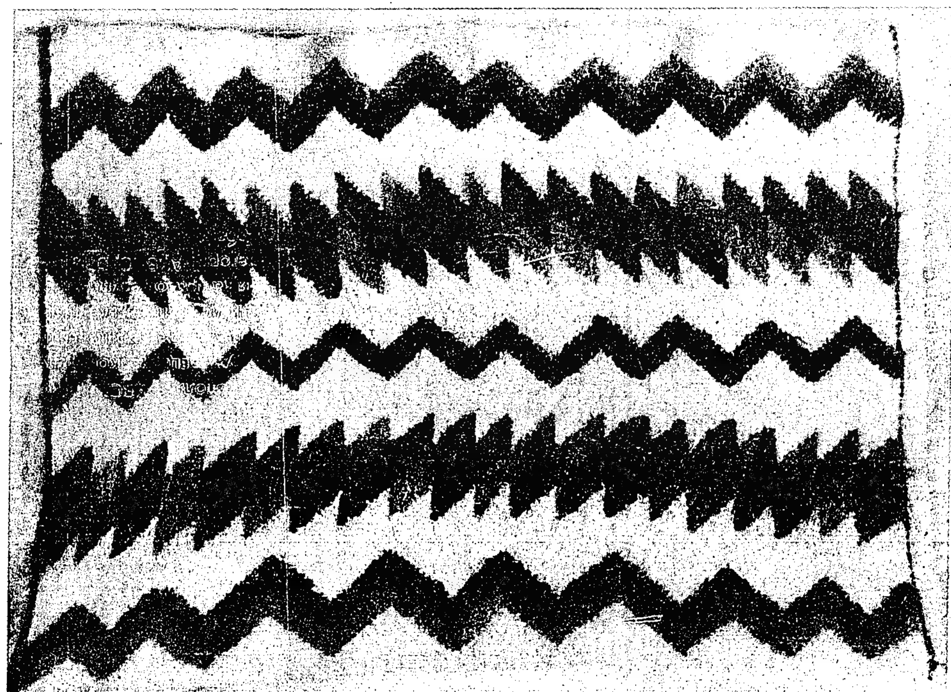

Ліжник. Село Дубове Тячівського району Закарпатської области.
1979 р.

 626-6

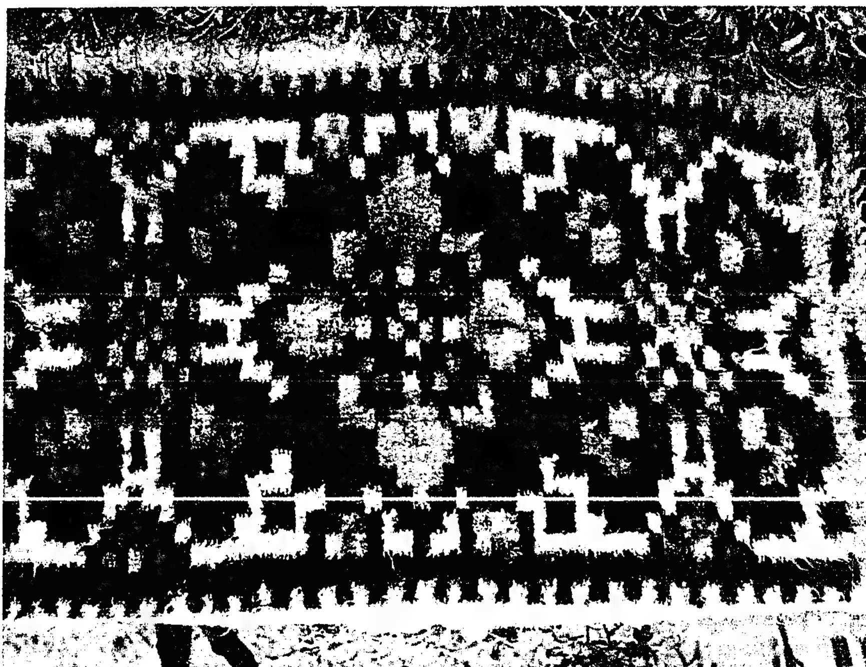

Ліжник "коверець". Село Криворівня Верховинського району Івано-Франківської області. *1979 р.*

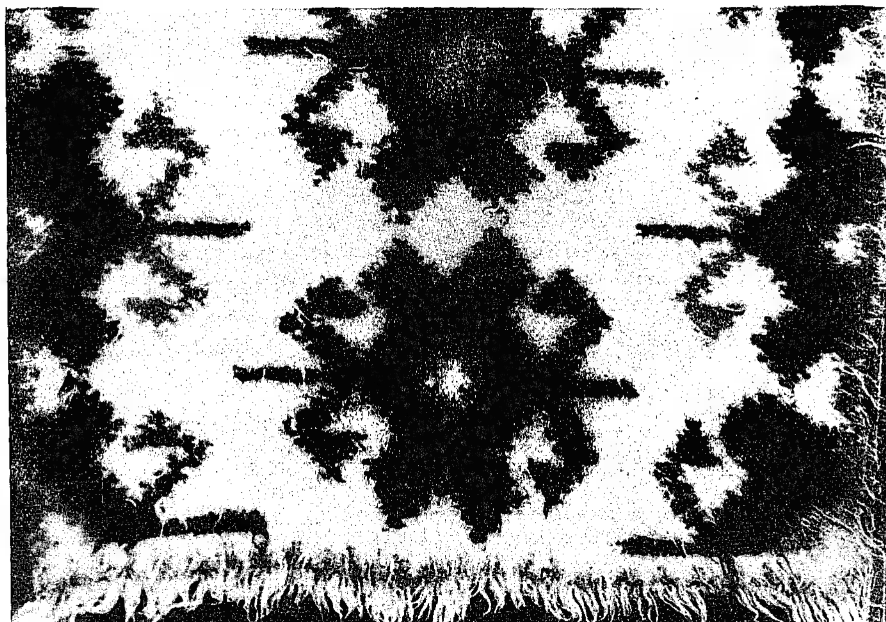

Ліжник "на партички". Село Ганичі Тячівського району Закарпатської області. Автор Гафія Візичканич. *1970 р.*

Цей процес відбувався у валилі[27] при водяному млині і тривав одну-дві доби. Унаслідок звалювання ліжник збивався до відповідної щільности, а на його поверхні утворювався густий довгий (до 5 см) ворс. Водночас виріб зменшувався у розмірах по пітканню на 30-40 см і дещо менше по основі.

Через нетривкість матеріалу до наших днів не дійшли старовинні ліжники. Однак збережені зразки виробів з різних реґіонів України, найдавніші з яких датуються другою половиною XIX ст., дають підстави для гіпотетичних міркувань про художнє вирішення первісних виробів. Найвірогідніше, найдавнішим типом українських ліжників, як і однотипних виробів сусідніх слов'янських народів, були однотонні, згодом — поперечно-смугасті вироби, кольорова гама яких побудована на гармонійному поєднанні стрічок природних — білих, сірих, брунатних та чорних забарвлень.

З часом, коли люди оволоділи секретами фарбування натуральними барвниками рослинного, тваринного та мінерального походження[28], з'явився інший тип поперечно-смугастих "писаних" поліхромних ліжників. Пофарбованим природними барвниками ліжникам характерні пастельні тони; вони особливо стійкі до атмосферного впливу.

У середині — кінці XIX ст. з появою анілінових фарб при виготовленні смугастих ліжників стали поєднувати пряжу (піткання), фарбовану натуральними і фабричними барвниками. З кінця XIX — початку XX ст. спостерігається тенденція витіснення натуральних барвників фабричними, що відчутно позначилося на кольоровій гамі українських ліжників. У цей час з'являється більше виробів, у яких м'які, пастельні барви поступаються місцем насиченим яскравим тонам, більшій різноманітності кольорової палітри. Активніше, порівняно із західними, цей процес відбувався у центральних, східних та південних реґіонах України.

Зразки означених типів ліжників: однотонно-монохромні, прості, поперечно-смугасті ахроматичні та поліхромні ("писані, "у паси", "у батки", "у партки", "у партиці", "на партиці") — загальновідомі й доволі поширені були донедавна в різних місцевостях України. До наших днів найбільше їх збереглося у західних теренах, головним чином на Гуцульщині та Бойківщині. Подекуди їх продовжують виробляти й тепер, зокрема у селах Яворові, Річці, Соколівці, Снідавці, Бабині, Брустурах, Космачі Косівського району, Білоберізці, Верхньому Ясенові, Головах, Гриняві, Краснопіллі, Устєріках, Криворівні Верховинського, Виженці Вижницького, смт Путилі, селах Яблуниці, Сергіях, Розтоках Путилівського, Квасах, Лугах, Лазещині Рахівського районів на Гуцульщині. Смугасті "писані" джерги та ліжники ткуть ще подекуди в гірських селах Бойківщини: Ганичах, Дубовому, Діброві, Бедевлі Тячівського району, Річці, Буковці, Лісковці, Синевирі, Вучковому, Присліпі, Міжгір'ї Міжгірського, Оряві, Либохорі, Волосянці Сколівського районів, а також суміжних з ними селах Нижньому Бистрому, Довгому Хустського району та інших.

Найбільш поширені по всій Україні ліжники, в яких на сірому тлі позмінно чергуються чорні, білі або різнокольорові смуги. Значно рідше

[27] Шухевич В. Гуцульщина.— С. 152—153; Никорак О. І. Домашні промисли і ремесла.— С. 134.

[28] Falkowski J. Zachodnie pogranicze Huculszczyzny.— S. 39.

зустрічаються такого типу вироби з чорним або брунатним фоном. Способом групування і щораз іншим ритмом чергування смуг різної ширини, їх кількості та кольорової гармонії народні майстри різних регіонів створили різноманітні за композицією ліжники, які вражають вишуканим творчим чуттям, високими естетичними якостями.

Білі смугасті ахроматичні та поліхромні ліжники характерні здебільшого для західної (закарпатської Гуцульщини), а також суміжних з нею сіл Верховинського району (галицької частини) та прилеглих до них районів Бойківщини. В них переважно на великих інтервалах по білому фону рівномірно чергуються групи різнобарвних вузьких, здебільшого однакової ширини, смуг[29].

Загалом типовою ознакою гуцульських та бойківських смугастих ліжників є симетрична будова стрічок різної ширини та чітка послідовність позмінного їх чергування вздовж усього виробу. Значній частині виробів притаманний складний ритм вужчих і ширших смуг з неоднаковим кількісним співвідношенням кольорів, які формують різноманітність декоративного вирішення карпатських ліжників стрічкового типу[30].

У центральних та східних областях України подібні композиції ліжників теж зустрічаються. Для них характерне в основному щільніше заповнення нейтрального фону різнобарвними домінуючими смугами. В них у строгій послідовності позмінно укладено чотири-п'ять ширших (однакової величини) смуг, здебільшого контрастних кольорів, обрамлених обабіч вузькими пасочками. Паралельно з симетричною тут зустрічається й асиметрична будова смуг у рапортах. Поряд з ними поширеними є ліжники, в яких поодинокі доволі широкі кольорові смуги-площини зрідка перетинають тло ліжника, формуючи монотонний ритмічний орнамент[31].

Кольорова гама гуцульських ліжників здебільшого тепла або контрастна: червона, вишнева, жовта барви поєднуються з незначною кількістю зелених, синіх та фіолетових. Бойківським ліжникам властиві переважно холодні кольори — рожеві, вишневі, фіолетові, сині з теплими — червоними, стронціановими жовтими акцентами тощо.

На Чернігівщині, Полтавщині, Харківщині та інших областях найбільш поширені були ліжники, колорит яких визначає поєднання двох-трьох головним чином контрастних барв — червоної, жовтої, рожевої, зеленої та інших.

Поряд з означеними рапортними смугастими композиціями ліжників у багатьох реґіонах України побутували й такі, в яких кількома поодинокими вузькими пасочками або ширшими смугами контрастних до фону кольорів акцентували лише поздовжні краї виробів. Такого типу ліжник зберігся з села Сорочинців Миргородського району[32]. Зрідка трапляються вони і в Карпатському реґіоні.

---

[29] МЕХП, фонд тканин, інв. № ЕП 79514; КМГ, інв. № 6030.

[30] Музей народної архітектури та побуту у Києві (далі — МАП у Києві), фонд тканин, Т-982, Т-2164, Т-2063, Т-424, Т-422, Т-1169, Т-2324; Коломийський музей народного мистецтва Гуцульщини та Покуття (далі — КМГ), інв. № 4386, 10276; МЕХП, інв. № 79002, 77513, 77514, 74700, 77512, 23310, 66617, 75958; Музей архітектури та побуту у Львові (далі — МАП у Львові), інв. № 16535.

[31] ХІМ, фонд тканин, інв. № 3710, 13394; МЕХП, фонд тканин, інв. № ЕП 74701, 77513.

МЕХП, фонд тканин, інв. № 75813.

Різноманітні за композиціями смугасті українські ліжники мають прямі аналогії з однотипними виробами болгар[33]. Однак поряд з ними тут побутували й дещо відмінні за композиційними схемами ліжники. В них завдяки зшиванню вузьких, здебільшого п'яти, полотнищ з неоднаковим ритмом чергування смуг виділяли центральну частину виробів від бічних країв. Виготовляли також смугасті полотнища з наперед задуманим ритмом, які при зшиванні формували доволі складні замкнуті композиції з виділенням у центральній частині прямокутників різної величини, перерваних стрічок тощо.

В останній чверті XIX ст. у побут українців Карпат, зокрема гуцулів, увійшли дещо складніші узорчасті поперечно-смугасті ліжники. За характером художнього вирішення вони споріднені з традиційними веретами, скатертинами, перемітками, основними мотивами орнаменту яких є скосики, клинці, ромби. Їх виготовляли головним чином у селах Косівського, Верховинського та Рахівського районів. На нейтральному однотонному фоні природного забарвлення у певному розміреному ритмі розташовували поліхромні безузорчасті та узорчасті смуги. Іноді тло ліжника формували сіро-чорно-білі площини, які позмінно чергувалися з домінуючими орнаментальними смугами. Вони у свою чергу утворені різнокольоровими геометричними мотивами скосиками або клинцями, укладеними поряд у відповідній послідовності. Повторенням одного або чергуванням декількох мотивів по ширині виробу формуються фризові композиції. Вони бувають безконечні, рух мотивів у смугах спрямований по горизонталі в одному або двох напрямках (вліво або вправо). Узорчасті стрічки в них побудовані за схемою відкритого рядка. Поширеними є також центричні композиції смуг, мотиви яких спрямовані до центру й укладені за схемою закритого рядка[34]. Поряд з ними зустрічаються комбіновані фризові композиції, які поєднують смуги обох названих схем. Для південної та центральної частин Гуцульщини характерні узорчасті ліжники всіх означених типів смугастих композицій.

Для південно-західної частини Гуцульщини, зокрема, смт Ясіні, сіл Богдана та Лазещини типові білі ліжники з поперечно-смугастим укладом різнокольорових безузорчастих та орнаментальних стрічок у вигляді колоска. Останні утворені симетричним розташуванням по горизонталі мотивів скосиків[35]. Провідними кольорами узорчастих площин є синій, фіолетовий, рожевий у поєднанні з оранжевим та жовтим.

Загалом композиції гуцульських узорчастих смугастих ліжників побудовані за законом симетрії і рівноваги основних орнаментальних та підпорядкованих їм безузорчастих площин.

На зламі XIX—XX ст. на Гуцульщині поряд з узорчастими смугастими почали виготовляти так звані ліжники-коверці. Характерною особливістю композицій таких виробів є різноманітні схеми розташування обмеженої кількости нескладних за формою мотивів — гладких або зубчастих (ламаних) смуг, скосиків, клинців, ромбів. За принципом побудови композицій розрізняють три основні типи найдавніших гуцульських коверців: з поздовжнім розташуванням кількох (найчастіше трьох) груп

[33] Станков Д. Черги и килими.— С. 170—173.

[34] КМГ, інв. № 4388; МЕХП, фонд тканин, інв. № 23355.

[35] МЕХП, інв. № ЕП 68180; 68181, 23372.

різнокольорових зигзагоподібних смуг-"кривуль"; з симетричним укладом таких смуг відносно поздовжньої осі, які утворюють посередині ромбовидні фігури; з шаховим розташуванням ромбів на площині виробу.

Перший тип коверців характерний в основному для сіл Верховинського та Косівського районів[36]. Різнобарвні зигзагоподібні смуги розгорталися здебільшого на сірому або чорному фоні. Іноді застосовували й активніше за колоритом тло — темно-вишневе, коричневе, а узорчасті смуги — білі, жовті, темно-червоні, зелені та іншої барви. Поряд з ними на Косівщині поширені були головним чином ліжники іншого типу. У них вздовж виробу розташовані три-чотири, рідше — п'ять ромбів з концентричною розробкою внутрішнього поля і симетричним обрамленням обох країв різнокольоровими зигзагами. Основна увага зосереджується на центральних мотивах ромбів, бокові ж у вигляді зигзагів замикають площину композиції з обох боків, підтримують і доповнюють їх. Поздовжні кінці ліжників замикаються вузькою узорчастою стрічкою, утвореною ідентичними мотивами, переважно скосиками, прямокутниками або ромбами. Вони укладені здебільшого в односторонньому напрямку (вправо чи вліво) або симетрично спрямовані до центру. За колоритом коверці цього локального осередку теплі, в них переважають червоні, оранжеві, жовті та зелені барви, що поєднуються з ахроматичними білими, сірими та чорними[37]. Залежно від силуету основних мотивів (плавних ліній, гостроконечних ромбиків-скосиків або прямокутників-лопаток), укладених за аналогічною схемою, існує кілька різновидів цього типу ліжників. Вироби з плавними обрисами мотивів називаються "криві", зі скісними зубчастими — "руські", з прямокутними уступами — "криві лопаткові".

Третій тип композицій коверців, ромбовидні мотиви яких укладені за схемою прямої або скісної сітки: "очкаті", "в кочіла", "скринчисті", "головкаті" — типовий для всієї території Гуцульщини[38].

У середині 30-х рр. XX ст. на Гуцульщині почали виробляти й значно складніші за схемами побудови композиції орнаментальні ліжники-коверці. За характером декоративного вирішення вони нагадують вишивані уставки сорочок, "забори" переміток, обрусів, "писаних" верет тощо. Основним центром коверцевого ліжникарства здавна було село Яворів на Косівщині. Однією з перших провідних майстринь, яка започаткувала розробку нових узорів ліжників-коверців, була П. І. Шкрібляк-Король[39]. Чималий вклад у цей творчий процес внесли династії майстрів з непересічними творчими здібностями — нащадки прославлених родин Шкрібляків та Корпанюків — Г. В. Шкрібляк, В. І. Корпанюк, П. О. Корпанюк та інші[40].

Поступово виробництво ліжників такого типу поширилося в багатьох навколишніх та віддалених селах — Соколівці, Річці, Снідавці, Білоберезівці, Шепоті, Брустурах, Космачі, Прокураві Косівського, Верхньому Ясенові, Криворівні, Устеріках Верховинського районів.

---

[36] КМГ, інв. № 5344; інв. № ЕП 23323.
[37] МЕХП, інв. № ЕП 23324, 23354.
[38] КМГ, інв. № 14973, 5324, 8453, 8310, 1872; МЕХП, інв. № 75614, 75633, 75632.
[39] Сахро М. П. Гуцульське ліжникарство.— С. 55.
[40] Чугай Р. В. Родина Шкрібляків.— К., 1979.— С. 14.

У 50—60-ті і особливо 70-ті рр. ареал поширення подібних виробів захоплював уже й Путильський (смт Путила) та Рахівський (смт Ясіня, села Богдан, Кваси, Луги, Лазещину) райони Гуцульщини[41].

Окрім виготовлення ліжників для власних потреб та на продаж численні ліжникарки-надомниці виробляли їх і в системі підприємств народних художніх промислів.

Згодом, головним чином у 70—80-х рр., коверцеві ліжники почали виробляти у суміжних і віддалених від Гуцульщини (західної її частини) гірських районах Бойківщини — смт Дубовому, селах Ганичах, Діброві Тячівського, Вучковому, Річці, Синевирі Міжгірського та прилеглих до них селах Великому Раковці Іршавського, Нижньому Бистрому Хустського районів тощо. Поширилося виготовлення таких ліжників і в селах Сколівщини, зокрема Оряві, Тухлі, Либохорі, Волосянці, Ялинкуватому та інших.

Названі типи композицій коверців, особливо узори "кривого" та "руського", у наступні десятиліття отримали найрізноманітнішу інтерпретацію. Поряд з ними на ґрунті місцевих традицій кожного локального осередку найбільш обдаровані ліжникарки створювали й нові композиції ліжників. Вони поступово вдосконалювалися і видозмінювалися відповідно до усталених місцевих стереотипів. Найбільш улюбленими стали різновиди "сливового", "кавалерського очка", "підківкового", "скринькового", "очкатого", "сонечка" (село Яворів), "пушкатого", "кавалєра", "дубового листа", "кнігинькового" (Космач), "баранкового" (Прокурава), "у колосок", "у зубці" (Лазещина), "у кривулю", "на ромби", "на цвіточки", "на скосики", "на хрестики" (Дубове), "крючечки" (Ганичі) та інші[42].

Композиції більшости з них побудовані за схемами, типовими для вишивок, тканин, характерними для кожного з локальних осередків. Провідними мотивами в них виступають ромби зі східчастим прямокутним, гостроконечним трикутним або у вигляді завитків силуетом, які поєднані з хрестовидними фіґурами. Внутрішні площини цих основних мотивів заповнені підпорядкованими їм "розетами", "штернами", "пушками" тощо.

Ритмічно повторюючи на площині один провідний мотив у щораз іншій інтерпретації або у поєднанні його з іншими мотивами, майстрині намагаються досягти граничної виразности та лаконічности їхнього силуету, цілісности й злагоджености внутрішньої розробки елементів орнаменту. Для кожного локального осередку ткацтва типові усталені методи побудови композицій, улюблені мотиви, характер трактування їх форм та колорит. Деякі композиції ліжників-коверців за принципом декоративного вирішення наближаються до килимів. Це здебільшого замкнуті, медальйонного типу композиції, у яких чітко виділяється центральна площина виробу і обрамлення усіх боків. Провідними мотивами в них виступають різноманітні розети, вписані в ромби або прямокутники, вільно розташовані на фоні. В останні роки спостерігається тенденція до урізноманітнення схем розташування домінуючих мотивів, ускладнення розробки їх форм і вищуканости кольорової гами ліжників. Варіантністю композицій і кольорових сполук майстри досягають значної різноманітности декоративного вирішення сучасних ліжникових виробів.

---

[41] Никорак О. І. Карпатські ліжники.— С. 36—37.

[42] КМГ, інв. № 13902, 15487, 14973, 13857, 15011, 13899, 10160.

Чимало талановитих творчих особистостей працює в наш час у галузі ліжникарства, їм належить авторство багатьох оригінальних композицій коверців та їх варіантів. Серед них найпліднішими є доробки В. І. Калинич, В. І. Шкрібляк, Г. М. Шкрібляк, А. Ю. Корпанюк, П. П. Бучук, О. Д. Шкрібляк, Г. В. Шкрібляк (Яворів), В. В. Чорнобуряк, М. І. Шкрібляк, А. В. Шкрібляк (Верхній Ясенів), С. Ю. Шкрібляк (Снідавка), О. Д. Мохнатчук, О. В. Сіреджук, К. К. Боб'як, Г. В. Плиторак (Космач), Г. Л. Тимофійчук (Брустури), П. В. Том'юк, Г. О. Тимош (Путила), М. І. Вінтоняк, М. М. Теміцької (Лазещина), Г. І. Савчук, Г. І. Рекізник (Луги), М. В. Таркович (Вучкове), С. Д. Плачій (Тухля) та інших.

Особливої уваги заслуговують твори заслуженого майстра народної творчости, члена Спілки художників України Г. П. Візичканич (село Ганичі) та народного майстра, члена Спілки художників України Г. Г. Вінтоняк (Коломия). Їхнім творам притаманне новаторське ставлення до інтерпретації загальноприйнятих мотивів, пошук щораз інших композиційних схем, зміна ритмів, багатство і різноманітність кольорової палітри[43].

Кращі здобутки народного ліжникарства стали першоосновою творчих пошуків і багатьох сучасних художників декоративно-прикладного мистецтва, зокрема М. Я. Біласа, Н. П. Паук, Л. Є. Жоголь, М. Д. Боб'як, М. А. Звенигородської та інших. Серед них чільне місце у розвитку українського ліжникарства належить М. Я. Біласу. Твори митця опираються на глибоке і всебічне знання і переосмислення багатих традицій народного мистецтва Гуцульщини та Бойківщини. Вони пройшли крізь призму його непересічного таланту, світосприйняття, розуміння проблем сучасности і є неповторними за образно-емоційним ладом. Художник створив серію ліжників, які вражають унікальністю і художньою довершеністю композицій та високою культурою колориту. До них належать "Смерічка", "Сливовий", "Баранячі ріжки", "Штернатий", "Жовті очка", "Лопатковий", "Ватра", "Черсак", "Віконечко" та інші[44]. За принципом побудови орнаменту вони відрізняються від традиційних яскраво вираженою декоративністю. Трансформуючи окремі найбільш поширені в старовинних гуцульських та бойківських вишивках, писанках або тканинах мотиви, автор трактує їх по-своєму, відходить від існуючих схем розташування орнаменту на площині. Великого значення художник надає пошукам несподіваних, витончених, нюансових градацій теплих і холодних барв.

У 80-х рр. народні майстри та художники почали розробляти композиції ліжникових накидок на м'які крісла. За характером художнього вирішення вони споріднені з ліжниками. Комплекти таких ліжникових виробів масово виготовляються у наш час на Гуцульщині, мають великий попит у мешканців сусідніх і віддалених реґіонів України та за рубежем. Вони щораз ширше використовуються у сучасних сільських та міських житлових приміщеннях. Ними застеляють ліжко, диван, тахту, м'які крісла в кімнатах-вітальнях, іноді вішають на стіни. Найбільш вишуканими за композицією і колоритом ліжниковими виробами оздоблюють громадські приміщення, зокрема престижні готелі, фойє, житлові кімнати, кутки

---

[43] КМГ, інв. № 12124, 12125; МЕХП, інв. № ЕП 79930, 80356, 79928, 79929; Никорак О. І. Карпатські ліжники.— С. 38.

[44] Бутник-Сіверський Б. С. Михайло Білас.— К., 1972.— С. 26—34.

відпочинку тощо. Як одні з головних компонентів інтер'єру, ліжникові вироби організовують його простір і завдяки пухнастій поверхні створюють своєрідний затишок.

Крім свого основного, утилітарного призначення ліжники виконують велику художньо-естетичну і декоративну функцію.

Отже, українське ліжникарство — самобутня галузь народного ткацтва. Унаслідок низки вагомих причин виробництво ліжників, характерних у минулому для більшости реґіонів України, у наш час продовжується лише в Карпатському реґіоні. Тут воно набуло особливого розквіту. Найбільші зміни і новації стосуються художнього вирішення гуцульських ліжників. На основі глибокого вивчення і сучасного осмислення багатих традицій народного мистецтва Гуцульщини талановиті народні майстри і професійні художники створили нові, оригінальні композиції ліжників. Завдяки спадковості талантів народне мистецтво підтримує рівень свого високого професіоналізму і майстерности.

Кращі зразки традиційних і сучасних українських ліжників невідомих і уславлених сучасних митців зберігаються в колекціях музеїв України і поза її межами, експонуються на різноманітних виставках декоративно-прикладного мистецтва у нашій країні і за рубежем.

Сьогодні, коли в суспільстві поглиблюється почуття національної самосвідомости, зростає й зацікавлення українськими народними виробами, у тому числі ліжниками. Вони сприймаються як самобутні твори мистецтва і водночас є оригінальними репрезентантами етнічної культури.

Olena NYKORAK

UKRAINIAN TRADITIONAL *LIZHNYK* PRODUCTION

The 16-17th-century archival and other data give us evidence about the production of *lizhnyks* (homewoven thick woolen long-piled carpets) in the Ukrainian Carpathian region, Bukovyna, Volynia, Polissia, as well as in the Chernihiv, Kharkiv, and Kherson regions. On the basis provided by the field exploration data, gathered by the author herself, and the examination of the museum exhibits, the author contends that before the end of the 19th century *lizhnyk* swere spread and produced all over Ukraine, having survived in the Carpathians only. Since the turn of the 20th century in Hutsulshchyna, and since the middle of this century, in Boikivshchyna, the *koverets'* (a patterned lizhnyk) came into production alongside with the achromatic, polychromial, striped and onecolour *lizhnyks*, already in common use. Its most characteristic patterns are geometrical: transversely striped, net-like, and medallion-shaped. Nowadays the most ingenious compositions of *lizhnyks* and *lizhnyk*-like chair-covers are designed after typical Hutsul embroideries and cloths.

Людмила ГЕРУС

ЯВОРІВСЬКА НАРОДНА ІГРАШКА: ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ТА СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ПРОМИСЛУ

Достовірних відомостей про те, коли серед розмаїття дерев'яних виробів Яворівщини з'явились іграшки, як і самих зразків раннього їх виготовлення, не збереглося. Однак, на думку дослідників[1], давні традиції деревообробництва, самобутність конструкційних, орнаментальних, колористичних вирішень, які є неповторними в інших етнографічних районах України, дають підстави твердити про глибоку закоріненість та місцеве походження цього виду художньої творчости.

Одну з найраніших письмових згадок про яворівські іграшки знаходимо у монографії Е. Веберсфельда, у якій автор, не вказуючи посилань на документальні матеріали, пише: "Праці тій передміщани віддавались вже у XVII ст., і промисел той переходив від покоління до покоління, зберігаючи впродовж віків первинні прості форми"[2].

"Містечко де я є, славне від триста літ із забавкарства",— повідомляв Ю. Липа[3] у своєму листі до Андрія Жука, написаному 1944 р. з Яворова.

При відсутності інших письмових та речових пам'яток, пов'язаних з раннім періодом розвитку забавкарського промислу, згадки про виготовлення іграшок у XVII ст. не є випадковими. Як відомо, Яворів віддавна знаходився на перетині важливих торговельних шляхів між Заходом і Сходом, що спричинилось до розвитку у місті ремесел та торгівлі. Уже наприкінці XIV ст. тут існували об'єднання ремісників, зокрема, шевський цех[4]. Розвиток промисловости міста до певної міри зумовлювало також надання йому у 1569 р. магдебурзького права. Так, відомо, що у XVI ст. у Яворові були власні пивоварня, воскобійня. За люстрацією 1621 р., у місті проживало 20 шевців, 10 ковалів, [illegible] кравців, 27 гончарів[5]. У 1765 р.

---

[1] Стебельський Б. Школа деревного промислу [illegible] Яворові і дещо [illegible] історії деревних промислів Яворівщини // Яворівщина і Краковеччина. Регіональний історико-мемуарний збірник.— Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1984.— С. 470; Чугай Р. В. Народне декоративне мистецтво Яворівщини.— К., 1979.— С. 98; Webersfeld E. Jaworów. Monografia historyczna, etnograficzna i statystyczna.— Lwów, 1909.— S. 77.

[2] Webersfeld E. Jaworów. Monografia historyczna...— S. 77.

[3] Див.: Стебельський Б. Школа деревного промислу в Яворові...— С. 470.

[4] Webersfeld E. Jaworów. Monografia historyczna...— S. 69.

[5] Ibid.— S. 10.

у шевському цеху працювало 33 майстри, гончарському — 25, ткацькому — 120, об'єднаному деревообробному (столяри, стельмахи) — 24[6].

Господарсько-економічний розвиток міста та фахових ремесел мусив певним чином вплинути на домашнє виробництво, у тому числі й забавкарство, яке з пожвавленням торговельних зносин поширилося і поступово виділилося у самостійний промисел. Його центр зосередився у Малому Передмісті Яворова. Наприкінці XIX ст., за даними щорічника "Przewodnik przemysłowy"[7], виготовленням іграшок тут займалось 89 родин, кожна з яких протягом року виробляла близько 3600 іграшок.

Історичні джерела[8], періодична преса[9] того часу вміщують багато матеріалів про характер виготовлення іграшок, їх співвідношення з іншими видами місцевих виробів, умови збуту, вартість. У переліку іграшок згадуються візочки з одним або двома кониками, іграшкові меблі, колисочки, скрипки, тарахкальця[10], що засвідчує цілком сформований асортимент. Крім традиційних типів іграшок, деякі майстри намагались виготовляти зразки, взоровані на фабричні та іноземні вироби. У 1896 р. на Крайовій виставці у павільйоні Яворова експонувались швейна машина (автор І. Фіяло), млин (С. Масюк), поїзд (С. Цюпа)[11]. Поява таких виробів, очевидно, була спричинена вимогами існуючої моди на народне мистецтво, хоча ретельність виготовлення зразків свідчила про високу технічну вправність майстрів. Однак на противагу іншим видам народного мистецтва, подібні вироби, відмінні від традиційних, з надмірним оздобленням форм, у яворівській іграшці кінця XIX — початку XX ст. мали випадковий характер.

Важливим моментом у розвитку забавкарства була ініціатива культурних, громадських діячів, меценатів, а також зусилля Повітової і Крайової рад, викликані прагненням економічно підтримати та технічно вдосконалити існуючий промисел. Так, у 1896 р. завдяки клопотанням голови Повітової ради Івана Шептицького Крайовий маршалок Галичини підписав розпорядження про відкриття у Яворові Забавкарської школи[12]. На потреби школи було також виділено будинок і кошти для придбання обладнання та інструментів. Організацію навчального процесу Крайовий відділ доручив колишньому директорові школи столярства у Живці В. Немчиновському та інструкторові тієї ж школи П. Придаткевичу[13]. Навчання у школі розпочалось у листопаді 1896 р. У першому році на трьох відділах школи — різьбярському, столярному і токарному — на

---

[6] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajow słowiańskich.— Warszawa, 1882.— T. 3.— S. 520.

[7] Niemczynowski W. Przemysł zabawkarski w Jaworowie // Przewodnik przemysłowy.— 1896.— N 15.— S. 188.

[8] Webersfeld E. Jaworów. Monografia historyczna...— S. 82.

[9] Przewodnik przemysłowy.— 1896.— N 15.— S. 187—190, 275—276; ibid.— 1897.— N 1.— S. 27—30; N 23.— S. 267—272; ibid.— 1898.— N 7.— S. 78—80; ibid.— 1900.— N 20.— S. 167—168; Діло.— 1901.— № 200.

[10] Niemczynowski W. Przemysł zabawkarski...— S. 188.

[11] Ibid.— S. 189; Чугай Р. В. Народне декоративне мистецтво...— С. 101.

[12] Стебельський Б. Школа деревного промислу в Яворові...— С. 471.

[13] Niemczynowski W. Przemysł zabawkarski...— S. 190; Starkel I. Dwadzieścia cztery godzin w powiecie Jaworowskim // Przewodnik przemysłowy.— 1897.— N 1.— S. 28.

початку року навчалось 18 учнів, а до кінця року їх кількість збільшилась до 36[14]. Для технічного забезпечення навчального курсу було придбано три токарних і три столярних верстати, циркулярну та стрічкову пилки, долота для різьблення[15].

Головне завдання школи полягало у створенні міцної технічної та економічної основи для дальшого розвитку забавкарського промислу, який у той час почав занепадати внаслідок появи закордонних іграшок[16]. З цією метою у навчальну програму було впроваджено виготовлення нових зразків. За порівняно короткий період учні школи могли виробляти вже кілька видів таких іграшок: на різьбярському — коників, корів; токарному — кеглі і крокети; столярному — іграшкові будиночки, кубики для складання "картинок", мішені тощо[17].

Форми і типи цих зразків не були властивими для традиційної яворівської іграшки, але систематичним виготовленням їх передбачалось навчити молоде покоління виробляти і надалі самим проектувати такі іграшки, які були б конкурентоздатними та відповідали вимогам ринку.

З іншого боку, до завдань школи входило покращення, "ушляхетнення" традиційних іграшок. Зважаючи на це, "керівник забавкарського курсу мусів прийняти до уваги три головні вимоги: забавка повинна бути ретельно обробленою, простою у виконанні й успадковувати свій етнографічний тип"[18]. Тому інструкторами Забавкарської школи поруч з П. Придаткевичем запросили також місцевих майстрів — різьбяра Лісовського і маляра Пантелю, які знали особливості яворівського виробництва, зокрема дерев'яних мальованих іграшок[19].

У першому році навчання, як дізнаємось із огляду діяльности промислових шкіл Галичини за 1896—1897 рр., асортимент виробів школи складали вирізувані та мальовані коники шести різних розмірів, також шість різновидів кеглів, крокети, лічильні палички, іграшкові мальовані будиночки, жовніри, візочки, тачки[20]. Окрім навчання школа займалася збутом іграшок, виготовлених її учнями та майстрами з Малого Передмістя, які працювали у домашніх умовах. Спочатку для цього призначалася крамниця, розташована в одному з приміщень школи. Далі, із збільшенням обсягів виробництва та попиту на забавки, школа організовує їх продаж через ринок Крайового промислового зв'язку і Постійну виставку зразків крайового промислу у Львові, а також через посередників у Польщі та довколишніх містах — Перемишлі, Ярославі, Долині, Калуші, Надвірній та інших[21].

Забавкарська школа мала значний вплив на розвиток яворівського промислу. Зокрема, її діяльність сприяла удосконаленню технології обробки дерева, організованому збутові іграшок, зрештою, популяризації

---

14 Starkel I. Szkoły przemysłowe zawodowe w Galicyi w r. 1896/1897 // Przewodnik przemysłowy.— 1897.— N 25.— S. 269.

15 Starkel I. Dwadzieścia cztery godzin...— S. 28.

16 Niemczynowski W. Przemysł zabawkarski...— S. 190.

17 Starkel I. Dwadzieścia cztery godzin...— S. 28.

18 Ibid.

19 Стебельський Б. Школа деревного промислу в Яворові...— С. 471.

20 Starkel I. Szkoły przemysłowe zawodowe w Galicyi...— S. 269.

21 Prydatkewicz P. Ze sprawozdań szkół zawodowych w Galicyi za rok 1899/1900 // Przewodnik przemysłowy.— 1900.— N 20.— S. 168.

творів забавкарського мистецтва. З чисельних звітів та оглядів діяльності школи довідуємось про постійні клопотання її керівництва щодо поліпшення умов виробництва, збуту іграшок, дозволу на їх продаж [redacted] інших містах.

Неодноразово іграшки, виготовлені майстрами та учнями школи, експонувались на виставках міського Промислового музею у Львові: у 1903 р.— "Sztuka dla dziecka"[22], у 1907 — на виставці іграшок та їх проектів з Німеччини та Чехії[23], у 1908 — на виставці під назвою "Für Frau und Kind"[24], яка пізніше, у листопаді і грудні того ж року, відбулась у Штутгарті та Карлсрує.

У 1904 р. на конкурсі забавок для дітей, оголошеному також Міським Промисловим музеєм у Львові, десять зразків, виготовлених у Забавкарській школі, дістали нагороду і були запропоновані для масового виготовлення[25]. А у червні 1905 р. кращі з них увійшли до постійної експозиції цього музею[26].

Під впливом Забавкарської школи помітно збагачується асортимент іграшок домашнього виробництва. Однак яворівські майстри не копіювали чи механічно повторювали зразки, запропоновані у школі. Вони по-своєму, дуже чутливо і майстерно сприймали їх, надаючи новим зразкам традиційних форм художнього вираження, продиктованих особливостями місцевої творчости та власним розумінням і талантом. Так, наприклад, із гордовитої птиці з віялоподібним хвостом виникла відома яворівська "качечка" — іграшка у вигляді птахи, яка під час руху лопотить крилами. Її автором вважається Семен Тиндик[27].

Вправність майстрів у виготовленні традиційних іграшок, як писав з цього приводу тодішній директор Забавкарської школи П. Придаткевич, була "відпрацьована до такого автоматизму, що навіть тоді, коли у лампі закінчувалась нафта і вона гасла, яворівські забавкарі продовжували роботу, не відриваючись, у сутінках і це не відображувалось на самому виробі"[28].

Забавкарська школа мала велике значення для розвитку яворівської іграшки кінця XIX — початку XX ст., вона засвідчила і посилила вікові традиції та істинно народний характер цього мистецтва, яке зуміло засвоїти сторонні впливи, узгодити, підпорядкувати їх особливостям світосприйняття, естетичним смакам та уподобанням свого краю.

Діяльність Забавкарської школи була припинена у часі Першої світової війни. Однак після її закриття яворівські майстри продовжували виготовляти іграшки у домашніх умовах.

Незважаючи на важке економічне становище кустарних промислів у повоєнні роки, кількість майстрів, які виробляли іграшки, збільшилась.

---

[22] Sprawozdanie dyrekcji miejskiego muzeu przemysłowego we Lwówie za lato 1874—1910.— Lwów, 1911.— S. 9.

[23] Ibid.— S. 25.

[24] Ibid.— S. 31.

[25] Ibid.— S. 10, 15.

[redacted] Чугай Р. В. Народне декоративне мистецтво...— С. 102.

[27] Фіголь Д. І. Українська народна дитяча іграшка // Довідник по фондах Українського державного музею етнографії та художнього промислу Академії наук УРСР.— К., 1956.— С. 72.

[28] Prydatkewicz P. Przemysł domowy jaworowski i jego handel // Przewodnik przemysłowy.— 1898.— N 7.— S. 79.

Виготовленням іграшок, як більш вигідною справою, почали займатись інші майстри — деревообробники, зокрема меблярі. У 20—30-х рр. на Малому Передмісті іграшки виробляли близько 75 родин[29], серед них родини Бриндасів, Горбульків, Горохів, Гдулів, Приймів, Ференців та інших. Асортимент виробів цього періоду характеризується повторенням відомих столярних форм: іграшкові меблики, колисочки, одно- і двокінні візочки, тачки, деркачі, тарахкальця, скрипочки тощо. Очевидно, під впливом фабричних іграшок, які надходили із закордону, з'являються нові зразки — фігурки жовнірів, які пересуваються за допомогою планок, автомобілі, літаки та інше. Виконані вони традиційними виражальними засобами, однак є менш вдалими порівняно з традиційними, оскільки при виготовленні цих іграшок не могло не відобразитись копіювання дещо важкуватих форм їх промислових прототипів. Поступово набували популярности точені іграшки. Їхній асортимент за різновидами поступався перед столярними і був представлений іграшковим посудом (горнятка, тарілочки, мисочки), сопілками, свистками, дзиґами тощо.

Із закриттям школи припинився також організований продаж іграшок, отже, потрібно було шукати інших шляхів реалізації своїх виробів. Спочатку більшість яворівських майстрів збували свої вироби посередникам, які за безцінь скуповували іграшки: вироби їм щосуботи приносили жінки та діти ремісників. Частину товару скупники реалізували самі, а частину — через бідних розносщиків із села Наконечного[30]. Щоб позбутися економічної залежности від скупників, яворівчани неодноразово намагалися створити власну кооперативну гуртівню.

У 1933 р. ідея про її створення отримала прихильний відгук Львівської філії Варшавської організації "Закладів домашнього промислу"[31]. Директором кооперативи став Семен Гдуля. Кооперативна гуртівня проіснувала майже п'ять років (до 1938 р.). У 1943 р. вона була знову відновлена під керівництвом Андрія Кесли. Тоді ж клопотаннями сестер Стефанії Чижович та Марії Хоминої при допомозі шкільної референтури Українського Центрального Комітету у Львові була відкрита Яворівська школа деревного промислу. Її директором призначено Б. Стебельського. Завданням школи було на основі давніх мистецьких традицій розвинути забавкарський промисел та підготувати спеціалістів для виготовлення іграшок, "які б не лише викликали зацікавлення дитини до гри, але й розвивали естетичний смак, пов'язували дитину з українською духовністю"[32].

Для здійснення цих планів при школі було організовано музей народних іграшок, де учні знайомилися з їхніми зразками, принципами пластичної побудови, способами оздоблення. Передбачалось також, що виготовленням спроектованих у школі іграшок та їх постачанням до дитячих садків займеться існуюча кооператива.

Протягом першого, 1943—1944 р., навчального року учні школи вивчали традиції народного забавкарства — "конструкції іграшок", "рисунок та колір орнаментів". Спільними зусиллями вчителів та учнів була спроектована гра "Запорожська Січ"[33].

---

[29] Фіголь Д. І. Українська народна дитяча іграшка...— С. 71.
[30] Інститут народознавства НАН України, архів, ф. 1, оп. 2, спр. 338, зош. 1, с. 5.
[31] Стебельський Б. Школа деревного промислу в Яворові...— С. 479.
[32] Там само.— С. 480.
[33] Там само.— С. 483.

Однак школа не могла суттєво вплинути на розвиток іграшкового промислу, оскільки проіснувала лише один навчальний рік. У травні 1944 р., перебуваючи ще у стадії становлення, вона припинила діяльність. Але сам досвід створення такої школи, у якій навчали виготовляти та проектувати іграшки на традиційній основі, потреба у її існуванні викликають певне зацікавлення і є актуальними в нинішній час.

Нетривкість дерева та доволі запізнілий інтерес до колекціонування іграшок призвели до того, що найдавнішими у музейних збірках є твори, датовані лише початком XX ст. Одна з найбільших колекцій яворівських іграшок зберігається у Музеї етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України. До її складу входять уже згадувані раніше коники, різноманітні варіанти візочків, іграшкові меблі, музичні інструменти тощо. Асортимент іграшок, їх пластичне та орнаментальне вирішення, а також аналогії з описами, поданими в історичних джерелах, свідчать, що вони є традиційними типами. Відповідно до тематики та особливостей функціонування іграшки як об'єкту, предмету гри і засобу для виховання, розвитку дитини їх можна поділити на сім типологічних груп, які складаються з окремих типів.

1) Іграшки, які зображують тварин: коник, птах.

2) Музичні інструменти: деркач, тарахкальце, свисток, сопілка, скрипка.

3) Меблі: скриня, столик, кріселечко, диван-"бамбетель", колисочка.

4) Засоби пересування: візочок, тачка.

5) Знаряддя праці та господарський інвентар: молоток, ножик тощо.

6) Посуд та кухонне начиння: горнятко, збаночок, мисочка, маслобійка, ложка, валки для розкачування тіста тощо.

7) Іграшки, які не мають прототипів у природі та предметному світі: "коліщатко", яке приводиться в рух за допомогою шнурка, "чашечка з кулькою" — складається з круглої палички, один кінець якої завершується круглим заглибленням у формі чаші, а до другого прив'язана мотузкою кулька.

Іграшки перших шести груп зображували істот чи предмети, існуючі у реальному житті, тобто іграшки-образи, іграшки-моделі. Відповідно гра з ними полягала у відтворенні побуту, господарсько-трудової, обрядової діяльности дорослих, що жили поряд з дитиною. Завдяки цьому вони не лише забавляли дитину, а, розширюючи її знання про навколишній світ, готували до майбутнього дорослого життя, сприяли освоєнню трудових навичок, знайомили з традиціями. На відміну від них, іграшки сьомої групи, які не мають аналогів у навколишньому світі, були засобами до рухливих та логічних ігор. Розважаючи, вони передовсім загартовували дитину фізично, розвивали її спритність, увагу, винахідливість, логічне мислення.

Для виготовлення іграшок яворівські майстри використовували дерево місцевих порід, але перевагу надавали м'яким — осиці, липі, тополі, сосні. Деякі породи мали цільове призначення. Так, тверду і водночас еластичну деревину явора використовували для виготовлення коліщат до возиків; їх при збиранні потрібно було розпарити у гарячій воді, а тоді натягнути на вісь. Найкращою для роботи вважалась свіжозрубана та невисушена деревина, тобто та, яка ще не втратила пластичних якостей і добре піддається художньому опрацюванню.

При обробці дерева користувались нескладними інструментами та пристосуваннями. Попередню обробку проводили за допомогою пилки та сокири. Відібране для роботи дерево спочатку обтесували, розрізували на валки, які пізніше відповідно до розміру іграшки розколювали на тонкі прямокутні дощинки. Усі інші операції — від обробки окремих конструктивних деталей до моделювання відповідної форми зображуваної фіґурки чи предмета — виконували на верстаті простої конструкції — "кобилці". Процес обробки полягав у застосуванні різних технологічних методів: вистругування, витесування, вирізування. Універсальним інструментом при цьому був дворучний висний ніж-вісняк. За його допомогою, затиснувши дощинку у верстаті, зістругували її поверхню, надавали їй відповідної товщини, вирізували силуети фіґурок, профілювали стінки візочків, колисок тощо, а також досягали відповідної гладкості поверхні, що було необхідною умовою для доброякісної і безпечної іграшки. Готові вирізані частини скріплювали за допомогою дерев'яних кілочків або з'єднували в паз.

Яворівські майстри тонко відчували і широко використовували багаті пластичні можливості та природний колір дерева. Виявляючи красу дерева як матеріалу, точними, вивіреними методами різьби вони досягали чітких, лаконічних форм, які поєднували з оригінальністю та виразністю конструкції.

Завершували роботу над створенням іграшки декоративним розписом. Його виконували пензлями, виготовленими власноруч із котячої шерсти. У розписі застосовували обмежену, проте соковиту палітру барв — синю, червону, зелену, жовту, які викликають асоціації з не менш колоритною яворівською вишивкою та одягом. Їх наносили на нефарбований чистий фон дерева. Тому надзвичайна живописність та неповторність колористичних вирішень досягалась здебільшого не кількістю кольорів, а їх підбором, поєднанням та співвідношенням.

Пристрасть до того чи іншого кольору у народному мистецтві, як правило, можна пояснити його смисловим навантаженням, яке сягає своїми початками глибокої давнини. Втративши первісний смисл, колір продовжує існувати як декоративний елемент. Багатство насичених червоних, жовтих, зелених, синіх барв символічно перегукується з місцевою природою: ланами стиглих хлібів, лісовими хащами, блакиттю неба, пломеніючою ранковою та вечірньою зорею. До певної міри колористичне багатство та гармонія барв пояснюються також знанням та майстерним використанням місцевих рослинних барвників. Дерева, кущі, трави не лише своїм цвітінням підказували колористичний лад, але й були сировиною для фарбування. Ще на початку XX ст. у Яворові для одержання барвників застосовували природні матеріали. Жовту фарбу отримували із ягід "шатлаку" (місцева назва). А для виготовлення фарби зеленого кольору використовували листя рослини, яку в народі називали "лабас"[34].

Орнаментальні композиції розпису забавок ґрунтувалися на традиційних для місцевих видів художньої творчости — розпису скринь, вишивки — квітково-рослинних мотивах, що є особливими і не зустрічаються у дерев'яній мальованій іграшці інших етнографічних районів України. Своєрідною основою була "вербівка" — вигнута галузка з розміщеними

[34] Чугай Р. В. Народне декоративне мистецтво Яворівщини...— С. 78—79.

по обидва боки краплеподібними листочками. Іноді довкола вербівки обводили плавну лінію, створюючи мотив "качечки", або ж завершували стилізованою квіткою — "розеткою", "ружею". Галузку найчастіше малювали червоною фарбою, а листочки почергово чи по різні сторони галузки червоною і зеленою. Традиційним у розписі був також мотив "колка" — два або три концентричних кола, окреслені смугами червоного та зеленого кольорів. У середину кола вписували восьмипелюсткові "ружі" або "вербівки". Деколи його центральну частину цілком замальовували червоним кольором. Такий мотив дістав назву "сонечко". Для створення єдиної композиційної картини основні елементи розпису доповнювали цяточками, хвилястими лініями тощо. Найпростішим поєднанням цих мотивів одержували безліч різноманітних варіантів декоративного оздоблення іграшок.

Своєрідности розписові надавали як орнаментальні мотиви, їх колорит, компонування, так і особливості його виконання. У розмальовуванні іграшок існувала певна послідовність. Спочатку краї іграшки обводили — "обтягували" червоною фарбою, з внутрішньої сторони червоний колір підсилювали жовтим — "зощелювали". На лицьових поверхнях — боковинах і причілках возиків, запліччях кріселечок, столиках, корпусові коників — перед нанесенням основних елементів розпису утворювали "сітку" у вигляді жовтих смуг, плям. На ній та обіч неї зеленою та червоною фарбами малювали "вербівки", "ружі", "розетки", "колка". Жовтий колір гармонійно пов'язував орнаментальні мотиви, надаючи розписові композиційної цілісности. Малюнок виконували без попереднього контурного розмічування, вільно нанесеними, ескізними, але водночас динамічними мазками. Така доволі імпровізаційна манера розташування його елементів утворювала своєрідний, неперевантажений та легкий за ритмом орнамент.

Яворівська іграшка при спільності, передовсім типологічній, із загальноукраїнською та слов'янською відзначається своєрідними локальними рисами. Особливе місце тут займають іграшки з кониками. Композиційно ці іграшки вирішені раціонально і надзвичайно просто. Усі вони мають плоску прямокутну дощинку — основу, на якій розташований один або два коники, візок тощо.

Сама фіґурка коника, вирізана у манері профільного силуету з крутими вуглуватими зрізами, передає найхарактерніші ознаки тварини — туловище з ледь вигнутою спиною, яка переходить у шию, опущена вниз голова. Доповнюють її окремо виготовлені чотиригранні палички-ноги.

У принципі пластичного трактування, простій, лаконічній формі яворівських коників вбачається їхній зв'язок з традиціями давньої слов'янської пластики. Стилістично вони близькі до середньовічних скульптурок із Новгорода[35], а також виявляють спільні риси з аналогічними ґданськими фіґурками[36], які зображують той же узагальнений виразний образ-символ, виконаний найпростішими методами вирізування. Однак у той час, коли фіґурка коника зберегла ознаки давніх зразків, сама іграшка зазнала суттєвих змін, передовсім у композиційному вирішенні. Серед іграшок першої половини XX ст. бачимо зразки, на підставці-основі яких розгорнулись своєрідні мініатюрні жанрові сцени. Прикладом групової

[35] Колчин Б. А. Новгородские древности.— М., 1971.— Рис. 19, табл. 38.

[36] Gdańsk Wczesnośredniowieczny.— Gdańsk, 1959.— T. 1.— S. 131, Tabl. XI.

композиції яворівської народної іграшки можуть бути коники з візочками. Причому слід відзначити, що, незважаючи на те, що іграшки в основному повторювали один сюжет, існували варіанти компонування — на підставці з одним чи двома кониками розміщували віз[37], сани, "драбиняки"[38]. Інколи їх доповнювала схематично зображена фіґурка візника, яка також мала декілька варіантів трактування — її або вирізували, або виточували. Урізноманітнювали також елементи одягу візника — в капелюсі чи без нього. З'являлися й інші риси жанровости, наприклад, до фіґурки коника прикріплювали віжки[39]. Тематично ці іграшки відображали навколишню дійсність, сільські будні, які завдяки творчій фантазії народних майстрів перетворились у самобутнє коло образів. При цьому їхня життєва достовірність художньо осмислена, опоетизована так, що у кожному з випадків позбавляє ці іграшки буденности, ординарности, органічно поєднуючи реальну основу з давньою символічністю. Завдяки цьому іграшка активно діяла на почуття та уявлення дитини як своїм змістом, так і формою. Водночас і форми коників сприймалися по-іншому. Вони позбавлені властивої середньовічній пластиці монументальности, статичности. Натомість у них більше декоративности. Яворівські іграшки з кониками, як правило, оздоблені розписом, нанесеним вільними мазками пензля по світлому фонові дерева. Традиційні рослинні мотиви — "вербівки", "розетки", виконані у барвистій жовто-червоно-зеленій гамі кольорів, легко, невимушено вкривають корпус коника, боковини, причілки візочків. Вони прекрасно пов'язані як з фактурою, так і з формою забавки, виявляють її особливості, поглиблюють образність. Так, концентричні кола на боках вказують на силу і міць коника, а гнучкі "вербівки" уздовж шиї створюють враження про рух. Ескізний, динамічний прийом виконання розпису посилює ідею руху, підкреслену в образі також композиційно, тобто безпосереднім використанням механічного руху.

У групі звукових іграшок на Яворівщині, як і в інших етнографічних районах України та сусідніх з нею країнах (Словаччині, Польщі), поширеними були деркачі. Цей тип іграшок вирізняється розмаїттям конструктивного вирішення, а також чисельністю локальних назв — деркач, тарахкало, туркало, робчало; у поляків — однокрилий вітрячок, словаків — рабкач. Яворівський деркач складається із зубчастого циліндричного валика з ручкою, на осі якого закріплена прямокутна рамка, утворена двома вертикальними і однією горизонтальною стінкою; у середині рамки знаходиться тонка пластинка — "язичок", один кінець якого прикріплений до вертикальної стінки рамки, а інший впирається у міжзубову впадину валика. Гра із деркачем полягає у тому, що при обертанні рамки навколо осі "язичок", перескакуючи через зубці, тобто рухаючись по зубцях, створює звук, подібний на дирчання. Аналогічну конструкцію мають полтавські деркачі, рабкачі з осередку Стара Тура[40] у Словаччині. Характерною особливістю яворівських деркачів є те, що, як і інші іграшки цього осередку, вони оздоблені декоративним розписом. Але його

---

[37] Музей етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України (далі — МЕХП), інв. № 18590, 18622.

[38] Там само.— Інв. № 18624.

[39] Там само.— Інв. № 18587.

[40] Michalides P. Ľúdové hračky na Slovensků.— Bratislava, 1972.— S. 116, 118.

Народний майстер Юлія Прийма зі своїми роботами. Місто Яворів Львівської области. *Фото. 1992 р.*

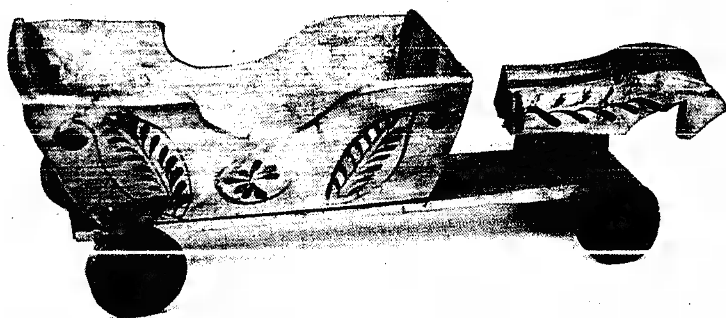

Візочок. Місто Яворів Львівської области. Осика, столярні прийоми, розпис аніліновими фарбами. *Перша половина XX ст. МЕХП*

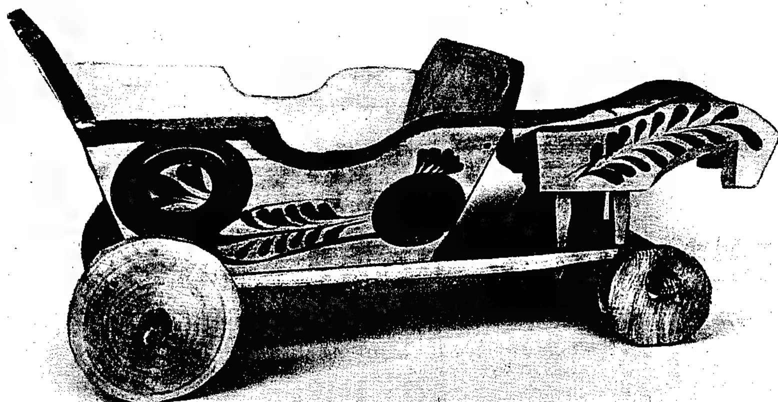

Візочок. Місто Яворів Львівської области. Автор В. Прийма. Осика, столярні прийоми, розпис аніліновими фарбами. *1975 р. МЕХП*

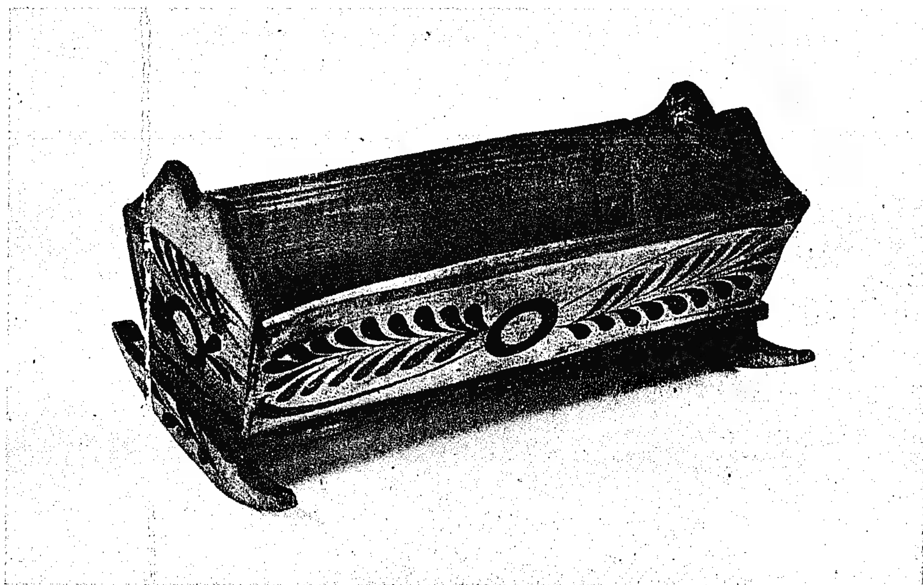

Колиска. Місто Яворів Львівської области. Осика, столярні прийоми, розпис аніліновими фарбами. *Перша половина XX ст. МЕХП*

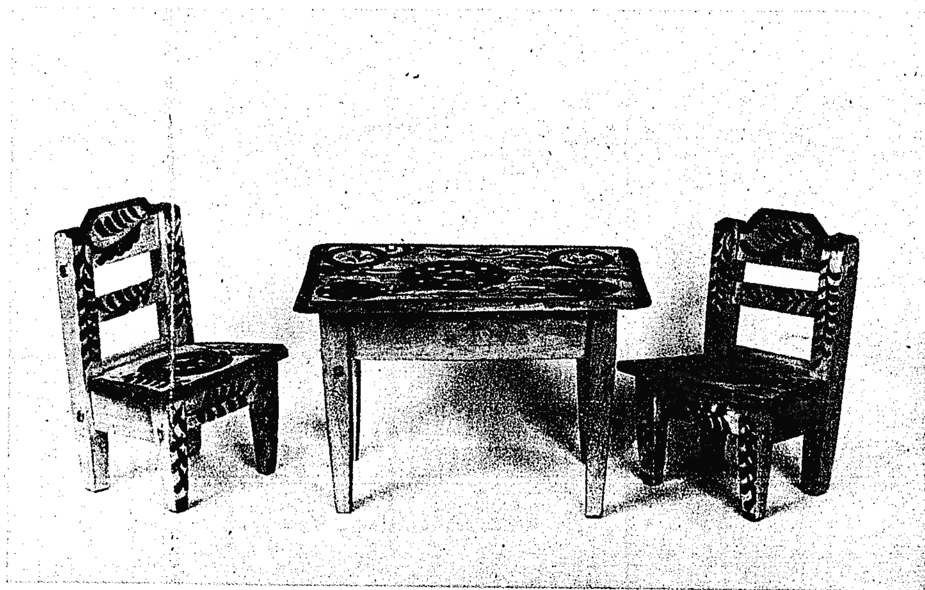

Іграшкові меблі. Столик з двома кріселечками.
Місто Яворів Львівської области. Автор В. Прийма.
Осика, столярні прийоми, розпис аніліновими фарбами. *1974 р. МЕХП*

1/2 15 626-6

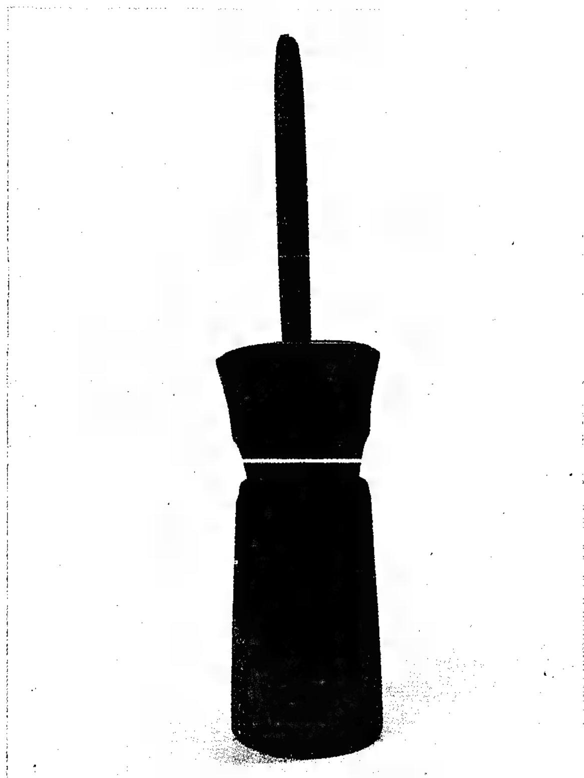

Масничка. Місто Яворів Львівської області. Липа, точення, різьблення, розпис. *Перша половина XX ст. МЕХП*

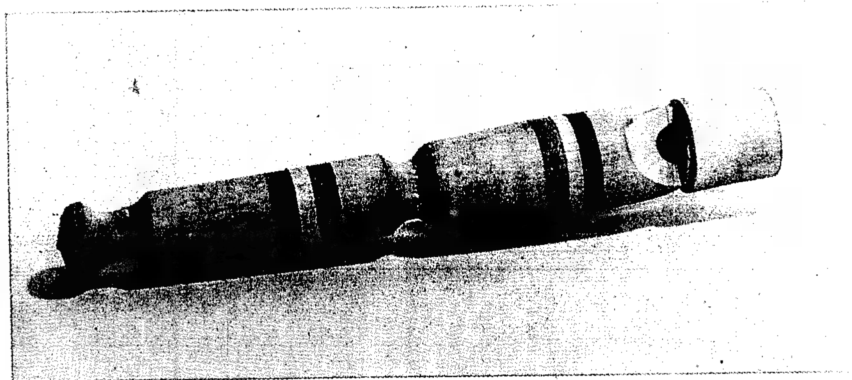

Свисток. Місто Яворів Львівської області. Автор С. Горох. Липа, точення, різьблення, розпис аніліновими фарбами. *1976 р. МЕХП*

характер дещо стриманий — один або два рядки краплеподібних листочків, нанесених уздовж вертикальних стінок рамки. У пізніших зразках їх доповнює червона смуга, яка обводить краї рамки по периметру. Деколи валик та "язичок" пофарбовані у червоний або жовтий колір.

Доволі поширеним видом звукових іграшок є тарахкальця, що мають форму невеликої квадратної чи трапецієподібної скриньки з держаком. Горошини, що містяться усередині скриньки, під час руху вдаряються у стінки і створюють звук.

Тарахкальця виготовляли в основному для малюків, відповідно й розмальовані вони яскравіше. Поверхню скриньки з усіх боків оздоблює рослинний орнамент, виконаний на чистому чи попередньо пофарбованому у жовтий колір дереві.

Звукові іграшки, очевидно, також становлять давній пласт традицій, пов'язаний з релігійними віруваннями. Як відомо з етнографічних джерел[41], предметам, що видають звук, подібний до гуркоту, клекоту, брязкання, слов'яни приписували магічні властивості і використовували під час щорічних весняних обрядів. Релікти цих вірувань ще довго зберігались у народі, а з часом вони, як забава, закріпились у дитячому середовищі[42]. Зокрема деркачі наприкінці XIX — на початку XX ст., а подекуди й у нинішній час крім ігрової, розважальної виконували також обрядову функцію[43]. Їх давали дітям у період передвеликодніх страсних днів (від Великого Четверга до Великої Суботи) з метою "відлякування" злих духів. Після "проведення ритуалу" деркачі залишались у дітей і використовувались ними у звичайних іграх.

Виготовляли у Яворові також малі моделі музичних інструментів — іграшкові скрипочки. Зовнішнім виглядом вони подібні до справжніх, мають резонансну скриньку, гриф, кілочки для натягування струн і навіть самі струни із кінського волосу або металеві, смичок. Іграшкові скрипочки виготовляли також на Подніпров'ї. Їм властиві видовжені форми і скупий декор у вигляді тонкої лінії, яка окреслює контур скрипочки. На відміну від подніпровських, у розписі яворівських скрипочок простежується декілька варіантів орнаментальних композицій. Найуживанішою є композиція[44], головним елементом якої виступають "колка" із вписаними у їх центр "ружами". "Колка" розташовані так, що одне з них знаходиться посередині лицьової поверхні скрипочки, а чотири інші — по різні боки від нього. Наступну композицію[45] творять два "колка", розміщені одне за другим. Трапляються також варіанти розписів з "вербівками"[46]. За принципом розташування елементів їхні композиції подібні до першої — посередині "колко" і "вербівки" навколо нього. Основні елементи розпису доповнюють довільно "розкидані" на поверхні "цяточки", краплеподібні листочки тощо. Ці мотиви гармонійно поєднані та добре вписані в округлі форми скрипочок, що надає їм композиційної цілісности.

---

[41] Moszyński K. Kultura ludowa słowian.— Kraków, 1934.— Cz. II.— Z. 1.— S. 271.

[42] Динцес Л. А. Русская глиняная игрушка.— М.— Л., 1936.— С. 63; Соколова В. К. Весенне-летние календарные обряды русских, украинцев и белоруссов.— М., 1979.— С. 269.

[43] Інститут народознавства НАН України, архів, ф. 1, оп. 2, спр. 338, зош. 1, с. 8.

[44] МЕХП, інв. № 18542.

[45] Там само.— Інв. № 42686.

[46] Там само.— Інв. № 18540, 24090.

Одним з найпоширеніших видів яворівських забавок були іграшкові меблики — скрині, столики, кріселечка, дивани-“бамбетлі”, колисочки. У музейній колекції збереглися як окремі зразки[47], так і комплекти[48] цих іграшок. Формою вони повторюють справжні меблі — ті, які побутували у яворівських хатах. Кожен предмет оздоблений традиційним розписом. Композицію візерунка визначає конфіґурація виробу. Але основною його особливістю є довільне, невибагливе розташування на площині, з дотримуванням, однак, загальної рівноваги кольорових плям. Малюнок розпису творять ланцюжки стилізованих рослинних мотивів, вигнутих “вербівок”, які обвивають концентричні кола з “розетками”, “ружами”, “сонечками”. Барвистий, вдало скомпонований на поверхнях мебликів орнамент змінює враження про їх масштаби, надає іграшковости, створюючи образ радісного лялькового побуту, породженого уявою дітей.

Поряд із іграшками столярних форм на Яворівщині у першій половині XX ст. побутували також іграшкові вироби токарних форм. Їх асортимент складав мініатюрний посуд: горнятка, блюдечка, глечики, маслобійки, чайні та столові сервізи, а також дитячі музичні інструменти: свистки, сопілки. Ці іграшки мають досконалі, ретельно виточені форми, оздоблені довкола тоненькими різьбленими, тисненими або мальованими пасочками.

Підсумовуючи аналіз розвитку яворівської народної іграшки кінця XIX — початку XX ст., відзначимо, що її зразки засвідчують цілком сформовану художню систему, яка поряд з ознаками споріднености із загальноукраїнськими та слов'янськими традиціями виявляє своєрідні локальні риси. Вони відзначаються багатством асортименту, порівняно невеликими розмірами іграшок, для кожної з яких існують усталені принципи пластичного та орнаментального втілення образу чи форми предмета. У розписі іграшок відсутня надмірна перевантаженість декором, строкатість, застосовані помірно яскраві, тактовно поєднані орнаменти, які добре гармоніюють з чистим тлом дерева.

Успадковуючи давні традиції та зберігаючи художнє розмаїття, яворівська іграшка продовжувала свій розвиток у наступні періоди.

У 50-х рр. XX ст. на базі колишньої кооперативи була організована художньо-промислова артіль імені Т. Шевченка, яка об'єднала багатьох яворівських майстрів. Асортимент виробів артілі складали відомі столярні типи — візочки, коники, пташки — та точений іграшковий посуд. У колекції Музею етнографії та художнього промислу зберігаються зразки глечиків[49], маслобійок[50] тощо, іграшковий чайний сервіз[51], виготовлені майстрами цієї артілі.

У руслі локальних традицій продовжували працювати талановиті яворівські майстри В. Прийма, С. Тиндик, С. Фірчук, С. Лопачак, С. Горох та інші. Особливу увагу привертає творчість Василя Прийми. Про його творчий доробок писали дослідники народного мистецтва[52]. 50—60-ті рр.

---

[47] МЕХП, інв. № 18494, 18502.

[48] Там само.— Інв. № 18496.

[49] Там само.— Інв. № 18476—18479.

[50] Там само.— Інв. № 18468—18470.

[51] Там само.— Інв. № 19241—19260.

[52] Чугай Р. В. Народне декоративне мистецтво...— С. 103—108; Гургула І. Народне мистецтво західних областей України.— К., 1968.— С. 53; Гургула І., Чехович С. Народні майстри.— Львів, 1959.— С. 35—36; Будзан А. Ф. Різьба по дереву в західних областях України.— К., 1960.— С. 98.

були особливо плідними для майстра. За цей період він створив велику кількість оригінальних робіт, які експонувалися на виставках, поповнили збірки музеїв Києва, Львова, Санкт-Петербурґа[53]. В асортименті творів В. Прийми вирізняються численні варіанти іграшок [illegible] кониками, у яких коник[54], коник з вершником[55] або пара коників і візочок традиційно розташовані на підставці з коліщатками. Творчо підходив майстер і до пластичного вирішення окремих конструктивних частин іграшок. Так, в одних фіґурках тварин бачимо експресію, динамізм, в інших навпаки — урівноваженість, статику. Різноманітно потрактованими є також візочки. Вони мають прямі, профільовані чи каркасні стінки. Окрему групу серед творів майстра становили меблики для ляльок. Він виготовляв їх комплектами: столик з двома кріселечками[56] або повний набір меблів[57]. Майстер намагався урізноманітнювати малюнок розпису. Користуючись традиційними мотивами, поєднував їх у різні орнаментальні та колористичні композиції.

Оригінальною у конструктивному вирішенні є виконана В. Приймою іграшка "гультяї". Її складає прямокутна основа з двома колесами, на якій прилаштовані циліндричні підставки із зображеними у танку фіґурками. Під час руху іграшки ці підставки обертаються навколо осі, створюючи враження, що фіґурки танцюють.

У 50-х рр. внаслідок широкого впровадження токарних верстатів щораз більше яворівських майстрів почали виготовляти точені іграшки. У цьому напрямку працювали С. Тиндик та М. Ференц. С. Тиндик створював механічні іграшки, у яких поєднував давні столярні форми з точеними[58]. М. Ференц при виготовленні своїх творів йшов від природної округлої форми дерева, використовуючи для посилення виразности образу плавні взаємопереходи конічних, еліпсоподібних, круглих та циліндричних форм. Його вироби — це окремі фіґурки людей, пташок та тварин.

Властивою ознакою точених іграшок є зміна манери розпису, збагачення його кольорової ґами. Ці іграшки [illegible] основному вкриті суцільним шаром фарби, який створює фон для нанесення рис обличчя, елементів одягу, оздоб, прикметних ознак тварин, предметів тощо. Одяг фіґурок людей виконаний у народному стилі і передає властиві для Яворівщини вишивані сорочки, кабати, шорци, головні убори — бавниці у жінок, капелюхи у чоловіків[59]. Поряд із традиційними зеленою, жовтою, червоною, синьою барвами домінують біла та чорна.

Разом з тим у яворівській іграшці 50—60-х рр., унаслідок посилення впливів соціально-економічного розвитку на сферу традиційної культури, відбувається постійний поступовий процес, пов'язаний із зміною характеру ужитковости народної іграшки, яка стає не стільки предметом гри, скільки оздобленням, прикрасою, сувеніром. Нове середовище побутування у свою черґу спричинило формування інших художніх образів, оновлення асортименту, позначилось на стилістичній спрямованості, масовості

[illegible] Чугай Р. В. Народне декоративне мистецтво...— С. 107.
54 МЕХП, інв. № 75398.
[illegible] Чугай Р. В. Народне декоративне мистецтво...— С. 108.
[illegible] МЕХП, інв. № 75398.
57 Там само.— Інв. № 42679, 42680.
58 Чарновський О. Українська народна скульптура.— К., 1976.— С. 79.
59 Чугай Р. В. Народне декоративне мистецтво...— С. 110.

виготовлення. Передовсім помітно скорочується виготовлення столярних іграшок. На початку 70-х рр. їх виробляли лише деякі майстри: В. Прийма, С. Лопачак, С. Фірчук, С. Горох, В. Айхлер, С. Процик, І. Ліщин, О. Кокоруз. У Музеї етнографії та художнього промислу збереглися окремі роботи цього періоду. Це в основному роботи В. Прийми — коник[60], візочки[61], іграшкові меблі[62], С. Гороха — скрипочка[63].

Виробництво іграшок як нерентабельної продукції припинили також художньо-промислові комбінати*. Натомість запровадили виготовлення сувенірів.

Для точеної іграшки цього періоду властивою є оповідність, звернення до сюжетних тематичних композицій. Помітно збільшуються розміри фіґурок. Це, відповідно, позбавляє їх іграшковости, наближує до декоративної пластики малих форм. Змінюється також й сам зміст творів. У них майстри намагаються відобразити сучасні їм теми, навіяні життям, власним досвідом чи взяті із інших видів мистецтва та літературних творів. Так з'являються композиції "Цирк", "Весілля", "Дятли", "Квочка з курчатами" та інші. Водночас наполегливі вимоги тематичних виставок відображати нові форми колгоспного побуту, військову та історичну тематику приводять до появи незвичайних сюжетів, вирішених доволі наївно і прямолінійно. Прикладом їх є багатофіґурні композиції "Парад", "За Наполеоном", "Птахоферма" та інші. Як прикмети часу, у наступні роки ці тенденції виявляються з більшою силою, поглиблюючи кризові процеси у розвитку яворівської іграшки. Осередок поступово згасає. З кожним роком стає усе менше майстрів, які займаються виготовленням іграшок. На початку 90-х рр. на Малому Передмісті їх виробляють лише два майстри — Прийма Ю. і Лопачак С. Юлія Прийма — дочка відомого майстра В. Прийми — виготовляє іграшки, але переважно на виставки, на замовлення. Її твори, виготовлені у різні роки, можна побачити в експозиції та фондах музеїв Львова, Києва та інших міст. Формою вони повторюють роботи її батька. Це різноманітні варіанти іграшок з кониками, набори мебликів, "качечки". Особистий почерк майстрині визначає декоративний розпис. У його основі лежать давні традиції, але наявна деяка відшліфованість, викликана, очевидно, спрямуванням на музейні замовлення. У розпис Ю. Прийма вводить багато дрібних елементів — різних за розміром "цяточок", хвилястих ліній, "кривульок", "змійок", які доповнюють орнамент і композиційно урівноважують основні мотиви.

Через похилий вік С. Лопачака в асортименті його виробів є лише два види забавок: "качечки" з рухомими крилами та деркачі, вирізані та розписані на один лад. Однак їх чітка пластика, своєрідно скомпонований малюнок свідчать про багатолітній досвід цього майстра.

Отже, нинішнє становище іграшкового промислу у Яворові вкрай загрозливе. Зважаючи на гостроту цієї проблеми, в останні роки питанням збереження та розвитку яворівської іграшки почали приділяти більше

---

[60] МЕХП, інв. № 75401.

[61] Там само.— Інв. № 75396, 76284.

[62] Там само.— Інв. № 76285, 76286.

[63] Там само.— Інв. № 76287.

* Після ліквідації артілі у 1960 р. іграшки у Яворові виготовляли промкомбінат № 2, організований на базі артілі, і промкомбінат № 1.

уваги в училищі художніх ремесел у селищі Івано-Франковому Львівської области, яке по суті є спадкоємцем Забавкарської школи*.

Певні зусилля для збереження промислу прикладають керівники місцевих шкіл. Виготовлення іграшок введено до учбових програм [illegible] трудового навчання, гуртків дитячої та юнацької творчости, у яких діти засвоюють народні традиції у процесі творчости.

Яворівська народна іграшка, як елемент національної культури, повинна знову зайняти належне місце у вихованні сучасної дитини. Зберегти та відродити її може лише розумне, творчо осмислене звернення до прадавніх традицій народного мистецтва.

Ludmyla GERUS

FOLK TOY OF YAVORIV: HISTORY AND CONTEMPORARY PROBLEMS OF DEVELOPMENT

The Yavoriv folk toy is considered as an art phenomenon, genetically connected with all-Ukrainian and Slavonic traditions. The formation and development of this craft are presented historically. Of particular interest to the researcher are the manufacturing technology, decoration, types and aesthetics of the toy. Developmental tendencies, and the problems the folk-toy craft faces today are analysed.

* У 1946 р. [illegible] базі Яворівської школи деревного промислу було відкрито професійно-технічне училище художніх ремесел, яке у 1968 р. перенесене у селище Івано-Франкове.

Михайло ГЛУШКО

РЕЛІКТИ ВОДНОГО ТРАНСПОРТУ ПОЛІЩУКІВ КИЇВЩИНИ

Традиційний водний транспорт українців ще не став об'єктом спеціального дослідження у сучасній етнографічній науці. Деякі його різновидності та загальні особливості висвітлюються в окремих історико-етнографічних працях регіонального характеру[1]. Однак цього явно недостатньо для комплексного аналізу становлення і розвитку водного транспорту в Україні, ступеня побутування і меж поширення основних його типів, визначення регіональних рис і локальної специфіки кожного з них тощо.

Особливо невтішна перспектива вивчення народних засобів пересування на території Київського Полісся, яка найбільше постраждала внаслідок Чорнобильської катастрофи. Достатньо лише вказати, що після цієї аварії весь Чорнобильський район (за винятком кількох південних сіл)[2] відійшов до зони відчуження, а більше двох десятків сіл Поліського району відселені упродовж 1986—1994 рр. Багато елементів традиційного водного транспорту було втрачено під час спорудження Київського водосховища, адже тоді також виселили десятки давніх прибережних населених пунктів, розміщених уздовж Дніпра та його приток. Тим часом роль водних засобів пересування у виробничо-транспортному побуті місцевих жителів у минулому важко переоцінити, що зумовлювалося цілим рядом об'єктивних чинників — природно-географічних, соціально-економічних, культурних. Уже з цього погляду запропоноване дослідження актуальне і своєчасне.

На території Київського Полісся налічується кілька великих водних артерій — Дніпро, Прип'ять, Уж, Тетерів. Оскільки прирічкові села з-над перших двох виселені, можливість збору фактичного польового матеріалу про водний транспорт тутешніх поліщуків втрачено уже назавжди. На

---

[1] Бураковская Н. И., Титов В. С., Шляхтовский А. С. Пути сообщения и средства передвижения//Полесье. Материальная культура.— К., 1988.— С. 264—269; Гошко Ю. Г. Промисли й торгівля в Українських Карпатах (XV—XIX ст.).— К., 1991.— С. 73—84; Глушко М. С. Шляхи сполучення і транспортні засоби в Українських Карпатах другої половини XIX — поч. XX ст.— К., 1993.— С. 168—218; його ж: Засоби пересування//Поділля: Історико-етнографічне дослідження.— К., 1994.— С. 319—321.

[2] Географічна енциклопедія України.— К., 1993.— Т. 3.— С. 428.

щастя, дещо кращий стан у басейнах Ужа і Тетерева. Проведені в 1994 р. комплексні науково-пошукові роботи в прибережних поселеннях цих водних систем дозволили виявити всі основні типи і зразки традиційних засобів пересування, якими користувались місцеві жителі протягом століть у своєму щоденному господарсько-виробничому побуті. Серед них першочергової уваги заслуговують давні за походженням і технологією виробництва моделі водного транспорту.

Як засвідчують польові етнографічні джерела, у XX ст. на досліджуваній території побутували чотири основні типи річкового транспорту: суцільні довбані "човни", суцільні довбані "човни" з розвернутими бортами, "лодки" із соснової "шальовки" і пороми ("пароми").

Перший тип традиційного транспорту був відомий населенню усього регіону. В окремих населених пунктах (Діброва, Мартиновичі Поліського району) такі човни застосовують до цього часу. В інших селах басейну ріки Ужа (Фабриківка, Стеблі, Тараси, Грезля, Руда Грезлянська, Федорівка) ними користувались ще в 50—60-х рр., потім їх витіснили "лодки" з дощок. У прирічкових поселеннях басейну ріки Тетерева суцільні довбані "човни" побутували до початку XX ст. За повідомленнями старожилів, тут засобом пересування найчастіше служив довбаний розвернутий "човен".

Останні два типи річкового транспорту — "лодка" і "паром" — з'явились наприкінці XIX — у 20-х рр. XX ст. На території Поліського та Іванківського районів основного розповсюдження вони набули після колективізації сільського господарства.

Подане вище діахронне і територіальне побутування різних моделей водного транспорту є унікальним явищем в історії матеріальної культури українського етносу загалом і поліщуків зокрема. Маємо на увазі те, що на інших ріках південних районів Центрального і Західного Полісся, не кажучи про найбільші водні артерії України в цілому (Дністер, Західний Буг, Дніпро, Десну, Південний Буг тощо), суцільні довбані човни і судна з розвернутими бортами давно зникли. Виявлені ж зразки поліських човнів і живе спілкування з місцевими майстрами дозволяють шляхом наочного спостереження та аналізу зафіксованого матеріалу простежити основні етапи розвитку описуваних засобів пересування, еволюцію народної інженерної думки, відновити весь технологічний цикл їх виробництва тощо. А це, власне, для етнографічної науки становить найбільший інтерес.

Як уже відомо, на означення суцільного довбаного і довбаного розвернутого транспортного засобу в поліщуків Київщини вживається загальноукраїнський термін "човен". Жителі басейну ріки Тетерева для означення першого виду човна вживають також слово "дубовка", тоді як прирічкові мешканці басейну Ужа ним не послуговуються зовсім. Такий човен вони називають хіба що "довбанкою".

Термінологічна диференціація різних довбаних суден (нерозвернутих і розвернутих) у поліщуків басейну Тетерева та її відсутність у північних сусідів з-над ріки Ужа є невипадковою. Останнім суцільні довбані човни з розігнутими бортами невідомі донині. Така ситуація видається на перший погляд досить дивною, оскільки в минулому секретами виготовлення човнів з розвернутими бортами володіло населення не тільки басейну

Тетерева, [redacted] й Прип'яті[3], Десни[4] та інших рік України. Дивна вона також тому, що відстань між ріками незначна — кілька десятків кілометрів. Проте осмислення головних причин, які зумовили це явище, дозволяє трактувати його як історичну закономірність.

Зокрема, при аналізі документального матеріалу увагу привертає існування термінологічної диференціації човнів саме у жителів басейну ріки Тетерева. Суцільний довбаний засіб пересування, на відміну від розвернутого, вони називають, як уже відзначалось, ще "дубовкою", але не інакше. Тим часом народних назв судна даного типу відомо значно більше[5]. Тобто є всі підстави стверджувати, що означенням такого засобу пересування місцевим поліщукам послужив саме вид деревини — дуб, з якого його виготовляли в минулому. Відповідні аналоги зафіксовані вченими в інших районах поліського краю[6].

Як свідчать дослідження, майстри цього реґіону намагались виготовляти довбаний човен насамперед з дуба. Це диктувалось функціональними перевагами: на відміну від човнів з м'яких порід дерева (сосни, липи, верби, осики та інших), він служив незмінно два, три і більше десятків років. Крім того, такий "човен пройде в любому місці", "бистроходніший", ніж, наприклад, "лодка", що було особливо важливим для рибальства. Не викликає сумніву бережливе ставлення місцевого населення до прадавніх народних традицій. "До човнів звикли люди",— стверджували інформатори з села Мартиновичів Поліського району.

Однак для виготовлення суцільного довбаного засобу пересування по воді необхідне було дерево зі стовбуром відповідного діаметра — щонайменше 0,5 м. Наявність деревини безпосередньо впливала на побутування того чи іншого типу річкового транспорту у XX ст. У басейні ріки Тетерева найбільші дубові гаї вирубали ще до початку XX ст. Натомість у прибережних лісових масивах ріки Ужа дуби необхідних розмірів для виготовлення "довбанки" зустрічаються й досі. Цьому сприяло, на нашу думку, значне віддалення місцевих гаїв від промислових центрів краю і Києва, а також інтенсивне їх освоєння у другій половині XIX — на початку XX ст. уздовж повноводніших рік — Прип'яті, Дніпра, Десни, того ж таки Тетерева та інших[7]. Оскільки ж дубових човнів не розганали[8], то зрозуміло, що й поліщукам басейну ріки Ужа засоби пересування з розвернутими бортами не могли бути відомі. Поодинокі випадки використання для цієї мети сосни (село Зелена Поляна Поліського району), липи (села Федорівка, Руда Грезлянська) або верби (села Мартино-

[3] Див.: Масленникова Л. И. Из полесской терминологии транспорта//Лексика Полесья: Материалы для полесского диалектного словаря.— М., 1968.— С. 161—192; Этнаграфія Беларусі: Энцыклапедыя.— Мінск, 1989.— С. 240, 531; [Заглада Н.] Рибальство/Публ. В. Борисенко//Родовід.— 1992.— № 3.— С. 35 (іл.).

[4] Онищук В. Виріб човна в с. Старосіллє Остерського повіту на Чернігівщині//Матеріали до етнології й антропології.— Львів, 1929.— Т. 21—22.— С. 7—24.

[5] Масленникова Л. И. Из полесской терминологии...— С. 172, 174, 179, 180, 191; Бураковская Н. И., Титов В. С., Шляхтовский А. С. Пути сообщения...— С. 266.

[6] Масленникова Л. И. Из полесской терминологии...— С. 191.

[7] Бураковская Н. И., Федына Р. И. Лесные промыслы//Полесье. Материальная культура.— К., 1988.— С. 236—242.

[8] Бураковская Н. И., Титов В. С., Шляхтовский А. С. Пути сообщения...— С. 266.

А

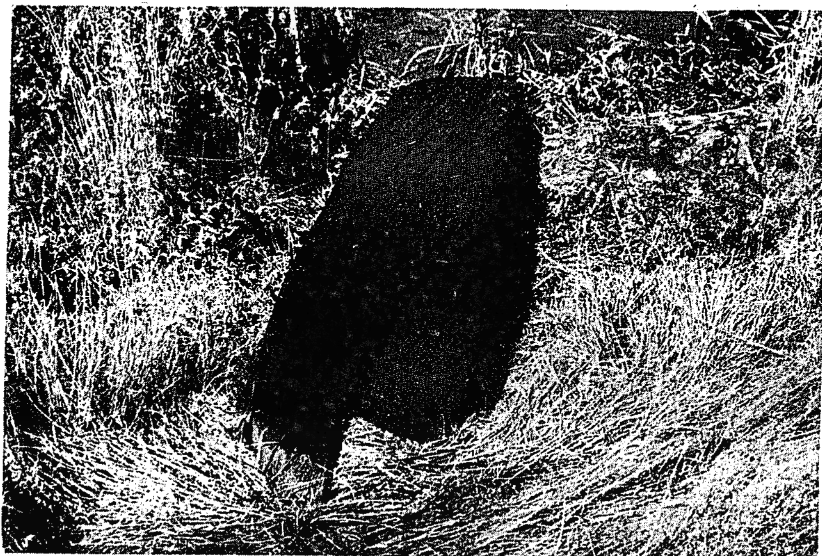

Б

Довбаний дубовий човен: *А* — вигляд зверху; *Б* — вигляд днища. Село Мартиновичі Поліського району. *Фото. 17 вересня 1994 р.*

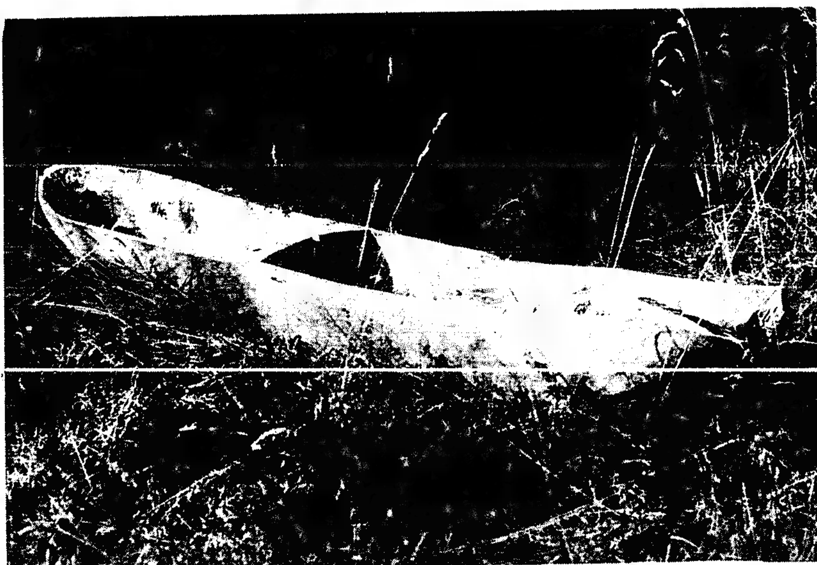

Дубова "довбанка". Село Мартиновичі Поліського району.
Фото. 17 вересня 1994 р.

Довбаний човен ▪ "обшивкою". Село Мартиновичі Поліського району. *Фото. 17 вересня 1994 р.*

А

Б

Довбаний вербовий човен з розвернутими бортами:
А — вигляд зверху з боку корми; *Б* — вигляд днища.
Село Оране Іванківського району. *Фото. 25 вересня 1994 р.*

Інструменти для виготовлення довбаного човна:
“копили” з прямим і жолобоподібним вістрями, “шклубка”.
Село Оране Іванківського району. *Фото. 25 вересня 1994 р.*

Майстер-човняр Олексій Снітко на засобі пересування власного
виробництва. Село Оране Іванківського району.
Фото. 25 вересня 1994 р.

вичі, Тараси) не могли суттєво вплинути на зміну традиційної технології виробництва "довбанок".

Отже, виявлені під час етнографічної експедиції райони розповсюдження двох давніх типів річкового транспорту на території Київського Полісся у XX ст. є цілком закономірним явищем. Зауважимо також, що відсутність у басейні ріки Ужа суцільних довбаних човнів із розігнутими бортами не є винятком в Україні. Не розпарювали колод і не виготовляли таких засобів пересування по воді й жителі західної частини Полісся[9].

Будь-який тип примітивного річкового судна умовно складається з чотирьох частин — передка, корми, днища і бортів. Передок, незалежно від засобу пересування (човен чи лодка), поліщуки Київщини повсюдно називають "носом" ("носком"). Народних означень корми побутує значно більше: "зад" (села Діброва, Зелена Поляна), "п'ята" (село Діброва), "п'ятка" (села Мартиновичі, Зелена Поляна), "пуха" (села Тараси, Грезля, Руда Грезлянська), "пушка" (села Оране, Богдани, Фрузинівка Іванківського району), "жопа" (село Федорівка). Борти і днище вони називають загальноукраїнськими відповідниками — "борт" і "дно" ("днище").

Технологічний цикл виготовлення човна охоплює п'ять послідовних операцій: 1) підбір і заготівля матеріалу; 2) попередня обробка матеріалу; 3) довбання човна; 4) розпарювання колоди і розвертання бортів; 5) закріплення розігнутих бортів.

Перші три операції за технологією і народними методами обробки деревини ідентичні при виробництві човнів обох типів — суцільного довбаного і довбаного з розігнутими бортами, що незаперечно доводить їх генетичну спорідненість. Це ж підтверджує однаковий набір інструментарію, яким користувались майстри-човнярі басейнів Ужа і Тетерева. Зокрема, грубшу чорнову роботу здійснювали "сокирою", серцевину деревини видовбували за допомогою так званого "копила" (із прямим та із загнутим жолобоподібним вістрям), днище і борти шліфували бондарською "склубкою" ("шклубкою"). Дві останні технологічні операції застосовувались при виготовленні довбаних човнів з розвернутими бортами. Порівняно з трьома першими операціями, вони значно пізнішого походження.

Як уже вказувалось вище, для довбаного човна підбирали дерево лише відповідних параметрів: діаметр його стовбура в прикореневій частині мав становити щонайменше 50 см. Інакше транспортний засіб був би надто мілким і непридатним для ефективного використання на воді. Найоптимальнішим вважалося дерево завтовшки 70—80 см. Тоді з нього виготовляли два судна завдовжки 3—4 м кожне.

Існували певні вимоги до часу заготівлі та початкової обробки деревини. Дуб рубали переважно взимку і потім витримували протягом двох-трьох років на свіжому повітрі, щоб він "переболів". Якщо обгнивала кора та верхня оболонка ("обмолола") колоди, то це позитивно позначалося на експлуатаційних якостях транспортного засобу. Тобто такий човен довше зберігався і менше коловся уздовж бортів, на носку і кормі. Якщо ж судно робили з м'яких порід дерева (верби, липи, осики, сосни та інших), то час заготівлі і початкова стадія обробки колоди не мали такого важливого значення. Щоправда, зрубати дерево усе-таки намага-

---

[9] Бураковская Н. И., Титов В. С., Шляхтовский А. С. Пути сообщения...— С. 266.

лись взимку чи ранньою весною, а видовбати човна і розвернути його борти — влітку, коли для останніх операцій були найбільш сприятливі погодні умови.

Виробництво транспортного засобу розпочинали з визначення його зовнішніх контурів: підготовки площадки для довбання та обробки нижньої частини колоди, яка потім служила днищем і бортами. Товсті дубові колоди розколювали на дві половинки, стовбури менших розмірів та заготовки м'яких порід обтесували знизу і з боків, а зверху обрубували. Всю таку роботу майстер виконував звичайною сокирою. Після цього він приступав до найбільш трудомісткої і відповідальної операції — видовбування.

Методи видовбування "дубовки" і річкового судна з розігнутими бортами відзначались деякою технологічною специфікою. Зокрема, для виготовлення розвернутого човна в колоді з обох боків та знизу обов'язково свердлили три ряди контрольних отворів, у які забивали сухі липові кілочки — "сторожки". Останні служили майстрові для орієнтації, щоб він не прорубав дна чи борта, а заодно скрізь витримав однакову їх товщину. Коли транспортний засіб спускали на воду, липові кілочки набрякали і надійно заплішовували штучно утворені дірки.

За повідомленням майстра-човняра Науменка Феодосія Григоровича з села Діброви Поліського району, такі ж контрольні отвори могли свердлити в дубових колодах. Тоді "сторожками" служила ясенова кора. Однак, на його думку, подібні дірки були цілком зайвими, бо утворений з них ряд потім посилював неґативну властивість дубової "довбанки" — колення. Найчастіше товщину дна і бортів такого судна місцеві поліщуки визначали "на опуп" за допомогою пальців та "на око".

"Носком" човна завжди служив тонший кінець колоди, "пухою", навпаки,— товщий. Обробивши передок і задок заготовки ззовні, приступали до видовбування її всередині. На площадці заздалегідь робили розмітку елементів майбутнього транспортного засобу, насамперед передка, корми і бортів. Видовбувати починали тільки з носка. Грубшу роботу виконували сокирою та "копилом" з прямим вістрям, при окресленні бортів і днища користувались лише "копилом" із загнутим всередину жолобоподібним вістрям.

На "довбанці" басейну ріки Ужа залишали посередині, точніше, на 20—30 см ближче до носка, так званий "поріжок" ("порожок") шириною до 20 см, який з'єднував її борти і виконував функцію природної кокори. Зауважимо, що на досліджуваній території виявлено суцільні довбані човни тільки з одним "порожком", тоді як на Прип'яті та водних артеріях сусідньої Білорусі загалом[10], а також інших слов'янських країн[11] побутували річкові судна ще з двома суцільними природними кокорами. Їх кількість зумовлювалася, мабуть, загальною довжиною транспортного засобу. Як відзначали старожили, на ріці Ужі Поліського району найбільші "довбанки" мали довжину до п'яти метрів.

На суднах з розігнутими бортами серцевину колоди видовбували від носка до "пушки" повністю. Після цього внутрішню поверхню водного

---

[10] Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография.— М., 1991.— С. 74 (іл.); Этнаграфія Беларусі...— С. 531 (іл.).

[11] Moszyński K. Kultura ludowa słowian.— Kraków, 1929.— Cz. 1. Kultura materjalna.— S. 668 (fig. 535), 670 (fig. 537), 671 (fig. 538).

засобу пересування шліфували шклубкою "на чисто" — вирівнювали горбики, вичищали ті місця, де не могли або було небезпечно працювати "копилом" тощо. По завершенні цієї виробничої операції товщина бортів човна становила в середньому 2,5—3,5 см. Його днище було трохи товще, оскільки воно зношувалось під час експлуатації.

Виготовлення "дубовки" на цьому, фактично, завершувалось. Щодо довбаного розвернутого човна, то майстрові необхідно було виконати ще дві не менш важливі і технологічно складні операції — розпарити та розігнути його борти, а потім їх закріпити. Жителям басейну ріки Тетерева слугували для виконання такої роботи лише природні чинники — сонце і вода. Тому борти судна розвертали вбоки переважно у Петрівку, коли було жарко. "Довбанку" ставили на сонячне місце і заливали гарячою водою. Заодно обидва борти "розпинали" двома-трьома десятками прямих міцних палок відповідної довжини. Один кінець палки примощували у невеликій зарубинці під вінцем борта, а другий опирався на вигин між днищем та протилежним бортом. Протягом трьох-чотирьох сонячних днів операцію повторювали заново, щоденно побиваючи верхні кінці палок донизу. Коли човен набував необхідної форми, його кілька днів ще сушили на сонці. Тільки після цього палки вибивали, а борти закріплювали натуральними або змонтованими з двох окремих кривуль сосновими (рідше дубовими) дугоподібними кокорами — "ботями". Останні кріпились до бортів і днища дерев'яними кілками. Кількість "боть" залежала від довжини транспортного засобу.

Розпарювання колоди і розвертання бортів човна за допомогою лише природних факторів (сонця і води) та відсутність у басейні ріки Тетерева інших більш досконалих технологій засвідчує примітивність та давнє походження місцевих народних методів обробки деревини. Адже в поселеннях уздовж великих водних артерій України, де річковий транспорт традиційно становив невід'ємну ланку щоденної господарсько-виробничої діяльности, широко побутували технологічно складніші і досконаліші способи виконання зазначених операцій, зокрема за допомогою вогню, диму і пари[12]. Крім того, застосування примітивної технології виробництва човна з розвернутими бортами підтверджує також те, що до XX ст. жителі Іванківського району користувались більше суцільними довбаними "дубовками".

Технологічний цикл виготовлення "довбанки" і розвернутого річкового судна завершували запобіжні охоронні заходи та підготовка їх для використання на воді. Зокрема, відразу намагались осмолити днище транспортного засобу, що значно продовжувало його експлуатаційний вік. До вінчиків бортів кріпили зсередини одну-дві пари (залежно від розмірів човна) невеликих горизонтальних планочок, на яких примощували для сидіння дощечки — "крісла" (село Мартиновичі). В "дубовці" аналогічну функцію виконував також "поріжок".

Народні методи обробки деревини та кількість технологічних стадій виробництва впливали на деякі особливості зовнішньої форми човнів. Відмінності між ними спостерігались насамперед у загальних контурах та окремих їх складових. Якщо "довбанка" мала однакову ширину пере-

[12] Онищук А. Виріб човна...— С. 10—12; Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография.— С. 173.

важно скрізь, то човен з розвернутими бортами був посередині ширший, ніж на передку і в кормі. "Нос" суцільного довбаного судна робили, як правило, заокругленим. Він знаходився на одній горизонтальній лінії з кормою і з'єднувався однакової висоти бортами. Натомість передок розпареного човна порівняно з "носом" довбаного був значно гострішим і видовженішим (до 1 м), а часом навіть припіднятим угору. Тобто його верхня точка знаходилась вище, ніж відповідна точка "пушки". Відрізнялись поліські човни також формою корми: на "дубовках" вона була переважно заокругленою, на розвернутих суднах — дещо видовженою, хоча й значно менше, ніж на передку.

Форма і висота бортів човна безпосередньо впливала на його транспортно-експлуатаційні можливості. Головною вадою описаних засобів пересування була їх мілкість, особливо виготовлених з колод діаметром менше 60—80 см. Жителі Київського Полісся усували цей недолік додатковим заходом — нарощували висоту бортів. Технологічно це була проста і недовготривала операція. Зокрема, із зовнішніх боків на всю довжину транспортного засобу до бортів кріпили дерев'яними кілочками або цвяхами суцільні дощечки ("шальовку") шириною 10—15 см. Такий човен ставав глибшим, відповідно й надійнішим на воді. Точніше, меншою була ймовірність, що його залиє хвиля при неспокійній річці або у непередбачливому випадку. Крім того, ним могли перевезти більше вантажу. Означенням транспортного засобу зі штучно нарощеними бортами в поліщуків досліджуваного краю служить описова назва "човен з обшивкою".

Аналогічне річкове судно фігурує у спільному дослідженні білоруських та українських (львівських) етнографів, де йому присвячено невеличкий абзац[13]. Проте знайомство із змістом останнього викликає значні сумніви щодо достовірності деяких фактів та загальних положень. Зокрема, автори стверджують: "Перехідним типом (виділення наше.— *М. Г.*) від довбанки до човна з дощок була "обшиванка" або "шугалея" ("шугалія") — довбаний човен з осиковою обшивкою у верхній частині бортів [...]. Це типово поліський човен (виділення наше.— *М. Г.*), прототипом якого є давньоруський "набійний" човен".

У поданому тексті першочергового уточнення вимагають дві тези — про "перехідний тип" і "типово поліський човен" з обшивкою. Хоча би тому, що вони мають суттєві розбіжності із викладеним матеріалом та попередніми висновками про водний транспорт поліщуків Київщини. Крім того, спираючись на твердження дослідників, окремі з них підтримував до недавнього часу також автор пропонованої розвідки[14]. Виявлені ж під час наукової експедиції польові етнографічні джерела дозволяють провести значну корекцію таких тверджень.

При аналізі зазначених проблем ключове значення мають назви "обшиванка" і "шугалія", які потребують ідентифікації їх народного змісту. Для цього звернемось до спеціальної діалектологічної праці російського мовознавця Л. Масленникової. З 53 населених пунктів північних районів

---

[13] Бураковская Н. И., Титов В. С., Шляхтовский А. С. Пути сообщения...— С. 267.

[14] Глушко М. С. Традиційний транспорт українців//Радянська школа.— 1990.— № 7.— С. 33; його ж. Традиційний транспорт//Українознавство: Посібник.— К., 1994.— С. 144.

Полісся[15], де проводились нею дослідження, термін "обшиванка" ("обшыванка") зафіксований лише у трьох: Дяковичах Житковецького району та Дорошевичах і Голубиці Петриківського району Гомельської области. Місцеві жителі вживають його для означення: 1) човна з дощок ("обшиванка обшиваjецца на кокорах"); 2) типу човна, який видовбують із цілого стовбура дерева, розпарюють, а потім з боків обшивають дошками[16]. Для порівняння вказуються паралельні народні назви аналогічних річкових суден: "барка", "гиляра", "дощанка", "дуб", "лодка" та інші[17].

Назву "шугалея" ("шугалейка") дослідниця виявила тільки у двох населених пунктах — у згаданих уже Дяковичах Гомельської области та в селі Здитові Березького району Брестської области. Тут його вживали для означення довбаного човна, який розпарювали, а борти розгинали над вогнем. Як і в попередньому випадку, подані також синонімічні назви такого судна: "вербовка", "липка", "лодка", "чайка" тощо[18].

Співставлення значень поданих Л. Масленниковою народних термінів "обшиванка" і "шугалія" дає дуже цікаві результати. По-перше, щодо різновидностей транспортних засобів. Так, "обшиванкою" називали дві моделі суден: 1) типову "лодку", виготовлену з дощок, і 2) суцільний довбаний човен з розвернутими та обшитими зверху бортами. "Шугалейкою" був суцільний довбаний човен з розпареними і розігнутими бортами, але без спеціальної обшивки. По-друге, щодо технології виготовлення цих водних засобів пересування. Поданий вище документальний матеріал засвідчує, що судно в одному випадку видовбували з колоди, розпарювали і розвертали (як "обшиванку", так і "шугалейку"), в іншому — збивали з окремих дощок (тільки "обшиванку").

Узявши до уваги зазначені моменти, стає очевидним, що твердження білоруських та українських дослідників про так званий "перехідний" тип поліської "обшиванки" ("шугалії") є, м'яко кажучи, некоректним. По-перше, тому, що ототожнюються транспортні засоби різних конструктивних типів і технологічного виробництва[19]. До речі, це ж характерне для матеріалу про водний транспорт у фундаментальній праці з етнографії Білорусі — енциклопедії[20]. По-друге, що основою для типологічної диференціації ученим описуваних човнів послужив зовнішній, другорядний елемент — дощечки, які прибивали до бортів розпареної довбанки зверху. Тим часом жодного сумніву не викликає той факт, що без штучно нарощених бортів будь-яка "дубовка" чи розвернутий човен, виготовлені лише з дотриманням усіх основних конструктивних і технологічних вимог, були цілком придатні для експлуатації. Обшивка, як уже відзначалось, тільки збільшувала їх тоннажність та покращувала ходові якості. Тобто виділення окремого, так званого "перехідного", типу річкового транспорту на основі одних народних назв та наявности обшивки з дощок

[15] Підраховано за: Лексика Полесья: Материалы для полесского диалектного словаря.— М., 1968.— С. 472—473.

[16] Масленникова Л. И. Из полесской терминологии...— С. 177—178.

[17] Там само.— С. 177.

[18] Там само.— С. 192.

[19] Див.: Ляпунова Р., Рудольф В. Транспорт водный//Материальная культура: Свод этнографических понятий и терминов.— М., 1989.— Вып. 3.— С. 184—185.

[20] Этнаграфія Беларусі...— С. 12, 19, 294, 541 та інші.

є абсолютно безпідставним, що підтверджують також подані московським лінґвістом Л. Масленниковою синонімічні ряди народних термінів транспортних засобів однакової конструкції і народних методів їх виготовлення.

Не менш сумнівне твердження авторів колективної праці про "обшиванку" та "шугалію" як "типово поліський човен". Як відомо, першу назву Л. Масленникова зафіксувала в трьох селах, другу — у двох. Обидва терміни побутують у селі Дяковичах. Тобто їх використання виявлено насправді в чотирьох населених пунктах. Але зауважимо, що Дорошевичі і Голубиця розташовані поруч на побережжі Прип'яті, а Дяковичі і Здитове — за десятки кілометрів від неї та на ще більшій відстані одне від одного. Останні фактично розташовані на північній окраїні Полісся[21]. Мешканці перших двох сіл для означення човна з обшивкою використовували термін "обшиванка", двох інших — "шугалея" ("шугалейка"). Закономірно виникає запитання: якщо обшиваний човен був типовим для усього поліського краю, то чому російський мовознавець зафіксувала його побутування лише в чотирьох населених пунктах? Припустимо, що в інших досліджуваних селах Л. Масленникова не звернула належної уваги на вказані терміни. Але аналіз поширення інших назв водних засобів пересування, зафіксованих дослідницею, засвідчує зворотнє. Особливо вражає незначна кількість поселень, у яких побутувала загальна назва "обшиванка", оскільки серед досліджених лінґвістом населених пунктів більшість розташована вздовж головної водної артерії Полісся — Прип'яті[22]. А отже, термін "обшиванка" як означення певної моделі водного транспорту є суто місцевим. В іншому випадку він був би розповсюджений значно ширше, зокрема і в районах Київського Полісся. Натомість на досліджуваній території слово "обшиванка" вживається тільки в контексті з визначальним — "човен", щоб таким чином виділити традиційні суцільні довбані і довбані розвернуті транспортні засоби від відповідних човнів, але зі штучно нарощеними бортами.

Те ж саме стосується терміну "шугалея" ("шугалейка"). Більше того, його фіксація тільки на північній окраїні Полісся та відсутність у прип'ятських селах абсолютно виключає трактування так званої "шугалії" як загальнополіського явища. Не випадково ж, що і в Поліському, і в Іванківському районах Київської області назва "шугалія" місцевим жителям зовсім невідома.

Отже, маємо підставу з упевненістю констатувати, що теза білоруських та деяких українських етнографів про "обшиванку" ("шугалею") як "перехідний тип" і "типово поліський човен" не відповідає дійсності. Заодно проведений вище аналіз засвідчує архаїчність виявлених на території Київського Полісся зразків річкового транспорту. У цьому переконуємось ще раз, звернувшись до народних способів їх експлуатації.

Човен "поганяли" веслом традиційних для Полісся розмірів — 2,0—2,2 м завдовжки. Робили його з суцільної заготовки. Верхню (довшу) частину весла місцеве населення називає "ручкою", нижню (коротшу, але ширшу) — "поганялом". Зверху ручку завершувала коротка горизонтальна поперечина — суцільна з нею або набита окремо.

Специфіка конструкції та зовнішня форма суцільного довбаного і довбаного розвернутого човнів вимагали спеціальних навиків управління

---

[21] Див.: Лексика Полесья...— Карта № 1; Этнаграфія Беларусі...— С. 152 (карта), 188 (карта).
[22] Див.: Лексика Полесья...— Карта № 1.

ними на воді. Особливо непередбачливою була важка "дубовка". Якщо вона перекидалася і накривала рибалку, то вибратись з-під неї було досить складно. Це добре засвідчує зміст загадки, що до цього часу побутує у Мартиновичах: "Круть, верть — під черепочком смерть!" Його підтверджує образний термін "душогубка", який широко побутував серед українців[23]. Тому при пересуванні у такому човні обов'язково стояли на колінах, притискаючи голінки до бортів. Так було легше балансувати судном та уникнути перекидання у непередбачливому випадку. На коліна опирались також під час плавби у довбаному човні із розвернутими бортами. Якщо ж сиділи на дощці-лавці, тоді ноги підгинали під нею.

Поступового руху транспортний засіб набував за допомогою весла, яким користувалися двома способами: відштовхуючись ним від дна ріки чи озера або внаслідок безопорної (вільної) греблі (при повільному плаванні, повертанні човном). Тобто місцеві жителі до цього часу користуються відомими в минулому багатьом іншим народам[24] способами управління плоскодонною однодеревкою.

Підсумовуючи вищесказане, можна із беззастережною впевненістю стверджувати, що на порозі XXI ст. на території Київського Полісся збереглися архаїчні релікти традиційного водного транспорту. Це стосується насамперед суцільної довбанки, яка належить до одного з найдавніших типів транспортних засобів. Серед археологічних пам'яток лісової зони Європи виявлено вже чимало човнів-однодеревок неолітичної доби; деякі знахідки вчені відносять до епохи мезоліту[25].

Важче визначити час походження поліського довбаного човна з розвернутими бортами. Але аналогічна з "дубовкою" технологія його виготовлення (трьох перших стадій-операцій), тотожні назви складових, способи управління на воді тощо лише підтверджують думку про давній вік цього засобу пересування. Принаймні населення басейну ріки Тетерева користувалось ним задовго до того, ніж з'явились "лодки" з дощок.

Mykhailo HLUSHKO

RELICS OF INLAND WATER TRANSPORT USED BY THE POLISSIANS IN THE KYIV REGION

The research is based on the field ethnographic materials collected by the author during his scientific expeditions in 1994. It was observed that some typically Polissian means of conveyance, now archaic — the *dovbankas* (flat-bottomed gouged boats), and the *chovens* (gouged boats with the steamed and turned-out sides) — are still in use in the Uzh River and the Teteriv River basins, respectively. These findings helped the author to more precisely define the stages in the development of the local inland-water transport, to restore the basic technological cycle of its production, and to trace the evolution of folk engineering thought. Among the different aspects considered in the article, special attention is paid to the genesis of the objects under study and the reasons for their survival.

The presented factological material refutes the thesis, as suggested by some researchers, that *obshyvanka (shuhaleya)* was transitionally a typical Polissian boat.

---

[23] Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография.— С. 173; [Симоненко І. Ф.]. Засоби пересування//Українці: Історично-етнографічна монографія.— К., 1959.— Т. 1.— С. 288.

[24] Ляпунова Р., Рудольф В. Транспорт водный.— С. 189; Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография.— С. 173.

[25] Зализняк Л. Л. Население Полесья в мезолите.— К., 1991.— С. 72, 105.

Тетяна ЧАГОВЕЦЬ

ІЗ СПОСТЕРЕЖЕНЬ НАД НАРОДНИМ КАМЕНЯРСТВОМ КІНЦЯ XIX — ПОЧАТКУ XX СТОЛІТЬ

Розвиток товарного виробництва і торгівлі в Україні у другій половині XVIII—XIX ст. мав значний вплив на життєздатність народних промислів, зокрема каменярство, яке у цей час інтенсивно розвивалося, досягнувши у XIX ст. свого найвищого ступеня. Це значною мірою було пов'язане з розширенням масштабів кам'яного будівництва, що поступово охопило й сільські райони України, розвитком каменедобувної і каменеобробної промисловости. Також дедалі ширився попит на такі предмети господарського вжитку, як жорна, млинові камені, а згодом у XIX ст. й на кам'яні надмогильні пам'ятники.

У кінці XVIII — середині XIX ст. виникли й утвердилися значні осередки каменярства. Найбільш відомими серед них були села Русава, Дзигів Брід, Бандишівка, Букатинка, Теребовля (Застіноче), Мервинці — на Поділлі; Нараїв, Поляна, Красів, Демня — на Опіллі і Розточчі; Кам'янка, Підлісці, Кременець — на Волині; Горбулів, Черняхів, Омелянів — на Поліссі.

Окремі з цих осередків були доволі потужними: відзначалися кількістю працюючих у них каменярів, обсягом виготовленої продукції. Так на Поділлі, за даними досліджень початку XX ст., каменярством займалось населення 124 населених пунктів, а кількість каменярів становила 911 чоловік. Тільки у селі Русаві Ямпільського повіту каменярством займалось 96 чоловік, у селі Букатинці — 46, у Бандишівці — 106; у Дзиговому Броді — 110, у Мервинцях — 27 чоловік[1].

Крім того, на Поділлі каменеобробним промислом було зайнято 67 дворів у Проскурівському, 39 — у Кам'янецькому, 114 — в Ушицькому, по 10 дворів у Летичівському та Літинському, 39 — у Могилівському, по 4 двори у Вінницькому, Брацлавському та Ольгопільському повітах[2].

На території Західної України головними центрами каменярства були Демня, Бакотин, Городенка, Снятин, Галич, Журавне, Новошин, Лопошин, Лукавиця, Гутисько, Бродське, Підкамінь[3]. Усього тут нараховувалось

---

[1] Кустарные промыслы Подольской губернии.— К., 1916.— С. 468—469.

[2] Там само.— С. 469.

[3] Державний архів Івано-Франківської області (далі — ДАІФО), ф. 2, оп. 10, спр. 73, арк. 66—69, 190—206.

235 каменеобробних майстерень, у тому числі 72 брукарських, що займались виготовленням бруківки, 110 майстерень з виготовлення речей господарського вжитку, і 53 майстерні різьби на камені, де виготовляли архітектурні деталі та надгробні пам'ятники[4].

На Волині розвинутими центрами каменеобробного промислу були села Мизове Володимир-Волинського повіту, Бехи Овруцького та Клесів Ровенського повіту[5]. Обробкою каменю на території повіту займались 211 майстерень, з яких 105 виготовляли переважно жорна і млинові камені, а 106 — речі господарського вжитку та надгробні пам'ятники[6].

На початку XX ст. у зв'язку з розробкою андезитових родовищ виникли каменедобувні та каменеобробні підприємства на Закарпатті. Головними осередками були Ужгород, Мукачеве, Берегове, Хуст, Радванка[7]. Крім андезиту (чорного граніту) тут широко використовувались і туфи. Камінь був також цінною сировиною в ужитковому промислі Лемківщини та Підляшшя.

Дрібні кустарні майстерні з виготовлення предметів господарського вжитку і надмогильних пам'ятників виникали звичайно поблизу родовищ, експлуатацією яких займались місцеві поміщики чи промисловці. Вони постачали будівельний камінь для потреб міського будівництва. На початковому етапі ця праця мала вигляд допоміжних занять і заробітків для місцевих мешканців. Однак у процесі майнової диференціації сільського населення і його інтенсивного обезземелення цей вид допоміжних занять уже в кінці XIX ст. перетворився у промисел, яким займалася значна частина селян. Як свідчить А. Александрович, з 911 ремісників, зайнятих у каменеобробному промислі в Подільській губернії, земельний наділ понад 10 десятин мав лише один, від 3 до 5 десятин — 45 господарів, від 0,1 до 1 десятини — 97 господарів, а 11 господарів зовсім не володіли землею[8].

Обробкою каменю і виготовленням товарної продукції у таких майстернях займались переважно самі каменотеси і члени їх сімей. Наймана праця не мала широкого застосування. На Поділлі, наприклад, наймані робітники працювали у 24 майстернях з 211, а кількість їх рідко перевищувала 1—2 чоловік[9]. Плата за день праці в середньому становила 0,64 копійки (в Подільській губернії — 0,3 копійки)[10].

Оплата праці каменотесів залежала як від збуту продукції, ринкової кон'юнктури, так і від якості каменю та чистоти родовищ, що відзначалося у відповіді на анкету губернського Волинського земства каменотесів села Старої Гути Кременецького повіту. Вони писали: "Якщо попадеться

[4] ДАІФО, ф. 2, оп. 2, спр. 758, арк. 5.

[5] Кустарные промыслы Волынской губернии по данным текущей сельскохозяйственной статистики.— Житомир, 1914.— С. 724—725.

[6] Там само.— С. 25.

[7] Technicke prace v zemi Podkarpatoruske 1919—1923.— Uzhorod, 1930.— S. 303—305; Podkarpatska Rus.— New-York, 1927.— S. 36—37.

[8] Кустарные промыслы Волынской губернии...— С. 480.

[9] Там само.— С. 476; Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІА України у Львові), ф. 808, оп. 5, спр. 269, арк. 92.

[10] Кустарные промыслы Подольской губернии.— С. 475; Кустарные промыслы Волынской губернии...— С. 24.

чиста скала, то за тиждень можна заробити карбованців 10, а іноді за місяць тільки карбованець заробим"[11].

Найбільш поширеним матеріалом для каменеобробних промислів були різні породи пісковику, вапняку, а на території Львівщини також алебастр. Рідше використовувались трудомісткі у виробництві тверді породи — граніти на Закарпатті і Поліссі, базальти і лабрадорити на Волині.

Розробка родовищ велась вручну, силами самих каменотесів. Поряд з тим експлуатацією кар'єрів займались сільські громади, місцеві підприємці, а з кінця XIX — початку XX ст.— приватні фірми та акціонерні товариства, які частину каменю збували каменерізним майстерням та окремим ремісникам. Залежно від якості, породи і призначення каменю ціни на нього були різними. Так у селі Русаві на Поділлі камінь на надмогильні пам'ятники коштував у середньому 4 карбованці; на хрести — 1,2; на точила — 0,6; на жолоби — 0,3 карбованця[12].

Найкращі види пісковику, що відзначались рівномірним забарвленням і структурою, були легкими в обробці, йшли на виготовлення надгробних пам'ятників; гірші — хрестів.

Крім надгробних пам'ятників та хрестів доволі значним за обсягом було виробництво речей господарського вжитку — сходів, тротуарної плити, карнизів, цямрин для колодязів, жолобів для напування худоби, стовпів, коминів, точил тощо.

Цей асортимент виробів з каменю був спільним для всіх осередків каменеобробного промислу не тільки в Україні, а й серед інших слов'янських народів — поляків, чехів, словаків, болгар та інших[13].

Асортимент виробів каменярського промислу в Україні мав свої локальні особливості. Маємо на увазі виробництво різьблених стовпів та коминів на Поділлі та різьбу на алебастрі, поширену на Львівщині з осередками в Луковиці, Ярчому, Колоколині, Корнелині, Вужові, Долинянах Рогатинського повіту; Журавно та Новошині Жидачівського повіту, де існувало 72 майстерні і було зайнято 830 робітників, у тому числі тільки в Журавно 38 майстерень і 760 робітників[14].

Більшість виробів каменярського промислу мали ужиткове призначення і широко застосовувались у будівництві: тесаний камінь ішов на закладання фундаментів під житлові і громадські будинки, виготовлення карнизів вікон і дверей, опорних стовпів; кам'яні цямрини використовували при ритті колодязів, біля яких ставились також кам'яні жолоби для напування худоби.

Збут продукції каменярського промислу мав свої особливості у порівнянні з іншими видами. На місцях збутом здебільшого займались самі майстри, що працювали на замовлення або продавали заздалегідь виготовлену продукцію, а також скупщики, через руки яких проходила більша частина готових виробів, та спеціалізовані торгівці-"хрестовози", які продавали надмогильні пам'ятники та хрести — вивозили їх з Поділля

---

[11] Кустарные промыслы Волынской губернии...— С. 24.

[12] Кустарные промыслы Подольской губернии...— С. 486.

[13] Moszyński K. Kultura ludowa słowian. Cz. 1. Kultura materjalna.— Kraków. 1929; Kohounova E. Ludove kamieniarstvo na Dobrej Vode // Sborník Slovenského Narodneho Muzea.— R. VI.— 1962.— S. 33—43; Szerela-Zauchowa T. Ludowa rzezba kamienna okolic Rymanowa // Prace i materiały z badań etnograficznych.— Rzeszów, 1972.— S. 267—326.

[14] ЦДІА України у Львові, ф. 808, оп. 4, спр. 269, арк. 82—90.

на Київщину, в Бесарабію, на Волинь і Херсонщину[15]. Значна частина кам'яних виробів подільських майстрів збувалась у містечках Дзигові та Ямполі під час великих щорічних ярмарків[16].

На початку XX ст. збут товарної продукції з каменю за асортиментом розподілявся таким чином: скупщикам було продано 259 хрестів; на ринок — 108; замовникам — 30; надгробних пам'ятників відповідно замовникам тільки 17; мацейв — 22 скупщикам, 3 на ринок, замовникам — 30; точил — 343 скупщикам і 56 на ринок; точильних брусків — 6800 скупщикам і 24 на ринок[17].

Подібну організацію збуту каменярських виробів зустрічаємо і в інших осередках: Поляні у Галичині, Брусні у Польщі. Останній був відомим осередком лемківської кам'яної різьби, вироби якого збувались до Стрия, Долини, Станиславова та Самбора[18].

У кінці XIX — на початку XX ст. крім відомих уже осередків у Галичині та на Поділлі виникають нові — на Волині, Поліссі та Закарпатті. Зокрема починають розроблятись поклади базальту в Берестові та Яновій Долині, граніту в Корці на Волині[19]. Гранітні кар'єри було відкрито у Корнині (1880) та Крошні (1915) на Поліссі. Крім того, там почалася розробка родовищ гранодіоритів (1905) у селі Судилівці, лабрадоритів (кінець XIX ст.) у Кам'яному Броді та в Головині, габроноритів (кінець XIX ст.) у Гуті-Добрині та Сліпчицях на Житомирщині[20].

На Закарпатті було розпочато промислову розробку андезитів у Фрідешові, Чинадієві (1879), Хусті (1885); туфу — у Мужієві (1912), Нересниці (1886), Береговому (1889); мармуру — в Новоселиці, Вільхівцях, Нересниці, Каменці[21].

Одним з найбільших підприємств із добування і обробки андезитів на Закарпатті був кам'яний кар'єр у селі Радванці біля Ужгорода.

Розширення масштабів видобутку каменю і інтенсивна експлуатація родовищ були пов'язані зі зростаючими потребами в будівельному камені і камені для будівництва доріг, виробництвом архітектурних деталей і тротуарної плити. Розробкою родовищ займались державні та приватні підприємства, іноді великі землевласники. Так, родовища мармуру на Закарпатті розробляли акціонерне товариство "Підкарпатський мармуровий промисел", державне господарство "Доломіт" та інші[22].

Основною продукцією цих підприємств були кам'яні заготовки — "квадри", що використовувались у будівництві, при спорудженні залізничних мостів і тунелів, мармурова облицювальна плитка, бутовий камінь.

Річний обсяг видобутку був доволі високим. Тільки на державних каменоломнях у Береговому він становив понад 500 т на рік[23].

---

[15] Кустарные промыслы Подольской губернии...— С. 498.

[16] Там само.— С. 499.

[17] Там само.— С. 494.

[18] Wolski K. Z badań nad kamieniarstwem ludowym na Rozczu // Rocznik Muzeum etnograficznego w Krakowie.— Kraków, 1966.— S. 126.

[19] Orłowicz M. Przewodnik ilustrowany po Wołyniu.— Łuck, 1929.— S. 380.

[20] Семенченко Ю. В., Агафонова Т. М., Солонинко И. С., Львова Т. В., Назаренко В. В. Цветные камни Украины.— К., 1974.— С. 32—33.

[21] Technicke prace...— S. 308—324.

[22] Ibid.— S. 315.

[23] Ibid.— S. 317.

Значною була й кількість робітників, зайнятих видобутком та первинною обробкою каменю. Так, у кар'єрах у Радванці біля Ужгорода на початку XX ст. працювало понад 300 робітників; понад 200 робітників було зайнято на головних і допоміжних роботах на каменоломнях фірми "Латориця" у Фрідешові; понад 100 — на каменоломнях у Мужієві і така ж кількість на державних каменоломнях у Береговому[24].

На Волині експлуатацію родовищ каменю, зокрема покладів граніту і базальту, зосереджувало у своїх руках "Товариство для експлуатації каменоломень" з центром у Кракові. Йому належали каменоломні у Берестові та Яновій Долині. Їх річна продукція становила близько 5000 т каменю на рік, а на експлуатації родовищ було зайнято понад 1500 робітників[25].

Приватні підприємства займались експлуатацією родовищ вапняку та алебастру в Галичині. Такі фірми існували в Бакошині, Рожнятові, Городенці, Калуші, Кутах, Галичі[26].

Крім них обробкою каменю займались приватні ремісничі майстерні та підприємства, власники яких були об'єднані в ремісничі цехи. Кількість останніх була досить значною. Цехи існували в Демні, Рожнятові, Болехові, Городенці, Обертині, Калуші, Коломиї, Печеніжині, Косові, Кутах, Делятині, Надвірній, Букачівцях, Снятині, Заболотові, Станиславі, Галичі, Стрию, Скольому, Тлумачі, Нижневі, Отинях. Вони займались виготовленням виробів з каменю, переважно хрестів та надмогильних пам'ятників з пісковику та вапняку.

Вироби з алебастру були основою асортименту продукції цехових ремісників у Жидачеві, Миколаєві, Роздолі, Журові, Луковці, Журавно та Новошині[27]. Кількість ремісників тут була невеликою — від 2 до 10 чоловік[28]. Більшість з них входила в цехи майстрів споріднених професій, найчастіше будівельників, мулярів, різьбярів на дереві, брукарів, металістів[29].

На базі алебастрових родовищ у Журавно та Новошині на Львівщині діяли малі підприємства з виготовлення ламп, чорнильниць, прес-пап'є, підставок, чорнильних наборів, статуеток тощо[30].

У процесі використання каменю для будівельних і господарських потреб у середовищі майстрів-каменотесів склалися певні технічні знання та навики, необхідні при видобуванні та обробці каменю. Відповідно існували різні способи і методи, що застосовувались залежно від породи каменю, його якості, місця залягання, структури, твердости тощо. Серед пісковикових порід, наприклад, для каменерізних робіт рідко використовували крупнозернистий пісковик. Причиною, звичайно, була структура цього каменю: він швидко руйнувався унаслідок атмосферних впливів і через це як матеріал був дуже недовговічним, хоч легко піддавався обробці.

---

24 Technicke prace...— S. 318.

25 Orłowicz M. Przewodnik ilustrowany po Wołyniu.— S. 215, 219.

26 ДАІФО, ф. 2, оп. 10, спр. 73, арк. 66—69.

27 Там само.— Арк. 190—203.

28 Там само.— Арк. 190, 191, 193, 205.

29 Там само.— Арк. 190, 191, 193, 206.

30 ЦДІА України у Львові, ф. 808, оп. 5, спр. 269, арк. 90.

Значна твердість і трудомісткість при обробці довгий час не давала змоги застосовувати в каменерізному промислі тверді породи каменю — граніти, лабрадорити, габбронорити.

Певні технічні труднощі були вже при розкритті кам'яних кар'єрів. Поклади каменю рідко виступали над поверхнею землі. У більшості випадків для добування каменю необхідно було зняти верхні шари ґрунту, а іноді й верхні шари кам'яної породи, що звичайно зазнали атмосферних і кліматичних впливів, мали тріщини та посторонні вкраплення і були непридатними для подальшої обробки.

При добуванні пісковику фізичні якості породи перевіряли, рубаючи скалу "бійкою" — інструментом у вигляді двосторонньої сокири, один з кінців якого мав сокироподібне лезо, а другий — конус "шпіц"[31]. Якщо порода не кололась, а сипалась під ударами, від скали починали відколювати заготовки необхідних розмірів, залежно від подальшого їх призначення. При цьому, відколовши першу з заготовок, одночасно перевіряли стратиграфію каменю: робили "фору", тобто поперечний скол кам'яної жили. Фора виявляла чистоту структури, реґулярність шарів, а також дефекти: домішки інших порід, вкраплення (сучки, "закарлики").

При розробці родовищ пісковику звичайно знімали верхній шар породи, що мав низьку якість і більшу твердість унаслідок впливу атмосфери,— "сплішували верхушку". Знятий верхній шар каменю використовували при будівництві, мощенні доріг.

При чистій жилі від скали відколювали заготовки. Для цього спочатку від верхньої частини жили робили вертикальний зруб за допомогою "паска" — недовгого металевого лома. Ним у верхній частині жили пробивали отвори на невеликій відстані один від одного і в них забивали металеві клинці ("шпиці", "апиці"), поступово відокремлюючи заготовку від маси скали[32].

Для заготівлі твердих порід каменю у багатьох випадках застосовували вибухівку. Цей спосіб був особливо поширений на Волині та Поліссі. Для видобування заготовок з гранітної жили по периметру бажаного розміру заготовки бурили отвори. Під час буріння в отвори наливали воду, а пил вибирали металевою "ложечкою".

Готові отвори витирали насухо та засипали порохом, який готували, змішуючи у певних пропорціях деревне вугілля, селітру та сірку. Порох щільно утрамбовували "забойником" з мідного стержня, "щоб не давав іскри". Одночасно з цим в отвір вставляли "фітіль" з паперової трубки та "охотницького пороху". Запалювали "фітіль" губкою, яку проварювали в попелі та розм'якшували молотком. Після вибуху в утворену щілину вставляли один або кілька довгих металевих ломів ("мар'яна") і, натискаючи на вільний кінець, поступово відокремлювали заготовку від маси скали. При цьому в щілину вставляли залізні клини або закладали куски породи. Вибухівкою користувались при добуванні низькосортного каменю, призначеного для будівництва житла, доріг тощо. Заготівлю високоякісних монолітів проводили вручну. Для цього, розмітивши розміри заготовки, по визначеній лінії вбивали в породу металеві долота ("шпиці") довжиною 30—40 см і діаметром 3,5 см, унаслідок чого заготовка відо-

[31] Архів Інституту народознавства НАН України, ф. 1, оп. 2, спр. 257-б, арк. 5.

[32] Там само.

кремлювалась від породи. Так само моноліт відокремлювали і від основи — "підошви".

Подібні способи заготівлі твердих порід каменю застосовуються на каменедобувних промислах Польщі, Чехії та Словаччини[33].

Давнім способом добування каменю було також встановлення дерев'яних кілків та заливання їх водою. Цей спосіб застосовували при добуванні каменю взимку, коли вода, замерзаючи, колола камінь і відокремлювала заготовку від маси скали.

Великі блоки розколювали на менші заготовки. Здійснювали це безпосередньо на місці видобування каменю. Моноліт розмічували і ділили навпіл. Лінію поділу намічували на верхній площині за допомогою дерев'яних рейок, вкладаючи їх паралельно одну до одної. У проміжку між ними металевими клинами намічували лінію розколу. Коли розмітка ставала достатньо глибокою, продовжували колоти крицевими планками завдовжки 30 та товщиною до 4 см.

Безпосередньо в каменоломнях проводили й чорнову обробку заготовок. Заготовку "сплічували" відповідно до призначення: "на пасок", "на колонку", на "круглу болванку". Для цього використовували зубила, долота, молоти ("бучарди") з крупною насічкою на ударній частині.

Для м'яких порід каменю (пісковику, вапняку) при добуванні заготовок використовували так звані "пилки" — крицеві пластини завдовжки до 2 м і шириною до 30 см, що з обох боків мали дерев'яні гачки. Користувались ними як пилами.

Подальша обробка заготовок проводилась у майстернях. Для м'яких порід каменю використовували "бійки", "кливці", для твердих — "скарпелі". Перед обробкою звичайно робили розмітку контурів майбутнього виробу олівцем, крейдою чи вугіллям. Іноді вживали шаблони з цупкого паперу.

При обробці заготовок з м'яких порід каменю "бійкою" сколювали заготовку по контуру, ■ "кливцем" (дворучним молотком з гострими робочими частинами) підправляли нерівності, доводячи поверхню до дрібновиїмчатої структури.

Чорнову обробку заготовок з твердого каменю робили "шпунтом" — гостроконечним долотом, а далі "скарпелем" — долотом із широким наконечником. Як ударний інструмент використовували дерев'яний молоток-"киянку".

Для розрізування заготовок з м'яких порід каменю використовували і механічні пристрої, зокрема одноручну пилу з грузилом[34].

Зазвичай з одного моноліту виготовляли декілька заготовок. Так, при виготовленні хрестів з моноліту нарізували декілька пластин, а вже потім обробляли їх у формі хрестів[35].

Загальну обробку твердих порід каменю — шліфування та полірування — здійснювали на станку. Для шліфування використовували чавунні гирі або плити з плоскою робочою поверхнею. У верхній частині гирі або плити кріпили дерев'яну ручку. Як абразивний матеріал для шліфування використовували дріб для мисливських рушниць щораз мен-

[33] Kohounova E. Ludove kameniarstvo na Dobrej Vode.— S. 37.
[34] Інститут народознавства НАН України, рукописний фонд, ф. 15, оп. 3, спр. 257, арк. 186.
[35] Там само.— Арк. 185.

шого діаметра, а для полірування твердих порід — карборунд. При цьому абразив обов'язково поливали водою.

При художній обробці каменю застосовували аналогічні вищеназвані інструменти — зубила, бучарди, бійки, кливці з різною конфіґурацією робочої поверхні.

Для алебастру та червоного шиферу застосовували також токарну обробку з ручними різцями. Готові вироби з цих порід шліфували та полірували, а шифер, який не піддається поліруванню, прокалювали воском[36].

Знаряддя праці каменотесів виготовляли здебільшого місцеві ковалі, рідше їх купували. Вони швидко зношувались, а їх повний набір коштував досить дорого (за підрахунками А. Александровича, близько 18 карбованців на початку XX ст.[37]). Так, зокрема, тільки залізний лом ("мар'яна") коштував 5,5 карбованця; бучарда — 2,5 карбованця; за цими ж підрахунками затрати коштів на придбання і лагодження знарядь праці каменяра становили на початку XX ст. понад 30 карбованців[38].

Звертає на себе увагу той факт, що знаряддя праці каменярів, за незначними варіантами, були майже ідентичними не тільки в різних районах України, а й у Словаччині, Чехії та Польщі, де зустрічаємо "киянку" (kiacivo); бучарду (тисгамер) — (pekhamer, Словаччина); "шпиці" (spiciaki, Словаччина)[39].

Подібною була і технологія обробки каменю, що випливало з багатовікових традицій каменярства, унаслідок чого виробився основний, найбільш оптимальний набір знарядь праці та інструментів.

В окремих осередках каменярського промислу, особливо у тих, які спеціалізувались в певному асортименті виробів, існували і свої локальні особливості стосовно техніки видобутку і обробки каменю. Так, наприклад, у селах Русаві та Дзиговому Броді на Поділлі для шліфування тротуарної плити застосовували волок, запряжений кіньми[40]. Ще в середині XIX ст. основну масу продукції каменярського промислу становив будівельний та мостовий камінь, млинові камені, жорна, точила, точильні бруски, сходи, тротуарна плита та інші речі господарського вжитку. Але поряд з цим інтенсивно розвивалась і різьба на камені, що було викликане зростаючим попитом на надгробні пам'ятники. На першому етапі різьба на камені була додатковим заняттям для каменярів, бо економічну основу промислу становило виготовлення ужиткових речей. Це підтверджують статистичні дані про обсяг і асортимент продукції з каменю. Так, за даними А. Александровича, на початку XX ст. каменярі Поділля щороку виготовляли різні вироби загальною кількістю 8526 штук. Сюди входили точильні бруски — 6800, точила — 343, тротуарні плити — 325, хрести — 499. Найменше вироблялось надгробних пам'ятників — тільки 17[41].

---

36 Архів Інституту народознавства НАН України, ф. 1, оп. 2, спр. 288-а, арк. 1—5.

37 Кустарные промыслы Подольской губернии.— С. 490.

38 Там само.— С. 491.

39 Там само.— С. 490; Архів Інституту народознавства НАН України, ф. 1, оп. 2, спр. 257-б, арк. 42—43; Kohounova E. Ludove kameniarstvo...— S. 41.

40 Кустарные промыслы Подольской губернии.— С. 484.

41 Там само.— С. 494.

Обсяг виробництва хрестів значно збільшився у другій половині XIX ст., досягнувши значного поширення на початку XX ст. За порівняно короткий період було створено численні об'єкти кам'яної пластики, різноманітні за пластичним і художнім вирішенням, повністю самостійні як твори народного мистецтва.

Найбільшим багатством пластичного декору відзначались хрести та мацейви, а в монументальності художньо-образного вирішення — придорожні та пам'ятні хрести. Останні виготовлялись на замовлення і встановлювались на відзначення пам'ятних подій, як виконання обітниці тощо.

Форми пам'ятних хрестів були лапідарними — трираменні або чотирираменні, рідше шестираменні. Вирубувались такі хрести з моноліту і встановлювались на землі або на цоколі. Цоколь міг бути кам'яний або мурований.

Придорожні та обітні хрести були майже позбавлені декору. Їх пластично-образне вирішення базувалось передусім на струнких вдало знайдених пропорційних співвідношеннях, ясній і чіткій тектоніці композиційного виконання, монументальній лаконічності та гармонії форм і пластики. Інколи хрести цього типу мали кантовані або заокруглені рамена, рельєфні обідки на взірець "ковчега" або ж написи.

Типовим прикладом придорожнього хреста може бути Серафинецький хрест з Городенки Івано-Франківської області. Вирубаний з суцільного моноліту висотою понад 2 м, він мав шість рамен. Верхівка Серафинецького хреста — "crux comissa", середні рамена мальтійської форми, а нижнє пряме. За пластичним вирішенням він триплановий. Плани виділені рельєфним обрамленням форми хреста і заокругленими виступами в нижній частині верхніх і навколо середніх рамен[42].

Ранні надгробні хрести також відзначались лаконізмом і строгістю пластичного вирішення, але форми їх були дуже різноманітні — чотири-, шести-, восьмигранні. Найбільш архаїчні за формою приземисті і масивні мальтійські і пелюсткоподібні хрести — трираменні і майже позбавлені пластичного декору. Основний ареал їх побутування — Поділля. Лаконізм образного вирішення у хрестах цього типу органічно поєднується з лапідарністю пластики в єдину систему художнього виразу, а тектонічний розподіл мас завжди симетричний, врівноважений і разом з тим сповнений внутрішньої напруги завдяки енергійним динамічним ритмам і повторам.

Тематичне навантаження у таких хрестах зводиться до знаку-символу, що повністю втілюється у формі пластичного вирішення. Така єдність і цільність становить основу монументального художнього образу.

У хрестах пізнішого типу ця риса поступово зникає, віддаючи місце більш вишуканим декоративним формам, що виникли як внаслідок загальної тенденції до декоративізму, властивої народному мистецтву, так і через запозичення стильових рис професійного мистецтва, яке проходило своєрідну трансформацію відповідно до естетичних запитів і вимог майстрів та замовників.

---

[42] Щербаківський Д. Буковинські і галицькі дерев'яні церкви, надгробні і придорожні хрести, фігури і каплиці // Українське мистецтво.— Ч. II.— Київ—Прага, 1926.— С. 29. Табл. 109.

Типовим прикладом такого підходу є так звані "розквітлі" хрести з барочно завершеними раменами, розвинутим тектонічним членуванням, збільшеним числом граней, багатим різьбленим декором. Цей тип хрестів відзначався багатоваріантністю форми; багато з них й зовсім відійшли від форми хреста і [redacted] пластичному вирішенні швидше є стилізацією під хрест. Вишуканішими стали й цоколі за рахунок збільшення числа граней і горизонтальних членувань, введення картушів, орнаменту тощо.

У кінці XIX ст., не без впливу професійної надмогильної пластики, значного поширення набули форми цоколів типу "скала". Такі цоколі мали зазвичай пірамідальну форму і в пластичному вирішенні імітували скалу, що досягалось ритуванням глибоких рівчаків, які розділяли цоколь на окремі площини і об'єми в певному порядку. На цоколях укріплювали монолітні трираменні хрести, стержень і рамена яких робили у вигляді гілок дерева і обробляли "під кору". Основним ареалом побутування надмогильних хрестів цього типу були центральні райони України та Поділля.

Цим же часом датується і поширення надмогильних хрестів типу "дубок". Вони були досить значними за розмірами (до 2 м висоти) і встановлювались на низьких цоколях. Робили дубки у вигляді неокорованого стовбура дерева з могутнім корінням і обрубаними вітами, на верхньому зрізі якого встановлювали невеликий рівнораменний хрест.

У цих хрестах явно відчутні ремінісценції язичницьких вірувань, зокрема культу священного дерева, що безпосередньо пов'язане з культом предків[43]. Про це свідчать і орнаментальні декоративні мотиви — гілочки, з розпущеними листочками, пташки, квіти, деревця, зірочки, розетки, що входили у пластичну систему хрестів. Втративши своє первісне значення, ці дохристиянські символи життя і смерті [redacted] декорі надмогильних хрестів XIX ст. у різних варіантах поєднувались з християнськими і, на відміну від інших видів народного мистецтва, де вони декоративно розвивались і переходили в орнамент, довше і більш консервативно зберігали своє ідейне навантаження. Таке трактування і використання цих мотивів є спільним для всіх слов'янських народів[44].

Складовим елементом ідейного і пластичного вирішення надгробних хрестів були також написи, органічно вкомпоновані [redacted] композиційну систему разом з орнаментом. Народні майстри використовували літери і письмо як декоративний елемент навіть за рахунок зниження їх змістових функцій.

Окрему групу надмогильних пам'ятників XIX ст. становлять хрести з Розп'яттям та окремими фігурами святих — Богоматері, Миколи, Онуфрія, Михайла, Василя, Гаврила та інших.

Найчисленнішими [redacted] цій групі є хрести з Розп'яттям, що становить головний акцент архітектурно-скульптурного вирішення. Йому підпорядковуються усі інші складові тематичні та пластичні елементи. Тема Хрис-

---

[43] Велецкая Н. Н. Языческая символика славянских архаических ритуалов.— М., 1978.— С. 39; ее же. О некоторых ритуальных явлениях языческой погребальной обрядности // История, культура, фольклор славянских народов.— М., 1968.— С. 201—211.

[44] Kovacevicova S. Ludove nadhrobky v Slovenskey casti Karpat // Ludova kultura v Karpatach.— Bratislava, 1972.— S. 293—304; Wolski K. Z badań nad kamieniarstwem...; Wencel M. Ukrasni motivi na steccma.— Sarajevo, 1965.— S. 159—375.

та тут використовується не стільки для передачі релігійного догмату, скільки для розкриття свого розуміння світу і людини в найбільш узагальнених і типових поняттях. Цьому підпорядковані і засоби пластичного виразу, завжди скупі та лаконічні. Вони будуються на реалістичних формах, але дуже часто в експресивному перебільшенні, підкресленому виділенні того, що майстер вважав за цінне і важливе. Умовність трактування, лаконізм форми скеровані на узагальнення і типізацію образу, на загострення його тематичної виразности. Постать Христа в переважній більшості пам'ятників цього типу розміщена фронтально. Кількома рисами зазначено грудну клітку, руки і ноги зазвичай пропорційно більші стосовно решти постаті, риси обличчя, борода, волосся, вінок намічені схематично. Іноді експресія домінує, виражаючи драматизм та динаміку. У цих випадках фантазія майстра має повну свободу, але й у таких випадках акценти гармонійно розподілені і збагачені ритмом форм.

Техніка виконання Розп'ять доволі різноманітна: від невисокого рельєфу до горельєфу і круглої скульптури; досить часто вона збагачується кольором — контрастними або пастельними тонами, переважно мажорними.

На території Східної Галичини та Поділля нерідко зустрічаються Розп'яття з предстоячими Марією та Магдалиною, зображеннями ангелів або ж голівок ангелів на раменах хреста. Тут також частіше, ніж на решті території України, поширені і окремо стоячі фіґури святих, що відзначаються у більшості випадків гранично узагальненим пластичним трактуванням постатей, монументальною лапідарністю форм і пластики. Вони встановлювались на високих мурованих або кам'яних цоколях.

Спільною рисою цих Розп'ять є статичність і типізація виразу обличчя. Але в способі пластичного трактування облич, постатей, одягу вони істотно відрізняються між собою, що є виявом творчого, індивідуального підходу. Композиційна структура пам'ятників цього типу носить риси певної уніфікації, що випливає як з канонічної схеми, так і з традиційних способів технічної обробки кам'яних монолітів. Деталі тут зводяться до найнеобхідніших — лише тих, що створювали можливість відчитати тематику зображуваного сюжету, і тим самим народні майстри осягали граничну стислість і лапідарність художнього виразу.

Статиці об'єкту, яким була "фіґура", підпорядковувалась завжди композиція, побудована на строгій симетрії і максимальній узагальненості маси.

У кінці XIX — на початку XX ст. народна різьба на камені і зокрема народна фіґуративна різьба зазнали значних впливів професійної пластики. "Фіґури" поступово втрачають свій народний характер, близькість до примітиву і дедалі частіше підпорядковуються у пластичному і образному вирішенні готовим взірцям, що їх пропонували численні майстерні з виготовлення надгробків. Саме з цим пов'язана поява надгробків із зображенням Богоматері та окремих святих з класицизуючими рисами обличчя і таким же трактуванням шат, символічної атрибутики. Це призвело до ускладнення образної структури за рахунок підкреслення тематичних і емоційних моментів, що знайшло своє вираження у картинній "красивості" поз, жестів, декоративності складок одягу тощо.

З іншого боку, ускладнилась і образна структура надмогильних пам'ятників унаслідок впровадження нової атрибутики — чаш, колон, факелів,— підсилення композиційної і пластичної важливості цоколів.

Під впливом професійної пластики змінились і давні типи "фіґур". Значного поширення набули стандартні і стилізовані постаті Христа і Богоматері, заплаканих ангелів та жінок-плачок у молитовних позах.

Окремий розділ у народному каменярстві кінця XIX — початку XX ст. становлять єврейські надгробки — мацейви. Це прямокутні або напівовальні стоячі стели з поминальними написами на фронтальній площині. Виготовленням мацейв займались місцеві майстри, що робили заготовки та виконували декоративне обрамлення напису. Самі написи висікали єврейські ремісники. Традиційними декоративними елементами мацейв були семираменні свічники, птахи, голуби, грифони, леви, вазони, колони. Вони розміщувались переважно у верхній частині стел, за винятком колон, що розташовувались по обох боках напису-епітафії. Заготовки для мацейв продавались на місці виготовлення, на ярмарках. Часом їх розвозили на продаж хрестовози.

Мацейви у своєму художньому і пластичному вирішенні були більш консервативними порівняно з християнськими надмогильними пам'ятниками. Це випливало з ортодоксальности юдаїзму: тут не відбувались такі різкі зміни, як у християнській меморіальній пластиці.

Таким чином, народне каменярство України XIX — початку XX ст., розвинувшись у самостійну галузь народного декоративно-ужиткового мистецтва, на шляху становлення зазнало доволі складних еволюційних змін. Пов'язане з християнськими культовими пам'ятниками, воно у своїй основі несло риси, притаманні народному світорозумінню і світосприйняттю, що знайшло вираження в оригінальному художньо-образному і пластичному трактуванні канонічних сюжетів.

Tetiana CHAHOVETS'

SOME OBSERVATIONS ON FOLK STONEWORK IN THE LATE 19TH — EARLY 20TH CENTURIES

The tradition of folk stonework in different historical and ethnographical zones of Ukraine at the end of the 19th — beginning of the 20th century is considered, as based on the collected material.

Some known centres of this original folk art are described, its specificity as well as regional and local peculiarities are emphasized.

Different sorts of stone, and the means and ways of quarrying and dressing it are analysed, the classification of the tool sets is made.

Attention is paid not only to the usability, but also to the original artistic and aesthetic value of stone products.

Микола МОЗДИР

ОДИН ІЗ ДАВНІХ ВИДІВ ПОЛІСЬКОГО РИБАЛЬСТВА "НА ПОСВЄТ"

З-поміж багатьох видів традиційного рибальства на Українському Поліссі один, [redacted] саме "на посвєт", як його тут називають, до цього часу маловідомий у науці[1]. Можливо, тому, що практикувався він спорадично, здебільшого на великих водоймах, і [redacted] місцевому рибальстві був марґінальним. Особливо це стосується останніх десятиріч, коли вилов риби ведеться за допомогою вдосконалених засобів як колективного, так і індивідуального рибальства. Маємо на увазі моторні човни, капронові сіті, спінінґи і т. п.

Між тим і в наш час він не випав з риболовецької практики населення, яке живе поблизу поліських рік та озер, зокрема Білого, Волянецького, Оріхового, що у північно-східній частині Волинської області. Можна стверджувати, що сучасні його форми, методи, як і атрибутика, не зазнали якихось відчутних змін у порівнянні з попередніми віками.

Про давність ловлення риби "на посвєт" свідчить не тільки те, що в його основі лежить "биття" риби остями — знаряддям, відомим з праісторичних часів, а й що подібний спосіб побутував також серед інших етнографічних груп українців та багатьох народів світу.

Олена Кульчицька, відома художниця, тонкий знавець побуту мешканців Карпат, Прикарпаття, створила [redacted] 1930-х рр. кольорову гравюру, на якій зобразила нічне полювання ("ловленням" це можна назвати лише умовно) на рибу в гірській річці. На фоні темних гір кілька чоловіків, кожен з яких в одній руці високо над головою тримає смолоскип або пучок лучин, а [redacted] другій — ості, бредуть по неглибокій стрімкій річці, пильно вдивляючись у воду. Саме так ще на початку XX ст. у карпатських та підкарпатських ріках "били" рибу, передусім "пстругів" (форель). Добуту рибу складали у полотняну торбину, перевішену через плече, щоб вранці ще свіжою занести її замовникові — найчастіше місцевому гендляреві або продати на ринку близького містечка.

Можемо констатувати, що тепер тут ця форма рибальства практично невідома. І не лише тому, що діють відповідні адміністративні заборони

---

[1] Заглада Н. Відділ монографічного дослідження села (село Старосілля). Всеукраїнська Академія наук.— К., 1930; Полесье. Материальная культура.— К., 1988.

та в забруднених ріках дуже зменшилася кількість риби, а насамперед через те, що продовж останніх десятиріч стався розрив певних традицій.

На відміну від Карпатського реґіону, в озерному Поліському краї рибальство завжди займало значне місце в системі економічних відносин. Але в 90-х рр. нашого століття ловлення риби "на посвєт" обумовлене тут не стільки цими факторами, скільки силою звички, живучости традиції. Наприклад, дотепер ості зберігають навіть у тих родинах, де вже здавна ними не користуються. Коли ж роблять новий човен, у його конструкції обов'язково передбачена деталь, необхідна для цього виду рибальства: у передній його частині, "на носку" ("передку"), дещо нижче висоти бортів — у місці, де з'єднані боковини,— закріплюється шматок товстої дошки трикутної чи трапецієвидної форми, у центрі якої просвердлюється отвір. Саме з нього при потребі вставляється "каган"[2]. Це нескладний пристрій із двох частин — стовпа-палиці приблизно двометрової висоти та металевої, здебільшого саморобної, сітчастої жаровні прямокутної або ж круглої форми приблизно півметрового діаметра, прикріпленої до її верхньої частини. Нижньою частиною — п'яткою стовпа-палиці "каган" закріплюється в "дирку" — уже згадуваний отвір спереду човна. На металевій сітці розводять вогнище, при світлі якого вистежують рибу.

Вихід на озеро для нічного полювання на рибу — "на посвєт" вимагає ретельної і тривалої підготовки. Заздалегідь з лісу приносять відібрані там смолисті пеньки. Відтак розколюють їх на частини, далі на дрібніші шматки і сушать частково на подвір'ї, частково в печі. Підготований таким чином матеріал для вогнища, так звані "смоляки", систематично поповнюється і зберігається цілий рік.

Крім того, перевіряють надійність човна, і при потребі конопатять його або іншим способом закривають щілини. На човен прилаштовують дошку-сидіння для того, хто буде ним правити. Приводять у належний стан ості — гострять зубці, укріплюють їх на держаку, якщо він справний, або замінюють його новим. Перевіряють також ступінь фіксації "кагана" в "дирці". Укінці на човен заносять мішок зі смоляками.

Добувати рибу "на посвєт" з одного човна або одному рибалці дуже незручно і важко. Тому це відбувається вкрай рідко і в основному на ріках, де таких одинаків називають "посвітниками". Вихід човнів на озеро для нічного рибальства розпочинається, як правило, з вечірніми сутінками. Майже одночасно від різних місць берега відпливають багато човнів. На човні обов'язково повинно бути двоє рибалок — один править човном, а другий стоїть біля "кагана", слідкуючи за полум'ям та водночас вистежуючи рибу. Варто наголосити, що другий рибалка обов'язково мусить стояти. Він визначає маршрут та, тримаючи напоготові ості, щомиті повинен бути готовий до "биття" риби. Обидвоє повинні діяти скоординовано, бездоганно виконуючи свої функції. Тут дуже важливо уміти досконало орієнтуватися в топографії озера, безпомилково визначати його

---

[2] Етимологія слова "каган" пояснюється, ймовірно, локальним дериватом від загальноукраїнського "каганець". Слова "каган" у значенні "світильник" немає у словниках української мови (див.: Словник староукраїнської мови XIV—XV ст.— К., 1977; Грінченко Б. Словарь української мови.— К., 1908; Словник української мови.— К., 1973.— Т. IV; Срезневский И. Материалы для словаря древнерусского языка.— М., 1958.— Т. I.

глибини, що вночі при нерівномірних спалахах полум'я "кагана" є далеко не простою справою. Від злагоджености дій рибалок, їх взаємозамінюваности залежить тривалість нічного полювання та його ефективність.

Як уже вказувалось, у наш час ловлення риби "на посвєт" — це насамперед утвердження тяглости традиції. Так, коли рибалки, не змовляючись між собою, майже одночасно відпливають від берега в різних кінцях озера і запалюють "кагани", на це захоплююче видовище приходить подивитися багато їхніх односельців. Спостерігаючи, як чорну темряву розривають яскраві спалахи вогнів, що дзеркально відбиваються у майже ідеально гладкій поверхні води, вони діляться враженнями, вгадують, чий човен куди пливе, пригадують, хто в минулі роки добув найбільшу рибу, яку саме і якими пригодами це супроводжувалося.

Ловлення "на посвєт" відбувається лише кілька разів у році продовж теплої його пори — у весняні та ранньо-осінні тихі ночі. А влітку це буває надзвичайно рідко — тільки тоді, коли немає мошкари. Крім того, цей вид рибальства вимагає сприятливих атмосферних умов. Маємо на увазі передусім безвітряні ночі. Бо поява навіть легкого вітру і, як наслідок, хвиль утруднює чи взагалі припиняє таку рибалку. Важливими є й інші оптимально сприятливі для цього фактори: допустимий рівень води в озері, стан водоростей (піднялися чи осіли на дно), ступінь активности риби, що, у свою чергу, залежить від температури води, наявности корму, фази місяця, напрямку вітру протягом останніх днів та інших. Зрозуміло, що усі ці фактори потрібно уміти визначати, враховувати їх взаємозв'язок. І одній особі освоїти це не під силу. Тому така інформація носить колективний характер. Вона є результатом досвіду багатьох поколінь, який і визначає час ловлення "на посвєт".

Учасникам нічного полювання на рибу потрібно мати й певні індивідуальні навики, набуті в практиці. Наприклад, уміти враховувати заломлення світла у воді, не помилятися у визначенні глибини, на якій перебуває об'єкт полювання, координувати власні дії на човні з діями партнера, дотримуватися необхідної дисципліни, зокрема не порушувати тиші. А головне — досконало володіти остями.

При добуванні риби "на посвєт" результат улову залежить і від якости остей. І не стільки від їх форми, розмірів чи гостроти зубів металевої частини, скільки від ручки, довжина якої дорівнює у середньому три метри. Вона повинна бути міцна, легка, достатньо пружна і, що особливо важливо, пряма, рівна. Щоб надати їй цих якостей, старий рибалка з хутора Хабарище, що над Волянецьким озером у Ратнівському районі Волинської области, Йосип Коколюк дає таку рекомендацію. Осінню зрубати деревце молодого верболозу, ще краще — липу; може бути й ліщина чи береза. До нижньої, комлевої його частини прикріпити тягар, наприклад, старе відро чи інший посуд такої ємкости, що вийшов з ужитку; наповнити його землею чи піском. За верхню кінцівку прив'язати його до гілки біля стовбура будь-якого дерева, що росте в гущавині або такому місці, куди ніхто не заходить. Тягар, що повинен звисати над землею, замаскувати гілками від стороннього ока. За рік, а ще краще за два дощі, вітри, сонце, мороз і тягар зроблять свою добру справу — ручка остей для ловлення риби "на посвєт" буде відповідати усім необхідним їй якостям.

У підсумку зазначимо, що традиційні види рибальства, зокрема такий забарвлений романтикою, як "на посвєт", поступово забуваються. Причиною цього є як різні види сучасного вдосконаленого рибальського знаряддя, так і об'єктивна екологічна ситуація, що призвела до значного зменшення риби у річках та озерах України. Однак попри усе це в нових човнах "на носках" далі просвердлюють отвори, а "каганів" та остей ніхто викинутими не бачив. У цьому контексті наше дослідження передусім мало на меті представити у науці один з давніх і доволі оригінальних видів поліського рибальства "на посвєт", сприяючи таким чином його збереженню і відродженню.

Mykola MOZDYR

AN ANCIENT KIND OF NIGHT FISHING IN POLISSIA, *NA POSVIET*

The article deals with a relict kind of night fishing that has survived nowadays mainly in the territory of Polissia. The author examines the preparatory cycles for this kind of fishing, and dwells on its conditions and regulations. The fishing was permitted only several times [redacted] year. The fisherman's tackle is also given special attention.

Роман КІСЬ

З ЕТНОГРАФІЇ ЧУКОТСЬКОГО ОЛЕНЯРСТВА (ЯК ЧУКОТСЬКІ ПАСТУХИ "ЧИТАЮТЬ" СТАДО)*

Система традиційних народних знань, навиків та методів, пов'язаних із оленярством, є мовби прихованою від безпосереднього спостереження. Цей прихований (імпліцитний) пласт народної культури залягає глибше, а саме на рівні *інтеріорної* (тобто неоречевленої і не завжди вербалізованої) культури. Він може бути досліджений лише при тривалому стаціонарному спостереженні і спілкуванні з пастухами безпосередньо у табуні, сказати б, зсередини. Іншими словами: для того, щоб розкрити деякі "таємниці" традиційного оленярства, дослідникові необхідно самому прилучитися до життя оленярів (цей метод відомий і в соціології, і в культурантропології як "метод включеного спостереження") — навчитись дивитися на стадо очима оленярів. Необхідно хоча б частково опанувати їх тезаурус, їх етнолінґвальний фонд. До речі, і семантика, і специфічна семіотичність останнього (особливо ▪ аспекті знакової прагматики) можуть бути зрозумілими і адекватно витлумаченими нами лише у контексті структур традиційної життєдіяльности оленярів, тобто функціонально. Це перше. І друге: таксономічні (класифікаційні) та когнітивні аспекти оленярської термінології залишаться для нас цілком незбагненними, якщо ми розглядатимемо їх у відриві від психологічного фону апперцепції, властивого саме чукчам-кочівникам, їх особливого внутрішнього досвіду на рівні менталітету та властивої тільки їм особливої картини світу. З цього погляду можна твердити, що мова і мовлення чукчів-оленярів мають дуже своєрідне етнокультурне забарвлення. Можна говорити навіть про етнокультурний компонент слова, що корелює з особливостями життєдіяльности тундрових пастухів, з прикметами їх менталітету і світосприймання. З другого ж боку, і самé це чукотське слово, і дуже своєрідні (щодо своєї структури та релятивної семантики) семантичні поля мови чукчів-оленярів значною мірою моделюють цю чукотську картину світу, "вибудовують" цей світ, "викарбовують" на ньому питомі риси не тільки чукотського світобачення, але й чукотського світорозуміння — чукотського "розчленування" і омовлення, вербалізації по-

* Автор статті Роман Кісь провів майже три роки кочового життя із абориґенами Крайньої Півночі, упродовж яких збирав етнографічні матеріали, що послужили основою для пропонованої праці.— *Ред.*

замовної дійсности. А також чукотського сенсотворення: специфічно чукотської заакцентованости тих або інших сторін дійсности (деякі з них є або розмито-дифузними, або ж взагалі відсутніми у контексті нашого європейського досвіду) та надання цим розмаїтим аспектам специфічно чукотського сенсу. Стосовно останньої тези варто пригадати, що ще О. Потебня говорив про різні ряди уявлень та різні асоціативні ряди, властиві різним мовам та — відповідно — різним етнокультурним колам[1].

До найважливіших і водночас обопільно пов'язаних складників оленярського досвіду чукчів належать, по-перше, знання стада і, по-друге, знання тундри. Працюючи ■ тундрі, ми зауважили, що знання тундри, орієнтація ■ тундрі, фіксованість у сфері досвіду тих або інших сторін, властивостей чи ознак ландшафту і просторових відношень ніби заломлюється через призму традиційного оленярського досвіду, опосередковується власне оленярськими знаннями. Уявлення про тундру у кочівників-оленярів — це вже не стільки картина природного середовища як такого, скільки уявлення про середовище руху (пересування) і випасання оленячих табунів, а також насамперед про місця функціонально значущі у контексті пастушої життєдіяльности (наприклад, місця для стійбиськ, місця, де є чагарник на паливо тощо). Навіть зафіксовані у мові універбальні просторово-ландшафтні поняття (а вони належать головно до категорії безеквівалентної лексики, що має яскраве етнолокальне забарвлення і дуже специфічні етнокультурні коннотати) постають і розгортаються тут як своєрідна проекція оленярських знань (оленярської візії тундри) на природно-екологічне середовище. Вибірковість виділення та своєрідність осмислення ландшафтних характеристик тундри визначалися структурою та спрямованістю життєдіяльности північних оленярів. Спробуймо більш конкретно показати цей взаємозв'язок двох сторін оленярського досвіду (знання стада та знання тундри) на одному характерному прикладі.

У межах чукотського етноліңвального ареалу побутує невластиве іншим мовам і культурам поняття закритого невидного простору — *амечгыргын,*— досить часто вживане у побуті тундровиків. Виникнення цього поняття не є результатом якогось особливого чукотського світосприймання або ж феноменальної здатности відчувати невидимий простір. І разом з тим слово *амечгыргын* — не просто продукт внутрішньомовних закономірностей, що іманентно притаманні чукотській мові. Збагнути функціональну обумовленість виникнення цього поняття можна лише розглядаючи його у контексті життєдіяльности пастухів. Пастух, враховуючи ландшафтні особливості (пагорби, сопки, ущелини, видолинки тощо), намагається спрямувати і втримати табун оленів таким чином, аби основна частина табуна — наскільки це можливо — якнайдовше перебувала на видноті — *вытрэты, о'ран',* на відкритому для споглядання місці —

---

[1] Складність вивчення оленярства Півночі як особливої ділянки народної культури і разом ■ тим необхідність дослідження останнього не тільки як специфічної системи способів діяльности, але й системи знань і навиків на рівні суб'єкта діяльности (до того ж у дуже специфічному середовищі життєдіяльности!) пояснює, мабуть, малу вивченість у російській і російсько-совєтській етнографії саме внутрішньої структури оленярства як такого. Ось чому майже всі роботи про оленярство присвячені або походженню оленярства, або ж його місцю у загальній системі життєдіяльности північних народів. Бібліографію про оленярство див.: Шнирельман В. Н. Роль домашних животных ■ периферийных обществах // Советская этнография.— 1977.— № 2.

у'рэск'ылъык;* аби місце випасу було більш або менш відкрите — *о'ран вальын* (або, як ще кажуть, *нырыратк'эн*). Пильне око досвідченого оленяра завсіди зауважувало відхід частини стада у невидне (розташоване поза полем зору) місце. Це засвідчував своєрідний індикатор: зникнення із поля зору саме найбільш прикметних оленів. Словосполучення *яалък'ор амечгыргычыко*, тобто "задній табун — у невидному місці", часто-густо можна почути від пастуха у тундрі. Оскільки такі ситуації, з одного боку, трапляються постійно, [redacted] з другого — є функціонально важливими у процесі пастухування (сигналізують про потенційну можливість втрати або ж "відколу" частини оленів), остільки й виникла настійна життєва потреба в окремій лексематичній одиниці, яка б зафіксувала у мовній картині світу фрагмент відповідного досвіду. Ось чому *амечгыргын* — невидне місце — стало для оленяра не менш реальним і значущим, аніж цілком відкрита для споглядання місцевість.

До того часу, поки автор цих рядків не залучився певним чином до оленярства (до роботи підпаском у липні—серпні 1978 р. у Канчаланській тундрі, [redacted] також у районі ріки Танюрер та біля Затоки Хреста), тундра видавалась цілковито одноманітною: погляд наче "ковзав" по поверхні тундри, не виділяючи нічого особливого або ж прикметного. І тільки пізніше, коли вже певний час довелося мені підганяти "задніх" — слабких і кульгавих оленів, уже трохи заангажований до оленярської "абетки" та до специфічної "мови" тундрових ситуацій (зрештою, повторюваних і типових), я нарешті збагнув отой глибинний зв'язок між вибірковістю та особливою артикульованістю сприймання місцевими пастухами тундрового довкілля, табуна (його пересування, окремих груп і категорій оленів), [redacted] одного боку, та характером пастухування (способами, прийомами, навиками, у тому числі й візуальними навиками та настановами) — з другого. Своєрідною, зовсім новою для мене "оптикою", яка допомогла мені побачити чи навіть заново "відкрити" для себе тундру [redacted] раніше незнаних аспектах, стало чукотське слово. Саме те чукотське слово (чи, властиво, ціла мережа, ціла система взаємопов'язаних універбальних понять і термінів), у якому наче відшарувалися чи скристалізувалися розмаїті грані і виміри традиційного оленярського досвіду[2]. Виявилося, що саме [redacted] надрах оленярського досвіду виробилися сотні слів (більшости із них так звані берегові чукчі можуть і не знати), які у гостро-специфічний спосіб виділяють та узагальнюють ті або інші особливості ландшафту, місцевостей (чи окремих "локусів" цих останніх) та пов'язаних із ними просторових уявлень і настанов. Ось лише деякі з них: *кыргыск'ылъын* — суха місцина у тундрі: тільки в сухих місцях, зрозуміла річ, залишаються

---

* Гортанний змично-проривний звук чукотської мови К', [redacted] також сильно нозалізований звук Н' (дещо нагадує нозалізоване англійське N у закінченнях типу — ING) передаємо відповідними діакритичними знаками. В усьому іншому дотримуємося сучасної чукотської графіки. Адекватність відтворення лексики, пов'язаної із чукотським оленярським тезаурусом, можемо практично ґарантувати, оскільки зібрана [redacted] у тундрі чукотська оленярська термінологія була вичитана таким блискучим знавцем чукотської мови (тоді ще живим), як професор Г. Мєновщиков: він зробив близько десятка корекцій.

[redacted] Докладніше про етнокультурні функції мови (мовлення) та національний компонент мовної семантики див.: Верещагин М., Костомаров В. Язык [redacted] культура. Лингвострановедческие аспекты.— М., 1976; Национально-культурная специфика речевого поведения.— М., 1977 та інші.

яранги на час літування, і тільки в сухих місцях можна "вкладати" оленяче стадо на перепочинок, коли воно вже наситилось. *Илилк'ылъын* — вологе, мокре місце в тундрі. *Мыкэлелкъылъын* — місце у тундрі, де навесні звичайно буває багато проталин. *Омколгын* — місце, де ростуть кущі. *Мыкумкылъын* — місце у тундрі, де особливо багато кущів (над берегами рік та озер). *Умк'ылк'ыкин* — місце, що прилягає до чагарника. *Рэлвоолгын* — місце, де росте густе соковите зілля (звичайно біля озер). *К'ивъэйымкын* — місце у тундрі, де росте густа трава. *Мыгватапылъын* — місце, де є надмір ягелю (*ватап* — оленячий лишайник — ягель). *Тъэрватапылъын* — місце, де є мало ягелю. *Экээкылъин* — міце, де немає купин (найчастіше в гірських долинах). *Рыратыск'ын* — рівне місце. *Ергын* — рівне місце, розташоване звичайно біля ріки. *Гавтылен* — місце, що рясніє зіллям та квітами. *Вытъян* — місце у тундрі, де є багато зеленого листя (*вытвыт* — листя). *Ганпетыран'авлен* — місце, де нещодавно побував (випасався) оленячий табун. *Петыран'ы* — місце, де раніше паслись олені. *Рылынвын* — місце, де лежало оленяче стадо (його звичайно розпізнають за надміром оленячих фекалій). *Петыралканынвын* — місце колишнього стійбиська. *Рыенвын* — місце зупинки пастуха біля стада та інші.

Глибока вмотивованість подібних позначень елементів та властивостей місцевости потребами оленярства, їх першорядне праксеологічне значення у структурі пастушої діяльности не викликає жодного сумніву. Так, виділення (у сфері певним чином структуризованого оленярського досвіду) і омовлення (чи номінація) уявлення про *мыкелелкылын* (місце, де навесні є багато проталин) викликане тим, що саме в таких місцях краще випасати табун у травні після отелення олениць. Тут, по-перше, стадо рухається попасом повільніше, затримуючись біля проталин у снігу. А по-друге, тут легше добутись до корму ослаблим після зимівлі оленям (тварини менше працюють копитами, добуваючись крізь сніг до ягелю). Крім того, не менш важлива для оленяра і фіксованість у сфері досвіду тих місць, де пізно сходить сніг — *ыллъелгын*. Адже саме у цих місцях у першій половині серпня, коли літнє зілля уже прив'яло, а свіжий оленячий лишайник ще не виріс,— починає немовби по-весняному яріти густе соковите зілля. Своєрідна виділеність та праксеологічна преференційність саме цього складника оленярської картини світу обумовлена також тією недругорядною для оленяра обставиною, що пізнє зілля з'являється якраз у прихованих від прямого візуального огляду "складках" місцевости, де довше затримується сніг (видолинках, вибалках, на стрімких берегах рік та чашоподібних озер тощо, або ж, як це кажуть самі чукчі — *кэнъевчыку* — буквально у "ямах", ущелинах). Тому оленярі мусять наперед добре знати (із досвіду попередніх літувань) місця потенційних затримок та відставання окремих груп оленів, аби своєчасно виявити та підігнати тих, котрі ласують пашу у цих маленьких зелених оазах серед осінньої уже побурілої тундри. Таким чином не тільки візуальна дискретність (соковите темне зілля у таких місцях сильно контрастує із довколишньою осінньою тундрою), але й відносна функціональна виділеність, праксеологічна заакцентованість відповідних фрагментів тундрового ландшафту у сфері власне оленярського досвіду сприяла їх омовленню, їх вербалізації у вигляді лексеми, котра не має універбального відповідника у жодній із європейських мов. Існування особ-

ливої назви для тих місць, де ростуть кущі, теж викликане практичною потребою, оскільки олені протягом усього літа полюбляють ласувати листям чагарника *пыкарыт*, або ж *пыкаръомкыт* (різновид верболозу), смарагдово-матове листя якого пастухи запримічують здалеку: тут у високих кущах олені можуть на триваліший час затримуватися. Існування особливої назви для місця зупинки пастуха (*рыенвын*) теж не є випадковим, оскільки два чи й більше пастухів, що перебувають у табуні (а він розтягується часом більш як на два кілометри), завсіди мусять знати місця таких зупинок-зустрічей. Ці зупинки, звичайно, не тільки є місцями щонайкращого огляду табуна, який рухається з року [redacted] рік тим самим маршрутом, але й місцями, де під час періодичного залягання стада на спочинок зручно почаювати (близькість води, наявність кущів для вогнища і т. п.). Пастухи чудово запам'ятовують місця цих тимчасових зупинок. Мене завсіди вражало те, наскільки точно старі досвідчені пастухи (Келєв'є, Омрув'є, Єльо), з якими мені не раз доводилося цілодобово перебувати із табуном, без будь-яких видимих орієнтирів поблизу виводили мене на цілком непомітний у високій траві ще минулорічний попіл тимчасової зупинки: тут ми звичайно знаходили і залишки торішніх дров. Цілком утилітарне підложжя виділення інших лексем, пов'язаних із позначенням місцевости в її просторовій та якісній визначеності, також цілком очевидне. Так, скажімо, означення (номінація) окремим словом того місця, де зовсім недавно побувало (паслося) стадо — *ганпэтыран'авлен*,— також не є випадкове. Адже пастух має добре запам'ятовувати ті місця, де недавно уже перейшло стадо, і не тільки тому, що там уже почасти зужита паша, але й тому, що табун, відчуваючи запах екскрементів, не забажає йти тим самим шляхом. Ось чому, скажімо, випасаючи оленів уздовж гірської долини, пастухи намагаються втримати їх на одному боці ріки, а повертаються із стадом уже іншим берегом. З цього погляду мистецтво керування оленячим стадом у чомусь нагадує не тільки гру у більярд — вміння у слушний момент "штовхнути" певний "кусок" стада у певному місці та з певною інтенсивністю (наче більярдну кульку) таким чином, щоб задати величезному табунові певний вектор пересування, але й гру в шахи: необхідно запам'ятовувати "ходи" та комбінації "ходів" на "шахівниці" тундри. Поняття *пэтыран'* (місце, де вже випасалося стадо) є відносним у плані часової визначеності, оскільки навесні, коли швидко росте свіжа зелень (*емроттылгын*), повернення табуна на старе місце можливе навіть через три дні. Досвідчені пастухи вміло використовують ефект *пэтыран'* у ролі невидимого "бар'єру" для оленів у місцевостях, де в липні часто бувають тумани (наприклад, біля Берінгового моря), організуючи тут своєрідний "кільцевий випас". Спочатку (ще до настання періоду густих туманів) випасають оленів по схилах гір довкола долини (утворюється своєрідне коло із багатьох *пэтыран'*), а відтак — у період туманів — організується випас у самій долині — всередині невидимого кола, з якого олені самі не бажають виходити: це запобігає "розповзанню" стада в густому тумані навсебіч.

Із будь-якою із зазначених вище лексем, що окреслюють певну місцевість, пов'язаний цілий "шлейф" оленярських знань, методів, навиків. З другого ж боку, сам оленярський лексикон є немовби "згустком" повсякденного досвіду. Суб'єктивно оте своє "пізнавання" нових чукотських слів я щоразу дуже гостро переживав, як своєрідне осягнення зовсім нового,

"другого" бачення світу, як своєрідне щораз глибше занурення у новий омовлений етнокультурний світ. Світ, який розгортається уже не стільки як предмет безпосереднього чуттєво-сенсорного досвіду та його діяльнісного опанування, скільки як результат комунікативної співдіяльности, якою витворена чукотська картина світу. Із цілковито хаотичного напочатку та нерозчленовно-дифузного потоку тундрових вражень "різець" чукотського мовлення неначе починав викарбовувати якісь раніше не відомі для мене аспекти тундрового довкілля. Інші ж якісь аспекти та прикмети цього довкілля не просто виокремилися і вияскравилися (із континууму позамовної дійсности) зовсім по-новому (конкретніше, здиференційованіше, зриміше), але й "пообростали" довкруж новими оленярськими сенсами, новими експресивно-семантичними коннотатами та етнолокальними асоціативними "перегукуваннями". Праксеологічне пасмо пастухування безумовно позначається (певним чином навіть і накладається) на основні "силові лінії" (головні смислові домінанти) розмаїтих лексико-семантичних полів чукотського мовлення, яке ідеографічно пов'язане із тундровим середовищем та пастухуванням у ньому. Певним чином це діяльнісне пасмо пастухування (пасмо, що головно ним опосередковується чукотське опанування світу) обумовлює навіть ступінь розгорнености, деталізованости, багатомірности відповідних лексико-семантичних "спектрів". Безумовною є тут принаймні одна закономірність: найбільш лексично "розгалуженим" та семантично здиференційованим є саме те у чукотському мовленні, що корелює із функціонально значущими денотатами у сфері локальної життєдіяльности та культури. Поступово — день за днем — те, що для мене раніше було цілком незначущим, ба, навіть непримітним у повсякденному тундровому житті пастухів, набуло нового "асоціативного ореолу" особливих сенсів оленярсько-чукотського досвіду. Я вперше відчув, що чукотська лексика (і зокрема система оленярської термінології) — це не просто лише нові етикетки до давно уже знаних об'єктів та явищ, а надзвичайно своєрідний, гнучкий і, вочевидь, нічим не замінний у даному середовищі інструмент "членування" і своєрідного витлумачення, своєрідної апперцепції довколишньої дійсности у її взаємодії з практичною життєдіяльністю людини. Традиційний оленярський досвід витворив якби загальне тло апперцепції довколишнього світу. Розгалужена та доволі-таки деталізована мережа понять, пов'язаних із ландшафтно-просторовими характеристиками тундри,— це не просто мовнознакова система. Це водночас і своєрідна "мережа" просторових орієнтацій у тундрі. Розглядувані універбальні поняття, ніби у "спресованому" вигляді, містять у собі найрозмаїтішу просторово-ландшафтно-оленярську інформацію. Вони, таким чином, дають можливість у гранично стислій і лапідарній формі обмінюватися поточною інформацією про місцеперебування табуна (або ж його частини, котра відкололась), про напрямок подальшого руху (наприклад, при зміні чергових у стаді).

Мабуть, не надто сміливим у цьому зв'язку треба вважати висновок про те, що саме кочовий спосіб життя і необхідність постійної орієнтації в тундрі сприяли не тільки утворенню потужного лексико-семантичного поля, пов'язаного із означенням (номінацією) конкретно-предметних елементів і властивостей ландшафту, але й сприяли також виникненню і закріпленню у мові цілого ряду специфічних для чукотського етнолінґвістичного ареалу безеквівалентних (тобто таких, що не мають відповід-

ників у інших мовах) лексем, що відображають і деталізують характер пересування у просторі у зв'язку зі середовищем пересування. *Гынунэтык* — дійти до половини чого-небудь; *тэгрэтык* — спускатися з гори; *рыргалян'атык* — пройти крізь що-небудь (наприклад, почерез стадо) і т. д. і т. п. Мені навіть здається, що необхідність постійної орієнтації в просторі не тільки сприяла розвиткові лексико-семантичних засобів, у яких фіксуються та виражаються певні просторові уявлення, але й певною мірою в опосередкований спосіб закріплювала формування у чукотській мові цілого ряду граматичних форм, що становлять у сукупності багатомірну та розгалужену систему просторових категорій.

У цьому аспекті насамперед звертає на себе увагу існування цілого ряду локативних відмінків іменників (місцевий, вихідний, давально-спрямувальний, визначальний), особливістю яких є те, що іменник у них не тільки репрезентує предмет, але й позначає просторові відношення. Так, скажімо, іменник у вихідному відмінкові означає предмет як вихідний пункт дії. Наприклад: *н'элвылъэйпы пикиргъэт рыюлъыт* — Від стада прибули нічні пастухи. У поєднанні із дієсловом руху (на кшталт *лейвык* — бродити, *ялгытык* — кочувати) вихідний відмінок може вживатися у поздовжньому значенні, тобто іменник у цьому разі може позначати предмет, по якому (або ж через який) відбувається дія. Наприклад: *н'алвылъэпы нылейвык'ын к'орагынрэтылъын* — Уздовж табуна ходить пастух. Надзвичайно специфічним є також значення іменників у визначальному відмінкові, що означають предмет, стосовно якого орієнтується у своїй дії (рухові) суб'єкт. У поєднанні з дієсловом руху, а також деякими дієсловами стану (на кшталт *вак* — перебувати) іменник у визначальному відмінкові позначає орієнтир руху або перебування суб'єкта. Наприклад: *а'ачекыт нылк'ытк'инэт нылвылъыгйит* — Юнак ішов, орієнтуючись за димом[3]. *К'аамкын нытвак'эн майн'ыгытгыгъет* — частина табуна, що відкололася, перебуває у напрямку до великого озера. У зазначених формах, що [redacted] водночас специфічним сенсоутворюючим чинником і які можна лише приблизно адекватно відтворити (описово, цілим словосполученням, на кшталт *нылгылыгъет* — орієнтуючись за димом, *гытгыгъет* — у напрямку озера), треба, як нам здається, вбачати не тільки суто граматичну специфіку чукотської мови, але й дію відомої уже нам тенденції до вербального "стискання" та мовної "конденсації" функціонально важливих аспектів досвіду. Безпосередній прояв цієї ж тенденції вбачається нам на лексико-семантичному рівні у "кристалізації" таких своєрідних понять, як *понн'эк* — іти навперейми чомусь (наприклад, навперейми табунові оленів); *лимн'энак* — простувати услід за чим-небудь. Тенденція до семантичної деталізації просторової визначености поєднується тут із тенденцією до "ущільнення", до "економії" семантичної інформації у кожній конкретній ситуації.

Ця ж тенденція до граничної конкретности і деталізації просторових визначень позначилася і в лексико-семантичній диференційованості чукотських вказівних іменників, що позначають різне розташування пред-

---

[3] Дим яранги є у тундрі одним із найважливіших просторових орієнтирів. Так, уздовж ріки Малий Анюй та її притоків, де особливо "щільно" жили оленярі, їх стійбиська, за образним висловом оленярів, розташовувалися *ымн'ылгыл вытра* — на відстані можливости бачити дим. Див.: Вдовин И. С. Очерки истории [redacted] этнографии чукчей.— М.— Л., 1965.— С. 158.

мета щодо мовця[4]. Українському "он той" у чукотській мові відповідає ціла лексико-семантична "шкала" просторово-смислових градацій: "*ын-к'эн*" — "он той" (ближче до слухача, ніж до мовця, що його бачать обоє або ж тільки слухач). *Н'анк'эн* — віддалений від мовця і від слухача, але видний обом. *Н'аанк'эн* — далі, ніж *н'анк'эн; гаанк'эн* — дуже далеко, далі, ніж *н'аанк'эн, вайын'эн* — із вказівкою на окремий предмет, що його бачать і мовець, і слухач. *Райын'к'эн* — із вказівкою на предмет, що міститься за слухачем; *н'отын'к'эн* — "ось цей" — із вказівкою на предмет, що міститься за мовцем.

Поруч із найбагатшими лексичними ресурсами, що відображають характеристику просторових відношень, поруч із потужним словесним пластом, пов'язаним із ландшафтною характеристикою тундри, поруч із розгалуженими граматичними формами, які репрезентують багату й диференційовану парадигматику локативних значень чукотської мови (а це — ще раз підкреслимо — не випадково!), мова чукотська посідає дивовижно розвинену систему прислівників місця. Через певну обмеженість обсягу статті не будемо докладно зупинятися на цьому питанні. Хочемо лише процитувати тут авторитетну гадку професора П. Скорика: "Наречия места выражают в чукотском языке всестороннюю и очень детальную характеристику протекания действия в пространстве. Большое разнообразие этих наречий подразделяется на пять основных семантических групп: 1) наречия точечного места действия, 2) наречия продольного (линейного) места действия, 3) наречия места исходности действия, 4) наречия места направленности действия, 5) ориентирные наречия"[5].

Підкреслюючи існування певних кореляцій між властивими для етносу структурами життєдіяльности з одного боку і семантикою мови — з іншого, треба пам'ятати, що тут не може бути навіть мови про якусь пряму структурну тотожність (ізоморфізм) певних способів діяльности (культури) і мовних елементів. Тому, ясна річ, ми не можемо, наприклад, виводити орієнтувальні прислівники безпосередньо від оленярсько-кочового досвіду орієнтації в тундрі, або ж, скажімо, мотивувати парадигматику локативних відмінків чукотськими уявленнями про пересування та місцеперебування оленячого табуна. Однак у сукупності усі розглянуті моменти (як лексико-семантичного, так і граматичного рівня), безумовно, свідчать про те, що загальна тенденція до деталізації і спеціалізації просторових означень, тенденція, яка розгортається за властивими чукотській мові внутрішньомовними (зокрема структурними та структурно-словотворчими) закономірностями, кориниться усе-таки не тільки в типології мови, але й глибше — в типології самої культури. Позамовні імпульси, що сприяли становленню та розгортанню цієї мовної тенденції, є надто очевидними, аби їх можна було заперечувати. Цей висновок посередньо підтверджується також на прикладі інших лінгвокультурних спільнот. Так, скажімо, дослідниця евенкійської мови Є. Лебедєва, реконструюючи систему відмінків мови цього північного народу, стверджує, що на підставі прислівників можна було б гадати, що в евенкійській мові було 14 відмінків, які уточнюють просторову орієнтацію (із них тільки

[4] Скорик П. Грамматика чукотского языка.— Л., 1961.— Ч. I.— С. 138.
[5] Там само.— Ч. II.— С. 316.

з локативним значенням — 9)[6]. Сучасна дослідниця Н. Гладкова прямо вказує, що генеза багатої системи прислівників місця в евенкійській мові стимульована була необхідністю постійної просторової орієнтації в тайзі у межах певних кочівничих маршрутів[7]. У цьому зв'язку заслуговують також на увагу дослідження Беррі, який намагався виявити зв'язок між структурою традиційної життєдіяльности народу, його перцептивними навиками ("стилем сприйняття") і мовою. Розглядаючи культуру ескімоських мисливців, що живуть в однорідному (неструктурованому) тундровому довкіллі, де мисливець повинен уміти виділити щонайменші відтінки в одноманітному середовищі, автор вказує на вплив середовища і культури на особливості просторово-візуальної орієнтації. Беррі доходить висновку, що "мисливські народи посідають добре розвинену здатність до здорового розрізняння і розвинені просторові навики, і їх культура сприяє розвиткові цих здатностей і навиків, маючи велике число понять для позначення "геометричних просторових відношень [...]"[8]. Цей висновок дослідника може бути екстрапольований і у сферу перцептивних розрізнювальних навиків і просторових уявлень північних народів.

Цілком зрозуміло, що конкретно-предметні просторові означення (на кшталт *мыгватапъыльын* — місце, де є багато оленячого лишайника; *вытъян* — місце, яке відзначається рясното листя і т. п.) у більш безпосередній спосіб пов'язуються зі структурою оленярської діяльности, ніж релятивні просторові означення на кшталт *мачролтакы* — дещо вбік, *н'алгыл* — по обидва боки, *н'алгылейпы* — із двох сторін і т. п.

Знання тундри як важливої складової частини оленярського досвіду — це не просто сума інформації, пов'язаної з ландшафтом, з екологічним середовищем у прямому розумінні цього слова. Знання тундри — це насамперед певна система "членування" (вербальної "сегментації", структурування мовою і через мову) зовнішнього середовища. Це, сказати б, етнокультурна модель середовища, випрацювана (вибудувана) специфічним досвідом народу. Способи "сегментації" цього середовища у сфері досвіду не тільки співвідносяться зі специфічним "мовним членуванням" позамовної дійсности, але й закріплюються і певним чином упорядковуються у цій своєрідній "мовній картині світу". У цьому, власне, і полягає величезна етнокультурна роль мови як своєрідного акумулятора традиційного досвіду народу і транслятора такого досвіду.

Властива традиційному досвідові чукчів-оленярів специфічна праксеологічна спрямованість та своєрідна "вибірковість" сприйняття тундри крізь призму насамперед оленярської діяльности, а також дивовижна деталізованість і конкретність просторових категорій, що властиві чукотській мові, врешті-решт обумовлені тим, що тундра, зовнішнє середовище є для оленярів не просто фоном розгортання життєдіяльности, але й органічним змістовним компонентом цієї діяльности, безпосередньо включеним у процеси життєдіяльности, функціонально важливим в усіх відношеннях.

---

[6] Лебедева Е. П. Наречия места в эвенкийском языке.— Л., 1936.— С. 178.

[7] Гладкова Н. И. Выражение категорий пространства в времени в эвенкийских наречиях // Языки и фольклор народов Крайнего Севера.— Л., 1969.— С. 178.

[8] Berry J. W. Ecological and cultural factors in spatial perceptual development // Canadian Journal of Behavioral Science.— 1971.— 3(4).— P. 328; Коул М., Скрибнер С. Культура и мышление.— М., 1977.— С. 105—111.

Попри особливу систему просторово-ландшафтних уявлень, на яких вибудовується, сказати б, "каркас" знання тундри і орієнтації у тундрі, чукотська оленярська культура виробила також особливу систему орієнтації ■ оленячому табуні, який улітку, нараховуючи часом понад три тисячі оленів, розтягується на відстань до трьох кілометрів. Це є насамперед система розрізняння та запам'ятовування оленів.

Під час літування разом з оленярами біля Затоки Хреста (бригада № 11 Канчаланського радгоспу) у 1978 р. автора дослідження постійно дивувала феноменальна, на перший погляд, чи навіть така, що межує із чудом, здатність старих оленярів Келєв'є та Єльо майже негайно помічати (наприклад, зранку, після туманної ночі) щонайменший відкол у величезному — ледве чи не чотиритисячному табуні. Коли стадо, наситившись (*н'элвъыл н'эюгъи*), залягало доволі компактно на схилі пагорба на клаптеві минулорічного снігу, відкол (навіть 50—70 голів) визначався майже моментально — протягом декількох секунд. Доволі швидко — протягом хвилини-двох — визначався відкол (десь із узвишшя чи сопки) і ■ тому разі, коли стадо не лежало, а паслося на видноті, розтягнувшись іноді на два-три кілометри. Що це? Феноменальна пам'ять? Феноменальна здатність до цілісного сприйняття множини? Подібна гадка уже висловлювалася в етнологічній літературі. Так Леві-Брюль у своїй теорії первісного мислення, ґрунтуючись на засновкові про існування конкретного способу рахування, вважав, що "первісні люди" здатні до цілісного сприйняття певних множин (наприклад, собак, коней) як своєрідної нерозчленованої наочної якости. "Завдяки звичці,— писав французький етнолог,— кожна сукупність предметів, яка їх (первісних людей.— *Р. К.*) цікавить, зберігається в пам'яті з тією ж точністю, яка дозволяє їм безпомилково розпізнавати слід тієї чи іншої тварини, тієї чи іншої особи. Але досить лише, щоб у цій сукупності забракло чогось, як недостача відразу ж буде ними виявлена. У цьому так чітко збереженому у пам'яті уявленні число предметів або істот ще не диференційоване: [...] ніщо не дає змоги виразити його зосібна. Тим не менше якісно воно сприймається або, якщо хочете, відчувається. Коли вони збираються на полювання, вони уже, будучи у сідлі, озираються навкіл, і якщо бракує хоча б однієї із численних собак, яких вони утримують, то вони починають звати її [...]"[9]. Відомий філософ-неокантіанець Ернст Кассірер також був тієї гадки, ніби властиве "первісним людям" безпосереднє і цілісне сприйняття кількісної визначеноcти є аналогічним до сприйняття кольору чи форми[10]. Однак наше стаціонарне дослідження традиційних чукотських способів визначення відсутности або ж наявности оленів у табуні не підтверджує такого погляду. Про "безпосереднє відчуття" можна було б говорити тільки у тому разі, коли стався значний відкол (біля двохсот і більше голів). Такий великий відкол визначається "на око" як орієнтовне співвідношення щільности випасу стада і загальної площі, котру мало би воно займати із врахуванням відповідної (конкретно-ситуативної) міри скупченоcти. Але ж у який все-таки спосіб зауважують досвідчені чукотські пастухи

[9] Леви-Брюль Л. Первобытное мышление.— М., 1931.— С. 121.

[10] Cassirer Ernst. Philosophie der symbolischen Formen. Erster Feil. Die Sprache.— Berlin, 1923.— S. 187.

невеликі (приблизно 20—50 голів) відколи, котрі на тлі 3—4-тисячного табуна є настільки мізерними, що практично не позначаються на візуальному сприйнятті загальної маси оленів?

Практична необхідність розрізняти оленів у табуні та добре запам'ятовувати їх настійно вела до найдокладнішої вербалізації насамперед тих сторін і деталей (чи навіть тонкощів) оленярського досвіду, що пов'язані із швидким розпізнаванням, тривким запам'ятовуванням та здиференційованою ідентифікацією окремих категорій і груп оленів. У цьому аспекті гідним подиву є те розмаїття та докладність термінології, що виражає differentio specifica оленів за статево-віковими групами, мастю, формою рогів, екстер'єром, відзнаками на вухах і т. д. Так, скажімо, за статево-віковими групами нам вдалося зафіксувати такі (напевно, далеко ще не всі) лексеми: *ычвек* — теля-самка; *пээчвак* — теля-самець; *к'легпээчвак* — однорічний олень-самець; *ычвакытлы* — однорічна самка, яка уже отелилася; *н'авпээчвак* — однорічна самка; *ван'к'аск'ор* — дворічна олениця; *крымк'ор* — трирічна олениця; *пэнвэл* — дворічний олень-бичок; *крымынты* — олень-третяк: *таачымынты* — чотирирічний олень-самець; *янральын* (буквально — "окремий", оскільки таких оленів у стаді небагато) — олень-самець, якому п'ять і більше років та інші. Докладна диференціація оленів за статево-віковими групами у поєднанні із розрізнюванням оленів за іншими "параметрами" — мастю, екстер'єром, формою рогів, про що піде мова далі, утворювала ту таксономічну мережу, яка дозволяла досвідченим оленярам затримувати у пам'яті та швидко розпізнавати — виокремлювати сотні і навіть тисячі оленів або ж зауважувати відсутність у величезному табуні порівняно невеликої групи оленів, що відкололася.

Попри розрізняння оленів за статево-віковими групами, чукотська система розпізнавання та запам'ятовування оленів передбачає ідентифікацію оленів за: а) забарвленням шерсті, розташуванням та конфіґурацією плям; б) формою рогів; в) прикметами та особливостями екстер'єру (лінією хребта, живота, формою загривка, ніг і т. д.); відзнаками на вухах; д) особливостями поведінки у стаді та поза ним. Усі зазначені вище основні "виміри" (а в межах кожного із них нам вдалося зафіксувати від 20 до 60 лексем) у розмаїтих своїх поєднаннях та комбінаціях утворюють розгалужений багатоступеневий код, своєрідну "абетку" оленярства, за допомогою якої пастухи ніби "читають" стадо. Те, що з нашої точки зору видається надзвичайною конкретизацією понять, інформаційною надлишковістю мови, для чукотського оленяра є дивовижно гнучким мнемотехнічним засобом запам'ятовування оленів. Мовна система класифікації і пов'язаний з нею комплекс оленярських знань наче у "спресованому" вигляді фіксує досвід цілої вервечки поколінь оленярів, будучи водночас органічною частиною самої культури оленярства.

Найбільш розповсюджена система диференціації оленів щодо забарвлення шерсті (а також за конфіґурацією плям та їх розташуванням), доповнювана та комбінована з іншими "вимірами", знайшла своє лексичне вираження у значній кількості термінів, що фіксують численні (і водночас повторювані та типові) варіації у забарвленні оленів. Ось тільки найхарактерніші із занотованих нами у Канчаланській тундрі гіппологічних кольоропозначень: *чеваро* — сірий олень (один із найрозповсюдженіших); *чевароякылгын* — сірий олень із сріблястою шерстю на боці; *уврылъын*

(або ж *уэлъы*) — чорний олень; *анаргын* — бурий олень із сивуватим відтінком; *элгар* — білий олень-альбінос, *йигылгын* — білий олень із сивувато-жовтим відтінком; *якылгын* — світло-сірий олень із сріблястою шерстю на животі; *ыплылы* (або ж *ыплыляйнын*) — коричневий олень; *ыплыляякылгын* — світло-коричневий із сріблястою шерстю на боці; *илгыплылы* — світло-коричневий олень; *йильэлю* — із сивуватою мордою; *арэкано* — олень із білою шерстю на животі; *рэвъитын* — світлий олень із темною шиєю; *илгылеут* — білоголовий олень; *айвак'зно* — із білою плямою на лобі; *илгылъу* — олень із білою мордою; *и'ныткзну* — білоносий олень; *вэнрэскын* — олень із білою щелепою; *йикыргык'ано* — олень із білим ротом; *к'элилъын* — красий (строкатий, із плямами) олень; *к'эну* — білий із однією великою плямою на задку чи на боці; *чеварок'єно* — сірий із однією плямою на боці чи на задку; *парк'ано* — олень із білою плямою на лопатці; *ричитк'эну* — із плямою у вигляді паска довкола живота; *рэкэк'эн* — із плямою у вигляді ромба; *линкэл* — із плямою серцеподібної форми (від *линлин* — серце); *элвээк* — білоголовий олень; *гыткакале* — олень із білими пасочками (на кшталт "браслетів") на ногах (від *гыткат* — ноги); *кэмгэкэм* — олень із білими "панчохами" на задніх ногах; *ейпелвээк* — олень із білою нижньою частиною ніг (біля копит) та інші.

Вирішальна функціональна роль, яку посідає оленярська діяльність у житті тундрових чукчів, не тільки опосередкованим чином позначилася на самій інтенсивності та докладності мовного "членування" відповідного фраґмента дійсности (корелятом цього є величезна кількість гіппологічних кольоропозначень), але й, як нам здається, відобразилася у самій змістовній структурі кольоропозначень,— на характерові вербального членування колористичного спектру. Так, скажімо, [illegible] чукотській мові термінологічно нерозрізнюваними є зелений і жовтий кольори (відоме тут одне слово — *нывытэчгытрык'эн* — для позначення як жовтого, так і зеленого), а темно-синій, за свідченням В. Богораза, сприймається як тотожний із чорним[11]. Натомість у чукотській мові дуже тонко розрізняється багато тонів і відтінків чорного та сірого кольорів — домінуючих кольорів оленячого табуна: *нувк'ин* — чорний; *увылъын* — темно-чорний, *нылгинувкин* — дуже чорний, вороний; *нычелгылгыкэн* — гнідий; *ыплылы* — приблизно сірий із деякою жовтизною; *нычеварок'эн* — сірий (*чеваропэрак* — бути сірим); *ылгыплылы* — приблизно білувато-жовтий; *ылгылъу* — білий та інші. Чому ж чукчі, так прецизійно розрізняючи відтінки окремих кольорів, разом із тим мовби "іґнорують" деякі кольори, які вважаються у нас засадничими: жовтий (який сприймався як дериват зеленого) і темно-синій (сприймався як дериват чорного)? Деякі історико-культурні паралелі свідчать про те, що ми маємо тут справу не з особливостями будови ока або ж кольоровою сліпотою. Так у щонайдавніших індо-іранських писемних пам'ятках (Ріг-Веді, Зенд-Авесті та інших) синє називається чорним. Синє сприймається як різновид чорного — не тому, що словниковий запас мови є бідним, а тому, що люди не мали функціонально важливих практичних підстав диференційовано

[11] Богораз В. Г. Чукчи. Авторизованный перевод с английского.— Л., 1934.— Ч. 1.— С. 23.

сприймати ці кольори[12]. Отож, інакше кажучи, якби існували у природі олені темно-синьої масти, чукчі-оленярі, безумовно, розрізняли б темно-синій і чорний як різні кольори, подібно до того, як у лексиці чукотської мови "омовлюється" і відповідно фіксується ціла низка тональних градацій та відтінків сірого й чорного кольорів, панівних у межах функціонально значущого об'єкта життєдіяльности тундровиків. Не позбавлена цікавости у цьому зв'язку типологічна паралель щодо колористичного розрізняння у пастушого племені Південної Африки аварепо. В анкеті, розісланій у 1887 р. Ляйпцігським музеєм народознавства повідомлялося, що про зелені предмети аварепо кажуть, що вони жовтого кольору, а синє називають темним. "Їм видається дуже кумедним твердження, ніби ці кольори повинні мати окремі назви",— повідомляла та сама анкета. І це не випадково: найголовнішим предметом турбот аварепо була худоба, і кольори вони могли розрізняти настільки, наскільки вони розрізняли биків, овець, кіз[13]. У такий спосіб, очевидно, і у чукотській традиційній культурі певна прагматична спрямованість перцептивного досвіду обумовила більш диференційоване сприйняття саме тих кольорів, які пов'язані з характеристикою та ідентифікацією оленів щодо масти. Цікава типологічна паралель, котра може додатково засвідчити існування безумовних корелятивних зв'язків між етнолокальною структурою життєдіяльности та "розвиненістю" відповідного лексико-семантичного поля: аргентинські пастухи гаучо мають дві сотні назв для масти коней[14].

Варто ще раз підкреслити соціокультурну обумовленість "феноменального" на перший погляд уміння чукчів розрізняти оленів за щонайменшими відтінками у забарвленні їх шерсти. У цьому контексті заслуговує на увагу гадка французького психолога Шатрена, який вважає, що у феномені кольору треба розрізняти відчуття, сприйняття і називання. Називання, як гадає Шатрен, є соціально обумовленим: так для визначення мастей тварин, зазначає Шатрен, литовці, "цей народ пастухів", і араби мають численні традиційні слова, на відміну від французів,— французька номенклатура невелика[15].

У найдокладніший спосіб чукотські оленярі розрізняють також оленів за формою рогів. Ось тільки деякі найбільш часто подибувані означення: *майн'ъырынныльъын* — олень із великими рогами; *выръымкык'ор* — із галузистими рогами; *экылпэру* — олень із рогами без відростків над лобом, які стримлять уперед; *авръыкэ* — із шаблеподібними рогами без відростків; *к'онуврэк'ач* — без відростків на одному з рогів; *мран'к'онуврэк'ач* — без відростків на правому розі; *начгык'онуврэк'ач* — без відростків на лівому розі; *конэргыргын* — із одним (замість звичайних двох) лопаткоподібних відростків, що загинаються у напрямку до носа; *эрынко* — із близькопосадженими паралельними рогами; *вэтгырынныльъын* — олені із прямими рогами; *валвыягрынны* — з рогами, що нагадують (за своїм веретеноподібним силуетом) чукотські лижі-снігоступи — так звані *вэлвыегыт* (буквально — "воронячі лапи"), себто увігнуті до-

[12] Мегрелидзе К. Р. Основные проблемы социологии мышления.— Тбилиси, 1973.

[13] Там само.— С. 197—198.

[14] Кондратов А. Звуки и знаки.— М., 1978.— Изд. 2-е.— С. 140.

[15] Exposés et discussions du Colloque du Centre de recherches de psychologie Comparative.— Paris, 1957.— P. 323.

середини, докупи; *тыллын'к'о* — олень із одним рогом (другий — повністю обламаний); *тыннымыл* — олень, у якого один ріг частково надламаний; *к'эпъуру* — олень зі спиляними рогами (звичайно запряжний) і т. д. Роги різних статево-вікових груп оленів також мають свої типові особливості щодо інтенсивности розвитку та характерного нахилу відростків, щодо фактури та кольору рогів. Різні статево-вікові групи оленів у різний час скидають роги і не [redacted] один проміжок часу "очищують" їх (від клаптів "шкіри"). Тому на початку липня (а назва відповідного чукотського місяця — *анойългын* — буквально означає "місяць очищення рогів") на загальному тлі табуна різко виділяються свіжоочищені (часом іще із надвислими клаптями шкіри) роги дорослих — трирічних і старших — биків. Завдяки традиційній народній "типології" рогів, що певним чином систематизує і закріплює у пам'яті розмаїття зорових вражень, чукотські оленярі настільки добре запам'ятовують роги, які належали тому чи іншому оленю, що весною, збираючи у тундрі, де пасеться *рэквыт* (маточне стадо), роги, скинені оленицями (а ці роги особливим чином вкладають поза ярангами у ритуальні купи для святкування свята *килвэй*), майже завжди безпомилково вказують, котрій саме олениці належали ті або інші роги.

У тому разі, якщо олень не виділяється ані особливо прикметним забарвленням шерсті, ані своєрідною формою рогів, починають "працювати" прикмети, пов'язані із екстер'єром. Отож за формою ніг розрізняють: *чевтыгыткалъын* — коротконогий олень; *эвлыгыткалъын* — довгоногий олень; *кан'эгыткалъын* — з іксоподібними ногами; *аткылъын* — кульгавий олень та інші. За особливостями лінії хребта виділяються такі найбільш характерні: *вэтгыръэляк'* — із прямим хребтом; *вынрэляк'ор* — із провислим хребтом; *кэн'ирилек* — горбатий олень (буквально — із "кривим хребтом"). Цілий ряд додаткових прикмет фіксується у термінології, що відображає особливості шиї*, карку** (себто горбка позаду шиї), носа***, прикметні обриси задка****, хвоста*****. Десь із півтори сотні основних прикмет (ця своєрідна оленярська "абетка") дають багато тисяч своїх розмаїтих поєднань-комбінацій, утворюючи своєрідну "мову" (чи радше вторинну, властиву лише оленярам, моделюючи семіотичну систему), що нею кодуються найважливіші елементи оленярського досвіду, пов'язаного зі знанням стада. Багатомірність оленярського "коду" дає можливість "доходити" до окремого оленя. Так, скажімо, у табуні може нараховуватися кількасот дворічних бичків (*пэнвэлти*), однак приблизно десяток із них можуть мати сріблясто-сіру шерсть масти *як'ылгын*. Із цього десятка, у свою чергу, тільки в одного

---

* *чивмыи'тын* — олень із короткою шиєю; *ивлыи'тын* — з довгою шиєю; *умъитын* — з грубою шиєю; *купк'ъитын* — [redacted] тонкою шиєю.

** *эквыепоргык'ор* — [redacted] високим карком; *чевтыепооргык'ор* — із низьким карком (горбком позаду шиї).

*** *эквыек'ан'ы* — з високим носом; *чевтыекалъын* — із низьким носом; *эвлыек'ы* — довгоносий; *комлеек'ы* — із кулястим носом; *эрвыек'алъын* — гостроносий олень та інші.

**** *ковлен'ойн'ын* — круглозадий; *к'опк'ын'ойн'ын* — із худим задом; *эквын'ойнын* — із високою посадкою; *чевтын'ойн'ын* — з низькою посадкою; *вэтгын'ойн'ын* — із прямим тазом; *пъолтын'ойн'ын* — із кривим тазом; *ыпыргэ* — без шерсті на задку.

***** *вэтгыналгын'ойн'ын* — із прямим хвостом; *н'ойн'ъэквы* — із задертим хвостом; *эвлыналгын'ойн'ын* — довгохвостий; *аналгын'ойн'ыкэ* — безхвостий олень; *н'ойн'ылвэн* — із обрізаним хвостом та інші.

оленя роги будуть без відростків, які звичайно стирчать уперед (экылпэру), і т. д.

Більшість досвідчених оленярів у наш. час, як правило, знають "з лиця" принаймні кількасот оленів у табуні — насамперед своїх власних і тих, що належать родичам (*чиниткынэт*)·та запряжних (*моок'аат*). Були й такі, які досконало опанувавши традиційну систему запам'ятовування оленів, знали (пізнавали у стаді) всіх без винятку оленів. Так, у Канчаланській тундрі ще [illegible] 60-ті рр. був окремий табун власних ("хазяйських") оленів, які належали приблизно 60 господарям. Старшим був тут пастух Кергин. Кергин, за його ж словами (а також за свідченням старого мешканця Канчалана ветеринарного лікаря Бориса Косміна), пам'ятав кожного із двох з лишком тисяч оленів. Соціальну значущість такого ґатунку оленярських знань і навиків важко переоцінити. Недарма у чукотській мові існує спеціальне безеквівалентне поняття, що означає людину, яка добре знає (впізнає) усіх оленів у табуні — *нык'аагъевк'эн*. Саме процес розрізняння, розпізнавання, ідентифікації — як елементів і особливостей ландшафту, так і окремих оленів у табуні — був настільки важливим у структурі повсякденного досвіду тундровиків, що він навіть знайшов своє відображення у мові: *ралкылныгыргын* — "прагнення розпізнавати, розрізняти".

Подібний до описаного вище індивідуальний досвід доброї орієнтації в стаді, знання цього стада дуже важливий сам по собі. Однак він був би цілком неможливим поза тривалим груповим досвідом багатьох поколінь оленярів. Диференційоване сприйняття оленів — це не просто наслідок візуально-сенсорного досвіду, підсумок відповідного "тренування" зору. Саме мова (і насамперед специфічний оленярський лексикон) виступає тут як потужна класифікаційна система, що забезпечує категоризацію відповідного фраґмента дійсности. Отож йдеться не про начебто властиве "первісним народам" якесь містичне "цілісне" сприйняття множин (Леві-Брюль, Кассірер), [illegible] про сприйняття як достатньо розвинене формальне кодування, як "класифікаційне опанування середовища"[16]. Цей висновок, безперечно, стосується того, як, у який спосіб чукотські пастухи "схоплюють" відсутність (або ж наявність) оленів у величезному табуні; і він може бути науково інтерпретований у контексті психологічних досліджень останніх десятиліть. Після робіт О. Леонтьєва, Запорожця, В. Зінченка та інших дослідників складні форми сприйняття (чи так званої рецептивної діяльности) витлумачуються як процес, що його складником є елементи кодування. Таке кодування відбувається за безпосередньою участю мовлення і подібне воно до процесів наочного мислення. І з цього погляду ближчим є до істини (у порівнянні із Леві-Брюлем) Франс Боас, який писав, що "так звані первісні люди не тому зауважують брак одного коня у великому стаді або собак у великій зграї, що вони безпосередньо відчувають різницю у кількості, [illegible] тому, що вони добре знають кожного коня чи собаку[17]. Про це ж писав і російський дослідник А. Васильєв: "Не общее число своих собак держит [illegible] памяти эскимос, но отдельные представления о белой собаке с черными крапинками, о собаке, родившейся в голодную зиму і т. п."[18].

---

[16] Брунер Дж. Психология познания.— М., 1977.— С. 215.

[17] Боас Ф. Ум первобытного человека.— М.— Л., 1926.— С. 84.

[18] Васильев А. В. Целое число.— Л., 1922.— С. 4—5.

Для реального контролю стада у процесі його випасу важливим є не стільки знання всіх (чи більшости) оленів, скільки запам'ятовування особливо прикметних оленів. Річ у тім, що ті або інші олені звичайно тримаються певної частини табуна. Чукотські пастухи традиційно ділять табун на п'ять умовних частин: *яалк'ор* — заднє стадо; *ыттъийолк'ор* — переднє стадо; *мранк'ор* — праве стадо; *начгик'ор* — ліве стадо; центр стада — *гнонк'оор*. Вони чудово знають особливості стадної та індивідуальної поведінки оленів, які тримаються певної частини стада. Крім того, пастухи постійно тримають у полі зору тих оленів, які звичайно тягнуться у хвості стада (звичайно ослаблені хворобою та кульгаві олені) або ж, навпаки, ладні до втечі із табуна, "переманюючи" із собою цілу групу оленів (найчастіше телят). Саме таку вдачу лідерів-утікачів здебільшого мають олениці. Крім кульгавих оленів, які тримаються у хвості "заднього стада" (а під час гону у серпні тут "крутяться" також бики, що покривають у цей час олениць), пастухи добре запам'ятовують найбільш прикметних оленів (звичайно альбіносів, а також сріблясто-сірої масти та пістрявих чи плямистих насамперед), котрі тримаються у передньому, правому або ж лівому стаді. Пастухи намагаються якнайдовше (якщо це можливо) не забивати таких оленів на їжу чи одяг, тому що вони слугують у табуні своєрідними "опорними точками" для зорового контролю. Також у серпні— вересні, ще до випадання снігу, коли ночі вже темні, а стадо є особливо полохливим (від найменшого необережного руху пастуха табун, що заліг на відпочинок, може знятися і раптово втекти),— саме білі і красі (білі із темними плямами) олені мають функціональне значення своєрідних "маяків", за якими визначають у темряві місце розташування та зовнішні межі стада. У жовтні, коли лежить уже суцільний сніг, темна пляма стада вночі вже цілком виразно "читається" на снігу. Саме тому, очевидно, дуже гарні на вигляд білі і строкаті кухлянки (*иръын*) за звичаєм належиться носити лише старим чоловікам. Цей умовний на перший погляд звичай, безперечно, має глибокий прагматичний сенс: у стаді залишається більше прикметних оленів. Практично пастухові цілком достатньо тримати у пам'яті декілька десятків прикметних оленів, які пасуться по боках табуна. Зникнення одного-двох таких прикметних оленів у будь-якому "кінці" табуна є своєрідним "індикатором", що сигналізує про відкол певної групи оленів (*к'аамкын*): утікач, як правило, викликає "ланцюгову реакцію". Услід за "лідером", спонукувані стадним інстинктом, утікають звичайно ще декілька (чи навіть декілька десятків) оленів.

Зрозуміло, що різні диференційні ознаки, за допомогою яких пастухи розрізняють тих або інших оленів, у різних ситуаціях відіграють різну роль. На великій віддалі краще "спрацьовують" ознаки масти і деякі прикметні особливості екстер'єру (лінія хребта, форма і довжина ніг), а також поведінки (зокрема особливості "ходи", котра, за свідченням самих оленярів, як і ≡ людини, буває різною у різних оленів. На середній відстані "підключаються" такі додаткові прикмети, як форма рогів, карку і т. п. На близькій відстані (безпосередньо під час виловлювання запряжних оленів у стаді або ж на забій за допомогою аркана — "*чаат*") насамперед беруться до уваги такі прикмети, як форма відзнаки на вухах, особливості морди і т. п.

У певному обсязі оленярський лексикон відомий (унаслідок постійних досить щільних контактів та обміну) також азіатським ескімосам і береговим чукчам (наприклад, у таких берегових оселях, як Велькаль чи Егвекінот), де авторові довелось побувати, хоча побутують вони тут у значно більш зредукованому вигляді. Відповідні лексико-семантичні лакуни у мові берегових мешканців Чукотки неважко пояснити: маємо на увазі відсутність тут відповідного виду діяльности та пов'язаного із ним досвіду оленярства. Тобто пояснювальні засади та арґументи відомої концепції мовного релятивізму Сепіра—Уорфа можуть бути у цьому контексті доповнені арґументами відносности функціональної. Специфіка етнолокальної картини світу обумовлюється не тільки властивими для даної мови мовленнєвими моделями, але й функціональною значущістю тих чи інших фраґментів позамовної реальности у структурі життєдіяльности етносу чи його певних етнолокальних груп. Ось чому у берегових чукчів і ескімосів наявний значно потужніший і диференційований пласт лексики, пов'язаний з морським звіробійним промислом, хоча головні реалії останнього відомі також тундровикам-оленярам. Для ескімосів-звіробоїв визначальним у системі розрізнювальних ознак щодо об'єктів промислу (моржів, лахтаків, китів та інших) є вже сам характер їх переміщення і поведінки, що мають найбільше функціональне значення під час полювання. Так, в ескімоській мові поряд із загальним словом *айвык* — морж — відомими є ще такі конкретноситуаційні назви моржа: *аргуг'ак* — морж, що пливе у західному напрямку; *к'авръык* — морж, що пливе на північ; *ак'ылюг'рак'* — морж, що пливе то в одному, то в іншому напрямку; *к'авалиг'рак* — морж, що спить на воді з закиненою догори головою, та інші (усього, за свідченням відомого ескімолога Г. Меновщикова, понад 15 назв)[19]. Зазначений феномен (як і типологічно близьку до нього тенденцію розгалужености та деталізованости чукотської пастушої термінології), очевидно, треба нам розглядати сьогодні не в аспекті так званого "конкретного мислення", як гадали деякі дослідники "первісного мислення": номінація відповідних сторін і моментів дійсности обумовлена їх практичною значущістю у контексті життєдіяльности певного етносу (або ж його етнографічної групи).

Протягом двох останніх десятиліть в оленярських господарствах Чукотки унаслідок загального зростання поголів'я оленів різко збільшилася, на жаль, втрата тварин (так звані "непродуктивні відходи"). Так, протягом лише чотирьох років (1976—1979 рр.) лише в Канчаланському господарстві, де у 13 табунах випасалось у той час понад 33 тисячі оленів, щорічно безслідно зникали у тундрі понад три тисячі оленів. Окремі табуни (саме ті, де на стійбиськах не залишилося старших досвідчених оленярів, які добре знають табун) гублять лише протягом одного літування 500—600 тварин. Олені пропадають не тому, що їх втрачають, а тому, що пастухи своєчасно не починають пошуків, оскільки "відколи" залишаються непоміченими. Своєчасно не проводяться розшуки (коли відкол ще далеко не відійшов) ще й тому, що незворотні зміни і нічим уже не відшкодовувані втрати сталися у самій культурі оленярства, тобто

---

[19] Menowstsikow G. A. Wissen. Religiöse vorstellungen und Riten der Aziatischen Eskimos // Külün lenyomat a glaunbenswelt und folklore der Sibiriscsen völker cimü Kiadvanybol.— Budapest, 1963.— S. 466.

втрати у структурі оленярського досвіду. Змізерніння традиційних знань, пов'язаних із орієнтацією у табуні і тундрі, заникання самої "абетки оленярства" унаслідок розриву етнокультурної тяглости між поколіннями — ось пряма передумова отих "непродуктивних "втрат". І цьому безпосередньо передувала поступова, але невблаганна в умовах імперії денаціоналізація чукотських дітей у школах-інтернатах — дітей, відірваних від родин, від звичного етнолокального середовища і від тієї тонкої тканини безпосередніх комунікативних зв'язків, у процесі яких, власне, й вибудовується особлива система сенсів, і особливе символічне середовище (основа культури будь-якого етносу), і специфічна картина світу.

Подальше комплексне вивчення традиційних оленярських знань (можливо, навіть зі залученням спеціалістів-психологів та фахівців із когнітивної етнолінґвістики) як невід'ємної частини етнічної культури чукотського народу (зрештою, як і інших напівзруйнованих Російською імперією народів Азіатської Півночі) може мати не лише пізнавальне, але й певне практичне значення у справі виховання молодих оленярів та забезпечення принаймні мінімальної спадкоємности культури — тієї культури, в якій усе є інтегрально взаємопов'язаним: еко-ноосфера, структура життєдіяльности, спосіб життя, мовне моделювання дійсности і сам менталітет етносу як суб'єкта культури.

Roman KIS'

THE ETHNOLOGY OF CHUKOTKA REINDEER-BREEDING (HOW THE CHUKCHI SHEPHERDS READ THEIR HERDS)

The paper deals with the interrelations between the functional structure of the Chukchi everyday life, the semantic structure of their vocabulary (especially of the reindeer-breeding terminology) and some mental structures (the aspect of cognitive ethnolinguistics). The paper is based on field materials collected by the author in Chukotka in 1977—1979 and processed by the joint-observation method. The author concludes that the Chukchi's model of the world has been determined not only by the structure of their language (the aspect of linguistic relativity) and perceptive experience, but also by the structures of their everyday activities, e. g. their work and orientation in the tundra.

ФОЛЬКЛОРИСТИКА

Степан МИШАНИЧ

МІФОЛОГІЯ У ТВОРЧОСТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Становлення нової української літератури відбувалося у тісному взаємозв'язку з фольклором. На зміну строгій реґламентації класицизму, схоластиці шкільної літератури прийшла розкованість романтизму, який відкрив широкі пласти усної словесности. На цьому ґрунті розпочалося активне розширення літературних форм і жанрів, взаємодія двох естетичних систем: усної і літературної. Мова йде не тільки про словниковий і стильовий вплив, а й про ідейно-тематичний і, головне, жанрово-типологічний, що особливо важливо підкреслити.

Розгром української фольклористики в кінці 20-х рр., яка дотепер, до початку 90-х рр., не стала на власні ноги, звуження досліджень літературознавців пошуками запозичень та парафраз з фольклору обмежили потенціал обох наук, привели їх до певного відокремлення та до обопільних втрат. З гіркотою відзначав М. Грушевський на початку 20-х рр. трактування фольклору з боку літературознавців "як якогось другорядного епізоду", тому і взявся за написання історії літератури, у якій належне місце відвів фольклорним студіям, широким зіставленням різних національних традицій (усної та писемної), включенню українського матеріалу у світовий контекст. Та завершити дослідження у світлі апробованих методологічних засад ученому не судилося. З відомих причин не судилося цього зробити і в наступні десятиліття.

Сьогодні ми можемо констатувати втрату наукових традицій О. Потебні і М. Костомарова, Ф. Буслаєва і М. Драгоманова, О. Веселовського і І. Франка, М. Сумцова і А. Лободи, навіть Ф. Колесси та М. Грушевського, які розглядали проблеми літератури і фольклору у їх природних взаємозв'язках. Ставлення до фольклору та до науки про нього як до "другорядного епізоду", залучення даних фольклору до з'ясування головним чином народности письменника призвели до того, що далі первинного нагромадження фактів збігу, подібности, запозичень у питанні фольклоризму Т. Шевченка наука не пішла. Цей етап завершений працею Ф. Колесси "Студії над поетичною творчістю Т. Шевченка", датованою 1939 р. Все, що зроблено пізніше у цьому напрямку, є лише доповненням, уточненням до праці Ф. Колесси.

Таким чином, при вирішенні конкретної проблеми "Міфологія у творчості Т. Шевченка" ми зіткнулися з парадоксальною ситуацією: при всьо-

му багатстві міфологічних образів і мотивів у Т. Шевченка, дослідження їх велося спорадично й однобічно. Маємо реєстр античних та окремих давньослов'янських міфологем [illegible] деталізацією перших і повним ігноруванням других[1]. Логіка ж вимагає зворотного шляху — від свого до чужого, від знаного до невідомого. Вся увага зосереджена навколо пантеону богів, а так звана "нижча міфологія" опинилася поза увагою дослідників. Трансформація міфів у естетиці Т. Шевченка розглядалася сумарно, як один з елементів фольклоризму поета і митця. Більше того, дослідники послідовно оминали вживання термінів "міф", "міфологічне мислення", не кажучи вже про характер трансформації поняття в літературну естетичну систему доби романтизму. Праця Г. Грабовича, хоч і має назву "Шевченко як міфотворець", порушує проблему, яка не має відношення до міфології загалом. Ми вважаємо хибними методологічні засади цього дослідження, які відірвали поета від конкретної історичної та соціальної доби, від джерел його творчости. Спроби деяких дослідників Т. Шевченка взяти на озброєння вихідні дані та висновки американського дослідника без їх критичного осмислення заведуть їх у глухий кут гіпотетичного теоретизування, а до шевченкознавства вони не додадуть нічогісінько, крім нових аберацій типу атеїзму поета.

Відомо, що поняття "міф" має багато трактувань, часом діаметрально протилежних, таких, що виключають одне одного. Нам слід, отже, уточнити, що ми розуміємо під цим поняттям. Другим вихідним моментом нашого дослідження є те, що у Т. Шевченка, як і [illegible] усій літературі XIX ст., маємо суттєве перекодовування прадавніх міфологем. Першим це перекодовування почав здійснювати сам народ, нашаровуючи нове значення міфологеми на більш давнє, створюючи таким чином систему своєрідних палімпсестів, трансформуючи світ анімістичного світосприйняття у фольклорну систему з естетичною функцією як домінантною. Міф, як відомо, передбачає повне злиття людини [illegible] природою, причому в ряду "*людина — природа*" на чільному місці перебувала *природа*, власне предмети і явища. Подібно як в опозиційних парах "живий — мертвий", "день — ніч", "слово — діло", для творців міфів важливішими, первиннішими були "мертвий", "ніч", "діло". Разом з тим міф доби фетишизму інший, ніж тотемний міф, інший він і за доби патріархату, тобто героїчної доби. Та у всі часи творці міфів виходили із анімістичного світосприйняття, [illegible] сам міф виконував важливу етіологічну, тобто пояснювальну, функцію.

Міфологічне мислення спирається на іншу систему координат, ніж наше. Ми живемо у світі з абсолютним відліком часу, з точно визначеним центром (земля, сонце, Бог, людина тощо). Причинно-наслідкові зв'язки нашого мислення обумовлюють високий ступінь стабільности мистецьких творів, їх сюжетність, архітектоніку. Творці міфів жили [illegible] цілком іншому світі, не моністичному, як у християнстві, і навіть не в дуалістичному, а радше [illegible] амбівалентному. Їм не властиві поняття добра і зла, весь світ був для них корисним або шкідливим. Тому вони розробили систему захисних дій і ритуалів, які б трансформували ворожість чи нейтралітет

---

[1] Див., наприклад: Крекотень В. І. Міфологічні сюжети, мотиви та образи у творчості Т. Г. Шевченка // Шевченківський словник.— К., 1978.— Т. 1.— С. 407—408; Комаринець Т. І. Народна словесна творчість і Т. Г. Шевченко // Там само.— Т. 2.— С. 29—33.

оточення у користь. Звернім увагу, мова йде про *дію* і *ритуал*, у яких і виявлявся, реалізувався міф. Бо власне міф є лише вербалізацією ритуалу, його тлумаченням, описом, словесним відображенням. Ритуал розігрувався; рудименти прадавніх форм збереглися у весняних, літніх, зимових календарних іграх.

Говоримо про рудименти, незважаючи на здатність народної традиції “стояти десятками тисяч літ і переносити на безконечні хронологічні віддалі відгомони життя, світогляду і творчості”[2]. Занадто істотними були впливи сусідніх культур, з якими стикалася з давніх-давен культура наших предків. Ще в період життя на “правітчизні” до розселення (IV ст. н. е.) культура жителів теперішніх українських територій відчула впливи східні (іранські), балтійські, а в чорноморсько-дунайську добу — романські (містком для яких послужили Балкани), фракійські тощо. Далі йшли візантійські впливи, паралельно — західнослов’янські як посередники впливів німецьких і середньовічних романських. З XIV ст. в Україну прийшла нова балканська хвиля — вплив сербський. Разом з тим ми не можемо зводити суть цих взаємовпливів до витворення своєрідного конгломерату у духовній сфері наших предків. Вони, ці впливи, не змінили основних прикмет — ні змісту, ні форми нашого словесного мистецтва, вони щонайбільше вносили нові елементи в зміст, збагачували його новими ідеями, кристалізували виразніше і відтінювали форми, *але не сотворили наново* ні речитативного, ні пісенного ритму, ні тим більше поетичного світовідчуття та форм його втілення[3].

Таким чином, усна побутова традиція, незважаючи на несприятливі умови побутування, донесла до початку становлення науки про неї залишки старих типів прадавньої творчости, примітивних обрядів і пов’язаних з ними музично-словесних текстів. У фольклорних записах, спостереженнях обрядів XIX ст. ми можемо простежити “загальні ідеї, образи, ритми, певні обрядові форми, супроводжені піснями традиційного характеру [...]”[4], котрі донесли до нас характер міфологічного мислення творців і носіїв цих обрядів, магічних дій і ритуалів. І хоча магічно-сакральна функція цих обрядів і словесно-музичних текстів, що їх супроводжували, трансформувалася із молитвослова у пісню, казку, легенду, переказ,— останні донесли до нас нашарування епох, основні елементи “біографії” поетичного словника українців. Таким чином, виключна більшість понять із уснопоетичного словника українців сягає доби анімістичних вірувань, розширивши з часом семантику первісних понять, трансформуючись із “реального” світу доби тотемізму і антропоморфізму у поетичний світ доби науково-технічного проґресу. Запас понять, слів, зворотів, формул кліше у кожній мові не є безмежним. Більше того, кількість ключових слів із виразним поетично-символічним навантаженням, кількість найвживаніших афоризмів, порівнянь та паремій загалом обмежена і може бути вміщена у відносно невеликому за обсягом словнику. Інша справа, що такий словник може розростися до безмежности за рахунок варіювання паремій, розкриття усього семантичного поля значень того чи іншого слова.

---

[2] Грушевський М. С. Історія української літератури: У 6 т.— К., 1993.— Т. 1.— С. 117.
[3] Там само.— С. 128—130.
[4] Там само.— С. 117.

Українська література зберігає гідний подиву найорганічніший зв'язок з народним поетичним мисленням на всіх рівнях — словниковому, стилістичному, жанрово-тематичному, типологічному. Людина, вихована на народнопоетичних традиціях, на традиціях літератури, що стала одним із етапів природної трансформації народнопоетичних образів і символів, сприймає цей поетичний словник як своєрідний національний код, вияв "національного духа" (із чого так насміхалася марксистсько-ленінська естетика), національної ментальности (вживаючи сучасну термінологію). Із цього приводу доречно нагадати слова Т. Шевченка:

"Ну що б, здавалося, слова...
Слова та голос — більш нічого.
А серце б'ється — ожива,
Як їх почує..."[5]

Національна ідентифікація поетичного словника особливо відчутна в умовах, коли людина за певних обставин опинилася за межами Батьківщини. У чужому середовищі кожне слово рідної мови має здатність ставати поетичним символом, каталізатором багатих асоціацій, глибоких патріотичних почуттів.

Не можемо у цьому зв'язку не навести вельми показовий спогад М. Садовського про перебування на Балканах у період російсько-турецької війни 1877—1878 рр. Він згадує, як після виснажливого походу на невеличкому перепочинку біля Лісковацу українські жовніри заспівали:

"Вийшли в поле косарі,
Косять рано на ярі —

затягнув Певний, запівало другої стрілецької роти —

Гей, нумо, косарі,
Бо не рано почали —

підхопив зразу гурт, аж у мене в грудях занило. Мов цілющої живущої води налила мені в серце ця українська пісня. Мов вітром прилинула хмара думок і навколо обсіла мені голову. В одну мить я думками був уже далеко, далеко... Я вже був у своїй рідній країні: серед пишних ланів та безкраїх степів! Вмить усе зникло: і табір, і турецька земля і війна. Я вже серед степу широкого на сінокосі. Зелена, шовкова трава хвилюється. Легесенький вітрець подихає. І ряд косарів у білих сорочках та чорних штанах, мов чорногузи, нога за ногою, повагом блискають на сонці своїми гострими косами. Кладуть трами-покоси зеленої пахучої трави. Дзвенить коса під бруском. Недалеко б'є перепел, немов дає звістку товаришам, щоб ховались від гострих кіс. Деркач дере. Сонечко швидко котиться, поспішаючи на спочинок, і немов виціджує з себе останнє світло, яке сліпуче яскравим, але холодним промінням обливає весь краєвид. А весь степ дихає пахощами"[6].

---

[5] Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: У 12 т.— К., 1991.— Т. 2.— С. 88 (далі при посиланні на це джерело у дужках при цитаті вказуватимемо том і сторінку).

[6] Садовський М. Із споминів русько-турецької війни 1877—1878 р. Цит. за кн.: Домбровський В. Українська стилістика і ритміка.— Перемишль, 1923.— С. 9.

Шевченкова творчість сконцентрована на поетичних асоціаціях, якнайтісніше пов'язаних з Україною, на поетичному національному словнику і закодованих у ньому "біографіях".

Плоть від плоті народу, Т. Шевченко органічно прийняв світоглядні засади поетичного мислення народу і так же органічно трансформував їх у власній творчості. Можемо, отже, говорити про природне успадкування "семантичної глибини" (В. Русанівський) народного слова, особливо на рівні метафоричности і символіки*. Останнє ж передбачає розгляд семантичного поля, тобто синонімічного ряду слів, не лише по горизонталі, і не стільки по горизонталі, скільки по вертикалі. Саме вертикаль при розгляді "біографії" дає можливість проникнути у його метафоричну, а отже, й міфологічну сутність, збагнути його багатозначність і разом з тим вживану традицією та закріплену цією ж традицією як символ поетичну глибину. Символіка Т. Шевченка багата й різноманітна, як і в народній творчості. Особливо часто поет звертається до астральних, ботано- і зооморфних символів. Анатомічні символи, символи кольорів та чисел у Т. Шевченка значно розширені й індивідуалізовані порівняно з їх втіленням у фольклорі. Збільшена у Т. Шевченка, порівняно з фольклором, питома вага біблійних елементів. Та є у нього ключові, найчастіше вживані поняття, символи, які відображають сутність його світобачення, поетичного мислення. Це зокрема поняття Україна, Бог, мати, козацтво, високі могили, Дніпро і не менш важливі символи-міфологеми: сонце, зоря, місяць, доля, соловейко, зозуленька, барвінок, гай (діброва) тощо. Якщо долучити сюди символіку чисел і кольорів, символіку речовин (води, вогню, крові, сліз та іншого), символіку дій (діянь), символіку християнських вірувань, то перед нами вимальюється більш-менш повна картина світовідчування поета, нерозривно пов'язаного із законами народного світосприйняття.

Як зазначає Юрій Шерех, слова "Україна" і "український" Т. Шевченко вживає 269 разів, а слова "Бог", "Божий", "Господь", "Ісус", "Христос" — 1281 раз[7].

"Якщо чиясь мова,— розмірковує Ю. Шерех,— густо пересипана словами, пов'язаними з поняттям Бога, то, загалом беручи, це можна пояснити побожністю, звиклістю до відправ, молитов, церковного співу. Не так у Шевченка. Вряди-годи його *Бог* теж може бути об'єктом молитви, але куди частіше він є об'єкт філософського аналізу, першопричина світового порядку (отже, і непорядку), суть і прояв універсального єства, одночасно космічного і людського, синонім законів існування. Іншими словами, це Той чи Те, що створило всесвіт і людство, визначило норми буття, воно — верховна сила і закон, що передрішує хід подій, що

---

* Під символом розуміємо різновид алегорії, яка ґрунтується на заміні одного поетичного образу іншим, таким, що нерозривно пов'язаний з постійним колом асоціацій у національній поетичній системі і однозначно сприймається носіями цієї системи. У свою чергу алегоричність образу, поетичної картини, сюжетної ситуації генетично сягає міфологічних уявлень і міфологічної системи загалом як на смисловому, переносному, так і на образно-предметному рівнях. Якщо фольклорна символіка і пов'язаний з нею міфологічний код є даністю, то символічний зміст літературних творів здебільшого задається письменником. Найбільшою мірою наближаються, пересікаються, але не накладаються одна на одну ці дві системи у творчості українських романтиків, у творчості Т. Шевченка зокрема.

[7] Шерех Юрій. Микола Ге і Тарас Шевченко: Мистець у відмінному контексті // Третя сторожа.— К., 1993.— С. 169.

перебуває понад ними, але одночасно закладає в кожну з них зерно здійсненності існування в ній самій і залежно від неї"[8].

Набагато складніше й багатогранніше, ніж це визнавалося радянською фольклористикою, трактування Бога у фольклорі. Ця тема заслуговує окремого дослідження у зв'язку з міфологічними уявленнями українців, відбитими у фольклорі. Тут вкажемо лише, що розуміння Бога українським народом, відбите у фольклорі, не було однозначним і прямолінійним. Це засвідчує як значний за обсягом і досі достатньо не вивчений пласт народних апокрифів, так і обрядова творчість, із якої в публікаціях послідовно вилучалося поняття Бог. У всякому разі, Бог у фольклорі "за плужком ходить", а його мати йому їсти носить, Бог знаходиться в одному ряду із Сонцем, фольклор доніс до нашого часу попередників космічного Бога — цілком "земних" Перуна, Дажбога, Ладо, Леля, рудименти тотемних божеств тощо. Не викликає сумніву той факт, що Т. Шевченко сприйняв світоглядні основи народного багатозначного розуміння і трактування Бога. І одне з них — поетичний символ-міфологема.

Навколо ключових понять-міфологем "Бог", "Україна", "козацтво", "мати", "високі могили" групуються не менш важливі символи: Дніпро, сонце, доля, зоря, соловейко, зозуленька, барвінок тощо. Візьмемо фрагмент із "Княжної" — однієї із соціальних поем, написаної 1847 р., тобто у період, коли поет уже "переборов" пряме наслідування фольклорних тем, сюжетів, мотивів, стилю:

"Зоре моя вечірняя,
Зійди над горою,
Поговорим тихесенько
В неволі з тобою.
Розкажи, як за горою
Сонечко сідає,
Як у Дніпра веселочка
Воду позичає.
Як широка сокорина
Віти розпустила...
А над самою водою
Верба похилилась;
Аж по воді розіслала
Зеленії віти,
А на вітах гойдаються
Нехрещені діти.
Як у полі на могилі
Вовкулак ночує,
А сич в лісі та на стрісі
Недолю віщує.
Як сон-трава при долині
Вночі розцвітає...
А про людей... Та нехай їм.
Я їх, добрих, знаю.
Добре знаю. Зоре моя!

[8] Шерех Юрій. Микола Ге і Тарас Шевченко: Мистець у відмінному контексті.— С. 169—170.

Мій друже єдиний!
І хто знає, що діється
В нас на ***Україні****?" (2, 16)*

У наведеному уривку особливо чітко простежується типовий ряд слів-міфологем, що групуються навколо центрального поняття Україна: зоря, гора, сонечко, Дніпро, веселка, вода, сокорина, верба, нехрещені діти (русалки), поле, могила, вовкулак, сич, ліс, недоля, сон-трава...

І ще один показовий приклад, у якому Україна втілюється ряді близьких чи аналогічних образів:

"Попрощалось ***ясне сонце***
З ***чорною землею,***
Виступає ***круглий місяць***
З ***сестрою-зорею,***
Виступають із-за ***хмари,***
Хмари *звеселіли...*
І ***темний гайок*** *зелененький,*
І ***чорнобрива молоденька,***
І ***місяць*** ***зорями сіяв.***
І ***соловейко*** *на* ***калині***
То затихав, то щебетав,
Святого Бога *прославляв,*
І все то, все то ***Україні!****" (2, 31)*

Серед виділених слів-символів прямих міфологічних понять маємо не так уже й мало: веселка, нехрещені діти, вовкулак, сич, святий Бог. Міфологічна суть інших понять латентна, прихована, розрахована на знання читачем їхнього міфологічного змісту. У цьому плані твори Т. Шевченка густо насичені міфологічними алюзіями, доступними у плані сприйняття кожному, хто вихований на народнопоетичних традиціях.

Перевага тих чи інших образів-символів, узятих із загального поетичного словника, у Т. Шевченка значною мірою обумовлена тональністю твору, настроєм: споглядально-філософським, розмірковуючим, сповідним, ностальгічним тощо. Розуміння та сприйняття ключових образів читачем спирається на знання як конкретних реалій, пов'язаних із твором і безпосередньо введених у його тканину, так і латентної енергії загальноприйнятих символів, доповнених у контексті твору новим змістом. Розкриваючи, наприклад, "Кобзар" на сторінці, де вміщено поезію "Н. Маркевичу", читач мусить мобілізувати свої знання про цього славного подвижника української ідеї добу розгулу великодержавних слов'янофільських настроїв Хом'якова і К^0, про "Історію Русів", що стала вихідним джерелом п'ятитомної "Истории Малороссии" М. Маркевича, про героїчний епос українців тощо. Лише тоді перед ним розкриється символічний зміст таких понять цієї поезії Т. Шевченка, як "бандурист", "орел сизий", "брат", "крила", "сирота", "одинокий", особливо "Бог", "Туга", "високі могили", "широке поле", "синє море", "степ", "буйнесенький" ("буйний вітер"), "сумувати", "плакати", "доля", "чужі люди" (1, 57),— тобто всі поняття, що в ранній творчості поета уособлюють Україну.

Т. Шевченко, як і народ, поняття Батьківщини втілює у конкретні образи-символи, невід'ємні елементи поетичного світобачення українця.

Пригадаймо козаків-невольників із народної думи, всі помисли яких сконцентровані на одному непереборному бажанні — вирватися з "тяжкої турецької неволі

На тихі води,
На ясні зорі,
У край веселий,
Проміждо народ хрещений.
В городи християнськії,
До отця, до неньки,
До родини сердечної"[9].

І за аналогічних умов та аналогічними засобами, перебуваючи в неволі, створює образ України Василь Стус:

"Верни до мене, пам'яте моя!
Нехай на серце ляже ваготою
моя земля з рахманною журбою,
хай сходить співом горло солов'я
в гаю нічному. Пам'яте, верни
із чебреця, із літа жаротою,
де яблука останнього достою
в мої червонобокі виснуть сни.
Нехай Дніпра уроча течія
бодай у маячні мені струмує.
І я гукну. І край мене почує.
Верни до мене, пам'яте моя!"[10]

У поетичній свідомості українця послідовно простежуються одні і ті ж образи-символи (або ж їх безконечне варіювання). Усі вони сягають суто національного світосприйняття і його поетичного втілення. До якого б напрямку, методу, школи не належав той чи інший письменник, набір образів-символів з його поетичної палітри сягає глибокого народнопоетичного коріння. Ми проілюстрували збіг символів, пов'язаних з Батьківщиною, у фольклорі, у Т. Шевченка і В. Стуса. Цей ряд красномовно продовжує В. Сосюра, зокрема його символи з твору "Любіть Україну", де маємо усе ті ж образи: сонце, вітер, трави, води, щастя, радість, зірки, верби, пісня, дума, Дніпро, весна, сльози, небо; Україна — вишнева, сади — солов'їні.

Спільна основа у вживанні основоположних символів уснопоетичним мисленням і поетичним світом Т. Шевченка — Лесі Українки — В. Сосюри — В. Стуса наскільки очевидна, настільки ж і природна. Її органічність ґрунтується на національному характері світосприймання, на поетичному мисленні, заглибленому в народну міфологію. Недаремно великоросійська імперська машина послідовно вела нещадну боротьбу з найменшими виявами національного мислення, з усім національно самобутнім, характерним тільки українцям. Це нищення набуло тотальних масштабів у радянський час, коли найменші ознаки національного мислення кваліфікувалися як рецидиви буржуазного націоналізму, коли по-

---

[9] Українські народні думи.— Харків, 1927.— С. 8.
[10] Стус Василь. І край мене почує...— Донецьк, 1993.— С. 227.

велася боротьба навіть із фольклором, який повинна була витіснити субсидована, підтримувана імперією паралельна субкультура, яка в кінцевому результаті повинна була замінити все, що створив у духовній сфері впродовж тисячоліть народ, що створила національно свідома інтеліґенція.

Повертаючись до базисних образів-символів Т. Шевченка, наведемо як приклад нерозривности народного поетичного словника з творчістю поета у невеличкій за обсягом поезії "На вічну пам'ять Котляревському". Вкажемо на частотність характерних міфологічних у своїй "біографії" номінацій: шість разів "сонце", "соловейко", "гай" ("діброва"), п'ять разів "калина", чотири "верба" ("лоза"), "вітер", три рази "вода", "море", по одному разові "доля", "світ Божий", "Бог", "орел", "місяць", "рай". Сприйняття кожної з названих міфологем спирається на народнопоетичний та загальнопоетичний тезаурус читача: чим він обширніший і глибший, тим багатозначнішою і глибиннішою стає поезія Т. Шевченка. Для українців сонце не лише небесне світило — ясне, святе, прекрасне, величне, красне, червоне, веселе. Воно сидить за столом разом з товаришами: з Богом і ясним місяцем. Порівняно з фольклором, у якому сонце відносно узагальнене і лише в замовляннях і новорічних піснях співвіднесене із структурою родини (сонце — жінка, місяць — чоловік, зірки — діти), у Т. Шевченка сонце — джерело життєдайної сили, світла і тепла, людського добробуту і щастя. Лише в окремих творах зустрічаємо відгомін міфологічних уявлень про сонце:

"А думка край світа на хмарі гуля...
Спочине на сонці, його запитає,
Де воно ночує, як воно встає;
Послухає моря, що воно говорить,
Спита чорну гору: "Чого ти німа?" (1, 46)

І ще:

"За сонцем хмаронька пливе,
Червоні поли розстилає
І сонце спатоньки зове
У синє море..." (2, 108)

Щастя на Батьківщині у поета пов'язане з образами "біленької хаточки", "веселої матері" з дитям, сивим дідом, що бавить "хорошеє та кучеряве своє маленьке онуча". Дія відбувається "під *горою* Меж *вербами* та над *водою*... Крізь *верби сонечко* сіяє" (2, 217).

Одним із часто вживаних рослинних символів, пов'язаних із рідними місцями, у Т. Шевченка є верба. У народній свідомості верба через свою невибагливість, раннє весняне пробудження є деревом шанованим, таким, що увійшло у ритуал вербної суботи, вербної неділі. Вербовою гілкою торкалися люди одне одного у вербну суботу, проганяючи нечисту силу, перебираючи до себе життєдайну силу верби. Вербовою лозою шмагали худобу, дітей. Це забезпечувало здоров'я і швидке зростання тих, кого шмагали. Били "до сліз", адже сльози, подібно до води, мають очищувальну і цілющу силу. Сльози — магічне заміщення дощу, води загалом; плакати — не лише очищатися, але й наврочувати дощ на посіви. Верба відводить від хати, людей, худоби злі сили й хвороби. Під вербою — традиційне місце зустрічі молоді.

Т. Шевченко розвиває ліричну символіку верби як уособлення смутку і журби:

"Навгороді коло броду
Верба похилилась.
Зажурилась чорнобрива,
Тяжко зажурилась". (2, 144)

Проте не оминув поет і християнського трактування верби як дерева, у якому ховається "нечиста" сила.

"А над самою водою
Верба похилилась;
Аж по воді розіслала
Зеленії віти,
А на вітах гойдаються
Нехрещені діти". (2, 16)

Міфологічний образ Дунаю, моря, які в народній поезії символізують будь-яку річку, став, озеро, тобто виступають в одному синонімічному ряду з водою, у Т. Шевченка заступає Дніпро:[11]

"Нема на світі України,
Немає другого Дніпра..." (1, 250)

Україна і в "Заповіті" найперше асоціюється з Дніпром — "ревучим". Дніпро — "широкий", "дужий", "далекий", "крутоберегий", "крутогорий", "старий", "буйний". Караючись і конаючи в неволі, поет не раз думкою лине в Україну, вірить, що лиш "води Дніпрової нап'ється", оживе:

"Здається — кращого немає
Нічого в Бога, як Дніпро". (2, 111)

Міфологічні уявлення про воду як магічну життєдайну силу, плодючість, сонцеву сестру, символ парування, розмноження, силу, обожнювану українцями в іпостасі "дуная", у Т. Шевченка в основних рисах не виходить за межі народнопоетичного трактування цього символу. В тому числі і в негативному трактуванні води "каламутної", води-болота. Літа невольничі, життя у засланні асоціюються з гнилим болотом, яке, за народними уявленнями, пов'язане зі злом, шкодою, "нечистою силою". Поет мусить миритися з неволею, у якій дні пливуть "каламутними болотами, меж бур'янами" і несуть з собою "Мої літа, моє добро, Мою нудьгу, мої печалі" (2, 196).

Символ калюжі, болота часто йде в одному ряду з від'ємним у своїй основі хтонічним символом гадюки, а також бур'яну, цвілі, марних сліз. Звернемо увагу на останній образ — символ сліз, що є одним із виявів води — символу очищувального й цілющого, як зазначає митрополит Іларіон[12]. Відомо, що значення сльози в архаїчній картині світу [illegible] уявленнях наших предків мало священне, божественне забарвлення. У міфах

[11] У Т. Шевченка спорадично зустрічаємо і народнопоетичний Дунай:
"Вітер з гаєм розмовляє,
Шепче з осокою,
Пливе човен по Дунаю
Один за водою". (1, 113)

[12] Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу.— К., 1992.— С. 46.

народів світу сльози — знак особливого соціального стану, нейтрального щодо опозиції "добро — зло". В українських замовляннях сльози (плач) включені у ряд магічних дій:

"Місяцю Владимиру, ти високо літаєш, ти все бачиш, ти все чуєш, як невольники й невольниці плачуть за батьком і за матір'ю, за дітками маленькими: як корова за телям, як ослиця за ослям, як море за морем. Даруй же, Господи, щоб так за мною народженою, хрещеною і молитвеною рабою Божою Іван плакав!"[13]

У Т. Шевченка плач і сльози трансформовані в іншу площину і радше ближчі до прокляття, ніж до молитви, замовляння. Це сльози розпуки і безсилля від усвідомлення втрати:

"А я, юродивий, на твоїх руїнах
Марно сльози трачу; заснула Вкраїна,
Бур'яном укрилась, цвіллю зацвіла,
В калюжі, в болоті серце прогноїла
І в дупло холодне гадюк напустила,
А дітям надію в степу оддала". (1, 171)

В одному із ліричних відступів до "Марини" Т. Шевченко повертає первісну міфологічну семантику сліз, поставивши їх в один ряд зі словами, наділеними "святою силою":

"Неначе ворон той летячи
Про непогоду людям кряче,
Так я про сльози та печаль,
Та про байстрят отих ледачих,
Хоть і нікому їх не жаль,
Розказую та плачу,
Мені їх жаль!.. Мій Боже милий,
Даруй словам святую силу —
Людськеє серце пробивать,
Людськії сльози проливать,
Щоб милость душу осінила,
Щоб спала тихая печаль
На очі їх, щоб стало жаль
Моїх дівчаток, щоб навчились
Путями добрими ходить,
Святого Господа любить
І брата миловать..." (1, 97)

Багато подій у творах Т. Шевченка відбуваються уночі. *Ніч, вечір* у поета, як і в народній творчості, важливіші від дня:

"Я ввечері посумую, Зійде сонце — утру сльози,
А вранці поплачу. Ніхто й не побачить..." (1, 16—17)

За світосприйняттям Т. Шевченко ближче до народного, язичницького трактування опозиції "день—ніч", ніж до християнського. Вечір, ніч у народній творчості і в Т. Шевченка — час активний, дієвий, не ворожий людині. Щастя-долі своїй дитині мати наврочує вночі, як того вимагають міфологічні уявлення:

[13] Українські замовляння.— К., 1993.— С. 36.

"До схід сонця воду брала,
В барвінку купала,
До півночі колихала,
До світа співала..." (1, 173)

У похід козаки вирушають "до схід сонця". Висока частотність ночі як часу дії у Т. Шевченка ("до схід сонця", "до світа", "до півночі") органічно пов'язана із міфологічними уявленнями про ніч як активний і значущий час доби. Час "до третіх півнів", тобто передранкова пора, пора амбівалентних кризисних ситуацій, пора максимального нагромадження цілющих властивостей рослин. Здебільшого неможливо провести межу між міфологічною архаїкою сприйняття ночі у "міфологічних" жанрах народної творчости і в Т. Шевченка.

Особливо виразно міфологічна основа ночі простежується у баладах ("Причинна", "Утоплена", "Русалка", "Відьма", "Княжна"); та звертаємо увагу на частотність цього поняття-символу, улюбленого поетом, в іншому, здебільшого нейтральному контексті:

"У неділеньку святую
В досвітню годину (2, 137)
...
У неділеньку та ранесенько
Ще сонечко не зіходило (2, 140)
...
Не додому вночі йдучи
З куминої хати (2, 158)
...
Барвінок цвів і зеленів,
Слався, розстилався;
Та недосвіт перед світом
В садочок украв́ся. (2, 288)
...
Якось-то йдучи уночі
Понад Невою..." (2, 303)

* * *

Творці міфів вдавалися не до порівнянь, на яких ґрунтуються фольклорні й літературні тропи у їх сучасному сприйнятті, а до зіставлень за принципом сусідства, аналогії, тотожности. Цей принцип найчастіше реалізувався у діалозі, учасники якого зверталися не стільки один до одного, скільки до всього Білого Світу. Композиційні прийоми *амебейного типу, асоціативного "ланцюгового зв'язку"*, відомого під назвою кумуляції, *прийом однорядного нанизування* та *ступенювання об'єктів* і *дій,* тобто композиційні прийоми послідовности, витворені системою міфів.

Усі різновиди фольклорного та літературного *паралелізму* сягають міфологічних аналогій. Ми сьогодні користуємось у щоденному спілкуванні багатьма метафорами, не сприймаючи їх не те що міфологічного підтексту, а й метафоричности. Подібно й паралелізм сприймається як стилістична фігура, художній орнамент, своєрідна прикраса, хоча міфологічна суть на поверхні. У Т. Шевченка є дивовижні за художньою досконалістю паралелізми, аналогії до яких можна зустріти лише в народній пісні:

"Понад ставом увечері
Хитається очерет
Дожидає сина мати

До досвіта вечерять.
Понад ставом увечері
Шепочеться осока,
Дожидає в темнім гаї
Дівчинонька козака.
Понад ставом вітер віє,
Лози нагинає,
Плаче мати одна в хаті,
А дівчина в гаї.
Поплакала чорнобрива
Та й стала співати.
Поплакала стара мати
Та й стала ридати". (1, 176)

Спостерігаємо зіставлення позитивних, корисних (став, гай) та неґативних (очерет, осока) міфологічних номінацій. Лише у добу міфологічного мислення *гай* був священним місцем для наших предків. Пізніше християнство наповнило його демонологічними істотами, і жодна дівчина насправді не чекала козака саме тут. До характерних міфологем цитованого паралелізму відноситься поняття "досвіта", тобто критичного часу доби для наших предків. Саме "досвіт" визначав майбутню перевагу шкоди чи користі або пізніших добра чи зла. Витвором міфологічної "логіки" є *синекдоха.* У ритуалі-дії частина предмета завжди заміщувала весь предмет (за ілюстрацію можуть служити ворожіння, замовляння).

Т. Шевченко увійшов у літературу в період, коли була подолана нерозривність міфології з релігійно-філософською проблематикою. Поетичні парафрази міфів у Т. Шевченка увібрали різні міфологічні світи, різні стадіально, за приналежністю до тієї чи іншої традиції, за рівнем перекодування — від втрати колишньої світоглядної основи в символах-алюзіях до витворення власних міфологічних образів і мотивів за аналогією. Простеження еволюції міфологічних трансформацій поета дає підстави стверджувати, що він ішов шляхом деміфологізації, використовуючи марґінальні колись функції народних міфологем, акцентуючи увагу на естетичних критеріях.

Першоджерельним матеріалом більшости міфологічних образів і мотивів для Т. Шевченка послужило, по-перше, добре знання народних повір'їв, легенд, казок, обрядів, бувальщин, тобто тієї сфери народної духовної культури, у якій міфи ще побутували на світоглядному рівні. По-друге, Т. Шевченко був обізнаний із працями представників міфологічної школи, із поглядами на предмет О. Афанасьєва, М. Костомарова, І. Срезневського та інших. По-третє, він знав міфологію Давньої Греції, Риму, Індії тощо — через історичні праці, літературу, твори мистецтва.

Звертаючись до реліктів анімістичного світобачення тотемної та героїчної доби, поет свідомо оминає первісну динамічну архаїку міфів, адже це, як показав досвід його сучасників, приводило до нагнітання містицизму. Т. Шевченко тактовно екстраполює міф на сучасні йому взаємини, на побут, переводячи його таким чином у нову площину світосприйняття, у естетичну систему. Це особливо помітно при використанні образів і мотивів із античної міфології, семантичний спектр яких максимально звужений і зведений до звичайних алюзій, рідше — до бурлескних алегоричних трансформацій, до засобів творення тла в сюжетах

із давньої історії ("Неофіти", "Царі" та інші). Звуження "чужих" міфологем зрозуміле, адже читач, хай навіть високоосвічений, не володіє всім багатством змісту, закодованого у тому чи іншому понятті, ні по вертикалі, ні по горизонталі. Із об'ємної піраміди, якою можна схематично позначити еволюцію кожної міфологеми, читач щонайбільше обізнаний з маленькою точкою на верхньому зрізі.

Інший характер має звернення Т. Шевченка до національної традиції міфотворення. Її чітко простежуємо на рівні макроструктури, найбільше — у системі тропів, стилістичних фіґур, на морфологічному рівні та на рівні сюжетотворення.

Будь-яке пояснення характеру метафоричности Шевченкової мови буде неповним, далеким від точности, якщо розглядати її поза фольклором та міфологією як першоджерелами метафори загалом. При цьому ми спираємось на думку О. Потебні про первісний образний характер кожної номінації, кожного слова. У плані нашої проблеми актуальними залишаються спостереження Макса Мюллера та Ернста Кассірера про міфологічні (магічні) витоки фольклорної та літературної метафори. "Ми ніколи не порозуміємо міфології,— писав М. Мюллер 1888 р.,— якщо не засвоїмо, що те, що ми називаємо антропоморфізмом, персоніфікацією і одухотворенням, було потрібним для розвитку нашої мови і свідомості. Було неможливо опанувати зовнішній світ, пізнати і осмислити його, освоїти і назвати його реалії без *базисної метафори* (підкреслення наше.— *С. М.*), цієї універсальної міфології, цього вдування нашого особистого духа в хаос предметів і відтворення його за нашим образом"[14].

Уся Шевченкова поезія є своєрідною антологією української *базисної метафори*, коріння якої сягає міфологічного світосприймання. Викінченим за пластичністю зображення, мистецькою досконалістю є образ смерти — страшного косаря:

"Понад полем іде,
Не покоси кладе,
Не покоси кладе — гори,
Стогне земля, стогне море,
Стогне та гуде!" (2, 13)

Шевченків стиль багатий на персоніфікації абстрактних понять: Україна — безталанна мати, вдова, удова-небога, бездітна вдовиця, убога сирота, доля — химерна дитина, жінка, дівчина, ледащиця, правда — "п'яна спить", думки — діти тощо.

Лише спільним джерелом та способом творення можна пояснити співпадання базисної метафори у Т. Шевченка і автора "Слова о полку Ігоревім". Ось приклад звичайної персоніфікації:

У "Слові"	*У Шевченка:*
"Ничить трава жалощами	*"Високії ті могили*
а древо с тугою	*Чорніють, як гори,*
къ земли преклонилось"[15].	*Та про волю нишком в полі*
	З вітрами говорять". (1, 55)

[14] Кассирер Эрнст. Сила метафори // Теория метафоры.— М., 1990.— С. 35.
[15] "Слово о плъку Игоревъ" та його поетичні переклади і переспіви / Вид. підготував Леонід Махновець.— К., 1967.— С. 88—89.

І приклад алегорії, у якій битва змальовується як бенкет чи весілля:

У "Слові":
"Ту кровавого вина не доста;
ту пиръ докончаша храбріи русичі:
свати попоиша,
а сами полегоша
за землю рускую..."[16]

У Шевченка:
"...З Чигирина
По всій славній Україні
Заревли великі дзвони,
Щоб сідлали хлопці коні,
Щоб мечі-шаблі гострили
Та збирались на веселля,
На веселе погуляння,
На криваве залицяння..." (2, 44)

Ми обмежуємось тут кількома промовистими прикладами, хоча свідомі того, що питання базисної метафори Т. Шевченка вимагає окремого монографічного дослідження.

Уже в першому творі "Кобзаря" — поемі "Причинна" — спостерігаємо широкий спектр образів та мотивів з латентною чи незавуальованою міфологічною семантикою. Дія відбувається *вночі*, тобто в час найповнішого вияву магічних сил, однак з нашаруванням християнського світосприймання. Для наших предків-язичників, творців міфів, *ніч, вечір, смерк,* не були часом активізації ворожих людині сил (таке сприйняття ночі привнесло в народну свідомість християнство), а радше часом приборкання ворожих сил, запобігання шкоди і накликання користи. Вся система макрообразів твору взята з міфологічної символіки. Тут і астральний символ місяця, і символ води Дніпро, і багата символіка тваринна (сичі, орел, сокіл, голуб, кінь, зозуля, соловейко), рослинна (гай, діброва, верба, ясен, осока, явір, калина) тощо. Якщо міфологічна семантика цих символів завуальована пізнішими нашаруваннями, переведенням їх у систему тропів, то у цьому ж творі спостерігаємо "відкриті" міфологеми: *причинна дівчина*, що виглядає козака *щоночі* ("так ворожка поробила"!), фатальна *зустріч дівчини з русалками.* До них прилягають міфологеми *дуба* (священного для творців міфів дерева), *півнів, місяця.* Усі ці образи є частотними у Т. Шевченка, варіюється лише їх семантика, наближаючись до міфологічної світоглядної системи чи віддаляючись від неї. Якщо простежити частотність цих міфологем у творчості Т. Шевченка і у фольклорі, то помітимо їх значний збіг при своєрідності форм вираження. Вказівка на епічну відстань між подією і часом розповіді про неї ("Давно колись те ділялось у нас на Вкраїні"), наголошення на етіологічній функції як домінантній, залучення мотиву метаморфози — все це зближує поетичне світобачення Т. Шевченка з народними віруваннями, легендами, архаїчним циклом балад, з одного боку, та з творчістю поетів-романтиків — з другого.

Переведення народних міфологем у літературну естетичну систему дає можливість Т. Шевченкові збагачувати ці образи і мотиви відповідно до естетичних критеріїв доби. Це можна наочно простежити на улюбленому, часто вживаному поетом образі *русалки,* функціонально значно розширеному, порівняно з народним його втіленням. Більше того, по смерті, тобто після переходу в іншу форму існування, життя продовжує не лише дівчина, утоплена матір'ю, а й сама мати та рибалка. Русалка чоловічої статі у народній міфології зустрічається спорадично хіба що у

[16] "Слово о плъку Игоревъ" та його поетичні переклади і переспіви.— К., 1967.— С. 88—89.

легендах Волині, і Карпат, та й то йдеться про русалок-дітей. У Т. Шевченка це обумовлено, очевидно, соціальним підходом: персонажі балади продовжують потойбічне життя як антитетичні сили ("Ото дочка по сім боці, По тім боці — мати").

Ширину творчого використання міфологічних образів і мотивів характеризують твори одного часового гнізда — "Русалка", "Лілея", "Відьма". Поеми єднає виразне соціальне підґрунтя, реальний життєвий конфлікт, далі між ними — суттєва різниця: "Русалка" у принципі не виходить за межі народного трактування образу, хіба що кінцеві рядки порушують логіку народної традиції ("Одна тільки русалонька не зареготалась"). Метаморфоза "Лілеї" створена за аналогією до численних фольклорних творів про перевтілення людини в квітку, дерево, рослину тощо. Центральноукраїнська традиція не знає образу, подібного до Шевченкового. Навряд чи можна вважати вірогідним запозичення поетом цього образу з балади карпатського циклу.

Т. Шевченко ніколи штучно не нагнітав ситуацій, образів із міфологічного світу, за винятком хіба що раннього періоду творчости. У подальшому поет рішуче відмовився від мотивів, що не "працювали" на провідну ідею твору, розмивали її. Зразком такого підходу може бути поема "Відьма", з остаточного варіанту якої він вилучає міфологічний мотив християнського всепрощення, народні вірування, пов'язані зі страшною смертю великих грішників, осиковим кілком як засобом "приборкання" упирів тощо. Жертва панських забав, що зазнала стільки поневірянь, за нормами народної етики й естетики не могла стати відьмою.

Особливої розмови вимагає розгляд під кутом зору нашої проблеми таких творів, як "Великий льох", "У Бога за дверми лежала сокира...", "Коло гаю в чистім полі", "Буває, в неволі іноді згадаю", "Неофіти" та інші, наявність міфологічних образів, мотивів та парафраз у яких надто очевидна. Без їх "розшифровки" з позицій сучасної методології вивчення фольклорно-літературних зв'язків розуміння Т. Шевченка залишається збідненим. Сьогодні при коментуванні Т. Шевченка явно недостатніми є загальники типу трактування трьох душ з "Великого льоху" як "образів, що спираються на народнопоетичні вірування", а "трьох ворон" (надруковано "три вороги") — як "символу зла, уособлення антинародних реакційних сил в історичній долі українського, російського і польського народів" (1, 496). Джерела образів "Великого льоху" дослідники шукають то в народному вертепі (Є. Кирилюк), то у літописі Самійла Величка (Я. Дзира), тільки не там, де його слід шукати,— у народній міфології. Вертеп чи літопис могли бути лише посередниками між власне міфом (а радше міфами) і поемою.

Навряд чи вдалий також коментар до твору "У Бога за дверми лежала сокира..." (2, 464). Відомо, що кожний народ у своєму поступі пройшов стадію міфологічного світосприймання. Відомо й те, що система міфологічних уявлень одного народу в основних моментах була подібною до аналогічної системи інших народів. Для чого ж шукати джерела твору "У бога за дверми лежала сокира..." у казахських легендах, коли кожен народ поклонявся у добу тотемізму певним деревам, джерелам, рікам, гаям. Рудименти цього поклоніння збереглися не лише у фольклорі. Пригадаймо дядька Лева з "Лісової пісні" Лесі Українки, який оберігає священного дуба, дерево, особливо шановане українцями. Та навіть у пояс-

нennі алюзії "червонолицої Діани" не слід іти до древніх греків, оскільки, за свідченням М. Костомарова, "міф про Діану повною мірою виражений у слов'ян [...] Цю богиню греки запозичили із Скіфії разом з Аполлоном і Латоною та Ілітією із країн гіпербореїв, а вже згодом грецька поезія заплутала та розмаїтила простий міф півночі"[17].

Сьогодні ми можемо без перебільшення стверджувати: міфологічні образи і мотиви є суттєвим елементом поетичного світобачення Т. Шевченка. Мінявся лише характер їх трактування в залежності від часу і місця написання твору, від конкретних завдань, які ставив перед собою поет. Навіть остання поезія "Чи не покинуть нам, небого" рясніє міфологічними алюзіями та метафорами, у яких досить виразно прослідковується зв'язок з уявленнями доби анімістичних вірувань. Пригнічений життєвими обставинами і збагачений знаннями, поет не без іронії пропонує своїй "небозі-музі" "заходиться риштувать Вози в далеку дорогу, На той світ [...]".

Велика віддаль пролягає між "Причинною" і рядками останньої поезії, у якій мрії про власну хатиночку над Дніпром ("в гаю — предвічному гаю") обтяжені думкою про невідворотність "дороги на той світ", "веселої хати" (у народі домовина — завжди "смутна та невесела хата"). Та єднає ці твори проникнення у глибинні витоки національного духовного осереддя, яке і в XIX ст. не тратило кровного зв'язку з міфологією.

Проблема "Шевченко і народна міфологія" занадто глобальна, щоб її вирішити водночас та на напівпустому місці, без введення в науковий обіг сумлінно опрацьованого і добре коментованого першоджерельного матеріалу та простеження шляхів перекодування цього матеріалу в літературній, церковній, уснопоетичній традиціях,— тобто в тих сферах, які безпосередньо формували Т. Шевченка — поета, художника, мислителя. Робота в цьому плані попереду. Тут потрібне об'єднання зусиль літературознавців, фольклористів, мовознавців, філософів, адже йдеться про з'ясування семантичного спектру використаних Т. Шевченком народних міфологем — словникового, стилістичного, образного, тематичного, світоглядного. Саме цей шлях відкриває, на нашу думку, оптимальні передумови для зрозуміння життєвости й багатомірности творчої спадщини Т. Шевченка.

Stepan MYSHANYCH

MYTHOLOGY IN TARAS SHEVCHENKO'S WORKS

The problem has been investigated insufficiently and, in a number of cases, controversially. One can observe an essential recoding of ancient mythologemes in the poet's works. They are richly imbued with mythological allusions to folk and poetic tradition. The myth is creatively extrapolated on the social relations of the times, and everyday life. In this manner it is transferred onto a new plane of perception, into a new aesthetic system. Mythological images and motifs constitute an essential component of Taras Shevchenko's poetic word outlook.

---

[17] Костомаров Н. И. Славянская мифология // Етнографічні писання Костомарова.— К., 1930.— С. 216.

Андрій КАУСТОВ

ПРИЧИНКИ ДО ВИВЧЕННЯ ЧАРІВНИЦТВА В УКРАЇНІ: ІСТОРИЧНО-ПРАВОВИЙ ТА КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТИ

Чарівництво у минулому не було популярною темою наукових досліджень. Окрім кількох публікацій XIX — початку XX ст. (до того ж обмежених окремими реґіонами України)[1], до сьогодні немає ґрунтовних досліджень на цю тему. Подібна ситуація спостерігається не тільки у нас (що ▪ радянські часи було спричинене не стільки відсутністю зацікавлення, скільки неофіційною забороною досліджень з демонології), але й у західноєвропейській науці. Одна з останніх монографій, присвячених полюванню на чарівниць, відомого французького дослідника Бріана П. Левака[2] відрізняється від попередніх тільки тим, що автор до Європи зараховує вже Росію та Білорусь, але "забуває" про існування України.

Тим часом порушена проблема цікава не тільки з огляду на українську, а й загальноєвропейську культуру. Процеси чарівництва в Україні, які мають інший характер, ніж аналогічні процеси ▪ країнах Західної Європи і Сходу, дозволяють глибше зрозуміти витоки наших традицій, а також пояснити окремі аспекти ментальности, пов'язані з ними. Такі відмінності були зумовлені передусім суттєвими розходженнями в поглядах і політиці православ'я і католицизму щодо чарівництва та різницею питомої ваги язичницьких вірувань і звичаєвого права.

Розмежування процесів чарівництва на офіційні і народні (яке майже не зустрічається ▪ науковій практиці) зумовлювалось не тільки різними зовнішніми формами, але передусім різними ідеологічними та культурно-історичними засадами. До офіційних слід відносити ті процеси, які відбувалися у рамках законодавства даної держави, а до народних — процеси, зумовлені традиціями (наприклад, залишками звичаєвого права) і народними віруваннями. Останні здебільшого проводилися з ігноруванням законодавчих норм, які панували на тій чи іншій території (йдеться зокрема про народні самосуди). Історично розмежування судових офіційних і народних процесів чарівництва відбулось водночас з прийняттям

---

[1] Антонович В. Б. Колдовство, документы, процессы — исследование.— СПб., 1877; Гнатюк В. Купанє і паленє відьм в Галичині // Матеріали ▪ українсько-руської етнольогії.— Львів, 1913.— Т. XV; Ефименко П. Суд над ведьмами // Киевская старина.— 1883.— Т. XI.

[2] Brian P. Levack. Polowanie na czarownice w Europie wczesnonowożytnej.— Wrocław—Warszawa—Kraków, 1991.

християнства, коли виникли нові постулати законодавства, що базувалися на нових для народу культурних й історичних засадах.

Однак язичницьке законодавство, як і язичницька релігійна свідомість народу, повністю не зникли, а набували форми звичаєвого права, існуючи до кінця XVIII ст. і пізніше[3]. Наявність відмінних традицій та ідеологій в одному суспільстві зумовила виникнення двох головних форм судових процесів чарівництва: згаданого вище офіційного і народного.

У дослідженні використовуються не лише історичні матеріали, які часто слугують фоном або ілюстрацією впливів культурних чинників. Для більш повного і всебічного дослідження процесів чарівництва слід залучити набутки інших наук, передусім археології, лінгвістики та фольклористики.

Зрозуміло, що відтворення традицій первісного суспільства неможливе без використання археологічних джерел. Амулети, талісмани, ритуальні предмети тощо, детально описані в розвідках з археології[4], є фактологічною основою реконструкції вірувань давніх слов'ян, у тому числі й українців.

Мовні особливості дозволяють відтворити найдавніші форми культурно-духовного життя народів. Саме мова зафіксувала ще дописемні етапи розвитку суспільства. У нашому дослідженні ми беремо до уваги не тільки одну мову, але й групи споріднених мов, у тому числі нині мертві мови.

Уже в ранньому середньовіччі у "Фізіологах"*, а згодом у "Бестіаріях"** стало звичним пояснювати зміст певного символу за допомогою етимологічного аналізу слів. Уявлення про те, що ім'я виражає природу речі, яку можна зрозуміти тільки збагнувши зміст її назви, зробило етимологічний коментар одним із основних засобів розкриття змісту образів та символів.

Генеалогія назв образів і явищ нерідко допомагає датувати (звичайно, приблизно) їхнє виникнення, первинний зміст, а також простежити їхній подальший розвиток. Так, назва *вовкулак*, яка походить від праслов'янського vlŏk — вовк і dolka — волосся, шерсть (старослов'янське *длака*, сербо-хорватське *dlaka*)[5], натякає, що вовкулак, прибираючи людську подобу, обов'язково повинен мати на тілі шерсть вовка. Залежно від традиції, вона була у волоссі на голові або під пахвами. Звичайно, дослідження назв, вирваних з історичного контексту і контексту писемних джерел, не може дати абсолютно правильної картини.

---

[3] Чубинский П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Юго-Западный край.— СПб., 1872.— Т. 4.

[4] Niederle L. Slovánske Starožitnosti. Oddil kulturni.— Praha, 1924.— Del. II.— Svazek 1.

* "Фізіолог" — збірка про властивості реальних та легендарних тварин, рослини та каміння. Кожна стаття (загалом їх було від 30 до 60) складалася з двох розділів: у першому — опис, у другому — моралізуюче символіко-алегоричне тлумачення згідно з християнським світобаченням. Виникнення "Фізіолога" датують II—III ст. і пов'язують з елліністичною традицією.

** "Бестіарій" продовжує традицію "Фізіолога". Але, на відміну від останнього, обсяг "Бестіарію" збільшується удвічі, матеріал докорінно переставляється та систематизується відповідно до зоологічної класифікації світу. Більш вагоме місце відводиться рибам та плазунам, птахам. Виникнення його датується XII—XIII ст.

[5] Етимологічний словник української мови.— К., 1982.— Т. 1.— С. 412.

Фольклор є одним з головних джерел, які дозволяють вивчити світоглядну основу процесів чарівництва, у тому числі й їхніх елементів — випробовування водою, спалення тощо. Такі фольклорні жанри, як міфологічна легенда, казка, замовляння, а також українська обрядовість, дають змогу глибше визначити місце і роль страху і смерті в українських народних традиціях і культурі, їхній вплив на процеси чарівництва.

Унаслідок специфіки теми виникає ряд запитань, які слід розглянути на самому початку.

Так, назва Україна вживається у дослідженні на окреслення державного утворення, знаного в літературі як Україна-Русь або Київська Русь, а також в етнографічному контексті (обіймає етнічну спільність).

Таке трактування дозволяє у світлі сучасних лінгвістичних, археологічних та історичних досліджень[6] відкинути теорію Київської Русі як "колиски трьох братніх народів" і віднести час формування українського народу на межу VIII—IX ст. Для згаданого поняття використовується загальноприйнятий у спеціальній літературі термін Україна-Русь[7]. Етнографічний підхід дозволяє взяти під увагу світоглядні зміни при визначенні національної приналежности (наприклад, критерій релігійної приналежности протягом історичної доби козацьких війн чи місце таких етнічних груп, як гуцули, бойки, лемки).

Ці питання, які могли би становити окреме наукове дослідження, не розвиватимуться далі, оскільки ми опираємось на вже існуючі погляди[8].

Для окреслення магії, чарівництва, а також осіб, пов'язаних з магічними ритуалами, старослов'янська і давня українська мови часто використовували терміни, які не мають безпосередніх відповідників у сучасній українській мові. Ці поняття були подані мовою оригіналу з наступною транслітерацією і поясненням значення терміну.

Духовна культура українського народу в дохристиянську епоху є майже недослідженою. Поодинокі свідчення мандрівників тих часів, а також останні археологічні знахідки підтверджують наявність у давніх слов'ян племінних зборів із розвиненим язичницьким ритуалом (для цього виготовлялись спеціальні культові предмети) ще в I тисячолітті до н. е.[9]

У тогочасному суспільстві розвитком і розробкою системи ритуалів, текстів молитов, форм звернення до богів тощо займалися жерці язичницької України-Русі[10]. Вони розробляли календар з рядками магічних молитов. Один із перших календарів, розроблених у Середньому Придніпров'ї, походить з IV ст. н. е. В ньому були нанесені головні дати, пов'язані з господарською діяльністю: від 1—2 травня (загальноєвропейський термін початку брунькування) — до періоду жниварства на даній території, а також зазначено свято літнього сонцестояння — 24 червня (день Івана Купала) і т. д.[11] Спеціальна система знаків (так звані *черти і ризи*), за допомогою якої була нанесена інформація про терміни моли-

---

[6] Высоцкий С. Киевские граффити XI—XVII вв.— К., 1985; Субтельний О. Україна, історія.— К., 1991.

[7] Грушевський М. Історія України-Руси.— К., 1991.— Т. I.

[8] Там само.— Т. I.— С. 1—6.

[9] Рыбаков Б. Язычество Древней Руси.— М., 1986.— С. 295.

[10] Там само.— С. 294.

[11] Там само.— С. 295.

тов, виконувала також магічні функції: календар використовували під час ворожіння ("Прѣждє убо словѣнє нє имѣху къниг, но чрътами и рѣзами чътяху и гадааху погани сущє")[12].

Водночас з прийняттям християнства в 988 р. у богословській та світській літературі того часу запанував принцип своєрідного "замовчування" язичницьких традицій (у тому числі й чарівництва), обґрунтований Святим Письмом: "їхніх імен неноситиму у устах своїх" (Пс. 16, 4), "ім'я їхніх богів ви не згадаєте, і не будете заприсягати ними" (Єв. 23, 7)[13]. Будь-яка згадка поганських вірувань чи звичаїв носила яскраво виражений неґативно оцінний характер.

Так, у проповіді Єфрема Сирійського*, спрямованій проти тих, хто вертався до язичництва, читаємо: "дѣла бєзбожныхъ стран и словєса яжє срамьієсть и открыти и по срєду извєсти"[14]. Подібні формулювання зустрічаємо також у Руському Літописі, де під 986 р. написано: "мънога лѣсть єяжє нѣльзѣ пьсати срама ради", а під 1056 р. "иѣ льзѣ казати срама ради"[15].

Але навіть ця скупа інформація, почерпнута із подібних проповідей, дозволяє зробити висновок про високий розвиток магії в давній Україні-Русі.

Реконструюючи місце і роль чарівництва ■ давньоукраїнському суспільстві, радянські вчені у своїх нечисленних дослідженнях часто просто не брали до уваги контекст цитованих ними джерел, помилково вважаючи їх другорядними.

Аналіз джерел давньоукраїнської літератури дозволяє виділити групи людей, які були так чи інакше пов'язані з магічними діями в тодішньому суспільстві. Це має першорядне значення при висвітленні процесів чарівництва, оскільки церковне право застосовувало різні види покарань для різних "магічних" груп.

1. Баꙗльник — баꙗльница (ворожбит — ворожбитка). "Нє възвєдє по истинѣ Самоила баꙗльница"[16]. Часто виступає як синонім до слова волхв.

2. Вълхвъ — вълхва (маг, чарівник). "Ходѧщєи къ вълхвомъ"[17]. Кыꙗ влъхвы и чародѣицы творивъша тѫдєса"[18]. Волхвам приписували надприродні сили, які впливали на врожай. "От ких писаний сє слушастє, яко волховониємь глади бывають на зємлє и пакы волхованиємь жита умножаються?"[19]

3. Вълъшьбьникъ — вълъшьбьница. "Вълъшьбьникомъ сєбѣ давыи"[20]. Часто використовується замість слова волхв.

---

[12] Куев К. Черноризец Хабр.— М., 1889.— С. 195.

[13] Тут і далі цитується за виданням: Біблія.— М., 1990.

* Єфрем Сирійський (?—373) — сирійський диякон, автор творів, присвячених боротьбі з єресями, аскетичному життю тощо. ■ Україні-Русі були перекладені праці повчального характеру (збірник творів, відомий під назвою "Паранезіс", мав явну слов'янську інтерпретацію).

[14] Срезневский И. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках // Сборник отдела русского языка и словесности Императорской Академии Наук.— Т. 1, гл. 1—11.— С. 31.

[15] Летопись по Ипатскому списку.— СПб., 1871.

[16] Срезневский И. Словарь древнерусского языка.— М., 1988.— Т. 1, кн. 1.— С. 46.

[17] Там само.— С. 382.

[18] Там само.

[19] Там само.

■ Там само.— С. 383.

4. Вѣдоунъ — вѣдьма. "Явишася [redacted] Новѣградѣ волхвы, ведоуны, потворницы"[21]. "Вѣдьмѣ имѧ є Фитониссоу"[22].

5. Жьрьць. Зустрічається як назва язичницьких жерців. "О ѡстоупницѣхъ и о жерціхь и ѡ волъсвъхъ"[23].

6. Звѣздочьтьць — звѣздочьтица (астролог — жінка-астролог). "Нє подобаѥтъ свщєникомъ или клирикомъ вълхвомъ и пагоубьникомь быти [...] или звѣздочьтьцьмъ"[24].

7. Кобьник (ворожбит, від слова кобь,— ворожіння з польоту птахів або зустрічі). "Волхвъ искашє и кобника, ащє сбоудетьсѧ ємоу жєланьѥ"[25].

Ворожіння, пов'язане з польотом птахів, було дуже розповсюджене [redacted] Україні-Русі. Про наслідки (позитивні або неґативні) діяльности ворожили на основі кількости побачених ворон, дятлів, синиць. Залежно від напряму польоту птаха також виводили висновки про наслідки діяльности.

"Мнози поганїи [redacted] бѣсы вьрою а мы соущє рєкшє истинныѧ хрстіѧнє, [redacted] тыѧжє бѣсы вѣроуємъ в поткы и [redacted] дѧтлѧ и [redacted] вороны и в синици коли гдѣ хощємъ пойти, котораа пєрєди пограє, то станємъ послоушающє праваѧ или лѣваѧ ли ащє ны пограєть по нашєи мыслѣ, то мы к собѣ глємь добро ны потка си, добро ны кажєть, ркоушє окаѧннїи, чи нє бъ тои поткѣ оуказалъ добро на повѣдати. Єгда лі что ны на поити зло сътворить, то оучнємь дроужинѣ своєй глати, по что нє вратихомъ, а нєбєзлѣпа ны потка нє дадѧшє пойти, а мы єѧ нє послоушахо"[redacted]. Подібні свідчення зустрічаємо в "Ізборнику Святослава" 1073 р.

8. Коудєсникъ (чарівник, маг, від слова коудєсы — чарівництво). "Повѣдаша ꙗко два кудєсника избила оужє многы жєны по Волъзѣ и по Шєкснѣ".

9. Корєнитьць (маг, чарівник, від слова — корєниѥ — чарівництво)[27].

10. Наоузотворьцъ (чарівник, який нав'язує магічні вузол — наоузь, який або які носили з метою протидії хворобам, чарам, урокам і т. ін.). "Ащє кто творить привидѣниѥ очима, корєнитьць, наоузотворьць, вълхвъ". Наузи — магічні вузли — носив на голові князь Всеслав[28]. У Літописі Руському під 1044 р. про нього написано: "єгожє роди мати отъ волъхвования, матєри бо родивши єму, и бысть єму язва на главѣ єго, рєкоша жє волъсви матєри єго: сє язьвєно на главѣ єго, навяжи на нь, да носит є до живота своєго, єжє носилъ Всєславъ и смєртного дни на собѣ; сєго ради нємилостивъ єсть на кровопролитьє"[29]. Магічні властивості наузів, а також надприродне походження князя дозволяли йому, згідно з тогочасною думкою, перекидатися вночі у вовка. "Всєславъ князь

21 Срезневский И. Словарь древнерусского языка.— Т. 1, кн. 1.— С. 480.

[redacted] Там само.

23 Там само.— Т. 1, кн. 2.— С. 275—276.

24 Древнеславянская кормчая XIV в. титулов без толкований, труд Бенешевича В. П.— СПб., 1906.— Т. 1.— С. 98b.

25 Истрин В. Книги временные [redacted] образные.— Пб., 1920.— Т. 1.— С. 225—226.

[redacted] Слово св. отца Кирила...— М., 1913.— С. 66—69.

27 Там само.— С. 382.

28 Всеслав Брячиславич (VII) (?—24(?). VI.1101) — князь полоцький, великий князь київський (1068—1069), князь полоцький. Тут і далі біографічні дані цитуються за виданням: Літопис Руський.— К., 1989.

29 Летопись...— С. 234.

людємъ судящє, князємъ грады рядєшє, а самъ въ ночь влъкомъ рыскашє"[30].

Наузи також, як уже вказувалось, були перевіреним засобом проти хвороб. "А мы нынѧ хотѧ мало поболі или жєна, или дѣтѧ, то ищємъ проклѧты бабъ чародѣиць наоузовъ и словъ прєлєстны слоушаємъ. Глть намъ навѧзываючи наоузы ѡнаною дiѧволю прєлєсть, абы чадо бѣса бѣсомъ изгонинти"[31].

11. Обавьникъ — обавьница (лікар, знахар, від слова обавьникь — ліки, трави). "Ижє вьслѣдоуѥть поганымъ обычаѥмъ, и к волъхвомъ или обавникомъ ходѧть"[32]; "Исходятъ обавници, мужи и жєны чаровници, по лугамъ и по болотамъ, ищущє смєртныя травы и привѣта чрєвоотравного зєлiа, на пагубу чєловѣчєству и скотомъ"[33].

12. Облакогонитєль, облакопрогоньникъ (той, хто розганяє чи відганяє хмари). "Облакогонители, и чаровники, и кобники"[34]. В Україні-Русі хмарогонителям приписувалась змога впливати на природу, наприклад, робити сонячне або місячне затемнення, перекидаючись при цьому у вовків: "Облакогонєштєи от сєлян влъкодлаци нарицаються: єгда убо погыбнєть луна или слънцє — глаголют: влъкодлаци луну изъєдоша или слънцє"[35].

13. Пагоубъникъ — пагоубъница (чарівник, від слова пагоуба — смерть, зло, отрута). "Ходѧщєи къ пагоубъникомъ"[36]. "Пагоубъницѧмъ нѣкыимъ"[37].

14. Потворьникъ — потворьница (чарівник, знахар, від слова потворъ — чарівництво, отрута). "Волхвы и потворники, ꙗко змиꙗ"[38]. "Потворница и моужєлюбница"[39].

В одному з київських скарбів серед речей зі срібла і золота було прясло з написом: потворннъ прѧсльнь[40] (прясло чарівниці або магічне прясло).

15. Хранильникъ (той, хто виготовляв талісмани). "Тацѣмъ жє запрѣщєниѥмь покорити подобаѥть чаровьникы и хранильникы"[41]. Давньоукраїнські талісмани часто зустрічаються під час археологічних розкопок. Найтиповіші з них — це "амулети-змієвики" — двосторонні медальйони. На одному боці — постать канонічного християнського святого, а на другому — змієвидна композиція у вигляді голови в обрамленні змій. Вони слугували оберегами від хвороб, вроків, чар[42]. Демонічний зміст змієвидного розпущеного волосся був пов'язаний з уявленнями про його магічну силу. Розпущене волосся було типовим атрибутом чарівниць і асоціювалось з магією.

---

[30] Слово о полку Ігоревім.— К., 1983.— С. 34.
[31] Слово св. отца...— С. 73.
[32] Срезневский И. Словарь...— Т. 1, кн. 2.— С. 456.
[33] Там само.— С. 476.
[34] Там само.— С. 515.
[35] Там само.— С. 516.
[36] Там само.
[37] Там само.— Т. 2, кн. 2.— С. 858.
[38] Там само.
[39] Там само.— С. 1289.
[40] Кондаков Н. Русские клады.— СПб., 1896.— Т. 1.— С. 125.
[41] Срезневский И. Словарь...— М., 1989.— Т. 3, кн. 2.— С. 1400.
[42] Николаева Т., Чернецов А. Древнерусские амулеты-змеевики.— М., 1991.— С. 43.

16. Чаровникъ, чародѣи, чародьиникъ — чаровьница, чародьиница. "Глголюємыи жє облакопрогоньникы и чаровьникы и хранильникы и вълшвьбникы отъ црквє отъмѣтати заповѣдаюмъ"[43]. "Аще жєна будєть чяродѣнца или наузница или волъхва [...] митрополиту 6 гривєнъ"[44].

Така кількість термінів на окреслення осіб, які займаються магією, свідчить про істотну питому вагу магічних практик за язичницької доби ■ Україні, а також їхню різноманітність і поділ згідно з магічною спеціалізацією. На жаль, на основі тих та інших фраґментів, навіть залучаючи найновіші археологічні дослідження, усе ж таки не можна до кінця відтворити структуру чарівництва в Україні-Русі.

Давнє, ще язичницьке законодавство не дійшло до наших часів, хоча про його існування свідчать угоди з Візантією, у яких часто згадується руське законодавство: "по закону Рускому"[45]. Ставлення руського права до чарівництва донесли до нас скупі документи з XII ст. про самосуди над чарівниками і чарівницями: "Выж є єщє поганьска ѡбычаѧ держистє: волхвованию вѣрꙋєт ї пожигаєт ѡгнєм нєвиныѧ члвкы"[46] або: "Вы жє водꙋ послꙋхомь поставистє и глтє: ащє оутопати начнєть, нєповинна єсть; ащє ли попловєть,— волховь є"[47].

Нотатки арабського мандрівника Абу Хаміда аль Гарнаті, який у XII ст. перебував у Східній Європі, підтверджують факт переслідування чарівниць як ще язичницького звичаю: "У них кожні десять років виникає багато ворожінь, а шкодять їм їх старі жінки-чарівниці. Тоді вони беруть усіх старих жінок у своїй країні, в'яжуть їм руки і ноги і кидають у ріку: ту жінку, котра тоне, залишають, бо знають, що вона не чарівниця, а ту, котра залишається на поверхні води, спалюють на вогні"[48].

Такі полювання на відьом під керівництвом волхвів відбувалися, як правило, під час неврожаю, голоду. У 1024 р. "въсташа вълъсви [...] в Суздалє и избиша старую чадь бабы, по дьяволю научєнию и бєснованию, глаголющє си дрьжат гобино и жито, и голод пущають"[49].

Під 1071 р. Літопис Руський подає: "Бывши бо єдиною скудости [...] вьстаста два волъхва отъ Ярославьля, глаголюща: яко вѣ свѣмы кто обильє държить; и [...] кдѣ придучи ■ погость, ту жє начаста лучьшия жєны, глаголюща, яко си жито държать, а сии мєдъ, а сии рыбы [...] И причожаху к нима сєстры своя, и матєри, и жєны своя; они жє ■ мѣчть прорѣзавшє за плєчємь, вынимаста любо жито, любо рыбы [...] и убиваша многы жєны"[50].

Вищезгадані факти з Руського Літопису до недавнього часу трактувались дослідниками здебільшого як антифеодальні селянські повстання або як зачатки соціальної свідомости експлуатованих[51]. Звичайно, така

---

[43] Срезневский И. Словарь...— Т. 3, кн. 2.— С. 1472.

[44] Там само.— С. 1472.

[45] Летопись...— С. 32.

[46] Гальковский Н. Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси.— Харьков, 1916.— Т. 1.— С. 230.

[47] Там само.

[48] Путешествие Абу-Хамида аль Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131—1158 гг.).— М., 1971.— С. 37.

[49] Полное собрание русских летописей.— Пб., 1915.— Т. 4.— С. 111—112.

[50] Летопись...— С. 123.

[51] Воронин Н. Восстание смердов в XI в. // Исторический журнал.— 1940.— № 2.

інтерпретація була зумовлена ідеологізацією науки, а також ігноруванням контексту джерел. Також помилковою здається теорія, яка інтерпретує такі явища, як ритуальне вбивство старих людей (які були тягарем для іншої частини населення під час голоду), досить розповсюджене у примітивних народів[52]. Таку інтерпретацію якраз заперечує вбивство "кращих жінок" волхвами з Ярославля.

У подіях зі Суздаля та Ярославля спостерігаємо всі ознаки, які зустрічаються і в пізніших народних процесах чарівництва. Звичайно, вони також є наслідком довгого неврожаю і голоду; наявні в них і випробування водою та спалення обвинувачених. Звертає на себе увагу відсутність ідеологічної основи (на відміну від пізніших християнських процесів) — покарання було спричинене певним конкретним фактом (наприклад, голодом, посухою чи падежем худоби).

Із наведених вище висловлювань виходить, що тодішнє право, яке базувалось на корінних народних звичаях і традиціях, практично не розмежовувало офіційних та народних процесів чарівництва. Поділ почався, як уже зазначалось, з прийняттям християнства, яке було чужою культурною системою, мало відмінні від усталених поняття і своє ставлення до чарівництва: якщо в язичницьких традиціях воно функціонувало як знання сил природи або свідчило про надприродні можливості вибраної особи, то християнство трактувало чарівництво як поєднання з силами зла, дияволом. Зовнішнє уподібнення систем (використання нових персонажів або понять), яке було зумовлене взаємною боротьбою, не відбулось, однак, на внутрішній площині. Використовуючи образи, елементи обрядності, поняття, системи змінювали їх згідно з принципами власного функціонування. Відмінність джерел, різні корені цих систем зумовили виникнення "двовір'я"* у тогочасному суспільстві.

Зовнішньо це відобразилось у виникненні і поділі двох основних видів процесів чарівництва — народного (традиційного, язичницького) і офіційного (християнського).

Згідно з новим законодавством, питання чарівництва були передані церкві з застереженням права втручання світської влади у випадку поповнення за допомогою чарів злочину і т. п. Церковне законодавство базувалося на постановах вселенських і місцевих соборів, а також Номоканоні (типовому візантійському збірнику законів), які мали величезний вплив і на церковне право України-Русі (усі згадані джерела були перекладені на церковнослов'янську мову).

У них найчастіше цитуються:

1. 61-й канон п'ятого-шостого Трулянського вселенського собору 691—692 рр., який визначав види чарівництва, а також покарання. "Тих, хто шукає чарівників або їм подібних, щоб дізнатися від них майбутнє, треба

---

[52] Тихомиров Н. Крестьянские и городские восстания на Руси XI—XIII в.— М., 1995.

* Двовір'я — стан релігійної свідомости після прийняття християнства. Раніше цей термін визначав одночасне існування у свідомості двох форм релігії — християнства і язичництва з їхніми явними різницями. Однак ця теорія змінилася унаслідок слушного спостереження цілісности світобачення окремих представників даного суспільства. Світобачення формувалось на основі однієї зі згаданих форм релігії під меншим або більшим впливом другої. У нашій праці двовір'я розуміється як одночасне існування зазначених релігій на рівні окремих прошарків у суспільстві (найбільші різниці виявлялися між духовенством із християнським світоглядом і селянством зі світоглядом язичницьким).

покарати шестирічною покутою"[53]. Така сама кара передбачалась для ворожбитів, хмарогонителів, баяльників, хранильників та магів. "Тих, які далі будуть триматися вперто цих язичницьких звичаїв, постановляємо згідно зі святими канонами повністю відлучити від Церкви"[54].

2. 24-й канон місцевого собору в Анкирі 314 р.: "Чарівники і язичники, а також ті, хто запрошує додому чарівників, щоб їм ворожили або звільнили від насланого на них чарівництва, нехай отримають пять років канонічної покути на засадах встановленої градації: три роки поклоніння і два роки спільної молитви без права Святого Причастя"[55].

3. 36-й канон місцевого собору в Лаодикеї 343 р., який забороняв представникам духовенства виступати в ролі чарівників, баяльників, астрологів, хранильників. У випадку недотримання цього правила винних відлучали від церкви[56].

4. 8-й канон Василя Великого*, який забороняв використовувати магічні трави, щоб когось приворожити. Смерть, яка наставала внаслідок використання цих трав, розглядалась як убивство.

За логікою можна було б очікувати, що, приймаючи християнство від Візантії, Україна-Русь із церковним правом успадкує і візантійську християнську традицію судів над чарівництвом. Ця традиція почалася від Константина**, коли християнство стало державною релігією. Один із перших законів, пов'язаних з чарівництвом за часів Константина, передбачав спалення кожного чарівника, навіть коли той відвідував свою родину чи близьких знайомих. Ті, хто запрошував чарівника, втрачали все своє майно і підлягали виселенню, а інформатори отримували високу нагороду[57]. Під час процесів часто застосовувались тортури обвинувачуваних. До підозрілих осіб належали навіть ворожбити або розгадувачі снів. Вистачало носити підозрілий талісман або медальйон, щоб опинитися у в'язниці. Юліан Відступник***, а після нього Валентиніан**** дещо пом'якшили суворі закони, але від 374 р. процеси чарівництва знову посилилися. Існують свідчення, що в деяких містах половина мешканців була обвинувачена і потрапила до в'язниць[58].

В Україні-Русі подібні явища не спостерігалися. Згідно зі статутом святого Володимира (першого церковного закону України-Русі X ст.), до компетенції церковних судів належали: "вьдовство, потвори, чародьяния,

---

[53] Znosko A. Kanony Kościoła Prawosławnego.— Warszawa, 1989.— S. 56.

[54] Ibid.— S. 64.

[55] Ibid.— S. 71.

[56] Ibid.— S. 84.

* Василь Великий (329—379) — єпископ Цезареї Кападоської (Мала Азія), автор твору про принципи християнського життя для всіх віруючих "Ta ethika (Moralia)", який з візантійською традицією мав вагомий вплив на сформування церковного законодавства в Україні-Русі.

** Константин Великий (27.02.272(?)—22.05.537) — римський імператор від 25.07.306 р. Під час його правління християнство з 313 р., згідно з постановами Мілацького едикту, отримало ранґ державної релігії.

[57] Орлов М. А. История сношений человека с дьяволом.— М., 1992.— С. 543—544.

*** Юліан Відступник (332—26.06.369) — римський імператор від 360 до 361 р. Намагався повернутись до язичництва, але його зусилля не були широко підтримані.

**** Валентиніан I (321—25.02.375) — римський імператор від 25.02.364 р. Відомий своїми толерантними поглядами і ставленням до язичництва.

[58] Орлов М. А. История сношений человека с дьяволом.— С. 544.

волхвованія, зелейничество, еретичество"[59]. Розвиток законодавства, пов'язаного з чарівництвом, простежується у церковному статуті Ярослава Мудрого (XI ст.). У ньому, на відміну від попереднього статуту, розроблений порядок судочинства, а також система покарань. Усе законодавство було оперте на відношенні понять гріха і злочину. Справи гріховні належали до церкви, а злочини підпадали під юрисдикцію держави. Кожний злочин вважався за гріх, але не кожний гріх вважався за злочин. Гріхом було моральне відступництво від Божого слова, злочином — діяльність, яка порушувала світське законодавство. Але згідно з традицією гріх міг бути також думкою, шкідливою для іншої особи, а також самого грішника. ("Помыслих греховные вещи и духовные отдати церкви")[60]. Статут визначав, що у таких випадках повинен засідати змішаний світсько-церковний суд. Це мало істотне значення у справах чарівництва, які були викликані конкретними шкодами.

Згідно зі статутом Ярослава, каралися "жена чародѣиница или наузница и вълхъва или зелейница или муж"[61]. Митрополит як представник церковного суду мусив отримати шість гривень. Одне з правил київського митрополита Йоанна II (XI ст.)* пояснює, як виглядало покарання винних. Чарівників і чарівниць треба було переконувати в гріховності їхніх учинків, а якщо не будуть слухати, "яро казнити, но не до смерти убивати, ни обрезати сих телесе"[62].

Офіційні судові процеси стосовно чарівництва, як правило, не відбувались. Винні найчастіше карались владою на місці за злочин або бунт, але також і за гріхи перед Богом. Власне, саме так князь Ярослав покарав у 1024 р. волхвів з Суздаля (про яких уже згадувалось), закидаючи їм ненатуральне, нелюдське знання природи (наприклад, про причини голоду), тоді як тільки Бог знає все, а людина нічого ("Богъ наводитъ по грѣхомъ на кою землю гладомъ, или иною казнью, а человѣк нѣ вѣсть ничтоже")[63].

Подібна ситуація спостерігалася у 1071 р., коли волхви з Білого Озера, схоплені воєводою Яном, були звинувачені передусім не у вбивстві багатьох жінок, а у знанні певних таємниць природи, зокрема походження людини і т. п. Волхви були також звинувачені у вірі в антихриста і стосунках з дияволом. Щоб показати всю хибність їхніх переконань і пізнань, воєвода Ян запропонував їм передбачити власне майбутнє. І коли вони пророкували собі зустріч з великим князем Святославом, воєвода піддав їх тортурам, а потім повішав на дереві. "Инѣмъ вѣдуща и гадающа, а своея пагубы не вѣдуща"[64]. Звідси висновок: "Богъ же единъ вѣсть помышления человѣцьска".

---

[59] Голубинский Е. Е. История русской церкви.— М., 1901.— Т. 1. Вторая половина тома.— С. 537, 623—624.

[60] Ключевский В. С. Курс русской истории.— М., 1987.— Т. 1.— С. 259.

[61] Голубинский Е. Е. История...— С. 636.

* Йоанн II Добрий (?—1089) — грек, київський митрополит (1077—1089), автор ряду теологічних творів.

[62] Ключевский В. С. Курс русской истории.— С. 260.

[63] Летопись...— С. 103.

[64] Там само.

Аналогічно вчинив новгородський князь Гліб*, вступаючи в суперечку з волхвом, який у 1071 р. очолив бунт проти єпископа в Новгороді. Гліб сховав сокиру, підійшов до волхва і спитав, чи знає той своє майбутнє: "То вѣси ли, что (ти) хощеть днесь быти? Онъ же рече: чюдеса велика створю. Глѣбъ же выня топор, и ростя, и паде мертвъ"[65].

Однак такі інформації рідко зустрічаються у літописах. І не тому, що вони вважались другорядними, а передусім з огляду на їх ідеологічну важливість робилось усе, щоб не надати їм розголосу. Часом волхви зникали за невідомих обставин, як це було з волхвом у Києві 1071 р.: "вь едину бо нощь бысть без вѣсти"[66].

Очевидно, основною причиною затушовування справ волхвів був їхній величезний вплив на суспільство. Власне цим і зумовлювалось замовчування або навіть намагання викреслити подібні факти з історії. Свідчення цього впливу знаходимо навіть серед духовенства. Яків Мних, автор "Похвали Володимиру", писав: "Много бо и волъсви чюдес сътвориша бесовьскым мечтанием"[67].

Під час бунту в Новгороді волхва підтримувало все населення: "Князь бо Глѣбъ и дружина его сташа у єпископа, а людьи вси идоша за волъхва"[68].

Замовчування цих впливів не дає змоги уявити цілісний характер процесів чарівництва в Україні-Русі. Але якщо взяти до уваги саме факт цього впливу і порівняти його зі свідченнями пізніших часів, коли язичники молилися до своїх богів тільки тихцем, у таємних місцях, на окраїнах ("По оукраінамъ молятся ему проклятому богу Пероуноу и Хърсу, и Мокоши, и виламъ, то творят отаї")[69], то можна зробити висновок, що дії проти язичництва, ■ також чарівництва так само були рішучі і ефективні. Це підтверджує й той факт, що волхви виступали саме у віддалених від центрів теренах тогочасної держави.

Вагомим знаряддям боротьби проти чарівництва були твори отців церкви, богослужбова література. У казаннях до віруючих часто підкреслювалась ганебність їхніх контактів з волхвами: "Єгда бо ■ недоугъ лютъ впадеши и мнози прідоутъ ноудѧше тѧ, ови к чародѣємъ овіи к волхомъ, ты же о бзѣ оуповаи і терпи. Волхвы бо и чародѣи, то врази соуть бжіи"[70]. "Пакы же взбранивайте женамъ, отъ не ходять къ волъхвомъ: въ томъ бо много зла бываеть; въ томъ бо и душегоубьства бывають, разнолична, и много зла иного, егоже не дай Богъ ниединому крестьаниноу створити"[71].

Своєрідний підхід християнства до чарівництва в Україні-Русі (принцип замовчування, "лагідне" законодавство) спричинився до того, що невелика (звичайно, у порівнянні з Візантією) кількість судових процесів

* Гліб Святославич (VII), помер 30.05.1078 р.— син Святослава Ярославича (VI), князь тмутороканський, князь новгородський.

[65] Летопись...— С. 125.

[66] Там само.— С. 114.

[67] Там само.— С. 136.

[68] Там само.— С. 104.

[69] Там само.— С. 53.

[70] Гальковский Н. Борьба христианства...— С. 124.

[71] Там само.— С. 122.

над чарівництвом не має безпосередніх паралелей з Візантією, але дещо нагадує передінквізиційну епоху процесів чарівництва у Західній Європі. Різниці посилюються водночас із виникненням єресей і боротьбою проти них у Західній Європі. Характерною ознакою українських процесів є майже цілковита відсутність поняття чарівництва в теології України-Русі (у порівнянні зі західною теологією).

Усе це створює відмінний візерунок процесів чарівництва в Україні-Русі, який, незважаючи на свої загальноєвропейські традиції, не можна, однак, ототожнювати з іншими відомими процесами.

Розпад України-Русі і втрата незалежности в XIV ст. викликали суттєві зміни в характері процесів чарівництва. Водночас із занепадом централізованої держави посилилася роль звичаєвого права, яке мало своє відмінне від "Руської Правди" ставлення і систему покарань для звинувачених у чарівництві (про це детальніше піде мова далі). На землях Галицько-Волинського князівства, що опинилися у складі Польщі, далі діяло "руське" право, про яке уже згадувалось. Подібна ситуація спостерігалася й на територіях Великого князівства Литовського. Таким чином, руське право діяло майже на всіх українських, білоруських і на частині литовських земель[72].

Водночас нова епоха вимагала розвитку законодавства, яке мало б відповідати запитам нової соціо-культурної ситуації. Так з'явилися зміни у старих юридичних кодексах (передусім у системі слідства та розширенні видів тортур), а також виникли нові кодекси, зокрема "Судівник 1468" (один з перших юридичних зводів карного і громадського законодавства у Великому князівстві Литовському, оснований на звичаєвому праві і "Руській Правді") і Статути Великого князівства Литовського 1529, 1566 і 1588 рр. Статут був дійсний на більшості українських земель аж до кінця XVIII ст. Окрім згаданого "Судівника", Велике князівство Литовське de facto не мало загальнодіючого законодавства, а на окремих територіях існувало властиве для них звичаєве право[73]. Тільки у 1514 р. на засіданні сейму виникла ініціатива кодифікації, яка була ухвалена 1529 р. Унаслідок цього з'явилося кілька редакцій Литовського статуту. Статут передусім перейняв норми "Руської Правди", а його процесуальні засади були здоміновані цим законодавчим кодексом. В аспекті справ, пов'язаних з чарівництвом, згадане законодавство майже не відрізнялось від традицій і юридичних норм України-Русі: чарівництво переслідувалось світськими судами, якщо було причиною матеріальних втрат, смерти, хвороб і т. п. У цих ситуаціях церковні суди передавали обвинувачених світським судам, які трактували чарівництво як кримінальний злочин. "Ѹставѹємъ тєжъ [...] абы воєводовє и старостовє наши сѹдовыє кождый в повєтє и врядє своемъ сѹдовомъ сѹдили и справовали и позвы свои давали ѡ тыє арътыкѹлы мєновитє тѹтъ ѡписаныє то єстъ ѡ наєздъ и гвалътовный на домъ шляхєтъский, нє толко на самый дворъ алє и на гѹмно або на дворєцъ [...] ѡ гвалътованє панєнъ и нєвєсть, ѡ гвалтъ в мєстєх нашихъ, ѡ розбой по дорогахъ, ѡ злодєйство, ѡ фалшъ, ѡ пожогѹ дому або гумна, ѡ чародєйство, ѡ трѹтизну [...]"[74].

---

[72] Грушевський М. Історія України.— К., 1993.— Т. 3.— С. 354.

[73] Дорошенко Д. Нариси з історії України.— К., 1991.— С. 130.

[74] Статут Великаго Княства Литовскаго 1588.— Минск, 1989.— С. 162.

Судовий процес починався водночас з поданням скарги потерпілим зі зазначенням кривд і втрат, які були наслідком чарівництва. Суд розглядав показання потерпілого, свідків, а потім "перевіряв" показання обвинуваченого, тричі тортуруючи його: "ȣставȣємъ кгдыбы поймано злодєꙗ приличного а на тотъ час бєз лица бȣдєть пойманъ, тогды таковогo злодєꙗ три кроть ѡдного днꙗ можєть мȣчыти, толко бы на которомъ члонкȣ нє ѡбразилъ. А єстли бы нє домȣчылъ тогды за кождымъ разомъ мȣки ѡноє маєть єго навєзати водлȣгъ станȣ єго [...] Нижли єст ли бы тотъ злодєй в оной мȣцє длꙗ чаровъ спалъ а муки нєчȣулъ а тыє чары были бы при нємъ найдєны ȣв устєхъ або на головє, ȣ волосєхъ под пахами або гдє индє тогды навєзки ємȣ неповинєнъ дати и єщє токовый приличный злодєй хотѧ бы сѧ за такими чары до злодєйства нє призналъ бȣдєть повинєнъ сторонє жалобливой шкодȣ платити, на чомъ присꙗгнєть"[75] (14 розділ, стаття 18).

Від того, як поводився обвинувачений під час тортур, залежав висновок про його вину або невинність, а також про міру і характер покарання (наприклад, чарівник або чарівниця могли отримати смертний вирок або бути привселюдно побиті киями, сплатити грошову кару за втрати чи бути виселені з місця проживання).

Неодноразово підкреслювалась роль і питома вага звичаєвого права у законодавстві Великого князівства Литовського, відомого також під назвою "копного" (від слова копа — громада, збори, віче). Так, у 1610 р. возний Слонімського повіту в своєму рапорті писав про копу: "Копа, зібрання людей немалоє, повідали [...]"[76]. Ще раніше, у 1280 р., в Винодульському статуті такі збори називали "куп" або "вкуп".

Литовський статут у редакції 1588 р. дає копним судам широкі повноваження: "А на Рȣси и инъдє, гдє здавна копы бывали тамь мають быти и тєпєрь копы ѡправованы на старыхь коповищахь тымь ѡбычаємь ꙗко пєрвєй того бывало. А на тыхь тєжь мєстьцахь гдє досєль копы нє бывали, таковым жє порѧдькомь и постȣпкомь копы збираны и ѡправованы быти мають ꙗко сѧ и на Рȣси захoвывало и захoваєть"[77].

Справи, пов'язані з чарівництвом, у копному законодавстві займали посереднє місце між справами про матеріальні шкоди і справами про злочини, які загрожували людському життю.

В актах копного суду від 24 жовтня 1699 р. можна прочитати: "Андрій Букраба скаржився на безбожних людей, що на здоров'ї і на всенькому майні хочучи згубити, от немалого часу чарують, маючи ранкор, що коней на шкоді пограблено, за що мстячися, Кирик Адамович і Хведір, син його, досвідчені чарівники, з свого домислу чи з розказання панів своїх, коней почарували, які, як учинили похвалку, того ж дня пошаліли"[78]. Також 4 грудня 1629 р. у справі обвинувачення жінки возного Вечірка Висоцького, яка використовувала чарівництво проти жінки Миколи Єльського, підстарости пінського, "заховуючися водле давнього звичаю, копу збирано. За питанням дівки през ката признала, іж тая Вечір-

[75] Статут...— С. 340.

[76] Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі в XVI—XVIII вв.— К., 1928.— С. 34.

[77] Статут...— С. 337.

[78] Черкаський І. Громадський (копний) суд...— С. 208.

ковая, возная, дала їй чари: кость, пісок і гвозді, бранії на могилі в с. Високім якоїсь Малкгроти, і тую кость скробучи з піском, пити трикроть в пиві п. війській давала і гди в дорогу п. військая їхала, опак сонця обходила і мовила: яко кость мертва, так жеби пані била мертва, і вже тому три літа, а на четвертім року пані мається смертю конати — так тая возная, даючи чари мовила"[79].

Згідно з копним законодавством, за чарівництво передбачався вирок смерті: "водлуг звичаю стародавнього огнем Бориса Словиковича спалити"[80]. Немає сумнівів, що традиція спалення чарівників (у випадку копних судів) походить ще з часів язичництва в Україні-Русі. У казаннях проповідників XI—XII ст. цей вид покарання згадується як язичницький: "Вы єщє дєржитєсь поганских обычаєв: вѣруєтє волхованію и пожигаєтє огнємъ нєвиныхъ людєй"[81]. Треба підкреслити, що вирок смерті часто використовувався у копних судах (наприклад, за крадіжку, розбійництво, спалення чужого майна, вбивство[82]). Це дає підстави вважати, що чарівництво не сприймалось як винятковий злочин, на відміну від західноєвропейських традицій.

Інший спосіб виконання вироку (спалення) в порівнянні з іншими вироками смерті (повішання) був пов'язаний з системою демонічних і напівдемонічних вірувань українського народу, що великою мірою уподібнює копні судові процеси над чарівництвом до пізніших народних процесів над чарівницями.

Більш істотні зміни відбувалися у законодавстві, що діяло на українських землях, після Люблінської унії в 1569 р., коли Литовський статут був доповнений постановами сейму, а також було запроваджено міське право, яке базувалось на праві Саксонському — Constituones saxonicae (1572). За Саксонським правом кожна чарівниця повинна бути спалена, якщо підписала пакт з дияволом, навіть якщо своїм чарівництвом не зробила нікому зла[83]. Так, четверта частина "Porządku i sądów miejskich" містить наступну статтю: "Відступник від християнської віри повинен бути спалений. Такою самою смертю повинен вмерти чарівник"[84].

Ще більш розбудованим було магдебурзьке право, яке в додаткових статтях, запозичених з Кодексу Карла V — Nemesis Carolina (1532), визначало покарання для осіб, які використовують магічні книги, амулети, замовляння і підозрілі предмети, а також які дивно і небуденно поводяться (ці особи повинні бути арештовані і тортуровані). Згідно з традиціями римського права (Кодекс Юстиніана), визначався вирок смерти за чарівництво, яке було причиною матеріальних втрат або кривд (якщо чарівництво не мало неґативних наслідків, то суддя видавав вирок на власний розсуд[85]).

---

[79] Черкаський І. Громадський (копний) суд...— С. 209.
[80] Там само.— С. 522.
[81] Гальковский Н. Борьба христианства...— С. 230.
[82] Там само.— С. 519—522.
[83] Trevor-Roper H. R. De la Reforme aux Lumieres.— Paris, 1972.— P. 185.
[84] Groicki B. Porządek sądów i spraw miejskich prawa majdeburskiego w Koronie Polskiej.— Warszawa, 1953.— S. 199.
[85] Baroja J.-C. Les Sorcieres et leur monde.— Paris, 1972.— P. 183—184.

"Порядок міських судів", який був діючим правом польських міст, визначає такі види і виміри покарань за чарівництво:

Стаття XIV: "Якщо виявиться, що хтось навчав чарівництву іншу особу або погрожував використати магію проти когось, а потім справді щось сталось цій особі; а також особи, запідозрені в чарівництві внаслідок своїх слів, звичок, зовнішнього вигляду і інших ознак, притаманних чарівникам, то на основі громадської думки така особа повинна бути обвинувачена і поставлена під суд. Якщо при ній знайдуть магічні атрибути, то вона повинна бути тортурована"[86].

Стаття XXII: "Під час тортур чарівника або чорнокнижника треба питати про всі обставини його злочину: які засоби використовував, де і коли, які при цьому вимовляв слова або що робив. Потім треба запитати, від кого і як навчався чарівництву, скільки разів використав, які і кому викликав шкоди"[87].

Однак на практиці ці покарання майже не використовуються на етнічних українських землях. У більшості судових актів з XVII—XVIII ст. (за деякими винятками) немає свідчень про притягнення "чарівників" до кари смерти. Такі справи, як правило, не набували навіть кримінального забарвлення.

Виняток (коли використовувались судові покарання) становлять справи, коли скаргу складала особа шляхетського походження. Це обумовлювалось не стільки причинами охорони класових привілеїв (ця теорія була популярна в деяких дотеперішніх дослідженнях[88]), скільки світоглядними різницями різних верств суспільства (шляхта, яка в основній своїй масі належала до католицького віровизнання, прийняла підхід до чарівництва, характерний для західноєвропейської теології). Типовий приклад — справа селянки Марини Перистої, звинуваченої у використанні чарівництва, щоб вплинути на прихильність своїх панів (процес відбувся у Кременці 1730 р.). Свідки стверджували, що вона неодноразово хвалилась своєю владою над панами, яку отримала за допомогою магічної хустки. Під час добровільних зізнань Марина Periста не призналa своєї вини: "Хоч признаюсь, хоч не признаюсь, і так згину".

Застосовували тортури. Після першого розтягання на дибі обвинувачена не призналась і клялась Богом, що "чарівництва жодного не знає і не говорила про ясновельможного, це тільки плітки"[89]. Після другого і третього акту тортур результат був такий самий. Почалось випробування вогнем, але Марина Periста була незламна: "не вмію чарівництва", "зовсім не знаю чарівництва, хоч мене спечете і потнете — не признаюсь".

Однак з огляду на зізнання свідків, а також попередні зізнання обвинуваченої ("хоч признаюсь, хоч не признаюсь, і так згину"), які свідчили не на її користь, суд визнав Марину винною і виніс смертний вирок: "gardłem karać"[90].

---

[86] Groicki B. Porządek sądów...— S. 19—20.
[87] Ibid.— S. 19—20.
[88] Антонович В. Б. Колдовство...— С. 327.
[89] Там само.— С. 398.
[90] Там само.

Ця частина процесів майже не відрізняється від аналогічних прикладів із країн Західної Європи, що зумовлювалось подібними ідеологічними, світоглядними і юридичними основами[91].

Звичайно справи обмежувались грошовими штрафами, які передавались до костелів, різноманітними покутами, а часом присягою на Біблії. Така ситуація пояснюється передусім різницею між українськими (східноєвропейськими) і польськими (західноєвропейськими) поглядами на чарівництво. Суттєвим фактором, що впливав на цю різницю (так вважає більшість дослідників[92]), був безпосередній зв'язок чарівництва з єресями в католицькій традиції, який законодавчо оформився у 1326 р. після видання були папи Йоанна XXII "Super illius specula"[93]. Чарівництво потрапило під юрисдикцію світських судів як злочин проти віри, оскільки чарівники, ворожбити і їм подібні, підписуючи пакт з дияволом, відвертались від справжньої віри, що прирівнювало їх до єретиків (це зумовило ідентичний вимір і вид покарання). Подібна ситуація виникла в Російській Православній церкві тільки під кінець XVII ст. До того часу система покарань, а також погляди на чарівництво в Православній церкві залишалися незмінними і базувалися на постановах соборів, про які писалося вище. Поглиблення різниць між етнічними українськими і польськими землями відбувалося під кінець XVI ст., коли внаслідок репресивної політики щодо Православної церкви, а також Берестейської унії 1596 р., визвольні і селянські рухи в Україні по суті набули характеру релігійної війни. Теза про тотожність визнання православ'я і національности, розповсюджена в XVI і XVII ст., зміцнена українською полемічною літературою, зовнішньо протидіяла латинізації, у тому числі західноєвропейській традиції майже на всіх рівнях тогочасного життя. Як наслідок, відомі на Заході теологічні дослідження, присвячені проблемі чарівництва (наприклад, "Молот чарівниць", виданий у Кракові 1614 р. за ініціативою єзуїта Петра Скарги), залишилися поза увагою в українських землях. Відповідно західноєвропейські демонологічні погляди не мали суттєвого впливу на формування української релігійної думки в цій галузі.

Треба думати, що це формування було затримано з огляду на згадану вже релігійну війну, яка забирала усі сили інтелектуальної еліти православ'я. Якщо не рахувати окремих перекладів теологічних творів часів Київської держави на староукраїнську мову, які лише подекуди стосувалися проблеми чарівництва, майже уся українська література зосередила свою увагу на проблемах, що були пов'язані із Берестейською (1596 р.), а пізніше Ужгородською (1601 р.) уніями.

Але й ці переклади також не додають нічого нового до теологічної демонології, повторюючи погляди і теорії: "В правді і скарані бож на нікоторих бєзумних а правє запамяталих людєй смєртію приходить, аби

---

[91] Детальніше тема процесів чарівництва в Польщі розглядається у: Baschwitz B. Czarownice. Dzieje procesów o czary.— Warszawa, 1971.— S. 425—432; Baranowski B. Procesy czarownic w Polsce w XVII i XVIII wieku // Łódźkie Towarzystwo Naukowe. Prace Wydziału II.— Łódź, 1952.— N 13.— S. 181 тощо.

[92] Delumau J. Strach w kulturze Zachodu.— Warszawa, 1986.— S. 326—327.

[93] Текст з: Hansen J. Quellen und Untersunchungen zur Geschichte des Hexenwahns und der Hexenverjogung im Mittelater.— Bonn, 1964.— S. 5—6.

ся упамятали [...] яко то [...] пяниці, [...] бардачниці, [...] злодійовє, розбойниці, [...] вшєтєчниці, чаровниці, волшєбниці”[94].

Вищезгадані фактори зумовили порівняно невеликий вплив християнства на демонічні і напівдемонічні вірування українського народу, що мало велике значення для процесів чарівництва в традиціях звичаєвого права.

У праці відомого дослідника В. Антоновича на основі аналізу відомих нам судових актів проведено умовний поділ процесів чарівництва на тематичні групи. Тому у нашому дослідженні ми не спиняємось на цій проблемі, відсилаючи читача до згаданого джерела.

У ході Визвольної війни 1648—1654 рр. водночас із формуванням державного апарату в законодавстві суттєвих змін не відбулося. І хоч у 1654 р. Лівобережна Україна формально приєдналася до Росії, українське законодавство на цих землях дуже повільно мінялось аж до 60-х рр. XVIII ст.

Якщо у сільській місцевості й далі діяло копне право, то міста були поділені на дві групи. До першої належали маґістратські міста (з діючим маґдебурзьким правом). Серед них Київ, Ніжин, Переяслав, Стародуб, Чернігів, Новгород-Сіверський, Почеп, Погар, Глухів, Короп, Мена, Остер, Полтава. До другої групи належали ратушні міста, які мали міське самоврядування з діючим звичаєвим правом і були узалежнені від військової козацької адміністрації. Слідство очолювали війт, бургомістр і представник військової адміністрації — сотник або полковник у присутності лавників і райців.

Характер і тематика процесів чарівництва, а також вироки не відрізнялися суттєво від попереднього періоду. Як покарання найчастіше використовувалось привселюдне биття, грошові штрафи, [illegible] також спалення, якщо підсудного повторно звинувачено в магічних діях та [illegible] викликанні епідемії і багатьох смертей. Процеси цього періоду можна умовно поділити на такі групи:

1. *Вплив чарівництва на стан здоров'я.* У 1652 р. в місті Борисполі поширювалась епідемія чуми. Мешканці вважали, що головною винуватицею була Вівдя Таращиха. Під час тортур обвинувачена не тільки призналась до провини, а й вказала на інших людей, винних у поширенні епідемії: “Возьміт же, панове, і Путятиху, бо вона старшая наша єсть; вона [...] по дворах ходит і двори надихає; як який двір надхне, то всі вимрут”[95]. Обвинувачена після зізнань свідків була привселюдно спалена. Вироки у подібних справах залежали не тільки від рівня освіти і світогляду суддівського складу, а й від настроїв мешканців (ступенем паніки на територіях, де поширювалась пошесть, виникненням так званого ефекту “козла відпущення”[96]).

2. *Пророцтва і передбачення майбутнього.* Так, у 1727 р. розглядалась справа Семена Калиниченка, який добровільно і з власної ініціативи признався, що він був упирем, а також міг передбачити епідемію на певних територіях. Обвинуваченого признали психічно хворим і звільнили[97].

---

[94] Слово во врем'я бездождія... // Українська література XVII ст.— К., 1987.— С. 134.

[95] Левицкий О. Очерки культуры украинского народа.— К., 1912.— С. 268—270.

[96] Див. про це: Girard R. Kozioł ofiarny.— Łódź, 1991.

[97] Киевская старина.— 1894.— Т. XXXV.— С. 345.

3. *Матеріальні втрати, пов'язані з чарівництвом.* У 1690 р. міський суд в Решетилівці розглядав справу Гапки Пащихи, звинуваченої у знищенні полотна та одягу за допомогою чарівництва. Оскільки її й раніше звинувачували в чарівництві, але звільнили з огляду на клятву не чарувати в майбутньому, то на цей раз вона отримала смертний вирок[98].

4. *Сприяння за допомогою чарівництва приховати або виявити злочин.* Показовою для цієї групи є справа Пруски Гаврилихи Дедички в 1748 р. у Переяславі, яку було звинувачено в чарівництві, щоб віднайти п'ятеро коней, вкрадених місцевим козаком. Під час тортур звинувачена жінка призналась у чарівництві і мотивувала свій вчинок бажанням очистити від підозри у крадіжці свого чоловіка. Щоб знайти винного, Дедичка роздягнулася, взяла землю з могили, воду і тертий мак, на яких ворожила, примовляючи: "трется да мнется дай так минется, что признать можна за настоящее волшебство, которое Богу и ея императорского величества всем указам и уставам противно"[99]. Але з огляду на "чисте" минуле Пруски суд прийняв рішення лише "вибить без пощадѣния розгамы и что она впредь никакихъ волшебствъ чинить не будетъ, крѣпко подъ смертною казнію обовязать подпискою"[100].

5. *Вплив за допомогою чарівництва на судовий вирок.* У 1733 р. чернігівський суд розглядав справу Марії Пікулички, яка чарувала, щоб вплинути на судовий процес місцевих жителів Степана та Максима Луневських з Данилихою Струтинською на користь останньої. Обвинувачена зловила жабу, зашила їй рот, примовляючи: "Не жабе мы ротъ зашиваемъ, но зашиваем мы роты черниговскому полковнику, судьямъ и всей старшине полковой, отъ большого до меньшого"[101].

Прикладів подібних справ можна нарахувати багато, але показовим є факт майже повної відсутності суттєвих змін процесів над чарівництвом в Україні порівняно з попереднім періодом.

У 1725 р. під час призначення гетьманом Данила Апостола імператор Петро I підтвердив права, а також дійсність законодавства, що діяло на Лівобережній Україні. Згідно з цим підтвердженням на основі різних законів, які діяли в українських землях, ухвалено розробити загальний юридичний кодекс російською мовою. Подібних заходів ужила 1734 р. імператриця Анна, яка видала указ про уніфікацію українського законодавства і достосування його до юридичних норм, прийнятих в імперії[102].

Однак реалізація цієї ідеї почалася лише за часів імператриці Єлизавети. У 1743 р. вийшов проект юридичного кодексу під назвою "Права, по которым судится малороссийский народ". Цей кодекс ніколи не був ухвалений, але для дослідника показовий спосіб вибору статей, присвячених чарам і чарівництву, який значною мірою обумовлювався російськими законодавчими традиціями. Ці традиції суттєво не відрізнялися від західноєвропейських.

У Росії, починаючи з XV—XVI ст., тягар боротьби з чарівництвом узяла на себе держава. Головною причиною, як і на Заході, було виник-

---

98 Левицкий О. Очерки культуры...— С. 276—280.

99 Киевская старина.— 1890.— Т. XXX.— С. 234.

100 Там само.— С. 517.

101 П. Е. Околдование начальства // Киевская старина.— 1886.— Т. XV.— С. 176—177.

102 Кистяковский А. Права, по которым судится малороссийский народ.— К., 1879.— С. 1.

нення єресей у Російській Православній церкві і захист державних інтересів. Запідозрених у чарівництві спалювали або відрубували голову, інколи обмежувались засланням або ув'язненням. Згідно з тодішнім законодавством чарівництво прирівнювалось до єресі. Віра [illegible] чарівництво була настільки міцна, що 1682 р. розпорядженням царя Федора Олексійовича заборонено використовувати природну магію: "аще же таковые учители гдѣ обрящутся, и онѣ с учениками, яко чародѣи, безъ всякого милосердія да сожгутся"[103]. Аналогічне покарання передбачалось для власників астрологічних, ворожбитських і подібних трактатів.

За часів Петра I законодавство в галузі чарівництва інтенсивно розвивалося. У 1716 р. до Військового статуту було введено навіть спеціальні статті, згідно з якими "чернокнижець, ружья заговоритель, суевѣрный и богохульный чародѣй: оный по состоянію дѣла въ жестокомъ заключеніи, в желѣзахъ, гоняніемъ шпицрутень наказань или весьма сожжень имѣеть быть"[104] (якщо знаходили докази на підтвердження пакту з дияволом)[105].

Немає сумніву, що зазначені традиції вплинули на впровадження до проекту "Прав..." статей з Саксонського кодексу. Пункт 5 другого розділу передбачав за сам лише факт спілкування з дияволом або чорну магію спалення, оскільки така людина є "прямимъ богоотступникомъ"[106]. Таким чином, виник історично-культурний парадокс: в Україні, де єресі не існували, повинно було діяти законодавство, яке перекликалось з російськими або західноєвропейськими традиціями, що суперечили вітчизняним традиціям.

Вирок смерти передбачався також для тих, хто у своїй діяльності спирався на чарівництво, якщо внаслідок цього виникали якісь втрати[107]. "Лагідніші" вироки — биття і клеймління — передбачались для неповнолітніх або для осіб забобонних, коли не доведено факт спілкування з дияволом[108].

І хоча проект "Прав..." ніколи не було затверджено, однак законодавчі традиції, як російські, так і західні, пов'язані з чарівництвом, щораз більше впливали на традиції українські.

При цьому слід зауважити, що українське село майже всі часи жило згідно зі звичаєвим правом.

Ситуація радикально змінилася унаслідок реформ наприкінці XVIII ст., коли міські та підкоморські суди було замінено земськими та губернськими[109]. Цей процес остаточно закінчився 1799 р., коли згідно з ухвалою "строго стежити, щоб ніде і ніяке право, з теперішнім управлінням краю не згідне і указами не стверджене, ні під жадним виглядом не відновлялося й чинности не набувало"[110]. Це суттєво вплинуло на копне право, яке хоча й продовжувало існувати далі, але втратило ранґ офіційного

---

[103] Афанасьев А. Поэтические воззрения славян [illegible] природу.— СПб., 1878.— Т. 3.— С. 612.

[104] Петухов В. Серапион Владимирский.— СПб., 1894.— С. 142.

[105] Там само.

[106] Кистяковский А. Права...— С. 20—21.

[107] Там само.— С. 17.

[108] Там само.— С. 17—18.

[109] Черкаський І. Громадський (копний) суд...— С. 82.

[110] Там само.— С. 83.

законодавства, а тому процеси чарівництва, які відбувалися на основі зазначеного права, на нашу думку, слід зарахувати до народних процесів чарівництва.

Епоха офіційних процесів чарівництва в Україні закінчилася (не відрізняючись загалом від загальноєвропейських традицій) на Лівобережжі і Правобережжі наприкінці XVIII ст. У Російській імперії ліквідація законодавства стосовно чарівництва відбулася у 1796 р., за царювання Катерини II. Згідно [redacted] її указом справи чарівництва передали під юрисдикцію церковних судів, які повинні були судити обвинувачених як божевільних[111].

У Польщі, [redacted] відповідно й Правобережній Україні, згідно з постановою сейму, вирок смерти за чарівництво був знесений у 1776 р.: "Доведено досвідом, що метод проведення [redacted] деяких кримінальних справах слідства за допомогою тортур з метою визначення провини непевний, а очищення від підозри — жорстокий. Під загрозою покарання забороняємо за допомогою тортур від нині і довіку. Згідно з тою самою засадою, назавжди зносимо вирок смерти в справах, пов'язаних із чарівництвом"[112].

На відміну від Західної Європи, офіційні процеси над чарівництвом в Україні, що ґрунтувались на християнських традиціях, не мали суттєвого впливу на звичаєві і пізніше народні процеси чарівництва. Головним чином це зумовлено історично-культурними різницями: запровадження "чужого" законодавства не поширилось на українське село і міщанство, для яких дійсним законодавством залишалось копне право.

Копне право діяло в Україні до кінця XVIII ст., що мало істотне значення для утримання в майже незмінній формі звичаєвих процесів чарівництва. Як наслідок, окремі його випадки зафіксовані навіть на початку XX ст.

Andriy KAUSTOV

ON THE INVESTIGATION OF SORCERY IN UKRAINE: HISTORICAL, LEGAL, AND CULTURAL ASPECTS

This article pioneers the research of the phenomenon of sorcery in the 10-18th-century Ukraine. The problem has been considered from the historical, legal, and cultural points of view. Basing on [redacted] high level of the development of magic in ancient Ukraine-Rus' the author aims at [redacted] comprehensive definition of the role and the place of sorcery in Ukrainian society of olden times. For this purpose, sixteen terms to designate people engaged in sorcery are singled out. Two main types of magic-making in Ukraine are delimited — the official one, and that of the common folk. The conclusions are based on the analysis of the relevant legal codes, in particular The Statute of Yaroslav the Wise, the *Sudivnyk* of 1468, The Lithuanian Statute, and numerous other data.

[111] Гальковский Н. Борьба христианства...— С. 247.

[112] Uchwała sejmowa z 1776 r. // Volumina Legum.— T. 8.— S. 546—547.

Алан ДАНДИС

ВІД ЕТИЧНИХ ДО ЕМІЧНИХ ОДИНИЦЬ У СТРУКТУРНОМУ ДОСЛІДЖЕННІ КАЗОК

Традиційно дослідження фольклору взагалі і казок зокрема тяжіли головним чином не до синхронії, а до діахронії. Акцент виразно робився на питаннях генези та розвитку фольклорних матеріалів, а не на їх структурі. Фольклористи кінця XIX ст. були більше стурбовані тим, як поставав фольклор, ніж тим, чим він був. Генетичні тлумачення визнавалися достатніми для визначення природи фольклору. Так, міфологи — прихильники солярної теорії — стверджували, що значна частина фольклорних матеріалів була поетичним тлумаченням первісними людьми небесних явищ, зокрема таких, як схід чи захід сонця. Після "затемнення солярної міфології", як влучно висловився Річард М. Дорсон[1], прийшла антропологічна школа. Члени цієї групи були переконані, що витоки фольклору — [redacted] історичних явищах та первісних звичаях. У процесі однотипного розвитку всіх культур були збережені рудиментарні залишки архаїчного походження. Ці залишки були визначені як пережитки [redacted] культурі, і вивчення їх було назване фольклором. Сучасний варіант цієї форми діахронічного дослідження сповідують прихильники міфо-ритуальної теорії, які твердять, що всі міфи постають з ритуалів. Оскільки не робиться жодних спроб пояснити першопричини появи ритуалу, то, як бачимо, питання генези було залишене на користь питання про еволюційний розвиток. Подібно до цього і у найбільш сучасному методі фольклористичних студій, у так званому фінському історико-географічному методі, питання про першопричини явищ залишаються осторонь. Метою цього методу є окреслення "повної історії розвитку окремої казки"[2]. Дослідники, які звертаються до історико-географічного методу, намагаються визначити шлях поширення та процес розвитку фольклорних матеріалів. Шляхом збирання усіх відомих версій окремої казки фольклорист намагається реконструювати гіпотетичну первісну форму. Однак нема спроб пояснити, яким чином постає ця первісна форма у місці її виникнення. Таким чином, інтерес до генези поступово згасав, натомість

---

[1] Dorson Richard M. The Eclipse of Solar Mythology // Journal of American Folklore.— 1955.— Vol. LXVIII.— P. 393—416.

[2] Thompson Stith. The Folktale.— New York, 1951.— P. 430.

виникло зацікавлення процесом трансмісії та еволюційного розвитку. Проте в усякім разі дослідження фольклору залишилося діахронічним.

Усі три підходи до фольклору — міфологічний, антропологічний та історико-географічний подібні не лише тим, що вони є діахронічними, але й тим, що вони є порівняльними. Усі три використовують матеріали багатьох культур. Ось чому фольклористам стало очевидно, що незалежно від того, який з трьох підходів уподобано для порівняльних студій, мають бути якісь зручні способи розгляду окремих частин чи ділянок фольклористичних питань, як і цих питань узагалі. По-друге, щоб одержати вірогідне порівняння, необхідно оперувати одиницями, які можна порівнювати. Це було особливо важливо для фінської школи з огляду на те, що висновки історико-географічних студій часто ґрунтувалися саме на відмінностях окремих, менших одиниць певної казки. На жаль, розроблена система елементарних одиниць головним чином відповідає лише першій потребі, що полягає у забезпеченні способів розгляду окремих частин чи ділянок фольклору, а також його більших пластів. Критерій отримання елементарних одиниць, здатних до зіставлення, не можна здобути ні з індексу мотивів, ні з індексу казкових типів Аарне-Томпсона. Тому якими б корисними не були індекс мотивів та індекс казкових типів для бібліографічної мети чи як засіб символічної стенографії, їх основні одиниці, мотив та казковий тип не дають відповідної основи для порівняльних студій.

Щоб відчути непридатність мотиву чи типу казки для застосування у ролі одиниць при порівняльних студіях, треба мати уявлення, якою ще може бути основна одиниця за своїм складом. Одиниці — це утилітарні логічні конструкції міри, які, хоч і визнаються відносними та довільними, усе ж полегшують студіювання та порівняння матеріалів, досліджуваних у природничих та соціальних науках. Важливо, щоб одиниці були мірилом одного типу (наприклад, одиниці тепла, довжини тощо). Одиниці варто розцінювати як абстракції певних явищ, що можуть бути об'єднані у більші або розділені на дрібніші. Існує безліч одиниць, створених людьми у рішучих спробах описати природу об'єктивної дійсності. У релятивній перспективі можна побачити, що незалежно від того, які одиниці обрано, інші дрібніші субодиниці можуть бути встановлені. Історично так і сталося у розвитку уявлень про нейтрон з атома, які, в свою чергу, розвинулися з уявлень про молекулу. Мінімальна одиниця, таким чином, може бути визначена як найменша одиниця, корисна для даного аналізу, але з певним розумінням того, що хоч ця мінімальна одиниця, у свою чергу, може бути розділена на дрібніші, це не піде на користь справі.

Не лише фольклористи стикаються з труднощами в означенні відповідних одиниць. Як підкреслював К. Клакхон, "більшість антропологів погодяться з тим, що стабільні елементарні одиниці на зразок атомів, клітин чи генів культурою ще не вироблені"[3]. З іншого боку, в одній сфері антропології, а саме у лінґвістиці, такі одиниці, як фонема й морфема, були визначені. Роман Якобсон відзначає стосовно фонеми, що

[3] Kluckhohn Clyde. Universal Categories of Culture // Anthropology Today / Ed. A. L. Kroeber.— Chicago, 1953.— P. 517.

"лінгвістичний аналіз з його концепцією елементарних фонематичних одиниць перегукується, і це прикметно, з сучасною фізикою, яка виявляє дискретну структуру речовини, як складеної з елементарних частинок"[4]. Однак самі антропологи й лінґвісти, здається, відчувають, що лінґвістичні одиниці, хоч і дуже корисні при дослідженні мови, дають мало користи поза лінґвістичною сферою або ж їх і зовсім марно тут застосовувати[5]. Одним із знаменних винятків є Кеннет Пайк, який навіть намагався застосувати одиниці, подібні до лінґвістичних, при розгляді людської поведінки. У своїй визначній монографії "Мова у зв'язку із загальною теорією структури людської поведінки" К. Пайк висловлює багато стимулюючих теоретичних положень, які, здається, можуть бути застосовані до фольклору. Хоча К. Пайком саме фольклор і не згадується, він розпочинає своє дослідження з аналізу розваги — гри, яка, звичайно, належить до сфери фольклору. Вивчаючи теоретичні викладки К. Пайка, можна побачити, що фольклористам придадуться корисні моделі, запропоновані лінгвістами. Але завжди небезпечно використовувати готові зразки, тому що існує неминучий ризик втискування матеріалу в заздалегідь вироблене прокрустове ложе. Проте це виправдано, якщо допомагає у розв'язанні проблем, а саме у визначенні одиниць фольклору. Таким чином залишається продемонструвати, що, по-перше, мотив і тип не є структурними, або, використовуючи вдалий термін К. Пайка, етичними одиницями, а по-друге, що існують емпірично спостережувані структурні чи емічні одиниці у казках, які можуть бути віднайдені за допомогою квазі-лінґвістичних прийомів.

Не можна критикувати мотив на тій підставі, що він не є одночленним чи неподільним. Як уже було відзначено, будь-яка одиниця може бути розділена на дрібніші. Проте мотив відкритий для критики як одиниця, що не є мірилом одного типу якости. Дискусія С. Томпсона про мотив робить це зрозумілим. За С. Томпсоном, мотив є "найменшим елементом у казці, що має стійкість у традиції"[6]. Важливо відзначити, що у цьому визначенні вирішальна відмінність полягає у тому, що елемент робить (тобто є стабільним у традиції), а не тому, чим він є. Це визначення, таким чином, переважно є діахронічним, а не синхронічним. С. Томпсон говорить про три класи мотивів. Перші — це дійові особи; другі — окремі з'яви на другому плані подій: чудесні об'єкти, неординарні звичаї, дивні вірування і т. ін.; а треті — "окремі моменти" (епізоди.— *О.Б.*), які, за С. Томпсоном, охоплюють більшість мотивів. Що таке епізод, точно ніколи не формулюється. Якщо мотиви можуть бути дійовими особами, з'явами та епізодами, то вони навряд чи можуть бути застосовані як одиниці. Вони не є мірилом однієї якости. Врешті-решт, їх не можна вимірювати дюймами чи унціями. До того ж класи навіть не є взаємовиключаючими. Чи може існувати епізод, що не включає дійової особи чи з'яви, якщо не те й інше разом? Повторюю, що без твердо визначених одиниць пра-

---

[4] Kluckhohn Clyde. Universal Categories of culture.— P. 517, not. 24.

[5] Voegelin C. F. and Harris Z. S. Training in Anthropological Linguistics // American Anthropologist.— 1952.— N LIV.— P. 324—325; Kluckhohn Clyde. Universal Categories of Culture.— P. 517.

[6] Дискусію С. Томпсона щодо мотиву див.: Thompson Stith. The Folktale.— P. 415—416.

вильне порівняння майже неможливе. Хіба можна порівняти дійову особу та предмет?

Можливо, найважливішим теоретичним наслідком використання мотиву в якості мінімальної одиниці була тенденція розглядати мотиви як цілком вільні буття, незалежні від контекстуального оточення. Більше того, їх існуванню надається роль суперорганічної абстракції. Коли, говорячи про мотиви, С. Томпсон питає: "Чи вільно вони поєднуються у будь-яких позиціях?", це не випадково. Дія спрямована на абстрактні одиниці, питання ж полягає у тому, чи вільно вони комбінуються. Це стає зрозумілим з наступного питання С. Томпсона: "Чи ізольовані вони й *існують* незалежно як одномотивний казковий тип?"[7] Але найвразливішим місцем, що пов'язане з розділенням фольклору на мотиви, є те, про що вже йшлося, а саме, що мотив розглядається як цілком ізольована одиниця. Більше того, припускається, що така одиниця може вільно входити до будь-яких необмежених комбінацій. Р. Лоуі, наприклад, говорить про "абстрактно вільний" елемент фольклору, який може з'являтися у різних комбінаціях[8].

Крім того, якщо мотиви справді вільно поєднуються, тоді підґрунтя більшої одиниці, типу казки, здається, досить хистке. Тип, за С. Томпсоном, це "традиційна казка, що має незалежне існування". Знову ж таки, можна бачити, що казковий тип не визначається через морфологічні характеристики. Натомість застосовується критерій існування у часі, як у випадку з мотивом. С. Томпсон відзначає, що казка або тип "складається з ряду мотивів у відносно фіксованому порядку та поєднанні". Якщо мотиви перебувають у відносно фіксованому порядку, тоді здається малоймовірним, що вони "вільно поєднуються у будь-яких позиціях". Проте, якщо на основі опису типу казки робиться припущення, що тип просто є одиницею, яка складається з менших, що звуться мотивами, слід узяти до уваги, що один тип мотивів, а саме мотиви-епізоди можуть бути "справжніми казковими типами" і що фактично, за С. Томпсоном, "більшість традиційних типів складається лише з цих мотивів"[9]. Якщо це так, тоді різниця між мотивами та казковими типами видається досить невизначеною.

Угорський фольклорист Ганс Хонті дав, очевидно, найкращий опис казкового типу як одиниці[10]. Він спостеріг, що є три можливих способи розглядати казковий тип як одиницю. Перший — казковий тип є поєднанням ряду мотивів; другий — казковий тип постає як індивідуальне буття, протиставлене іншим типам казки; третій — казковий тип є, так би мовити, субстанцією, яка маніфестується у численних виявах, що називаються варіантами. Далі Г. Хонті вказує, що у суто морфологічних характеристиках казковий тип — це лише формальна одиниця, протиставлена іншим казковим типам. Він відкидає два інших типи класифі-

---

[7] Thompson Stith. The Folktale.— P. 426 (Курсив мій.— *А. Д.*).

[8] Lowie Robert. The Test-Theme in North American Mythology // JAF.— 1908.— N XXI.— P. 109.

[9] Thompson Stith. The Folktale.— P. 415—416.

[10] Honti Hans. Märchenmorphologie und Märchentypologie // Folk—Liv.— 1939.— N III.— S. 307—318.

кації після здійсненого ним порівняння з ботанічною класифікацією і зазначає, що рослини складаються з подібних морфологічних елементів: коріння, стовбура, листя тощо. Хоча більшість з цих елементів можуть відрізнятися у різних типах, вони однотипні у межах одного типу. Так, людина може класифікувати рослини на структурній основі відповідно до будови коріння, стовбура, листя тощо. Проте коли йдеться про народні казки, тип або складається з мінливої комбінації мотивів, або з численних варіантів. Інакше кажучи, складові елементи казок, згідно з Г. Хонті, не є сталими, а вкрай варіабельними. Це надзвичайно ускладнює строгу морфологічну класифікацію. Тут слід відзначити, що фольклористи відчували, що існують якісь стійкі моделі будови мотивів казки, а водночас і те, що мотиви можуть досить значно варіювати. Найістотніше в аналізі казки — встановити, що є стабільним, а що варіативним. Це може добре виявлятися через протиставлення форми й змісту[11]. Форма буде сталою, у той час як зміст буде змінним. Таким чином, з огляду на це побачимо, що типологія казки Аарне-Томпсона базується на змісті, який є змінним. А. Аарне виділив три головних розряди казок: казки про тварин, власне казки та анекдоти. Другий розділ, найбільший, має багато підрозділів, що включають: А) Фантастичні казки*; В) Легендарні казки; С) Новелістичні казки; Д) Казки про одуреного чорта. Більше того, підрозділ А, фантастичні казки, далі поділяється на такі: чудесний супротивник; чудесний помічник; чудесний предмет; чудесна сила, знання (вміння); інші чудесні мотиви. Далі А. Аарне групує свої казки, які, до речі, обмежувалися колекціями з Західної та Північної Європи, під цими суб'єктивними заголовками. Лише категорія формульних казок, уміщених серед анекдотів, може бути визнана як така, що ґрунтується на структурному критерії.

Навіть при побіжному розгляді можна побачити, що ця класифікація заснована не так на структурі самих казок, як на суб'єктивній оцінці класифікатора. Це все, що досі мають фольклористи у царині типології казок. Якщо казка має дурного велетня (чорта.— *О. Б.*) та чудесний об'єкт, то рішення, чи відносити її до розряду ІІА — фантастичні казки (чудесні об'єкти), чи до ІІД — казки про одуреного чорта, буде абсолютно довільним. Що ж до підрозділів фантастичних казок, то куди можна віднести казку, в якій чудесне завдання виконується чудесним помічником, який володіє чудесною силою? Мабуть, найкраща ілюстрація того, що типологія Аарне-Томпсона побудована на мінливому, а не сталому, може бути знайдена при розгляді типів казки, що відрізняються лише дійовими особами. У казках про тварин (тип 9 — про несправедливого партнера) зібрані версії, у яких при поділі врожаю лисиця бере зерно, в той час як довірливий ведмідь — більшу за розмірами солому. У розділі про одуреного чорта знаходимо казковий тип 1030 — поділ вро-

[11] Форма тут не розглядається як окрема від значення. Є глибокий смисл у ідеї К. Пайка щодо формально-значеннєвого композиту на противагу формі без значення чи значенню без форми. Див.: Pike Kenneth L. Language in Relation to a Unified Theory of the Structure of Human Behavior. Part I.— Glendale, 1954.— P. 74, 99, 150.

* Назви розділів та підрозділів, а також назви сюжетних типів подано згідно з усталеною у східнослов'янській фольклористиці індексацією (Див.: Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка.— Л., 1979.

жаю. Це та ж сама історія, за винятком того, що її дійові особи — людина та велетень (чорт.— *О. Б.*). У розділі про одуреного велетня (чорта.— *О. Б.*) А. Аарне відзначає, що іноді у казці з'являються, як головні, ведмідь та лисиця, і фактично він навіть коментує у передмові до індексу типів це дублювання матеріалу: "Ця розповідь вміщена серед казок про одуреного велетня, до яких вона, вочевидь, належить за походженням, але її також можна знайти, зважаючи на її власне місце, серед казок про тварин, як сутичку між лисицею та ведмедем чи чоловіком та ведмедем". Цей приклад, безумовно, унікальний. Такий же спосіб розрізнення за дійовими особами можна побачити і при порівнянні таких типів казок, як 4 та 72, 43 та 1097, 123 та 333, 153 та 1133, 250 та 275 та 38, 151 і 1159; перелічено лише частину[12].

Інше серйозне ускладнення, пов'язане з типом казки як одиницею, є те, що часто один або більше казкових типів входить до іншого казкового типу. Це аналогічне випадкові з мотивами-дійовими особами та мотивами-предметами у мотивах-епізодах. Таким чином у деяких версіях казкового типу 1685 (наречений-дурень) з'являється епізод, коли дурень, якому кажуть "кинути оком" на наречену, кидає овечі чи волові очі на тарілку. Ця ситуація також властива і сюжетному типові 1006 ("Заріж вівцю, яка на тебе подивиться"), уміщеному серед казок про одуреного велетня (чорта.— *О. Б.*). Це поєднання та включення одного типу до іншого властиве такій складній казці, як тип 300 (Переможець змія), де є ще не менше як вісім інших казкових типів, які, за спостереженнями класифікаторів, часом контамінуються. Таким чином навіть твердження Г. Хонті, що казкові типи є морфологічними одиницями у випадку, коли вони визначаються через протиставлення іншим казковим типам, не зовсім правильне. Фактично кожен професіонал-фольклорист, зайнятий дослідженням народних казок, дуже добре знає, що казки, записані від інформаторів, часто є комбінаціями двох або більше казкових типів за Аарне-Томпсоном. Суть у тому, що незалежно від того, наскільки корисним може бути індекс Аарне-Томпсона у бібліографічному пошуку, казковий тип Аарне-Томпсона як структурна одиниця все ще не є задовільним. Заради справедливости слід відзначити, що ні А. Аарне, ні С. Томпсон не мали намірів зробити індекс чимось більшим, ніж довідковий засіб. "Зрозуміло, що основною метою класифікації традиційних наративів чи то за типами, чи то за мотивами є надання точної довідки для аналітичних студій або для здійснення точної інвентаризації великого обсягу матеріалу. Якщо за допомогою двох індексів можна досягти термінологічної точності та одержати ключі, щоб відкрити величезні й недосяжні поклади традиційної фікції, вони виконують своє призначення"[13].

Проте сталося так, що доброякісна термінологія індексів стала сприйматися як вид типології. Деякі фольклористи схильні розглядати казковий тип 1030 (Поділ врожаю) як родовий тип одиниці. Більше того, через

---

[12] Ця дискусія пов'язана з перевиданням С. Томпсоном покажчика Антті Аарне під назвою „Verzeichnis der Märchentypen. The Types of the Folk-Tale" (FF Communications — Helsinki, 1928.— N 74). Однак жоден з таких повторів не був ліквідований у виданні покажчика казкових типів, здійсненого С. Томпсоном у 1961 р.

[13] Thompson Stith. The Folktale.— P. 427.

те, що типологія Аарне-Томпсона стала міжнародно вживаною і значно сприяла спрощенню міжнародного вивчення казок, фольклористи побоюються вводити цілком нову систему. Наприклад, Г. Хонті відзначає, що в разі, коли б казки могли бути класифіковані відповідно до теоретично прийнятої морфологічної системи, замість теоретично непридатної логічної, можливо, було б легше працювати [illegible] казковим матеріалом. Проте він констатує свою переконаність, що нема достатніх підстав для заміни системи Аарне-Томпсона, котра міцно увійшла в ужиток. Він говорить про незручності, які виникнуть при упорядкуванні різних національних фольклорних архівів за новою системою[14]. Такий спосіб мислення надзвичайно небезпечний і веде до інтелектуальної стагнації, що може завжди завдати шкоди фольклорній галузі. У будь-якій ділянці досліджень, особливо ж у природничих та суспільних науках, невдале та невідповідне, якщо воно усвідомлене як таке, має бути змінене. Фольклористи покликані вивчати традиції, а не бути ними зв'язані. Традиції та упередження навряд чи є достатніми причинами для вчених, щоб увічнювати усвідомлені помилки. Порівняльні студії у фольклорі вимагають добре визначених одиниць, і якщо мотив та тип Аарне-Томпсона не задовольняють цих вимог, мають бути віднайдені інші одиниці.

Нові одиниці були підказані застосуванням чогось на зразок лінґвістичної методології до фольклористичних матеріалів. Зокрема, російський фольклорист Володимир Пропп у 1928 р. опублікував "Морфологію казки". У цій праці В. Пропп віддає належне Жозефу Бедьє як першому, хто усвідомив, що казки містять змінні та сталі елементи. Проте Ж. Бедьє, чия основна робота "Les Fabliaux" була опублікована у 1893 р., незважаючи на спробу показати ці споріднені елементи схематично, не зміг точно детермінувати природу стабільних одиниць. В. Пропп, запозичуючи техніку схематизації, поставив собі завдання визначити сталі одиниці казок.

Метою В. Проппа було окреслення морфологічних особливостей фантастичних казок. Він мав на увазі ті казки, які у класифікації А. Аарне вміщені під номерами 300—749 і які він назвав "магічними (фантастичними.— *О. Б.*) казками". Дослідження В. Проппа було синхронічним, що виразно контрастувало з іншими фольклорними студіями. В. Пропп сподівався описати казку відповідно до її складових частин і вказати характер співвідношень цих частин між собою та з цілим. Він починає з визначення нової мінімальної одиниці, функції. Він зробив це, оскільки помітив, що імена дійових осіб та їх атрибути змінні, а їх дії чи функції ні. Інакше кажучи, якщо звернутися до згаданого вище прикладу, на функціональному рівні казки типу 1030 (Поділ врожаю) це одна казка незалежно від того, чи виступають її дійовими особами люди, чи тварини. Звідси В. Пропп робить висновок, що "функції дійових осіб є основними частинами казки, і їх ми перш за все повинні виділити"[15].

---

[14] Honti Hans. Märchenmorphologie...— P. 317.

[15] У даному перекладі цитати та покликання на монографію В. Проппа подаються за російським оригіналом: Пропп В. Я. Морфология сказки.— М., 1969.— С. 24. А. Дандис покликається на видання англійською мовою: Propp Vladimir. Morphology of the Folktale / Ed. Svatava Pirkova-Jakobson, trans. Laurence Scott. Publication Ten of the Indiana University Research Center in Anthropology, Folklore and Linguistics.— Bloomington, 1958. Дослідження В. Проппа було також видане у "International Journal of American Linguistics" (1958.— Vol. XXIV.— N 4) та як частина 9 у "Bibliographical and Special Series of the American Folklore Society".

Для ілюстрації того, як мінімальну складову одиницю — функцію можна видобути за допомогою аналізу дійових осіб, В. Пропп, беручи матеріал з чотирьох окремих фантастичних казок, наводить такі приклади:

1. Цар дає героєві коня. Орел відносить героя до іншого царства.

2. Дід дає коня Сученкові. Кінь заносить Сученка до іншого царства.

3. Чаклун дає Іванові човник. Човник переносить Івана до іншого царства.

4. Царівна дає Іванові каблучку. Молодці з каблучки відносять Івана до іншого царства.

Зрозуміло, що хоч дійові особи й змінюються, функція залишається тією ж. Оперуючи структурними поняттями, можна сказати, що не має значення, чи об'єкт, який переносить героя до іншого царства, є орлом, конем, човном чи людиною. В. Пропп далі продовжує визначати функцію, і це його подальше визначення є одним з найреволюційніших і найістотніших внесків у фольклорну теорію протягом десятиріч[16]. Він відзначає, що "дія не може визначитися поза своїм положенням у ході оповіді"[17]. Уже ця теза демонструє безсумнівну помилковість спроб осмислення фольклору у термінах окремих мотивів. Дія чи функція може бути визначена лише через її місце у ході оповіді. Г. Хонті, якому не була відома праця В. Проппа, говорив, що важко думати про мотив інакше, ніж як про частину типу[18], але В. Пропп пішов набагато далі. Мінімальна одиниця має не лише вважатися частиною типу, але й має бути розглянута з огляду на те, де вона у цьому типі зустрічається. В. Пропп успішно розрізнив стале та змінне у казках. Він зазначав: "Постійними, стійкими елементами казки є функції дійових осіб, незалежно від того, ким і як вони виконуються"[19]. Аналіз 100 випадково відібраних російських фантастичних казок дав змогу В. Проппові зробити такі вражаючі висновки. Перше — це те, що кількість функцій фантастичних казок обмежена. Фактично В. Пропп відкрив, що існує 31 можлива функція. Більше того, послідовність функцій завжди однакова. Це не означає, що кожна з 31 функції є у кожній чарівній казці, але лише те, що "відсутність деяких функцій не змінює послідовності тих, що залишилися". Результатом цього аналізу стало те, що В. Пропп зміг запропонувати нову одиницю замість казкового типу Аарне-Томпсона. "Такі казки з однаковими функціями можуть вважатися однотипними (розрядка В. Я. Проппа.— *О. Б.*). На цій підставі згодом може бути створений покажчик типів, побудований не на сюжетних ознаках, дещо неясних та розпливчастих, а на точних структурних ознаках". В. Пропп віднайшов, що кожна зі 100 казок у даному випадку описується однією формулою, і зробив висновок: "Усі фантастичні казки однотипні за своєю будовою"[20].

---

[16] Важливість цієї своєрідної теоретичної точки зору не була відзначена ні Арчером Тейлором, ні Мелвілом Джекобсом у оглядах роботи В. Проппа. Див.: The Slavic and East European Journal.— 1959.— Vol. XVII.— P. 187—189; JAF.— 1959.— Vol. LXXII.— P. 195—196.

[17] Пропп В. Я. Морфология сказки.— С. 24.

[18] Honti Hans. Märchenmorphologie...— P. 308.

[19] Пропп В. Я. Морфология сказки.— С. 25.

[20] Там само.— С. 25.

Різниця між старою мінімальною одиницею — мотивом та новою мінімальною одиницею — функцією добре виявляється за допомогою здійсненої К. Пайком істотної диференціації етичного та емічного. Етичний підхід є неструктурним, але класифікуючим у тому розумінні, що аналітики винаходять логічні категорії систем, класів та одиниць без спроб відобразити за їх допомогою реальну структуру певних явищ. За К. Пайком, етичні одиниці створюються аналітиком як конструкції для здійснення порівняння явищ різних культур[21]. На противагу цьому емічний підхід є моноконтекстуальним, структурним. "При емічному підході окремі події розглядаються як частини більшого цілого, з котрим вони пов'язані і від котрого вони набувають остаточного значення, у той час як при етичному підході події для певної мети абстрагуються від їх контексту чи локальної системи подій, щоб згрупувати їх за світовою шкалою безвідносно до структури якоїсь мови чи культури". "[...] емічні одиниці не знаходяться у певному вакуумі, а точніше, є точками у системі, і ці точки визначаються як відносні щодо системи. Одиниця має вивчатися не ізольовано, а як частина всієї функціонуючої складної системи в межах всієї культури. Це та проблема, яка остаточно формує підґрунтя для розмежування емічного й етичного [...]"[22]. К. Пайк припускає, що емічна структура є частиною об'єктивної дійсности, а не просто конструкцією аналітиків. Чи йдучи за К. Пайком у цьому питанні, чи вважаючи, що "куди серце летить, туди й око глядить", можна все ж побачити, що розрізнення структурних та неструктурних елементів не позбавлене смислу. Для остаточного завершення дискусії про розрізнення етичного та емічного (сформованих під впливом вживання слів фонетичний та фонематичний) слід звернутися до робіт К. Пайка.

Окреслене К. Пайком одночасне тримодальне структурування емічних одиниць вкрай важливе для аналізу казок. Три модуси К. Пайка — це спосіб зображення, спосіб вияву та спосіб дистрибуції. Ризикуючи занадто спростити докладно розроблену схему К. Пайка, можна застосувати модуси до аналізу В. Проппа, вбачаючи у функції спосіб зображення, у різних елементах, що здійснюють функції,— спосіб вияву, а спосіб дистрибуції розглядаючи як позиційні характеристики певних функцій (це має місце у випадку з 31 можливою функцією). Єдиним приводом для занепокоєння при перекладі аналізу В. Проппа на терміни К. Пайка є надзвичайний словесний збіг. Пайкова мінімальна одиниця способу зображення — це **емічний мотив** чи **мотифема**[23]. Інакше кажучи, функція В. Проппа у схемі аналізу К. Пайка буде називатися **мотифемою**. Оскільки термін **функція** досі широко не вживається серед фольклористів, то замість нього пропонується вживати термін **мотифема**.

Зі встановленням структурної одиниці, **мотифеми,** стає очевидною доцільність терміну **аломотив** для тих мотивів, що зустрічаються у будь-яких даних мотив-емічних контекстах. Аломотиви так само співвідносні з мотифемою, як алофони з фонемою та аломорфи з морфемою. Термін "**мотив**" продовжуватиме вживатися, але лише як етична одиниця на

[21] Pike Kenneth L. Language in Relation...— P. 9—10, 20.
[22] Ibid.— P. 10, 93.
[23] Ibid.— P. 75.

зразок фону чи морфу. Різниця між етичним та емічним аналізом казок, тобто різниця між аналізом через терміни **мотив** та **мотифема**, значний. Наприклад, дванадцята функція, чи мотифема В. Проппа, полягає у випробуванні, розпитуванні героя або ж у нападі на нього в підготовці до здобуття чудесного предмета чи помічника. Наприклад, майбутній одарювач може випробовувати героя, даючи йому важкі завдання. З іншого боку, двадцять п'ята мотифема включає задавання важкого завдання, як правило, негідником. Іншими словами, етично, у термінах мотивів, один і той же мотив може вживатися у різних мотифемах. Це означає, що простий розгляд казок через мотиви може призвести до помилки. Фольклористи звикли розглядати всі випадки вживання окремого мотиву як такі, що мають однакову чи ідентичну вартість. Це, згідно з теорією К. Пайка, рівнозначне розглядові гомоморфних та гомофонних форм як ідентичних за значенням[24]. Однак виправданим буде запитання, як можна розпізнати мотифему, до якої належить конкретний мотив? Якщо розглядати певний мотив, то яким чином можна встановити, яку мотифему він обслуговує? В. Пропп задає собі це питання. Знову ж таки — це залежить від функції чи мотифеми у рамках конкретного контексту, тобто in situ. Завжди можна визначити функцію чи мотифему згідно з їх результатами. Відповідно, якщо отримання чудесного засобу призводить до виконання завдання, тоді мотив належить до дванадцятої мотифеми, і це, безперечно, є випадком, коли одарювач випробовує героя. Коли ж, з іншого боку, наслідком є отримання нареченої та весілля, мотив належить до двадцять п'ятої мотифеми — героєві дається важке завдання.

Важливо не лише усвідомити, що один мотив може вживатися у різних мотифемах, але не менш важливо зрозуміти й те, що різні мотиви можуть вживатися в одній мотифемі. Так, твариною-помічником може бути корова, кіт, птах, риба тощо. Якщо пригадати, що мотиви — це дійові особи та предмет, то очевидно, що для даної функції або мотифеми може існувати буквально сотні відповідних мотивів. (Звичайно, не всі мотиви, що пасують, мають бути традиційними, тобто такими, що можуть бути віднайдені у народних казках.) Прикладом чергування мотивів є версії історії про жінку Потіфара. Це оповідання про "сина", якого намагається спокусити мати. Коли ж син відмовляється, "мати" звинувачує його у спробі зґвалтування, після чого батько призначає покарання синові. У багатьох версіях покаранням є сліпота. У багатьох версіях героєві відрубують ноги. У можливо найстаршій відомій версії казки "Оповіді про двох братів", що датується XIV чи XIII ст. до н. е., син Баіті каструє себе[25]. Можна сказати, що результатом спроби спокусити є відрізування ніг героя чи його фалоса або засліплення героя. Оскільки ці наслідки

---

[24] Pike Kenneth L. Language in Relation...— P. 48.

[25] Різні версії історії про жінку Потіфара можна знайти у публікаціях: Bloomfield Maurice. Joseph and Potiphar in Hindu Fiction // Transactions and Proceedings of the American Philological Association.— 1923.— Vol. LIV.— P. 141—167; Penzer Norman M. The Ocean of Story: being C.H. Tawney's translation of Somadeva's Kathā Sarit Sāgara.— London, 1923.— Vol. II.— P. 120—121; Vol. III.— P. 109—110. Історію двох братів можна знайти у виданні: Maspero G. Popular Stories of Ancient Egypt / Trans. C. H. W. Johns.— New York, 1915.

дистрибутивно однакові, вони виступають як складові однієї мотифеми і виявляються аломотивами. Кастрація та засліплення не перебувають у відношенні додаткової дистрибуції, вони вільно взаємозамінюються. Фактично, один елемент може бути змінений іншими без зміни структури сюжету. З огляду на це цікава грецька версія оповіді про жінку Потіфара стає трохи зрозумілішою. Фенікс, син Амінтора, звинувачується Фтією, коханкою Амінтора, у згвалтуванні. Батько, введений в оману звинуваченням коханки, що син намагався її спокусити, осліпив його та прокляв, прирікши на бездітність[26]. Якщо осліплення та кастрація аломотиви, то зв'язок між сліпотою та бездітністю не такий вже й слабкий. Приклади аломотивів у фольклорі примітивних культур можна знайти у казках індіанців Північної Америки про випробовування. У важливому дослідженні Боаса про цимшіанські версії теми випробовування ревнивий дядько чи брат спонукує героя до випробовувань[27]. Щоб здобути жінку, герой мусить пройти через один з таких елементів: двері, що зачиняються, печера, що відчиняється та зачиняється, розщелина у дереві чи каное, що закривається, молюск, стулки раковини якого розтрощують, небезпечні тварини, які охороняють двері, чи піхва з зубами. Усі ці елементи виступають аломотивами однієї мотифеми, яка часом дуже нагадує двадцять п'яту мотифему В. Проппа — героєві пропонується складне завдання.

Ідея аломотивів має важливе теоретичне значення для історико-географічного методу. У цьому методі велика роль надається відмінностям варіантів певної казки. Окреслюючи час (історично) та місце (географічно) окремого елемента оповіді, за допомогою цього методу намагаються реконструювати початкову форму казки, спосіб її розвитку та поширення. Проте, якщо арсенал оповідача включає аломотиви (так трапляється у разі, коли є два або більше мотивів, кожен з яких може виконувати роль певної мотифеми), аналітикові слід бути вкрай обережним в оцінці цих альтернатив. Таким чином стає зрозумілим, чому один оповідач у різних ситуаціях по-різному розповідає казку. Вибір певного аломотиву (наприклад, сороміцького) може бути культурно зумовлений типом аудиторії. Більше того, те, що досі фольклористи розглядали як два різних типи або поєднання типів, може швидше бути випадком чергування аломотивів або груп аломотивів. Як вказує В. Пропп, хоч оповідач, очевидно, творить у межах певної послідовности мотифем, він "абсолютно вільний у виборі номенклатури та атрибутів дійових осіб"[28].

Обмежуюча природа формули послідовности мотифем заслуговує вивчення. Було б, наприклад, цікаво встановити, чи є абсолютний мінімум мотифем, необхідний для побудови казки. В. Пропп говорить лише про

[26] Apollodorus The Library / Trans. J. G. Frazer // The Loeb Classical Library.— London, 1921.— Vol. II.— P. 75. Цікаво, що психоаналітики вважають за можливе розглядати у ряді випадків осліплення як символічний еквівалент кастрації. Це наштовхує на думку, що дослідження аломотивів чи різних культурно зумовлених місцевих видозмін мотифем у запозичених міжнародних казках може дати змогу зрозуміти систему символічних еквівалентів, застосовуваних даною культурою.

[27] Boas Franz. Tsimshian Mythology // Annual Report of the Bureau of American Ethnology.— Washington, 1916.— Vol. XXXI.— P. 794—810.

[28] Пропп В. Я. Морфология сказки.— С. 102.

верхню межу. Цікаво було б також знати, чи ця послідовність співвідносна яким-небудь чином з іншими складовими культури — такими, як ритуал. До того ж психологічне дослідження послідовностей мотифем може сприяти поясненню етіології зразка. Слід зазначити, що оскільки досі не робилося жодних спроб встановити, чи властиве мотифемне моделювання іншим казкам, крім фантастичних, то про інші жанри фольклору годі й говорити. Більше того, досі ще не встановлено, чи видозмінюється мотифемне моделювання від одного культурного ареалу до іншого. Не відомо навіть, чи існує таке моделювання у казках примітивних культур. Спробам надійного зіставлення має передувати завершення мотифемного аналізу усіх типів казок в усіх типах культур. Так само, як порівняльне мовознавство базується на емічному аналізі[29], так врешті-решт має бути й з порівняльним фольклором та міфологією. Інакше кажучи, потрібен серйозний синхронічний аналіз, щоб адекватно встановити формальні структурні характеристики фольклорних жанрів, перш ніж можуть бути розпочаті повноцінні діахронічні, тобто історичні, дослідження.

Здається, можна сказати, що емічна одиниця — мотифема (функція, за В. Проппом) має значну теоретичну перевагу над етичною одиницею — мотивом. Що ж до більших одиниць, то В. Пропп цілковито мав рацію, коли говорив, що "якщо типи й існують, то не у тій площині, як це намічено у А. Аарне, а в площині структурних особливостей подібних казок"[30]. Проте використання емічної одиниці не слід трактувати як відкидання етичних одиниць за будь-яку ціну. Емічна одиниця заміщує етичну як структурна, що має стати основою для порівняльних студій, але щодо практичних питань класифікації та каталогізації, то тут, безперечно, місце етичним одиницям. Як спостеріг щодо самого себе В. Пропп, його головним завданням було "виділення родів"[31]. Клод Леві Строс у великому коментарі до роботи В. Проппа зазначив, що до появи таких фольклористичних досліджень фольклористи схилялися до ігнорування загального у казках, але після формального аналізу фольклористи не мають змоги побачити, чим казки відрізняються[32]. Якщо В. Пропп віднайшов, так би мовити, "породжуючу граматику" для типів від 300 до 749, то як можуть бути розрізнені окремі варіанти одного структурного типу казки? Суть у тому, що структурно обґрунтована типологія ні в якому разі не виключає потреби у практичному індексі — такому, як покажчик С. Томпсона. Як вважає Г. Хонті, синтетична морфологічна типологія не має вживатися замість аналітичних індексів та систем, а лише на додаток до них. Припускаючи, що може існувати багато формальних послідовностей мотифем у різних типах казок або у казках різних культурних ареалів, добре було б мати індекс, заснований на морфологічних засадах. Але цей індекс має існувати як додаток до інде-

---

[29] Pike Kenneth L. Language in Relation...— P. 8, 18. Див. також: Lado Robert. Linguistics Across Cultures.— Ann Arbor, 1957.— P. 10.

[30] Пропп В. Я. Морфология сказки.— С. 16.

[31] Там само.— С. 29.

[32] Lévi-Strauss Claude. L'analyse morphologique de contes russes // International Journal of Slavic Linguistics and Poetics.— 1960.— Vol. III.— P. 122—149.

ксу Аарне-Томпсона і має бути співвідносним з ним, щоб дослідник казок міг одразу ж сказати, до якого морфологічного типу належить той чи інший казковий тип Аарне-Томпсона. Як зазначає К. Пайк, етичний аналіз має передувати емічному. Таким чином стає зрозумілим, що фольклористам необхідні обидва, і до того ж вони не повинні їх змішувати.

Структурне дослідження фольклору тепер лише розпочинається. За винятком поодиноких студій, таких, як дослідження чарів Сібеоком[33], існує вкрай мало робіт цього типу. При строгому визначенні структурних одиниць майбутнє структурних студій у фольклорі має бути справді багатообіцяючим.

Alan DUNDES

FROM ETIC TO EMIC UNITS IN THE STRUCTURAL STUDY OF FOLKTALES

This paper is ■ critical analysis of the motif and folktale types index compiled by A. Aarne and S. Thompson, and states its insufficiency for comparative studies and the structural research of the folktales. Proceeding from the results of the fairytale morphology research made by V. Propp, as well as from the ideas of modern linguistics, the author proposes the principles of etic and emic analysis of folktales. A. Dundes insists: "The emic unit replaces the etic unit as a structural unit to be used as the basis for comparative studies; but with respect to the practical matters of classification and cataloging, there is certainly, a definite place for etic units".

---

[33] Sebeok Thomas A. The Structure and Content of Cheremis Charms. Part I // Anthropos.— 1953.— Vol. XLVIII.— P. 369—388. На жаль, більшість мовознавців помилково трактують таку лінґвістичну одиницю, як морфему структурну одиницю казки. На це нещодавно було вказано Дж. Л. Фішером у його роботі "Seguence and Structure in Folktales" (Men and Cultures / Ed. Anthony F. C. Wallace.— Philadelphia, 1960.— P. 442—446), де він спостеріг, що коли казка перекладається з однієї мови на іншу, структура її може залишитися тією ж, у той час як мовна структура буде, очевидно, змінюватися.

ПІСЛЯМОВА

Звернення до публікації відомого американського фольклориста Алана Дандиса, присвяченої проблемам структурного дослідження казки[1], *зумовлене передусім потребою привернути увагу української наукової громадськости до структурних студій фольклору, які виявили свою плідність і набули визнання у світі.*

Протягом доволі тривалого часу стан розвитку американської фольклористики й етнології оцінювався радянською наукою переважно у критичному плані[2]. *Українські дослідники не робили жодних спроб самостійного осмислення їх здобутків. Це зумовило відсутність у нашій науці, принаймні у її материковому різновиді, структурно-семіотичних розвідок. Український читач, на жаль, часто знайомився [illegible] працями зарубіжних колег через інтерпретацію їх російськими вченими чи через російські переклади. Тому публікація перекладу статті А. Дандиса*[3], *написаної 30 років тому, коли в американській фольклористиці відбувалося становлення структурного напрямку, започатковує заповнення цієї прогалини в українській науці. За період, що минув, окремі положення розвідки були переосмислені та уточнені наукою, проте основні ідеї, закладені в ній, витримали випробування часом.*

У роботі запропоновано методику структурного аналізу казки, яка може бути корисна і при розробці комп'ютерних баз даних, і при осмисленні варіативної природи фольклорного тексту, і при розгляді інших проблем. Студія А. Дандиса має виявитися цікавою не лише для казкознавців, але й для ширшого кола дослідників, оскільки [illegible] ній зроблено ґрунтовну спробу екстраполювати на фольклористику термінологічні новації лінґвістики. У сучасній світовій науці ці терміни стали широковживаними. Знайомство зі студією А. Дандиса таким чином сприятиме й подоланню певної термінологічної неузгоджености, що є перешкодою на шляху розвитку науки, і спонукатиме українських дослідників до самостійного пошуку у нетрадиційних для української науки напрямах.

Олеся БРІЦИНА

---

[1] Journal of American Folklore.— 1962.— Vol. 75.— N 296.— P. 95—105.

[2] Див., напр., Землянова Л. М. Современная американская фольклористика: Теоретические направления и тенденции.— М., 1975. Виняток становлять лише праці прихильників структурно-семіотичного методу дослідження, зокрема Є. М. Мелетинського та інших.

[3] Цим питанням присвячене й монографічне дослідження А. Дандиса "Морфологія народних казок індіанців Північної Америки" (1964).

Олег СМОЛЯК

ТИПОЛОГІЧНИЙ РІВЕНЬ СПОРІДНЕННЯ РІЗНОЧАСОВИХ ВАРІАНТІВ У ВЕСІЛЬНО-ОБРЯДОВОМУ ФОЛЬКЛОРІ ЗАХІДНОПОДІЛЬСЬКОЇ НАДДНІСТРЯНЩИНИ

Відомий український фольклорист Осип Роздольський (1872—1945) перебував з 4 по 8 квітня 1901 р. на Тернопільщині у наддністрянських селах Лисівцях, Добровлянах, Печорні і Торському Заліщицького повіту з метою зібрати пісенний матеріал для збірника "Галицько-руські народні мелодії"[1]. Там він записав близько 130 фольклорних зразків різних жанрів. Щоб виявити зміни, які відбулися у народнопісенній традиції за 80 років, нами протягом 1984—1988 рр. зроблено повторні записи пісень у вказаних вище селах.

З усіх пісень, записаних О. Роздольським, у пам'яті народних співаків збереглося 72, що становить 55,4 відсотка. За час, який минув, у суспільному житті народу відбулися значні зміни, що певним чином позначилося на жанрово-тематичному складі фольклору, його структурних параметрах. У досліджуваній місцевості майже повністю збереглася весільно-обрядова пісенність, зате на грані зникнення опинився пісенний пласт соціально-побутової тематики. Цікаві зіставлення випливають із розвитку пісенних варіантів двох різночасових верств досліджуваного середовища.

Перед тим як перейти до розгляду динаміки пісенних парадигм, треба вказати і пояснити ряд операційних понять, які далі слугуватимуть підручним засобом у процесі аналітичного викладу матеріалу. Серед них — в и х і д н а т а н а с т у п н а п і с е н н і в е р с т в и: перша репрезентує джерельні зразки, записані О. Роздольським у досліджуваних селах, від яких ми відштовхуємося в роботі, і друга — сучасні варіанти тих же зразків, записані нами по слідах О. Роздольського, що є матеріалом для дослідження змінних процесів у фольклорі. Друге операційне поняття "п і с е н н а п а р а д и г м а"[2] дає можливість встановити варіативні зв'язки на різних рівнях їхнього споріднення і звести досліджуваний матеріал у певну системну взаємозалежність п о в е р т и к а л і т а г о р и з о н т а л і, що означають часове відтворення мелострофи у відповідних пара-

---

[1] Галицько-руські народні мелодії: Етнографічний збірник видає етнографічна комісія Наукового Товариства ім. Шевченка / Зібрав на фонограф Й. Роздольський, списав і зредагував С. Людкевич.— Львів, 1906.— Т. 21.— Ч. 1.— 177 с.; 1908.— Т. 22.— Ч. 2.— С. 177—384.

[2] Поняття "пісенної парадигми" вперше застосувала й обґрунтувала С. Й. Грица у книзі "Мелос української народної епіки" (К., 1979.— С. 36—44).

метрах. Використовуватимемо і такі поняттєві комплекси, як паратактична (сурядна) та гіпотактична (підрядна) форми відтворення реципієнтами мелостроф, ладовий каркас, сюжетна матриця.

Йдучи далі за теорією пісенної парадигми, визначаємо три рівні зв'язку варіантів: типологічний, синонімічний та структурний.

У статті ми розглядатимемо динаміку різночасових варіантів, які творять типологічний* рівень споріднення.

Серед наших записів типологічний рівень зв'язку мають 39 пісенних варіантів (це становить 35,6 відсотка усіх записів). Із них 26 — структурно тотожні, 5 зразків зменшили свою структуротворчу вертикаль, а 7 стали структурно об'ємнішими.

Із усіх жанрів пісенного фольклору у досліджуваному середовищі найкраще збереглися весільно-обрядові пісні. Підтверджує це 17 варіантів (70,8 відсотка), записаних нами у Лисівцях від 11 співачок в основному старшого покоління**. Для порівняння додамо, що у 1901 р. О. Роздольський там же записав від жіночого гурту 24 варіанти. Усі вони, крім одного, репрезентують типологічний рівень зв'язку.

Якщо говорити про динаміку весільного обряду загалом, то він у часі дещо звузився. Замість чотирьох днів, протягом яких тривали обрядові дійства (така традиція існувала у Лисівцях до 50-х рр. нашого століття), тепер стало три. Зауважимо, що ритуал вінкоплетин, який припадав на суботній вечір, було перенесено на недільний день. Він відбувається перед актом "накладання весільного віночка на голову молодої". Таке переміщення вплинуло на віковий склад гостей: якщо у минулому вінкоплетини, як складова частина весільного обряду, були призначені для молоді, а наступного дня (апогей усього весілля) були присутні в основному гості середнього та старшого поколінь, то злиття ритуалу вінкоплетин із основним днем весілля значно омолодило склад весільного почту і таким чином створило нову ситуацію в обслуговуванні самого обряду***. Незважаючи на це, весільно-обрядова пісенність лисівецької субтрадиції не девальвувалася, а майже повністю зберегла свої вузлові функції (вийшло з ужитку лише декілька пісенних блоків, які пов'язані із ритуалами церковного вінчання та "підтвердження чеснот молодої". У даному випадку це пісні "Ой йа злинуло два-три ангели з неба", "Ой забреніли ковані вози на мості", "Та й щіслива Марієчка в Бога" та "На вереті, на вереті та на веретині"). Це один із переконливих доказів міцної консервативности весільно-обрядових пісень як у семантичному, так і в структурному відношеннях. Адже "суспільне життя пісень, строго при-

* Типологічний рівень зв'язку у фольклорі характерний для варіантів семантичної та структурної тотожности: спільний словесний текст, спільна ритмічна формула строфи та силабомелодичного ритму, тотожний або подібний мелодичний контур.

** Обрядові пісні на весіллі (виняток становлять пісні, яких співають на вінкоплетинах тільки дівчата) в основному відтворюють жінки середнього та старшого віку. Виконавський склад залежить від кількости присутніх співаків, які добре знають місцеву весільну традицію ладкання. Їх може бути, як зазначають самі інформатори, в середньому від двох до двадцяти.

*** Інформаторка М. М. Гуменюк (1928 р. н.) зазначила, що для співу весільних ладкань жінки середнього та старшого віку (в основному близькі родичі молодят) тепер змушені бути присутніми на весіллі, щоб провести обряд, бо молоді його ще не знають, і через те їхній виконавський склад, як правило, є нечисельним.

урочених до відповідного часу або обставин, розкриває і незвичайну стійкість традиційної основи цих пісень"[3].

Лисівецьку весільну обрядовість "обслуговують" три пісенних типи, перший з яких виступає у чотирьох різновидах (А1, А2, А3, А4) і репрезентує пісні-ладканє*. Для "журних пісень"** типовість не є характерною.

Лисівецькі весільні ладканки споріднені між собою структурою пісенного вірша. У їхній основі лежить лабільна шести-, семискладова нецезурована тирада, яка налічує у собі від трьох до семи рядків. Зупинимося на розгляді трансформаційних процесів, які відбулися у парадигмах кожного пісенного типу окремо.

Тип А1 репрезентує найстаровинніша за формою і змістом ладканка "Гой йа з руточки дві-три квіточки", яка виконується на початку вінкоплетин*** і є своєрідною преамбулою усього весільного обряду. Старовинність її, як зазначає ряд дослідників фольклору, визначає передладканка (термін Б. Луканюка) "Гой йа з руточки дві-три квіточки", яка змістом не в'яжеться із подальшим смисловим розвитком тексту, а несе у собі риси магії, уже загублені із зміною соціального змісту весілля.

При розгляді різночасових варіантів цієї парадигми відчутна стабільність їхніх семантичних рівнів. Незначні зміни торкнулися лише збільшення у сучасних варіантах словесного тексту на один вірш (при записах О. Роздольського він, мабуть, був пропущений самим інформатором). Також спостерігаються синонімічні заміни вигуків на початку словесних блоків та смислового ряду у третіх віршах тирад (див. приклад 1).

Для нагляднішої орієнтації у дворівневому фольклорному матеріалі використовуємо скорочені абревіатури ВФВ (вихідний фольклорний варіант) і НФВ (наступний фольклорний варіант). Великими буквами, що йдуть за цими абревіатурами, позначені порядкові варіанти.

1

Гой йа з руточки дві-три квіточки.
Благослови, Боже, (2)

ВФВ

Пречиста Діво-Мати,
Віночок увивати.
А йа з руточки дві-три квіточки.
Благослови, Боже, (2)

---

[3] Можейко З. Я. Песенная культура Белорусского Полесья: село Тонеж / Ред. Е. В. Гиппиус.— Минск, 1971.— С. 82.

* Коли при повторному записуванні ми звернулися до уже згадуваної інформаторки М. М. Гуменюк з проханням ще раз повторити пісню "Гой йа з руточки дві-три квіточки", то вона зазначила: "То не є пісня, то є ладканє".

** "Журні пісні" у цьому контексті ми використовуємо як назву жанрового різновиду весільних.

*** Коли дружки приносять барвінок на стіл, починаються вінкоплетини. Мати молодої кладе у віночок першу квітку і каже: "Панє-старосто, просим благословеньства!" Староста три рази відповідає: "Най Бог благословит!" Після цього усі дівчата, які зійшлися на вінкоплетини, сідають за стіл плести весільний віночок та букети і співають пісню-ладканє "Гой йа з руточки дві-три квіточки". Зазначимо, що записаний нами сучасний варіант ритуалу, при порівнянні його із записами О. Роздольського, залишився без змін.

НФВ Б І отець, і мати,
Твоєму дитяти
Віночок увивати.

Ритмічна форма вірша передладканки, а також її мелодичний контур мають багато спільного із колядковою структурою. Це дає підставу припустити, що передладканка на структурному та семантичному рівнях є одним із найдавніших рудиментів, які збереглися у весільній обрядовості до нашого часу. Треба зазначити, що цей мотив-формула у лисівецькій весільно-обрядовій пісенності поліфункціональний: він виступає не тільки у досліджуваному варіанті, а й [illegible] інших весільних наспівах.

У самій основі пісенного типу А1 лежить розтяжна шести-, семискладова нецезурована строфа говірково-розспівного глісандового характеру із довільним несиметричним силабомелодичним ритмом. Архітектоніка мелострофи цього типу має чотири чітко виражені стадії формотворення. Фраза Р, [illegible] основі якої лежить колядкова ритмоструктура 5 + 5, виконує функцію входження у "ладканє". До речі, вона як ритмічно, так і інтонаційно стабільна у двох фольклорних верствах. Друга фраза "а" (див. перший рядок у прикладі 2) є викладом експозиційного матеріалу. Її основа варіюється у наступній фразі "б", що повторюється декілька разів (залежно від кількости віршів у тираді). Остання фраза "в" — каданс, який акумулює у собі типологічні ритміко-інтонаційні ознаки місцевої весільної обрядовости.

2
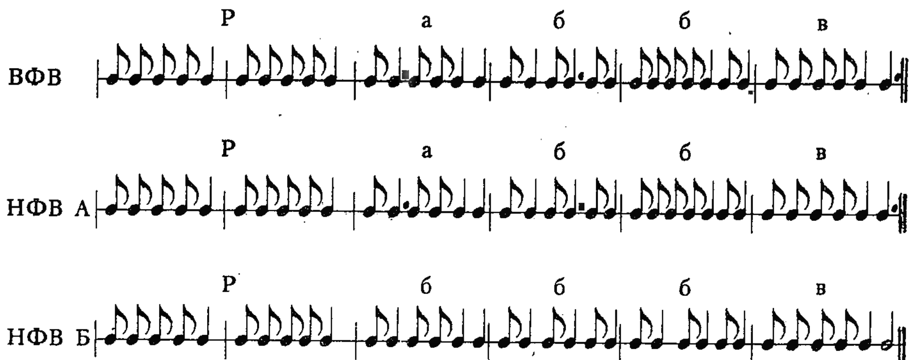
Спостерігаючи за трансформаційними процесами, які відбулися у сучасних варіантах типу А1, неважко зауважити стабільність формотворчих елементів у мелострофі. Виняток становить варіант Б, у якому відбулося спрощення архітектоніки мелострофи через ритмічне вирівнювання третьої та наступних (крім самого кадансування) силабомелодичних груп (див. третій рядок прикладу 2). Причиною змін вищеназваних архітектонічних компонентів є, очевидно, наявність музично-професійної орієнтації у респондентів М. Б. Стецько (1962 р. н.) та М. П. Швед (1956 р. н.), які репродукували цей зразок. Варіант, відтворений інформаторами стар-

шого покоління, у яких відсутня музична освіта (див. другий рядок прикладу 2), майже цілком збігається з першоджерелом.

При повному збереженні ладової основи (лідійський тетрахорд із субсекундою)* сучасним варіантам властиве розширення амбітусу мелодії субквартою.

Прослідковуючи у варіантах двох різночасових верств проекціювання інтонаційних сфер, зауважимо стабільність рефренних і кадансових фраз та лабільність їхніх серединних аналогів (на рівні деяких зміщень часової горизонталі).

Треба зазначити, що названим вище досліджуваним варіантам властиві такі спільні виконавські характеристики, як унісонне ансамблеве музикування, внутрішнє міжступеневе глісандування, спосіб кадансування тощо. Усе це дає підставу стверджувати, що варіанти типу А1 наділені значною силою самозбереження і майже непідвладні часовим нашаруванням.

Другу модифікацію типу А2 репрезентують "ладканє" "Вийся, віночку, гладко"**. "Наш старосто-серце"***, "Наш староста, як пан"****, "Пийте, парубки, пийте"*****, "Дєкуймо попонькови"****** та "Вийди, Марійко, вийди"*******, наспівані багатьма інформаторами старшого покоління******** (молоді жінки їх не знають), що функціонують здебільшого спорадично у різних актах весільного обряду, починаючи з вінкоплетин і закінчуючи "завиванням молодої у рантух". Ладканки цього типу, як зазначають самі інформатори, тепер на весіллі виконуються не завжди (залежно від присутности знаючих весільно-обрядову традицію жінок) і через те щораз більше втрачають свої функціональні ознаки. Але завдяки поступовому відновленню традиційної обрядовости ми сподіваємося на інтенсифікацію призабутих весільних ритуалів, а згодом і повне їх відновлення.

Щодо семантики досліджуваних ладкань двох різночасових верств, то із усіх пісенних варіантів п'ять мають ідентичні тексти, а в двох смислова основа дещо видозмінена. Зазначимо, що у варіанті пісенної парадигми "Наш старосто-серце", наспіваному інформаторками М. В. Наконечною та Н. В. Пазюк, текст розширений завдяки пристосуванню до вихідної емблеми ще одного куплету (у даному випадку уже призабутого; див. приклад 3).

---

* Назви ладів індексуються за перекладом із старогрецької мови П. Сокальського.

** "Ладканє" виконується на вінкоплетинах, коли уже сплетений віночок.

*** У записах з 1901 р. "ладканє" виконували свахи після розчісування коси, коли уже заклали віночок на голову молодій. Під час теперішнього весільного обряду його виконують будь-які гості-жінки, коли засядуть за столи і чекають частування.

**** Це весільне "ладканє" виконує ту ж саму функцію, що й попереднє.

***** Коли молодий із своїми "боярами" приходить до молодої, з ним місцеві парубки торгуються за виготовлену ними браму, і після торгу частуються горілкою і виконують це "ладканє".

****** "Ладканє" виконувалося тоді, коли весільний почет повертався від шлюбу. Тепер воно не виконується, але збереглося у пасивному репертуарі співаків.

******* Це "ладканє" виконують у кінці весілля, коли голову молодої покривають рантухом.

******** У відтворенні ладканок брали участь М. М. Гуменюк (1928 р. н.), М. В. Наконечна (1914 р. н.), О. П. Николайчук (1911 р. н.), Н. В. Пазюк (1912 р. н.), А. С. Палагнюк (1930 р. н.) та А. І. Юркевич (1920 р. н.).

3

ВФВ	НФВ
Паньи старосто-серце,	*Наш старосто-серце,* (2)
Дай ми' горівки с перцем.	*Дай нам горівки з перцем.*
Ци с перцем, ци ни с перцем,	*Чи з перцем, чи не з перцем,*
Коби з легойким серцем.	*Коби з щиренькиим серцем.*
	Наш староста впився, (2)
	Сім неділь не голився,
	А на восьму неділю...

Такий спосіб тирадного розширення дає підставу констатувати появу елементів строфічности* у репродукуванні даної парадигми і домінування у модусі мислення респондентів гіпотаксису**.

Сучасний варіант пісенної парадигми "Дєкуймо попонькови" розширив свою текстову канву внаслідок додаткових віршованих рядків, які деталізують саму композиційну розв'язку.

Ритміка вірша у пісенних варіантах двох різночасових верств типу А2 в основному залишилася стабільною у своєму розвиткові. Лише у сучасних варіантах пісенних парадигм "Наш старосто-серце" та "Наш староста, як пан" відбулося зменшення першого рядка на один склад через відсутність сполучника "а" та заміну двоскладових слів на односкладові. У сучасному варіанті пісенної парадигми "Дєкуймо попонькови" завдяки трансформації смислового ряду модифікований третій віршований рядок із шестискладового у п'ятискладовий. Така внутрішньоверсифікаційна змінність — характерне явище для розвитку весільно-обрядової строфічної будови у цілому і є однією із її якісних характеристик.

Звертаючи увагу на трансформаційні процеси, які торкнулися структурування вищедосліджуваного типу, треба зауважити, що сучасні варіанти своєю будовою відповідають попередньому типові (відсутній лише компонент передладканки), а вихідні аналоги мають відмінні структуротворчі параметри. Для прикладу співставимо моделі різночасових варіантів пісенних парадигм "Паньи старосто-серце" та "Війди, Марійко, війди".

У вихідному варіанті пісенної парадигми "Паньи старосто-серце" система структурування базується на біформульності: відсутня фраза "а" (у сучасному варіанті вона є експозиційною), а фраза "б", увібравши у себе функції попередньої, є переважаючою (див. перший рядок прикладу 4).

4

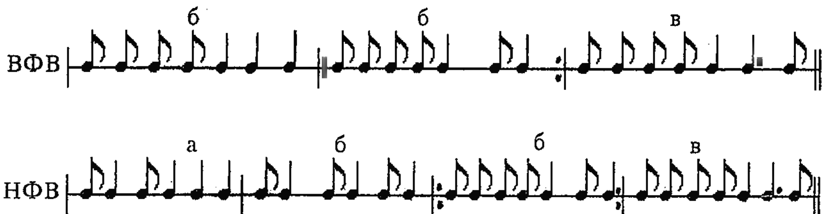

* На наше прохання розкрити причину появи додаткового тексту інформаторка Н. В. Пазюк зазначила: "Ці слова я почула від старшої місцевої жінки на одному із весіль ще у молодості".

** Гіпотаксис (від грец. ὑπόταξις — підрядність) — підрядний зв'язок між реченнями.

Структура вихідного варіанту пісенної парадигми "Війди, Марійко, війди"* характеризується триформульністю і відрізняється від свого наступного аналога (він також має триформульну будову) синтаксичною моделлю (див. приклад 5).

ВФВ	*НФВ*
Війди, Марійко, війди, (2)	*Вийди, Марійко, вийди,* (2)
Ци не маєш ти кривди?	*Чи не маєш ти кривди?*
Приїхав отец, мати (2)	*Приїхав отец, мати*
Кривди сє вспоминати.	*Кривди сє вспоминати.*

Отже, із семи пісенних варіантів типу А2 тільки один наступний структурно відповідає вихідному. Така генетична довільність у відтворенні весільних ладканок залежить, на нашу думку, від надання переваги конкретними реципієнтами одному із типових наспівів, які є на цей момент "стартовими" у їхньому пам'яттєвому фонді**, а також пов'язана із монопольністю силабічної будови вірша. Адже тирадам лисівецьких весільних ладкань, як ми вже зазначали, притаманний переважно шести, семискладовий нецезурований вірш, який і є основною корелятивною ланкою у підборі відповідних наспівів.

Про ладові та інтонаційні зміни у пісенних парадигмах типу А2 доводиться говорити мало, оскільки лише одна з них має вихідний мелодичний варіант (в усіх інших вихідних варіантах наявний тільки текст). Однак два різночасових варіанти пісенної парадигми "Паньи старостосерце", незважаючи на деякі мелодичні відхилення (адже вони представляють різні мелодичні типи), стабільні у ладовому розвиткові. Для обох характерний лідійський тетрахорд із субсекундою (до речі, ця ладова модель притаманна усім сучасним мелодичним варіантам досліджуваного типу).

Варіанти двох різночасових верств близькі і з погляду виконавства: обидва відтворені одноголосо; тотожні [illegible] них і прийоми голосоведення (глісандування, кадансування тощо).

Найбільш стабільні у своєму розвиткові "ладканє" типу А3. Вони представлені у лисівецькому весільному обряді чотирма парадигмами пісень "Під вікнами калина", "По столу голуб скаче", "В горіхові світлоньці" та "Понад Дунай стежечка" і є складовою частиною лише одного ритуалу — "накладання на голову молодої весільного віночка". Зазначимо, що сучасні варіанти вищеназваних парадигм повністю зберегли структурні характеристики. Деяких змін зазнала лише семантика тексту. Це особливо стосується варіантів пісенних парадигм "По столу голуб скаче" та "В горіхові світлоньці". У першому з них двострофна тирада стала однострофною та відбулася конкретизація образу у другому віршовому рядку (замість "дівчина [illegible] куті плаче" стало "в куті Марійка плаче"). У другому сучасному варіанті відбулося смислове ущільнення самої розв'язки: три останні строфи модифікувалися у одну. Тексти варіантів двох

* Мелодія цього варіанту відсутня (у рукописних записах є лише текст), тому при порівняльному аналізі ми будемо відштовхуватися тільки від його синтаксичної будови.

** У репертуарі співачок О. Н. Николайчук, О. М. Томенюк та А. І. Юркевич переважають "ладканє" типу А2, [illegible] співачки А. С. Палагнюк та М. М. Гуменюк надають перевагу ладканкам типу А3.

фольклорних верств пісенних парадигм “Під вікнами калина” та “Понад Дунай стежечка” тотожні.

Для розгляду структурних процесів, що відбулися у піснях типу А3, у нашому розпорядженні наявна тільки одна мелодія вихідного варіанту (усі вихідні мелодії інших парадигм відсутні у збірнику О. Роздольського — С. Людкевича “Галицько-руські народні мелодії”), тому ми обстежуватимемо вищезазначені зміни тільки прикладом пісенної парадигми “Під вікнами калина”.

Крім тексту, стабільними виявилися силабічна будова вірша двох різночасових варіантів досліджуваної парадигми, їхній силабомелодичний ритм та принцип структурування (див. приклад 6).

6

Під ві кна-ми ка - ли - на, під ві-кна - ми ка-ли-на бі - лим цві- том за - цви-ла.

♪= 83

Під ві- кна- ми ка - ли - на, під ві- кна - ми ка- ли-на бі- лим цві-том за-цвил(а).

Архітектоніка мелострофи цих варіантів трифазова і акумулює у собі типологічні ознаки ритмоформул трьох попередніх версій ладкань.

Добре збережений інтонаційний контур у варіанті наступної фольклорної верстви пісенної парадигми “Під вікнами калина”. До речі, всі інші сучасні варіанти типу А3 інтонаційно тотожні з вихідним варіантом вищеаналізованої парадигми. Це вказує на особливу консервативність у розвитку цього типу в наддністрянському середовищі. Більшість мелічних ознак (обігрування основних устоїв, способи глісандування, каденційні звороти тощо) тотожні.

Трансформаційні процеси більше торкнулися ладового каркасу: завдяки двоголосому музикуванню він розширився із тетрахорду у гексахорд. Зазначимо, що принцип виконавської “втори”, який частково використовувався однією з інтерпретаторів* сучасного варіанту ладканки “Під вікнами калина”,— не є характерним явищем для відтворення весільно-обрядової пісенности Наддністрянщини і належить до винятків. Але сам факт його появи вказує на можливі зміни способів інтерпретації цього пласта у майбутньому (такий самий шлях від монодії до багатоголосся пройшли інші жанри).

Тип А4 складають шість різночасових варіантів пісенних парадигм “Паньи старосто-серце”, “А наш староста, як пан”, “Від стола до порога”, та “Дєкуймо попонькови”** і репрезентують ритуали, у яких домінує

* На наше прохання пояснити причину появи “втори” інформаторка А. С. Палагнюк відповіла: “Я вирішила, що це “ладканє” можна співати дискантом” (так називають місцеві співаки перший голос).

** Місце і роль у весільному обряді вищезазначених ладканок подані вище.

гумористичне начало (жартування зі старостою, із гостями молодого тощо). До речі, пісенні варіанти цього типу є складовими уже розглядуваного типу А2, зокрема на семантичному рівні.

Трансформаційні процеси, які відбулися у зразках типу А4, розглядатимемо на прикладах парадигм пісень "Паньи старосто-серце" та "Від стола до порога", оскільки варіанти двох інших являють собою лише вихідну верству.

Стабільною у різночасових варіантах досліджуваних парадигм виявилася текстова основа. Незначні зміни торкнулися лише фонем деяких складів та словесної лексики.

Мало змінилася ритміка віршів різночасових варіантів: завдяки словесній морфології модифікувався лише перший вірш із семискладового у шестискладовий у парадигмі "Паньи старосто-серце".

Часовий проміжок майже не вплинув на силабомелодичний ритм: ущільнення на одну мору відбулося лише у двох перших пісенних сегментах сучасного варіанту "Від стола до порога" і пов'язане, на нашу думку, з порушенням ритму при відтворенні інформатором вихідного варіанту. Це відповідно призвело до зменшення звукової горизонталі мелострофи.

Діахронний розвиток стабільний і у системі структурування. Сучасний варіант парадигми "Від стола до порога" усе ж позбавлений рефрену, який структурно та інтонаційно тотожний із передладканковою формулою ладканки "Гой йа з руточки дві-три квіточки" (див. приклад 7).

7

ВФВ

Від сто- ла до по- ро- га й у- до- пта - до- ро- га, ро- ди- на ї' до - пта-ла,
мо-лоду да ру ва - ла ні зо- ло- ти- ми, ні че- рво- ни- ми,
ли- ше щі- сте чком та здо- ро- в'єчком, до- бро- ю доленькою.

НФВ

Від сто - ла до по - ро - га ві - до - пта - до - ро - га,
ро - ди - на ві - до - пта - ла, мо - ло - ду да - ру - вал(а).

Ми свідомі того, що ця передладканка — пережиток ще тих часів, коли магія була основним фактором весільного ритуалу, а дарування молодих — атрибутивною складовою. Сучасна соціальна трансформація

весілля призвела до вилучення цієї передладканки із контексту весільного обряду, і таким чином вона відсутня у досліджуваному ладканні*.

Варіанти розглядуваного типу, як ми вже зазначали, характеризуються двоформульним поєднанням і відрізняються від архітектоніки варіантів типу А2 відсутністю першої фрази "а" (див. перший рядок прикладу 4). Зауважимо, що цей спосіб структурування переважаючий у варіантах вихідної верстви досліджуваного типу (чотири варіанти) і значно менше виступає у варіантах наступної фольклорної верстви (два варіанти). Це вказує на тенденцію пригасання цієї структури у модусі мислення реципієнтів досліджуваного середовища [redacted] даному етапі.

Пісенні варіанти типу А4 [redacted] основному характеризуються стабільністю ладових сфер (для них характерний лідійський тетрахорд із субсекундою). Лише сучасна фольклорна верства позбавлена приставної верхньої секунди, яка у джерельних аналогах виступає у кадансовій формулі і породжена, на нашу думку, особливістю виконавської манери співаків (до речі, вона не є визначальною у системі ладоутворення; див. у прикладі 7 четвертий такт ВФВ).

Деякі зміни торкнулися інтонаційної сфери досліджуваних парадигм. Особливо це стосується фонічности перших пісенних колін різночасових варіантів, у яких відчутна ступенева довільність, що пов'язано, на нашу думку, із "шуканням початкової інтонаційної формули". Це і є основною причиною поліверсійности перших синтагм у варіантах даного типу. Змінилася інтонаційна проекція передостанньої та останньої силаб кожної синтагми у сучасному варіанті пісенної парадигми "Паньи старосто-серце". Це пояснюється здебільшого тим, що інформаторка А. І. Козак (1932 р. н.), яка відтворила цей варіант,— переселенка, і спосіб її інтонування весільно-обрядової пісенности дещо відмінний від локального. Тому цей варіант позбавлений традиції розспівування кожного ступеня, яка є домінуючою характеристичною ознакою у відтворенні лисівецьких ладканок типу А4.

Різночасовим варіантам пісенних парадигм досліджуваного типу притаманний одноголосий спосіб виконання.

Розглядаючи трансформаційні процеси, які відбулися у різночасових варіантах лисівецьких ладкань, можна зауважити значну перевагу стабільних ознак над лабільними. Стійкими, як показали аналітичні дані, виявилися: семантичний код, ритміка віршів, силабомелодичний ритм, мелічні та ладові характеристики. З них особливо стійкими як у силаборитмічному, так і в інтонаційному відношеннях є саме кадансування, що, порівняно з іншими структуротворчими елементами, мало піддається часовим нашаруванням. Деяких (хоч і незначних) змін у сучасних варіантах зазнав кількісний склад віршів: відчувається тенденція до збільшення рядків у строфах. Це підтверджують 16 записаних нами варіантів ладкань. Із них сім виступають із більшою кількістю віршів у тираді, шість залишилися ідентичними, а три зменшили кількість віршованих рядків. Відбулися деякі (на рівні синонімії) аплікаційні заміни у текстових матрицях різночасових варіантів, спричинені в основному олітературнен-

---

* Коли після репродукування співачками О. П. Николайчук, О. М. Николайчук та А. І. Юркевич ладканки "Від стола до порога" ми попросили пояснити, чому відсутня наспівана нами із нот передладканка, то вони відповіли: "А у нас тепер такої не співають".

ням місцевої говірки. Часовий проміжок модифікував окремі силаби експозиційних ритмоформул.

Зазначимо, що за цей час змінився сам підхід реципієнтів до використання окремих типів. Якщо у вихідній фольклорній верстві переважають варіанти пісенного типу А3 (68,7 відсотка), то у наступній найпоширенішим є пісенний тип А2 (46,6 відсотка).

Розглянемо динаміку пісенних парадигм, що репрезентують у лисівецькому весільному обряді інші різновиди весільних ладкань. Тут вони представлені двома типовими ритмоінтонаційними формулами.

На відміну від попередніх нецезурованих структур із відносно стабільним складом силабічної будови віршів, у цих весільних ладканках вірші різноманітніші за складочисленням, цезуровані і включають у себе ширше коло ритмоформульних поєднань. Вони, як правило, утворюються із двох або трьох пісенних колін гетероритмічного складу і формують віршіперіоди відповідної строфічної будови. Розглянемо трансформаційні процеси, які відбулися у кожному типові окремо.

Цікавим прикладом переходу від асиметричної тиради до розвиненої строфи симетричного періоду є варіанти пісенних парадигм "Станьте, тату, перед мене" та "Вийди, вийди, материще", що репрезентують тип Б. Перша пісенна парадигма у весільному обряді функціонально прикріплена до фрагменту "ставання молодої на посаг", друга — до "приходу родини молодої на пропій".

Стосовно семантичної трансформації у пісенних парадигмах "Станьте, тату, перед мене" та "Вийди, вийди, материще" треба зазначити, що перша з них позбавлена аналітичних критеріїв через відсутність у сучасному варіанті повного тексту (інформатори* змогли пригадати тільки першу строфу, наступних не пам'ятають). Пісенні тексти різночасових варіантів другої парадигми тотожні. Деякі значеннєві відхилення можуть траплятися, як зазначають самі інформатори, лише в останньому вірші (такі зміни характерні і для сучасного варіанту пісенної парадигми "Вийди, вийди, материще"). Це залежить від того, хто приходить після весілля додому,— син чи зять. Якщо син, то співачки відтворюють текст: "Такий буде син богатий", а якщо зять, то відповідно: "Такий твій зєть богатий".

Незмінною у варіантах пісенних парадигм типу Б є ритміка вірша, що творить у даному разі дворядкову восьмискладову строфу (8) 2 із повторенням першого рядка, виражену тричастинною формою АББ. "Така форма,— як зазначає А. Іваницький,— завдячує своїм виконанням наспівам-емблемам і є їх більш пізньою трансформацією"[4]. Вагомим чинником формотворчої ідентифікації мелострофи варіантів двох різночасових верств є спільність силабомелодичного та інтонаційного начал. Часова трансформація модифікувала тільки силабомелодичний ритм передостан-

---

* У відтворенні сучасних варіантів пісенної парадигми "Станьте, тату, перед мене" брали участь інформатори М. В. Наконечна, Н. В. Пазюк, А. С. Палагнюк, І. М. Кліш (1926 р. н.), М. І. Улична (1948 р. н.), О. Г. Палагнюк (1920 р. н.) та М. М. Гуменюк. Вони представляють майже усі сублокальні "гнізда" місцевої пісенної традиції.

[4] Іваницький А. І. Музика українського весілля // Весільні пісні: У 2 кн. Книга 1 / Упоряд. та прим. М. М. Шубравської.— К., 1982.— С. 57.

ньої та останньої клаузул другої та третьої ритмоформул та "інтонаційне поле" першого сегмента варіантів Б та В (див. приклад 8).

8

ВФВ
Станьте, та-ту, пе-ред ме - не, ста ньте,та-ту, пе - ред ме - та й на-пий ся до ме - не

НФВ А ♩= 85
Станьтета-ту,пе-ред - не, станьте,та-ту, перед ме - не та й на пийте - ся до ме - не

НФВ Б ♩= 74
Станьте,та-ту, ко- ло ме - не, станьте,та - ту,коло ме - не та пийто-ся до мен(е)

НФВ В ♩= 96
Станьте,та ту, пе-ред ме- не, станьте, та-ту, пе - ред ме- не та й на-пийте- до ме - не

Деякі зміни торкнулися і самого кадансування. Якщо каданс варіанту Б зберігає апокопні ознаки першоджерела, то у варіантах А і В відбулася нівеляція кадансування як такого і призвела до розімкнення мелострофи (у класичному розумінні цього терміна), тобто кінцевий тон набув субкаденційної функції. На такому явищі неодноразово наголошували дослідники фольклору. Зокрема А. Іваницький зазначає: "Більша або менша стійкість кадансів у весільних піснях (як і інших обрядових) залежить від висотного положення кінцевих тонів музичних речень [...]"[5]. У варіантах цього типу показово контрастують синтаксичні елементи мелодії і слова: АББ (мелодія), ААБ (текст). У такому принципі контрастного зіставлення тексту і мелодії С. Грица вбачає "[...] засіб емоційного урізноманітнення пісенної строфи"[6].

У сучасних варіантах пісні "Станьте, тату, перед мене" трансформаційні процеси вплинули (як не дивно!) на ладову модель, хоча звукоряд залишився незмінним. Для пояснення цього явища висуваємо дві гіпотези. Перша арґументується тим, що у каденційних синтагмах сучасних варіантів відбулося нашарування на усталений фрігійський тетрахорд його дорійського еквівалента із пониженим другим ступенем, нестійкість якого особливо відчутна у варіанті, наспіваному сільським весільним музикантом І. Кліщем* (1926 р. н.). Тут вона зустрічається двічі (див. варіант Б у прикладі 8). У двох інших сучасних варіантах, наспіваних жінками,

[5] Іваницький А. І. Музика українського весілля.— С. 62.

[6] Грица С. Й. Мелос української народної епіки.— К., 1979.— С. 116.

* Добре розвинений музикальний слух у І. М. Кліща не є підставою для пояснення випадкової появи альтерованого другого ступеня.

дорійський зворот простежується у передкаденційному мотиві (див. останні такти варіантів А і В у прикладі 8). Друга гіпотеза пояснюється можливим пропуском знака альтерації під час транскрибування цього вихідного зразка або неможливістю вловити висотні зміни під час списування із фонографа (остання версія найбільш вірогідна, оскільки технічні можливості репродукування із фонографа далекі від ідеальних). Ми схильні до другої гіпотези. Адже серед інших записів ні одна із парадигм весільно-обрядових пісень не зазнала ладових модифікацій.

Стабільним у своєму розвиткові виявився і сам спосіб виконання: усі сучасні варіанти інтерпретовані одноголосо.

Весільні ладканки "Було літо, було літо — не зима", "Ой станьте, матінко, на стілець" та "Покорися, Марусечко, покорися" належать до типу В. У зв'язку із значними семантичними та структурними змінами, які відбулися у варіантах наступної фольклорної верстви вищезазначених парадигм, розглянемо кожну із них окремо.

Сучасний варіант пісенної парадигми "Було літо, було літо — не зима" зберігся у лисівецькій співочій традиції тільки в одному її сублокальному "гнізді" завдяки співачкам Н. В. Пазюк та М. В. Наконечній, усі інші респонденти його уже не пам'ятають. У весільному обряді він виконується під час акту "розплітання коси".

Добре зберігся у цій парадигмі (на ідентичному рівні) словесний текст. Це дає підставу твердити, що, можливо, мати співачок-сестер Н. В. Пазюк та М. В. Наконечної була однією із інформаторів О. Роздольського у 1901 р. Адже вона проживала недалеко від мешкання сільського священика, який, без сумніву, допомагав відомому фольклористові в організації добрих інформаторів.

Повністю збережена у сучасному варіанті морфологія вірша та силабомелодичного ритму (див. приклад 9).

9

ВФВ

Було літо, було літо - не зима,
посіяла чорнобривці та й нема.
Та й вже ж тії чорнобривці розцвитают, та й вже мою русу - су розплітают.

♪ = 77

НФВ

Було літо, було літо не зима, - посіяла чорнобривці та ма.
Та й вже ж тії чорнобривці розцвитают, та й вже ж мою русу косу розпліта(ют).

Модифікації, що відбулися в архітектоніці мелострофи сучасного варіанту досліджуваної парадигми, розглянемо на прикладі співдії мелодичних та текстових начал у кожному зразку окремо.

У вихідному варіанті, незважаючи на домінування чіткої симетрії віршів (4+4+3)4, досить добре відчутний спосіб "тирадного" мислення, який виявляється насамперед у своїх основних характеристичних ознаках:

емблемності, триформульності тощо. Якщо співставити синтаксичну будову мелодії і тексту, то отримаємо співвідношення АААА (мелодія), АБВГ (текст), у якому відчутне підпорядкування нижнього компонента верхньому. До речі, такий спосіб співставлення тексту і мелодії для стильових особливостей весільних ладкань є домінуючим. У сучасному варіанті тирадна структура видозмінена завдяки розщепленню її на дві окремі частини АА + АА, АБ + ВГ, синтаксична будова яких утворила модель усталеної строфіки (такий же композиційний прийом характерний і для сучасного варіанту пісні "Покорися, Марусенько, покорися").

Одним із важливих рушійних елементів у трансформації аналізованої мелострофи є, на нашу думку, перевага гіпотаксичних зіставлень над паратаксичними у музичному мисленні реципієнтів даного середовища.

У зіставлених варіантах пісенної парадигми "Було літо, було літо — не зима" стійкими є ладова модель, інтонаційний контур та виконавський спосіб.

Пісня "Стань, матінко, на столец" у лисівецькому весільному обряді виконується перед актом "накладання віночка на голову молодої" і є функціонально стабільною в часі. Її відтворювали жінки і молодшого, і старшого поколінь.

На відміну від усіх попередніх (генетично споріднених), ця парадигма репрезентує структуротворчий рівень зв'язку у фольклорі.

Через відсутність у збірнику вихідного варіанту мелодії ми зупинимося на розгляді тих змін, які зафіксували текстові матриці.

Строфа сучасного варіанту пісні "Ой станьте, матінко, на стілець" унаслідок появи ще одного (третього) рядка стала повнішою, завершенішою у порівнянні із вихідним аналогом (див. приклад 10).

10

ВФВ	НФВ
Стань, матінко на столец, (2)	*Ой стань, матінко, на стілець,*
Подай щітку-гребінец!	*Возьми си' щіточку-грибінець*
	Та й розчеши русу косу під вінец.

Значні зміни відбулися у силабічній будові вірша: нецезурований семискладник (ВФВ), завдяки в основному аплікаційним елементам (використанню вигуків, пестливих слів із зменшувальними суфіксами), модифікувався у гетероритмічний дев'ятискладник (НФВ; див. приклад 10).

Часовий проміжок вплинув і на систему структурування. Якщо вихідному варіантові притаманна дворядкова строфа із повторенням першого вірша, то сучасний його аналог є трирядковою строфою. Метод структурного аналізу дає можливість реконструювати мелодичну версію вихідного варіанту, яка, безсумнівно, походить із ладкань типу А3. Отже, трансформаційні процеси, які відбулися у цій парадигмі, найбільше вплинули на сам модус мислення реципієнтів досліджуваного середовища і є однією із мобільних його ознак.

Розвиток парадигм "Покорисє, Марієчко, покорисє"* аналогічний попередній. Різнить їх лише те, що в останній повністю збережена силабіч-

* Сучасний варіант пісні "Покорися, Марусенько, покорися" наспіваний інформаторами А. С. Палагнюк та М. М. Гуменюк і виконується у весільному обряді тоді, коли гості йдуть дарувати молоду.

на будова вірша та менш модифікована архітектоніка мелострофи. Деяких змін зазнав квантитативний склад віршів (див. приклад 11).

11

Покорисє, Марієчко, покорисє.
Та знизенька матіноньці поклонисє.
ВФВ *Поклонисє, Марієчко, знизенька,*
Бо батечка рученька біленька —
Буде тобі доленька добренька.

Покорися, Марусенько, покорися
Йа знизенька матіноньці поклонися,
Йа в матінки та рученька легенька —
Така буде доленька твоя.

НФВ *Та углєньсі, Марусенько, назад себе,*
Чи не стоїть рідний батько коло тебе.
Поклонисє, Марійко, чужому,
Буде ти' сє так здавати, як твому.

Якщо строфіка вихідного варіанту не є завершеною (налічує непарне число віршів), то у сучасному варіанті вона усталилася у чітку симетричну двокуплетність. Причиною асиметрії віршованих рядків у мелострофі вихідного варіанту може бути, на нашу думку, запис фольклористом пісні не зі співу, а під диктування. Такий метод запису фольклору порушує точність зв'язку між словом і музикою.

Стабільними у своєму розвиткові виявилися дві парадигми "журних" пісень — "Ой посію я йу поли нивку лену" та "Знати пташечку по літашечку", які на початку нашого століття, як зазначає у своїх рукописних записниках О. Роздольський, виконувалися дівчатами під час вінкоплетин. Тепер вони вже не співаються (молодь їх не знає), а залишилися лише у пасивному репертуарі жінок старшого покоління — співачок сестер М. В. Наконечної, Н. В. Пазюк та їхньої сусідки О. Г. Палагнюк (1929 р. н.)

Сучасні варіанти цих парадигм повністю зберегли як текстові, так і мелодичні ознаки першоджерел. Змінилися лише способи виконання (одному із сучасних варіантів пісні "Знати пташечку по літашечку" характерне терцове вторування) та кадансування (кадансова клаузула сучасного варіанту пісні "Ой посію я йу поли нивку лену" порівняно з вихідною є інтонаційно розімкнутою; див. приклад 12).

12

ВФВ ...йу поли ни - вку ле - ну

НФВ ...йа в поли ни - вку ле - ну

Такий тип кадансування, який, можливо, у вихідному варіанті через недосконалість звуковідтворюючої апаратури (фонографа) не був зауважений нотувальником, уже зустрічався у різночасових варіантах пісень

"Станьте, тату, перед мене" та "Вийди, вийди, материще" і є характерним для весільно-обрядової пісенности.

У вищезазначеній парадигмі відбулися зміни і у ладовому забарвленні: фрігійський гексахорд (ВФВ) став дорійським (НФВ).

Неповним у сучасному варіанті пісенної парадигми "Ой посію я йу поли нивку лену" виступає текст: інформатори М. В. Наконечна та Н. В. Пазюк, які у молодості його добре знали, тепер кінцевих трьох віршованих рядків уже не пам'ятають.

Таким чином аналітичні дані двох фольклорних верств, розділених значним проміжком часу, дають можливість простежити тенденції у розвитку весільно-обрядової пісенности на різних рівнях — її сюжетики, функції, ритмічної та метричної будови, структурування, ладоінтонації та способів виконавства. Зокрема, спостереження показали, що в обстежуваній місцевості майже повністю збереглася весільно-обрядова пісенність (за винятком декількох пісенних блоків, які пов'язані із ритуалом церковного вінчання).

Цікаві зміни відбулися у модусі мислення реципієнтів обстежуваної нами субтрадиції: якщо у репертуарі вихідної фольклорної верстви найбільш уживаними були ладканки типу А3, то серед сучасних записів домінуючими є ладканки типу А2. У формуванні семантичного рівня сучасних ладканок спостерігаються елементи гіпотаксису, а також вертикальне розширення строфіки. Зате сам весільний ритуал удвічі "стиснувся" у часі (замість чотирьох днів здебільшого два-три) і зберігає тільки основні елементи довесільної та повесільної звичаєвости (сватання, вінкоплетини, власне весілля, пересувини тощо).

Oleh SMOLIAK

TYPOLOGICAL CORRELATIONS OF WEDDING RITUAL TEMPORAL VARIANTS IN WESTERN PODILLIAN DNISTER FOLKLORE

The article covers the dynamics of changes in the wedding ritual song repertoire on different levels — plot, functions, rhythm and meter, structural organization scheme, modal intonation and performance type. The research is based on the comparison of Osyp Rozdol's'kyi's records, made in the Ternopil' region in 1901, and those made by the author in the same territory in 1984—1988.

The texts and rhythmics appear to be the most stable components in the different temporal variants. Changes occurred only in some motif modifications, the compression and decompression of the verbal text; occasionally the syllabic structure of the verse underwent some alterations.

НАРОДНИЙ КАЛЕНДАР ІЗ ОВРУЧЧИНИ 50-х РОКІВ XIX СТОЛІТТЯ У ЗАПИСІ МИХАЙЛА ПЙОТРОВСЬКОГО*

В “Opis 815 rękopisów Biblioteki Odr. Krasińskich” Францішка Пуласького увійшли й “Michała Korwin Piotrowskiego, proboszcza Owruckiego, Pisma” (С. 762—763). Ф. Пуласький зробив М. Пйотровського овруцьким парохом, мабуть, під впливом статті “Michała Korwin Piotrowskiego wiadomości o kościele Dominikańskim w Owruczu”. Для мене цікаві були дальші три речі, що містять народний календар із Овруччини й пісні. Тому й звернувся я з проханням до управи колишньої Бібліотеки Оссолінських у Львові спровадити цей рукопис до своєї наукової робітні, де й, за ласкавою услужливістю управ обох згаданих бібліотек, я познайомився ■ цікавими для мене частинами варшавського рукопису.

Даремне б шукати по дотеперішніх бібліографічних покажчиках і оглядах української або польської етнографії імени Михайла Пйотровського. Цього дідича з Овруцького повіту Волинської губернії вибрала київська Комісія для розгляду давніх актів 1846 р. своїм членом-кореспондентом[1]*. На доручення Комісії, а на власний кошт він розкопав у 1847—1848 рр. дві могили ■ Овруцькому повіті, буцімто могилу князя Ігоря близько села Немирівки й буцімто могилу князя Олега Святославича в Овручі, та запропонував знайдені ■ них давні предмети разом*

---

* З неопублікованої спадщини М. С. Возняка. Матеріал зберігається у Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаника НАН України (далі — ЛНБ НАН України), від. рукописів, ф. 29 (М. Возняк), спр. 114, арк. 55. Текст подається зі збереженням майже усіх стилістичних і орфографічних особливостей оригіналу. Незначні правки стосуються ■ основному посторінкових приміток, зауважень та уточнень, поданих М. Возняком. Бібліографічні посилання мають наскрізну цифрову нумерацію, ■ примітки позначені зірочками. У ряду бібліографічних посилань відповідними цифрами ■ зірочками позначаються посилання на друковані варіанти пісенних текстів, зроблені М. Возняком безпосередньо на полях машинопису. Зірочкою також позначені примітки упорядника, але поряд у дужках вказується авторство. Упорядкував примітки, підготував текст до друку і написав “Післямову” до “Народного календаря...” Корнелій Кутельмах (*прим. упорядника*).

[1] Левицкий О. И. Пятидесятилетие киевской Коммиссии для разбора древних актов.— К., 1893.— С. 140.

із описом і рисунками розкопаних могил. Знайдені предмети передано до університетського музею[2].

Доказ зацікавлення Михайла Пйотровського українськими звичаями й піснями на Овруччині маємо [illegible] *згаданому рукописі Бібліотеки Красінських у Варшаві. Є тут його власноручні чернетки. Одна під заголовком "Zwyczaje ludu prostego w powiecie Owruckim statecznie zachowywane i teraz w ciągu całego roku zebrał i opisal podług kalendarza ruskiego M. P." (арк. 11—25); друга — "Różne ludu prostego w powiece Owruckim dawne zwyczaje zbierał i opisał M. P." (арк. 26—36), правдоподібно, швидше списана від першої, хоч оправлена після неї; й третя — дальші від арк. 51 з останками записів українських пісень (арк. 51—65) й так само з останками вставок і дописок до цілорічного запису українських звичаїв Овруччини. Між кінець чернеток із записами звичаїв і початок чернетки із записом пісень вставлений чистопис, писаний чужою рукою під диктат М. Пйотровського, так звані "Dawne zwyczaje, które lud prosty powiatu Owruskiego w ciągu całego roku statecznie zachowuje. Zebrane podług kalendarza ruskiego, ułozone i opisane przez Michala Pjotrowskiego, członka Kom[isji] starożytności w Kijowe". На жаль, чистопис доходить тільки до Великодня.*

М. Пйотровський списував народний календар і пісні Овруччини [illegible] *середині 50-х рр. XIX ст., як на це вказує те, що він декілька разів говорить, що перед двадцятьма роками відібрано зброю* [illegible] *селян, себто з приводу польського повстання 1830—1831 рр. А втім, на арк. 23-б рукопису він покликується на його крисах на № 28 1855 р. "Dziennika Warszawskiego", звідки й виписав собі такі пісенні строфи:*

Отчини, пане, ворота,
Несем тобі вінок зе злота,
Не так зе злота, як з жита,—
Дай же вам, Боже, спожити!

Ой, туман, туман, да по дорозі.
Ой, туман качається (kaczajetsia),—
Поздоров, Боже, нашого пана,
Що нами утешається (nami uteszajetsia).

На підставі чернеток і частини чистовика та доповнень до них складений оцей календар Овруччини в перекладі, переповідженні або зреферуванні матеріалу, який зібрав М. Пйотровський.*

Січень

На 1 січня, "Новий рук", рано [illegible] *нас кожний добрий сільський господар, узявши трохи куті з горшка й домішавши до неї різних зерен збіжжя в якомусь начинні, напр[иклад] у мисці, ковші або коробці, виходить із цим до своїх хлівів, там кормить потроху свою худібку, вівці й дріб, опісля входить до хати й тут, посипуючи від кількох замахів рукою решту зерен по цілій кімнаті, в якій живуть, по людях,*

[2] Левицкий О. И. Пятидесятилетие киевской Коммиссии...— С. 62—63.
* Дати подано за старим стилем (*прим. упорядника*).

що в ній знаходяться, також по різних знаряддях і речах, віншують усіх домових здоров'ям, щастям і добрим урожаєм у цьому році.

По дворах дідичів, по двірках шляхти й по господарських хатах ходять цього дня рано пастухи й хлопці з села, маючи з собою в рукавицях або у мішечку мішанину різних зерен збіжжя й посипаючи нею по підлозі, віншують такими словами:

Роди, Боже, жито, пшеницю,
Всяку пашницю,
На Новий рук, на щастє (szczascie),
На здоровлячко!!!
А ти, господару, дай паляницю.

За це обдаровує їх кожний господар хлібом, солониною або грішми. Свояки, знайомі й сусіди віншують собі цього дня, зустрічаючися з собою, здоров'я, щастя, урожаю й усяких гараздів у цьому році.

Крім того, цей день є для наших господарів єдиним протягом усього року, коли годиться господареві вчити молодого бика перший раз у запрягу до роботи, а певно буде добрим волом, бо якщо збіг обставин приневолить господаря перший раз запрягати свого бика іншого дня, то він буде або норовистим волом, або окалічіє без причини, або згине передчасно, словом, господар не матиме з нього пожитку. Для цієї мети на Новий рік по обіді ті господарі, що мають у себе молодого бика, здатного вже до роботи, учать його, себто запрягають в ярмо до саней, перший раз із старим волом; так запрігши, виїжджають на сільську вулицю й, переїжджаючи нею, беруть із собою одного по одному, щоб побільшати поступово тягар, стільки сільських хлопців, скільки їх може поміститися на санях. Хлопці сміються, кричать, гомонять весело цілу дорогу, деякі з них від рана ждуть на різних пунктах вулиці на цю втіху для себе, знаючи про давній звичай, що цього дня певно хоч один із господарів вчитиме свого бика. Переїхавши так із хлопцями декілька разів по вулиці з краю до краю, вертається господар до свого дому, й уже закінчений курс науки бика, що відтепер не називається биком, але волом.

Увечері в день Нового року хлопці з села вбирають одного з своєї громади у виверненний кожух за козу, другого за дідка, декілька інших із сопілками й дудками творять музикантів, один, із виверненою діжею, неначе бубном, грає роль довбиша, а ще один, обвішаний мішками, є міхоношею. І так нібито якийсь старий, малий дідок показує від хати до хати вчену козу людям; у кожній хаті вчена коза на приказ свого дідка танцює, господарі, їх діти й домові тішаться цим видовищем, обдаровують дідка, як можуть, хлібом, солониною, грішми, і він віддає те все на склад міхоноші. Потім актори цієї забави діляться між собою збором того вечора й вертаються до своїх домів або, зібравшися до одного, роблять складку, купують горілку, роблять вечерю й там забавляються.

Коли дідок випросить собі в якійсь хаті в господарів дозвіл показати вчену козу, зараз довбиш бубнить у діжку, інші музиканти грають на своїх інструментах. Коза спинається на дві лапи й танцює, а дідок співає оцю пісеньку тоном поважним, протяглим, кийком побуджуючи козу до танцю, якщо вона забаряється.

СПІВ ДІДКА З КОЗОЮ:

Ого го коза, ого го сіра!
Де роги (rohi) діла, де роги діла?
На горі коза ■ козенятами,
Под горою вовк ■ вовченятами.
Ой, прийшов вовчок
Та за козу чок,
А вовченята за козенята.
Ой, прийшов заєц[ъ]
Та став козу лаять,
Що козонька не господиня,
Що своїх діток не покормила.
Коли б ти пошла в чистє поле
В чистеє поле та й по крушничку,
По черешничку, по ягодничку.—
В чистому полі стрельці молодці.
А я тих стрельцьов та не боюся,
Од трох, чотирох, одоб'юся.
Тулькі боюся старого діда:
Той мене вдарит[ъ],
Той мене зрадит[ъ] (zdradyt),
Ой, вдарив козу з правого ушка,
Потекла юшка.
Ого го коза, ого го сіра!
Де роги (rohi) діла, де роги діла?
Де (Hde) коза рогом,
Там жито стогом.
Ого го коза, ого го сіра!
Де роги (rohi) діла, де роги діла?
Де (Hde) коза ногами,
Там жито стогами.
Ого го коза, ого го сіра!
Де роги (rohi) діла, де роги діла?
Де (Hde) коза ногою,
Там жито копою.
Ого го коза, ого го сіра!
Де роги (rohi) діла, де роги діла?
Де (Hde) коза хвостом,
Там жито кустом.
Ого го коза, ого го сіра!
Де роги (rohi) діла, де роги діла?
А за цім словом
Да бувай здоров,
Пане господару,
Щоб мав за що проживати,
Другого року дочекати
І козу споминати.

У чернетці зазначений окремий двовірш із "співу із козою", а саме:

Тупу, тупу ногами,
Сколю тебе рогами.

Тут також запримічено, що "звичайно вдягаються цього дня по обіді в нову одіж ті господарі, що мають".

Дня 5 січня наш народ святкує урочистість, названу Голодна кутя, або третя кутя, себто третя й уже остання кутя. Увесь цей день нічого не роблять для себе, постять, себто не їдять увесь день, а тільки увечері, напившися перед тим свяченої води, їдять пісні страви й кутю з ситою. Деякі господарі й старі жінки спроваджують собі цього дня, згідно з давнім звичаєм їх предків, свячену воду до пиття з трьох церков, бо з однієї це не значить у них нічого.

Кутя — це пшоняна або яшна каша, крупи якої труться не звичайним способом у млинах, але обтовчуються в ручних або ніжних ступах навмисно на кашу, названу ■ нашого народу кутею. Ця страва подається на стіл конче тричі на рік у наших селян, двічі ■ місяці грудні, а раз у січні. Перший раз подається вона напередодні Різдва Христа й називається "перша (Perwszaja) кутя". Другий раз подається кутя на стіл напередодні Нового року; вона називається багата (bohataja) кутя, й цю кутю їдять із солониною або маслом. Третій раз подається оце саме описана голодна кутя дня 5 січня. В усіх цих трьох разах господиня дому варить кутю у великому горшку від самого ранку до вечора, а це для того, щоб досконало набубніла, а для смаку й окраси додає трохи товченого маку або гороху. Добре набубніла кутя — це не тільки смачна страва, але й заразом похвала для господині, бо стає щасливою ворожбою плідности колосся в наступному зборі хліба. Господиня, узявши з печі горнець ізвареної каші, накриває її обрусом і, несучи ■ руках від печі через кімнату до покуття, увесь час сама квокче, як курка-квочка, а це для того, щоб у цьому році ■ неї вчасно садилися квочки на яйцях, щоб висидіти курчата. Так несена кутя ставиться не на столі, але на покутті побіч хлібної діжі в тому горшку, в якому варилась, і звідти чи то на першу кутю перед Різдвом Христа, чи то на багату кутю напередодні Нового року, чи нарешті на голодну кутю перед Йорданом береться в міру потреби до миски, скільки треба, заправляється або з постом, або з солониною, а завжди з медовою ситою, і подається на стіл. На покутті ставиться побіч горшка з кутею заразом сніпок збіжжя, булка хліба й одробина солі, і ця окраса триває від першої зараз куті аж до останньої. У деяких господарів є ■ звичаю кожного року напередодні Різдва Христа стільки зварити у великому горшку куті, скільки потребує її хата на всі три рази. А інші господарі мають звичай у кожному з цих трьох разів варити в себе свіжий горнець куті. Господарі мисливці мають звичай стріляти порохом на вітер, як тільки подадуть у них кутю на стіл; роблять це на знак привітання куті. А взагалі всі господарі кидають першу ложку головно на першій куті на стелю над столом, а ■ розпорошених таким чином по стелі зерен куті й маку ворожать густі або рідкуваті врожаї на полі.*

Як зазначено у чорновику, принесена з трьох церков свячена вода вживається "тільки в різних чарах (gusłach) і хворобах".

На водохрещі, або Йордань, "зранку цього дня церковний причт при помочі кількох людей вибирає безпечне місце на ріці й там вирубують

* Макова окраса тут ні при чому. Повторивши те саме ■ чернетці з приводу куті напередодні Різдва, М. Пйотровський зазначив у дописці: "Без маку, бо окраса приладжується окремо".

в льоді грецький хрест до самої води. По скінченому набоженстві в церкві піп іде з процесією в це місце й святить воду. По посвяченні народ із відрами, горшками, дзбанками й бутельками або іншими приготованими начиннями розбирає звідти воду й розносить її до своїх домів". Люди не їдять цього дня обіду доти, доки не принесуть йорданської води; напившись її трохи попереду, щойно сідають їсти. Господарі вливають трохи цієї води до корита, де напоюють свою худобу, ллють також до криниці, сиплючи туди заразом і зерна різного збіжжя в тій цілі, щоб їм це все йшло, як із води**. По скінченому посвяченні води ходить піп із дяком із молитвою по господарських хатах. Піп має в руці потрійну воскову свічку, якою висмалює хрести на стінах будинку й стелях, а дяк посвяченою крейдою пише також хрести, але саме на дверях хати знадвору й усередині, так само на лиштвах і в одвірках не тільки хати, але й усіх господарських забудовань; робить це згідно з повір'ям народу в тій цілі, щоб улітку безпечні були будинки й люди від громів і джуми. Інші знову рисують собі згідно з давнім звичаєм білою крейдою якісь постаті, що їдуть на коні, й кажуть: "Уже поїхали коляди од нас на білих конях", завжди вказуючи на згадуваний рисунок. І дійсно, по Йордані не годиться, як вони говорять, співати пісень, названих колядами. Давніше, перед двадцятьма роками, всі мисливці брали з собою свої стрільби на Йордань і по посвяченні води стріляли з них порохом на вітер угору, а це охоронювало, як думали, їх стрільби від уроків. Цей звичай скасував 1833 р. уряд, а пам'ятка цього полишилася сьогодні тільки в приповідці "Стреляють (Strelajut) як на Йордані", яка тоді наводиться, коли на ловах буває багато стрілів, а нічого не вб'ють, себто коли надурно стріляли. Деякі з мисливців і тепер, щоб стрільби били їм добре та влучно, потаємно приносять із собою під полою свити свої стрільби й замочують їх у йорданській воді у вирубаному на ріці хресті. Цигани замочують свої батоги, пуги або файди, якими підганяють коні, в цій воді, вірячи, що від цього поведеться торгівля ними. Господарі запалюють на Йордань із кадильниці в попа вогняну губку (Boletus igniarius) і накурюють нею свої бджоли в тій цілі, щоб їм не шкодила ніяка зараза, а дівчата одна одній підсмалюють волосся, що вистає з боків. А втім, у кожній господарській хаті протягом усього року бачимо, що побіч образу в куті кімнати висить бутелька йорданської води, якої вживають при різних хворобах людей і домових звірят як зверху, так і всередині.*

*Дня 7 січня, на собор Івана Предтечі, люди святкують настільки, що для себе цілий день не роблять, але годиться робити для інших і панщину. З цим днем закінчуються святі вечори, тому люди вертаються до звичайних робіт у цій порі; вільно сміло розпалювати світло на посвіті; а жінкам годиться безкарно прясти, звідсіль і приповідка: "Тік і притік, починка приволік"***. Також молодь обох статей починає знов збиратися на вечерниці.*

---

* У замітці-доповненні зазначено, що коли піп посвятить воду, люди наввипередки беруть її, мало не топляться.

** У замітці зазначено, що "кроплять хліви та бджоли".

*** У замітці стоїть: "Тюк потюк, почитку приволюк, себто коли поїхала св[ята] коляда, то вже годиться прясти".

Лютий

Дня 2 лютого є "Стрічennє" (Stryczenie), або "Громниця". Запитаний про пояснення слова "Стрічення" селянин відповідає, що цього дня стрічається зима з літом. Селяни мають навіть свій прогностик, що коли в цьому дні буває так тепло, що зо стріхи тече вода й сінешний поріг мокрий настільки, що на ньому може когут напитися води, це значить, що незабаром буде тепло й рік буде врожайний. Також пасічники ворожать із того, що цей рік буде добрий на бджоли. Але якщо в цьому дні буває холодно й мороз, то згідно з думкою нашого селянина це значить, що ще довго протягнеться зима й санна дорога триватиме ще стільки часу, скільки тривала до цього дня. Звідсіль і приповідка: "Громниця — зими (zimy) половиця". Кажуть, що цього дня кінчиться тічка в вовків, яка починається на зачаття св. Анни. "Наслідуючи напевне католиків, бо ж тут існувала унія", як зазначено в чернетці, селяни "святять у церкві мичку й віск або зроблені з воску свічки, посвячені приносять додому й ховають на випадок чиєсь слабості чи то людей, чи то худоби, чи то птаства, яке потрошечки підкурують".

*"Третій тиждень перед Великим постом називається ■ нашого народу **Всеєдна неділя*** тому, що ■ цьому тижні їдять і в середу, й у п'ятницю з м'ясом, або увесь тиждень немає в них посту. Навіть ті, що протягом року є в понеділок із постом або, як вони називають, **понеділкують**, і вони в цьому тижні їдять із м'ясом. Звідсіль відбувається в нас найбільше весіль у цьому тижні, бо й у всі дні можна їсти з м'ясом і близько піст наступає". Як зазначено в чернетці, деякі називають цей тиждень "Всередна" неділя.*

*"Другий тиждень перед Великим постом називає наш селянин **поминальним**, або **дідовим** тижнем, або поминальною неділею тому, що саме ■ цьому тижні ■ п'ятницю святкують пам'ять померлих, названу в них **дідами** (Dedy). Тричі до року святкує наш селянин пам'ять по вмерлих: перший раз на початку весни в п'ятницю на поминальному тижні й називає їх "**весняними дідами**" (Dedy wesnianyje), другий раз у п'ятницю на останньому тижні перед Зеленими святами й називає їх **літніми дідами** (Dedy litnyje), а третій раз восени в п'ятницю й суботу на останньому тижні перед пилипівчаними запустами й називає їх **осінніми дідами** (Dedy osinnyje). Тут опишемо **весняні діди**, бо тут головно про них мова ■ цьому тижні в п'ятницю; бо, зрештою, увесь цей тиждень наш мешканець, крім середи й п'ятниці, їсть із м'ясом, п'є багато горілки й бавиться весело, бо тільки в цьому тижні можна їсти м'ясо, й тут обходять запусти, які вони називають **м'ясними запусками** (zapuski mięsnyje). У цьому тижні вже ніхто не бере шлюбів, і можна лише продовжувати весілля, а якщо і відбудеться який шлюб, то тільки вдівця. Старші відвідують одні одних удень, а увечері збираються разом на бесіду. Де збирається молодь, себто парубки й дівки на забави, там їдять, п'ють, танцюють, співають, шумно гомонять і різно сваволять із собою. Там дівки прив'язують тихцем до свиток парубкам дерев'яні колодки або пришпилюють*

---

* Тут і далі курсивом виділені слова, які були підкреслені у рукописі (*прим. упорядника*).

стирки, онучки і жартують із них, буцімто свати дістали такі хустки від дівчат. Це є жарт із парубків, що вони не варті мати жінки, коли не поженились до цього часу. Самому не вільно відривати цих запусних емблемів, хоч би це був навіть син економа або попович, але на це є звичай викупитися від цього сорому. Отже, парубки, одні на цей вечір, інші на другий і так далі, щоб дівки визволили їх від фіглів, купують їм горілки, меду, оріхів або зерняток, також наймають музику, спроваджують скрипалів або цимбалістів і бавляться весело серед танців, але за це обов'язані знову дівки таким парубкам давати на Великдень писанки, і з таких саме зобов'язань поволі зав'язуються у них романи. Деколи в часі запустів зібрана компанія робить собі веселу забаву з того, що перебираються то за євреїв, то за циганів і представляють сцени, щоб розсмішити й забавити зібраних. П'ятницю й суботу посвячують пам'яті померлих, названих дідами; для цієї мети увесь день є з постом, святкують, а господиня, приготовляючи вечерю, не накриває горшків із стравами в часі варення звичайними покришками, бо це тяжило б умерлі душі. Замітають і підбілюють хату, прибирають чисто та ждуть вечері, а коли вже всі домові позбираються на неї й засядуть при столі, господиня гасить огонь на лучнику, а господар запалює воскову свічку й молячися ставить її на припічку, потому господар бере миску з ситою й кожному по черзі дає по три ложки. Тоді щойно починають їсти вечерю, що складається з млинців, себто гречаників, борщу, зупи, юшки з свіжої або соленої риби й каші. Недоїдки або останки з цих страв зоставляються на столі буцімто для померлих, словом, нічого не прибирають із стола й так ідуть спати по вечері.

Останній тиждень перед Великим постом називається в них ***масляною неділею,*** *бо цілий тиждень не вільно інакше їсти, як із набілом. У цьому тижні не вільно брати шлюбів, а якщо відбувається ще якесь весілля, то їдять тільки [redacted] набілом.*

При кінці масляних запуст, коли їдять пироги з сиром, деякі старі жінки ховають кусничок сиру з цих пирогів у себе в устах за зубами й, не виймаючи його звідти, так ідуть із ним спати. На другий день треба видобути цей сир і сховати до великої суботи. Тоді, йдучи на "всюночне", треба цей кавалок сиру взяти з собою. Тоді буцімто відьма або чарівниця прийдуть до цієї особи, що має сир із собою, прохаючи її якнайсильніше тієї речі, яку має при собі, себто згаданого сиру, потому жертвують у заміну для мисливців секрет влучного стріляння, а іншим гроші, і кажуть, що даний тоді гріш ніколи не згубиться, ба, що більше, має таку прикмету, що своєму посідачеві нагромаджує великі достатки.

Увесь Великий піст не вільно їсти ані [redacted] м'ясом, ані з набілом, тільки [redacted] олією, з рибою й іншими пісними продуктами. Багацько й старих, і молодих роблять щороку постанову не пити зовсім горілки від початку Великого посту до його кінця. Не вільно відправляти весіль ані співати пісень не тільки весільних, але й веселих. Отже, співають лиш*

---

* У примітці принотовано таке: Петрівка — цибуля; Спасівка — огірки, вишні, яблука; Пилипівка — огородні ярини, різні гриби; Великий піст — вуджені та свіжі риби, пискорі, різні сушені гриби.

набожні пісні: про п'ятницю, про св. Миколая, про св. Олексія, про десять Божих заповідей і т. д. Немає вже веселих вечерниць, а коли сходяться на них, то дівчата тихо прядуть або співають згадані набожні пісні, а парубки — то плетуть постоли, різні верівки, то точать веретена, то виробляють ложки, миски, корці до пиття води, ковші або інші господарські речі та знаряди, а часом увечері, коли немає роботи для свята, оповідають собі різні казки. Дівчата й молодиці скидають на цілий Великий піст кольорові стяжки, пацьорки, а носять тільки темні або чорні, заміжні жінки частіше накривають голови білими хустками, буденними, як вони називають. Від половини посту починають дівки старатися про писанки, щоб у часі Великодніх свят мали чим обдаровувати не тільки свого закоханого, але й знайомих". У чернетці згадано ще про оповідання байок вечорами Великого посту.

Березень

Дня 1 березня св. "Євдохи". Кажуть, що цього дня кожний корінь у всіх деревах, корчах і рослинах відживає, себто починає чути від тепла й розпочинається весняне життя. Звідсіль наш народ рахує звичайно цей день першим днем весни й завжди святкує його [illegible] себе. А якщо сонце того дня значно світить і гріє й під вечір блисне погода, то вже можна чути [illegible] цьому дні перший раз по сільських сугір'ях голос молодих дівчат, що співають веснянки, а до Явдохи, навіть коли б були гарні дні, не годиться співати веснянки.*

Про 9 березня, Сорок мучеників, є повір'я, що ще буде тільки 40 морозів або добрих приморозків, що сорока вже повинна принести 40 галузок на своє гніздо, а мисливці говорять, що глушень заспівав уже 40 пісень.

Починають умирати старі люди, звідсіль і приповідка: "Прийшов марець, задер бороду не один старець".

Сонячне світло топить удень почасти сніги; по сільських дорогах, баюрах і болотах збирається щораз більше води, що замерзає при нічному приморозку, звідсіль і приповідка, що настає уже такий час, коли

Вночи блищит[ь], трещит[ь],
А вдень хлюптит[ь].

У тому тижні, коли припадає середина посту, святкують по-своєму середу, що називається [illegible] них ***хресна*** *(chrestnaja)* ***середа,*** *або* ***хрещі*** *(Chreszczy), або* ***хрести.*** *Цього дня мають давній звичай випікати з хліба тісто в формі хреста, яке й сами їдять перед обідом і носять до хлівів коровам, щоб давали молоко, а коли заорюють, себто виходять перший раз на весну орати на своєму полі, то також зоставлені останки цих хрестів дають потроху волам, бо так годиться. Коли вже вироблене тісто у формі хреста на столі, втикають у сире перед садженням до печі житні колоски з іменнями домових і, усадивши це*

* У примітці зазначено, що "есть старі люди, що від Євдохи рахують усі свята цілого року".

тісто з цими колосами до печі, уважають, чий колос швидше згорить в духові печі, то ця особа має вмерти цього року.

У найближчу середу *ходять увечері щороку до церкви на так зване* ***Андрійове стояння*** *(Andryjowe stojanie), моляться й б'ють поклони; чим побожніша особа, чим хто молодший і здоровіший, тим більше вибиває цих поклонів так, що по виході з церкви хваляться одні перед одними, що цей вибив 200 поклонів, той 300 й т. д.*

Дня 17 березня, на "теплого Олексія", не роблять нічого для себе, але тільки годиться "підглядати бджоли на весну чи то підбирати мід, вільно також так очищувати й забезпечувати порожні вулики, щоб були здатні прийняти новий рій бджіл, а це називається ■ них "творить улі" (tworyt uli)".

День 25 березня, "Благовіщення", "святкують урочисто й від найдавніших часів мають звичай цього дня конче давати на стіл їсти в часі обіду кисіль із ситою, а господині значать окремо яйця, які знесли цього дня кури, гуси, качки або індики, та складають на продаж до з'їдження тому, щоб не підкладати їх під квочки, бо висиджені з них курчата будуть каліками. Кажуть, що цього дня бузько (бусол) й ластівки (lastowki) повинні вже прилетіти з теплих сторін до нас, або, як вони говорять, з вирею. Уважають також, який цього дня буде стан погоди, бо такий буде конче й першого дня на Великдень".

Від Благовіщення, або від Проводів, чи то від часу посіву городних грядок, часто таки забороняють сільським дівчатам скакати в скакалки на дошці, бо град побив би тих, що скачуть, або злива заплеще їм грядки.

Дня 26 березня св. Гавриїла-благовісника: "Має наш народ звичай і цей день святкувати".

Марець хоть одним рожком в маслі затопит[ъ]ся, це значить, що ■ масляному тижні є завжди бодай півберезня. Ні один з 12 місяців не настає в піст, а тільки в м'ясний час. А коли почнеться місяць у піст, то це буде місяць, названий червець, і є повір'я, що

коли настає місяць червень,
тогди буде світа конець.

Веснянки

У цьому місяці, як лише настануть теплі, погідні дні, сливе в кожному селі сільська молодь, зібравшись під вечір перед заходом сонця на одне високоположене й сухе місце, затягає веселих пісень, незважаючи на Великий піст: співають голосно, радісно, весело пісні, й ці пісні називають від непам'ятних часів веснянками. Веснянки співають або стоячи в одному зборі, або, побравшись за руки, роблять коло, й так крутячись, безупинно співають; звичайно дівчата різного віку йдуть на веснянки, часами й молодь чоловічого полу допомагає їм. Деколи співають в одному селі ■ двох досить далеко від себе положених місцях і співають подвійні веснянки: одні неначе питають, а другі їм відповідають, співаючи голосно. Що це є веснянки, сьогодні трудно вияснити*

---

* У чернетці зазначено ■ дужках при цьому: "В ворона гуляють" (hulajut).

з самих позісталих пісень, але загальньо говорять, що це був давній звичай вітання весни, інші кажуть, що це в часах татарських нападів на ці краї сільська старшина наказувала молоді збиратися в селі на високоположених місцях і співати голосно пісні, щоб цим показати татарам, що тут є чуйність. Здавалося б кожному, що найкраще розв'яжуть цей спір самі веснянки, зібрані пісні, але по зусильному моєму, пише М. Пйотровський, старанні ледве назбирав я понад 40, та й як далеко вони змінили свій первотвір, то відгадає кожний, прочитавши їх. І треба доброго дослідника старовини, щоб у цих піснях народу побачив давні звеличування сонця й похвали весні, якими безперечно мусили бути наші веснянки. Християнізм певно найбільше причинився до зміни сенсу або загладження цих гарних пісень; навіть пора цієї частини весни, коли звичайно обходимо наш Великий піст і коли співаємо одні лиш набожні пісні про різних святих або про роздумування Божої муки, змінила справжній сенс і виразне значення цих пісень радісної, веселої мелодії, і тепер навіть сільське духовенство забороняє з усією завзятістю словами й ділами народові ці пісні, забороняє від найдавніших часів, а все-таки до сьогодні існують [redacted] нас веснянки.*

У чернетці зазначено, що "веснянки співають від початку весняного тепла до початку посту Петрівки з тією різницею, що піст рідко й без танців, а щойно [redacted] усій величності від Великодніх свят".

Пісні кривого танця

1.

А [redacted] кривого таньця
Та не виведем коньця.
Хоч виведем конець,
То на батенькув дворець.
Будовали девки (dewki) терем
Без вокон, без дверей,
Щоб не вилетіла да сивая голубонька,
Щоб не виносила да девецкой краси.
Девецкая краса по сто злотих гроши[й],
Паробоцка краса по решету овса.
Тим девочки (dewoczki) красни,
Що ели пироги [redacted] маслі;
Тим паробочки (paroboczki) біли,
Що сироватку ели.
Ой у Києві дзвонят[ь]
Та по ринку говорат[ь],
А вода по каменю
Та вода по білому
Тихо іде, тихо іде.

* У варшавському рукописі задержалося усього п'ять веснянок (властиво, чотири, бо остання — це весільна пісня).

2.

*А ■ кривого таньця**
Та не виведем коньця.
Хоч виведем конецъ,
Та на батенькув двореңъ.
Ой, грала Олена, грала
Вороним конем поперед Ордою,
Ой, граючи потекла
Да через сіні ■ комору.
— Очнися (ochnysia), свекорко,
Там тебе татари поймають[ъ].
— Я в татари пойду,
Бат[ь]ком не назву.
Кличе мене мати
Окном до комнати
Нелюбому постіль слати.
Постелю я постіль:
Три ради да каміненько,
А четверти[й] да поліненько.
*Обвину** нелюба товстою*
Да коростою,
Тяжкою да неволею.
Поїхав на войну
На короставом коню:
Три мишки (myszki) попереду жене,
А четвертую ■ зубах несе.

3.

А ■ кривого таньця
Та не виведем коньця.
А хоть виведем конецъ,
То ■ тестеньку в двореңъ.
Кому воля, а кому неволя:
А девочкам своя воля,
А жоночкам неволя.
В сьоночках кабан кричит[ь],
На покуті мужик ворчит[ь],
А в запечку дитя пищит[ь],
А на припечку борщик бежит[ь].
Кабан каже: погодуй мене,
Мужик каже: поцілуй мене,
Дитя каже: колиши мене,
Борщик каже: покивай (pokiwaj) мене.

4.

А ■ Лепі, в Лепі. Пошов коруль на войну,
В Лепі, в Лепі. А ■ короля коня нема.
" " А ■ короля три дочки (doczki).

---

* Коло цієї пісні запримічено: "Wzmianka ■ Tatarach".
** В рукоп[исі] — Odenu.

" ■ *Єдна оддана за пана,*
■ " *А другая за короля.*
■ " *А третюю в войско шле,*
" " *В войско шле і научає:*
" " *Будь же ти, доню, розумна,*
■ " *Ще к тому і умна.*
А в Лепі, в Лепі. *Городили девки (dewki) три городи,*
■ ■ *А жоночки (żonoczki) три сели,*
" " *А паробочки (paroboczki) три шпиталі.*

■ ■ *Да седіли девки (dewki) з панами,*
" " *А жоночки (żonoczki) з мужами,*
" ■ *А паробочки (paroboczki) з свинями.*
А ■ Лепі, Лепі *А єли девки (dewki) курятину,*
" ■ *А жоночки (żonoczki) гусятину,*
■ " *А паробочки (paroboczki) присмаки (prysmaki):*
■ " *Червиниє собаки (sobaki).*

5.

Ой, пойду я да женитися,
Воз[ъ]му (Wozmu) я собі да Любляночку.
А це буде моя дівонька.
А це буде да мой тестенько,
А це буде да моя тещенька,
А це будут[ъ] мої бояре,
А це будут[ъ] мої маршалки (marszałki),
А це буде моя світилочка.
Ти, дівонько, готуй хусточки (chustoczki),
А ти, тестеньку, купи горілки (horyłki),
А ти, тещенько, печи калачі (kołaczy),
А ви, бояри, щоб єхали за нами,
А ви, маршалки (marszałki), готуйте нагайки (nahajki),
А ти, світилочко, сучи свічечки (swieczki).
Дяку[ю] тобі, дівонько, за твої хустоньки (chustońki),
А тобі, тестеньку, за твою гарілку (harylku),
А тобі, тещенько, за твої калачі (kołaczy),
А вам, бояри, що єхали з нами,
А вам, маршалки (marszałki), за ваші (waszy) нагайки (nahajki),
А тобі, світилочко, за твої свічки (swieczki).

Квітень

*Квітна неділя називаєтьса **"Вербною"**. Цього дня "на утрені" церковний староста або котрий з причту, нарізавши тонких галузок із крухої верби (salis fragitis) й очерету (arundo phragnitis) та пов'язавши це разом у пучки, названі різками, по посвяченні в церкві роздає їх народові. У нашого народу є в звичаї, що як тільки візьмуть до рук свячену вербу, у цьому моменті вдаряють цією різкою знайомих, свояків або приятелів і говорять:*

Верба б'є, не я б'ю,
За тиждень Великдень.
Будь здоров, як вода,
Будь богат, як земля,
А будь плодни[й], як свиня (swynnia).*

Прийшовши додому, ударяють із цим самим поздоровленням тих, що лишилися й не могли бути на набожестві, а по скінченні цієї церемонії над кожним затикають цю різку за образ, що висить на покутті побіч бутельки з свяченою йорданською водою. Цією різкою виганяють на весну перший раз з обори худобу на пасовище, а в часі Івана Купала обносять її довкола обори й затикають у воротах. Увесь цей тиждень, а три дні з черги називається нашого народу ***вербич,*** *а що він часто буває холодним, звідсіль і виросла приповідка: "Прийшов вербич, то ще вербич, кожуха тербич, себто одягай".*

Четвер великого тижня називається "чистим", бо в цьому дні очищують і замітають помешкання й подвір'я, білять стіни, комини, печі, перуть білизну. Крім того, говорять, що добре є цього дня очищувати огерців, бугайків, молодих кабанців; творять вулики, себто очищують ті, що їх не могли очистити на Благовіщення, або не мали тоді на це часу. Зранку виставляють господині до сходу сонця хлібну діжу на подвір'я, а навіть на дах дому, де живуть, накривають її білим обрусом і кладуть на ньому булку хліба та відламок, грудку солі, а по заході сонця вносять її до хати; якщо цього дня йде дощ, діжа повинна бути відкрита так, щоб дощовою водою можна було вимити її. Деякі купаються цього дня, згідно з давнім звичаєм, перед сходом сонця ріках у тій цілі, щоб їх тіло було цілий рік чисте й вільне від корости та боляків. Інші купаються, щоб позбутись пароксизмів фебри, названої нашого народу трясцею, або тьоткою, або ханджею. Увечері великого четверга відбувається від сумерку сливе до півночі набожество по церквах, назване у них "страсть". Хто йде на це набожество, несе з собою малу воскову свічку, яку запалює в часі 12 Євангелій, що читаються тоді, а по скінченому набожестві вертається з запаленою свічкою додому, й господар або господиня коптить хрести на бельку, що підпирає стелю дому, на верхніх лиштвах дверей, вікон усередині дому, так само й на одвірках комори й сіней, щоб відігнати опирі й відьми. Вечеря, яку їдять цього дня, названа "тайною вечерею" (tajnaja weczeria), повинна конче мати в собі рибу. Кажуть, що й Ісус Христос їв рибу, коли останній раз вечеряв із учнями. При цьому наводять таке оповідання: "Коли Ісус з'їв на тій вечері одну половину зовсім приправленої риби, в тому моменті схопили його вояки, й друга половина цієї риби зосталась. Коли на другий день, себто п'ятницю, зібралися учні з матір'ю Ісуса й журились, а найбільше мати, один із учнів висловився, що Ісус воскресне, а Ісусова мати мала відповісти: тоді мій син воскресне, коли ця недоїджена риба оживе й

---

* У примітці зазначено, що цього слова вживають на сміх. Дійсно, тут повинно стояти слово "лоза" (salix capreara), бо ж замість вербових гілок часто вживають лози, що з своєї природи надзвичайно плодиться. М. Пйотровський часто чув, що поважні люди, б'ючи когось свяченою гілкою в квітну неділю, говорили: "Будь так плодний, як лоза", але молодь не вживає між собою інакше, як вислову "свиня" (swynnia).

затріпочеться. І дійсно, та риба, що лежала на полумиску, затріпотала й ожила в тому самому моменті. Ту рибу вкинули зараз до ріки для розплоду, й вона розплодилась десь далеко за морем. А від деяких чумаків чув я, писав М. Пйотровсъкий, що вони сами на свої очі бачили рибу з одним боком, і випроваджували таку історію настання цієї риби, а може вдалось їм бачити камбали, що всушені мають вигляд риби з одним боком, бо очі цієї усушеної риби приладжені тільки з одного боку. Деякі старі або побожні люди мають дивний звичай нічого не їсти від тайної вечері аж до першого дня Великодніх свят,— вони п'ють тільки ситу раз на добу.

Про **велику п'ятницю** є повір'я у господарів і господинь, що посіяні цього дня коноплі ніколи не змерзнуть, хоч би навіть сніг покрив їх. Кінчать четвергові роботи.

Велика субота називається **"красною суботою"** (Krasnaja Sobota) тому, що в цьому дні фарбують на червоно яйце, красять крашанки на Великдень, — і для цієї мети або варять лушпини городньої цибулі, але це не дає доброго червоного кольору, або, зваривши курки або червець і розпустивши трохи галану [redacted] них, вкладають туди білі яйця, а виймають червоні. Ці крашанки творять і честь дому, і пожадану дітям забаву через цілі Великодні свята. Жінки приладжують цього дня їжу на всі свята, на закуски, що складаються завжди з печеного поросяти, ковбаси, кількох шматків солонини, горнятка масла, сметани, кількох шматків сиру, меду, яєць білих і крашених або рисованих, що називаються писанками, й кількох великих булок пшеничного хліба, названих паскою. Коли це все приладять, тоді йдуть на "всюночну" до церкви. Чоловіки уладжують цього дня господарство, як звичайно перед святами, рубають дрова, приготовляють зерно на хліб і солому, сіно на пашу для худоби. Увечері йдуть до знайомого в селі голибороди, щоб він підголив їм чуприну й бороду, а звідти вдаються на "всюночну" до церкви. Зібравшись там на цвинтарі, розпалюють огонь і ждуть до світання, поки не почують слова попа: Христос воскрес! Словом, усю ніч із суботи на неділю не сплять з давніх часів у тій певності, що на гриби тому щаститься, себто той буде щасливий у збиранні грибів, хто цю ніч чуває на цвинтарі, а не спить; навіть і тим, що лишаються вдома й не йдуть до церкви на "всюночну", не годиться всю ніч спати, але вони повинні чувати при вогні, що палиться в хаті на посвіті або залізах, себто сидіти, але не спати цілу ніч. Ті, що від великого четверга до першого дня Великодня не їдять нічого, а є цікаві й захланні, пильнують у красну суботу цілий день і цілу ніч, бо вони є того переконання, що їм покажуться в постаті полуменю або вогню горючі гроші [redacted] тому місці, якщо вони де закопані.

У часі Великодніх свят бачимо в кожного нашого селянина приготовану на всі дні їжу, що конче складається а) з великої пшеничної булки (з кількох таких булок), а в бідніших із житньої, названої загально паскою, б) з печеного поросяти з хріном у зубах, в) із звинених у колісцята печених ковбас, г) з кількох шматків солонини, горнятка масла, в мисці або на дерев'яній тарілці кладуть шматок сиру, названий плесканка, й декілька пластрів меду, д) з яєць білих або червоних, названих крашанками, й писаних або мальованих [redacted] арабески, зірки й інші різні кольорові узори, названих писанками, е) нарешті, з

кількох одробин солі і булки звичайного хліба. Усе це по великодній утрені вкладають до коробки, вистеливши її перед тим чистим обрусом, названим настільник, і несуть із собою на Службу Божу першого дня, а уставивши ці коробки рядом на церковному цвинтарі, стоячи кожний при своїй коробці, жде попового посвячення, що відбувається звичайно по Службі Божій першого дня Великодня. По посвяченні приходять додому, коробки ставлять на накритому столі, по привітанні домових триразовим висловом "Христос воскрес" і по відібранні також триразової відповіді "Воістину (Woisteno) воскрес", напившись горілки по черзі від найстаршого до наймолодшого, починають їсти свячене, накраявши в цій цілі паски, хліба, поросяти й ковбаси. Солонину заїдають на холодно, бо в цьому дні не можна їсти вареного, а навіть огню розкладати не годиться. Опісля їдять сир, масло, мід, знову п'ють горілку. Старші йдуть спати, поприбиравши старанно відпадки й кості з їдження до одного начиння, наприклад, до ночовок, а решту їжі виносять із коробкою на другий раз до комори. А молодші, вистроївшися й узявши з собою крашанок або писанок, йдуть на вулицю, де збираються в купи по різних місцях і там починають або забави в битки й тачанки, або, побравшись за руки, співають, ходять у формі числа 8, посадивши за два пункти в середині двох молодих із свого збору, і це називається "кривий танець". Виспавшись, виходять щоразу й старші, так що в часі цих свят вулиця залюднюється людьми кожного віку.

Зустрівшися з собою, вітають одні одних, замість звичайного привітання здоров, або слава Богу, не йнакше як тричі говорячи "Христос воскрес" і відбирають у відповіді також триразове "Воістину (Woisteno) воскрес", і при тім цілуються з собою, як чоловіки, так і жінки, свояки або тільки знайомі, всі вони цілуються в обличчя, і то не раз, але тричі. При цьому привітанні жінка дає, звичайно, чоловікові яйце або біле, або крашанку, або писанку, а то в міру гідности того, що вітає, або в міру симпатії, пошани, а навіть у міру кохання. Дівка мала б собі це за найбільший сум, коли б не обдарувала парубка по христосуванні, себто по обопільному вицілуванні, найкращою, на її думку, писанкою або бодай крашанкою.

У часі цих свят через перші три дні має собі сільська молодь завжди від віків свої одні звичайні забави; з них одні є із співами, а інші без співів. Перше місце займає тут від непам'ятних часів танець із співами, названий кривим танцем. Є традиція, що цей рід забави з співами видумала сільська старшина ще в часі татарських нападів на цей край: говорять, буцімто старі люди радили молоді збиратися на сільських сугір'ях і співати голосно, щоб через це дати почути татарам, що в цьому селі чувають і готові до оборони, чим переляканi татари обминали такі села. А що татари найчастіше починали свої напади з весною, коли, згідно з традицією, було вже в наших сторонах коло Великодніх свят, нічого дивного, що наш народ увіковічнив пам'ятку для себе співами й танцями. Ці співи, як переконаємось далі, мають багато згадок про татарів. До кривого танцю належать і молодиці, а не тільки дівки й дівчата.

Досіль заховався чистопис побіч чернетки, дальший календар задержався тільки в чернетці. З останньої й походять доповнення й дальші

звістки. Роздаровування писанок і крашанок одержує тут назву волочебного. Тут і зазначено, що "хто вмер на Великдень, кладуть яйця на гробі". Єсть тут і пояснення забави в битки й тачанки. Дві особи вибирають по одному сильному яйцеві і ідуть об заклад, котра котрій виб'є своїм яйцем у ніску отвір, той бере собі розбите або вибите яйце. "Назбиравши таких вибитих яєць, названих битки, тачають декілька або кільканадцять осіб такі битки згори наділ по очищеному місці, і чия битка вдариться об іншу в полі, то виграє всі битки, що там є, і це називається бавитися в тачанки! Спроба яєць у битки на зубах досить займає сільську молодь і творить веселу сцену для глядачів".

Щодо писанок, їх "пишуть навмисне до цього приготованою кісточкою, вмоченою в гарячому воску й за кожним кольором окремо пишуть або малюють. Свячені писанки починають їсти від яйця, себто ab ovo. Здається, це архидавній звичай. А що значать крашанки, цього досіль не дослідив я, але,— зазначив М. Пйотровський,— що християнізм не признає їх, то, без сумніву, мусять бути передхристиянським звичаєм". На Великдень, як і на всі врочисті свята, мають звичай не відлучати телят від корів.

Їдячи на Великодні свята, першого дня свят надкроюють із паски цілушку й ховають її вдома до найближчого Великодня. А через усі свята старанно пильнують свяченого, щоб одробини паски й кості з м'ясом, а навіть і шкаралупи із свячених яєць, що означають кров Ісуса, не падали на землю, але все це старанно збирають у ночовки або інше начиння й ховають до провідного понеділка, щоб миш не вхопила цього й не з'їла, бо якщо миш ухопить що з цих окрушин, то переміниться в лилика. Ці кости та шкаралупи або закопують, або палять на попіл і його вживають на лікарство для хворої худоби та дають пити вівцям від мотилиці, або малим хворим дітям від болю жолудка, а шкаралупи несвячених крашанок кидають у воду; кажуть, що є на землі там краї, де не знають, коли Великдень, а святкують його тоді, коли червоні шкаралупи з яєць побачать на своїх водах, бо живуть за непереможними водами,— отже, спішаться навіть кидати ті шкаралупи, щоб чим швидше доходили до цього краю.

У часі цих свят бавиться сільська молодь, коли сприяє їм погода: хлопці — в круглі, в битки й тачанки; дівчата й молодиці співаючи танцюють кривого танцю, хрещика, бавляться в гойдалки, в скакалки, перепетичку, зайчика, в журавля й т. д. Кажуть, що всі ті забави видумані давно для чуйності від татарських нападів, бо татари, де чули співи, сподіваючися оборони, не нападали на ті села, але обминали їх, що потверджується деякими піснями кривого танцю, де є згадка про татарів.

У скакалки танцюють дівчата доти, доки городових грядок не обсіють у себе господині. По обсіянні вже не скачуть, бо грядки осідатимуть нагло й можуть бути наражені на побиття градом або прибиття дощевою зливою.

Коли городять, не можна сіяти конопель, бо покрутяться.

Разом із веснянками співають також інші пісні, коли мають вільний час, під вечір у кожному селі не тільки в святкові дні, але й у будні аж до Зелених свят, або до Трійці.

У четвер на великодньому тижні святкують від найдавніших і непам'ятних часів урочистість, названу в них ***“Навський Великдень”*** *або* ***“Рахманський Великдень”.*** *Увесь день нічого не роблять для себе, себто святкують; заможніші роблять “беседи” й, зібравшися в гуртки, ідуть до ріки пускати з водою шкаралупки з свячених яєць, що їлися в часі Великодніх свят. Кажуть, що роблять це в тій цілі, щоб ці шкаралупи доплили на той світ і там об'явили померлим, що в них були тепер Великодні свята і що через це потішені душі доказом пам'яті про них благословитимуть їх із того світу*. Тут і підкреслив М. Пйотровський, що цей звичай потверджує його думку, що вживання яєць на ці свята не є християнський звичай, а якщо й терпить його християнізм, то це тому, що не бачить у ньому нічого противного собі. Один із “духовних учених” пояснював М. Пйотровському звичай уживання яєць на Великодні свята тим, що по воскресінні Христа Марія Магдалина, прийшовши до короля з цією радісною новиною, принесла йому в подолку декілька яєць; згодом християни почали фарбувати яйця на Великдень на червоно, бо червоний кольор означає радість, і т. д.*

Від Великодніх свят аж до часу, коли скінчаться осінні засіви озимини, не годиться розкладати увечері і ранком вогню на лучнику по хатах, але, якщо зайде потреба, розвести вогонь тільки на припічку.

У провідний понеділок *також святкують і нічого собі не роблять від полудня, а на достатню вечеру доїдають останки м'яс, що лишилися з Великодня (це називається* ***радовниця****), а в провідний вівторок йдуть на могилки і там їдять, п'ють і моляться за померлих,— це називається в них* ***проводи****, цебто що цим обрядом перепровадили свято, не забуваючи також про вмерлих. Із свячених на Великдень поросят ховають головки — тепер у день радовниці їдять їх укупі з іншими останками з Великодніх свят. На цих проводах є піп, йому платить кожен із присутніх, що хоче, щоб він “за душечки його родні помолився”, по 1 й 2 злотих, як хто може; прийнявши гроші, він відчитує над указаною могилою молитви й обов'язаний хоч покуштувати його горілки та їжі. За всіх разом не молиться піп, але окремо на могилі кожного, розуміється, за окремою заплатою.*

Дня 23 квітня, на “святого Юрія”, постять, щоб Юрій від вовка боронив загороди. Увесь день святкують скрупулятні й заможні господарі, себто не роблять собі нічого. Добре є сіяти огірки до сходу сонця на приготованійріллі. В цьому дні збирають кості, що лишилися з Великодніх свят із усіх м'яс, і, зібравшися по декілька або кільканадцять осіб, ідуть на засіяне озиминою поле й там закопують ці кости. По закопанні цих костей бенкетують собі на полі, і є в них конечний звичай качатись по житніх урунах буцімто тому, що хто це зробить із скрухою, а не на жарти, в того й жито буде таке гарне на лані, що аж виляже від буйности колосся. При тому мають і той господарський прогностик щодо цього дня, що коли в день святого

* У замітці зазначено, що “не на воду йдуть із шкаралупами, але з писанками й крашанками на цвинтар і діти померлим батькам, а батьки дітям закопують на їх могилах найкращі писанки та крашанки, інші повторюють це і на провідний вівторок”.

Юрія сховається ворона ■ житній уруні, то є певний урожай хліба цього року.

До Юрія не годиться пускати коней і худоби на пашу, бо вовк хапатиме, тому що має право брати до Юрія нераховані, що нападе, а по Юрії тільки те, що йому визначено.*

На Юрія підстригають лошатам хвости й гриви. Кажуть, що цього дня рак свисне, чого ніхто не чув; звідсіль і наводять легковірним у небувалих справах приповідку: "На Юрія, як рак свисне на діряваму мості".

На четвертому тижні по Великодні середа називається ***переплавною середою.*** *Кажуть, що мати Христова перепливала в цю середу через Йордан. Говорять наші селяни, що від цієї середи вже можна купатися в ріках. Деякі мають давній звичай переганяти цієї середи свою худобу через воду, напр[иклад], через ріку.*

Травень

Говорять:

Май, коням сіна дай,
А сам на піч утекай.

Це має значити, що в цьому місяці бувають часами докучливі холоди, приморозки й сніги, що трапляється не дуже рідко.

До св. Миколая повинен кожний господар закінчити засів яринного хліба, а саме вівса, бо приповідка говорить, що вже

Овес микольський (Mykolski)
Не наш, ні конський (końskі).

Від св. Миколая починають стригти вівці на літо. День св. Миколая — це реченець, коли перестають пускати коні й худобу на сіножаті так, як день Юрія (23 квітня) — на збіжжя. Тому від св. Миколая починають їздити на нічліги з кіньми, а це таким робом. Одна частина села вибирає собі місце коло дому якогось господаря, що нічліжанин його, розуміється, веде перед. Там увечері збираються з кіньми сини господарів або парубки, а часом і дівки деяких, де немає мужчин, грають на дудках, сміються, бавляться, але коротко, потому, по спільній нараді, їдуть у ліси на нічліг, виробляють різні пустощі новикам або сплюхам. Сплюхам пускають бджолу, як називають, у ніс, від чого він пухне, як банька. З новиком ловлять деркачів цим робом: беруть рядно новика, відходять далеко від вогню й велять йому та двом іншим забігати кількадесят ступенів наперед і заганяти деркачів до рядна, а вони тим часом, держучи рядно перед собою, сідають, і поки новик прийде до свого рядна, напакують у нього кінського лайна, а часом і людського та віддають зав'язане рядно новикові з великим криком, що вже зловили деркача, й роблять цим подібні збитки.

Тиждень перед Зеленими святами називається ***клечаним тижнем,*** *і згадуючи кожний день у цьому тижні, називають, напр[иклад], клечаний понеділок, або четвер, клечана субота й т. д. Кажуть й вірять,*

■ Мова повинна йти про випасання худоби на посівах озимини (*прим. упорядника*).

що хто цього тижня прорубує (чертить), клечить місце, яке вибрав собі в лісі на поле, то воно буде йому пригоже, себто буде щасливо родити на ньому.

Ще в цьому тижні вільно господареві сіяти ячмінь, коли хто досі не посіяв його, він певно вродить.

У клечану п'ятницю з вечора й усю суботу обходять пам'ятку дідів, названих літніми дідами (Dedamy).

Від суботи увечері перед Зеленими святами починаєтьса **русальний тиждень.** "Прикрашають свої помешкання від воріт вирубаними свіжо деревами клена, ясеня й берези, обсаджують ними хати перед дверми і вікнами, навіть перед господарськими будинками, як коморою, стебкою, та хлівами, в хаті над образами й по кутах затикають зелені галузки з цих дерев. На Зелені свята мають наші селяни такий звичай: назбиравши на полях і луках різного зілля, приносять його пуками до церкви, звідки по посвяченні ховають за образами або де в коморі, а в слабостях підкурюють ними тих, що терплять. А в неділю рано вистелюють хату по землі, сіни, перед дверми, на подвір'ї, а деякі й усе своє подвір'я свіжим вижатим татарським зіллям (Calomus Aromatikus). Посипування цим зіллям відновлюють другого й третього дня Зелених свят. День четверга в цьому русальному тижні має свої назви **сухий** (suchy) **четвер, сухий** (suchy) **четверток.** Вірять, що хто цього дня робить що з вовною, то в нього на вівцях у вовні нападе **посуш,** себто посихатимуть волоси вовни, а тому добра господиня цього дня не бере вовни навіть до рук і заборонює це своїм домовим. Хто поле в городі, то все висихає.

Русалки від непам'ятних часів в уяві наших селян — це істоти жіночої статі, чудової краси, гарно збудовані тілом, із великим довгим чорним волоссям, яке носять розпущене, з гарними великими очима. Завжди голі, збираються і то тільки цього тижня по декілька або кільканадцять разом (бо в іншому часі уява наших селян не знає й не боїться їх), а саме між житами на луках, у дубровах і над водами, й, побравшися за руки, танцюють весело та жваво навколо при надзвичайному сміху. Русалки повстають із тих дітей, що вмерли цього русального тижня. Якщо котра з русалок хотіла б бачитися з своєю родиною або коханком, може це робити, але не йнакше, як під найсвятішим секретом, бо й її, спостережену, залоскоче її товариство. Русалки принаджують до себе не тільки молодих чоловіків, але й усіх людей обох статей і різного віку, якщо хто близько навинеться їм. Часами кличуть до себе, а наближеного смільчака в танцях і скоках беруть між себе навколо, велять танцювати та сміятися, нарешті починають лоскотати; це лоскотання продовжується доти, доки не залоскочують своєї жертви на смерть. Смерть у зборі надлюдських і найкращих істот, смерть серед сміху — що за поезія!

Де геометр перейде поля, ліси й луки ланцюгом, там уже русалки не будуть такі небезпечні.

У цьому тижні починає вже й жито цвісти, або, як каже наш народ, красувати. А це ясно, що, незважаючи на світло християнської релігії, наш народ так вірить у русалки і так ними страшуть і перелякують старші молодих, що всі відмовляються ходити цього тижня самітно в поле, на луки та в ліси. Найближчий понеділок —

це день закінчення забав русалок і їх цьогорічного буття на землі. Наші селяни називають цей день ***русальні розигри,*** *бо вони переривають свої танці та сміхи, перестають страшити й мучити божий народ. Цього дня найзапекліше мучать тих, що їм попадаються. На думку М. Пйотровського, старші перестерігають молодих ходити по збіжжі та зривати квітки й страшать русалками тому, що в цьому тижні найбільше цвіте жито, а молодь, ходячи свавільно по ньому, може оббивати цвіт, через що буде порожнє колосся. А може й тому, щоб не ходили в жито й не нюхали цвіту, що спричинює багато нервових терпінь, навіть багато поранень у молодих жінок і саму смерть.*

У Петрівку зозуля перестає кукати, бо вдавилась сиром на запусти.

*У травні сіють гречку, скоро починає калина цвісти, говорячи, що буде добра. На нові** *не можна сіяти гречки, бо цвістиме безперестанно й не матиме зав'язків на зерно. Сіють гречку й перед св. Петром, і так і кажуть, що чим пізніше гречка посіяна, тим буйніша завжди буває на зерно, щоб тільки оминули її вчасні нічні приморозки, що трапляються в серпні.*

Червень

У цьому місяці й до половини липня збирають деякі з наших селян червець до фарбування на червоно. Давніше, перед 1848 р., "у багатьох селах нашого повіту селяни були зобов'язані інвентарями давати податки із червцю, до чого вживано за міру дерев'яної ложки до їжі".

Дощові зливи з громами й перунами, при сильних деколи вітрах, які (зливи) трапляються у нас у другій половині червня, коло св. Івана, наш народ називає ***"рабінова нуч".*** *Чому так називає, невідомо. Це тільки з них певне, що цієї ночі: 1) цвіте папороть (Polipodium Vulgare), 2) усі чарівниці тащаться на свій сойм на лису гору, й 3) усі чорти доконують на землі, що кожний може. Є повір'я, що хто добув би цієї ночі цвіт папороті, який цвіте в саму північ, і це квітнення триває тільки досить коротко,— той уже має талісман, щоб викрити та знайти всякі скарби. Кажуть, що багато було колись охотників на це, але ні один не видержав до кінця, бо того, що хотів добути цвіт папороті й у часі цієї ночі був у цьому намірі в лісі, так страшуть чорти, що досіль у повір'ях не було навіть прикладу, щоб знайшовсь якийсь сміливець на це: такі свисти, сміхи, крики, зойки й стукоти робить чорт при ньому й над ним, що кожний волить вернутися й виректися скарбів усього світу, як добровільно мучити себе до неможливості трудним осягненням своєї мети.*

Ще в червні починають косовицю, незважаючи на короткі дощі, бо є приповідка: "З косою погоди не жди", себто щоб тільки згромадити й зложити у погоду. Цікавили М. Пйотровського пісні, співані при косовиці. Зазначив, що не міг роздобути цілої пісні з початком:

Гей, гей, косарі (kosary),
Косарики (kosaryki) ви мої,

й прохав дописати, коли хто її знає.

---

* Новий місяць (*прим. упорядника*).

Не тільки врочисто святкують св. Петра і Павла, але й на другий день нічого собі не роблять з огляду на свято Полупетра. Цього дня сільські пастухи ходять по хатах тих господарів, у яких пасуть худобу, щоб забрати мандрики, які пече цього дня кожний господар. Мандрики — це булочки з мішаного зі сметаною сиру, печені в печі. Але й що телята треба пасти, отже, тим дітям, яких виправляють із телятами, дають багато сиру й сметани або масла, а вони на полі або [redacted] ліску, де пасуть, розкладають огні й сами печуть мандрики. Цього дня парубки й дівчата йдуть на вмисно приготовану гойдалку й там на гойдалці стають у парі мужчина з жінкою напроти себе й гойдаються. Деколи вривається гойдалка й калічаться, але це не відстрашує їх від того, щоб високо гойдатись.

Купало або Купайло

Напередодні св. Івана [redacted] кожному селі сільська молодь обох полів святкує увечері врочисто звичай, названий від найдавніших часів Купало; навіть якщо є згадка про цей час, то загально всі наші селяни говорять не йнакше, як перед Іваном Купалом. Кажуть, що цей звичай відбувається щороку в тій цілі, щоб забезпечити дійні корови від напасти відьом і чарівниць, що легко пояснюють деякі купальські пісні, а подрібний опис, як у нас відбувається Купало, підопре читачам це моє твердження,— говорить М. Пйотровський.

Напередодні св. Івана Купала, або Купала, старші господарі й господині беруть галузки з дерева осики, тайком приготовані на цю ціль, і затикають на воротах і дверях різних будинків, призначених на помешкання, господарських і комор — там, де ховають набіл і збіжжя. Цього дня від ранку пускають разом телята з коровами, кадять свяченим зіллям, а саме підкурюють ним свої корови. Галузки осики затикають навіть у різні замки й дірки, а деякі й прив'язують коровам, пускаючи їх у поле на пашу. Бо всі наші селяни говорять [redacted] один голос, що цього дня чарівниці й відьми відбирають молоко дійним коровам у тих господинь, що не забезпечуть їх нинішнього дня галузками осики. Сільська молодь у деяких селах нашого повіту, на декілька днів перед тим потайки змовившись між собою, бере [redacted] деяких сусідів-господарів жердку з плота; також приладжують тим самим таємним способом кулі соломи. Коли надійде вечір напередодні св. Івана Купала, сільська молодь обох статей вибирає собі місце в селі або за селом на погонах, себто на тих слідах, куди загально виганяють завжди худобу на пашу. На цьому місці обвивають згадану жердку куликами з соломи й утикають її вертикально до землі. Заткнувши так жердку, запалюють її від верху при помочі вил, на яких затикають кулики з соломи, щоразу підсилюють і піддержують цей огонь на жердці, доки вона зовсім не спалиться. Як це палиться, вони стоячи, по одному боці чоловіки, по другому — жінки, співають по черзі одну по одній пісні, названі купальськими, які тільки цього дня, себто раз на рік, годиться співати. Як уже жердка, допалившись, впаде, тоді молодь скаче через цей огонь серед жартів і сміхів; скачуть найперше дівчата, потому пхають одні одних загалом мужчини й дівчата. Уважають пильно й стережуть дуже того, щоб купальний огонь, себто жердка й солома

спалились дочиста. Це попелище розгромаджують вилами, мітлами, руками, лопатами й граблями та розмітують із вітром далеко, а це в тій цілі, щоб із цього відьми нічого не набрали собі попелу, за яким, згідно з повір'ям, дуже вганяються, бо він служить їм до того, що псують, кому схочуть, набіл, усипуючи його до набілового начиння або тієї господарської загороди, що не буде забезпечена осиковими галузками. У деяких селах нашого повіту замість жердки вбирає молодь на вечір Купала цвітами, стяжками й пацьорками, а навіть малими восковими свічками приладжену собі не дуже велику молоду сосонку (пор. пісні Купала), яку всаджує в землю на погонах або над водою при своєму селі, під нею розкладає огонь і далі поступає зовсім так, як це описали ми з жердкою. І тут так само, як там, відьми чувають на попіл і вогонь по спаленні сосонки, що потрібний їм до різних чарів і псування молока. При помочі заткненої на киї або вила соломи парубки постійно піддержують і розводять огонь, доки не спалиться сосонка, а зібрані по другому боці сосонки дівчата співають. Коли вже з сосонки полишаться тільки недогарки на землі, то ці всі скачуть або перебігають через них із сміхом і жартами, попихаючи дівчата парубків і обопільно. Нараз один із парубків, пірвавши найбільший кавалок недопаленої сосонки, тащить її до води й топить, а інші нищать сліди вогню й попелища, як описано з жердкою.*

Того самого вечора, коли молодь уладжує свого Купала, "старі й добрі господині уладжують свого Купала по домах", щоб викрити, хто є в їх селі чарівницею, щоб її протягом року не образити нічим і вистерігатись. Тому у цій цілі беруть осикові тріски й у горщик, налитий водою, вкладають цідилку, якою щодня цідять молоко з дійниці до гладущика. Варячи при цьому вогні, уважають пильно, котра особа з ближчих або дальших сусідок, або й з мандрівничок, увійде в часі цього варення цідилки до їх хати чи позичати чого, чи щось розповідати. Це буде, безперечно, відьма; такій особі не дають нічого, коли б вона чогось жадала, просячи датку або позичити щось, але збувають її делікатно так, щоб її не образити. Коли виходить, у тихості кидають за нею вуглик із печі або одробину солі, але так, щоб вона не спостерегла цього,— і це має рятувати цей дім від чарів. Деколи старі господині вживають варення цідилки вищеописаним способом і в тому разі, коли протягом року корова почне давати їм мало молока, кажучи про це, що хтось очарував її, а по виконанні цього варення тратить чарування зараз свою силу, й корова почне по-давньому давати молоко.

У деяких селах молодь краде собі перед Купалом у одного з господарів куль соломи й палить його на погонах із співами, як вище, а недопалений куль один із парубків, пірвавши, тащить до води й топить там, а решта компанії нищить сліди попелища, щоб не лишилось найменшої одробини соломи або попелу на цьому місці.

Грецьке духовенство дуже сильно забороняє цієї втіхи нашій молоді, розганяє зібраних на цей обряд і старається не дозволяти його святкування. Незважаючи на це, на другий рік наші селяни стараються

* Над словом "розгромаджують" надписано "заливають водою" (zalewają wodą).

святкувати Купала. Як можна висновувати з цього звичаю і деяких купальських пісенъ, що залишилися, здається, що наш народ давно робив його, щоб відкрити, хто є в селі відьмою або чарівницею, і проклинав тих, що не виходили на Купала. У своїй уяві він знав, що ■ рабінову ніч збираються відьми й чарівниці на свій сойм, може тому бажав через Купала знати, котра саме особа ■ їх селі є відьма, а це на те, щоб вистерігатися наражати її собі й цим оминати наслідків і злосливостей від чарів. Наші історики слов'янських племен кожний різно пояснює собі цей звичай. Я, пише М. Пйотровський, описавши подрібно, як цей обряд у нас і досіль відбувається, й зібравши до нього всі співані пісні та закінчивши короткою увагою про це, потвердження її радо віддаю на суд світлих читачів, що знають історію слов'янського народу.

Деякі ще наші оповідають безперестанно, що цього дня якщо хто з господарів для оминання чарів бажає пізнати, хто чарівниця, щоб, очевидно, нічим не прогрішитися перед нею (що подібне до нашого салонового хоч нещиро, але чемно), уставляє в кутку подвір'я або під стінами своїх забудованъ навскіс борону й засідає під нею, бо, як говорять, чарівниця нічого не бачить через борону, а, навпаки, чоловік бачить її досконало.

Пісні на Купала

Коли сосонку вбирають у день Купала:

Ми сосонку поломали
І хорошенько вбирали
Чирвоними квіточками,
Золотими намисточками.
А хлопцюв не пускали,
Щоб сосонки (sosonki) не псовали,
Стьонжок не позривали.
А хто (kto) не вийде на Купало,
Щоб тому руки (ruki), ноги (nohi) поломало.

Ходячи вже навколо сосонки, побравшися за руки, співають:

Марина від[ъ]ма на дуба лізла,
А з дуба лізла, кору гризла.
А з дуба упала, зілле копала,
Дочки (Doczki) своєї гулят[ъ] не пускала.
А хто (kto) не вийде на Купала,
Щоб тому руки (ruki), ноги (nohi) поломало.
А хлопці стояли, сміялися,
До нас ійти боялися.
Марина від[ъ]ма з стропу гляділа,
На лису гору полетіла[3].
Дівчата танцюют[ъ],
Від[ъ]ми від[ъ]муют[ъ]

---

[3] Чубинский П. П. Календарь народных обычаев и обрядов с соответствующими песнями // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край.— СПб., 1872.— Т. 3.— С. 199.

А хто (kto) не вийшов на Купало,
Вже йому ноги (nohi), руки (ruki) поломало.
Прокляті (proklaty) хлопці сунули до нас.
Вони хотіли полякати нас,
Бо вони хотіли огонь потушити,
Вони хотіли нас пострашити.
Дівчата танцуют[ъ],
Від[ъ]ми від[ъ]муют[ъ],
А хто (kto) не вийшов на Купало,
Вже йому руки (ruki), ноги (nohi) поломало.
Прибегли хлопці, сосонку зломали,
Сосонку зломали, стьонжки (stionżki) порвали,
Дай Боже, щоб вік пропали.
Огонь потушили,
Нас пострашили.
А хто (kto) не вийшов на Купало,
Давно вже руки (ruki), ноги (nohi) поломало.
А ми танцуєм,
Хлопцюв милуєм.

Цю строфу повторюють декілька разів — і допізна в ніч танцюють.

А хто не пуйде на Купало,
Щоб воно легло да й не встало,
Щоб воно легло колодою,
А колодою смоловою.
На колоду сонце пече,
І ■ колоди смола тече,
Смола тече да від[ъ]мі очи заливає,
Щоб вона не чаровала,
Спору од корув не одбивала.

2.

Сьогодні Купала, а завтра Іван,
Кидав (Kidaw) чорт хлопцюв через баркан.
Хто (Kto) не пойде Купала класти,
Той пойде до Шарного цибулі красти.*
Хто (Kto) не пойде огню тушити,
То буде його від[ъ]ма душити.
Летіла від[ъ]ма через улицю,
*Вхопила Горпину** за потилицю,*
Щоб повночи не ходила,
Чужих корув не доїла.

3.

А ■ нашому сельці
Всі парубки (parobki) стрельці.
Ой, убили жабку

---

* Шарне — село ■ Овруччині, славне з урожаю цибулі; було колись, і сьогодні там мають досить цибулі.

** Довільне імення.

У вишньовом садку:
Єдному стегенце,
Другому реберце,
А третьому ціла
На язику сіла.

4.

Ой, в городі кукіль порос,
Щоб ти, Миколай, вижши[й] не взрос.
Ой, [illegible] городі гордовина,
Тяжка (Tiażka) паробкам петровина.
Да все девки (dewki) городу порвали,
Щоб паробки (parobki) Петра не дождали.

5.

Скакала жабка над річкою,
За нею Миколай з гнуздечкою.
Постуй, жабко, загнуздаю,
Раковских (Rakowskich) девчат одвідаю.*
А йому жабка не далася,
Щоб його дівка опреглася[4].

6.

Мала нучка Петровочка,
Не виспалася наша дівочка.
За чим вона не доспала,
Бо с паробками ночовала.
Шила кошулю шовком, біллю
Свому Петрухну про неділю.
Носи, Петрухно, щонеділі,
Споминай мене щогодини.
Сукала шнури шовкові (szowkowy)
На черевички (czerewyczki) юхтові (juchtowy).
Рано встала, до череди гнала[5],
На шпички (szpyczki) очки (oczki) повиймала.
На шпички очки повиймала,
На пеньки (peńki) нужки (nużki) позбивала.
Ой, було рано не гонити,
Милому шкоди не робити.

---

* Раковщина — село в Овруччині.

[4] Чубинский П. П. Календарь...— Т. 3.— С. 221; Українка Леся. Купала на Волині // Житє і Слово.— Львів, 1894.— Т. 1.— С. 278, 455.

[5] Там само.— С. 202—203; Забылин М. Русский народ, его обычаи, обряды, предания, суеверия и поэзия.— М., 1880.— С. 76; Moszyńska J. Kupajło tudziez zabawy doroczne i inne z dodatkiem niekturych obrzędów i piesni weselnych ludu ukraińskiego z okolic Bialej Cerkwi // Zbiór wiadomości do antropologii krajowe (далі — ZWAK).— Kraków, 1881.— T. V.— S. 29; Галька I. Народный праздник Купала, описаный и объясненый ведля сохранившихся преданій і поверій народа.— Львов, 1861.— С. 19—20; Українка Леся. Купала [illegible] Волині...— С. 277; Groza S. W. Kupajło // Rusałka.— Wilno, 1842.— S. 135.

7.

Ой в городі під вербами
Стоїт[ъ] коник осідлани[й].
Тульні сісти, поєхати
Раковскі дівки (diwki) одвідати.
Сільські дівки (diwki) богатиє,
Крают[ъ] подарки з раднянки (podarki z radnianki).
А де дівки (diwki) убогіє,
Крают[ъ] подар[ки] шовковиє,
Крают[ъ] ручнички (rucsnyczki) шовковиє,
А торочки (toroczki) золотиє.

8.

Ой, в городі кущик пижма,
Щоб не дождали хлопці тижня.
Ой, в городі кущик шалвії,
Щоб не дождали хлопці неділі.

9.

Скакала жабка попод гречкою,
За нею Мартинко з гнуздечкою.
Ой, пойди, жабко, я загнуздаю,
Да поєдемо до Дунаю,
До Дунаю воду пити,
А до Раковщини девок любити[6].

10.

Посію я рожу, поставлю сторожу;
Недобра сторожа, пощипана рожа.
Стороною дощик іде, стороною
Над моєю рожею повною[7].

11.

Купальної ночи
Видрав чорт від[ъ]мі очи,
Щоб житув не засівала,
Щоб коруе не чаровала.

12.

Ой, в городі конопелька стояла,
Вітеньком до землі маяла.
Де взалися буйниє вітри,
Да не дали конопельці стояти,

[6] Kopiernicki I. Przyczynek do etnografii ludu ruskiego na Wołyniu z materialow, zebranych przes p. Zofją Rokosowską we wsi Jurkiwszczyzne w pow. Zwiagelskim // ZWAK.— 1887.— T. XI.— S. 184; Л. К. Купальские обряды в сквиреском уезле // Киевская старина.— 1903.— Кн. 6.— С. 164.

[7] Пассек В. Очерки России. Кн. 1.— СПб., 1838.— С. 110—111; Галька I. Народный праздник...— С. 41—42; Чубинский П. П. Календарь...— Т. 3.— С. 207; Moszyńska J. Kupajło tudziez zabawy...— S. 28—29; Українка Леся. Купала на Волині...— С. 282—283.

До землі вітеньком маяти.
У нашого Івана хорошая дочка,
Да гуляла татон[ъ]ка, гуляла,
По двору кускою маяла.
Да не дали Марюсі гуляти
І по двору кускою маяти.

13.

Чи чули ви, люде, такую чудасію,
Що щука риба кросна ткала,
А рак неборак цівки (cywki) сукав,
А муха горуха обід варила.
А комар пищит[ъ], воду тащит[ъ],
А медвід[ъ] реве, дрова рубає[8].

14.

А чия кваша не вдалася,
~~*Щоб того жукка опреглася.*~~
Катерини кваша не вдалася,
Щоб Катерина опреглася.
А с тої кваши кукіши пекла,
Черево спекла.
Поєд[ъ], Матвію, до міста,
Купи мені Дальбової масти (masti)
К череву класти.

15.

Сам Господ[ъ] нам огню наклав,
Усіх святих до огню зобрав.
Тилько немає святого Петра.
Стали думати, кого послати.
Послали ж вони да святого Іллю.
Скоро Ілля на порог ступає,
Святого Петра Ілля (Illia) питає:
Де ж ти бував, святи[й] Петро?
Ой, бував же я на мезиночці,
Ой стеруг же я жита, пшениці
Од тої від[ъ]ми чарівниці.
(Далі перекреслено два рядки:
Щоб вона споруз не одбирала,
Свята Петрового не дожидала.)

16.

Купайло Іван
Да й у воду впав,
Купайло зливайло.
Да кого же, да кого же

---

[8] Чубинский П. П. Календарь...— Т. 3.— С. 200.

На Купайлі нема?
*Слепого Левона**
На Купайлі нема.
Послали посли: вибираєт[ъ]ся,
Послали і другі: вибираєт[ъ]ся,
Послали і треті: аж вун єде.
Його коники (konyki) польовиє миши,
А його возище
Да коритище,
А на тому возу
Слепу Орину везе.

17.

За річкою (ryczkoju) огонь горить,
У нашого вуйта живут болить.
Нехай горит[ъ] чи потухне,
Нехай кричит(ъ), хоч опухне[9].

18.

На Івана Купала
Сучка [illegible] *борщ упала.*
Хлопці витягали,
Зуби поломали[10].

19.

На синюм мори там калина потопала,
К собі яворка прикликала:
О, явору зелененький (zełeneńki), не дай мені загінути,
На морі квіток покинути (pokinuty).
Нехай з тобою зелезень дає,
Вун с тобою вірно живе.
На синюм мори там дівчина потопала,
К собі паробка прикликала:
*Братіку роднесенький (rodneseńki), не дай мині загинути***,*
*На морі кусток покинути****.*
Нехай тебе (tobe) инши(й) бере,
Що с тобою вірно живе (żywy).

20.

*У мене мати***** не рудна,*
Загадала мині сім діл робити:
На мори попрати,

* Коло "Lewona" написано [illegible] дужках "Choma".

[9] Чубинский П. П. Календарь...— Т. 3.— С. 221; Kopernicki I. Przyczynek do etnografii...— S. 177, прим. 5.

[10] Там само.— С. 201; Боцяновский В. Веснянки, Петривки [illegible] Купальные песни // Живая Старина.— 1894.— Кн. 1.— С. 89.

** В рукоп[исі] — zahinutu.

*** В рукоп[исі] — pokinutu.

**** [redacted] рукоп[исі] — matu.

На клену вішати,
На липі качати,
А в борті ховати.
Чи я ютінка на· морі попрати,
Чи я ластовка на клену вішати,
Чи я білка на липі качати,
Чи я пчолка у борті ховати?

21.

На вигоні огонь горит[ъ],
Там Антунко з торгом стоїт[ъ].
З яким (jakim) торгом?
З чорним шовком;
Чужим дівкам продає,
А моюй Ювжечці даремно дає.

22.

Погнала бички (byczki) за воруточка,
Бички (byczki) на пашу,
Додому трошка.
Моя братова, пожич мені батога,
А я бички (byczki) напасу
Да й додому принесу.

23.

Ой, вийду я за ворота:
Текут[ъ] сльози, як з болота,
Ой, вийду я за другіє:
Текут[ъ] сльози кривавиє.
Ой, вийду я до Дунаю,
Ой, стану я, подумаю!
Як річка (ryczka) ■ Дунаєм зишлася,
По тихом бережку розишлася.
Нима ліпш нікому (nykomu), як той пташці (ptaszczci):
Куди захотіла, туди полетіла.
В темном лісі ягодка солодка,
А ■ темном лузі калина гурка.
Солодка ягодка то матусі,
А гурка калина то свекрусі.

24.

Паробоча доля гурка,
А девоча доля ще гурчійша (hurczyjsza);
Паробоча доля п'є і гуляє,
А девоча доля плаче і ридає (ridaje).

Липень

У першій половині липня продовжуєтьса косовиця та склад сіна на зиму, крім того збирають ячмінь серпом або косою, у другій — починаєтьса збір озимини з поля. Головним предметом рільної управи й

найважливішою метою жнив є жито. На думку М. Пйотровського, мешканці Овруцького повіту, хоч лісистого, займались від непам'ятних часів управою ріллі, себто рільництвом: "Докази цього маємо в багатьох місцях, сьогодні порослих відвічними лісами, а проте полишились на них виразні сліди рільничої управи в правильних розорах, далі давні сосоночки малої форми, які знаходять у нас сьогодні в різних місцях нашого повіту під лісами, болотами й полями, потверджують це також". З давнини управи ріллі, отже, й засіву збіжжя, в Овруцькому повіті висновує М. Пйотровський, що звичаї наших селян, нескорих до новостей, у часі жнив "як не всі, то в значній частині" мусять зокрема сягати поганських древлян, а загально слов'ян".

Придивляючися звичаям наших селян у часі жнив, спостерігав автор три виразні їх періоди. Перший, початок жнив, названий ***зажинками,*** *другий, самі* ***жнива,*** *загально переплітані толоками, й третій — кінець жнив, або* ***обжинки.*** *Кожний з цих трьох періодів є для наших господарів шанованою урочистістю.*

Зажинки *— це перший день улітку, коли в кожного господаря починають жати жито на його власній ниві. Цього вечора відбувається врочиста вечеря з їжею й напитками; на неї запрошують не тільки женців, але й своїх приятелів і сусідів. Коли зберуться робітники на зажинки в полі, тоді найстаріша віком особа з родини господаря, самі хазяї, або якщо немає їх самих із якихось важних причин цього дня в полі, то найстаріший роками з присутніх тут робітників "із серпом в руках, перехрестившися і зітхнувши до Бога, нашого творця, в простих, але щирих словах дякує із вдячністю, що дозволив діждатися цих зборів у цьому році добрим людям і собі, а потому також просить, щоб добрі люди і він діждалися ще кращого врожаю та збору на найближчий рік. По цій молитві хреститься знову й перший тне серпом жито, а щойно за ним інші, й це є обряд зажинок. Перший вижатий сніп жита звичайно приносять господарі додому й ставляють на покутті під образами,— він стоїть тут аж до закінчення жнив.*

Жнива *тривають від зажинків до обжинків і виконуються серпом при помочі людей обох полів, названих женцями. Прийшовши на поле до жита, вони стають один при одному, займаючи якусь частину поля, названу* ***постаттю.*** *З першої горстки збіжжя скручують перевесло й на нього розстелюють на землі горстки зжатого збіжжя відповідно до об'єму перевесел. Розстелене на перевеслі збіжжя зв'язують для сили дерев'яним кийком, нагарбованим із нижчого кінця й названим цуркою. Снопи складають у полукопки по 30 і накривають "шипкою" (шапкою) або верхом, себто розложеним у формі парасолі снопом. Снопи складає або кожний жнець для себе окремо, або декілька женців разом складаються на один сніп, так щоб загалом припадала на одного женця на день одна копа, себто 60 снопів. Якщо хто не вспіває рівно жати й лишається поза іншими женцями, ту частину постаті, з якою він лишився позаду інших, називають жартом "козою", кажучи: "Ото веде козу". Урожай розраховують на копи, говорячи, що стільки й стільки кіп уродило. Бідніші жнуть жито багатшим на четвертий або п'ятий сніп, себто щочетверту чи що п'яту копу беруть собі. Таке жниво називається зажинанням або сноповим.*

Толоки *мають назву від маси женців, зібраних на роботу. Бувають вони не [illegible] будні, але в святкові* дні, [illegible] які не годиться доброму господареві робити для себе. Зате не тільки вільно, а й годиться спрошувати людей до себе на толоку або йти до іншого на роботу. "Звичай це давній і усвячений у всіх наших селян". Господарі кормлять і поять спрошених на толоку до себе, а увечері уладжують вечерю для спрошених і робітників. Толоки збираються тільки [illegible] дні св. Іллі, Успення св. Анни, св. Пантелеймона, названого Паликопом, і [illegible] день Маковія. "Кажуть, що хто [illegible] цих днях робить собі в полі без толоки, нерідко зривається хмара й перун палить їх будови, а навіть і копи збіжжя [illegible] полі, або зривається буря і розносить снопи збіжжя [illegible] різні сторони, словом, що нікому не пройде це безкарно. Майже [illegible] кожному нашому селі можна наслухатись подібних випадків у тих господарів, що жали собі збіжжя в цих днях без толоки". В ці дні бували до 1848 р. толоки [illegible] фільварках дідичів. "Пани не щадили горілки для своїх селян-робітників через увесь день, тому й був поспіх у роботі й поле розлягалось від співів женців, а увечері спроваджували для них музику, при якій з горілкою тривали танці й гулянки допізна". Запровадивши нові інвентарі 1848 р., уряд заборонив толоки й "відтоді немає їх уже ніде з такими забавами". М. Пйотровський навів виняток такої пісні, співаної на толоках:*

Поздоров, Боже, да оврусєнского пана,
Ой іде його вся толоченька п'яна (pijana)

з проханням дописати решту тексту, якщо хто знає її.

Обжинки *— це день, коли кожний господар скінчить жати своє жито. Скінчивши цього дня жати своє жито [illegible] полі, робітники роблять там із його колосся малий сніпочок, названий бородою, якій втикають значно солому. У шляхти й дідичів роблять цього дня вінки з колосся. З такою бородою або вінком приходять увечері до господаря та вручають йому з побажанням, щоб Бог дозволив їм тішитися ще кращим урожаєм на найближчий рік, а господарі обов'язані за це справити вечерю робітникам. Цю бороду вкупі [illegible] сніпком, зробленим на зажинках, посвячують у день св. Спаса, потому молотять і цим зерном починають посів озимини, а солому з бороди та сніпка роздають своїй худобі.*

*По дворах дідичів "ще й тепер є звичай", що по скінчених жнивах пшениці й жита плетуть женці вінки з вибраного колосся цього збіжжя, прикрашують їх квітками з мексиканського гвоздика, кучерявої м'яти й т. д., стьожками й космиками, й, убравши цим вінком голову однієї з найпристойніших дівок, йдуть додому, поступаючи за нею із співами різних пісень, як ось:***

---

* Толоки відбувалися у присвятки (*прим. упорядника*).

** З відсилкою [illegible] № 28 "Dziennika Warszawskiego" [illegible] 1855 р. наведено такі пісні:

Отчини, пане, ворота,
Несем тобі вінок зе злота,
Не так зе злота, як з жита,—
Дай же вам, Боже, спожити.
Ой, туман, туман да по дорозі,
Ой, туман качаєт[ь]ся,—
Поздоров, Боже, нашого пана,
Що [illegible] (nami) утешаєт[ь]ся.

1.

Очини, пане, кватирку,
Подивись, пане, на нивку,—
Кульки (kulki) на небі зурочок
Тульки (tulki) у пана копочок.
Очини, пане, ворота,
Несемо венок із злота,
Не з злота венок, а з жита,—
Дай же вам, Боже, пожити,
А нам здоровим робити
Да горілочку попити.

2.

Нашая пані по полю ходит[ъ],
Як зуронька сходит[ъ] (zchodyt),
Своє дитятко за рученьку водит[ъ],
Мед, вино носит[ъ],
Женьцув просит[ъ],
Щоб допивали,
Щоб дожинали.
А уже сонце закотилося,
Нам додому захотілося.
Женчики (żenczyki), мед допивайте,
Житечко дожинайте.
Дівки (diwki) краснис колос зорвали,
Колос зорвали, венок сплітали.
Очини, пане, усі брами,
Несемо венок ■ перлами;
Очини, пане, оконечко,
Несем веночок, як сонечко.
Дай, Боже, пану сто літ дочекати,
А нам у його житечка дожинати.

3.

Ой, туман, туман да по дорозі,
А трава по облозі,—
Поздоров, Боже, нашого пана
І ■ дому, і ■ дорозі.
Їхав пан із дорожен[ъ]ки (dorożeńki),
Сів собі у барвінку;
Наточи, пане, із барилочки (baryłoczki),
Будемо пит[ъ] горілку.
Ой, туман, туман, да по дорозі,
Ой, туман качаєт[ъ]ся,—
Поздоров, Боже, нашого пана,
Що нами утішаєт[ъ]ся.

4.

Ой, ти пане наш,
Да додому час,—
Позбирайте жмінки (żminki),

То дасть пан горілки (horiłki).
Вже сонечко низько,
Нам додому близько;
Сонечко котит[ъ]ся,
Нам додому хочет[ъ]ся.

Серед таких співів ведуть товаришки убрану в вінку дівчину під руки. В такій асисті стає вона й перед господарями. Віддавши їм поклін, вінщує цьогорічним урожаєм і складає побажання ще кращих зборів у найближчому році. Знявши вінок із своєї голови, вручає його господарям, за що, звичайно, одержує від пані й паннів гарну стьожку, а від пана й паничів гроші, а навіть поцілунок. Потім наступає почастунок зібраних робітників горілкою, а деколи й гулянка з музикою довго в ніч. Від 1848 р. рідко де відбуваєтьси цей звичай урочисто.

По скінчених жнивах обв'язують світильний комин галузкою хмелю, а потому тією самою галузкою обв'язують діжку на хліб, коли перший раз мішають тісто на зимовий хліб.

Коли звозять збіжжя й кладуть у засторонки, мають звичай говорити: "Замкнуто моєму бат[ъ]ку губи і зуби, так і вам нехай буде"; це закляття на миші, щоб не їли збіжжя.

Серпень

День 1 серпня, на Маковея, святять мак. Це останній день, коли можна робити толоки. Дня 6 серпня, на Спаса, йдуть до церкви, святять фрукти: яблука, груші, новий сьогорічний мід у плястрах, який навмисне підбирають на цей день, посвячують і житні бороди, й вінки з жита й пшениці. Повернувшися з церкви, трактують домових посвяченим медом і фруктами, а бороду й вінки молотять, коли приходить у них час у Спасівку сіяти озимину. Перед посвяченням фруктів ні господар, ні господиня, якщо в них вмерла яка дитина, не їсть овочів і боронить цього своїм дітям і домовим. Вірять, що якщо вони з'їдять яблуко або грушу до св. Спаса, то їх умерлим дітям Бог, даючи іншим цього дня райські яблука, не дасть таких яблук, говорячи: ваші земля** з'їла, себто мотивуючи це карою за вину батьків, що поповнили лакімство, їдячи овочі до св. Спаса. Єсть приповідка: "Святий Спас — всьому час", і друга: "Прийшов Спас, бери рукавиці (rukawici) про запас", себто, що вже можуть бути приморозки.*

Від першої Пречистої 15 серпня починають сіяти жито, й у нас ця сівба називаєтьси середньою між Пречистими й при тім найкращою. Перша від св. Спаса до 15 серпня й третя, остання, або пізня, сівба від 8 вересня до 1 жовтня (перед Покровою), й вона рідко буває добра "Засівки — це в нашого господаря також урочистість". Цього дня він, приладивши собі насіння з посвяченої бороди й житніх вінків,

* Тут згадує М. Пйотровський, що Києві на Маковея роблено парад, про який не чув деінде. А саме всі цехи цього города в парадному польському строї з вильотами, з коругвами, музикою, з бурмістром на коні й духовенством попереду йшли процесією від святині до святині. Уживати цього звичаю й параду заборонено киянам іще 1824 р. як пережиток польщини.

** Замість слова "земля" мало б бути "свиня" (*прим. упорядника*).

їде з ним на оброблене для сівби поле й там, перехрестившись і просячи коротко: "Роди, Боже, і благослови", починає свій посів. Добрий господар не голить собі бороди від початку своєї сівби аж до її закінчення, згідно з найдавнішим звичаєм, говорячи: "Не годиться, поки (рокі) не обсіявся", а втім, так робив його батько.

Дня 15 серпня, на першої Пречистої, відбувається в Овруцькому повіті на ґрунтах села Ступищ дідича Алойзія Пшисецького при каплиці відпуст, названий проща. На цей відпуст збирається декілька тисяч народу, шляхти й економів безліч і декілька православних духовних. При тім маса дрібних купців із товарами, обарінками, перниками, фруктами, огірками тощо. Щороку збирається сюди народ із повітів Мозирського, Річицького, Київського, Радомишльського, Житомирського, Новоград-Волинського та значної частини Овруцького. Приносячи з собою кури, яйця, оріхи, гриби, ягоди тощо на продаж, моляться, а деякі п'ють і бавляться танцями до вечора. Можна тут бачити багатьох хворих і збір сліпих та калік із різних околиць. Народ приносить жертви в грошах, воску, в кавалках полотна, рушниках, стьожках і намисті. Дідич має щороку понад 100 рублів сріблом доходу за горілку, а каплиця також часом побирає до 100 рублів у жертвах, крім того, що духовні за акафісти беруть до своєї кишені.*

*Це урочище від непам'ятних часів називається Проща. Лежить серед страшних пісків на горі над купецьким шляхом із Залісся до містечка Хабного**. "Є переказ, що там від найдавніших часів росли колись дуби й була криниця чистої води. Ці дуби шанували й святили найдавніші мешканці цих околиць, а кора з них уживалась на лікування різних людських слабостей; так само й вода з криниці лікувала людські терпіння. Звідсіль і тепер побожні приходці, так само хворі, зшкробують і зщипують кору з дубів, що там ростуть собі, на лікарство й беруть воду, несучи одно й друге до своїх домів,— в успіхи як кори, так і води більше вірять, ніж у цілу медицину". Бачучи, яка маса народу збирається в цьому місці щороку з різних сторін і околиць, тодішній дідич Ступищ Войцех Прушинський, київський підчаший, побудував 1790 р. дерев'яну каплицю, огородив місце й велів порядно вдержувати його. "Духовенство похвалило це, а простий божий народ удався до чудес так, що й сьогодні вірять, неначе перше на одному з дубів, що там ростуть, знайдено чудесний образ Божої матері; хоча він стояв високо на дереві, бачили також у воді, що там у долині творить озерце та криницю".*

На 27 серпня святкують св. Пантелеймона-Паликопи, говорячи, що були випадки, що коли хто жав цього дня, то перун палив зложене в копи збіжжя, звідкіль і походить назва цього святого.

День Головосіки є з постом. Цього дня нічого не крають, бо не годиться. До усікновення не їдять ані не стинають капусти, кажуть, що це гріх, і капуста нездорова,— нездорова, бо недозріла; "може, господині, хоронячи цю корисну ростину перед знищенням, і видумали цей гріх". Так само цього дня, як і на св. Варфоломея, є звичай робити полювання на вовки, бо досіль молоді лишаються на своїх гніздах. У день Головосіки не можна їсти риби, капусти, груш і того всього, що має голову або подібність до голови.

* Тепер частина села Мотійки Народицького району (*прим. упорядника*).

** Перейменовано на Поліське — районний центр Поліського району (*прим. упорядника*).

Вересень

Хоч 1 вересня селяни не святкують, але заховують свято Семена. "Цього дня ластівки відлітають із наших околиць, що вони називають: полетіли вирій. Притім вірять, що ластівки не відлітають, як учить орнітологія, до теплих країв, де можна живитись комахами, але занурюються по ріках у найглибших місцях під воду, які вони називають виром, кажучи, що бували випадки (розуміється, давно, не тепер), що рибалки, ловлячи рибу зимовою порою, витягали неводом по декілька, кільканадцять і навіть кількадесят ластівок, позачеплюваних одна до одної ніжками". Цього дня буцімто не можна бачити горобців при господарських забудованнях і на плотах, звідсіль утворилась анекдота ("повєдь") поміж селянами, в яку навіть вони вірять, а саме, що цього дня беруть чорти данину з горобців, міряючи їх на чверті. Повні чвертки беруть до себе до пекла на печеню, а що лишиться горобців поза повними чвертками, ті вертаються на землю. Це кара за шкоди, які роблять горобці господарям, випиваючи збіжжя. Горобець, що вирветься на землю, кричить: "Жив, жив!"

Дня 6 вересня, на "Михайлове чудо", селяни нічого не роблять для себе, кажучи: "Не буйся Михайла, але його чуда". Від цього дня починаються храмові (chramowyje) празники, що їх ось як відбувають. На декілька днів перед цим святом староста й церковні братчики, купивши прісного меду за зібрані гроші, розводять його водою і варять, додавши хмелю, на зразок питного меду, або, як вони кажуть, ситять мед. Зварений таким робом мед наливають у бочки й завозять до одного з заможних господарів, щоб вигравсь. З воску роблять свічки до церкви. У день празника беруть цього меду в полив'яну миску, несуть до церкви, там по Службі Божій священик посвячує його, а коли читає молитву, староста, братчики й старші господарі держать миску з медом на повітрі, то підносять, то знижують її. Опісля заносять мед до того дому, де його переховують, і там відбувається подібний обряд: на столі при читанні молитви кожний присутній куштує ложкою, а решта вливається до бочок меду, щоб і він був посвячений. У часі цього вибирають двох поміж себе для розпродажу цього меду на ґарці, зроблені навмисно для цього, й назначують ціну. Вибрані називаються шинкарями. А що спродають такий мед на борг, то до записування зговджують дяка або кого іншого, що вміє писати; той, що записує, називається писар (pisar) і має привілей дати безплатно стільки меду, скільки може, отже, при помочі дудки тягне з повної бочівки, коли схоче. Книжка, яку втягає тих, що беруть мед на борг, називається "лейстер", скількість узятих ґарців означується при іменні й назвищі кожного зерами або кільцями, себто побіч його назвища ставиться стільки кілець, скільки ґарців хто візьме. Хто пише, обов'язаний переписати реєстр начисто та вручає чернетку старості, а чистопис поборцям, щоб протягом року добули належні гроші, що впливають не на що інше, як тільки знову на закуп меду на другий празник. Місце, в якому шинкують мед, називається канун. До цього кануна збирається майже все село. Звичайно дівки й молодиці мають при собі зернятка з гарбузів і оріхи та дуже поволі їдять їх, часту-

ють ними парубків, найбільше своїх коханків, а вони ■ *заміну купують їм мед. Щоб швидше розпродати мед, наймають шинкарі часом музикантів не для того, щоб грали, тільки щоб сиділи при кануні, бо кожний парубок, що хоче потанцювати з своєю любкою, обов'язаний заплатити музиці; звичайна плата від пари й від танцю є 3 гроші. Цей танець — це польонез, який усі, що танцюють, ходять разом, потім зокрема кожна пара танцює в кільце, утікаючи й гонячись ніби одна за одною на зразок стародавньої польки "з вихилясами й викрутасами" — й це дехто називає "вальцьом". А кінчиться "козаком", який танцюють старіші парубки напроти дівок — і цікаво, себто тихо, делікатно та в присюди, а вкінці, побравшись за руки, кожна пара крутиться великим колом, і це називається "замахнут[ъ]ся". Такі празники тривають по тижні і більше. Кожний, навіть найбідніший, прибирається до цього свята краще, ніж на всі врочистості. Що торкається шинкарів, М. Пйотровський знав одного в селі Пасайнах із такою пам'яттю, що тільки раз відчитав йому реєстр, подаючи скількість ґарців, а він не потребував більше пригадувати йому; пам'ятав скількість усіх, хоч цей реєстр був двохаркушевий.*

На другу або пізнішу Пречисту "бортники підглядають свої бджоли по вуліях і бортах і закривають їх на зиму. Господині починають другий раз стригти вівці".

На "воздвиження чесного Христа" не годиться ходити до ліса, бо цього дня, згідно з найдавнішим переказом, збираються разом докупи всі ящірки, вужі, веретільники й гадини та можуть заїсти на смерть того зухвальця, що зустрівся б несподівано з ними на місці їх зборів. Збираються вони на те, щоб, нарадившись із собою, могли безпечно перезимувати. На нараді судять тих вужів, що вкусили людей, виключаючи їх із свого збору й не дозволяючи їм зимувати з собою, так що вони, бідні, приневолені блукати. Отже, ті вужі, які бачимо по 14 вересня, це ті, що кусали людей. Між вужами є король, що має на голові золоті роги; рідко можна його бачити, але якщо хто побачить і підстелить хустку або хвартух, він, приповзуючи, зоставляє на хустці роги, що поза своєю дорогоцінністю є талісманом для збагачення. Того тижня, коли припадає свято "Воздвиження", деякі господарі не сіють нічого, називаючи по-давньому цілий цей тиждень ***"свистуном"****, і кажуть, що хто сіє цього тижня озимину, матиме порожнє колосся.*

На 23 вересня припадає "зачаття предтечі Івана". Зближається пора пряджения, звідсіль і повстала приповідка: "Тьок і притьок і починку привольок" (також: тік і потік, починку приволік). Цю саму приповідку повторюють і 7 січня на собор Івана предтечі, а це тому, що від 23 грудня до 7 січня не тільки не вільно прясти, але й бачити починки; у противному разі кажуть: "Не крути, бо товар буде крутит[ъ]ся"; а в другому разі, що влітку зустрічатиме такі великі вужі й гадини, як починки.*

* Худоба (*прим. упорядника*).

Жовтень

Покрова, себто Покрива, бо, згідно [redacted] віруванням, покриває конче землю або листям, або снігом; у першому разі ворожать довгу і теплу осінь, у другому — довгу зиму.

Настануть[ъ] жнива,
Лежить[ъ] баба нежива,
А як прийде Покрова,
Стане баба здорова.

Вечерниці починаються від Покрови й тривають до Великодня, себто доки тривають довгі вечори й годиться палити (світить) огонь на лучнику. Звичайно, збирається на вечерниці молодь, себто дівки й парубки. Вибирають собі на селі широку, вигідну хату, щоб могло поміститися в ній більше осіб, там, де мало або немає дітей, де господиня ввічлива й господар радий гостям. Кожна дівчина, приходячи на вечерниці, приносить із собою куделю з прядилом і, випросивши в своєї матері масла, солонини, м'яса, якщо день скоромний, а солоної риби, олії, якщо пісний, до цього муки, круп тощо, усе те складає в господині дому, а вона, зібравши, скільки чого треба, відповідно до числа зібраних гостей, починає варити вечерю. Парубки, що бувають на цих вечерницях, обов'язані приносити в міру змоги засоби їжі, а найчастіше горілку. Прийшовши й передавши господині, що котра принесла на загальну вечерю або їй на гостинець, дівчата засідають до роботи, себто прясти. Позбиравшись, також парубки займаються роботами для себе або для дому, напр[иклад], плетуть постоли, крутять вірівки, воловоди, оброті, волоки тощо, вирізують гребені для дівчат або точуть куделі й веретена, якщо хто вміє точити, роблять граблі, вила, ярма тощо. При тім розмовляють загально про щось цікаве або співають різні пісні [redacted] м'ясниці, а набожні пісні в часі Великого посту. Мужчини оповідають байки, казки або різні пригоди, спроваджують навіть сюди навмисне таких оповідачів казок із старих людей, дідів, пастухів або вояків, яких дуже шанують, і добре впоюють горілкою. Деколи появляється лірник, або навмисне спроваджують собі музику, скрипку, гуслі або цимбали й охоче танцюють парубки з дівчатами. На цих вечерницях зав'язуються знайомості, приязні, кохання дівчат із парубками й відси формуються подружжя. Досвід учить, що де рівні ходять на вечерниці до рівних, там усе є в порядку. Але де йдуть на вечерниці до сільських дівчат економи, поповичі, двораки, там найчастіше не може обійтися без якоїсь бридкої авантури.

В останніх днях цього місяця, перед св. Кузьмою і Дам'яном, себто перед пилипівчаними запустами, обходять статечно пам'ять по вмерлих душах. Це є "Деди осінние" для відрізнення від "весняних дідів" перед Великим постом і "літніх дідів" перед Зеленими святами. Обходять діди ось як. Увесь день переводять, як звичайно, а увечері, якщо пісний день, то з постом, а якщо скоромний, то з скоромом варять завжди відповідно до того, на що кого стає, багату вечерю, на якій мусить бути борщ, млинці; "каша — остатня, як кажуть, паша", розчиняні пироги, печуть паляниці, а до цього всього конче мусить бути й сита. Усі страви повинні варитися цього вечора у горшках без покришок, щоб душі померлих живилися свобідно парою цих страв.

Коли вже вечеря готова, тоді запалюють воскову свічку, молятьcя всі за померлих і кожний із присутніх, починаючи від найстарішого до наймолодшого, беруть наперед по 3 ложки сити, а потім сідають і їдять, як звичайно, вечерю, причому першу ложку кожний виливає на стіл для померлих. Скінчивши вечеряти, знову молятьcя за померлих і знову, але тільки по одній ложці, як на початку, від найстарішого до наймолодшого п'ють ситу. З стола не прибирають решти всіх страв у тому переконанні, що душі померлих можуть їх уживати. Воскова свічка палитьcя прикріплена або уставлена на припічку в часі всієї вечері в п'ятницю й у суботу, а по вечері гасять її й запалюють звичайний вогонь на посвіті. Ці "діди" обходять із вечора в п'ятницю, а кінчать у суботу на вечері. У суботу навіть на обід п'ють ситу тим самим порядком, як перед вечерею й по вечері в п'ятницю й суботу, себто перехрестившись і помолившись за померлих, по 3 ложки — перед їжею й по одній — по їжі.

Восени починають також обходити поминки по вмерлих. Визначивши день, просять попа з дяком і гостей до себе, печуть коржі з пшеничної або житньої муки, застилають стіл полотном і ставлять на ньому хлібний квас і ситу. Домові держать руками це полотно, поки піп читає або править панахиду, а потім п'ють ситу й квас, далі подають горілку та їжу й іде беседа, доки всі не наїдятьcя й не поп'ють добре, говорячи, "Щоб так легко було тій (toj) душечці, як нам сеє споживати легко".

Як у часі "дідів", так і в часі поминків у першому разі, хто може, а в другому — хто замовляє набожество, несе до церкви паляниці й ситу в мисці, що до неї приліплюють малу воскову свічку, зроблену вдома; свічка палитьcя через усе набожество, а по його скінченні хліб віддають попові, ситу ж несуть додому й частуютьcя нею. Ця сита називаєтьcя "коливо".

З святом Дмитра зв'язана приповідка: "До Дмитра дівка хитра, а по Дмитри хоть комин витри", себто не може перебирати парубками й давати гарбузів, бо вже не прийдуть свати з уваги на те, що найближаєтьcя піст.

Листопад

П'ять днів по св. Михайлові починаєтьcя піст, названий Пилипівкою. Перед постом є пилипівчані запусти. Багато значить для зими пиліпівчаний сніг, бо якщо немає цього снігу, то хоч опісля, себто по Пилипівці, і впаде сніг, буде завжди нетривкий, а звідсіль і санна дорога непевна й тяжка.

Напередодні св. Катерини збираютьcя до хати заможніших господарів дівчата й молодь, бавлятьcя й у часі цих забав дівчата втинають галузки з вишні та саджають до начиння, наповненого водою, кожна на своє щастя, задумуючи собі, що коли так удержана вишнева галузка зацвіте до Святого вечора, то ця дівчина вийде тієї зими заміж, а якщо ні, то лишитьcя в дівочому стані.*

* На крисах зазначено, що мужчини-кавалери роблять це дуже рідко, а дівчата — напередодні св. Андрія. Мужчини обходять цей вечір так, як вечір напередодні св. Андрія дівчата.

Напередодні св. Андрія всі сільські дівчата, шляхтянки й навіть панни щиро постять, себто нічого не їдять. Увечері мають звичай пекти малі булочки з житнього або пшеничного тіста, звані балабушками. Цих балабушок печуть стільки, скільки є в хаті зібраних дівчат, для кожної по одній, а в деяких домах печуть і для неприсутніх, але знайомих своїх товаришок. Балабушки спечені й усмажені на товщі. Зібравшись на вечір до одного дому, укладають їх на засланому білим обрусом столику, або на землі, або на підлозі та впускають увесь день замкненого й голодного пса. Котру з балабушок найперше вхопить і з'їсть пес, та дівчина піде цього року заміж. Мужчини звикли деколи, перекупивши кухарки й сторожа, смарувати ці балабушки вовчим салом або добре нагодувати пса, тоді впущений пес не рухає таких балабушок або нюхає тільки, якщо наївся. Які муки бувають тоді в кожної дівчини, скільки суму, доки не виявиться таємниця. Коли пес, узявши балабушку, занесе її під лавку або під стіл, це прогностик, що особа, до якої належала ця балабушка, умре цього року.

Сливе увесь вечір сходить на давніх звичаях різного роду ворожити для дівчат, чи підуть цього року заміж. Беруть гусака й зав'язують йому очі, а сами дівчата, побравшися за руки й пустивши цього гусака [illegible] середину, утворюють, танцюючи або бігаючи, коло. До котрої з них найперше зблизиться гусак, та має вийти до запустів заміж швидше від інших. Дівки беруть козу з хліва й ведуть її на смітник; якщо коза забекає, та дівчина, що держить її, матиме злу свекруху. Деякі дівчата мають той звичай, що, йдучи спати, беруть жмінку конопель і сіють їх на смітнику, а посіявши, хоч би навіть була буря й сніговиця, здіймають із себе сорочку й, потягаючи нею по посіяних коноплях, неначе наслідуючи боронування, говорять:

Андрію (Andryju), Андрію, конопельки (konopelki) сію.
Дай, Боже, згадати, [illegible] ким буду збирати.

Опісля щойно йде дівчина спати, а хто з молоді присниться їй цієї ночі, за цього, певно, піде заміж. Панни сіють коноплі коло своєї постелі, а зрештою виповнюють цей звичай, як і сільські дівчата. Беруть черевики, скільки є паннів, а чоботи, скільки дівчат, міряють від стола до порога, ставлячи один зараз перед другим, а котрий випаде за поріг, та вийде заміж найперше. Панни списують на окремих карточках імена своїх любчиків і, завинувши в трубки, ідуть спати. На другий день, пробудившись, витягає панна одну з карточок, а занотоване на ній імення є імення її будучого чоловіка. Беруть три миски, під одну кладуть жіночий каптур, намітку або чіпець, під другу — стьожку або квіти, а під третю — чотки. Усе це уладжують замужні жінки на столі так, щоб дівки або панни не знали, де що лежить. Котра візьме каптур, намітку або чіпець, та піде заміж у м'ясниці, котра стьожку або квіти, та лишиться [illegible] своєму стані, а котра візьме чотки, та стане черницею. Беруть миску води й кладуть на ній прутики як міст. Так приладжену миску ставлять на ніч під ліжко або під піл, де котра дівка або панна спить звичайно, а хто присниться їй цієї ночі, що провадить її через міст, за того, певно, піде заміж.*

* На крисах зазначено, то так само роблять і з тапками.

Роблять з воску дві малі свічечки, задумавши собі пару з них, хлопця й дівчину. До цих свічечок дороблюють також із воску мисочки й, уткнувши запалені свічечки в них, пускають у миску з водою й уважають, чи ці свічечки зійдуться, доки спаляться, з собою на воді, якщо так, то й проєктована пара получиться з собою, а якщо розходяться та спаляться, не получившись на воді, то й з пари не буде подружжя. Чи котра піде заміж цього року й за кого, задумавши це собі, повинна вийти на подвір'я й, прибігши до плоту або частоколу якомусь даному місці, не надумуючись, рахувати звідсіль до кінця коли плота або частоколу. Якщо випаде їй до пари, проєкт здійсниться, а якщо не до пари, з цього нічого не буде. Цього дня виходять також о самій півночі дівчата на подвір'я та слухають: із котрої сторони вітер несе до них голос гавкання псів, то з тієї сторони певно до дівчини прийдуть свати, а до панни приїде кавалер. Також ходять увечері цього дня дівчата слухати під двері або вікна інших хат і ворожать собі щасливу будучину, або ні, з тих слів, які звідти почують, а саме: якщо почують слова сяд[ъ], сідай (siadaj) або сідайте (siadajte), це значить, що та, яка слухає, заміж не піде, а якщо трапиться, що з хати посилають когось за чимсь, кажучи: іди або пойди, це значить, що певно на м'ясниці піде заміж. Щоб виворожити собі якийсь знак, чи піде котра заміж, чи ні, цього року, беруть, не рахуючи, декілька оберемків рубаного дерева з дровітні та вносять до хати, потім рахують поліна, чи до пари; якщо до пари, то добрий знак, а якщо ні, то заміж не піде цього року, хоч би й була засватана. Носити чорну хусточку на шиї цілий день, а роздягнувшися зовсім у постелі, як до спання, щойно скинути з себе й кинути цю хустину під поріг і положитись спати, а хто подасть її, присниться, той буде чоловіком. Виходять і падають навзнак, плечима в сніг, а якщо прийде чи людина, чи яка звірина, то піде цього року заміж, а якщо ні, то й дівчина лишиться панною. Щоб дівчина знала певно, за кого саме піде цього року заміж, цього доходять ось як: зібравшися товариство декілька або кільканадцять дівчат, кожна з них повинна своїми вустами наносити стільки води до миски або ночовок, щоб її з мукою вистачило замісити коржа. Цього коржа печуть і завішують посеред хати в стелі на шнурку, звідти знову, не доторкаючись руками, треба зубами вгризти шматочок цього коржа, понести до своєї постелі й положити під подушку, а хто вночі присниться, за того безперечно й заміж піде. "Із вівтірка на середу говорять тричі "Отче наш" і "Богородице Діво" й за кожним разом просять: "Середо, дне Божий, скажи в сні правду", задумавши щось, а це так присниться, як має бути.*

Без опису, а тільки одним словом зазначені такі ворожби: перстень, з цини, з воску, відливи, палять папір.

Грудень

Є приповідка: "Варвара ночи урвала, а дня прибавила", бо вже день стає довший. У день св. Варвари роблять для звичаю до дня рано вареники й рано їдять їх, але чому, ніхто не з'ясував цього М. Пйот-

* Має бути "наступить" (*прим. упорядника*).

ровськомy, тільки говорять, що так годиться. Вареники роблять з пшеничного або житнього тіста з медом і маком. Пасічники й бортники беруть ці вареники в коробки та йдуть із ними до ліса, до відомих собі урочищ, і там, вибравши здатне на борть дерево, кидають вареником у це дерево, а де вареник упаде, в тому місці починають довбати на борть. А будуть удаватися бджоли й багато даватимуть воску та меду. Звичай печення вареників у день Варвари — це початок радости з народження Ісуса й це є перша вілія, бо цього дня на набожествах у руських церквах співається "Христос рождається".

З приводу свята св. Миколая є приповідка: "Микола (Mikola) поставит[ъ] кола", цебто від цього дня устатковуються морози й зима. Св. Миколай — це патрон паннів. Дівчата носять пацьорки.

Кажуть, що від зачаття св. Анни починається тічка вовків, яка триває до 2 лютого. Перед Різдвом б'ють кабанів, роблять ковбаси та співають:

> *Колядки (koladki) близько,*
> *Ковбаски (kowbaski) низько.*

Напередодні Різдва цілий день щиро постять і приготовляються до свят, що починаються увечері перед Різдвом, так званою першою (perwszaja) **кутею.** *Під схід сонця кожна господиня при помочі своїх домових, вистеливши сіном стіл і покуття, де звичайно стояла діжка на хліб, накриває один і друге білими обрусами, а господар вносить сніп збіжжя з току до хати й ставить на покутті. Втім господиня виймає горнець звареної куті з печі й ставить на столі, а господар або хтось із мужчин, як господаря немає, в рукавичках, або обвинувши руки рушником, звідсіль ставить кутю обіч снопа збіжжя на покутті. Несучи кутю, квокче господиня увесь час, як курка-квочка, говорячи: "Квок, квок, квок", а це тому, щоб цього року вчасно в неї садилися квочки. Крім снопа збіжжя й куті в горшку, ставлять ще на покутті булку хліба, паляниці й трохи солі. Кутя — це каша з ячмінних зерен, обтовчених у звичайній ступі. Вона вариться в печі від ранку цілий день у горшку, щоб добре набубніла, а для смаку додають трохи товченого гороху. Коли являться зорі на небі, господар і всі домові сідають до вечері, що складається з таких пісних страв: 1) борщу з грибами; 2) гороху з сушеною рибою; 3) вареної, сушеної або свіжої риби й 4) згаданої куті з медовою ситою. Куті набирає господиня з горшка, що стоїть на покутті, великою дерев'яною ложкою стільки до миски, скільки уважає за потрібне для присутніх, а в другій мисці приладжує ситу, тобто макове або конопляне молоко з медом, або без нього, якщо його немає. Одно й друге ставить господиня в окремих мисках на столі. Тоді першим господар бере ложку й кидає вгору на стелю, щоб знати, чи густе буде збіжжя в полі, чи рідке. Потім усі беруть ложки й їдять кутю з ситою. По їжі, сидячи ще за столом, усі зібрані кожний для себе витягає з-під обруса по одному стеблі сіна, а це тому, кажуть, щоб знати, на чиє щастя сіяти цього року лен, щоб був довгий, себто хто з присутніх витягне найдовше стебло сіна, на його щастя господар сіє лен. Давніше, перед двадцятьма роками, було необхідним звичаєм, що якщо хоч один із домових був стрільцем, скоро тільки господиня взялась до куті, він виходив із набитою порохом стрільбою і, глядячи через вікно, коли поставлять кутю на стіл, вітав*

її вистрілом, справляючи таким чином утіху присутніх. Одначе, коли поперше 1831 р., а подруге 1848 р. уряд забрав усяку збрую від усіх мешканців, скінчився й звичай стріляти на кутю. Кажуть, що кутя — це єдина в році ніч, коли вся домова худоба розмовляє з собою о самій півночі людською мовою і що давно колись кожний сільський пильний господар мав звичай у цю пору ходити до своїх хлівів на підслухи й там чув деколи про щастя для себе і довге життя в щасті, а деколи про журбу, нещастя, хворобу й саму смерть. Оповідають, що раз піщов господар по куті опівночі на підслухи до хліва, де стояли його два улюблені робочі воли, й почув сильний стогін одного з них. Другий віл запитав його, чого так стогне його товариш, й отримав відповідь, що стогне, роздумуючи про їхню долю, що станеться з ними, коли завтра повезуть свого господаря на могилки. Хто знає, як поводитиметься його наслідник із ними. Згрижений цими словами господар прийшов до хати вже слабий, положився, стогнучи щораз болючіше, й оповівши домовим, що та як чув, до дня скінчив життя. На другий день пара волів вивезла його на могилки. Ідучи з уст до вуст, від покоління до покоління, це оповідання так перелякало наших господарів, що сьогодні, боячись почути для себе щось подібне, ніхто не відважиться наслідувати цей звичай. Є ще звичай цього дня, що господині напікають багато різних пісних пирогів, з капустою, маком або медом, також печуть трикутні пироги з олією і цибулею, названі книшами. Ці пироги та книші то сами їдять у часі свят із стравами, то роздають їх багато дітям, колядникам, убогим і духовним, через що й називають останніх хапокнишами.

Першого дня Різдва йдуть до церкви, сидять удома, бавляться, а увечері починають колядувати, бо "уже прийшли (pryszły) коляди", себто вже можна співати коляди. Коляди — це пісні, одні дуже давні, оригінальний сенс яких згодом затратився, а другі — це християнські пісні про народження Христа. "Коли заблиснуть на небі зорі, а по сільських хатах покажуться огні, сільська молодь, окремо мужчини, окремо жінки й дівки, а окремо дітвора, зібравши декілька або кільканадцять осіб, ходять колядувати, себто йдуть від хати до хати співати під вікнами господарів пісні, названі колядами. Прийшовши під вікно, віддають голосно "добрий вечір" (dobry wieczor), потому просять: "Чи дозволите колядовать?", а отримавши дозвіл, починають співати коляду. По скінченому співі провідник, названий деколи березою, звичайно виголошує побажання господарям із закінченням: "А нам коляду дайте", себто якийсь подарунок із предметів їжі або грошей. У цій компанії одна особа звичайно ходить із торбою або з міхом і називається міхоноша. Він бере подарунки до своїх рук і складає їх у торбу. Зібранні протягом вечора датки ділять колядники рівно між собою або йдуть до хати одного з своїх товаришів і там із цих збірок уладжують собі бенкет.

Тільки першого дня увечері можна колядувати всім, а на другий день звикли селяни ходити з колядою до панів (економа, попа, дяка, орендарів), а шляхта й заможні люди щойно другого дня віддають собі візити. На церкву можна колядувати до "Стрітення", себто 2 лютого.

Для забави їдять горіхи й гарбузові зернятка і приносять їх у дарунок, прийшовши до кого із знайомих або свояків, головно молоді;

це називаєтъся гостинецъ, "принесла гостинця", сушені груші та яблука, або хто має, і свіжі.

Багатіші селяни, деколи разом із ними дяк, паламар, ходятъ колядувати від хати до хати з церковним дзвінком і тарілкою; колядуючи дзвонятъ, а грошеві датки кладутъся їм на тарілку й так зібрані віддаютъся на пожиток і окрасу церкви. Як перше, так і ці останні колядники ходятъ колядувати й до обивателъсъких домів і там колядуютъ окрему пісню на честъ пана, а окремі на честъ пані, панича й панни, називаючи по імені того, кому співаєтъся пісня. Завжди прийшовши, як до хати, так і до двора під вікна, наперед віддаютъ добрий вечір (dobry weczor), потому просятъ дозволу колядувати, а по скінченні колядувати складаютъ побажання: "Дай же, Боже, сії святка проводити, на безрок дождати, щасті, здоров'ї (zdorowji), в милім (milom) покої, а ви, хлопці, кажітъ (kazyt): дай, Боже". Ці слова повторює зібрана дружина дуже голосно. Зібрану коляду продаютъ, а гроші даютъ на потреби й окрасу церкви.

У святкові дні молодъ обох статей збираєтъся з саночками, ґринжолками, лубками на гори, що їх поливаютъ водою, й по цъому лъоді спускаютъся; деколи берутъ великі сани, насаджаютъ дівок, а парубки керуютъ (гируютъ) по боках саней, щоб не вивернулися; деколи навмисне вивертаютъ у підніжжя гори, щоб дівчата поскидали манатки й показали коліна або й щосъ білъше. Де немає гори, а став, там на лъоді вбиваютъ кіл, усаджуютъ на нъому колесо з воза, до колеса прив'язуютъ довгу жердку, що на кінці її причеплюютъ сани, в ці сани садовлятъ жінок, а сами обертаютъ колесо, отже, сани бігаютъ довкола як шалені; деколи випадаютъ із саней і затовчуютъся на смертъ, а найчастіше тратятъ зуби — це називаєтъся них "ковзатъся".

Першого дня свят Різдва, як і на Новий рік, господарі не зміняютъ білизни, а тілъки другого дня свят, як і другого дня по Новому році, щоб гречка була чорна, не з рудяком.

Вечори від першої куті до "Богоявлення" називаютъ від непам'ятних часів святими. Як мужчини, так жінки від часу запалення світла нічого не роблятъ для себе, хіба щосъ із повинностей для двора. Кажутъ, що коли хтосъ із господарів у часі святих вечорів зробитъ щосъ для себе, то йому вродитъся дитина або худобина якасъ монструалъна або скалічена, і якщо десъ у когосъ видно якусъ каліку, загалъно приписуютъ це тому, що її батъки не шанували святих вечорів. Дехто так скрупулятно обходитъ ці вечори, що днями від першої куті до "Богоявлення" нічого важного собі ані нічого нового не роблятъ; якщо кому трапитъся, що в дорозі або на двірсъкій роботі поправитъ собі що або доробитъ, прибувши додому, зараз псує назад, розв'язує навітъ вузол, коли б зав'язав його. Коли б котра жінок пряла цими вечорами щосъ для себе, чоловіки обурюютъся на це, говорячи, що за це їх воли будутъ мляві часі роботи на весну й тягтиметъся їм слина з рота, наслідуючи нитки. Вілъно тілъки жінкам дерти пір'я і то денъ, бо це не робота, але ніби рід забави, легке діло, як кажутъ.

Крім згадуваного колядування збираютъся часі цих святих вечорів до різних хат, де є молодъ, і там загалъно бавлятъся в лещітки. Для цієї цілі один із учасників забави держитъ у руках лещітки, зроблені з соснової драниці, другий кладе своє обличчя на коліна третъого, а

він закриває йому очі. Коли це сталося, перший віддає лещітки з своїх рук, щоб ударив особу з закритим обличчям. Ударений має вгадувати, хто саме його вдарив; якщо вгадає, той, що вдарив, заміняє вдареного, й так бавляться, доки подобається. Лещітки роблять із драниці, луба або крутять м'яч із хустки або рушника.

Не вільно шити до Василя (Wasylla), себто до 1 січня.*

При співанні колядок (kolęd) мужчини й парубки або хлопці співають одні, а жінки, молодиці й дівчата зовсім інші.

Між записами пісень М. Пйотровського проходять такі колядки:

У нашого пана двур обістрений (obystreny).
Чим обістрений?
Все виноградом.
В тум винограді Божая мати,
Божая мати сина родила.
Радуйся (Radujsia), земле:
Христос, Син Божи[й], родився (rodywsa).
Ти Петро і Павле, ви мої слуги (słuhi), гадайте,
Сину моєму, Богу своєму, ім'я дайте.
Дали йому ім'я святого Ілія (Illia).
Божая мати (Mate) це ім'я не злюбила
І нас не подарила.
Радуйся (Radujsia), земле:
Христос, Син Божи[й], явився (jawywsia),
Петро і Павле, слуги (sluhi) мої, гадайте,
Сину моєму, Богу своєму, ім'я дайте,
Дали йому ім'я Ісуса Христа.
Мати Божа це ім'я злюбила
І нас подарила.
Радуйся (Radujsa), земле:
Христос, Син Божи[й], явився (jawywsia).

В полі, в полі да два дубочки (duboczki),
А на тих дубочках да два орлочки (orłoczki)
Ходит[ъ], походит[ъ] слічни[й] (sliczny) панич, панич Стасечко.
Вун на тиє орли да й да поглєдає,
Справ[н]ого лука да й натягає.
Не стреляй на нас, слічни[й] (słyczny) паничу, паничу Стасечку,
Будемо тобі ■ великой пригоді.
Як будеш ти да женитися,
Покладум мости з жовтої трости,
Поставим стовпи, все золотиє,
Почепляєм кудри все шовковиє,
Засієм поле зеленим жемчугом.
Як будеш ти їхав з своєю женою,
Мости забренчат[ъ], стовпи зазяют[ъ],
Стовпи зазяют[ъ], кудри замают[ъ],

* Крім того, одним словом зазначені: гри, загадки, казки, пісні. У деяких селах траплялося бачити М. Пйотровському, що ■ часі цих вечорів ходять хлопці ■ "козою", що звичайно виступає перший раз на Новий рік, тому вона й описана під Новим роком.

Запах[не] поле зеленим жемчугом.

Ой, рано, рано кури запіли.
Райніше того Одолько встав,
По сінечках ходив,
Лучком подзвонив,
Браті[ків] побудив:
Вставайте, братіки (bratiki), і коники сідлайте,
Хорти (Horty) скликайте,
Да по[їде]мо на польоване,
На погуляне.
Да уполюємо куну в дереві,
Панну в теремі.
Ой, вам же, братіки (bratiki), куна в дереві,
А мині, братіки (bratiki), п[ан]на [redacted] теремі.

Останнього дня грудня напередодні Нового року обходять увечері урочистість, названу **друга** *(druhaja) або* **багата** *(bohataja)* **кутя***. Багата кутя називається тому, що цього дня немає в них жадного посту й кутя, замість із ситою, подається з солониною. Так само й усі страви на вечері м'ясні. На багату кутю й на кожні запусти роблять млинці. Опівночі виходять слухати тріскоту, чи не почують, як Новий рік переламлює Старий. А деякі, навіть найчесніші господарі, заховують давній звичай цієї ночі пробувати щастя, себто йдуть потаємне до сусідів і стараються там украсти щось, що трапиться; украдену річ сами звертають на другий день, і це дає їм привід до першої гутірки, а навіть бесіди. Звичай цього крадежу був у всіх слов'янських народів, і було часто так, що вкрадене не верталося до свого власника. Цей звичай був таким поширеним, що названо й толеровано його під покривкою, що так годиться, і римська столиця, і антоніодоренський і туроненський церковні собори були приневолені загрозити клятвою.*

Цього вечора ходять під вікна господарських хат сільські хлопці та "співають речитативом пісню, названу щодрування (szczodrowanie). Це ходження та співання називається [redacted] них щедрування". Крім однієї пісні, що називається "Щедрий вечір" (Szczodry weczor), не довелось М. Пйотровському чути іншу, незважаючи на всі його старання. "Увечері, перед кутею, ідуть ті, що мають сад овочевих дерев, і солом'яними перевеслами обв'язують урожайні дерева в тій цілі, щоб садовина уродила". Обв'язує жінка, господиня, що перед тим місить тісто й рук навіть не втирає й не обмиває, але заваляними тістом руками обв'язує соломою урожайне дерево. Коли це їм удасться, з цього ворожать собі добрий урожай.

Напередодні Нового року йдуть по багатій куті до хлівів дивитись, в котру сторону лежить корова головою, то в такому часі отелиться, напр[иклад]: на північ, то опівночі, на схід, то при сході сонця тощо.

Михайло ВОЗНЯК

*

* *

ПІСЛЯМОВА

Михайло Возняк (1881—1954) більше відомий науковій громадськості як визначний літературознавець, автор численних праць з історії старої і нової української літератури. Весь опублікований творчий доробок академіка М. Возняка нараховує майже 600 публікацій[1].

Крім літературознавчих, йому належить і ряд праць з питань фольклористики, хоч фольклористом у повному значенні цього слова він не був[2]. *М. Возняк не був, власне, й етнографом. Однак залишив після себе надзвичайно цінне джерело з української етнографії. Очевидно, фольклористичні й етнографічні зацікавлення ученого склалися у Науковому товаристві імені Шевченка у Львові, з яким він тривалий час співпрацював через різні видання і комісії.*

Мова йде про публікацію цікавого етнографічного матеріалу "Народний календар із Овруччини 50-х рр. XIX ст. в записі Михайла Пйотровського". Рукопис та його передрук зберігаються у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаника НАН України[3]. *Машинописний текст виданого нами на сторінках "Записок НТШ" дослідження був надрукований на папері, що, без сумніву, належав у свій час НТШ. Кожна з 55 сторінок статті детально вичитана самим автором, про що свідчать його власноручні правки і примітки, яких немає у рукописному варіанті. Праця уже була готова до друку, але так і не вийшла у світ, однак збереглася у рукописному фонді. Причину цього факту годі з'ясувати. Для нас же важливим є саме звернення М. Возняка до етнографії — науки, з якою він був добре обізнаний, про що свідчать його посилання на праці етнографів і фольклористів, уточнення варіантів записаних іншими збирачами обрядових пісень з посиланнями на необхідну літературу.*

З інвентарного опису, складеного уже не так давно, дізнаємося, що першим цей Возняків матеріал читав відомий львівський франкознавець Мирослав Мороз. Йому й завдячуємо тим, що розглядуваний рукопис М. Возняка повертається до широкого читацького загалу. Правда, свого часу ним уже користувався львівський музикознавець і фольклорист Філарет Колесса[4].

Підготований до друку М. Возняком "Народний календар..." супроводжується коротеньким вступом (на дві сторінки машинопису), де автор лаконічно подає історію походження цього етнографічного матеріалу, уточнює особу його збирача — М. Пйотровського. Решту 53 сторінки машинопису займає виклад народних звичаїв та обрядів Овруччини за місяцями і днями річного календарного кола.

"На підставі чернеток і частини чистовика та доповнень до них складений оцей календар Овруччини в перекладі, переповідженні або зреферуванні матеріалу, який зібрав Пйотровський",— ось так скромно оцінює свою функцію М. Возняк[5].

Насправді за цими скупими рядками ученого криється досить складна дослідницька праця. Він не просто механічно впорядковує у хронологічній послідовності зібраний М. Пйотровським етнографічний і фольклористичний матеріал. У багатьох випадках дослідник відсилає нас до праць П. Чубинського,

---

[1] Мороз М. О. Бібліографія наукових праць академіка М. С. Возняка // Українське літературознавство.— 1968.— Вип. 4.— С. 173—202.

[2] Його ж. Фольклористична діяльність М. С. Возняка (До 100-річчя від дня народження) // Народна творчість та етнографія.— 1981.— № 6.— С. 33—40.

[3] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 29 (М. Возняк), спр. 114, 55 арк.

[4] Колесса Ф. Українська усна словесність.— Львів.— 1938.— С. 54.

[5] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 29 (М. Возняк), спр. 114, арк. 2.

М. Забиліна, І. Гальки, В. Пассека, Ю. Мошинської, І. Коперницького та інших[6]. *Але, очевидно, не це було для нього головним. Визначальне для М. Возняка крилося у самому матеріалі, зібраному М. Пйотровським. Мав рацію М. Мороз, який писав про визначного літературознавця: "Учений був великим знавцем бібліотек і архівів. Ця обставина дозволила йому виявити і після цього опрацювати знахідки, які завжди були новим словом в історії даного питання"*[7]. *Це спостереження є дуже доречним і в даному випадку.*

Якщо за своїми масштабами матеріал М. Пйотровського в опрацюванні М. Возняка значно поступався "Народному календареві..." П. Чубинського, вміщеному у третьому томі його "Трудов..."[8], *то у фактологічному відношенні він глибше розкривав ті чи інші явища духовної культури або істотно доповнював фактаж "Народного календаря" в опрацюванні П. Чубинського.*

У підготованому до друку рукописі М. Возняк не залишив нам жодного натяку на те, що звичаї та обряди річного календарного кола, як вони відбувалися у часи М. Пйотровського, є типовими майже для всього Українського Полісся. Ми мали добру нагоду пересвідчитися у цьому під час Чорнобильської комплексної експедиції на території Поліського та Іванківського районів Київщини. Незважаючи на півторавікову дистанцію у часі між польовими обстеженнями автора цих рядків та записами народних звичаїв і обрядів, здійснених М. Пйотровським, нам здалося, що він пройшов тими ж селами й опитував тих самих інформаторів. Різниця лише в тому, що теперішні інформатори "постаріли", а їхню пам'ять з колишньої обрядово-звичаєвої культури притупила радянська система революційних, бойових і трудових традицій, силою насаджувана українцям.*

Без сумніву, М. Вознякові, крім праці П. Чубинського, були відомі й інші подібні роботи, у тому числі й ті, які побачили світ завдяки НТШ у Львові. Вичерпний бібліографічний огляд цих досліджень є вже у науковій літературі[9]. *Очевидно, за аналогією з ними М. Возняк надав своїй праці заголовок "Народний календар...", хоч вона повністю присвячена детальному описові календарно-побутових свят, обрядів, звичаїв, а не народній системі обліку і розділу часу. Зрештою, це аж ніяк не применшує наукової вартости Вознякової праці. Як слушно зауважила свого часу Л. Шереметьєва, термін "народний календар" в етнографічній літературі вживався у подвійному значенні — як синонім опису календарно-побутових звичаїв та обрядів і як "народна хронологія", тобто система обліку і розподілу часу річного календарного кола*[10].

М. Возняк, як знавець справи, у зібраних і невпорядкованих з різних причин матеріалах М. Пйотровського розпізнав цінне джерело до вивчення духовної культури українців, власне тієї її частини, яку називаємо календарно-побутовою обрядовістю. Ці записи М. Пйотровського з народних уст в опрацюванні М. Возняка слугуватимуть їй чистим джерелом, до якого ще не раз звертатимуться науковці й широкий читацький загал.

Корнелій КУТЕЛЬМАХ

---

[6] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 29 (М. Возняк), спр. 114, арк. 30, 32, 33, 34 та інші.

[7] Мороз М. О. Фольклористична діяльність М. С. Возняка.— С. 34.

[8] Чубинский П. П. Календарь народных обычаев и обрядов с соответствующими песнями // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край.— СПб., 1872.— Т. 3.

* Експедиція відбувалася у серпні-вересні 1994 р. на кошти МінЧорнобиля України.

[9] Шереметьєва Л. Д. Дослідження народного календаря та його значення для української етнографічної хронології // Історичні джерела та їх використання.— К., 1972.— Вип. 7.— С. 115—125; її ж.— К вопросу об исследовании народного календаря // Советская этнография.— 1973.— № 1.— С. 135—138.

[10] Там само.— С. 119.

БАЛЬТАЗАР ГАКЕТ (АКÈ)*: ЙОГО ПОДОРОЖІ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ ПОБУТУ І КУЛЬТУРИ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ

Бальтазар Гакет (1740—1815) — професор медичного факультету Львівського університету [redacted] 1787—1805 рр.— був одним з найбільш відомих у свій час австрійських мандрівників і вчених-енциклопедистів. Француз аристократичного походження, він завдяки матеріальній підтримці анонімного патрона[1] *здобув широку філософську, юридичну, медичну, природознавчу освіту і з юних років здійснював пізнавальні подорожі по Франції, Іспанії, Англії. Потрапивши у вир Семилітньої війни (1757—1763) воєнним хірургом і провівши кілька років на роботі в шпиталі воєнних інвалідів у Празі, він здобув значну медичну практику та водночас продовжував мандри по величезних просторах Європи, на цей раз вимушені — у складі армій, [redacted] яких йому доводилось служити. Це стало стимулом його природознавчих зацікавлень і досліджень. Саме наукові зацікавлення привели його у середині 60-х рр. у Каринтію (область Південної Австрії), відому гірничодобувними промислами. З 1773 р. він живе у Словенії. Тут, у Люблянському ліцеї, викладає природознавство, акушерію і хірургію, водночас вивчаючи гірничодобувну справу та досліджуючи Альпійські гори цього і навколишніх регіонів. Наслідком стала низка його наукових праць медичного, ботанічного, природознавчого характеру, публікованих у періодичних виданнях Австрії, Франції, Німеччини, Італії, Чехії і, зокрема, його фундаментальне чотиритомне дослідження Альп, що вийшло у Ляйпцігу в 1778—1780 рр. під назвою "Oryctographia Carniolica..." У цій праці вчений застосував системний підхід до вивчення Альп з фізіографічної, геологічної, ботанічної, етнографічної точок зору, завдяки чому його вважають основоположником різних галузей науки Словенії, Хорватії*

---

* У франкомовному звучанні прізвище вченого вимовляється АКÈ. В усіх українських джерелах, почавши із згадки Я. Головацького (див. посилання 10), його прізвище подається як Гакет. Дотримуємось цієї традиції.

[1] Тут і далі відомості про життя і діяльність Б. Гакета подаються за даними його автобіографії, написаної французькою мовою 1812 р. та опублікованої німецькою 1908 р. Див.: Hacguet's Autobiographie (Übersetzung) // Die Wahrheit: Kath[olisch] Halbmonatschrift.— 1908.— № 3.— S. 71—85. Український переклад автобіографії Б. Гакета, здійснений Х. Назаркевич, опублікований у Записках Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України (далі — Записки ЛНБ НАН України).— Вип. 5.— 1996.— С. 137—151.

та інших територій південних слов'ян[2]*. Уже на той час Б. Гакет перебував у тісних зв'язках з провідними вченими Європи, зокрема Карлом Лінneєм (1707—1778), Герхардом фон Світеном (1700—1772), Яном Скополі (1727—1788) та іншими; його знали далеко за межами Австрійської монархії.*

Добре пізнавши Чехію і південних слов'ян і вважаючи завершеною свою роботу над вивченням Південних Альп, у 1787 р. Б. Гакет з великою зацікавленістю прийняв запрошення на роботу у заснований цісарем Йосифом II 1784 р. Львівський університет в Галичині, яка не так давно, у 1772 р., підпала під владу Австрії унаслідок розбору польсько-шляхетської Річпосполитої. Володіючи кількома слов'янськими мовами, він не мав особливих труднощів з освоєнням мови населення Галичини, зокрема української та польської. І, як засвідчує А. Андрохович — дослідник так званого "Studium Ruthenum", тобто студій тодішньою українською мовою, запроваджених у Львівському університеті у 1787 р., свої лекції з акушерії і рільництва студентам-русинам Б. Гакет читав цією мовою або слов'янським "volapikom"[3]*.*

Наукове зацікавлення Б. Гакета Галичиною, зокрема Українськими Карпатами, було настільки великим, що вже у 1788 р. він почав їх вивчення і до 1795 р. здійснив кілька великих подорожей, описаних у його чотиритомній праці, виданій протягом 1790—1796 рр. у Нюрнберзі під назвою "Hacqnet's neuste physikalisch-politische Reisen in den Jahren 1788—1795 durch die Dacischen und Sarmatischen oder Nördlichen Karpathen". У ній, як і в попередній праці про Альпи, учений застосував комплексний метод дослідження величезних територій, на цей раз західноукраїнських земель, Північних Карпат і прилеглих до них територій Молдавії, Бесарабії, Семигороддя, а також південно-східних теренів Польщі і Польських та Словацьких Татр в геологічному, фізіографічному, природознавчому, історичному, етнографічному та інших аспектах. Що стосується українських територій, то вони описуються у всіх чотирьох томах праці, однак нерівномірно. Якщо у двох перших, де відображені подорожі 1788—1790 рр., українським землям присвячено лише окремі розділи, бо головною метою цих подорожей було вивчення Північної (Верхньої) Молдавії, Бесарабії і Семигороддя, то третій том (подорожі 1791—1793 рр.) повністю присвячений Українським Карпатам, Галичині (Червоній Русі) і Львову. Четвертий том (подорожі 1794—1795 рр.) починається з опису Західної Львівщини та Надсяння і завершується описом Західної Галичини (тодішня адміністративна територія від Сяну до Кракова) і Польських та Словацьких Татр.

Безумовно, що такий великий обсяг досліджень Б. Гакет міг здійснити не лише завдяки широкій освічености і досвідові мандрівника, здобутому у попередній період своєї діяльності, але й завдяки ретельній науковій підготовці до нових подорожей і досліджень. Це вимагало ґрун-

---

[2] Див.: Encyklopedija Jugoslavije.— Zagreb, 1958.— T. 3.— S. 645—646; Wester J. Baltazar Hacguet prvi rasiskovalec naših Alp.—Ljubljana, 1954.— 63 p.; La vita di Belsazar Hacquet e il suo viaggio a vela sulla sava da Lubiana a Semlin [...]. A cura di g. Pilleri e D. Mušič (S slovenskim prevodom).— [Triest.], 1994.— 118 p.

[3] Андрохович А. Львівське "Studium Ruthenum" // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі — Записки НТШ).— 1918.— Т. 136/137.— С. 43—44.

Бальтазар Гакет. Ґравюра Клементія Коля [redacted] портрета роботи Франца Ліндера. *1777 р.*

Бальтазар Гакет. Загальний вигляд Галича.
Літографія кінця XVIII ст.

Бальтазар Гакет. Хотин.
Загальний вигляд фортеці на березі Дністра з півночі:
1. Фортифікаційні укріплення; 2. Будинок паші; 3. Мечеть старого замку фортеці; 4. В'їзна вежа; 5. Вежа страчень; 6. Арсенал; 7. Мечеть старого замку; 8. Дерев'яна мечеть у фортеці; 9. Кошари яничарів; 10. Водяна запора.
Літографія. 1799 р.

Бальтазар Гакет. Селянин з Покуття.
Малюнок. 1791—1793 рр.

Бальтазар Гакет. Селянка з Покуття.
Малюнок. 1791—1793 рр.

Бальтазар Гакет. Міщанин ■ Надбужанщини.
Малюнок. 1791—1793 рр.

Бальтазар Гакет. Міщанка з Надбужанщини
Малюнок. 1791—1793 рр.

товного знайомства з усім обсягом відповідної наукової літератури, зокрема найновіших робіт про Галичину і в галузі карпатознавства, а також вироблення власних наукових гіпотез, які визначили б напрями досліджень та подорожніх маршрутів ученого.

Одною з найцікавіших і чи не вперше висловленою Б. Гакетом науковою гіпотезою, яку він обґрунтував при кінці першого тому та довів у наступних, була гіпотеза про тяглість соляних покладів і джерел вздовж усього Карпатського хребта — від Молдавії і Північної Буковини через Прикарпаття, Бойківщину — до знаменитої польської копальні солі у В'єлічці і соляних джерел Шлеська. Невипадково, почавши свої подорожі з Молдавії, куди подався через галицьке Поділля і Покуття, учений ще в 1788—1789 рр. двічі відвідав Північну Буковину і Гуцульщину, вперше тільки побіжно знайомлячись, а вдруге ґрунтовно вивчаючи соляні промисли біля Чернівців, а також у Кутах, Косові, Пістині, Уторопах, Яблуневі, Печеніжині, Делятині, біля Галича і Калуша та інші. Більші з них (у Косові, Печеніжині), за свідченням автора, продукували до десяти-дванадцяти тисяч центнерів солі на рік, у Делятині — до двадцяти, а із семи джерел в Уторопах можна було добувати до шістдесяти тисяч центнерів солі щорічно, та через брак збуту продукували менше. А взагалі, за статистичними даними Б. Гакета, соляні промисли приносили краєві солідні прибутки — до півтора мільйона золотих ринських щорічно лише за продаж солі за кордоном.

Безумовно, що, подорожуючи містами і селами згаданого реґіону, Б. Гакет не обмежувався дослідженням лише соляних промислів, а описував усе, що привертало його увагу як вченого і мандрівника, здебільшого висловлюючи свої критичні зауваження або ж поради щодо побаченого. На Поділлі він побував у містах Скалі, Заліщиках, Бучачі, Нижневі, Снятині та інших, ґрунтовно досліджуючи поклади кременю, необхідного для виробництва кресал. Тут увагу вченого привернули тяжкі умови сортування готових уже кресал (у Нижневі). Він залишив також свої спостереження і про тютюнові плантації під Чортковом та несправедливі умови прийому цієї сировини державними урядовцями. А Бучач справив на нього враження красою розташування і водночас повним запустінням і руїнами оборонних мурів, замку, кількох церков і костелів та єдиною уцілілою історичною спорудою — міською ратушею. У Снятині вчений відвідав головний на той час шпиталь цісарських військ цього реґіону і як медик відзначив відносно непогане лікування хворих і людяне ставлення медичного персоналу до них. У Заліщиках захоплювався неповторністю краєвиду міста. А Чернівці, як головний адміністративний центр Буковини і садиба православного єпископа, за свідченням Б. Гакета, були невеликим містечком, забудованим дерев'яними будинками, яке налічувало всього шість-сім тисяч мешканців з перевагою єврейського населення і вірмен. Розташована була у місті і невелика (до чотирьохсот чоловік) військова частина із старих, нездатних до польових дій військових, які, проте, як відзначав Б. Гакет, своїми мужніми діями зуміли відбити значно більший загін татар, що насував у той час з Галичини на Буковину. Серед прикарпатських міст як значніші Б. Гакет виділив Станиславів, Коломию і Галич — колишню столицю Галицького князівства, залишивши ряд свідчень і роздумів щодо їх вигляду, економічного стану та їхніх мешканців, зокрема євреїв, вірмен і караїмів. Під час цієї подорожі, повернувши з Прикарпаття на Північ, учений також відвідав і залишив

більш чи менш докладні описи таких міст, як Золочів, Броди, Зборів, Тернопіль та інші. Він досліджував поклади мармуру під Медухою і багаті сірчані джерела під Новосілками.

У третьому томі опис своїх мандрів Б. Гакет почав з Галича, зробивши невеликий екскурс в історію Галицько-Волинського князівства, колись незалежного і могутнього, згодом ослабленого монгольською навалою і завойованого шляхетською Польщею. Автор показав спустошливі наслідки її панування в Галичині, зокрема економічну і культурну відсталість краю, повну безправність його покріпаченого населення, коли за вбитого підданого можна було відбутись штрафом. "Zabiję cię na śmierć i zapłacę",— наводить автор типову для цього часу погрозу шляхтича кріпакові, що відображала традиційний польсько-шляхетський менталітет у Галичині. Після Галича, тогочасний вигляд якого вчений зафіксував не тільки письмово, але й графічно, він побував у містах Тлумачі і Тисмениці та описав їх і, перейшовши Прут, подався на гору Майдан, дослідив геологічні й ботанічні особливості цієї частини Карпат. Далі його маршрут пролягав через містечко Гвіздець на Кути, звідки починались його мандри по Гуцульщині. Зазначимо, що на відміну від мандрів по Поділлі, де він, подорожуючи сам, зазнав небезпечного збройного нападу, в горах учений перебував не сам, а з провідниками, про яких у праці є принагідні згадки як про двох або трьох добре озброєних "товаришів подорожі". Ким вони були? Місцевими жителями Карпат, постійними чи тимчасовими учасниками його експедицій, чи, може, студентами університету, яким він викладав природознавство? Важко сказати, однак це, безумовно, були люди, які добре знали Карпатські гори, ріки, перевали й полонини, шляхи і стежки в сусідні краї, у товаристві яких вчений почував себе безпечно і впевнено, хоч йому самому не бракувало досвіду і хоробрости, необхідних для мандрів по невідомих територіях.

Тепер Гуцульщині Б. Гакет приділив особливу увагу, спочатку побувавши на Писаному камені, а згодом подавшись до джерел Білого Черемоша і гірського хребта, що межував з Буковиною і Закарпаттям. Тут чи не вперше він описав гору Руську з гірським озером Чурєп (так у тексті), залишивши також їх графічне зображення. Таких зображень, що стосуються Гуцульщини й Галичини, у книзі більше — від рідкісного зображення гуцульського танцю "Гайдука", схематичного рисунка у розрізі Ямнинського (Яблунівського) перевалу і кількох малюнків кристаликів карпатських порід (у збільшенні) до гравюри тодішнього вигляду столичного галицького міста Львова. Засвідчуючи багатогранність наукових зацікавлень ученого і багатопрофільність здійснюваних ним досліджень даної території, згадані малюнки, виконані у формі графічних віньєток до окремих розділів праці, були чудовим ілюстративним матеріалом до тексту книги.*

Крім опису фізіографії, геологічної будови та особливостей рослинного світу згаданих уже регіонів Гуцульщини, Б. Гакет ширше зупи-

---

* На основі виданої уже після смерті Б. Гакета і названої нижче (див. посилання 6) його праці про південних слов'ян, де на титульній сторінці зазначено, що вона проілюстрована як малюнками Б. Гакета, так і інших авторів, можна припустити, що ілюстрації до своєї карпатознавчої праці (чи принаймні частину з них) виконував сам Б. Гакет. Однак питання про те, котрі в них, а чи, можливо, усі належали Б. Гакету, потребує окремого дослідження, зокрема на основі порівняльного аналізу з ілюстративним матеріалом попередніх, прижиттєвих видань ученого. Бо і різножанровість, і різностилевість ілюстрацій до його карпатознавчої

нився на дослідженні її наймогутнішого гірського масиву — Чорногори, що з точки зору історії карпатознавства, безумовно, й досі не втратило свого значення. Так само значний науковий інтерес становлять його описи життя, побуту й характеру гуцулів. Зокрема, учений звернув увагу на розкиданість гуцульських осель по горах, що, на його думку, засвідчувало мужність і пристосованість їх мешканців до життя ■ горах, уміння протистояти небезпекам цього життя й боронити не тільки свій набуток, але й волю і честь. Невипадково, зазначав дослідник, гуцул досконало володів своєю типовою зброєю — крісом і топірцем, з якими не розлучався навіть у церкві і під час сну, тримаючи їх завжди напоготові. Дещо довше зупинившись для перепочинку в селі Хорошеві біля гори Руської та згодом у неназваному ним селі по дорозі на Чорногору, Б. Гакет пильніше приглянувся до житла, їжі та, зокрема, одягу гуцулів — чоловічого, жіночого й дівочого, відзначивши його барвистість і красу та зафіксувавши місцеві назви окремих його частин, як, наприклад, оп'єнка, намітка і кіска (головний убір жінок та прикраса дівчат) тощо. До речі, назви одягу, речей побуту, житла, а також назви гір, рік, полонин, перевалів, міст, сіл і містечок у цьому та інших розділах книжки автор фіксував здебільшого в українськомовному, часто діалектному, або ж польськомовному звучанні, виділяючи їх латинським шрифтом, на відміну від готики, якою надруковано текст праці. З цього погляду твір Б. Гакета може служити джерелом для дослідження мови населення Українських Карпат і Галичини кінця XVIII ст. Звернув учений увагу й на велику кількість коралів з дукачами, які носили гуцулки і які свідчили про рівень їх достатку. Залишив автор й досить докладний опис весілля — від небаченого ним раніше звичаю виготовлення і прибирання короваю та весільного деревця до обряду одруження молодих у церкві, їх одягу, скромного весільного почастунку і бурхливих гуцульських танців. Особливе враження своєю відчайдушністю справив на нього згаданий "гайдук", під час якого чоловіки, виконуючи присюди, з розмахом підкидали вгору свої гострі топірці і, піднімаючись, ловили їх буквально над головами своїх партнерок. Не завжди, як зазначає автор, танець закінчувався щасливо, були й смертельні випадки, зокрема, коли гуцули на весіллі перебирали міру в алкоголі. Незважаючи на деякі описані в гумористичному тоні пригоди, яких автор зазнав і на згаданому весіллі, і під час дальших мандрів на Чорногору, а також на випадки забобонности й неприхильного ставлення гуцулів до мандрівників, що було пов'язано з масовим на той час захворюванням і падежем худоби в горах, у кінці розділу вчений написав багато добрих слів про Гуцульщину. Він назвав гуцулів найбільш типовими мешканцями Українських Карпат, гордими, гостинними і запальними, силу і здоров'я яким за-

---

праці, які помітні навіть неспеціалістові, провокуючи думку про їх різноавторство, могли бути наперед заданими — відповідно до суто наукового або мистецького призначення тої чи іншої ілюстрації. Унаслідок цього в першому випадку подаються лише схематичні графічні зарисовки (гори Руської, Ямнинського перевалу, гніздилища бобрів у лісовому потоці поблизу села Родатичів на Львівщині та інше), ■ в другому — складніші, сповнені історичної та етнографічної інформації твори (зображення тогочасного Галича і Львова, гуцульського танцю "Гайдука", акварельні замальовки етнографічних типів галичан тощо). В іншому випадку слід би вважати, що ученого в його подорожах супроводжували художники.

безпечувала їхня працьовитість і простий спосіб харчування, а правові норми життя — їхні топірці.

У двох наступних розділах третього тому описані подорожі Б. Гакета по Бойківщині, частково Закарпатті та Лемківщині. Складні маршрути цих подорожей захоплюють не тільки витривалістю автора як мандрівника, але й його невтомністю як дослідника. Щоправда, на відміну від попереднього, у цих розділах майже не знаходимо екскурсів в історію краю або ж яскравих замальовок етнографічного характеру, натомість у них розкривається природознавчий і соціологічно-статистичний зміст обстежень ученим досліджуваного регіону, його компетентність як геолога, хіміка, медика, фахівця гірничодобувної справи. Зокрема, заслуговує на увагу дослідження ним геологічної будови нафтоносних теренів поблизу Мізуня (Долина?), а також його спостереження, що джерела нафти, свідченням яких є проступання з глибин землі специфічної маслянистої рідини, здавна відомої людям як "скельна олія", здебільшого сусідують з покладами солі. На це автор звертає увагу і під час подальших своїх подорожей. Розмірковуючи над проблемою виникнення нафти і наводячи відомі вже тоді гіпотези про рослинний або тваринний характер її походження, учений, однак, не приєднується до жодної з них, шукаючи власної розв'язки питання шляхом аналізу хімічного складу нафти. Чи не було це істотним кроком до гіпотези про виникнення нафти унаслідок геологічних процесів у надрах землі? Можливо. Однак про це компетентне слово мали б сказати спеціалісти. Так само, як належної оцінки вимагають зафіксовані Гакетом результати сотень здійснених ним аналізів і проб ґрунтів, мінеральних джерел, зокрема джерел Трускавця і питної води цього реґіону, а також його спостереження за станом здоров'я місцевого населення і лікарські поради, якими вчений намагався допомогти хворим у місцях масового поширення венеричних захворювань тощо.

Багато уваги Б. Гакет приділяв залізодобувним рудням Бойківщини. Найбільші з них він зустрів і обстежив у Мізуні, Скольому, Смольній, Довгому, Кропивнику, де добуту породу переробляли на залізо або найнеобхідніші предмети побуту та господарських знарядь. Критикуючи низький рівень експлуатації копалень у Мізуні і Скольому, вчений виділив як добре організовану роботу шахт у Смольній, якою керував єдиний на всю Галичину, за його словами, фахівець з гірничої справи Майтнер. Відзначив дослідник також високу продуктивність копалень у Довгому (нині Дрогобицький район), де виробляли до двох-трьох тисяч центнерів заліза на рік, висловивши при цьому ряд міркувань щодо підвищення рентабельности промислів у реґіоні в цілому та поліпшення державного управління ними.*

Далі його маршрут пролягав горами Бойківщини на Турку, Бориню і Стрілки, звідки він подався на південь, відвідавши в Українському Закарпатті село Поляну і містечко Бердіїв, відоме своїми цілющими мінеральними джерелами. Підтвердивши методом хімічного аналізу високі лікувальні властивості цих джерел і відзначивши велику кількість туристів, що прибували сюди для лікування, учений висловив критичні

* Матеріали цієї частини праці Б. Гакета використані в дослідженні І. Карпинця "Галицькі залізні гути та їх продукція в 1772—1848 рр. // Записки НТШ.— 1937.— Т. 154.— С. 141—182.

зауваження стосовно санітарного стану місцевости та її непристосованости як курорту. Повертаючись у Галичину, він затримувався у Дуклі, Диневі і Перемишлі — давній столиці руських князів, зведеній до рівня містечка, примітного лише тим, що було садибою двох єпископів — римо- і греко-католицького. Побувавши, крім Перемишля, у Сяноку, Ліску, Кросні та інших містах за Сяном, мандрівник повернув на Схід, відвідавши Стару Сіль, де [redacted] той час виробляли до тридцяти шести тисяч топок солі на рік (по сто сорок фунтів кожна), а також Самбір і Нагуєвичі. У Нагуєвичах спостерігав за примітивним видобутком нафтової ропи, яка збиралася у невеликих копанках і яку продавали по п'ять крейцарів за кварту. Вживали її для побутових потреб, а також лікування худоби [redacted] час пошестей карбункула. Про це зазначав Б. Гакет ще [redacted] своїх описах Гуцульщини. В Дрогобичі, Стебнику і Сільці досліджував він соляні жупи, вказавши, що дохід за сіль з Дрогобича і Старої Солі становив більше ста сімдесяти тисяч золотих ринських на рік. Порадами щодо поліпшення роботи соляних промислів Підкарпаття, соляної політики держави [redacted] цілому і коротким повідомленням про повернення до Львова через Щирець завершив автор опис своїх подорожей по Бойківщині.

Львів і Львівщина — основна тема останнього розділу третього тому праці Б. Гакета. Тут автор основну увагу приділив аналізові суспільно-політичних і національних відносин у Львові та Галичині, лише коротко зупиняючись на їх природних і географічних характеристиках. Писав він цей розділ як учений і громадянин Львова, [redacted] якому прожив уже кілька років і дійсність якого не переставала вражати і хвилювати його своєю неповторністю і водночас невідповідністю рівневі культури, освіти, побуту, державно-адміністративного управління відомих йому європейських міст. Причин цього автор шукав як [redacted] історичній долі Львова і Галичини, суспільній та історичній ролі окремих національних груп їх населення, так і в особливостях колонізаційної політики Австрійської монархії на цих землях. Не всі його міркування й судження стосовно цього були науково виваженими, деякі обумовлювались особливостями характеру вченого, відомого своєю безкомпромісністю й бурхливим реагуванням на неґативні з його точки зору прояви дійсности й життєвої поведінки людей. І все ж вони репрезентували певний напрям наукового світогляду вчених Львова кінця XVIII ст.

Згадавши про заснування Львова князем Данилом Галицьким і про відому етимологію назви міста, автор досить докладно описав його тогочасний вигляд, який, як сказано, зафіксував також на маловідомому нині графічному рисунку. Львів за часів Б. Гакета був ще обведений оборонними мурами і валами. Над його середмістям, яке, за даними вченого, налічувало триста двадцять два кам'яні будинки, знімались вежі ратуші, багатьох костелів і церков. До 1772 р. у Львові їх було понад сімдесят, а після реформ цісаря Йосифа II залишилось двадцять. З них п'ять у середині міста, а інші на його передмістях — Жовківському, Галицькому, Краківському і Бродівському, які своїми численними дерев'яними будинками (понад три тисячі), палацами, садами, полями й огородами простягались до навколишніх горбів. На найвищому з них височіли руїни княжого замку, на іншому — монументальні споруди церкви святого Юра й садиби греко-католицького єпископа. Чис-

ленні будівлі ліквідованих монастирів були пристосовані під державні та освітні установи, військові кошари, міські склади тощо.

Феноменом природно-географічного розташування Львова Б. Гакет вважав відсутність у його околиці великої ріки, що разом із швидким винищуванням навколишніх лісів, а отже, й заниканням джерел питної води створювало загрозу його майбутньому розвиткові. Існуючу вже тоді ідею побудови штучного каналу з метою приведення під Львів Дністра або іншої великої ріки учений вважав нездійсненною. Насамперед через те, що місто розташоване вище від водойм цих рік, а також з огляду на характер самої геологічної структури даної території і відсутність належного будівельного матеріалу.

Населення Львова, за статистичними даними Б. Гакета, налічувало понад сорок тисяч мешканців, з них по п'ятнадцять тисяч українців (русинів), поляків і євреїв; шість відсотків від усього населення становили німці, а радше німецькомовне населення, оскільки вчений не виділяв з цього числа корінних мешканців Львова німецького походження і новоприбулих у Галичину після 1772 р. представників австрійської державної адміністрації, діячів церкви, культури і науки тощо. Проживали у Львові й вірмени, чехи та представники інших національностей.

Після короткої характеристики релігійних конфесій у Львові, зокрема релігійних громад і церковної влади римо- і греко-католицького та юдейського віросповідання, вірменської і протестантської церков, з яких найбільшої похвали, на думку вченого, заслуговували вірменська та греко-католицька громади, Б. Гакет основну увагу зосередив на аналізі суспільно-політичної ролі основних із згаданих груп населення Львова та Галичини в цілому. Характерно, що тут автор дотримувався чіткого класового підходу, виділяючи у кожній із груп різні класові верстви і прошарки. Найгостріше класове розшарування він відзначив, характеризуючи польське і єврейське населення. У першому випадку класовій нетерпимості і паразитизмові існування, легковажній життєвій поведінці і національній зарозумілості польської аристократії і шляхти вчений протиставляв позитивні якості польського народу, насамперед працьовитість і високу національну гідність польських селян. Шляхті у своєму творі вчений неодноразово дорікав і за історичні кривди, завдані українському народові, насамперед загарбання нею його земель, нищення культурних надбань, жорстокий соціальний гніт. Він засвідчував і численні страти на львівських горбах учасників гайдамацького повстання, значна кількість яких у його часи ще перебувала у львівських в'язницях. Насамперед з неґативною оцінкою вченим поведінки польсько-шляхетської студентської молоді, а також консервативних методів педагогічної діяльности професури Львівського університету пов'язана Гакетова критика цієї освітньої установи. Він наголошував на легковажному ставленні студентів шляхетського походження до університетських студій через потурання моді бути "вічним" студентом, у зв'язку з чим, за його даними, з півтори тисячі абітурієнтів університету справжніми спеціалістами ставали не більше п'ятдесяти. Критика Б. Гакетом рідної "altae matris" зумовлю-*

* Ця цифра не стосувалася студентів згадуваного "Studium Ruthenum", які, за дослідженням А. Андроховича, закінчували університет майже стовідсотково.

валася й іншими особливостями його суспільно-політичних поглядів, а саме його проавстрійськими і промонархічними переконаннями, керуючись якими, він вказував на збитковість фінансування університету й освіти в Галичині. Витрати понад дев'яносто тисяч гульденів щорічно лише на оплату професури університету, учителів гімназій і народних шкіл Галичини, за Б. Гакетом, набагато перевищували відповідну частку державного прибутку з оподаткування населення краю.

Серед мешканців Львова, як і інших міст Галичини, за свідченням ученого, домінуючу роль в економічному розвитку відігравало єврейське населення. Причину цього автор намагався пояснити в історичному екскурсі про походження галицьких євреїв, які з'явились на цих землях унаслідок їх масових переслідувань і експропріації у країнах Західної Європи і динамічного розселення на території колишньої Річпосполитої головно завдяки протекціонізмові шляхетської верхівки, зацікавленої у їх фінансових і економічних послугах. За цих умов євреї заполонили не тільки галицьку торгівлю, але й оренду шляхетських маєтків, сільських корчм тощо, ставши знаряддям нещадної експлуатації закріпаченого селянства та міського населення і здобувши завдяки цьому великі капітали. Тривке фінансове та економічне становище євреї зберегли й після приєднання Галичини до Австрійської монархії. Прибутки найбагатших з них, за Б. Гакетом, налічували мільйони; їм належали найкращі будинки і дільниці міст, вони були фінансовими посередниками між Віденською метрополією і провінцією. Свої експлуататорські функції як наглядачів і економів панських маєтків, крамарів, корчмарів, фінансових ділків здійснювали і представники середньої верстви галицького єврейства, діяльність якої учений піддавав найгострішій критиці. А найбіднішим представникам цього народу, неспроможним забезпечити своє існування, автор, усупереч гуманістичній спрямованості свого світогляду, відмовляв у праві на продовження цього існування. В рамках висунутої ним програми поліпшення економічного становища Галичини він підтримав ідею обмеження популяції єврейського населення і поступової його християнізації.

Визначення суспільної ролі німецькомовного населення у Львові і взагалі Галичині у праці Б. Гакета пов'язане головно з висвітленням колонізаційної політики Австрійської монархії, а радше — більш чи менш гострою критикою як окремих вад цієї політики, так і основних принципів її реалізації. З виявами цієї критики зустрічаємось на протязі усієї праці вченого, який ще у першому томі, описуючи велику новозбудовану, але вже напівопустілу німецьку колонію під Калушем і вказуючи на економічну збитковість таких поселень, що на той час коштували державі вже понад два мільйони золотих ринських, засудив сам принцип насильного вербування для переселення в Галичину людей, схильних до легкого способу життя і наживи за кошт держави, морально нестійких і безвідповідальних. Однак, як згодом неодноразово констатував Б. Гакет, саме переселенці зі згаданими моральними якостями переважали серед німецькомовного населення Галичини, у тому числі й у Львові, де вони проживали найбільш компактною групою. Добившись посад різних рівнів головно завдяки обману або протекціонізму, вони здебільшого не відповідали своїм призначенням і були неспроможні здійснювати державну, а тим більше реформаторську політику

Йосифа II. Цупко тримаючись за здобуті більш чи менш почесні і платні становища в керуванні та управлінні, вони не дбали не тільки про долю краю, але й про власний культурний та освітній рівень, основну увагу звертаючи на зовнішні прояви своєї влади, зовнішній лоск побуту, розтринькуючи власні, а часто й державні кошти на дороге вбрання, домашню обстановку, проводячи час у галасливому застіллі або розважаючись у низькопробних культурних закладах. Тут нічого не допомагали численні комісії з метрополії, оскільки, на думку вченого, необхідно було міняти саму систему добору кадрів і державного управління краєм у цілому, створити програму, розраховану не тільки на справне функціонування державних структур у Галичині в майбутньому, але й на благо її населення та сприйняття ним цього устрою, ідей і цілей монархії.

Характерно, що таку принципову критику як окремих проявів австрійської колонізації в Галичині, так і основних її засад Б. Гакет проводив, незважаючи на свою прив'язаність, навіть вірнопідданство Австрійській монархії. З автобіографії ученого відомо, що він був особисто знайомий з високими особами Віденського двору, зокрема цісарем Йосифом II (1741—1790), якого він гостив у своїй домівці в Люблянi ще 1774 р., оскільки цісар зацікавився його працями в галузі гірничодобувної справи. Був знайомий і з сестрою Йосифа II ерцгерцогинею Марією-Анною (1738—1789), відомою своєю науковою, зокрема мінералогічною освіченістю.

Важко сказати, чи з Австрійським двором Б. Гакета в'язали якісь інші, крім наукових, взаємини і зобов'язання. Та слід думати, що, очевидно, з власної ініціативи та допитливости, досліджуючи природні ресурси і багатства Альп і південної Слов'янщини, згодом Карпат і Галичини, вчений звертав особливу увагу на спосіб і стан їх експлуатації, рентабельність чи нерентабельність використання, виступав з практичними порадами щодо їх наукової розробки з метою збільшення прибутків держави та водночас поліпшення життя самих виробників. Так само, очевидно, керуючись добрими намірами, він накреслив власну програму поліпшення колонізаційної політики та державного управління в Галичині, внаслідок якої починає саме третій том своєї праці. Тут учений на перше місце ставить необхідність реформування освіти, щоб піднести освітній рівень населення краю і сприяти його розвиткові. Він також радить докорінно змінити судочинство в Галичині з метою підвищення довіри населення до держави. Ще одна порада Б. Гакета, а саме запровадження в Галичині обов'язкового квартирування військ серед населення начебто з цивілізаційною місією, ніяк не в'яжеться з просвітницьким характером його світогляду й діяльности, як не в'яжуться з ними й згадані вище жорсткі пункти цієї програми, що стосувалися галицьких євреїв.

Що ж, Б. Гакет як вчений і людина мав свої достойності й хиби, уподобання і симпатії, відповідні його світоглядові і часові, у якому жив. Не будемо його ідеалізувати, не будемо й судити. Але віддамо йому належне за те, що він зробив для розвитку науки й культури нашого краю, де прожив майже двадцять років, вивчаючи його за найвищими на той час науковими критеріями і, як чужинець, проявляючи

високі зразки лояльности до українського народу, його історії, культури [redacted] минулому і сучасному.

Показовим з цього погляду був і внесок Б. Гакета у вивчення Львівщини під час двох його подорожей — короткочасної у 1793 р., описом якої він завершив третій том своєї праці, і довшої, 1794 р., описаної на початку четвертого тому. Маршрут першої з них починався з Винників під Львовом, де автор докладно обстежив відому вже тоді тютюнову фабрику, яка приносила монархії понад сто тисяч золотих ринських прибутку щорічно, вказавши на тяжкі умови праці робітників і вади державної тютюнової політики загалом. Через Бусък учений пішов на Сокаль, в околицях якого на ріці Буг досліджував одне з останніх у Галичині місце, де гніздилися бобри, описав вигляд цих тварин і особливості їх річкового існування, добившись згодом державної заборони на їх полювання і винищування. Мандруючи на Захід, дійшов аж до містечка Замостя, яке привернуло його увагу добре збереженими історичними спорудами, впорядкованістю і чистотою. По дорозі до Львова зупинявся у Раві (Руській), розташованій серед великих лісових масивів, а також у Жовкві, де оглядав запустілий замок — колишню резиденцію польського короля Яна Собєського. У Мокротині зацікавився великими плантаціями рабарбару, вирощуваного для медичної промисловости, відзначив дискримінаційне ставлення державних чиновників до виробників цієї рідкісної на той час сировини.

Об'єктом досліджень ученого під час другої подорожі були головно відомі лікувальні місцевості Львівщини — Шкло і Любінь. Захоплюючись чудовими околицями і чистотою невеликого села Шкла, Б. Гакет з притаманною йому прискіпливістю вивчав хімічний склад наявних тут сірко-водневих джерел для уточнення їх лікувальних властивостей, вказав на доволі пристойні умови лікування хворих у невеликому закладі, куди приїздили переважно військові. На противагу Шклу, Любінь з його примітивними й антисанітарними умовами грязелікування справив на вченого наскрізь неґативне враження. Він дорікав його власникові за брак ініціативи в поліпшенні роботи цього закладу і байдуже ставлення до хворих. Під час цієї подорожі автор відвідав також Янів і село Родатичі, описавши ще одне гніздилище бобрів поблизу нього, а також Краковець і Немирів. Далі його мандрівка пролягла на Захід. А своє обстеження Галичини він закінчив своєрідним мікродослідженням етимології назви "Червона Русь" як синоніма назви тодішньої Східної Галичини. Посилаючись на працю польського хроніста Мартина Кромера 1668 р., де, на його погляд, уперше вжито цю назву[4]*, і опонуючи тим ученим, які цю назву пов'язували з начебто характерною для Галичини комахою червцем, використовуваною як барвник червені, Б. Гакет висунув власну гіпотезу цієї назви. На його погляд, червонасто-пурпурового кольору [redacted] Галичині набували її могутні чагарники під час весняного квітування, а пізнім літом і восени — стиглі ягоди масово розповсюджених тут кущів калини. Саме це насамперед впадало в око кожному, кому доводилось мандрувати Галичиною, і саме за цією оз-*

[4] На думку М. Фасмера, назву "Червона Русь" (Rossia rossa) вперше вжив, можливо, Фра Mauro (XV ст.). Див.: Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / Пер. с нем. [redacted] дополн. О. Н. Трубачева.— Т. IV (Т-Ящур).— М., 1973.— С. 335.

накою, як твердив учений, прибулі з Києва, Поділля та інших частин України західну частину Русі називали Червоною. А згаданої комахи червця, за свідченням Б. Гакета, йому в Галичині не доводилось зустрічати, уперше він побачив її лише біля Любачева на Засянні[5]*. Останнім штрихом Гакетового дослідження Галичини був його опис одягу галичан (у тексті — червоноросів), здійснений з притаманною йому спостережливістю і збереженням місцевих назв. Отже, галичанин поверх високо підстриженого волосся на голові носив високу фетрову з хутряною облямівкою шапку (у тексті — czapka). Його одяг складався із сорочки, ногавиць і шкіряних чобіт. Поверх сорочки одягав довгий кабат, який ще мав назву кафтан, на це голубий шубан (жупан?), а зимою кожух. Підперезувався одяг шкіряним поясом або поясом з червоної тканини (у тексті Rothe Binde, можливо, це крайка?). Селяни носили одяг з білого льняного полотна. Жінки голову покривали складно пов'язаною білою наміткою з червоною вишивкою по краях (у тексті — białogłowa, zawicie), дівчата носили довгі коси з багатьма стьожками або тонку чорну пов'язку — чільце (у тексті — czulko), прикрашене квітами. Автор відзначає ще такі частини жіночого одягу, як корсет, спідниця, запаска, голубий або зелений жупан, червоні коралі, шкіряні чоботи і знову ж таки червоний пояс (крайка?), який носили поверх одягу. Наскільки великого значення автор надавав своїм етнографічним спостереженням, зокрема відтворенню типів населення Галичини та їх одягу, засвідчує те, що до третього тому він додав кольорові ілюстрації з зображенням типів та одягу покутянина і покутянки, галичанина і галичанки (червоноросів) та галицьких єврея і єврейки. Разом із згаданими вище графічними віньєтками і доданою до тому картою розташування залізних гут Бойківщини ці ілюстрації досі зберігають вартість автентичного документа і джерела наукової інформації краєзнавчого характеру.*

Незважаючи на те, що Б. Гакет дуже багато зробив для вивчення Карпат і Галичини, а його наукові праці набули широкого розголосу [redacted] Західній Європі, [redacted] Україні він залишався маловідомим майже до кінця минулого століття. Можливо, причиною цього було те, що [redacted] 1805 р. унаслідок наполеонівських війн Львівський університет було перенесено до Кракова, де він функціонував до 1817 р. У Краків разом із зібраною у Карпатах цінною геологічною колекцією** і власною бібліотекою змушений був переїхати і Б. Гакет, через що назавжди перервались його*

[redacted] В дослідженні етимології назви "Червона Русь" чи не найбільш вірогідними є аргументи, наведені в згаданій праці М. Фасмера. Вчений виводить її від назви давньоруського міста Червен, розташованого [redacted] заході Галичини — на порубіжжі [redacted] Польщею (біля Грубешова). Спочатку назва поширилась [redacted] ряд галицьких міст (Червенські городи), [redacted] згодом [redacted] всю територію Галичини, Поділля і Волині. Див.: Фасмер М. Этимологический словарь...— С. 335.

* Відомості про Б. Гакета [redacted] додатком бібліографії знаходимо в усіх визначних західноєвропейських енциклопедіях, почавши з бібліографічних словників кінця XVIII ст.— Г. Х. Гамбергера (Т. 3.— 5-те вид.— Лємго, 1797) і К. Вурцбаха (Т. 7.— Відень, 1861). У 1913 р. в Ляйпцігу вийшла друком дисертаційна праця німецького вченого Георга Якоба "Belsazar Hacguet und die Erforschung des Ostalpen u. Karpathen". У 1930 р. у Мюнхені він видав збірник "Belsazar Hacguet. Leben und Werke", що містив нарис про вченого, кілька його праць про Південні Альпи, а також його "Автобіографію" мовою оригіналу і майже повну бібліографію його праць.

** Ця колекція стала згодом основою для створення геологічного музею цього університету.

зв'язки зі Львовом, його університетом і "Руськими студіями" як ймовірним носієм серед тодішнього українського студентства й інтеліґенції традицій Б. Гакета — професора, вченого, дослідника Карпат і Галичини. Насправді таким носієм ці студії не могли стати і не стали, бо після 1805 р., власне, припинили своє існування: з поверненням університету до Львова викладів українською мовою тут вже не було відновлено. Мешкаючи у Кракові, Б. Гакет ще деякий час завідував кафедрою хімії, ботаніки та природознавства, але 1810 р. закінчив свою науково-педагогічну кар'єру. На знак протесту проти зайняття цього міста прихильними Наполеонові (ворогові Габсбурґів) військами Саксонії і Польського королівства він подав у відставку і переїхав до Відня. Тут ще деякий час займався науковою діяльністю, розсилаючи у різні видавництва свої розвідки слов'янознавчого характеру. Це були праці останнього періоду його життя. Зібрання цих праць, про яке він мріяв, йому так і не довелося побачити[6]. Розчарований життям, майже у повній самотності, учений помер 10 січня 1815 р. у Відні, де й похований.

Ще однією причиною припізненого інтересу до Б. Гакета в Галичині могла бути і його непопулярність серед польської професури як Львівського, так і згодом Краківського університетів, пов'язана із згаданою вище принциповою, часто безкомпромісною поведінкою і ставленням Б. Гакета до політики польської шляхти на цих землях, а також його толерантним відношенням до історії Галичини та українського народу як її автохтона.

Поки що не вдалося знайти матеріали про Б. Гакета в українських наукових джерелах 20—50-х рр. XIX ст. З його працями не були знайомі і члени "Руської трійці" — М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький. У творі останнього "Подорож по Галицько-Угорській Русі" немає згадки про карпатознавчі праці і мандрівки цього ученого. Як свідчить рукописний каталог бібліотеки Наукового закладу ім. Оссолінських у Львові, читачами якої були і члени "Руської трійці", до середини XIX ст. у цій бібліотеці твори Б. Гакета не значились. Щойно 1847 р. у наукових записках цього закладу в огляді природознавчих збірок Галичини, зробленому Вінцентом Полем, з'явився невеликий нарис про Б. Гакета з додатком бібліографії його найважливіших праць про Карпати, Галичину[7]. Однак автор опису цю одвічну українську землю вважав польською і відповідно праці Б. Гакета — внеском у польську науку. Таке трактування Б. Гакета, його праць залишалося традиційним і для всіх наступних поколінь польських учених від К. Естрайхера, С. Шнір-Пепловського, авторів виданої 1894 р. історії Львівського університету А. Фінкеля і С. Старжинського до К. Маслянкевича — автора статті

---

6 Після смерті Б. Гакета у Парижі 1815 р. вийшла його праця про південних слов'ян "L'Illyrie et la Dalmatie [...]", а в 1816 р. заходами вчених-краєзнавців у Будапешті її переклад німецькою мовою. Див.: Miniaturgemälde aus der Länder und Völkerkunde... Illyrijen und Dalmatien... und ihren Nachbarn (aus dem französischen nach Hacguet).— Petsch, 1816.— T. 1.— 171 s.; T. 2.— 136 s.

7 Pol W. Museum natury we Lwowie. II. Historyczna wiadomość nauk przyrodzonych w prowincji naszej. Obraz naukowych podróży i zbiorów // Biblioteka Naukowego zakładu im. Ossolińskich.— 1847.— Zesz. I.— S. 446—448.

про Б. Гакета у VIII томі (39 зошит) Польського біографічного словника, що вийшов порівняно недавно, у 1960 р. Більше того, як і С. Шнір-Пепловський у своєму доволі докладному викладі змісту праці Б. Гакета про Карпати і творів про подорожі в Галичину інших іноземних авторів, опублікованому в 1895 р.[8]*, польські дослідники ігнорували закладену в цих творах інформацію про український народ як автохтона Галичини, про багатовікове поневолення цієї землі Польщею. Зокрема С. Шнір-Пепловський здебільшого іронізував над політичними поглядами Б. Гакета. Навіть достовірне свідчення ученого про жорстокі страчування гайдамаків чи не на всіх львівських горбах збував він іронічною реплікою про те, що для цього вистачало однієї гори страчень, де львівський кат та його пахолки повністю справлялися з вішанням до тридцяти гайдамаків щоденно*[9].

З українських учених чи не першим згадав Б. Гакета Я. Головацький у своїй праці 1865 р. про перший літературно-науковий рух українців у Галичині в кінці XVIII ст.[10]*, де Б. Гакет лише названий серед інших професорів "Studium Ruthenum". Згодом, аж у "Зорі" за 1880 р., у невеликій замітці "Німці о руських танцях" була подана інформація про працю Б. Гакета і мовою оригіналу цитувався згадуваний уже його захоплюючий опис "Гайдука"*[11]*. Важко сказати, чому непідписаний автор замітки обмежився лише цим описом, залишивши поза увагою увесь інший багатющий матеріал книги. Можливо, часопис мав на увазі подати згодом ширшу розповідь про неї, та чомусь цього не зробив. Як не зробив цього і рецензент згаданої праці С. Шнір-Пепловського у "Записках Наукового товариства імені Шевченка", який виступив під криптонімом М. П. (можливо, М. Павлик)*[12]*. Вказавши на тенденційність наукової концепції праці польського вченого і обіцявши зробити окремий, глибший аналіз карпатознавчого твору Б. Гакета, рецензент усе ж не здійснив цього задуму. Можливо, це було пов'язано із двоякою оцінкою твору Б. Гакета І. Франком. Якщо у своєму огляді краєзнавчої літератури про Галичину він сказав, що це "дуже цінна праця"*[13]*, то в іншій написаній цього ж року статті "Ukraina irredenta" відніс її до робіт проавстрійського й промонархічного спрямування, автори яких із зневагою ставились до слов'янських народів як менш цивілізованих порівняно з народами Західної Європи*[14].

З думками про невідповідність рівня культури, освіти, побуту й життя слов'ян рівневі інших більш розвинутих народів Європи, як

---

[8] Див.: Schnür-Pepłowski St. Galiciana (1778—1812) // Przewodnik naukowy i literacki.— 1895.— T. XXIII.— Zesz. X.— S. 949—956; Zesz. XI.— S. 1042—1052; Zesz. XII.— S. 1149—1179.

[9] Ibid.— 1895.— T. XXIII.— Zesz. X.— S. 949—956, Zesz. XI.— S. 1042—1052; Zesz. XII.— S. 1171.

[10] Головацкий Я. О первом литературно-умственном движении русинов в Галиции со времен австрийского владения в той земле... // Науковый сборник, издаваемый Галицко-русской Матицей.— Львов, 1865.— Вып. 2.— С. 78.

[11] Див.: Зоря.— 1880.— № 24.— С. 319—320.

[12] Див.: Записки НТШ.— 1897.— Т. 18.— Кн. IV.— С. 30 (бібліографія).

[13] Франко І. Галицьке краєзнавство // Франко І. Зібрання творів: У 50 т.— К., 1980.— Т. 46.— Кн. 2.— С. 117.

[14] Франко І. Ukraina irredenta // Вибір прав України.— К., 1991.— С. 61.

уже згадувалось, у працях Б. Гакета, як і його листуванні, і справді неодноразово зустрічаємось. Однак у цих випадках учений керувався не якимись дискримінаційними ідейними концепціями висвітлення життя слов'ян, а прагненням до об'єктивного зображення здебільшого складних реалій цього життя. Крім того, він піддавав гострій критиці й саму колонізаційну політику Австрійської монархії. А втім, у той час І. Франкові, очевидно, були невідомі опубліковані згодом матеріали біографічного характеру, зокрема листи Б. Гакета до барона Карла Еренберта фон Молле (1760—1838), де його критика як самих інститутів державної і релігійної влади, а також цензури була ще гострішою і де ці інститути називались непереборним гальмом розвитку науки, техніки, духовного життя народів, що заселяли монархію, у тому числі й слов'янських[15].

У 20—40-х рр. нашого століття про карпатознавчі праці Б. Гакета і його роль у розвитку наукових знань в Галичині з'явилось ряд матеріалів інших українських дослідників. Крім згаданої уже праці А. Андроховича, невеликим нарисом про вченого супроводжувався виклад змісту його праці у німецькомовному збірнику матеріалів з історії українсько-німецьких взаємин, підготовленому Д. Дорошенком[16]*. Свідченням належної оцінки праці Б. Гакета було використання її матеріалів у згаданій розвідці І. Карпинця про залізні гути Галичини, а також визнання Гакетової гіпотези походження назви Галича (від грецького слова "гальс" — сіль) як найбільш вірогідної таким авторитетним дослідником цього міста і краю, як Я. Пастернак*[17]*. Та особливо високо оцінив працю Б. Гакета про Карпати І. Кревецький у серії нарисів про подорожі чужинців по Україні, вказавши, що це "найбільший і найцінніший опис подорожі по Карпатах, який коли-небудь появився перед ним і після нього — по нинішній день"*[18].

Очевидно, що вивчення наукової спадщини Б. Гакета в Україні знайшло б продовження і у післявоєнні роки, якби наукою радянського часу вченим не були нав'язані дискримінаційні ідеологічні вимоги і обмеження стосовно до зарубіжних дослідників нашого краю. За цих умов важливою була поява статті про вченого у діаспорній Енциклопедії українознавства (1955.— Т. 1). В Україні стисла інформація про цього львівського історика Д. Низового була надрукована лише 1969 р. у першому томі Радянської енциклопедії історії України, а в кінці 80-х рр. з'явились перші газетні статті про Б. Гакета-медика. Їхній автор О. Рузанов, досліджуючи історію медицини в Галичині, невелику розвідку про внесок Б. Гакета в медичну науку помістив також у виданому ним у співавторстві нарисі про Львівське медичне училище[19].

---

[15] Див.: Original Briefe B. Hacguet's an Frhrn [Freihern] v[on] Moll // Die Wahrheit: Kath[olische] Halbmonatschrift.— 1908.— N 4.— S. 107—125.

[16] Die Ukraine und das Reich; Neun jahrhunderte Deutsh — ukrainischer Beziehungen in Spiegel der Deutschen Wissenschaft und Literatur.— Leipzig, 1942.— S. 101—102.

[17] Пастернак Я. Старий Галич: археологічно-історичні досліди у 1850—1943 pp.— Краків, 1944.— С. 10.

[18] Кревецький І. Подорожі чужинців по Україні в XVIII—XX ст. // Нова зоря.— 1929.— № 52.— С. 6.

[19] Бальтазар Аке (1740—1815) // Шегедин М., Рузанов О. Львівський медичний колегіум.— Вид. 2, доп.— Львів, 1994.— С. 42—43.

Ця та деякі інші статті з нагоди 200-річчя виходу у світ карпатознавчої праці Б. Гакета[20]*, а також публікація його "Автобіографії" українською мовою, власне, є першими спробами вивчення життя і діяльности вченого у більш повному об'ємі. Однак й надалі актуальними залишаються ряд завдань. Насамперед це переклад українською мовою самих праць Б. Гакета про Карпати та інших матеріалів, пов'язаних із львівським періодом його діяльности (наприклад, невідомого в Україні опису його подорожі зі Львова до Криму та Азовського моря, здійсненої у 1797 р., а також його листів до барона фон Молле та інших) з тим, щоб зробити їх досягненням дослідників історії різних галузей знань у Галичині та наукових досягнень самого Б. Гакета. Крім того, вимагають розшуків слов'янознавчі праці і публікації ученого, над якими він працював в останні роки життя і серед яких, можливо, знайшлися б і невідомі українознавчі розвідки. І, врешті, актуальним залишається написання монографії про вченого або хоч би про львівський період його діяльности, цікавий для нас новими на той час науковими ідеями і багатопрофільністю проблематики його праць, а також — складення бібліографії цих праць. Своєю самовідданою діяльністю на ниві культури і науки Галичини цей унікальний мандрівник і вчений-енциклопедист заслуговує на вдячну і тривку пам'ять нинішнього покоління науковців і громадськости України.*

Марія ВАЛЬО

---

[20] Вальо М. Книзі про Карпати — 200 років // Дзвін.— 1994.— № 8.— С. 125—131; її ж. Про "Автобіографію" Б. Гакета // Записки ЛНБ НАН України.— Вип. 5.— 1996.— С. 134—137 та ін.

ОДНА З РАННІХ ФОЛЬКЛОРИСТИЧНИХ ПРАЦЬ ГАЛИЧИНИ

Йдеться про статтю "Про польські і українські народні пісні", анонімно надруковану 1827 р. у львівському виданні "Pątnik Narodowy", що планувалося як журнал, але залишилося без продовження в одній книжці (№ 1)[1]. *Після невеличких статейок про народні пісні (у тому числі й українські), що з'явилися у двох випусках львівського календаря-альманаху "Pielgrzym Lwowski" на 1822 і 1823 рр.*[2], *названа публікація 1827 р. за своїм обсягом і змістом була, по суті, першим значним явищем у фольклористиці Галичини. Вона примітна своєю хронологічною збіжністю з появою першого збірника українських пісень М. Максимовича і його знаменитого "Предисловия"*[3], *та особливо цікава тим, що друкувалася як вступ до наступної публікації збірника народних пісень.*

Це останнє й досі залишається нерозгаданою загадкою: що це за збірник пісень, який мав стати першим на західноукраїнських землях і на кілька років випередити відому книгу Вацлава з Олеська (Вацлава Залеського, 1799—1849) "Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego" (Львів, 1833). Опублікована вступна стаття до нього вказує, що мав він складатися з польських і українських пісень. Не знаємо, хто зібрав, упорядкував матеріали анонсованого збірника. Не до кінця вияснене, властиво, і саме авторство статті — різнобій в його атрибуції і досі має місце в наукових публікаціях. Недостатньо розкритий і сам зміст статті, її резонанс і загальний культурологічний контекст.

Саме головно на ці невивчені чи маловивчені питання звертається основна увага в пропонованому дослідженні.

* * *

Літературне і взагалі культурне життя Галичини, Львова у 20-х рр. XIX ст. було ще під майже цілковитим впливом класицизму й ідеологічно-естетичних засад просвітництва. Тому пройнятий ідеями і духом

---

[1] O pieśniach ludu polskiego i ruskiego // Pątnik Narodowy, czyli zbiór drukiem dotąd nie ogłoszonych pism różnego pióra wierszem i prozą, ku pożytkowi i zabawie, ku oświeceniu i rozweseleniu umysłu wydany przez Ludwika Piątkiewicza.— Lwów, 1827.— S. 90—128.

[2] Śpiewy ludu // Pielgrzym Lwowski.— Lwów, 1822.— S. 86; Zubrzycki D. O śpiewach ludu pospolitego // Pielgrzym Lwowski.— Lwów, 1823.— S. 49—50.

[3] Малороссийские песни, изданные М. Максимовичем.— М., 1827.

романтизму "Pątnik Narodowy" ("Національний паломник") був тут несподіваним і майже чужим явищем. Незвичайною й маловідомою була й сама особа видавця. Людвік Пйонткевич (1801—1876), хоч і уродженець Галичини, основну школу освіти й громадянського виховання здобув у Варшаві. Тут він навчався в університеті, брав активну участь у суспільно-політичному житті передової варшавської молоді, у масонському русі, належав до таємних політичних організацій, зокрема "Зв'язку вільних поляків", співредагував його часопис "Dekada Polska", який пропаґував ідеї республікансько-демократичного суспільного устрою та інші[4].

Депортований за політичну діяльність у 1821 р. з Варшави, Л. Пйонткевич опинився в Галичині, зіткнувшись тут з якісно іншою атмосферою. Антимонархічний політичний рух у польській та українській частинах Галичини був слабкий, а новий ідейно-естетичний романтичний напрям літературно-мистецького розвитку ледве пробивав собі дорогу. Але нові суспільні і культурні тенденції щораз більше посилювалися, особливо в середовищі молоді. Зрозуміло, що Л. Пйонткевич, хоч і перебував під пильним наглядом австрійської поліції, не був у Львові бездіяльним, а всіляко сприяв активізації проґресивного суспільно-політичного і культурного руху в Галичині, групував навколо себе молодь. Одним з його заходів у цьому напрямку була спроба організації нового часопису, яка так і закінчилася на першій книжці "Pątnika Narodowego".

Несприйняття цього видання в елітарних літературно-наукових колах тогочасного Львова, що знайшло вияв, зокрема, і в неґативній рецензії на нього в місцевому польському часописі[5]*, упереджене ставлення до маловідомого і малозрозумілого видавця заважили й на долі опублікованої в ньому статті про народні пісні. Вона неприхильно поцінована в згаданій рецензії і залишилася майже непоміченою чи зіґнорованою уже сучасниками. А згодом на неї звертали увагу спорадично лише деякі дослідники.*

На історії цієї публікації некорисно позначилося і часове сусідство з появою у Львові предметно однотипних і майже однозвучних за характером формулювання назв праць Вацлава з Олеська (Вацлава Залеського) "O pieśniach ludu (Wyjątek z obszerniejszej rozprawy o tym przedmiocie napisanej przez Wacława z Oleska"[6] *і збірника "Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego" (1833). Ці публікації іменитого львівського автора затінили свою попередницю в книжці Л. Пйонткевича, а почасти й абсорбували її. Анонімність останньої уже деким із сучасників, які знали про захоплення Вацлава з Олеська народними піснями та підготовку ним збірника, розшифровувалась на користь його авторства. Такий здогад підтверджувався і виданням збірника в 1833 р., з яким пов'язувалася і відповідна згадка в анонімній статті.*

[4] Докладніше про це див.: Poklewska K. Galicja romantyczna (1816—1840).— Warszawa, 1976.— S. 84—88.

[5] Maciej z Halicza. Literatura krajowa // Rozmaitości (Lwów).— 1827.— N 25.— S. 208—212.

[6] Rozmaitości.— 1831.— N 45.— S. 353—359; N 46.— S. 361—364; N 47.— S. 369—372; N 48.— S. 377—382.

Щоправда, в передмові до свого збірника Вацлав з Олеська виразно вказав, що анонімна стаття з 1827 р. і згадка в ній про підготовлений до друку збір пісень не мають з його особою нічого спільного. Більше того: він зазначив, що ця публікація вплинула в той час на припинення його роботи над подібними виданнями[7]. *Ще раніше непричетність Вацлава з Олеська до анонімної статті засвідчена в його замітках з приводу згаданого критичного виступу проти видання Л. Пйонткевича у львівських "Rozmaitościach"*[8]. *У сьомому фраґменті цієї публікації він зазначає, що достатньо підготований до того, аби сказати своє "ґрунтовне" слово щодо порушених у статті про народні пісні питань, але почекає до закінчення цієї праці* [redacted] *наступному номері*[9]. *Однак ці істотні доказові моменти, як видно, залишилися непоміченими тією частиною дослідників, які згодом називали автором статті з 1827 р. Вацлава з Олеська. Під цим авторством вона беззастережно фіґурує, зокрема, і в фундаментальній бібліографічній праці О. Андрієвського*[10] *та деяких новіших публікаціях*[11].

Тривалий час проходила ця стаття в науковій літературі як анонімна. Так вона значиться і [redacted] *"Бібліографії польського слов'янознавства" Е. Колодзейчика*[12]. *В окремих випадках висловлювалася думка і про авторство самого видавця "Pątnika Narodowego" Л. Пйонткевича. Так, відомий український вчений В. Щурат зазначив, що стаття "по всій правдоподібності" належить Л. Пйонткевичу*[13]. *Подібна думка висловлена і в сучасній історії польської фольклористики*[14]. *Але це лише міркування на рівні припущень без відповідної арґументації і доказового матеріалу. Прийняти цей здогад перешкоджає передусім те, що Л. Пйонткевич ніде більше,* [redacted] *жодній зі своїх раніших чи пізніших праць, не виявив якогось помітнішого зацікавлення фольклором, а зміст статті засвідчує неабияке знання її автором польської і української уснопоетичної народної творчости, розуміння її специфіки, значимости і важливости збирання та видання.*

Уже навіть з цього далеко неповного переліку відповідних фактів видно, що питання авторства анонімної статті про народні пісні з 1827 р. не має чіткого однозначного вирішення. А тому й недостатнє те бездоказове потрактування Л. Пйонткевича автором статті, яке бачимо [redacted] *названій вище монографічній праці про польський романтизм у Галичині сучасної дослідниці К. Поклевської*[15]. *З джерельного апарату*

---

[7] Wacław z Oleska. Rozprawa wstępna // Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego.— S. XII.

[8] W[acław] z Oleska. Uwagi nad krytyką N-ru 1-go "Pątnika Narodowego" // Rozmaitości.— 1827.— N 28.— S. 234—236.

[9] Ibid.— S. 236.

[10] Андрієвський О. Бібліографія літератури з українського фольклору.— К., 1930.— Т. 1.— С. 17.

[11] Юзвенко В. Українська народна поетична творчість у польській фольклористиці.— К., 1961.— С. 52.

[12] Kołodziejczyk E. Bibliografia słowianoznawstwa polskiego.— Kraków, 1911.— S. 205.

[13] Щурат В. Початки слави української народної пісні [redacted] Галичині.— Львів, 1927.— С. 16.

[14] Dzieje folklorystyki polskiej 1800—1863. Epoka przedkolberowska.— Wrocław—Warszawa—Kraków, 1970.— S. 319.

[15] Poklewska K. Galicja romantyczna (1816—1840).— S. 130 і далі.

цієї праці видно, що її авторка натрапила на ті матеріали, які давали їй підставу для такого беззастережного твердження. Однак вона чомусь не вважала потрібним вказати на конкретні дані цього матеріалу стосовно авторства. А зробити це було б конче потрібним, щоб нарешті поставити крапку і належним чином завершити вирішення цього питання.

Отож, цим джерелом є рукописні матеріали, підготовлені Л. Пйонткевичем для наступної — другої книжки “Pątnika Narodowego”. Вони разом з рукописом першого тому цього видання збереглися у фондах Наукової бібліотеки Львівського університету[16]. Серед цього матеріалу найцікавішою для нашого питання є обширна стаття Л. Пйонткевича “Głos pątnika narodowego”[17], написана як відповідь на згадану вище рецензію [redacted] “Rozmaitościach”. Спростовуючи низку критичних зауважень рецензії, полемізуючи з її положеннями, Л. Пйонткевич зупиняється, зокрема, і на висловлених у ній претензіях до статті про народні пісні.

Тут Л. Пйонткевич послідовно відстоює зміст статті [redacted] цілому, її положення, думки, розвиває, конкретизує окремі з них, звертаючись до додаткового доказового матеріалу і прикладів. І найголовніше — чітко, відкритим текстом вказує на своє авторство надрукованої [redacted] “Pątniku...” статті: “В праці про народні пісні я вказав на різницю між піснями народу і простолюддя, про що мені досі ніде не доводилося читати, а те, що пани рецензенти[18] цього не зрозуміли,— не моя [redacted] тому вина, глибоко мислячі люди напевне добре зрозуміли мене”[19]. І так далі — від свого авторського імені — Л. Пйонткевич розглядає усі критичні моменти рецензії стосовно статті.

Це, власне, найвагоміший прямий доказ, який дозволяє цілком певно ствердити, що автором статті “Про польські і українські народні пісні” з 1827 р. є Людвік Пйонткевич.

[redacted] * *

У тіні тривалий час залишалися не тільки ім'я автора статті, але й її зміст. Насамперед тому, що, як видно навіть з наведеного моменту полеміки Л. Пйонткевича з рецензією, його не сприймали, не розуміли чи опозиційно ставилися до нього в середовищі тогочасної галицької науково-літературної верхівки. А Вацлав з Олеська, який своїм авторитетним словом міг звернути пильнішу увагу на цю публікацію і, очевидно, відповідно вплинути на загальну її опінію, не сказав цього слова ні у вказаних вище критичних замітках 1827 р., ані ніде пізніше. Навіть у вступній статті до збірника 1833 р. обмежився лише дуже загальною згадкою про неї, не назвавши її автора, хоч напевне не міг його не знати.

Дивно, що навіть у хронологічно близьких до “Pątnika...” польських виданнях пісенного фольклору — таких, як двотомний збірник В. Вуй-

---

[16] Наукова бібліотека Львівського державного університету ім. І. Франка (далі — НБ ЛДУ). Рукопис № 803/Ш. Стаття написана на 31 листку зошитового формату з обох боків.

[17] Там само.— Арк. 20—22.

[18] Л. Пйонткевич вважав, що підпис під рецензією “Maciej z Halicza” — це псевдонім не одного автора, [redacted] групи, в інших місцях він називає їх “тріумвірат”.

[19] НБ ЛДУ. Рукопис № 803/Ш, арк. 20 зв.

цїцького з 1836 р., опубліковані у Львові збірники Ж. Паулі з 1838, 1839, 1840 рр., К. Туровського [redacted] 1846 р.[20]*, тогочасних статтях і рецензіях стосовно цієї теми праця Л. Пйонткевича ніде навіть не згадується. Пояснити цей факт можна якоюсь мірою тим, що "Pątnik Narodowy" свого часу не набув поширення і залишився маловідомим виданням, а також, мабуть, опальним політичним реноме чи якимись іншими застереженнями тогочасної громадськости щодо особи його видавця. Як вказує К. Поклевська, Л. Пйонткевич перебував під пильним наглядом австрійської таємної поліції, під постійною загрозою процесу і засудження*[21]*. Це останнє заважило, очевидно, немало, бо як же, наприклад, зрозуміти те, що Яків Головацький, який на початку 30-х рр. мав у руках і читав "Pątnik Narodowy"*[22]*, ніде [redacted] тогочасних своїх працях і листуванні не згадує ні його, ні вміщеної у ньому статті про народні пісні.*

Обійдена увагою ця публікація і в рукописних замітках Я. Головацького й І. Вагилевича з кінця 30-х — початку 40-х рр., приготовлених для критичного розгляду видань і досліджень українського фольклору в Галичині[23]*, та [redacted] збереженому фраґменті написаної на їх основі статті львівського польського літератора і науковця Юзефа Дуніна-Борковського (1809—1843)*[24]*.*

Нічого не мовиться на цю тему і в листах Я. Головацького до О. Бодянського, у яких не залишено поза увагою жодного матеріалу стосовно збирання і вивчення фольклору та розвитку фольклористичної думки в Галичині. Нерідко йдеться в них не тільки про відповідні публікації, а й рукописні матеріали[25]*. Примітною з цього погляду є, зокрема, збережена в архіві Я. Головацького чернетка записки з докладною інформацією про український пісенний фольклор у Галичині, рукописні і друковані його збірники, збирачів, дослідників, присвячені фольклорові статті і дослідження тощо*[26]*. У ній також відсутня будь-яка згадка про Л. Пйонткевича і його статтю.*

Ця записка послужила основою для написання О. Бодянським його "Предисловия" на початку першої подачі збірника Я. Головацького "Народные песни Галицкой и Угорской Руси", що з'явилася 1863 р. у третій

---

[20] W ó j c i c k i K. Pieśni ludu Białochrobatów, Mazurów i Rusi [redacted] nad Bugu.— Warszawa.— 1836.— T. I, II; P a u l i Ż e g o t a. Pieśni ludu polskiego w Galicyi.— Lwów, 1838; e j u s d. Pieśni ludu ruskiego w Galicyi.— Lwów, 1839.— T. I; 1840.— T. II; T u r o w s k i K. Dodatek do zbiorów pieśni ludu polskiego i ruskiego.— Lwów, 1846.

[21] P o k l e w s k a K. Galicja romantyczna (1816—1840).— S. 94.

[22] Це документально стверджується записом у збереженій книзі реєстрації читачів бібліотеки Наукового закладу імені Оссолінських у Львові, [redacted] якій зазначено, що 1—2 травня 1833 р. Я. Головацький читав "Pątnik Narodowy" Л. Пйонткевича. Див.: Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України (далі — ЛНБ НАН України), від. рукописів, ф. 5 (Оссолінські).— № 138/к, арк. 39.

[23] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 118, № 671, пап. 14.

[24] Докладніше про це див.: K y r c z i w R. Nie znany rękopis Józefa Dunina-Borkowskiego // Studia Polono—Slawica—Orientalia. Acta litteraria XII.— Wrocław—Warszawa...— 1990.— S. 91—109.

[25] С а в ч е н к о Ф. Листування Якова Головацького з Осипом Бодянським (1843—1876) // За сто літ.— Харків; Київ, 1930.— Кн. 5.— С. 121—169.

[26] Див.: В о з н я к М. У століття "Зорі" Маркіяна Шашкевича (1834—1934).— Львів, 1935.— Ч. І.— С. 117—123.

книзі "Чтений ■ Императорском Обществе истории и древностей российских"[27]. *Але тут поряд з тим, що буквально чи перефразовано перенесено з записки Я. Головацького, бачимо і такий цікавий момент: "В 1829 г. напечатана небольшая статья в издании "Pamiętnik Narodowy" о народных песнях, при которой приведено сочинителем и несколько русских песен"*[28].

Йдеться, безсумнівно, про публікацію Л. Пйонткевича, але на основі чиєїсь дуже неточної інформації: помилково вказано рік і назву видання, обсяг статті ("небольшая"), те, що при ній наводиться декілька українських (руських) пісень, бо наведені лише три польські, дуже загально визначено її зміст ("о народных песнях"). Дивно, що ■ своїх листах до О. Бодянського з того часу, в яких дуже жваво обговорювалося усе, що стосувалося публікації збірника, Я. Головацький ніде не звернув уваги свого адресата на ці помилкові моменти, а торкнувся їх значно пізніше, уже після його смерти — ■ полемічних замітках до праці О. Пипіна "Обзор малорусской этнографии", яка друкувалася ■ журналі "Вестник Європи" у 1885 і 1886 рр. Конкретно це стосується критичного зауваження Я. Головацького на спробу О. Пипіна якось узгодити інформацію ■ передмови Вацлава з Олеська про "Pątnik Narodowy" з 1827 р. і статтю ■ ньому про народні пісні з наведеним вище місцем передмови О. Бодянського, зокрема таких слів російського вченого: "Не есть ли это таже книга, которая названа "Pamiętnik Narodowy" и отнесена к 1829 году в предисловии Бодянского к изданию "Народных песен Галицкой и Угорской Руси" Головацкого"[29].

Я. Головацький відреагував на це риторичне запитання такою реплікою: "Для предостережения читателей мы должны объяснить, что г[осподин] Бодянский неправильно напечатал это из нашей записки. В 1827 году некто Людвик Пйонткевич издал во Львове сборник статей под заглавием "Pątnik (то есть Путник) narodowy, czyli zbiór drukiem nie ogłoszonych pism różnego pióra wierszem i prozą", на который В. Залеский ссылается в своем предисловии, стр. XII. "Pamiętnik Naukowy", изданный Леславом Лукашевичем ■ Кракове 1837, III тоже был совершенно другого рода журнал"[30].

Звертає на себе увагу, що ■ цьому загалом правильному бібліографічному уточненні щодо видання Л. Пйонткевича 1827 р.[31] *особа видавця, який колись жив і діяв у Львові в один час з Я. Головацьким, трактується останнім як "якийсь" ("некий"), тобто невідомий чи мало-*

---

[27] Бодянский О. Предисловие // Чтения ■ Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете.— М., 1863.— Кн. 3.— С. I—XII. Слід зазначити, що ■ книжковий відбиток видання "Народные песни Галицкой и Угорской Руси" (М., 1878) передмова О. Бодянського чомусь не увійшла.

[28] Там само.— С. V.

[29] Пыпин А. Обзор малорусской этнографии // Вестник Европы.— 1885.— № 11.— С. 362—363.

[30] Головацкий Я. Заметки и дополнения к статьям г. Пыпина, напечатанным в "Вестнике Европы" за 1885 и 1886 годы.— Вильно, 1888.— С. 9.

[31] Слід зауважити, що цього слушного уточнення Я. Головацького О. Пипін чомусь не врахував, а залишив цей момент без виправлення навіть у книжковому виданні своєї праці. Див.: Пыпин А. Н. История русской этнографии.— СПб., 1891.— Т. III. Этнография малорусская.— С. 124.

відомий. Викликає застереження і твердження, що неточність О. Бодянського походить з неправильно трансформованої ним інформації з записки Я. Головацького. Раз тому, що, по суті, в усіх інших випадках О. Бодянський дуже точно передає в передмові все те стосовно збирачів і дослідників фольклору в Галичині, що було написане в записці Я. Головацького. І, по-друге, що в згаданій збереженій чернетці записки нема нічого про видання Л. Пйонткевича і вміщену в ньому статтю, присвячену народним пісням. Більш можливим є, що О. Бодянський скористався тут якимось іншим джерелом, а Я. Головацькому в даному випадку не дописала пам'ять.

А взагалі весь цей епізод добре ілюструє ту реальну ситуацію, що видання і стаття Л. Пйонткевича були і залишаються маловідомими та недостатньо вивченими[32]*. Чи не найдокладніше досі розглядається стаття Л. Пйонткевича у згадуваних історії польської фольклористики*[33] *і монографії К. Поклевської*[34]*. Але й тут деякі аспекти її змісту залишилися поза увагою чи потрактовані загально. Тому і є потреба ближче приглянутися до цієї публікації, порушених у ній питань, ідей, зв'язку з розвитком фольклористичної думки та загальним культурним процесом свого часу, особливо в Галичині.*

* * *

Хронологічно і тематично праця Л. Пйонткевича вписується у ряд перших публікацій, присвячених фольклорові, що з'явилися в західних і східних слов'ян під впливом ідей романтизму. Зокрема, на польському ґрунті вона йде відразу після знаменитого трактату Зоріана Доленги-Ходаковського "Про передхристиянську Слов'янщину" (1818), який спрямовував увагу до народу, його самобутньої культури і став маніфестом романтичного народознавства; виступу Кристіна Ляха Ширми про важливість збирання, публікації і використання в літературній творчості народної поезії (1818); критико-естетичної праці Казімежа Бродзінського "Про класичне і романтичне" (1818), в якій обґрунтовувалися положення про пізнавальну і художню цінність фольклору та потребу письменницького звертання до нього, а також його інших виступів на цю тему у 20-х рр.

У Галичині, як слушно вважає Р. Гурський, стаття Л. Пйонткевича продовжувала і розвивала думки про народні пісні, порушені на сторінках "Pielgrzyma Lwowskiego", особливо його першого випуску 1822 р. у невеличкій публікації одного з редакторів цього видання, професора Львівського університету Карла Гітнера "Пісні народу"[35]*. Але Л. Пйонткевич набагато докладніше і виразніше інтерпретує ряд положень і міркувань свого галицького попередника, заторкує і деякі нові моменти цієї теми. Передусім чіткіше й глибше представлена ним*

---

[32] До речі, кілька разів видання Л. Пйонткевича помилково називається "Pamiętnik Narodowy" і в розділі Ришарда Гурського про львівську фольклористику згадуваної історії польської фольклористики: Górski R. Lwowskie // Dzieje folklorystyki polskiej 1800—1863. Epoka przedkolberowska.— S. 299—319.

[33] Dzieje folklorystyki polskiej 1800—1863.— S. 319—322.

[34] Poklewska K. Galicja romantyczna (1816—1840).— S. 103—109.

[35] [Hütner K.] Śpiewy ludu // Pielgrzym Lwowski.— Lwów, 1822.— S. 86—88.

романтична концепція пізнавальної й естетичної цінности фольклору та його потенціальної значимості для національної культури. Він наголошує, що народні пісні належать до історичних пам'яток, є "образом свого часу і народу, до котрого належать", виражають думки, настрої і ставлення до дійсности їх творців і виконавців; що кожен, хто по-справжньому хоче пізнати народ, не може обійтися без їх уважного вивчення[36]. *Важливу історичну сутність пісенного фольклору бачить автор статті в тому, що він показує рівень духовного розвитку народу, побутуючі в його середовищі уявлення, звичаї, є свідоцтвом його культури, освіти, а передусім мови почуттів і смаку*[37].

У контексті з характеристикою ціннісної сутности народних пісень говорить Л. Пйонткевич про їх виняткову важливу роль для національної літератури і музики. Ця тема також неодноразово порушувалася його попередниками, була предметом дискусії його часу і особливо запеклих спорів між класиками і романтиками. Але в статті примітною є принципово однозначна позиція автора в її інтерпретації. Він вважає, що народна пісня є ядром і першоджерелом кожної справді національної поезії і музики. Полемізуючи з тезою відомого німецького естетика-класициста Олександра-Готліба Баумгартена (1714—1762) і його школи про те, що краса полягає в наслідуванні природности, Л. Пйонткевич наголошує, що шляхом наслідувальництва поезія ніколи не підніметься до високого рівня, а її основою повинна бути та органічна краса, яка є властивою кожному народові, яка бере свій початок з народного духу і виражена у його поетичній творчості[38]. *Аналогічні судження стосує автор статті і до музики: "Так же і музика, як виразниця почуттів, вона ніколи ефективно збудити їх не зможе, якщо не натрапить на споріднені з ними серця, якщо, хай буде дозволено мені вжити цей вираз, не виплине з душі народу. Адже то незаперечна річ, що мелодії народних пісень є тими, що так скажу, начерками і фарбами, котрі характеризують національну музику, служачи їй ядром і темами або зразками для вибору почуттів і способу малювання їх у національному дусі"*[39].

Ці судження підкреслює автор висновком, що народні пісні "з естетичного погляду найчастіше краще і більше відповідають засадам і правилам мистецької творчости, ніж безліч сучасних силуваних творінь, котрі як скороминуща мода з'являються, зникають і канутъ у вічну непам'ять"[40].

Такі думки, особливо про високу естетичну вартість народних пісень, беззастережна вимога розвитку національної літератури і мистецтва на основі народности, орієнтації поезії і музики на народнопісенні джерела, були незвичними і новими для Галичини, де панівними в той час залишалися упереджене ставлення до простонародної культури, класицистичне ігнорування її естетичної вартости. Тому зрозуміло, що в згаданій критичній рецензії львівських "Rozmaitości-в"

[36] Pątnik Narodowy.— S. 90—91.
[37] Ibid.— S. 93.
[38] Ibid.— S. 94.
[39] Ibid.
[40] Ibid.

вони викликали іронію і заперечення. У рукописі-відповіді на цю критику Л. Пйонткевич, полемізуючи з закидами опонентів, розвиває свій погляд стосовно цієї теми, залучаючи додаткові дані для його обґрунтування. Так, він, зокрема, вказує, що найкращі поезії Адама Міцкевича і музичні композиції Кароля Ліпінського, якими захоплюється широка своя і закордонна публіка, основані і взяли свій початок з народних пісень. "Отож,— робить висновок Л. Пйонткевич,— коли наші найперші митці в поезії і музиці черпають з пісень і роблять їх ядрами своїх композицій, то що значать мілкі розумування панів рецензентів?!"[41].

У вступній частині статті і в подальшій характеристиці народних пісень щодо змісту і музики, в аналізі тексту наведених трьох польських пісень Л. Пйонткевич приділяє велику увагу поетиці й естетичній природі фольклорної пісенности. Можна сказати, що в існуючих тогочасних польських публікаціях ця тема ще не мала більш-менш помітної розробки, тому з цього погляду аналізованій статті також належать певні пріоритети. Це, зокрема, спроба поділу і класифікації народних пісень щодо змісту, часу і місця їх виникнення та пов'язаности з обставинами побутування, міркування про специфіку творчости у фольклорі і її колективний характер, про те, як постають народні пісні, як вони "формуються і поширюються". Л. Пйонткевич, наприклад, накреслює таку схему творення в народному середовищі пісні: "Проста людина, оживлена творчим духом, піднесена незвичайним почуттям, заспіває кілька поспіхом вдало складених рядків, які інший, пройнятий подібним почуттям, коли душа співака до його душі промовить, пристосовуючи ближче до свого настрою, то в чомусь змінить основу, розширюючи її, розвиває зміст далі; а коли подібне робить третій, четвертий і багато інших, первісна пісня змінюється на цілком іншу і в різних обставинах формується порізному"[42].

Це виразно задекларована колективна і демократична концепція фольклорної творчости, яка протистояла твердженням про походження усього кращого в усній традиції народу від вищих освічених суспільних верств. Так, скажімо, Д. Зубрицький у зазначеній вище статті "Про співи простого люду" категорично заперечує думку, що "сповнені насолоди пісні, особливо українські [...]" є творінням простолюддя, він вважає їх продуктом творчости людей вищого суспільного стану[43].

У зв'язку з судженнями про колективність процесу творення у фольклорі Л. Пйонткевич говорить і про багатоваріантність народних уснопоетичних творів. При цьому фактично вперше у польській (та й, до речі, українській) фольклористиці вживає і сам термін "варіант", вкладаючи в нього той же понятійний смисл, з яким він фігурує в науці про усну народну творчість й сьогодні[44].

Доброю обізнаністю і фаховою підготовкою позначені думки і зауваження автора статті про мелодику і музику народних пісень. Він

[41] НБ ЛДУ. Рукопис № 803/III, арк. 21—22.

[42] Pątnik Narodowy.— S. 111.

[43] Pielgrzym Lwowski.— Lwów, 1823.— S. 50.

[44] Pątnik Narodowy.— S. 111, 113.

розглядає останні в нерозривному зв'язку тексту й мелодії. Саме в цій діалектичній єдності бачить основний феномен пізнавальної й естетично-впливової сутности народних пісень. Тому вважає необхідним в не меншій мірі, ніж слову, придiлити пильну увагу й музиці народних пісень. У ході розгляду конкретних питань і аналізу пісень Л. Пйонткевич вдало демонструє успішне поєднання такого підходу. Слід зазначити, що й тут його поглядам властиві непоодинокі оригінальні, новаторські на тлі свого часу моменти.

Характеризуючи народні пісні, Л. Пйонткевич намагався диференційовано розглядати відповідний польський і український матеріал. Уже [redacted] *заголовку і далі в тексті чітко наголошується, що йдеться про пісні двох народів давньої Польщі двома різними мовами — польські і "руські". "Перші співає люд на Мазовшу, у Великій і Малій Польщі; другі — в Карпатських горах, на Червоній, Білій і Чорній Русі, і де тільки говорять цим діалектом"*[45]*. Якщо територія побутування польських пісень окреслена досить точно, то щодо українських (бо, як видно з інших моментів тексту статті, саме вони маються на увазі) — розпливчато із вживанням історичних назв, якими визначалися і землі етнографічно не належні до України (Біла і Чорна Русь).*

Окремо, [redacted] *виділенням відповідними підзаголовками, розглядаються польські й українські народні пісні з погляду змісту та музики. Л. Пйонткевич зазначає, що найбільше пісень у польського люду любовного змісту. Відсутність військових пісень пояснює тим, що з давнього часу польське простолюддя мало залучалося до військових справ і при зростаючій своїй неволі забувало і відповідні пісні, а в шляхти бойові пісні були витіснені релігійними*[46]*. Трохи раніше подібну думку висловив К. Бродзінський, вказуючи, що внаслідок усунення простого польського люду від політичного життя і тяжкого соціального гніту не збереглися народні лицарські пісні, а також втрачено багато інших моментів давньої слов'янської фольклорної специфіки*[47]*. Цей погляд поділяє і розвиває Вацлав* [redacted] *Олеська у вступній статті до свого збірника*[48]*.*

Особливістю українських народних пісень щодо змісту вважає Л. Пйонткевич значно більшу, ніж у польських, сумовитість, тужливість, що нерідко переходить у розпач, нарікання на долю, злидні і т. п., та медитативність — задумливість над проблемами життя, доброї і злої долі, через що такі пісні називаються "думками"[49]*. Він виділяє козацькі пісні як тип військових пісень, що постали у зв'язку з багатовіковою історією українського козацтва. Тут же додає і цікаву відповідну довідку про запорізьких козаків, складену на основі польських історичних праць*[50]*.*

З погляду мелодики українські пісні ділить автор статті на "козаки", "думки" і "вболівання чи жалі". Перші, на його думку,— тан-

---

[45] Pątnik Narodowy.— S. 97—98.

[46] Ibid.— S. 99.

[47] Brodziński K. List do redaktora Dziennika Warszawskiego o pieśniach ludu (1826) // Brodziński K. Pisma estetyczno-krytyczne.— Warszawa, 1934.— T. 2.— S. 54.

[48] Wacław [redacted] Oleska. Rozprawa wstępna.— S. XXXIV, XXXVIII.

[49] Pątnik Narodowy.— S. 100.

[50] Ibid.— S. 100—104.

цювальні пісні веселої або сумної тональности чи впереміш з веселими і сумними мотивами. Ці переходи мажору в мінор і навпаки властиві, як припускає автор, настроям тієї частини козацтва, яка, закоштувавши свободи, відповідно до Білоцерківського договору (1651 р.), знову змушена була повернутися до колишнього підданства[51]*. Різновидом козака він вважає і мелодію коломийки, назва якої походить від міста Коломиї. Але сам танець коломийка, зазначає Л. Пйонткевич, "майже цілковито відрізняється від козака"*[52]*. Це цікава спроба комплексного порівняльно-аналітичного погляду на текст, мелодію і хореографічні аспекти українських танців козака і коломийки.*

Думку характеризує Л. Пйонткевич як підвид мелодій українських пісень, для якого властивий сумний настрій, що лише часом переходить у веселий. У думках найчастіше висловлюються нарікання на нещасливе кохання чи злу долю. Вболівання і жалі — це пісні виключно сумної тональности: плачі, скарги, нарікання і. т. п. Причину такої великої питомої ваги суму в українських піснях автор статті бачить у тому, що їх творець народ від найдавніших часів зазнавав постійного пригноблення і незчисленних бід як від чварів своїх князів, так і через напади різних орд, чужих завойовників, частих воєн, сваволля внутрішніх можновладців і т. п. З цього погляду, вважає Л. Пйонткевич, у значно кращому становищі перебувало польське простолюддя, яке не було в такій мірі незахищеним від нападів чужинців і безправним перед внутрішніми повелителями[53]*.*

Порушені в статті думки про особливості українських народних пісень, їх відмінності від польських і пояснення цих особливостей історичними, політичними й соціально-економічними причинами буття народу належать до перших спроб такого підходу до цієї теми в романтичній фольклористиці та являють значний пізнавальний інтерес, тим більше, що в трактуванні цього питання Л. Пйонткевич виразно стоїть на демократичних позиціях.

Судженнями про історико-культурну ціннісну сутність народних пісень обґрунтовує Л. Пйонткевич одне з основних положень статті — про доцільність і важливість їх збирання, вивчення і публікації. Ця думка наголошена вже у вступній частині, де автор висловлює здивування, що порівняно з іншими народами у сфері зацікавлення народною пісенністю у нас... "до цього часу й кроку не зроблено"[54]*. І далі він розвиває цю тему, зазначаючи, що збирання народних пісень з багатьох поглядів "архіпотрібна" справа, "а у нас більше, ніж де-небудь інде"*[55]*. При цьому не обмежується лише загальними судженнями, але й подає практичні настанови про те, як належить збирати народні пісні: "Отож, щоб збирання народних пісень не розминулося зі своєю метою, слід пильно дотримуватися відповідних правил, які можна звести до наступних трьох головних засад:*

1. Треба їх уважно розпізнавати і відрізняти від тих пісень, що тут і там з'являються на короткий час, але не прийнятих народом.

---

[51] Pątnik Narodowy.— S. 106.
[52] Ibid.
[53] Ibid.— S. 109—110.
[54] Ibid.— S. 92.
[55] Ibid.— S. 94, 95.

2. Потрібно їх з великою обережністю, зручно і точно переносити на папір.

3. Забезпечувати потрібними поясненнями і примітками[56].

Ці основні засади Л. Пйонткевич конкретизує в окремих розділах статті “Як слід поступати при збиранні народних пісень” з двома підрозділами: “1. Щодо тексту”, “2. Щодо мелодії”[57] *і “Якого змісту повинні бути примітки, що мають додаватися до народних пісень”*[58]. *Тут бачимо ряд цікавих і оригінальних для свого часу думок, поглядів стосовно тексту і мелодій народних пісень, специфіки їх побутування, варіативности, їх фіксації і опрацювання. Так, перед збирачем ставиться вимога якомога ширше ознайомитися з варіантами пісні, щоб, зіставивши їх, виправити пропуски, неточності і помилки та скомпонувати на їх основі якомога повніший і досконаліший текст. Ця вимога мотивується тим, що пісні в устах простого люду рідко коли зустрічаються в повному і непопсованому вигляді, “що часто і двох осіб важко знайти, які б ту саму пісню (йдеться про текст) співали однаково”*[59].

Виходячи з того, автор статті рекомендує збирачеві вибрати з наявних варіантів найкращі строфи і вдалим упорядкуванням надати їм відповідного зв'язку та певної цілісности, залишаючи дбайливості інших подальше удосконалення і доповнення пісні[60]. *Це характерні для романтичної фольклористики судження, які служили і концептуальною основою для текстологічної практики тогочасних фольклорних видань. Як, наприклад, виразно перекликаються викладені моменти з міркуваннями на цю тему у передмові М. Максимовича до збірника українських пісень 1827 р.*[61], *з його зізнанням стосовно методики роботи з народнопісенним текстом: “[...] я старался сличать и соглашать разногласия; случалось сводить иногда две [песни] в одну, либо одну разделять на две; я избирал как находил сходственнее с правильным смыслом и — сколько понимал — с духом и языком народным”*[62].

Але Л. Пйонткевич застерігає від механічного зведення в щось єдине частин різних варіантів, від довільних виправлень і додатків “із власної голови”, особливо в тих випадках, коли збирач слабо знає той народ, серед якого записує пісні, мало з ним спілкувався. Так, наголошує він, невдалими поправками, привнесеннями і пропусками можна змінити засадничі риси народної пісні й “придати їй щось чуже, невластиве народному духові”[63]. *І в цьому моменті простежується переклик з Максимовичевою вимогою згідности запису народної пісні “з духом і мовою народною”.*

Максимальної уваги і точности вимагає автор статті і при фіксації мелодій народних пісень. Записувач, на його думку, повинен пере-

---

[56] Pątnik Narodowy.— S. 95.
[57] Ibid.— S. 110—117.
[58] Ibid.— S. 117—118.
[59] Ibid.— S. 110—111, 112.
[60] Ibid.— S. 113.
[61] Максимович М. Предисловие // Малороссийские песни.— М., 1827.— С. XIX.
[62] Там само.— С. XX.
[63] Pątnik Narodowy.— S. 114.

конатися, що та чи інша мелодія є правдиво народною й повною, і тільки після цього перенести її на папір. Л. Пйонткевич звертає увагу на ряд труднощів при записуванні мелодій. Одна з них — різні мелодичні прикраси й імпровізаційні елементи [redacted] процесі народного співу, з якими при записуванні треба бути дуже обережним, щоб неточною фіксацією не затемнити, не здеформувати основу мелодії. Тому він вважає кращим ці мелодичні оздоби не записувати, бо, передані простими нотами й додатковими іншими значками вони можуть бути неправильно відчитані й інтерпретовані. Водночас застерігає, щоб таким чином не позбавити запис мелодії рис, характерних для народного співу і смаку простої людини. Ще більшу хибність вбачає автор статті у різних довільних поправках народної мелодії чи заміну її якоюсь іншою[64]*. Ознаками правдивої непопсованої народної мелодії вважає її згідність з текстом і відповідність характерові народу, а також поширеність, популярність та використання [redacted] інших піснях*[65].

У порадах про примітки і пояснення до записів народних пісень зазначено, що вони повинні охоплювати відомості про місце і час побутування пісні, якої суспільної верстви і при якій нагоді люди її співають. Тут Л. Пйонткевич звертає увагу на потребу вирізнення збирачем пісень літературного походження, які набули певного розповсюдження і творці яких є відомі, а також ті, автори яких незнані, хоч з усього видно, що походять вони від когось одного. Він вважає, що якщо ці пісні є складені в народному дусі, прийняті народом і поширені [redacted] його середовищі, то вони сміливо можуть уважатися народними[66]*. Це також оригінальна для свого часу думка, яка і [redacted] сучасній фольклористиці зберігає науково-методологічний смисл.*

Взагалі, сказане у статті про пояснення, коментування записів народних пісень, хоч і не охоплює всіх елементів фольклористичної паспортизації (з погляду сучасних вимог), але являє значну і вагому їх частину. Більше того, включає і непоодинокі складові не тільки опису, коментування, але й дослідження тексту, його історії, походження, авторства, змісту тощо.

Практичну реалізацію викладених думок про підхід до збирання народних пісень, їх вивчення і пояснення демонструє автор у прикінцевій частині публікації, де наводить три польські пісні з розглядом змісту і поетики кожної з них, подає відомості і власні спостереження про місце, середовище і характер побутування цих пісень, а також робить цікаві спроби вияснення давности їх походження[67]*. У цій частині особливо примітні неординарне відчуття і розуміння Л. Пйонткевичем естетичної природи народної пісні, його добра філологічна підготовка і володіння методикою аналізу із врахуванням як словесних, так і музичних даних. Належна ерудованість автора засвідчена змістовним розбором лексикографічних реалій пісенних текстів, ритміки,*

64 Pątnik Narodowy.— S. 115—116.

65 Ibid.— S. 116—117.

66 Ibid.— S. 117—118.

67 Ibid.— S. 119—128.

особливостей римування, наведеними відомостями про використання мелодій народних пісень у творчості композиторів.

У характеристиці змістових і поетичних особливостей народних пісень, в методиці аналізу, практичних порадах для збирачів простежується не тільки романтичне захоплення Л. Пйонткевича фольклорною пісенністю, але й примітна його фахова підготовка, ерудованість у цій сфері. Йому, очевидно, були відомі відповідні тогочасні публікації на цю тему — і не тільки польські. Свідчать про це як посилання в тексті, так і різні зауваження, наприклад, про відставання в справі збирання і видання українських і польських народних пісень порівняно з результатами цієї роботи в інших народів. Згадується, зокрема, і друге видання збірника Івана Прача "Собрание русских народных песен" (Санкт-Петербурґ, 1805), з передмови якого автор статті наводить в оригіналі фраґмент стосовно циганських запозичень із східнослов'янського пісенного і танцювального фольклору[68].

* * *

Текст статті засвідчує добре знання автором і самого фольклорно-пісенного матеріалу, зокрема польського. З деяких висловлювань можна зробити висновок, що Л. Пйонткевич не тільки закликав і заохочував до записування народних пісень, але й сам займався їх збиранням. Так, при коментуванні наведеної пісні "W ciemnym lasku ptaszek śpiewa" автор зазначає, що цю пісню простого люду йому доводилося чути на Мазовшу і в Малій Польщі найчастіше в устах сільських дівчат, що з серпами ішли в поле[69]. У примітці на с. 113—114 він вказує, що помимо старань не зміг доповнити деякі пісні свого збірника, а тому подає їх тексти такими, якими їх одержав, з турботою, щоб з часом вони зовсім не затратилися, і з надією, що може комусь із співвітчизників удасться зафіксувати їх у повнішому вигляді і він пришле їх для публікації.

Ці моменти вказують, що Л. Пйонткевич був безпосередньо причетний до збирання матеріалу збірника пісень, який він мав намір опублікувати, а отже, стосуються вияснення загадкового питання про одну з перших спроб видання збірника українських і польських пісень у Львові. Мова про це — уже буквально в перших словах статті: "Пускаючи в світ учений збір пісень нашого люду, я повинен насамперед пояснити, з яких причин і з якою метою роблю це і, зрештою, яка від цього користь"[70]. І далі вся стаття витримана в характері вступу, містить усі основні елементи, потрібні для сприйняття і зрозуміння читачем наступного пісенного матеріалу. Про матеріали збірника говорить Л. Пйонткевич у примітках. В закінченні зазначено: "Після цього короткого викладу правил критики, яких ми дотримувалися в укладанні даного збірника, нам належить приступити до самого предмета; Отож уміщаєм насамперед [...] польські пісні любов-

[68] Pątnik Narodowy.— S. 106—108. У рукописі цей фраґмент виписаний гражданкою, а в друкованому тексті переданий польськими літерами.

[69] Ibid.— S. 122.

[70] Ibid.— S. 90.

ного змісту"[71]. Далі подаються згадувані тексти трьох польських пісень з розбором їх змісту і коментарями[72]. У кінці подачі вказується на подальше її продовження [redacted] наступних випусках видання ("Dalszy ciąg nastąpi")[73].

На основі наведених даних можна ствердити, що автор статті Л. Пйонткевич був упорядником збірника і що йому належить у ньому певна частина записів. Яка частина і чиїми ще збірками користувався упорядник — сказати важко, якихось конкретних фактів стосовно цього питання поки що не виявлено.

Друге і особливо третє десятиріччя XIX ст. відзначилося помітним пожвавленням фольклористичної і взагалі народознавчої збирацької роботи на терені Галичини. У середині першого десятиріччя тут побував, записував народні пісні, збирав і досліджував пам'ятки старовини Зоріан Доленга-Ходаковський, подвижницька діяльність якого і небуденні думки його трактату "Про Слов'янщину перед християнством" мали великий вплив на активізацію народознавчих інтересів на західноукраїнських землях. Зокрема серед молоді появилися його наслідувачі і послідовники. І саме завдяки їхнім записам у львівських виданнях з'явились перші публікації народних пісень, складалися і готувалися їх збірники, з яких першим тут побачив світ збірник Вацлава з Олеська (1833).

Цей період етнографічно-фольклористичної роботи в Галичині досі слабо вивчений. Збережені архівні матеріали, розрізнені фрагменти записів з того часу, відомості з біографій і листування різних осіб дають підставу сподіватися, що відповідний пошук і дослідження дадуть змогу вияснити багато моментів, у тому числі й стосовно джерел та змісту збірника польських та українських пісень Л. Пйонткевича.

З цього погляду заслуговує на увагу, наприклад, маловідома особа львівського збирача народних пісень 20-х рр., згодом польського ксьондза Святопулка Гловацького. Варшавський учений Анджей Кухарський (1795—1862) згадує в своїх листах з наукових слов'янознавчих подорожей, що у Львові [redacted] 1829 р. він запізнався з ним і отримав від нього записи народних пісень: "У Львові уділив мені пісень галицького люду пан Святопулк Гловацький, котрий запопадливо займається їх збиранням і з часом має намір їх видати"[74]. Записи цього збирача використовував Жегота Паулі (1814—1895), за що дякує йому у передмові до одного зі своїх збірників[75]. Можливо, що були вони і в розпорядженні Л. Пйонткевича, який підтримував тісні зв'язки з молоддю, особливо з тією її частиною, що була прихильною до нових тенденцій у суспільному і культурному русі, виявляла зацікавлення до життя і культури народу.

Записи народних пісень міг Л. Пйонткевич одержати і від відомого у свій час польського скрипаля-віртуоза, композитора Кароля Ліпін-

---

71 Pątnik Narodowy.— S. 118—119.
72 Ibid.— S. 119—128.
73 Ibid.— S. 128.
74 Францев В. А. Польское славяноведение конца XVIII и первой четверти XIX ст.— Прага, 1906.— С. 476.
75 Pauli Ż. Pieśni ludu polskiego w Galicyi.— Lwów, 1838.— Przedmowa.

ського (1790—1861), який у 20-х рр. перебував і працював у Львові. Він цікавився народними піснями, використовував їх мелодії у своєму репертуарі і композиціях, а також підготував музичну частину збірника польських і українських народних пісень Вацлава з Олеська з оранжуванням їх для співу і виконання на фортепіано[76].

З помітки на титульній сторінці "Pątnika..." про те, що "додані ноти уклав для фортепіано і співу Кароль Ліпінський", а також згадок про Ліпінського в тексті статті і рукописних матеріалах можна судити, що Л. Пйонткевич був особисто знайомий і співробітничав зі знаменитим скрипалем. К. Поклевська навіть називає їх союзниками і твердить (щоправда, без достатніх доказів), що мелодії надрукованих Л. Пйонткевичем текстів польських пісень записав К. Ліпінський, висловлює гіпотезу, що останній був співавтором чи, можливо, консультантом тих численних зауважень і міркувань у статті, що стосуються музичного боку польських і українських народних пісень[77]. *Це не зовсім переконливо, бо сам автор статті, як зазначалося вище, виявляє досить добру музичну чи, властиво, музично-фольклористичну обізнаність і підготовку.*

Збірник Л. Пйонткевича цікавий тим, що він уперше пропонував спільне видання польських і українських пісень. Можливо, що саме з подачі його автора цю ідею перейняв і кількома роками пізніше реалізував Вацлав з Олеська. Стосовно українського матеріалу, то зі змісту статті видно, що Л. Пйонткевич мав його у своєму розпорядженні. В одній із приміток він зауважує, що українські пісні "Не ходи, Грицю" і "Козак коня наповав" надруковані в альманаху "Pielgrzym Lwowski" з 1821 р. у неповному вигляді і що він має докладніші їх тексти, які будуть уміщені в його збірнику. Також обіцяє, що й мелодії цих пісень будуть представлені в точнішому записі, ніж вони є у публікації "Pielgrzyma Lwowskiego", що будуть спростовані допущені в ній значні помилки[78]. *Ця примітка істотна й тим, що вона конкретизує наведену вище помітку на титулі видання про додані ноти К. Ліпінського і вказує, що вони стосуються мелодій народних пісень, у тому числі й українських.*

Характеристика українських пісень у статті справді, як зауважила К. Поклевська, дещо загальніша, довільніша і, додамо, поверховіша, ніж польських[79]. *Але, безсумнівно, автор був знайомий з досить обширним з жанрового і тематичного погляду українським пісенним матеріалом, уважно досліджував його. Ряд його суджень і зауважень про характер, особливості змісту і мелодики українських пісень могли основуватися лише на його безпосередньому пізнанні цих пісень. Вичитати їх, перейняти від когось іншого в той час, власне, ще не було можливости.*

Перебуваючи в Галичині, Л. Пйонткевич і сам міг записувати українські пісні. Міг дістати їх записи від своїх кореспондентів і знайомих,

---

[76] Muzyka do pieśni polskich ludu galicyjskiego zebranych i wydanych przez Wacława z Oleska. Do śpiewu i na fortepiano ułożył Karol Lipiński.— Cz. II.— Lwów, 1833.

[77] Poklewska K. Galicja romantyczna.— S. 106, 108—109.

[78] Pątnik Narodowy.— S. 112—113.

[79] Poklewska K. Galicja romantyczna.— S. 108.

які займалися збиранням народнопісенного матеріалу. В числі цих збирачів у 20-х рр. були й українці — попередники "Руської трійці", зокрема Йосиф Левицький (1801—1860), Григорій Ількевич (1801—1841), Кирило Блонський (1802—1852), Степан Петрушевич (1772—1859), Михайло Гнідковський (1789—1861) та деякі інші[80]. З кимось із них Л. Пйонткевич міг мати зв'язок і одержувати матеріал.

Одним з найбільш ймовірних постачальників українського фольклорного матеріалу міг бути для нього Денис Зубрицький (1777—1862) — автор однієї із згадуваних статей про народні пісні у "Pielgrzymie Lwowskim", згодом відомий галицько-український учений і громадсько-культурний діяч. У молоді роки та й пізніше Д. Зубрицький цікавився етнографією, записував фольклор. На те, що він був знайомий з Л. Пйонткевичем, мав з ним ділові стосунки, вказує надрукована в "Pątniku Narodowym" його етнографічна стаття про народні господарські прогнози[81].

Але це лише деякі гіпотетичні орієнтири для подальших дослідницьких пошуків. Докладніше вивчення архівних матеріалів, листування та інших джерел стосовно літературного і народознавчого руху 20-х рр. у Галичині, діяльности і зв'язків Л. Пйонткевича напевне пролило б світло на чимало моментів з питання про джерела його збірника. І не тільки: досі залишається належно не з'ясованим і аналогічне питання щодо походження, авторства записів народних пісень у збірниках Вацлава з Олеська, Жеготи Паулі. Із спорадичних згадок у рецензіях, листуванні, спогадах, дослідницькій літературі видно, що до цих видань були причетними багато тогочасних збирачів, імена яких у них не значаться. А вияснення цього є немаловажним для історико-фольклористичного дослідження.

Не знаємо, яким мав бути збірник Л. Пйонткевича за структурою, характером групування, класифікації матеріалу, текстології і т. п. Але зі змісту статті, визначення в перших її словах, що випускається "учений" (uczony), тобто науковий збірник пісень "нашого люду", викладених вимогах до тексту і мелодії, до приміток і коментарів, додатку мелодій пісень можна припускати, що пропонувалася оригінальна і справді новаторська для свого часу праця.

Очевидно, що початком самого збірника були згадані три польські пісні любовного змісту. На це вказує логіка заключного абзаца статті перед їх подачею, у якому зазначено, що сказане стосується теоретичних засад збірника, якими керувався упорядник; а далі слідує сам предмет, тобто збірник. Якщо це так, то сам принцип подачі текстів пісень з обширними коментарями при кожній з них — також незвичайне на свій час явище. Якщо так мала бути побудована уся ця праця, то вона складала б не тільки збір текстів пісень, але й відповідних досліджень, студій про кожну з них. Чогось подібного тогочасна фольклористика ще не знала.

Початок публікації збірника з циклу "Польські пісні любовного змісту" вказує на оригінальний підхід упорядника до класифікації

---

[80] Докладніше про цих збирачів див.: Кирчів Р. Ф. Етнографічно-фольклористична діяльність "Руської трійці".— К., 1990.— С. 57—86.

[81] Zubrzycki D. Niektóre prognostyki gospodarcze // Pątnik Narodowy.— S. 152—157.

пісенного матеріалу і на те, що він роздільно групував польські та українські пісні. Видно це, зрештою, й з окремого розгляду їх у статті. Це також істотний момент, який засвідчує розуміння Л. Пйонткевичем етновизначальної сутности народних пісень — того, чого не враховував чи не хотів враховувати його сучасник Вацлав з Олеська, який у своєму збірнику впереміш подав польські і українські пісні, чим уже [redacted] той час викликав серйозні претензії серед свідомішої частини українців, зокрема "Руської трійці". Але тут позначилися, властиво, не стільки відмінні науково-методологічні підходи, скільки різні світоглядно-ідеологічні позиції: демократична Л. Пйонткевича і шляхетська польсько-великодержавницька Вацлава з Олеська. В дусі такої тенденційної установки останній, як відомо, відмовляв навіть у доцільності і праві на окреме існування української літератури. В даному випадку Вацлав з Олеська не поступився своїми принципами, хоч з невиданого збірника свого попередника і його передмови почерпнув чимало моментів, ідей, а також, напевне, й готового матеріалу. Скористався, зокрема, послугами і підготовленими для збірника Л. Пйонткевича записами та нотними обробками народних пісень К. Ліпінського[82].

Наукова розробка поставлених питань обмежується наявним відповідним матеріалом, особливо недостатнім щодо висвітлення самої історії, змісту і джерел збірника польських і українських пісень з 1827 р. Але й на основі того, що в ході дослідження вдалося виявити і з'ясувати, встановлюється безсумнівне авторство Л. Пйонткевича анонімно опублікованої статті про польські і українські пісні у львівському виданні "Pątnik Narodowy" за 1827 р., розкривається неординарний зміст та історико-культурологічну сутність цієї публікації, проливається деяке світло і на її нереалізовану частину — збірник польських і українських пісень. І хоча склалося так, що [redacted] силу різних обставин (також не до кінця з'ясованих) публікація і задум Л. Пйонткевича були зустрінуті без належного розуміння і співчуття, усе ж вони не залишилися цілковито в тіні, а, без сумніву, привернули до себе увагу тих, хто цікавився народною пісенністю, і мали вплив на розвиток народознавчих інтересів та досліджень у Галичині. Стосується це і української фольклористики, оскільки [redacted] статті та збірнику йшлося і про українські пісні. Зокрема, певне позитивне значення мала публікація Л. Пйонткевича для фольклористичної діяльности "Руської трійці".

Слід визнати, що публікація Л. Пйонткевича, пропаґовані ним думки, ідеї, методичні засади і настанови були неординарним явищем в загальному контексті тогочасного становлення і розвитку фольклористичної думки, особливо [redacted] зв'язку і на фоні народознавчих аспірацій у Галичині. Праці й ім'я Людвіка Пйонткевича заслуговують того, щоб знайти належне відображення в історії польської й української фольклористики.

Роман КИРЧІВ

---

[82] К. Поклевська в цитованій праці слушно звернула увагу, що до збірника Вацлава з Олеська увійшли всі три опубліковані Л. Пйонткевичем польські пісні любовного змісту: перша — без будь-яких змін, а дві інші з деякими текстуальними відмінами порівняно з першопублікацією (P o k l e w s k a K. Galicja romantyczna.— S. 104.).

МАЛОДОСЛІДЖЕНЕ ДЖЕРЕЛО XV—XVIII СТОЛІТЬ З ІСТОРІЇ МАТЕРІАЛЬНОЇ І ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Оновлення усього суспільного життя в Україні пробуджує велике зацікавлення широкої наукової громадськости до гуманітарних наук і відкриває нові можливості для дослідницької праці. Ці зацікавлення мають різні аспекти, але найповажнішими з них є ті, які зосереджуються на попередньому розкритті нових джерел, а через них і невідомих фактів з історії українського народу. І це закономірно. Адже провести всебічну об'єктивну реконструкцію історичного процесу, виявити і заповнити прогалини, що існують у сфері багатьох наук, виробити нові підходи і концепції, зрештою, поставити нові проблеми, розширивши тематику і хронологію досліджень, можна лише на основі фундаментальної джерельної бази. Водночас не є таємницею, що ця база може визначатися як "сукупність (система) джерел різних типів (письмових, речових, усних, конвенціональних, етнографічних та ін.), родів (стосовно письмових джерел) — документальних (у тому числі публічно-правових і приватно-правових актів) та нарративних, окремо епістолярних видів та різновидностей (різновидів) із різним ступенем автентичності [...]"[1] тощо.

Такий підхід є пізнавальним для багатьох наук, у тому числі для історичних наук, які вивчають культуру і побут народу, його походження, розселення, взаємини із сусідніми народами, досліджують жанри і форми усної народної творчости в усіх її виявах: поезії, прозі, музиці, а також види мистецтва — архітектуру, живопис, театр, танець і т. д.

Розширення діапазону джерелознавчих досліджень активізує зацікавлення й таким важливим і багатим на факти історичним джерелом, як земські і гродські судово-адміністративні книги XV—XVIII ст. Вивчення цих першоджерел з погляду матеріальної і духовної культури та побуту українського народу, на жаль, ще не вийшло за межі початкових стадій опрацювання. Що ж торкається львівської збірки

[1] К о в а л ь с ь к и й М. Джерелознавство і археологія історії України. Матеріали до бібліографії // Проблеми едиційної та камеральної археографії: історія, теорія, методика.— Вип. 16.— К., 1993.— С. 3.

цього комплексу пам'яток (збірка налічує 6541 одиниць), то досі взагалі дуже вибірково розкритий їх зміст[2]. У науковому плані ці здобутки мінімальні. Разом з тим зовсім відсутні архівні евристичні та інформативні дослідження. Ці книги ніколи не розглядалися як єдине явище (йдеться не лише про склад львівської групи фондів, а зібрання взагалі, враховуючи книги Києва як комплекс джерел різних видів, типів документів та актів, що виникали у подібних умовах. Це стосується також природного відкладання і внесення актів (запису) у книги, проблеми засвідчености, автентичности, повноти і адекватности на певних етапах у реальній історичній дійсности[3]. Втім, значення земських і гродських книг не потребує доказів, воно очевидне і справді виняткове. У документах і актах, внесених до книг чи відкладених у фасцикулах, знайшли відображення найрізноманітніші сторони життя народу, в тому числі його матеріальна та духовна культура, побут. Документи і акти охоплюють значний проміжок часу (майже чотири століття), мають великий обсяг (мільйони актів), багатопланові у подачі матеріалів і динаміці століть та контактах з іншими землями і територіями світу. Матеріальна культура у цих джерелах охоплює, з одного боку, предмети, що задовольняють "матеріальні" потреби (знаряддя праці, предмети щоденного вжитку, житло, одяг, засоби зв'язку і транспорту та інше), з другого — виробничо-трудові і суспільні навики людей, суспільну організацію праці і її форми, повсякденне життя і побут людей. Духовна культура визначена сукупністю усього досягнутого суспільством у галузі моральности, релігії, науки і філософії. Крім того, духовне життя суспільства охоплено такими явищами, як мислення і правила поведінки, мова і мовлення, а також те, що можна би назвати "культурою почуттів". Зупинимось лише на окремих з перечислених питань.*

З-поміж багатьох виявлених матеріалів найперше привертають увагу відомості про основні заняття населення, передусім землеробство на українських землях, культуру землеробства протягом багатьох століть, про сільськогосподарські знаряддя, тяглову силу, методи обробітку землі і сільськогосподарські культури. Із записів актових книг дізнаємося про різноманітний середньовічний сільськогосподарський ре-

---

* Крім львівської існує київська збірка, яка нараховує 1729 книг, без книг земських і гродських повітових судів Лівобережної України, що з'явилися лише у 1763 р. на місці давніх полкових судів.

[2] У 70-х рр. XIX ст. розпочато анотування документів із названих книг і фасцикул ("в'язок", у яких документи відкладалися у хронологічному порядку їх надходження), але до війни описано (опис припинено у 1939 р.) лише найважливіші [illegible] п'яти тисяч книг. Як відомо, пізніше ці матеріали "тематичного опису" були втрачені для України. Більш докладно про це див.: Купчинський О. А. З історії створення науково-довідкового апарату до фондів судово-адміністративних установ України XV—XVIII ст. // Архіви України.— 1976.— № 1.— С. 27—35.

[3] Аналогічні явища простежуються у документах іншого дуже важливого для нашої теми фонду, а саме Литовській метриці, яка репрезентує [illegible] основному землі Волині та Правобережної України. Пор.: Ковальський М. Вопросы изучения и исследования Литовской метрики как важнейшего комплекса источников по социально-экономической и политической истории Украины XV—XVII вв. // Литовская Метрика. Тезисы докладов межреспубликанской научной конференции. Апрель. 1988.— Вильнюс, 1988.— С. 7.

*манент (ф. 3, оп. 1, кн. 33, с. 328; кн. 34, с. 1064)**, *процеси засіву і збирання врожаю (пор. ревізії засівів, ф. 3, оп. 1, кн. 70, с. 149 та інші), терміни косовиці та жнив, складання стогів, "копицъ", "оборогів", молотьбу і зберігання зерна (дані знаходимо в численних книгах у фондах № 1—18). Документується розвиток бджільництва (ф. 3, оп. 1, кн. 56, с. 437; ф. 17, оп. 1, кн. 161, с. 1639), рибальства (ф. 3, оп. 1, кн. 56, с. 437 та інші).*

Поряд з тим акти інформують про стародавні домашні промисли і ремесла. У записах, особливо тих, яких іде мова про панщизняні роботи, тарифи податків населення, є чимало згадок про обробку вовни, волокна, дерева (пор., наприклад, назви бондарських виробів з тарифу Белзького воєводства за 1637 р., ф. 1, оп. 1, кн. 222, с. 233—234), мінералів (найчастіше репрезентоване гончарство; у містечку Потеличі, наприклад, у 1618 р. налічувалось 35 гончарів, ф. 1, оп. 1, кн. 203, с. 352; не менше було їх у містах Косові, Миколаєві, селі Шпиколосах), обробку шкіри та металів. Нерідко в спеціальних інвентарях чи описах перечислюються знаряддя, за допомогою яких виготовлялися ті чи інші вироби. Ряд записів віддзеркалює виробництво таких товарів, як віск, дьоготь, смола і поташ, селітра, ковальське вугілля і, врешті, виробництво заліза і паперу. Продукуванням цих товарів займалося населення багатьох місцевостей (ф. 1, оп. 1, кн. 199, с. 1068; кн. 203, с. 351, 433; кн. 204, с. 842—843; кн. 205, с. 225; кн. 206, с. 168, 193—194; кн. 595, с. 1236; ф. 3, оп. 1. кн. 13, с. 710; кн. 20, с. 468; кн. 21, с. 387; ф. 9, оп. 1, кн. 384, с. 2462—2465; ф. 17, оп. 1, кн. 111, с. 713; кн. 130, с. 116—121).

Крім названих вище відомостей про ці здебільшого неорганізовані першопочатки промисловости, знаходимо дані й про існування ремісничих братств, цехів та про такі галузі цехового господарства на території воєводства, як одягові ремесла — цехи кравців, шевців, рукавичників, шапкарів, капелюшників, ткачів, суконників; будівельні ремесла — цехи мулярів, каменярів, теслів; ремесла металевих виробів — цехи слюсарів, ковалів, котлярів, бляхарів, голкарів, мечників, годинникарів; шкіряні ремесла — цехи римарів, кушнірів, чинбарів, сідлярів, калитників. У документах засвідчені також відомості про харчові ремесла — пекарів, різників, медоварів, пивоварів, мельників, солодовників, олійрів, круп'ярів, риболовів, цукерників, винокурів; про ремісників дерев'яних виробів — бондарів, токарів, столярів, стельмахів, колодіїв, ситарів; про ремісників художніх виробів — гаптувальників, художників, малярів, золотарів; про побутові ремесла — миловарів, гребінників, ситарів, мотузників, гончарів тощо. В окремих документальних записах зафіксовані повідомлення про ремісничі братства, наприклад, "полотняне братство" (1656 р., село Шегині, ф. 13, оп. 2, фасц. 45, с. 3223) і т. д.

Значна інформація з цих питань подана у заповітах, актах купівлі-продажу майна, документах, пов'язаних із різними типами торгівлі (експортною, транзитно-реекспортною, навіть імпортною). На основі актів, уміщених у книгах та фасцикулах, дізнаємось про видобуток

---

* Тут і далі йдеться лише про актові книги із фондів Центрального державного історичного архіву України у Львові. Перша цифра вказує номер фонду, друга — опис, третя — книгу чи фасцикул, четверта — сторінки.

власної і завезення [redacted] Україну сировини, розповсюдження імпортованих [redacted] Україну з різних країн світу предметів побуту, якими користувалось місцеве населення (ф. 9, оп. 1, кн. 360, с. 1673; ф. 13, оп. 1, кн. 316, с. 1271—1272; кн. 343, с. 41—43; ф. 15, оп. 1, кн. 148, с. 745; ф. 2, кн. 37, с. 130; кн. 44, с. 1632; кн. 42, с. 146; кн. 256, с. 2026 та інші). На основі книг і фасцикул реконструюється список імен місцевих купців та тих, які приїжджали [redacted] Україну з-за кордону[4].

Серед документів збереглося багато статутів і привілеїв цехам, підтверджень їх прав, судових документів про оборону привілеїв (ф. 9, оп. 1, кн. 26, с. 991; кн. 41, с. 559—560; кн. 73, с. 732—733; кн. 378, с. 2310—2319; кн. 388, с. 500—506; кн. 392, с. 488—499; кн. 461, с. 1099—1102; ф. 13, оп. 1, кн. 433, с. 2668—2675 та інші). Тут же знаходимо надання пільг та привілеїв представникам окремих національностей у тих чи інших цехах міст (ф. 13, оп. 1, кн. 386, с. 1065—1069; кн. 431, с. 367—372), судову документацію стосовно порушення міською адміністративною владою і приватними особами прав цехів (ф. 9, оп. 1, кн. 28, с. 444—445; ф. 13, оп. 2, фасц. 34, с. 445—446; фасц. 36, с. 359—361), записи про суперечки між цехами, які продукували однакові вироби у різних містах, між цехами і позацеховими ремісниками (ф. 9, оп. 1, кн. 26, с. 649—651; кн. 73, с. 840—841; кн. 332, с. 404; кн. 333, с. 711; кн. 337, с. 656; кн. 361, с. 786—788 та інші), королівські розпорядження у справах цехів (ф. 9, оп. 1, кн. 6, с. 875—877) та інші.

Актові книги фіксують також відомості про промислові об'єкти, перші мануфактури — залізні та скляні гути, цегельні, вапнярки, так звані бліхи, каменоломні, папірні, млини, воскобійні і т. д. Поряд з цим збереглися привілеї на виробництво фарб (місто Львів, ф. 9, оп. 1, кн. 354, с. 2669—2672), добування солі, відомості про суперечки навколо складів солі (ф. 9, оп. 1, кн. 337, с. 1310). Окремо [redacted] актових книгах висвітлюються питання про дії адміністрації промислів, наприклад, гут у Щирецькому ключі (1660 р., ф. 9, оп. 1, кн. 363, с. 734), про нагляд над соляними жупами у Снятинському старостві (1567 р., ф. 9, оп. 1, кн. 333, с. 276—278), про вивіз продукції залізних гут (ф. 9, оп. 1, кн. 30, с. 737).

В аналізованих джерелах засвідчені записи про основні типи поселень, найчастіше про села, півдворища, кути, прифільваркові оселі. Ці факти особливо широко відображені в подимних інвентарях, люстраціях, ревізіях сіл і маєткових ключів (ф. 9, оп. 1, кн. 16, с. 195—196; кн. 342, с. 1009—1030; кн. 390, с. 741—787; кн. 397, с. 258—259, 1709—1793, 1819, 1825; кн. 477, с. 477, с. 443; ф. 13, оп. 1, кн. 441, с. 3319—3325, 2770—2771; кн. 442, с. 2385—2390; оп. 2, фасц. 39, с. 905—907; фасц. 57, с. 103—104; ф. 17, оп. 1, кн. 119, с. 1295—1299 та інші). У ряді записів виразно віддзеркалені родові традиції дворищ, що проявлялися у майновій спільності (ф. 9, оп. 1, кн. 3, с. 124—128; ф. 10, оп. 1, кн. 2, с. 328—532; кн. 3, с. 63, 92; ф. 15, оп. 1, кн. 1, с. 377; ф. 16, оп. 1, кн. 1, с. 30—31, 641—642), у майновому поділі (ф. 6, оп. 1, кн. 2, с. 65, 678,

[4] Широку інформацію під цим кутом зору подає оперта на актові книги праця: Шиян Р. Торгівля міст Руського і Белзького воєводств у XVI — першій половині XVII століть // Записки НТШ.— Львів, 1994.— Т. 228.— С. 123—159.

685), у заступництві на судових розправах (ф. 16, оп. 1, кн. 1, с. 10, 20).

У розглядуваних документах знаходимо відомості про господарські будівлі, їх типи і розміщення у поселеннях, формування садиби, про особливості упорядкування житлового міського будинку (ф. 17, оп. 1, кн. 199, с. 807), межі сіл і їх угідь (окремо і в складі волостей, маєткових ключів, староств), проставлення "граничних знаків", огороджування полів, пасовищ, лісів, садів тощо. З цього погляду доволі цікавими є інвентарі сіл і міст, замків, фільварків, наприклад, з Гуцульщини: Снятинське староство (1622 р.), село Текуча (1678), село Ковалівка (1687 р.), села Микуличин, Заріччя, Добрилова, Ямна, Межиріччя (1700 р.), села Вижній Березів, Березівська Баня, Чорний Потік (1708 р.), село Розточок (1721 р.), села Космач, Свірська Баня (1728 р.), село Люча (1730 р.) та інші (ф. 5, оп. 1, кн. 121, с. 1029—1035; кн. 180, с. 844—851; кн. 181, с. 1756—1758; кн. 208, с. 1043—1045; ф. 7, оп. 1, кн. 81, с. 1289—1291 та інші). Аналогічні матеріали збереглися з територій сучасної Львівщини, Тернопільщини та суміжних з ними земель (ф. 9, оп. 1, кн. 475, с. 1923—1959; кн. 477, с. 1975—2004; кн. 483, с. 1363—1412; ф. 13, оп. 1, кн. 562, с. 2615—2628; кн. 591, с. 2391—2394; оп. 2, фасц. 70, с. 1095—1098; фасц. 90, с. 2105—2108; ф. 17, оп. 1, кн. 119, с. 1329—1332; кн. 120, с. 297—300; кн. 131, с. 112—114; кн. 142, с. 867—875 та інші).

Увагу дослідника привертають записи, у яких відображені сімейні та сімейно-громадські взаємини, звичаєві права, взаємодомовленості, так звані "згоди", розподіл праці між членами сім'ї у залежності від статі і віку. Тут же зафіксовані відомості про одяг населення, його назви і матеріали, з яких він виготовлявся, про основні елементи селянського і міщанського чоловічого та жіночого одягу, про прикраси для одягу, про взуття та головні убори. Ці відомості, на жаль, не компактні, а є лише побіжним вкрапленням у документах, що стосуються майнових справ (ф. 3, оп. 1, кн. 34, с. 1014; ф. 9, оп. 1, кн. 394, с. 962).

Багато записів в актових книгах інформують про харчування населення, причому вказуються назви страв, рідше знаходимо відомості про процес виготовлення продуктів і приготування страв. У справах, які стосуються торгівлі і митно-фінансового господарства, виявлено записи назв продуктів, призначених для торгівлі (ф. 9, оп. 1, кн. 41, с. 823; кн. 396, с. 332), а також посуду, столового начиння.

Нерідко у книгах фіксуються відомості про обряди і звичаї населення, наприклад, про шлюб, шлюбні майнові угоди, пов'язані з одруженням молодих, записи дозволів на передачу посагу (ф. 9, оп. 1, кн. 15, с. 3—4; ф. 13, оп. 2, фасц. 32, с. 2583), накази адміністрації про розшук викрадачів дівчат з метою одруження (ф. 9, оп. 1, кн. 355, с. 1700). Окремі записи розповідають про ритуал передачі посагу, так званого куничного, за молодою (ф. 17, оп. 1, кн. 122, с. 897—899), в інших порушується питання про повернення посагу родичам унаслідок передчасної смерти молодої жінки чи розірвання шлюбу і розлучення (ф. 9, оп. 1, кн. 331, с. 278, 550; ф. 13, оп. 2, фасц. 59, с. 2513—2514).

Знаходимо у документах й відомості про звичаї і обряди, пов'язані з народженням та вихованням дітей і правом опікунства над дітьми, про часті суперечки навколо цього питання (ф. 9, оп. 1, кн. 8, с. 1303;

кн. 347, с. 1080). Тут же є повідомлення про обряди поховання і їх локальні особливості, наприклад, у південних районах Прикарпаття Руського воєводства і на Поділлі, про поминки і поминальні дні.

Із актових записів дізнаємося й про власні назви людей. Цікавими є матеріали, які засвідчують спосіб формування українських прізвищ у пізньому середньовіччі, і не лише серед привілейованих осіб, а також відомості про використання одними і тими ж особами власних імен, прізвищ і прізвиськ.

Актові книги є невичерпним джерелом для виявлення і вивчення ойконімії, гідронімії, простеження динаміки розвитку різних категорій географічних назв, перейменування об'єктів (наприклад, ф. 9, оп. 1, кн. 337, с. 66; кн. 141, с. 333; кн. 203, с. 158) і т. д.

В актових книгах містяться свідчення про використання "народного календаря", пов'язаного з культом природних явищ: календарні новорічні, зимові, весняні обряди; "покровителі" жнив, домашніх тварин; народні вірування у сни, "біди", "чорти", "дідьки"; жіночі вірування, пов'язані з певними місцями, днем або ніччю; "злі духи"; "щасливі і нещасливі" дні тижня; народні назви найбільш відомих планет.

Низка записів розповідає про способи народного лікування людей (ці відомості часті у судових зізнаннях), знахарство; про існування у різних місцевостях притулків для хворих і старців, заснування "братств убогих" (1644 р. у місті Добромилі, ф. 13, оп. 1, кн. 630, с. 1834—1835). Там же акти фундації шпиталів (у давнину дослівно будинків престарілих і убогих, яким надавалась незначна лікарська опіка) і відведення їм земель, звільнення їх з-під міських прав (пор. ф. 13, оп. 2, фасц. 24, с. 4679—4680). Одночасно в актових книгах зустрічаємося із згадками про професії, які репрезентують охорону здоров'я населення, про роди занять у сфері побутового обслуговування. У них засвідчені також відомості про лікарів, наприклад, у місті Теребовлі (ф. 1, оп. 1, кн. 231, с. 865; ф. 17, оп. 1, кн. 110, с. 226), "хірургів", званих ще цирульниками, які часто поряд з лікуванням людей і тварин займалися й перукарством: у місті Белзі (ф. 1, оп. 1, кн. 195, с. 1016; кн. 197, с. 48—49; кн. 199, с. 82; кн. 203, с. 550 та ін.); у місті Теребовлі (ф. 17, оп. 1, кн. 106, с. 373; кн. 131, с. 198); у місті Немирові (ф. 1, оп. 1, кн. 197, с. 446; кн. 214, с. 431); у місті Галичі (ф. 5, оп. 1, кн. 115, с. 49—53); у місті Рогатині (ф. 5, оп. 1, кн. 119, с. 1063) та інших; аптекарів: у місті Буську (ф. 3, оп. 1, кн. 11, с. 300); у місті Белзі (ф. 1, оп. 1, кн. 199, с. 697; кн. 201, с. 837; кн. 202, с. 278; кн. 206, с. 673) та інших (ф. 9, оп. 1, кн. 365, с. 1404). Є тут відомості про коновалів (ф. 1, оп. 1, кн. 595, с. 1531), лазневих, або "лазебників", і побудову лазень (1623 р. у місті Тернополі, ф. 17, оп. 1, кн. 117, с. 141), про грабарів, обслугу шпиталів, візників і т. д.

У розглядуваних книгах містяться й судово-адміністративні оголошення про епідемії на території воєводств, наводяться реєстри жертв.

На сторінках книг знаходимо записи про осіб, які були ініціаторами заснування культурно-освітніх і релігійних братств, та свідчення про побудову ними шкіл, наприклад, у місті Городку (1663 р., ф. 13, оп. 1, кн. 589, с. 3555—3557) та інших (ф. 13, оп. 1, кн. 378, с. 97—99; кн. 431, с. 373—377; кн. 604, с. 3168—3170), акти про характер навчання, про-

грами і обсяг викладання предметів, називаються прізвища вчителів — "дидаскалів".

Записи інформують про значення братств для розвитку освіти — організацію і утримання ними "братських шкіл". Це насамперед стосується братств більших міст Руського воєводства. Протягом 1589—1591 рр., наприклад, Львівське Успенське братство домоглося кількох привілеїв для шкіл. Крім школи, організованої Ставропігійським братством у 1586 р. у Львові, протягом XVII—XVIII ст. діяли школи в будинках передміських братств: Благовіщення, Миколи, Федора Тирона, П'ятниці, Воскресіння, Богоявлення, "На Тарнавці", Юра (ф. 9, оп. 1, кн. 354, с. 2859 та інші). Крім повідомлень про культурно-освітню роль братств, про затвердження їхніх статутів, у яких іде мова про школи, в актових книгах виявлено також відомості, що стосуються історії шкільництва у малих містах (ф. 13, оп. 1, кн. 614, с. 1543—1547), а також акти про навчання ремесел і виховання учнів у цехах (ф. 9, оп. 1, кн. 353, с. 2187—2191).

Тут же зустрічаються судові записи, які викривають панівну верхівку, що намагалася гальмувати і не допускати поширення освіти серед українського населення. Так, Юрій-Гнат Любомирський забороняє своїм підданим і міщанам у його маєтках посилати синів до шкіл без його згоди і окремого писемного дозволу (ф. 13, оп. 1, кн. 561, с. 1983—1987).

В актових книгах висвітлюється розвиток друкарства — привілеї королів на заснування друкарень (ф. 9, оп. 1, кн. 391, с. 1331—1332), діяльність Івана Федорова (ф. 9, оп. 1, кн. 46, с. 452—458, 592—594, 672—673, 677; кн. 338, с. 501—502 та інші), Симона Будзини (ф. 9, оп. 1, кн. 356, с. 624—626, 936—937; кн. 359, с. 80; кн. 360, с. 71—72 та інші), Михайла Сльозки (ф. 9, оп. 1, кн. 390, с. 77—79; кн. 397, с. 942—944, 1666—1668, 1874—1876, 2016—2027), Спиридона Соболя (ф. 9, оп. 1, кн. 136, с. 1480—1482) і ряду польських друкарів, діяльність сина Івана Федорова — палітурника Івана Друкаревича (ф. 9, оп. 1, кн. 46, с. 672—673, 723—724, 740—742, 763, 875—878). Увагу дослідника привертають також записи про контакти Львова і Вільнюса у справах книгодрукування (ф. 9, оп. 1, кн. 345, с. 1160—1161), про друкарів інших країн, наприклад, про краківського друкаря Франциска Цезарія (ф. 9, оп. 1, кн. 397, с. 942—944).

З актів, передусім судових документів у справах суперечок друкарів і фундаторів книгодрукарства, друкарів і лихварів, дізнаємося про кількість і назви друкованих книг, що вийшли з відповідних друкарень. Нерідко йде мова про книги і при розглядах майнових суперечок, зокрема при конфіскаціях і грабунках маєтків (ф. 13, оп. 1, кн. 535, с. 1745—1748), а також у заповітах (ф. 13, оп. 1, кн. 375, с. 223—225). Інвентарні описи і інші документи включають відомості про бібліотеки монастирів, окремих родин і осіб (ф. 5, оп. 1, кн. 281, с. 319).

У XVII—XVIII ст., тобто від часу, коли доступ до записів у судово-адміністративні книги став вільний і коли були зняті будь-які обмеження щодо внесень у них писаних матеріалів, з'являються й записи літературних творів різних жанрів. На сторінках актових книг знаходимо чимало малих прозових творів, віршів, пісень, молитов і казок. Трапляються і полемічні твори, літописні оповідання. Вони вно-

силисъ у книги на прохання заявника (через те автори їх здебільшого відомі) або ж складались самими писарями земських і гродських канцелярій. Так, наприклад, перемишлянський гродський писар Яків Прилуський вміщує у гродській книзі вірш про значення судових книг (ф. 13, оп. 1, кн. 24, с. 2), складає і записує віршовану епітафію на смерть земського судді В. Вояковського (ф. 13, оп. 1, кн. 24, с. 1). Поетичні твори, які найчастіше писалися латинкою, мають також художньо-узагальнюючий зміст (ф. 9, оп. 1, кн. 180, с. 1439; кн. 192, с. 593—594; кн. 474, с. 2084; кн. 475, с. 341; кн. 486, с. 2272; кн. 497, с. 1712; кн. 505, с. 6, 757; кн. 559, с. 1071—1080; кн. 561, с. 537—543; 196—202). Окремі з них мають заголовки, наприклад, "Байка про Лева", "До дам" (ф. 9, оп. 1, кн. 557, с. 2265), під деякими знаходимо підписи її авторів (ф. 9, оп. 1, кн. 567, с. 391—393). Серед поезій зустрічаються переклади з інших мов (ф. 9, оп. 1, кн. 535, с. 1945). Поряд з віршованими творами до актових книг вписувалися прислів'я, приказки (ф. 5, оп. 1, кн. 206, с. 1421; ф. 9, оп. 1, кн. 249, с. 443—444; кн. 282, с. 670; ф. 17, оп. 1, кн. 38, с. 240 та інші), куплети пісень (сороміцька пісня Ковнацького — ф. 9, оп. 1, кн. 191, с. 901).

В актах , пов'язаних з мистецьким життям краю, знаходимо дозволи художникам займатися живописом, наприклад, у 1593 р. Іванові Швайковському (ф. 9, оп. 1, кн. 348, с. 1357—1358); надання нерухомого майна художникам за оформлення об'єктів, наприклад, художникові Гайлові у 1426 р. [?] (ф. 13, оп. 1, кн. 305, с. 810—812). Часто в документах йде мова про цехових художників міст. У ряді записів зафіксовані відомості про митців, які жили поза межами міст або на передмістях великих міст і підлягали юрисдикції гродських старост, зокрема про художників львівського передмістя Підзамче. Художники цього передмістя, подібно до інших ремісників, виконували роботи "нелегально", за що стягали на себе гнів "можних цехових панів", які складали списки їх "злочинів", постійно закликали старосту забороняти їм художнє ремесло і подавали на них скарги в суд. В одній із таких скарг з 1600 р. називаються художники Семян, Федько, його брати Іван і Роман, Федько Малаха, Васько, Лавриш, його сини Іванко і Олександр, Павло Орпинин, Хомка (ф. 9, оп. 1, кн. 354, с. 3399). Інші записи містять відомості про художників Франциска (1535 р., ф. 9, оп. 1, кн. 17, с. 453), Федора — художника з монастиря Онуфрія (1539 р., ф. 9, оп. 1, кн. 9, с. 414), Федора (1547 р., ф. 9, оп. 1, кн. 326, с. 730), Лукаша (1547 р., ф. 9, оп. 1, кн. 326, с. 753), Івана та Августина — художників з Галицького передмістя Львова (1550, 1553 рр., ф. 9, оп. 1, кн. 26, с. 1043, кн. 28, с. 379), Васька (1553 р., ф. 9, оп. 1, кн. 28, с. 379), Степана (1571 р., ф. 9, оп. 1, кн. 42, с. 714), Лукаша — художника з села Потока в Угорщині (1571 р., ф. 9, оп. 1, кн. 42, с. 714) та інших. Нерідко при таких записах поруч з іменем чи іменем і прізвищем художника можна виявити більш докладні факти з їх біографії. Це, наприклад, стосується львівських художників Федька (ф. 9, оп. 1, кн. 36, с. 131) та Альберта Степановського. Останньому навіть було надано привілеї (ф. 9, оп. 1, кн. 338, с. 922).

Художники, які жили не лише у великих, але й у малих містах чи навіть селах, займалися оздобленням замків, храмів, панських палаців і будинків багатих міщан. В актах з 1604 р. знаходимо відомості про

декількох художників з міста Галича (ф. 5, оп. 1, кн. 113, с. 322), серед яких згадується художник Роман (ф. 5, оп. 1, кн. 110, с. 1390). У Белзі в 1624 р. жив художник Петро (ф. 1, оп. 1, кн. 209, с. 917), у Буську у 1600—1620 рр. працювали три майстри пензля протягом 1600—1620 рр.: Станіслав (1600—1605 рр.), член Миколаївського братства Іван Старович (1603 р.) і Василь (1620 р.) (ф. 3, оп. 1, кн. 11, с. 114; кн. 12, с. 914; кн. 42, с. 547; кн. 43, с. 148, 385), у 1632 р. в Теребовлі жив художник Іван (ф. 17, оп. 1, кн. 118, с. 1051), а під 1642 р. згадується художник із села Коцюбинців (ф. 17, оп. 1, кн. 125, с. 220—222).

У XVII ст. ціла плеяда митців, як відомо, працювала в місті Жовкві, а серед них високоталановитий Іван Руткович (ф. 9, оп. 3, кн. 537, с. 924). Зафіксовані в актах і відомості про таких українських середньовічних архітекторів, як Павло Римлянин.

Серед записів трапляються реєстри та інші документи про твори мистецтва, їх характер, форми, вартість; списки золотих і срібних ювелірних предметів та інших коштовностей, які часто вироблялися на місцях і якими користувалося населення (ф. 17, оп. 1, кн. 131, с. 145—146; ф. 13, оп. 2, фасц. 35, с. 4114; фасц. 62, с. 89—91; фасц. 73, с. 4359 та інші). Такі списки часто є додатками до заповітів (ф. 17, оп. 1, кн. 119, с. 1111—1122; кн. 120, с. 625—626; кн. 121, с. 991—994; кн. 125, с. 444—446) або використовуються як окремі доказові документи в судових процесах з майнових питань.

Ціла низка згадок у книгах торкається архітектурних споруд — замків, палаців і окремих будинків-кам'яниць земель Руського і Белзького воєводств.

На сторінках актових книг містяться також оригінальні мистецькі твори, які можуть стати об'єктами дослідження. Це найчастіше портрети людей, виконані пером, різні жанрові сцени, зображення різних предметів (ф. 1, оп. 1, кн. 511, с. 14—5, 640, 1639; кн. 512, с. 1341, 1598; кн. 517, с. 1180; ф. 9, оп. 1, кн. 63, с. 477, 620; кн. 65, с. 795; кн. 90, с. 822; кн. 116, с. 1; кн. 155, с. 1523, 1538, 1540, 1542 та інші, кн. 163, с. 1655, 1663—1664, 1668; кн. 164, с. 1475, 1505; кн. 228, початкові сторінки, кн. 269, початкові сторінки та інші). Окремі з них підписані, наприклад: "Свирид Багрій — мужик-неборак" (ф. 9, оп. 1, кн. 155, с. 1538). Часто підписувались і рисунки гербів тощо. Книги мають художньо оздоблені заголовки (ф. 5, оп. 1, кн. 232, с. 232, 258, 260, 901, 1602 та інші), заставки (ф. 9, оп. 1, кн. 426, с. 2678, 2682, 2686, 2688, 3183; кн. 556, с. 1257), ініціальні літери.

Заслуговує на увагу й палітурне мистецтво актових книг.

На сторінках книг і фасцикулів знаходимо також згадки про музичне життя краю — про світську і культову музику, про музичні колективи і музичні інструменти (пор. ф. 2, оп. 1, кн. 115, с. 31; ф. 9, оп. 1, кн. 385, с. 1199; ф. 13, оп. 1, кн. 360, с. 1637, 1977). У податкових реєстрах, наприклад, з 1609 р. названі п'ять музикантів у місті Галичі (ф. 5, оп. 1, кн. 113, с. 322), з 1618 р. — два музиканти (дударі) у місті Буську, чотири дударі — у містечку Магерові (ф. 1, оп. 1, кн. 203, с. 353, 432), з 1628 р.— чотири дударі в містечку Потеличі (ф. 1, оп. 1, кн. 595, с. 1282—1283) і т. д. У книгах згадуються також колективи музикантів, так звані "капели", які беруть участь у житті міст, цехів (пор. запис з міста Сокаля, ф. 1, оп. 1, кн. 231, с. 682). Тут же

знаходимо ноти окремих композиторів, наприклад, Франциска Хмілевського (ф. 9, оп. 1, кн. 542, с. 584).

Велика кількість актів віддзеркалює процес середньовічного будівництва, передусім міського комунального і приватного. Це, наприклад, дозволи на будівництво будинків для ремісників (ф. 13, оп. 1, кн. 578, с. 1530—1532; кн. 384, с. 517—518), надання площ під забудову (Львів, Коломия, Рогатин, ф. 9, оп. 1, кн. 330, с. 111; кн. 343, с. 170; кн. 361, с. 548—550), архітектурне впорядкування міст (Львів, ф. 9, оп. 1, кн. 479, с. 1367—1371; кн. 535, с. 1719—1723), заборони будівництва (наприклад, під Низьким замком у Львові у 1558 р., ф. 9, оп. 1, кн. 330, с. 240), ревізії міських будівель, наприклад, нових будівель Теребовлянського замку (ф. 17, оп. 1, кн. 127, с. 966—970), будівництво оборонних споруд. Серед актів, що стосуються будівництва оборонних споруд, трапляються заклики адміністрації, ухвали сеймиків про укріплення оборонних ліній на українських територіях, про відбудову фортець і замків (ф. 9, оп. 1, кн. 450, с. 1853; кн. 495, с. 485), будівництво замків (наприклад, замку в місті Глинянах у 1551 р., ф. 9, оп. 1, кн. 328, с. 730—731), оборонних валів і мурів (місто Городок, 1517 р., ф. 9, кн. 326, с. 563—564) і про ремонт фортець.

Значна частина записів стосується будівництва малих архітектурних споруд — кам'яниць, палаців, культових об'єктів. Для прикладу наведемо деякі відомості про майнове забезпечення і будівництво таких споруд, взяті з окремих перемишльських, львівських і теребовлянських гродських книг і фасцикул, зокрема: село Губичі (1445 р., ф. 13, оп. 1, кн. 318, с. 425—426), місто Краснопіль, пізніше Нижанковичі (1451 р., ф. 13, оп. 1, кн. 608, с. 2777—2780), місто Дрогобич (1540 р., ф. 13, оп. 1, кн. 522, с. 1234—1235), село Врочів (1553 р., ф. 9, оп. 1, кн. 349, с. 1055), місто Самбір (1554 р., ф. 13, оп. 1, кн. 611, с. 179—181, 1651 р., ф. 13, оп. 1, кн. 419, с. 387—394; 1690—1691 рр., ф. 13, оп. 2, фасц. 52, с. 3091—3092; кн. 459, с. 2588—2591; 1694 р., ф. 13, оп. 1, кн. 460, с. 1864—1867), село Головецько (1561 р., ф. 13, оп. 1, кн. 539, с. 1005—1006), село Жукотин, інакше Воля Дністрикова (1567 р., ф. 13, оп. 1, кн. 589, с. 3463—3465), село Топільниця (1616 р., ф. 13, оп. 1, кн. 588, с. 2675—2678), село Суха Воля (1687 р., ф. 13, оп. 1, кн. 607, с. 494—496), село Попелі (1688 р., ф. 13, оп. 2, фасц. 49, с. 740), село Борхів (1688 р., ф. 13, оп. 1, кн. 510, с. 1761—1764), село Грушів (1689 р., ф. 13, оп. 1, кн. 623, с. 2250—2253), село Кречковичі (1690 р., ф. 13, оп. 1, кн. 456, с. 1786—1788), село Барич (1691 р., ф. 13, оп. 1, кн. 640, с. 1231—1233), село Розвинницька Воля (1697 р., ф. 13, оп. 1, кн. 465, с. 66—67), село Черчик (1712 р., ф. 13, оп. 1, кн. 495, с. 333—334), село Малий Уречок (1717 р., ф. 13, оп. 1, кн. 504, с. 2069—2070), село Нелипковичі (1718 р., ф. 13, оп. 1, кн. 505, с. 1040—1041) та інші (ф. 9, оп. 1, кн. 337, с. 231; кн. 350, с. 334; кн. 393, с. 981, 984; кн. 397, с. 1527—1530; ф. 17, оп. 1, кн. 118, с. 1018—1020).

Багато записів стосується суперечок і боротьби між українським населенням, польськими властями та латинським духовенством навколо побудови церков (ф. 13, оп. 1, кн. 28, с. 204—206; кн. 26, с. 775—776).

В окремих записах читаємо про ремонт храмів (ф. 13, оп. 1, кн. 566, с. 2117—2120), перенесення їх на нові місця (1547 р., місто Городок, ф. 10, оп. 1, кн. 65, с. 413).

Цікавими є записи про будівництво промислових об'єктів — скляних гут, вапнярок, бліхів, папірень, частіше млинів, рибних ставів і саджалок.

В актах мовиться також про будівництво доріг та мостів, про нагляд за їх справністю, порядком (наприклад, про дорогу і мости у напрямку зі Львова до Белза (ф. 9, оп. 1, кн. 330, с. 271), з Буська до Кам'янки (ф. 9, оп. 1, кн. 330, с. 84), будівництво водогону, каналізації та про середньовічний транспорт — гужовий, річковий і правові основи його організації. Тут знаходимо записи про надання підвод для перевезення представників вищої державної адміністрації, чиновників, про порядок і форми оплати підвод як транспортних засобів між містами (ф. 9, оп. 1, кн. 337, с. 957; кн. 347, с. 581), записи про організацію служби пошти, тарифи оплат за користування поштою, тарифи на постачання коней для пошти у надзвичайних випадках, наприклад, заклик вищих державних чиновників до шляхти Львівської землі і Жидачівського повіту у справі надання 700 коней для переїзду царя Петра I і його пошти (ф. 9, оп. 1, кн. 494, с. 1368—1369, 1377—1394, 1405) та інше.

Певна кількість записів засвідчує релігійні вірування населення, відзначення релігійних свят, розповідає про діяльність церков та духовенства різних віросповідань.

Актові записи містять відомості про панування на землях Руського воєводства Православної, Греко-Католицької та Католицької церков, про вірменську церкву, про лютеранство і іудейство.

Виявлені також записи про боротьбу різних церков, у якій неґативну роль стосовно місцевого населення відігравали ордени єзуїтів, бернардинів, підтримувані не лише Ватиканом, але й міським патриціатом і адміністрацією, та записи, у яких відображена боротьба, що велася з кінця XVI ст. між населенням і духовенством Православної і Греко-Католицької церков.

Окремі акти носять відкрито антирелігійний і антиклерикальний характер.

В огляді охоплено далеко не весь спектр зафіксованих в актових книгах питань стосовно побуту, матеріальної і духовної культури населення українських земель, оскільки в рамках однієї публікації це зробити важко, тим більше, що кожне з вищезгаданих питань може становити тему окремого наукового дослідження. Не слід також забувати, що при опрацюванні аналізованих джерел дослідник має справу з величезним за обсягом і хронологічними рамками матеріалом. Лише за попередніми обчисленнями актові книги і фасцикули земських і гродських судово-адміністративних установ, що зберігаються в ЦДІА України у Львові, містять близько чотирьох мільйонів записів. Докладне і всебічне дослідження згаданих писемних пам'яток і виявлення різноманітних фактів з історії матеріальної та духовної культури українського народу вимагає, отже, окремо запрограмованого обстеження та тематичного опису цих джерел. Подібні спроби уже започатковані. Наукова вартість документів земських і гродських судово-адміністративних установ для згаданих питань незаперечна. Це найперше значною мірою стосується новизни фактажу, який ще майже не був у науковому обігу.

Олег АНТОНОВИЧ

ВЗАЄМНЕ ЛИСТУВАННЯ ФІЛАРЕТА КОЛЕССИ ТА МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Процес відродження української національної культури, пов'язаний з духом нашого часу, з тими історичними змінами, що зайшли в Україні останніми роками, рухається поволі, але неухильно. Духовні цінності минулого поступово стають надбанням наукових кіл та широкого загалу. Однак штучне вилучення протягом багатьох років з наукового обігу величезної кількости архівних матеріалів спричинилося до викреслення з історії української культури та спотворення як цілих явищ, так і ролі та значення в них тих чи інших осіб.

У зв'язку з цим виникає гостра необхідність відтворення цілісної структури національної культури шляхом відновлення окремих її ланок, заповнення прогалин з джерел, донедавна недоступних. Одним з них, особливо цікавим і цінним, є епістолярна спадщина. У державних і приватних архівах збереглося чимало епістолярій, хоча це далеко не все — значна частина втрачена назавжди. Однак те, що є,— а це величезний, в основному мало використаний, пласт архівних цінностей,— значною мірою може спричинитися до реставрації системи національної культури.

До нерозкритих сторінок в історії українського наукового життя належить творча співпраця і взаємини Філарета Колесси і Михайла Грушевського. Обидва вони були представниками тієї частини української інтеліґенції, яка на схилі XIX й у перших десятиріччях XX ст. віддавала знання, талант і працю своєму народові, виборювала йому право на власну державність, на гідне місце серед народів Європи.

Діяльність Ф. Колесси невіддільна від процесу утвердження українського народу як нації. Музикознавець і літературознавець, етнограф і композитор, він репрезентував собою якісно новий тип вченого-фольклориста широкого профілю. Досліджуючи українську народну творчість у комплексному охопленні, у її різнобічних взаємозв'язках, він розширив межі вивчення фольклору до зв'язків міжслов'янських. Тим самим Ф. Колесса вивів українську етномузикологію на світовий рівень. Його участь у багатьох міжнародних форумах, а саме III і IV конґресах Міжнародного музичного товариства у Відні й Лондоні, I та II з'їздах слов'янських філологів у Празі й Варшаві, Міжнародному конґресі на-

родного мистецтва в Антверпені, здобула йому заслужене визнання й авторитет у наукових колах Європи.

Діапазон діяльности М. Грушевського широковідомий. Автор ряду монументальних праць у різних галузях знань, універсальний дослідник, він проявив себе й як талановитий організатор українського наукового життя. Це в часі його головування Наукове товариство імені Шевченка у Львові досягло свого найвищого творчого піднесення і здобуло загальне визнання у науковому світі як неофіційна, але фактична Українська Академія наук. Подібну діяльність М. Грушевський провадив й пізніше, у свій київський період (1924—1931 рр.). І всюди він притягав до себе, об'єднував, концентрував навколо своїх ідей найкращі наукові сили України.

НТШ і ВУАН — це та основа, на якій зародилися і сформувалися відносини М. Грушевського, видавця та організатора академічних наукових установ дійсно європейського рівня, і Ф. Колесси, одного з найвидатніших представників української і світової музичної фольклористики.

Пропоноване листування проливає світло на розвиток взаємин двох учених, їх зміст, віддзеркалює творчу атмосферу, яка панувала у стінах українських академічних установ НТШ і ВУАН в роки М. Грушевського, а також висвітлює ряд фактів біографічного та загального характеру, довгий час невідомих.

Листи Ф. Колесси і М. Грушевського публікуються вперше. Подаємо все, що вдалося віднайти. Загалом це 57 листів, з них 34 — Ф. Колесси і 23 — М. Грушевського. У листуванні, що охоплює значний проміжок часу (крайні дати 1901—1931 рр.), розрізняємо два періоди: листи, написані між 18 червня 1901 р. і 2 червня 1913 р. (№ 1—14), та між 24 липня 1927 р. і 31 березня 1931 р. (№ 15—57).

Пропоноване зібрання достатньо повне. Хоч абсолютно вичерпним не можна його вважати через майже цілковиту односторонність у першому періоді (наявні лише листи Ф. Колесси, крім одного) і відсутність початку листування у другому періоді, що випливає зі змісту листів № 15—17. Листування цього періоду було заініційоване М. Грушевським. Тут відсутні три його листи, написані в липні, серпні й вересні 1927 р. Відсутні також два листи Ф. Колесси від липня 1928 р. Викликає сумнів й восьмимісячна перерва з жовтня 1928 р. по червень 1929 р. у доволі рівномірному листуванні цього періоду. Доказом того, що листування велося, є зміст листа № 31, де згадується про листи обидвох адресантів. Тут відсутні листи Ф. Колесси від 16 червня 1929 р. і М. Грушевського від першої половини червня, відповідь на якого Ф. Колесса дає 18 червня 1929 р. (№ 31). Цілком ймовірно, що в цьому часі (жовтень 1928 — червень 1929 рр.) було більше листів, оскільки саме тоді обговорювалася така важлива тема, як обрання Ф. Колесси дійсним членом Академії наук.

Однак ці прогалини не змінюють суттєво загальної картини листування, достатньо вичерпного за змістом та історично оправданого.

У виявленому листуванні повністю відсутні оригінали 16 листів Ф. Колесси 1928—1931 рр. Очевидно, вони втрачені назавжди: разом з київським архівом і бібліотекою М. Грушевського їх поглинула трагедія родини Грушевських. Однак донині збереглися чернетки цих листів, і

на підставі них ми маємо змогу відтворити двостороннє листування, що в жанрі епістолярій найцінніше і є ідеальним варіантом. Тексти чернеток і оригіналів можуть не збігатися абсолютно, однак суттєві розбіжності виключені. Свідченням цього є природний перебіг листування тих років, навіть якщо часами воно набуває односторонності, а також проведений порівняльний аналіз нечисленних чернеток інших, попередніх листів з наявними оригіналами (це листи № 15 від 24 липня 1927 р. і № 17 від 17 вересня 1927 р.).

Чому Ф. Колесса до кінця життя беріг і листи М. Грушевського, і чернетки своїх листів до нього? Що керувало ним? Чи так цінував М. Грушевського, що бажав для себе зберегти це листування? Чи як справжній, великий учений розумів усю вагу його для майбутнього? Чи знав, що колись прийде на нього час? Відповідь, мабуть, у всіх випадках буде однозначною. І те, що нині ми відтворили листування двостороннє, маємо завдячувати саме Ф. Колессі.

Загалом усе листування відзначається діловим характером. Але якщо у 1901—1913 рр. переважає тон офіційний, навіть дещо сухий,— адже на початку століття співпраця обидвох учених щойно розпочиналася,— то атмосфера другого періоду, київського, істотно відрізняється від попереднього. Стосунки, незмінно основані на глибокій взаємоповазі, поступово стають щораз теплішими, у них з'являється щирість, невимушеність. Досить порівняти форми звертання: у М. Грушевського "Високоповажний Філарете Михайловичу" змінюється на "Дорогий Філарет Михайлович", у Ф. Колесси "Високоповажаний Академику" чи "Високоповажаний Пане Професоре" — на "Високоповажаний і Дорогий Михайле Сергієвичу". Тепле, сердечне ставлення М. Грушевського до свого молодшого колеги відчитуємо й у завершеннях листів: "Ваш", "Ваш щирий", "Ваш щиро відданий", чи "Щирі привіти", "Сердечно всі Вас витаємо". У листах порушуються питання здоров'я й відпочинку, родинні справи, відбувається обмін вітаннями з нагоди Нового року, свят, дня народження тощо.

На початку грудня 1929 р. Ф. Колесса вдруге відвідав Київ, уже як дійсний член ВУАН (його перший приїзд до Києва відбувся у жовтні 1927 р. у зв'язку із святкуванням 100-річчя виходу в світ першого збірника українських народних пісень Михайла Максимовича). Очевидно, ці другі відвідини і пов'язані з ними зустрічі, а головно наукові дискусії з приводу доповідей, виголошених Ф. Колессою в грудні 1929-го, відвідини дому М. Грушевського сприяли ще тіснішому зближенню вчених. Останні роки їх листування — 1930—1931 — є особливими у їхніх відносинах. Листи на загал стають коротшими, у листуванні з'являється легкість, безпосередність, у ньому відчувається повне взаєморозуміння людей, відданих спільній справі. Такий клімат у взаєминах зберігається до кінця: і в останньому листі М. Грушевського від 11 січня 1931 р., де висловлюється надія на зустріч ("Чей побачимось весною!"), і в останньому Ф. Колесси від 31 березня 1931 р. Як відомо, М. Грушевський був висланий до Москви саме тоді, у березні 1931-го.

Листи 1901—1913 рр. належать до періоду, коли М. Грушевський очолював НТШ. Вони відбивають один з напрямків його багатогранної і такої активної діяльности того часу, а саме справу видання наукових робіт українських учених, в основному членів товариства. Те, що

М. Грушевський редагував "Записки НТШ", а тому усі матеріали, що мали вийти в світ у рамках того органу, ним опрацьовувалися,— загальновідомо. У цих же листах знаходимо підтвердження, що й інші видання товариства, як-от "Матеріяли до української етнольогії" та "Етнографічний збірник", що належали до Етнографічної Комісії і редагувалися таким знавцем у галузі музичної фольклористики, як В. Гнатюк, також не оминали його пильної уваги.

Усі листи того періоду можна поділити на три групи за тематикою і часом написання: 1901, 1905—1906, 1909—1913. За винятком останнього листа, 14-го, їх автором є Ф. Колесса. Можна припустити, що листування було двостороннім: Ф. Колесса тоді жив і працював у Стрию та Самборі; щойно 1908 р. він переїхав до Львова. Так, лист № 1 є відповіддю на пропозицію М. Грушевського зрецензувати велику збірку українських народних пісень, упорядковану музикою-аматором священиком П. Бажанським з метою видання. "Радо спішу на зазив Товариства, щоби переглянути мельодиї зібрані о[тцем] Бажанським",— пише Ф. Колесса. Ознайомившись із збіркою, стверджує її об'ємність, багатство пісенного матеріалу, що охоплює цілу етнографічну територію української Галичини, високу вартість запису мелодій, узятих з інших вже відомих джерел, зокрема, надзвичайно цінної праці О. Кольберга "Pokucie"; одночасно висловлює застереження щодо фахового рівня записів пісень, здійснених як самим П. Бажанським, так і людьми, що допомагали йому. У зв'язку з цим пропонує запросити співрецензентів: С. Людкевича для оцінки музичної та І. Франка чи В. Гнатюка — словесної частини пісень (див. прим. 2).

Листи 1905—1906 рр. стосуються однієї з найвидатніших праць Ф. Колесси про народну пісенність "Ритміка українських народніх пісень". У ній вчений на широкому порівняльному матеріалі розкрив процес історичної еволюції ритміки в українській народнопісенній творчості, вперше систематизував ритмічні форми в українському пісенному фольклорі, а також показав його стильові зв'язки з фольклором інших слов'янських народів та з писемною літературою.

У листах оживає складний процес виникнення праці, її публікування. Автор хоче знати, "чи і коли буде [...] праця друкована в Записках", він очікує рецензії І. Франка, а отримавши її, удосконалює форму першої частини дослідження згідно з побажаннями останнього. В процесі роботи, унаслідок використання нових матеріалів, змінює й інші частини праці. Просить М. Грушевського "зарядити присиланє [...] бодай одної коректи, коли вже праця почне друкувати ся" й мотивує: "відома річ, що ніхто так старанно не переведе коректи, як той, що його-ж і праця". Просить "позволити на друкованє відбитки, щоб уся праця могла опісля вийти осібною книжкою".

Ф. Колесса терпеливо долає труднощі, пов'язані з викладанням у гімназії, бо саме ця робота давала засоби для життя численної родини. Тому робота над темою дещо затримується, хоча "Ритміка..." уже друкується в "Записках". 18 серпня 1906 р. він пише з цього приводу: "Від часу як я одержав свою рукопись до переробленя (в грудні 1905) — працюю майже без перерви над тим предметом, визискуючи кожду свобідну хвилю і усі ферії; та моя тема така обширна, що трудно її одною роботою в усіх деталях обняти і вичерпати". І врешті 29

жовтня: "Я записав ся як надзвичайний слухач на віденському університеті [...] щоб і дальше працювати у визначеному напрямі". Автор монументальної праці, вчений, у доробку якого ряд інших творчих досягнень, у 1906—1907 рр. він бере участь у слов'янському семінарі В. Ягича у Віденському університеті, ознайомлюється з новими досягненнями європейської наукової думки в галузі фольклористики та порівняльного музикознавства у Відні й Берліні.

Завершується цей цикл листів словами, за зовнішньою простотою яких стоїть характер людини, безмежно відданої науці, талановитої, працьовитої, вимогливої до себе: "Єще раз перепрашаю Високоповажаного Пана Професора за усі поневільні опізненя в достарченю поодиноких частий рукописи; та я старав ся по мойому найліпшому розуміню сповнити свою нелегку задачу [...]: в протягу сих 9. місяців я обробив працю зовсім на ново і використав цілий ряд нових жерел".

Тема "Микола Лисенко" — одна з центральних у творчій біографії Ф. Колесси. Під впливом М. Лисенка він формувався як композитор, М. Лисенко ж спрямовував зацікавлення молодого вченого у бік поглибленого вивчення української народної пісні. Відомим є їх листування, яке мало вплив ширший — на розвиток української професійної музичної творчости взагалі і західноукраїнської зокрема[1]*. І врешті зустрічі: 1903 р. у Львові під час відзначення 35-річчя творчої діяльности М. Лисенка і 1908 р. в Китаєві під час миргородської експедиції Ф. Колесси з метою записування українських народних дум. А 1912-го — прощання у Києві, куди Ф. Колесса виїжджав у складі делеґації з Галичини, до якої входили також В. Шухевич, О. Нижанківський, С. Людкевич. На смерть М. Лисенка Ф. Колесса відгукнувся статтями "Народний напрям в творчости Миколи Лисенка" і "Микола Лисенко (некрольоґ)". Про них іде мова в листі № 13 від 1 січня 1913 р.*

І ще одна справді велика тема, яка скупо обговорюється у двох листах — Ф. Колесси від 8 грудня 1910 р. (№ 12) і М. Грушевського від 2 червня 1913 р. (№ 14). Маємо на увазі видання фундаментальної праці Ф. Колесси "Мельодії українських народних дум". Як відомо, ідея збереження для української культури цього унікального пласту народно-епічної творчости належить Лесі Українці. Унаслідок згасання виконавських традицій вона вважала своїм першочерговим завданням здійснити записи історичних кобзарських дум і пісень. Цей задум поетеса втілювала в життя енергійно і послідовно: разом з К. Квіткою "зайнялася організуванням етнографічної експедиції на Полтавщину для списування мелодій українських народних дум при допомозі фонографу, з власних засобів оплатила кошти цієї експедиції та придбала нові, дуже цінні матеріали для видання дум з мелодіями"[2]*. Людиною, обраною для цього діла, був Ф. Колесса. Причому питання стояло категорично: або він, або ніхто. Поїздка відбулася. Ф. Колесса повернувся*

---

[1] Колесса Ф. Кілька слів про збиранє і гармонізованє українських народних пісень з доданєм листів Миколи Лисенка // Артистичний вісник.— 1905.— № 2—3.— С. 16—20; № 4.— С. 35—39; № 5.— С. 51—53. Окр. відбиток: Львів, 1905.— 35 с.

[2] Колесса Ф. Леся Українка і музичний український фольклор: Заслуги Лесі Українки для збирання й досліджування творів українського музичного фольклору // Леся Українка: До 75-річчя з дня народження. Збірник.— Львів, 1946.— С. 63.

із Миргорода з власними записами полтавських і харківських народних співців, від Лесі Українки і О. Сластьона отримав інші записи, провів складну роботу розшифрування усього матеріалу, додав науковий апарат. З цього й виросла ця надзвичайно цінна праця. У ній Ф. Колесса залишив нам неоціненні скарби народного духу, славного історичного минулого українського народу. У ній він виявив свій патріотизм, виконав свій моральний обов'язок перед народом, бо сповна віддавав сили, знання і хист, усвідомлюючи особисту роль у тому процесі, що відбувався на початку XX ст. І нині ми можемо приєднатися до слів Лесі Українки: "Незвичайно втішно було мені бачити сю велику працю викінченою і доведеною до ладу Вашим високоосвіченим старанням. Тепер уже справді можна сказати: "Наша пісня, наша дума не вмре, не загине!" Честь Вам і дяка за Ваші труди!"[3]

Листування Ф. Колесси і М. Грушевського відновлюється влітку 1927 р. після 14-річної перерви. М. Грушевський, який з березня 1924 р. розпочав роботу як дійсний член ВУАН, а згодом заініціював і очолив культурно-історичну Комісію та Комісію історичної пісенности, з властивою йому енергією і тенденцією до об'єднання наукових сил зорганізував наукове життя на тій самій основі, що й у свій львівський період: якщо на початку століття він залучав до роботи [redacted] НТШ учених з Наддніпрянщини, то тепер до ВУАН притягав учених з Галичини. Себто ідея єдности України, ідея державности, що була провідною у всій його багатогранній діяльності, знаходила своє реальне втілення у концентрації національних інтелектуальних сил там, де був він. І хоча київський період листування двох учених тривав недовго, усього чотири роки, був він дуже насичений, плідний, змістовний.

У відсутньому тут листі, який започаткував листування 1927—1931 рр., М. Грушевський запрошує Ф. Колессу до співпраці. Ймовірна дата його написання — середина липня 1927 р. Ф. Колесса з радістю приймає пропозицію: "Прошу приняти мою сердечну подяку за листа з ласкавим запрошеннєм до співробітництва у Ваших наукових виданнях, що було від давна моїм горячим бажаннєм [...] Без огляду на се, чи здобуду я колинебудь почесний титул академика — саму спроможність праці під Вашою кермою вважаю для себе високою академичною почестю й сильною моральною піддержкою, недостачу якої я відчував щораз то тяжче". Зміст відсутнього листа М. Грушевського вирисовується з відповідей Ф. Колесси від 24 липня (№ 15) і від 8 серпня (№ 16) 1927 р. Це запрошення до участи у наукових виданнях, ним редагованих, пропозиція включитися у науково-дослідну роботу в Кабінеті примітивної культури, керованому К. Грушевською, зацікав-*

[3] Українка Леся. Лист до Ф. М. Колесси від 7 червня 1911 р. // Зібрання творів: У 12 т.— К., 1979.— Т. 12.— С. 350—351.

* Кабінет примітивної культури засновано у жовтні 1925 р. при підсекції історії інтелектуальної культури секції історії культури кафедри історії України з перспективою перетворення цієї кафедри [redacted] Історичний інститут, а Кабінету примітивної культури — в Інститут примітивної культури, що й було ухвалено у червні 1926 р. В лютому 1928 р. на кафедрі утворилося два відділи: 1. Історії України; 2. Примітивної культури і народної творчости (з Кабінетом примітивної культури). Кожен відділ отримав свій незалежний керуючий осередок і аспірантуру, [redacted] загальне керівництво здійснювалося завідувачем кафедри, або, як тоді було прийнято, "головою" чи "керівником".

лення темами наукових досліджень Ф. Колесси і конкретні пропозиції щодо їх опублікування, прохання надсилати критичні матеріали на нові закордонні видання, так звані "рецензії". Тут же М. Грушевський торкається питання обрання Ф. Колесси дійсним членом ВУАН.

Коло тем, окреслене спочатку, є основою листування цього періоду в цілому. Поступово до цих питань приєднуються й інші, як-от участь М. Грушевського і К. Грушевської у виданнях НТШ, зокрема у збірнику, присвяченому пам'яті В. Гнатюка, редагованому Ф. Колессою, участь останнього у міжнародних конґресах і звідомлення про них.*

Про обрання Ф. Колесси дійсним членом ВУАН, а також розважання над умовами його праці в Академії наук йде мова у ряді листів (№ 28, 29, 31—39).

Кандидатами на посаду академіка в ділянці музичної фольклористики були Ф. Колесса і К. Квітка, обидва гідні цього високого звання. М. Грушевський обговорював цю справу і з К. Квіткою. В академічних сферах розглядалася можливість їх одночасного обрання. Так, М. Грушевський пише: "Що до тої справи то я веду її в порозумінню з Климентом Вас[ильовичем], і я думаю, що Ви війдете разом" (лист № 28).

Всебічно розглядали це питання у своєму листуванні й Ф. Колесса і К. Квітка. Багато років їх єднала виїмкова своєю сердечністю, теплотою і делікатністю дружба, що може бути зразком, ідеалом міжлюдських взаємин. Водночас це була дружба двох великих учених, цілковито відданих спільній справі, спраглих творчих контактів, адже в їх оточенні не було науковців їхнього рівня. Тому не дивно, що у розв'язанні проблеми членства в Академії наук обидва виявили винятковий такт і глибоку взаємоповагу. І якщо ця тема вперше виникає у їхньому листуванні навесні 1929 р., то Ф. Колесса у листі до М. Грушевського ще восени 1928 р. пише: "Колиб ходило о вибір межи мною а Кв[іткою] — то і наукові кваліфікації і сталий осідок у Київі рішучо промовляють за останнім. Я не бажавби бути контркандидатом, а мігби бути хиба лиш помічником Кл[имента] Кв[ітки]" (лист № 29 від 3 вересня 1928 р.).

Ф. Колесса уступає першість К. Квітці. Той же мотивує незгоду балотуватися своїми далекойдучими науковими задумами й планами, які вимагали б його від'їзду з України, а передусім турботою про стан музичної фольклористики в стінах Академії наук, викликаний ставленням її керівництва до цієї важливої галузі науки як до чогось другорядного. Адже в ВУАН функціонував лише Кабінет музичної етнографії з однією (!) штатною посадою, яку займав К. Квітка. Ф. Колесса був людиною, чий міжнародний науковий авторитет і в якійсь мірі іноземне громадянство могли забезпечити перспективи перетворення цього Кабінету в Комісію або Інститут, що створило б сприятливі умови для розвитку української етномузикології.

---

* II конґрес слов'янських географів і етнографів у червні 1927 р. в Польщі, I конґрес народного мистецтва у жовтні 1928 р. в Празі, I — слов'янських філологів у жовтні 1929 р. в Празі, II конґрес народного мистецтва у серпні-вересні 1930 р. в Антверпені. Звідомлення про цей останній форум було вислане, однак опубліковане вже не було — почалися тридцяті роки.

З листа М. Грушевського (№ 32 від 6 липня 1929 р.): "[...] І. VII. колегія Нарком Просвіти затвердила вибір нових академиків, в тім числі й Ваш [...] Бажаємо Вам довгі літа займати сю позицію і працювати на користь укр[аїнської] науки!"

З листа Ф. Колесси (№ 33 від 10 липня 1929 р.): "[...] прошу приняти мою сердечну подяку за Вашу ласкаву прихильність для мене, виявлену при виборі нових членів У[країнської] А[кадемії] Н[аук] та за щирий привіт із вибором [...] Тепер рад би я довідатися якнайскорше, які обовязки звязані з моєю номінацією, та які завдання чекають мене ■ першу чергу".

1929-й рік для Ф. Колесси був переломним у різних аспектах: влітку — обрання дійсним членом ВУАН, восени — вихід на пенсію, себто звільнення від праці в гімназії, яка давала матеріальну базу для прожиття, але водночас гальмувала його наукову діяльність. Багаторазове підтвердження цього факту знаходимо у листах. І ще одне дуже суттєве: уже сам початок діяльности Колесси-академіка збігся з початком руйнації української науки. "Взагалі життє ВУАН переживає глибокі зміни і не знати ■ що вони остаточно виллються". Ці тривожні слова з листа М. Грушевського від 27 липня 1929 р. (№ 34) були небезпідставними.

За невеликий проміжок часу — неповних чотири роки — у виданнях ВУАН вийшли друком такі вагомі фольклористичні праці Ф. Колесси: "Речитативні форми ■ українській народній поезії" (Первісне громадянство.— 1927.— Вип. 1—3.— С. 60—113), "Українська народня пісня на переломі XVII—XVIII вв." (Україна.— 1928.— Кн. 2.— С. 47—82) та "Українська народня пісня в найновішій фазі свойого розвитку" (1928; див. прим. 34). Перші дві праці є темою цілої серії листів від листопада 1927 р. по квітень 1928-го (№ 17—27). У них маємо змогу прослідкувати процес виникнення досліджень, робота над якими велася паралельно, його напружений ритм, коли одні частини вже друкуються, а інші ще творяться, коли ідеї, задуми, плани наздоганяють одне одного.

Ф. Колесса входить у безпосередній контакт з діяльністю ВУАН. На прилюдних засіданнях Відділу примітивної культури і народної творчости науково-дослідної кафедри історії України і Кабінету примітивної культури, спільно з культурно-історичною Комісією і Комісією історичної пісенности, під головуванням М. Грушевського 3 грудня 1929 р. він зачитує свою працю "Карпатський цикл народніх пісень", а 9 грудня виступає з рефератом "Голосільні мотиви в українських народніх піснях". У дискусіях беруть участь К. Квітка, К. Грушевська, К. Студинський, Ф. Савченко, М. Грушевський та інші.

Учений готує до видання музичну частину Корпусу дум. "В грудні бажав би я приїхати до Києва, щоби перевірити нові записі кобзарсь[ких] рецитацій пороблені на весну моїм наук[овим] співробітником, і самому переводити на ноти знимки мелодій із валиків фонографа. Чи й наскільки у вступній студії маю торкатися й текстів дум, про се треба буде мені конечно порозумітися із Катериною Михайлівною",— пише 30 вересня 1930 р. (лист № 49).*

* Див. прим. 32.

Одночасно він видає у Львові етнографічний збірник “Народні пісні з галицької Лемківщини” і “Збірник праць присвячений памяті Володимира Гнатюка”. “Сердечно дякую за збірник на честь Гнатюка, як і за попередню капітальну Вашу збірку Лемківських Пісень. Монументальна праця!” — захоплено стверджує М. Грушевський 27 липня 1929 р. (лист № 34).

У той же час Ф. Колесса, як уже згадувалось, бере участь у І та ІІ Міжнародних конґресах народного мистецтва в Празі (1928) і Антверпені (1930), у І конґресі слов'янських філологів у Празі (1929). Виступи вченого на цих та інших міжнародних форумах публікуються в закордонних виданнях німецькою, англійською, французькою, чеською, польською, болгарською мовами. Він чудово усвідомлював значення участі українських учених в науковому житті Західної Європи: “[...] такі міжнародні наукові конґреси мають чимале значіння для престіжу української науки”,— писав 11 вересня 1930 р. К. Студинському про ІІ інтернаціональний конгрес народного мистецтва в Антверпені і Ліежі[4].

Ще одна цікава, дуже важлива з наукового боку і донині остаточно не з'ясована тема — історія виникнення і доля двох праць Ф. Колесси: “Українські похоронні голосіння” і “Вірування про душу й загробове життя в українській похоронній і поминальній обрядності”. Ці роботи неопубліковані, вони не згадуються у досі відомих джерелах. Лише С. Грица в ряді недрукованих праць ученого останньою позицією ставить “роботу про голосіння”[5]*, себто першу з них. Але саме ці праці, а особливо друга, обговорюються майже в половині листів 1927—1931 рр.: з сорока трьох листів цього періоду вони виступають у двадцяти (№ 15, 16, 33, 38, 41—56).*

Ці роботи взаємопов'язані, вони у якійсь мірі доповнюють одна одну, бо розкривають одну сферу духовного життя нації в ширшому охопленні. Разом з тим це два різні, самостійні дослідження, що розглядають проблему з різних сторін, висвітлюють дві грані одного. До речі, тема “Голосіння”, що представлена у першому дослідженні самостійно, як основна, виступала раніше в контексті інших праць ученого[6].

Унаслідок поглиблення роботи над темою “Українські похоронні голосіння”, розкриття специфіки української похоронної обрядности і її зв'язків із старослов'янською та литовською міфологією, проникнення у сферу духовного і матеріального (як зовнішній прояв цього — власне похоронні голосіння) виникла праця “Українські народні вірування про душу й загробне життя”. Цей первісний варіант назви, що

---

[4] Центральний державний історичний архів України у Львові, ф. 362, оп. 1, спр. 316, арк. 45.

[5] К о л е с с а Ф. Бібліографічний покажчик праць і критичної літератури. Комісія бібліографії і книгознавства НТШ. Науково-довідкові видання. Серія І. Бібліографія.— Т. 2: Передмова.— Львів, 1992.— С. 4.

[6] Українські народні думи у відношенні до пісень, віршів і похоронних голосінь // Записки НТШ.— 1920.— Т. 130.— С. 1—18; 1921.— Т. 131.— С. 1—63; 1922.— Т. 132.— С. 1—64. Окр. видання: Про генезу українських народніх дум (Українські народні думи у відношенні до пісень, віршів і похоронних голосінь).— Львів, 1921.— 144 с.; Речитативні форми в українській народній поезії. Присвячено преславній пам'яті Лесі Українки // Первісне громадянство.— 1927.— Вип. 1—3.— С. 60—113; Окр. відбиток: К., 1927. І. Заговори, обрядові промови, жебранки, голосіння. ІІ. Думи.

*фіґурує в рукописі й машинописі з датою 28 жовтня 1930 р.**, *був змінений автором і остаточно викристалізувався у назву "Вірування про душу й загробове життя в українській похоронній і поминальній обрядності" (лист № 55 від 1 січня 1931 р.).*

Від самого початку першу з цих робіт (другої ще не було) автор планував помістити у "Первісному громадянстві" К. Грушевської. Однак після виголошення у грудні 1929 р. у Києві реферату "Голосільні мотиви в українських народніх піснях" він відчув потребу глибшого опрацювання теми, ширшого охоплення її, а далі, як наслідок цього, було написано дві унікальні за змістом і глибиною розкриття матеріалу праці.

З огляду на складність схоплення основної лінії виникнення цих робіт, яка була зрозуміла обидвом респондентам, а для непосвяченого читача губиться у цьому доволі об'ємному листуванні, вважаємо доцільним відтворити її основні етапи.

З листів Ф. Колесси:

"Перед виїздом на засідання ВУАН я дуже поспішно виготовляв Працю про мотиви похоронного голосіння, щоби поспіти на час і хоч я її зреферував у Київі, всеж таки перед відданням до друку бажав [би] ще ліпше обгрунтувати звязок голосінь із похоронними обрядами й давніми віруваннями і зібрати ще більше паралель" (№ 42 від 25 січня 1930 р.).

"В тракті роботи показалася потреба основної пе[ре]рібки праці, яку я бажав би поєднати із здобутками Вундтових дослідів [...]" (№ 43 від 17 лютого 1930 р.).

"Моя праця для "Перв[існого] Гром[адянства]" розрослася в дві спорі студії. Говорячи про звязок мотивів похоронного голосіння із передхристіянськими віруваннями — я всюди почував недостачу твердого грунту, якого в сій ділянці не дає наша етногр[афічна] література, дуже багата на сирий, але зовсім не систематизований і непояснений матеріял. Щоби дати належне обгрунтовання моїм тезам, я мусів написати окрему студію про душу й загробове життя в укр[аїнських] народ[ніх] віруваннях, спираючись на дослідах Вундта, [...], Мурка і и[нших]. Притягнувши все найважніше з укр[аїнської], російської, польс[ької] й німецької наукової літератури, я всеж таки не вспів усього вичерпати. [...] Другу студію — "про мотиви похоронного голосіння в укр[аїнських] нар[одніх] піснях" — змінив я й основно доповнив, точніше сказати, написав на ново. Усе те забрало майже 4 місяці тяжкої праці — але й піднесло вартість моєї студії [...]" (№ 44 від 30 березня 1930 р.).

"В останніх часах я одержав книжки, за якими шукав від довшого часу, і тепер не міг лишити їх без використання для моєї праці [...] За те вийшла окрема велика робота, яка [...] добре буде підходити під напрямок "Перв[існого] громадянства": література предмету — дійсно необсяжної ширини [...]" (№ 45 від 5 травня 1930).

* Родинний архів Ф. Колесси у Львові. Неопубліковані праці.

“Для моєї праці про похор[онну] обрядність добре булоб дати заголовок: “Вірування про душу й загробове життя в укр[аїнській] похор[онній] й поминальній обрядності” (№ 55 від 1 січня 1931 р.).

І врешті з листа М. Грушевського від 11 січня 1931 р. (№ 56): “Праця Ваша про загробове життя одержана і піде мабуть ціла в II вип[уск] Перв[існого] Гром[адянства] 1930 [р.]”.

Отож, дослідження було завершене і віддане до друку. Воно забрало в автора більше року напружених творчих зусиль. Однак опубліковане не було: загубилося в завірюсі терору, насильства, зла. І не побачило світу донині, хоча минуло 65 років — ціле людське життя[6]*.*

Чекають видання й інші вагомі праці вченого, серед них — “Історія української етнографії” у двох томах, “Початки козацького епосу. Творці і співці дум”, де досліджується проблема генезису епосу-дум, “Український фольклор” (цикл університетських лекцій), “Великодні пісні і забави українського народу в західних областях України”, так звані “гаївки” — студія, де викладені питання синкретизму ранньої стадії слов’янської музики, історичного розвитку народної поезії та її ритмічної форми. Особливої уваги заслуговує незакінчене дослідження, над яким учений працював до останніх днів життя,— “Залишки билинного епосу в українському фольклорі”. Ця робота порушує проблеми українського дружинно-лицарського епосу в контексті міжслов’янських фольклорно-тематичних зв’язків, вона накреслює подальші шляхи розвитку цієї теми.

Докладного вивчення з метою повнішого висвітлення біографії та діяльности Ф. Колесси вимагають його зв’язки з Заходом і Сходом. Цьому, безсумнівно, сприятиме публікація листування ученого з І. Кроном, Г. Мерсманом, К. Мошинським[7]*, І. Кралем, І. Полівкою, М. Гайворонським, К. Грушевською, А. Лободою, М. Азадовським*[8]*, Ю. Соколовим, Д. Зеленіним та іншими.*

У підсумку додамо, що видання спадщини Ф. Колесси у чотирьох томах[9] *є далеко неповним, а деяка тенденційність висвітлення її, продиктована об’єктивними причинами, сьогодні вимагає перегляду.*

Науково-творча діяльність Ф. Колесси дає право нащадкам назвати його класиком української фольклористики. Концептуальні засади багатьох важливих праць ученого мають величезні потенційні можливості для розгортання поважної дослідницької роботи, вони відкривають перспективи її напрямків у розв’язанні багатьох проблем у галузі етномузикознавства і народознавства. Однією з них є сфера міжслов’янських фольклорних зв’язків, та ділянка, у якій Ф. Колесса досяг вершин, що вивели його на міжнародний рівень, а з ним — і українську

---

[6] У родинному архіві Ф. Колесси зберігається 2-й примірник машинописного тексту цієї праці.

[7] Опубліковано вибірково 6 листів: Гр и ц а С. Й. Листи К. Мошинського до Ф. Колесси // Слов’янське літературознавство і фольклористика. Республіканський міжвідомчий збірник.— К., 1973.— Вип. 8.— С. 110—122.

[8] Опубліковано листи Ф. Колесси М. Азадовському: Из писем М. К. Азадовского (1912—1941) / Публ. Л. В. Азадовской // Из истории русской фольклористики.— Л., 1978.— С. 261—262, 265, 266—270.

[9] К о л е с с а Ф. М. Мелодії українських народних дум.— К., 1969.— 591 с.; Музикознавчі праці.— К., 1970.— 592 с.; Фольклористичні праці.— К., 1970.— 414 с.; Музичні твори.— К., 1972.— 456 с.

науку. Тому слова великого знавця народної музики, визначного композитора XX ст. Б. Бартока, головуючого на II інтернаціональному конґресі народного мистецтва в Антверпені, можна трактувати як один з виявів офіційного міжнародного визнання українського вченого: "Панове делегати! Встанемо на честь одного з найбільших слов'янських етнографів Філарета Колесси!"[10]

* * *

Із 34-х листів Ф. Колесси оригінальними є 18. Це листи, написані між 18 червня 1901 р. і 1 січня 1913 р. та 24 липня 1927 р. і 17 грудня 1927 р. Решта 16 листів — чернетки, які зберігаються у родинному архіві Філарета Колесси у Львові. Їх крайні дати: 14 січня 1928 р. і 31 березня 1931 р. Два листи наявні в оригіналі і чернетці: від 24 липня 1927 р. і 17 вересня 1927 р. У цьому зібранні опубліковані оригінали. Лист № 53 (чернетка № 16) без дати. Однак немає сумніву, що час його написання — середина грудня 1930 р. На це вказує зміст листів № 52 від 3 грудня 1930 р., № 54 від 21 грудня 1930 р. і № 55 від 1 січня 1931 р.

Оригінальні листи писані на білому папері більшого формату, чернетки — переважно на картках або уривках карток з учнівських зошитів, пролінійованих, з полями, на деяких з них — учнівські завдання з коректою та оцінкою Ф. Колесси, професора Академічної гімназії у Львові. Чернетки писані синім і чорним чорнилом та олівцем (відповідно 10, 4, 4). На більшості чернеток вказаний адресат: "До Грушевського" (7), "Грушевський" (2), "Грушевс." (2), "М. Грушевський" (1), "До проф. Грушевського" (1), "До Грушевського акад." (1).

Усі 23 листи М. Грушевського — оригінальні. З них дев'ять писані на білому непоштовому папері, підібраному відповідно до обсягу текстів; лист від 2 червня 1913 р.— на фірмовому бланку "Археографічна Комісія Наукового Товариства ім. Шевченка, Львів, ул. Супіньского 17" та з перекладом німецькою мовою; лист від 27 липня 1929 р.— на фірмовому бланку "Н.К.О.— У.С.Р.Р., Історична секція при Українській Академії Наук, Українсько-Молдавська Комісія, Київ, Короленкова, 35"; 12 листів писані на звичайних поштових картках.

Десять листів М. Грушевського не мають дати. Однак чітко відбиті поштові штемпелі, на яких вказана дата відправлення, орієнтують на приблизний час їх написання. Це такі листи: № 20 від 10 грудня 1927 р., № 23 від 20 січня 1928 р., № 24 від 28 січня 1928 р., № 25 від 16 березня 1928 р., № 28 від 12 липня 1928 р., № 30 від 18 жовтня 1928 р., № 39 від 19 листопада 1929 р., № 41 від 23 січня 1930 р., № 52 від 3 грудня 1930 р., № 54 від 21 грудня 1930 р.

З листів М. Грушевського збереглися конверти. Їх є дев'ять. Два листи — від 2 червня 1913 р. і без дати (№ 40) — без конвертів. Вони, очевидно, були передані М. Грушевським для вручення адресатові третіми особами: перший — у Львові, в час, коли М. Грушевський очолював НТШ; другий писаний, ймовірно, у кінці листопада чи на початку грудня 1929 р. під час перебування Ф. Колесси у Києві.

Ксеня КОЛЕССА

---

[10] Письма Бела Бартока Филарету Колессе / Вступ. статья и примеч. Д. Колессы-Залесской // Советская музыка.— 1961.— № 1.— С. 85.

ДОДАТОК

№ 1

До Михайла Грушевського

Стрий, 18/VI 1901 [р.]

Високоповажаний Пане Професор!

Радо спішу на зазив Товариства[1], щоби переглянути мельодиї зібрані о[тцем] Бажанським[2]. В пятницю приїду по полудни до Львова на пробу Бояна[3], відтак в суботу рано гадаю поскочити до Сорок[4]. Про се повідомляю рівночасно паню Озаркевичеву[5] в Городку.

Єще в р[оці] 1895 їздив Остап Нижанковський[6] до Сорок, щоби виєднати материяли пісенні зібрані о[тцем] Бажанським для Комітету, що тоді був завязав ся маючи на меті видаванє народних пісень[7], та переговори не довели до нічого, бо о[тець] Бажанський має свій осібний спосіб записуваня пісень, неузнаючи тактів музичних, і ніяк не хотів згодити ся на се, щоби сі пісні видавати звичайним загально принятим нотним письмом. Притім пісенний материял зібраний о[тцем] Бажанським має бути змодифікований і понатяганий відповідно до його теоретичних поглядів висловлених у знаних розвідках[8]. Колиб се була правда, то збірка о[тця] Бажанського немаючи етнографічної вірности, має хиба лиш дуже релятивну вартість. Знаючи усе те я немаю великої надії на успіхи із моєї міссиї,— а всеж таки годить ся поїхати і провірити сесю дуже богату збірку.

Може буду мати нагоду особисто здати справу Високоповажаному Пану Професорови із моєї поїздки.

Остаюсь з глубоким поважанєм

Ф. Колесса.

Центральний державний історичний архів України у Києві (далі — ЦДІА України у Києві), ф. 1235, оп. 1., спр. 543, арк. 1—2. Автограф.

№ 2

До Михайла Грушевського

Стрий, д[ня] 15/VII 1901 [р.]

Високоповажаний Пане Професор!

Великий навал шкільної праці, як се звичайно буває при кінци курсу, став мені у перешкоді, що я скорше не доніс про те, як представляє ся збірник пісень о[тця] Бажанського.

По вказівках Високоповажаного Пана Професора я повідомив паню Ол[ьгу] Озаркевичеву з Городка про свій намір відвідати о[тця] Бажанського в Сороках.

О[тець] Бажанський довідавши ся про те приїхав сам до Львова і привіз із собою свій кольосальний збірник, що містить ся у кільканайцяти грубих томах. Судячи по списі пісень і їх упорядкованю — збірник сей містить у собі дуже вичерпуючий пісенний материял з усіх сторін руської Галичини; своїм збірником обняв о[тець] Б[ажанський] також усі доси видані збірки наших галицьких пісень з мельодиями, передовсім збірку Кольберґа "Pokucie"[9]. Другі пісні записував або сам о[тець] Б[ажанський], або єму достарчували записок всілякі більше і менче музикальні люди,— і на вірність усіх тих записок як що до тексту так і що до мельодиї не все можна полагати.

Нема також певности, чи навіть записки других осіб вірно передані у збірці о[тця] Бажанського. Ост[ап] Нижанковський говорив мені отсе, що пісень, які дав був о[тцю] Бажанському просто не пізнавав опісля у самім збірнику за змінами, які поробив у них о[тець] Б[ажанський] відповідно до своїх теоретичних поглядів.

Колиж О[стап] Нижанковський попросив, щоб о[тець] Б[ажанський] показав його оригінальні записки,— сказав о[тець] Б[ажанський] що ті записки попалив.

Між піснями зібраними о[тцем] Б[ажанським] знаходять ся незнані доси мельодиї, правдиві перлини нар[одної] музики — коби лиш не було сумніву що до вірности записок. Щобиж сяк так переглянути сей великий збірник, требаби його довший час мати у себе,— а о[тець] Б[ажанський] ніяк не хоче на се пристати, щоб дати збірник у чужі руки хоч на день. Маючи деякі сумніви що [до] вірности етногр[афічних] записок о[тця] Б[ажанського] я не важив би ся сам один брати на себе одвічальність поручаючи збірник до виданя товариству, чи відраджуючи. Я конче хотів би у спілці з яким другим музикальним чоловіком (прим[іром] з Ост[апом] Людкевичом[10]) зробити оцінку збірника о[тця] Б[ажанського] під зглядом музикальним. Що до текстів — мусів би бути який другий рецензент (Д[окто]ч Франко, чи п[ан] Гнатюк[11]). Що до тактів, тонаций (котрих справедливо впрочім не узнає о[тець] Б[ажанський] в пристосованю до наших нар[одних] пісень, ідучи за Сокальським[12] і другими теоретиками) і всяких прикрас, котрі о[тець] Б[ажанський] нотує доданими дрібними нотками,— ми широко про се говорили і порозуміли ся на стілько, що такти і тонациї можна би значити в скобках, а прикраси бодай в части нотувати грубими нотками, т[о] з[начить] втягати їх до властивої мельодиї (бо о[тець] Б[ажанський] узнає лиш схему мельодиї). О[тцю] Бажанському ходить о скоре порішенє справи і в разі згоди Товариства на виданнє збірника, давав би його о[тець] Б[ажанський] лишень частями (не всі томи разом).

Желаю Високоповажаному Пану Професорови веселих ферий і остаюсь з глубоким поважанєм

Ф. Колесса

ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 543, арк. 3—4 зв. Автограф.

№ 3

До Михайла Грушевського

Самбір, д[ня] 1. грудня [1]905 [р.]

Високоповажаний Пане Професоре!

Не одержавши доси від Наукового Товариства ніякої звістки [redacted] справі моєї праці про ритміку українських народних пісень[13] осьміляюся пригадати Високоповажаному Пану Професорови мою просьбу о ласкаве заряджене, щоб згадана праця була зрецензована по можности до початку грудня.— Мені дуже богато залежить на тім, щоб як найскорше довідати ся, чи і коли буде моя праця друкована [redacted] Записках; томуж, гадаю, Високоповажаний Пан Професор певно не подивують ся, що я починаю вже допитувати ся про вислід рецензиї. Не відношу ся в тій справі безпосередно до В[исоко]п[оважаного] П[ана] рецензента, бо-ж і немав я нагоди бувши послідного разу у Львові говорити з Д[окто]ром Франком, хоч і шукав за ним в Товаристві.

Знаючи, що Високоповажаний Пан Професор немають часу на дрібну кореспонденцию, я прошу лиш о ласкаве подане відомости або принагідно через брата мого[14], або через секретаря секциї.

Остаюсь з глубоким поважанєм

Ф. Колесса

ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 543, арк. 5—5 зв. Автограф.

№ 4

До Михайла Грушевського

Самбір, д[ня] 18. I. [1]906 [р.]

Високоповажаний Пане Професоре!

Відповідно до того, як зобовязавсь я достарчити рукопись до 20го січня в такім об'ємі, щоб вистарчила на 1 $^1/_2$ до 2 аркушів друку — присилаю отсе першу часть моєї праці змінену відповідно до вказівок В[исоко]п[оважаного] Д[окто]ра Франка[15]; і так викинув я загальну характеристику людової ритміки, щоб єї у зміненій формі дати на конець розвідки, а натомість подав передмову, [redacted] якій вказав на науковий материял і поділ моєї праці, на єї задачу і питаня які лучать ся з моєю темою.

Доповнив [redacted] також [redacted] дечім вискази про студиї Сокальського і Вольнера[16].

Далеко більші зміни і доповненя переводжу в инших частях праці, і то не лиш по вказівкам Д[окто]ра Франка, але й користуючись новими материялами, яких мені достарчив брат.

Колиб заходила потреба, то я зараз-же на жадане Високоповажаного Пана Професора можу надіслати і другу частину праці, яку вже викін-

чую, але незнаю, чи добре булоб єї переривати, коли не змістить ся у сьому томі Записок.

Маю ще одну просьбу: щоб Високоповажаний Пан Професор були ласкаві зарядити присиланє мені бодай одної коректи, коли вже праця почне друкувати ся: відома річ, що ніхто так старанно не переведе коректи, як той, що його-ж і праця.

Остаюсь з глубоким поважанєм
Філ. Колесса

ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 543, арк. 6—7. Автограф.

№ 5

До Михайла Грушевського

Самбір, д[ня] 3. II. [1]906 [р.]

Високоповажаний Пане Професоре!

Небавом вийде певно перша книжка Записок за 1906. р[ік], а що моя праця потягне ся через кілька чисел, тож осьмілюю ся просити, щоб Високоповажаний Пан Професор були ласкаві позволити на друкованє відбитки, щоб уся праця могла опісля вийти осібною книжкою, на чім мені дуже богато залежить.

Колиб рішенє в сій справі належало може до виділу Наук[ового] Товариства, то я вношу отсе просьбу на руки Високоповажаного Пана Професора.

Не моя річ судити, чи ся праця заслугує на таке виданє, щоб уможливити єї читанє ширшому кругови,— та сподіваю ся, що наклад, в таких разах невеликий, верне ся Товариству.

В протягу лютого пришлю для "Записок" дальші готові вже части моєї праці, які я значно доповнив і переробив.

Остаюсь з глубоким поважанєм
Філ. Колесса

ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 543, арк. 8—8 зв. Автограф.

№ 6

До Михайла Грушевського

Самбір, д[ня] 19. IV. [1]906 [р.]

Високоповажаний Пане Професоре!

Завтра рано висилаю дальшу часть моєї праці, що вистане найменче на три аркуші друку. Дуже перепрашаю за опізненє в присилці рукописи: вийшло воно мимо найбільшого стараня з моєї сторони, щоб справити ся з роботою на час. Я старав ся конечно використати ще нові книжки — тимчасом зайшли тут такі події, що на якийсь час зовсім унеможливили

мені спокійну роботу (вибухли дуже сильні антаґонізми між українською а польською і москвофільською молодіжю).

Дуже мені прикро, що II. том Записок[17] вийшов без моєї розвідки. Службова неволя зробила мене несловним; нехай Високоповажаний Пан Професор будуть ласкаві вибачити мені сим разом і я вже певно ніколи не допущу щоб на мене спав такий закид.

В отсій части праці, яку отсе висилаю, поробив я дуже значні зміни і доповненя, як видко із поданого змісту.

Дальші части не вимагають вже такої перерібки, отже се дає мені певність, що успію решту рукописи на час надіслати.

Остаюсь з глубоким поважанєм

Ф. Колесса

ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 543, арк. 9—9 зв. Автограф.

№ 7

До Михайла Грушевського

Самбір, д[ня] 20. IV. [1]906 [р.]

Високоповажаний Пане Професоре!

Єще раз перепрашаю дуже за опізненє з присилці рукописи, що вийшло мимо моєї найщирішої волі.

З дальшими частями праці вже не спізню ся, хочбим мав увільнити ся на якийсь час від школи[18]. Впрочім сі части не вимагають вже значних змін.

Остаюсь з глубоким поважанєм

Ф. Колесса

ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 543, арк. 10. Автограф.

№ 8

До Михайла Грушевського

Самбір, д[ня] 11. V. [1]906 [р.]

Високоповажаний Пане Професоре!

Отсе осьмілюю ся предложити на руки Високоповажаного Пана Професора просьбу, щоб з фондів Наукового Товариства виплачено мені ремунерацию за три частини моєї праці про укр[аїнську] людову ритміку, з яких надруковано уже 5. аркушів з горою, а надто достарчив я рукопись на $1^1/_2$. аркуша.

Дуже вдячний буду Високоповажаному Пану Професорови, коли уже в короткім часі зможу покористувати ся сею ремунерациєю.

Остаюсь з глубоким поважанєм

Філярет Колесса

ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 543, арк. 11. Автограф.

№ 9

До Михайла Грушевського

Бориня (коло Турки)[19]
д[ня] 18. VIII. [1]906 [р.]

Високоповажаний Пане Професор!

Немаючи певности, чи Високоповажаний Пан Професор тепер у Львові вислав я дальшу (четверту) часть моєї праці під адресою Заряду друкарні Наук[ового] Товариства з тим, щоб задержано рукопись до дальшого зарядженя Високоповажаного Пана Професора.

Отсю частину, обчислену на $4\,^1/_2$ аркушів друку переробив на основно, особливо що до укладу, доповнивши і пояснивши у вступі те, що вимагало доповненя і поясненя, а скоротивши в цитатах.

Послідня частина сеї праці (про відношенє укр[аїнської] люд[ової] ритміки до книжної версифікациї)[20] враз з додатком про людову ритміку Словян займе три аркуші друку з горою.

Від часу як я одержав свою рукопись до перероблення (в грудні 1905) — працюю майже без перерви над тим предметом, визискуючи кожду свобідну хвилю і усі фериї; та моя тема така обширна, що трудно її одною роботою усіх деталях обняти і вичерпати; до тогож я стараю ся виповнити свою задачу як найсовіснійше, отже мимо найщиршої волі неміг я достарчити Науковому Товариству цілої рукописи до сего часу.

Послідна частина кромі дрібних доповнень не вимагає ніяких змін: її сподіваю ся небавом надіслати.

Остаюсь з глубоким поважанєм
Філ. Колесса

ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 543, арк. 12—13. Автограф.

№ 10

До Михайла Грушевського

VIII. Langegasse 64. T. 17. Віденъ,
д[ня] 29. X. [1]906 [р.]

Високоповажаний Пане Професор!

Посилаю отсе послідну (пяту) главу моєї праці враз із приміткою про паралєльні розміри стиха в народній поезиї Словян. Ся примітка належить до IV^{тої} глави, як її закінченє[21]: нехотячи надто обтяжувати тексту розвідки дрібними увагами під лінійкою я зібрав їх в одну більшу цілість, що заразом дає перегляд пісенних форм в народній поезиї поодиноких народів словянських. (Займе не більше як 4—5. карток дрібного друку.) Однакож, колиб Високоповажаний Пан Професор уважали за відповіднійше не переривати тексту розвідки і умістити примітку на самім кінци, т[о] є[сть] по V^{тій} части, то — гадаю — можна се вчинити без шкоди для цілости.

В усякім разі сю примітку — по моїй думці — требаб друкувати дрібними черенками.

Послідна глава моєї праці враз із приміткою і недрукованою частиною IV^{тої} глави займе — гадаю — не більше, як 4. аркуші і ще може зо 2. картки. Супроти того я осьмілюю ся просити, щоб Високоповажаний Пан Професор були ласкаві дати місце по можности усему тому материялови в послідному томі Записок за сей рік, щоб уже не розбивати сеї праці на два річники.

Також прошу о ласкавий призвіл на виплаченє мені ремунерациї від Товариства за надруковані уже части.

Я записав ся як надзвичайний слухач на віденському університеті[22] і рішив ся провести більшу часть мого урльопу у Відни, щоб і дальше працювати у визначеному напрямі.

Єще раз перепрашаю Високоповажаного Пана Професора за усі поневільні опізненя в достарченю поодиноких частий рукописи; та я старав ся по мойому найліпшому розуміню сповнити свою нелегку задачу і відповісти усім вимогам рецензій: в протягу сих 9. місяців я обробив працю зовсім на ново і використав цілий ряд нових жерел.

Остаюсь з глубоким поважанєм
Філярет Колесса

P. S. Рукопись посилаю під адресою заряду друкарні Наукового Товариства, бо немаю певности, чи моя посилка застане Високоповажаного Пана Професора у Львові.

ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 543, арк. 15—16 зв. Автограф.

№ 11

До Михайла Грушевського

24. XII. [1]909 [р.]

Високоповажаний Пане Професор!

Посилаю отсе рецензію для Вістника[23], котру я старався удержати [illegible] означених рямцях а заразом перепрашаю за кількодневе опізненє, що вийшло мимо моєї найліпшої волі.

Остаюсь з глубоким поважаннєм
Філярет Колесса

ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 543, арк. 27. Автограф.

№ 12

До Михайла Грушевського

У Львові, д[ня] 8. XII. [1]910 [р.]
ул. Голомба[24] 7. II.

Високоповажаний Пане Професор!

XIII. том матеріялів до укр[аїнської] етнольогії уже на укінченю. Мені дуже залежить на скорім його виданю не лише для того, що друк уже за довго тягне ся (від весни 1909. р.) але ще й тому, що перед випущенєм

сего збірника я не можу виїхати зі Львова, тимчасом мій урльоп, уділений для студій, уже кінчить ся небавом. Через те я й осмілюю ся просити, щоби Високоповажаний Пан Професор були ласкаві по можности скоро прислати апробату на передмову із зазначенєм, чи [redacted] заголовку на титуловій картці "Мельодії укр[аїнських] нар[одніх] дум" має бути "часть І" чи може "серія І." або "том І"[25].

Обрахувавши ся тепер із силами і часом я рішив ся по неволі відказати ся від написаня короткої історії укр[аїнської] музики для Укр[аїнської] Енцикльопедії — хоч як мені се прикро приходить особливо з огляду на особу акад[еміка] Шахматова[26] і прогаяних кілька місяців часу, [redacted] якім хтось другий міг уже написати сю статю, коли я був занятий виданєм дум і писанєм вступної студії.

Сими днями вишлю акад[еміку] Шахматову друковані матеріяли для пізнаня галицько-руської музики новійших часів і укр[аїнської] музичної етнографії.

Остаюсь з глубоким поважанєм
Філярет Колесса

ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 543, арк. 28—28 зв. Автограф.

№ 13

До Михайла Грушевського

У Львові, д[ня] 1. І. 1913 [р.]

Високоповажаний Пане Професор!

Перепрашаючи за мале опізненє, яке вийшло з причин від мене незалежних, посилаю отсе для Л[ітературно-] Н[аукового] Вістника мою статю про "народний напрям [redacted] творчости М[иколи] Лисенка" з просьбою, щоби я міг одержати з 30. примірників т[ак] зв[аної] "*надбитки*"* моєї статі.

Прошу також о ласкаве поміщенє моєї статі *рівночасно* із статею Д[окто]ра Людкевича, так як оба реферати були одногож вечера виголошені[27].

Желаючи Високоповажаному Пану Професорови
веселих свят остаюсь з глубоким поважанєм
Філ. Колесса

P. S. Некрольоґ Лисенка[28] сими днями викінчу.

ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 543, арк. 29. Автограф.

* Тут і далі виділено [redacted] оригіналах листів.

№ 14

До Філарета Колесси

2/VI. [1]913 [р.] н[ового] с[тилю]

Високоповажаний Пане Професор!

Етнол[огічні] мат[еріяли] т[ом] XIV[29] мусить вийти в кождім разі до загальних зборів і бути внесений в виказ видатків наукових видань. Прошу Вас, В[исоко]п[оважний] Пане Професор, для провізоричного обчислення *зараз* дати знати п[анові] Дир[ектору] Возняку, які розміри буде мати Ваша п[е]редмова, і до кінця сього тижня передати її до друку. Друкарня і так уже досить чекала і нагадувала — далі не можна відкладати ніяк, самі знаєте. З глибоким поважаннєм

М. Грушевський

Родинний архів Філарета Колесси у Львові. Листи М. Грушевського, № 1, с. 1. Автограф. Лист писаний на бланку: Археографічна Комісія Наукового Товариства ім. Шевченка, Львів, ул. Супіньского 17.

№ 15

До Михайла Грушевського

У Львові, д[ня] 24. VII. 1927 [р.]
ул. Голомба 7. II.

Високоповажаний Академику!

Прошу приняти мою сердечну подяку за листа з ласкавим запрошеннєм до співробітництва у Ваших наукових виданнях, що було від давна моїм горячим бажаннєм. Не знаю, як дякувати Вам, Високоповажаний Академику за Вашу ласкаву увагу для моїх праць та за щиру прихильність і охоту, піддержати мене серед теперішніх умов. Без огляду на се, чи здобуду я колинебудь почесний титул академика — саму спроможність праці під Вашою кермою вважаю для себе високою академичною почестю й сильною моральною піддержкою, недостачу якої я відчував щораз то тяжче. Тепер спробую обійтися без лєкцій по приватних заведеннях, які так мене абсорбували. Шкільна праця стає для мене такою тяжкою, що я покинувби її таки зараз, якби можна рахувати на сяке-таке забезпечення та якби не огляд на великі потреби родини; (син[30] покінчивши вже три роки музичної консерваторії [redacted] Празі, виїзджає тудиж після ферій на дальшу науку, [redacted] дочка[31] вчиться фортепянової гри в Музичній Академії [redacted] Відні під рукою проф. Вайнґартена). Впрочім я вже вислужив 29 літ при ґімназії і мені бракує лиш 2 літа до вислуги, бо вчислюються 4 роки університетських студій; отже сяк чи так не довго вже прийдеться мені служити.

Прошу передати від мене сердечний привіт Високоповажаній Катерині Михайлівній[32]; високо ціню я праці Шановної Дослідниці й розумію добре їх велике значіння для здобуття ширших основ під розвиток українського фолькльору.

Я охотно взявби участь у дослідчих працях над примітивною культурою, на скільки знадобилибся до того мої спеціяльні студії.

Філарет Колесса. *Фото. 1926 р.*

Колего! Добродію! 12/6 1930.

Грушевський

Перед місяцем я вислав Вам другу частину моєї праці „Основні риси укр. похоронної обрядовості". Чи дістали? Остає ще одна часть (1/3 цілого) „Відрування про покійників в житті". На переписання потребую ще 2 неділі. Я зробив би се, так [illegible] останній реферат (для неспеціально приготовлених) присилаю мій реферат „про карпатський цикл народ. пісні" до ювілейної книги [illegible] спільної [illegible] взявши участь у [illegible], а не міг відмовитися від написання статті, она забрала мені кілька останніх тижнів роботи.

[illegible] конгресу славістів і наміру використати до кінця червня — а докінчення статті про відрування обрядів і похор. обрядовість [illegible] у часі ферій.

В [illegible] я не брав участи, хоча [illegible] і [illegible] на [illegible] і [illegible] що [illegible] обрядом.

Автограф листа Михайла Грушевського до Філарета Колесси

Покінчивши вступну розвідку до лемківських пісень (мельодій) після ферій зараз же заберуся до праці над розвідками про сліди похоронних голосінь в українських народніх піснях і про українську народню музику як висшу фазу примітивного мистецтва. Притім мігби я дати рецензії на отсі нові видання: Bela Bartok: "Volksmusik der Rumänen von Maramures". München, 1923; тогож автора: "Das ungarische Volkslied". Berlin, 1925; Paul Eisner: "Volkslieder der Slaven". Leipz[ig], 1926.

Недавно (15/VII) я післав через акад[еміка] Студинського[33] до Ювилейного Збірника працю "Українські народні пісні в найновішій фазі свойого розвитку"[34], яку прошу приняти в присвяті як доказ моєї найглибшої пошани й вдячности для Вас Високоповажаний Академику; (на жаль через обмеження часом і розміром не вспів я притягнути ширшого матеріялу). Колиб ся праця не була відповідна для Ювилейного Збірника через те, що за обширна і містить дещо з сирого матеріялу, то прошу ласкаво зарядити її скорочення (н[а] пр[иклад] можнаб пропустити перших 13 сторінок, дещо з наведених примірів), або призначити її до якогось иншого видання з зазначеннєм моєї присвяти.

Дуже бувби я вдячний за ласкаве повідомленнє мене, які праці наукові з обсягу моїх студій крім наведених в попередному листі булиб бажані для видань, що стоять під Вашою кермою.

Ще раз дякую за ласкаву память та пересилаючи сердечні поздоровлення остаюсь з найглибшим поважаннєм.

Високоповажаній Катерині Михайлівній прошу передати від мене щирий привіт, Високоповажаній Пані Добродійці[35] низенький поклін.

Щиро відданий Ваш Филярет Колесса

P. S. Я тепер перебуваю на феріях в Зелемянці (почта Гребенів[36]), де буду до кінця серпня. З висилкою листа мусів я здержатися до поїздки до Львова.

ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 543, арк. 21—22 зв. Автограф. Родинний архів Філарета Колесси у Львові. Листи Ф. Колесси, № 1, с. 1—3. Чернетка.

№ 16

До Михайла Грушевського

Зелемянка, почта Гребенів
д[ня] 8. VIII. 1927 [р.]

Високоповажаний Академику!

Не знаю, чи дійшов до Ваших рук мій лист, висланий 1.VIII, томуж переповідаю коротко його зміст:

Ще раз дякую сердечно за ласкаве письмо й почесне запрошення до співробітництва в наукових виданнях, що остають під Вашою кермою. Заразом прошу приняти мою сердечну подяку за ласкаву посилку на рахунок моїх праць наукових, яку я одержав щойно перед тижнем, приїхавши на один день до Львова з Зелемянки (почта Гребенів), де перебуваю з родиною від 16.VII; буду тут до кінця серпня.

Покінчивши вступну розвідку до видання мельодій укр[аїнських] народ[ніх] пісень з Лемківщини, друкованнє якого саме тепер починається[37], зараз же в осени заберуся до виготовлення обіцяних праць: "Укр[аїнська] народ[ня] музика, як висша фаза примітивного мистецтва", та "Відгомін похоронних голосінь укр[аїнських] народ[ніх] піснях" і рецензій на Б. Бартокові видання румунських і мадярських народ[ніх] мельодій та П. Ейзнера "Volkslieder Slaven" (1926)[38]. І. С. Б[ист]рона "Wstęp do ludoznawstwa polskiego" (1926).

Прошу передати від мене сердечний привіт Високоповажаній Катерині Михайлівній, що так богато нового й цінного вносить в укр[аїнську] науку. Охотно взяв'би я участь у дослідчих працях над примітивною культурою, наскільки знадобилибся до того мої спеціяльні студії.

Колиб моя праця "Укр[аїнська] народ[ня] пісня в найновішій фазі свойого розвитку" не була відповідна для Юбилейного Збірника з огляду на більший обєм і тому, що містить дещо сирого матеріялу, то прошу ласкаво зарядити її скороченнє або уміщеннє якомусь иншому виданні.

Щиро дякую за друге Ваше письмо, яке я одержав із спізненнем. Праці звязані з виданнєм лемківських пісень не позволяють мені на відпочинок навіть в часі ферій, бо я бажавби, щоби сей збірник систематикою й науковим апаратом відповідав найновішим вимогам. Ще раз дякую Вам сердечно, Високоповажаний Академику, за Вашу ласкаву увагу й память про мене та здоровлю щиро й остаюсь з найглибшим поважаннєм

Щиро відданий Вам
Филярет Михайлович Колесса

P. S.: Чи мігби я по зниженій ціні одержувати "Україну"[39] й декотрі видання В[се]У[країнської] Академії Наук, та до кого требаби тій справі звернутися? За ласкаву вказівку бувби я дуже вдячний.

ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 543, арк. 23—24. Автограф.

№ 17

До Михайла Грушевського

17. IX. 1927 [р.]
Львів, ул. Голомба 7. II.

Високоповажаний Пане Професоре!

Приїхавши до Львова з гір застав я тут картку від В[исоко]п[оважаного] Пана Професора, яка очевидно розминулася з другим моїм листом, писаним ще Зелемянки. Тема про "робочу пісню" дуже підхожа для мене і я (трохи згодом) з великою охотою візьмуся за неї тим більше, як булоб можливо одержати ще й матеріяли, призбирані В[исоко]пов[ажаною] Катериною Михайлівною, про які згадується в картці.

Що до рецензії на "Первісне Громадянство"[40] — я мігби піднятися оцінки студії Квітки[41] "Первісні тоноряди" та може ще деяких розвідок;

одначе є там також праці, до оцінювання яких не почуваю себе компетентним.

Щоб не було непорозуміння, я вже в листі з липня зазначив, що з огляду на приготовлювання тому лемківських пісень я щойно в жовтні або падолисті зможу взятися до обіцяних праць і рецензій. Тепер входять в дорогу ще й приготовання до "Свята пісні" (десь у половині падолиста), від якого неможливо мені відтягнутися так з огляду на "Наукове Тов[ариство] ім. Шевченка" як і "Просвіту"; та я радби передовсім виготовити реферат (про "стан укр[аїнської] народ[ньої] поезії на переломі XVII—XVIII. ст[оліть]) на київське "Свято пісні"[42].

Филологічна секція призначила мене й д[окто]ра Макарушку[43] до делєгації на се свято; та чи зможу я виїхати, се буде залежати в першій мірі від того, чи одержу паспорт, та чи зможу серед такого навалу праці в короткім часі виготовити реферат. В додатку — попрацювавши дуже інтенсивно цілий рік, навіть протягом цілих ферій почуваю тепер сильну перевтому і мушу дати собі бодай малу передишку, тим більше, що в ґімназії я страшно перетяжений роботою, не одержавши ані відпустки, о яку просив, ані навіть знижки годин. Пізніше я хочу написати кілька слів про Максимовичів переклад "Слова о п[олку] Ігоревім".

Не знаю, чи булиб відповідні на Київське "Свято народ[ньої] пісні" реферати: "Характеристика лемківського діялєкту музичного"[44], або: "Проблєма порядковання народніх пісень по їх мельодичним признакам" (т[о] є[сть] про найновіші методи порядковання мельодій народ[ніх] пісень)? Перший з тих рефератів маю готовий, другий на половину готовий. Прошу приняти мою сердечну подяку за ласкаве присланнє на рахунок наукових праць 50 дол[ярів], які я одержав 1. серпня; радби я чим скорше їх відробити.

Колиб моя праця "Укр[аїнська] народ[ня] пісня в найновішій фазі свойого розвитку" ішла до друку, то дуже просивби я о ласкаве присланнє мені одної коректи до переглянення.

Ще раз дякую щиро за ласкаву память та пересилаючи сердечні поздоровлення

остаюсь з найглибшим поважаннєм
щиро відданий Вам
Филярет Колесса

ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 543, арк. 25—26 зв. Автограф. Родинний архів Філарета Колесси у Львові. Листи Ф. Колесси, № 2, с. 4—5. Чернетка.

№ 18

До Філарета Колесси

21. XI. [1]927 [р.]

Високоповажний Філарете Михайловичу!

Було б пожадано отримати на письмі Вашу доповідь про з'їзд етнографів і географів[45], що Ви зробили у себе: в кн[игу] V "України" пішла доповідь д[окто]ра Кордуби[46], бажано було б в кн[игу] VI дати Вашу. В такім разі прошу прислати до 2-х тижнів.

Але так само треба б і статтю Вашу для "Первісного Громадянства". Коли Ви зможете її прислати? Чи хотіли б з кінцем грудня почати друк, можете Ви до того часу поспіти?

Статтю читану Вами на засіданню 9. X я хотів би пустити в I кн[игу] "України" 1928 [р.], разом з усіма иншими читаними тоді.

Я чекав що Ви відізветесь, і не написав скорше, думаючи, що се все певне, але тепер починаю трохи непокоїтись Вашим мовчаннєм. Прошу ласкаво повідомити, як стоїть справа з тим усім.

Чи дійшли щасливо до Ваших рук книги тут полишені?

Щирі привіти від усіх!
Ваш М. Грушевський

Родинний архів Філарета Колесси у Львові. Листи М. Грушевського, № 2, с. 2—3. Автограф.

№ 19

До Михайла Грушевського

30. XI. 1927 [р.]

Високоповажаний Пане Професоре!

Повернувши до Львова мусів я негайно справитися з таким навалом шкільної праці, до якої долучилася ще дуже тяжка коректа лемківських мельодій — (по 2 аркуші нараз, бо се літографія) та приготовання до тутешнього св'ята народньої пісні,— що я щойно від тижня почав розглядатися в моїх наукових роботах та щойно тепер можу певніше означити час, коли успію їх надіслати. Отсими незвичайно некорисними для наукової праці обставинами й спричинена й моя мовчанка, за котру прошу ласкавого вибачення.

Тепер в першу чергу виготовлю для VI кн[иги] "України" доповідь про II з'їзд географів і етнографів, яку пришлю до двох неділь. В другій половині грудня пришлю для I кн[иги] "України" 1928 [р.] доповідь про укр[аїнську] народ[ню] пісню на переломі XVII—XVIII. в[іків], яку маю ще дечим доповнити і переписати на чисто.

До кінця грудня сподіваюся виготовити також обіцяне: рецензії про збірники народ[ніх] мельодій Бартока[47] й [......немана], які мабуть найкраще годилибся для "Первісного Громадянства". Маю вже в значній части підготовану розвідку на тему "які чинники впливали на витворювання стилевих признаків і діалєктичних відмін в укр[аїнській] традиційній т[ак] зв[аній] народній музиці"; одначе я з тої праці невдоволений — вона вимагає ще довшого часу для поглиблення.

Здавна приманюють мене укр[аїнські] народ[ні] пісні баладового змісту — монографічне оброблювання поодиноких пісень у звязку з билинними темами. Та серед теперішніх обставин не маю відваги братися за таку широку роботу, яку требаби розкладати на літа. Сама реєстрація баладових тем в укр[аїнській] народ[ній] поезії (се праця, яку треба би в першу чергу виконати, заким можнаб приступити до оброблювання поодиноких баляд та виготовлення корпусу баляд) — далаб трівку підста-

ву до певних висновків у ріжних напрямах — та се праця не під силу одному чоловікови, та ще такому що весь свій найкращий час мусить віддати школі, а для студій лишати лиш силою вирвані обломки. Тесаме можнаб сказати й відносно другої дуже приманчивої праці, до якої В[исоко]пов[ажаний] Пан Професор заохочують мене й Возняка, а саме праці над вишукуваннєм прототипів укр[аїнських] народ[ніх] пісень у польських, чесько-словацьких, німецьких і инших жерелах; таку працю требаб зорганізувати на академічний лад розділивши поодинокі ділянки на більше число співробітників; та їх праця щойно по двох-трох літах підготовних студій, порівнань і т. п. моглаб дати якісь результати — тимчасом життє вимагає негайного постачання матеріялів до друку, що не дає часу на спокійну, вдумчиву, розложену на довший час підготовку. От і тепер: січень і лютий 1928 [р.] я мушу присв'ятити викінченню тому лемківських пісень і виготовленню вступної студії — на скільки позволять мені на се шкільні заняття. Одночасно мушу підготовлювати збірник для вшанування памяти В. Гнатюка[48] і вступну розвідку; підготовити мій реферат про лемківські мельодії до конгресової книжки — (на січень); зладити антольогію народ[ніх] пісень у звязку із святом пісні. Щойно з весною мігби я взятися за робочу пісню або балядові теми — але саме тоді чекає мене підготовленнє двох відділів VIII кл[яси] до матури...

Потішаюся лише тим, що після літніх ферій може вдасться мені вихлопотати передпенсійний урльоп для поратовання здоровля.

З великою приємністю згадую про святочні дні перевед[е]ні в Київі та прошу приняти мою сердечну подяку за ласкаве приміщення мене в будинку Укр[аїнської] Академії Наук та за прихильність і уважливість якої зазнав я в Вашому шановному Домі; з окремаж прошу ласкаво передати мою подяку й низенькі уклони Високоповажаній Пані Добродійці і В[исоко]П[оважаній] Катерині Михайлівній. Нетерпляче ожидаємо тут появи Корпусу дум[49].

Здоровлю усім добром і остаю з найглибшим поважанням
щиро відданий Филярет Колесса

P. S.: Єсть у мене готовий реферат на 50 сторінок широкого письма про речітативну форму укр[аїнських] народ[ніх] дум — як продовженнє (друга недрукована частина) розвідки "Речітативні форми укр[аїнської] народ[ньої] поезії"; се резюме з моїх праць про думи — і не подає нічого нового. Чи мігби сей реферат до чогонебудь знадобитися у Вас?[50]

Бувби я дуже вдячний за присланнє до перегляду одної коректи з моєї праці призначеної до Ювилейного Збірника ("Укр[аїнська] народ[ня] пісня в найновішій фазі свойого розвитку"). В частині, де бесіда про мову народ[ніх] пісень добре булоб узяти під лінійку уступ, що починається словами: "Пісенна мова виявляє часто граматичні форми невживані в поточній мові" - - - аж до речення: "в відміні - - - мною, тобою, тя, ся" — бо се лиш принагідні приміри, а не повний огляд старших форм.

Завдяки В[исоко]п[оважаному] Ф. Савченкови[51] пощастило мені продати 200 примірників "Укр[аїнських] народ[ніх] дум", які одержав я був титулом авторського гонорару.

ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 543, арк. 17—18 зв. Автограф.

№ 20

До Філарета Колесси

*[Київ, 10 грудня 1927 р.]**

Листа Вашого, В[исоко]п[оважний] Філарете Михайловичу, одержав. Чекаю звідомлення про зїзд і реферата про пісні як найскорше. З рецензіями можна чекати до кінця січня. Але бажано щоб у "Перв[існому] Громад[янстві]" була Ваша стаття. Катер[ина] Мих[айлівна] думає, і я з тим погоджуюсь, що Ви могли б дати до сеї книжки "Перв[існого] Гром[адянства]" всю Вашу працю: "Речитативні форми", не тільки другу частину: першу частину може доповните і росширите дещо, і додасте другу, зазначивши, що перша надрукована була в скороченню в "Sbornik"[52]. В сій книжці "Перв[існого] Гром[адянства]" є досить місця, Ваша праця може бути на 2—3—4 аркуші; але треба її вислати *не пізніш* 10. I! Прошу відповісти чи згода. Від дружини і Кат[ерини] М[ихайлівни] привіти.

Ваш М. Грушевський

Родинний архів Філарета Колесси у Львові. Листи М. Грушевського, № 3, с. 4. Автограф. Поштова картка.

№ 21

До Михайла Грушевського

17. XII. 1927 [р.]

Високоповажаний Пане Професоре!

Прошу вибачити ласкаво, що я кілька днів припізнився з присланням звідомлення про зїзд: воно вийшло трохи ширше, і забрало мені трохи більше часу, як я сподівався. Я старався писати по можности звязно; та якби Редакції видавалося щось зайвим або невідповідним то можна счеркнути (н[а]пр[иклад] заголовки менче інтересних рефератів).

Мій реферат про укр[аїнські] народ[ні] пісні вишлю до кінця грудня[53].

Я охотно доповню мою працю про речітативні форми укр[аїнської] народ[ньої] поезії, а саме її першу вже надруковану частину, бож вона була подана в дещо скороченій формі — обчисленій на 20 мінут читання; до тогож перша і друга частина (про форму дум) були подумані як одна цілість. Буду старатися прислати обі части до 10. I; та якби вийшло — з конечности — мале опізненнє, то наперед прошу не гніватися.

Чи супроти того зможу я з рецензіями поспіти по конець січня,— не можу тепер впевняти, бо мушу покінчити з томом лемківських пісень, що й розвяже мені руки.

В своїм часі вислано Вам, Високоповажаний Пане Професоре, просьбу від Н[аукового] Т[овариства] Шевченка, щоб Ви були ласкаві дати яку статейку до збірника для вшанования памяти пок[ійного] В. Гнатюка; я осмілююся ще раз пригадати сю просьбу. Друк збірника пічнеться в січні, в першу чергу підуть статті про матеріяльну культуру, так що ще і в лютім бувби час прислати статтю, о що й від себе дуже прошу.

---

* Датовано за поштовим штемпелем відправлення листа.

На бажання Високоповажаної Пані Добродійки і Ол. Косачевої зібрав я вокальні твори співані в Галичині в часах розбудження жіночого руху після виходу першого жіночого альманаха[54], й через канцелярію НТШ вислав сі ноти на адресу О. Косачевої через Історичну Секцію У[країнської] А[кадемії] Н[аук]. Не знаю, чи дійшли сі ноти до рук адресатки. Посилку книжок і нот надану Істор[ичною] Секцією я одержав і прошу приняти мою сердечну подяку.

Пересилаю низенькі уклони Високоповажаній Пані Добродійці й В[исоко]П[оважаній] Катерині Михайлівній та здоровлю сердечно й остаюсь з найглибшим поважаннєм

Филярет Колесса

ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 543, арк. 19—20. Автограф.

№ 22

До Михайла Грушевського

14. I. 1928 [р.]

В[исоко]п[оважаний] П[ане] Пр[офесоре]!

На вступі прошу о ласкаве вибачення за опізнення — що мені самому спричинило найбільшу прикрість. Прошу вірити, що вийшло воно без моєї вини і мимо моїх найбільших старань, щоб додержати речинця. Школа займає найкращий час рано, а пополудни коректура задач тяжить наді мною правдивою зморою. До тогож богато часу забирає коректа лемк[івських] пісень, яку мушу справляти, щоб не переривати друкованя тому. На добавок усьої біди ще й розболіли мене зуби і мушу ходити до дентиста.

В мій реферат треба було вложити богато праці, щоб приспособити його до друку: сама матерія дуже трудна, що крок натикається чоловік на нероз [...] питання, що вимагають дуже обережного трактовання, й провірок і обгрунтовання; до тогож праця розрослася значно, так що само переписаннє перших частин (менчої половини) зайняло мені повних кілька днів. Старався я писати дуже виразно. *Цілу працю маю вже зовсім готову,* тепер лиш переписую. Отже *нім дійде нинішня посилка, я тимчасом перепишу другу* (трохи більшу) половину праці — і пішлю її *найдальше до тижня.*

Коли се лиш можливо, прошу дуже о ласкаве надсиланнє коректи — *без рукопису.* Я буду старатися, щоб конечно до 1. лютого вислати реферати про речітативні форми. Одначе теперішнє спізненнє [...].

З Новим Роком 1928 прийміть Високо[поважаний] Акад[емику] мої найсердечніші желання: щоби Ви покінчили щасливо позачинані й задумані праці, щоб у добрім здоровлю та життєрадіснім настрою потрудилися ще много-много літ на славу укр[аїнської] науки!

Здоровлю щиро усім добром та остаю з найгл[ибшим] пов[ажаннєм]
щиро відданий [Филярет Колесса]

Родинний архів Філарета Колесси у Львові. Листи Ф. Колесси, № 3, с. 6—7. Чернетка.

№ 23

До Філарета Колесси

*[Київ, 20 січня 1928 р.]**

Дорогий Філарет Михайлович!

Я одержав половину доповіди і чекаю кінця, прошу поспішити. Натомість з Речитатив[ними] формами можу чекати до 20 лютого. Прошу — не далі. Кілька день тому післано Вам 50 дол[ярів] [illegible] рахунок гонорару, прошу тим не журитись, коли відробите; я сподіваюсь, що Ви дочекаєтесь якоїсь постійної платні і тоді аванси з'амортизуються поволі.

Ваш щирий М. Грушевський

Чи дістали "Думи" Катер[ини] Мих[айлівни]?

Родинний архів Філарета Колесси у Львові. Листи М. Грушевського, № 4, с. 5. Автограф. Поштова картка.

№ 24

До Філарета Колесси

*[Київ, 28 січня 1928 р.]**

Обидві частини В[ашої] праці одержав, дор[о]гий Ф[іларет] М[ихайлович], тепер буду чекати Речітативів, як Вам писав — час до 20. II а найдальше до 1. III. Рецензії як що зможете — на 15. III — які зможете.

Ваш М. Грушевський

Родинний архів Філарета Колесси у Львові. Листи М. Грушевського, № 5, с. 6. Автограф. Поштова картка.

№ 25

До Філарета Колесси

*[Київ, 16 березня 1928 р.]**

Дорогий Філарет Михайлович!

I[-шу] частину дістав, дуже прошу поспішити з II[-ю], бо треба вже друкувати. Напишіть, прошу, Катерині Михайлівні, Ortmann, Nieder Öshterreich, Sanatorium Wienerwald, який останній речінець збірника [illegible] честь Гнатюка[55], вона хотіла щось дати[55]. Про нове видання "Ритміки" буду зондувати, але перше прошу подумати про тему для "Пер[вісного]

* Датовано за поштовим штемпелем відправлення листа.

Гром[адянства]" за р[ік] 1928, І[-й] випуск Перв[існого] Гром[адянства] за р[ік] 1928 хочемо почати друком в травні, просимо про се памятати! Звідомленнє про ІІ[-й] з'їзд вже видруковане.

Ваш М. Грушевський

Родинний архів Філарета Колесси у Львові. Листи М. Грушевського, № 6, с. 7. Автограф. Поштова картка.

№ 26

До Філарета Колесси

29. III. [1]928 [р.]

Високоповажний Филарете Михайловичу, прошу Вас поспішіть, поспішіть яко мога з докінченнєм В[ашої] статті про речитат[ивні] форми. Книжка ще складається, з дня на день можуть підійти до Вашої статті.

Ваш М. Грушевський

Родинний архів Філарета Колесси. Листи М. Грушевського, № 7, с. 8. Автограф. Поштова картка.

№ 27

До Філарета Колесси

7. IV. [1]928 [р.]

Дорогий Филарет Михайлович, прошу доконче поспішити [з] другою половиною Речитативів. Найдальше 20. IV прошу конче вислати, далі не можна чекати.

Ваш М. Грушевський

Родинний архів Філарета Колесси у Львові. Листи М. Грушевського, № 8, с. 9. Автограф. Поштова картка.

№ 28

До Філарета Колесси

*[Київ, 12 липня 1928 р.]**

Сердечно жалуємо з такої нещасливої пригоди Вашої[56], дорогий Филарете Михайловичу! Сподіваємося і бажаємо як найскорше прийти до здоровля! Що до тої справи тоя веду її в порозумінню з Климентом Вас[ильовичем], і я думаю, що Ви війдете разом.

Ваш М. Грушевський

Будемо нетерпеливо чекати від Вас вісти про видужіннє!

Родинний архів Філарета Колесси у Львові. Листи М. Грушевського, № 9, с. 10. Автограф. Поштова картка.

---

* Датовано за поштовим штемпелем відправлення листа.

№ 29

До Михайла Грушевського

3. IX. 1928 [р.]

Від останньої звістки, яку я подав був про себе десь при кінці липня моя реконвалєсценція поступила значно: тепер [illegible] вже пробую ходити спираючись то на кулю, то на палицю. Одначе показалося що зложеннє костий не було докладне, а через те й зрости ще за слабі; отже тепер треба енергійного лікування. В тій ціли я бажавби використати поїздку на Конгрес людового мистецтва 8—13/X, щоби в повороті з Праги вступити до Тренчина або Піщан[57] для курації. Та чи я спроможуся на такий виїзд, про се рішатимуть ріжні, незалежні від мене обставини. Поки що виїжджаю 6/IX на три тижні до Яремча, щоби трохи відпочити і отрястися від незвичайно прикрих переживань. В часі мойого довгого лежання я приготовив до друку тексти лемк[івських] пісень і написав вступну розвідку; та до докінчення тому багато ще недостає. Рівночасно друкується вже збірник для вшанування памяти Гнатюка, що дає багато коректорської роботи. Обох тих видань не можна вже довше відкладати. Ледви чи вспію що написати [на] ювил[ей] акад[еміка] Студ[инського] бож серед хвороби й не виходячи до бібліотек не можу починати якусь нову роботу. Се буде можливе щойно десь при кінци листопада, як зовсім видужаю на ногу і скріплю свої нерви. Отже прошу не брати мені за зле, що я не вспів прислати для Перв[існого] Гром[адянства] обіцяних рецензій. Урядового повідомлення про урльоп я ще й досі не одержав, хоч ніякої служби не сповнюю, бо не можу з дому виходити. Мені здається, що урльоп для порятовання здоровля ніяк не дасться погодити з поїздкою на довший час до Києва й науковою роботою в тамтешньому Інст[итуті] приміт[ивної] культури і се булоб можливе щойно при переході на пенсію — чого можу сподіватися в 1929 р[оці].

Я вже вислужив 30 літ; до вислуги — 35 літ вчисляються й 4 літа універс[итетських] студій — отже мені недостає вже не цілий рік — саме той, що тепер у вересні почався. Булоб шкода — ризикувати своїми правами до повної вислуги саме в сьому останньому році.

В усякому разі я бажавби знати, які обовязки евентуально призначувалисьби мені [illegible] Інст[итуті] Пр[имітивної] К[ультури] і чи не мігби я поки що сповняти тутки бодай частину сеї наукової роботи. Чи організація Інст[итуту] вже постановлена й затверджена?[58]

Щиро дякую за ласкаву присилку Укр[аїни] III. і збірника За сто літ.

Чи вийшов уже том Перв[існого] гр[омадянства] за 1927 [рік]?

Чи зроблені відбитки з моїх розвідок, о котрі я просив?

Колиб ходило о вибір межи мною а Кв[іткою] — то і наукові кваліфікації і сталий осідок у Київі рішучо промовляють за останнім. Я не бажавби бути контркандидатом, [illegible] мігби бути хиба лиш помічником Кл[имента] Кв[ітки].

Низенькі уклони для В[исоко]п[оважаної] п[ані] Добр[одійки] і Катерини Мих[айлівни]. Дуже радби я знати, чи й наскільки погоджується Кат[ерина] Мих[айлівна] з моїми поглядами на думи, висловленими в останній розвідці Пер[вісного] гром[адянства][59].

Моя адреса до 30/IX: Яремче. [Ф. Колесса]

Родинний архів Філарета Колесси у Львові. Листи Ф. Колесси, № 4, с. 8—9. Чернетка.

№ 30

До Філарета Колесси

*[Київ, 18 жовтня 1928 р.]**

Високоповажний Філарете Михайловичу!

Як їздили до Праги? Я просив В. Січинського[60], щоб на спілку з Вами зробив ширше звідомленнє з праж[ського] конгресу: він з пляст[ичного], Ви з тонічного мистецтва. Прошу по можливости прислати зо дві рецензії до Первісного Громадянства.

Ваш М. Грушевський

Родинний архів Філарета Колесси у Львові. Листи М. Грушевського, № 10, с. 11. Автограф. Поштова картка.

№ 31

До Михайла Грушевського

18. VI. 1929 [р.]

Обробившися в виданнях НТШ виїхав я з родиною до Шешор[61] (на лікарське поручення головно задля дружини[62] й молодшої дочки[63]) хоч який тут тяжкий доступ поганою дорогою підводами з Коломиї. Першу хвилю спокою використав я для написання листа до Вас, В[исоко]п[оважаний] П[ане] Про[фесоре] й В[исоко]п[оважана] Кат[ерино] Мих[айлівно]. Тимчасом повідомлено мене що наспіла від Академії наук посилка, по відобрання якої я мусів поїхати на почту до Львова (бо інакше булиб завернули). І звідси вже вислав я згаданого листа 16.VI. Та вернувши до Шешор застав я Ваше письмо: ще раз дякую сердечно за переведення моєї кандидатури, за цінні для мене вказівки: я у всім послухаюся Вашої доброї ради і перекажу Возн[якови]. Думаю, що від мене не будуть більше вимагати як від акад[емика] Студинського. Також одержу дозвіл раз або два рази в році виїхати до Києва, щоби взяти безпосередню участь у працях Академії[64]. Офіціяльного повідомлення з Академії я ще не одержав. Рівночасно пишу до акад[емика] Студ[инського], щоби переказав Вознякови (з котрим він щоденно бачиться) Ваші ласкаві поради. Для мене тепер дуже важно булоб знати, який ресорт наукової праці приділює мені Академія, коли найзручніше приїхати до Києва та який матеріял приготовити. Був би я дуже вдячний за ласкаві вказівки в сьому напрямі або за ласкаве поручення щоби такі детальні вказівки вислано мені з Академії. Залученого листа прошу ласкаво передати В[исоко]п[оважаній] Кат[ерині] Мих[айлівні]. Дякую за посилку.

[Ф. Колесса]

Родинний архів Філарета Колесси у Львові. Листи Ф. Колесси, № 5, с. 10. Чернетка.

---

* Датовано за поштовим штемпелем відправлення листа.

№ 32

До Філарета Колесси

6. VII. [1]929 [р.]

Дорогий Филарет Михайлович!

Як Ви може вже й знаєте, 1.VII. колєгія Нарком Просвіти затвердила вибір нових академиків, в тім числі й Ваш, Возняка і Щурата[65]. Так що можемо Вас поздоровити як дефінітивного академіка. Мені приємно що мені довелось підтримувати В[ашу] кандидатуру, а Кат[ерині] Мих[айлів]ні писати й "рекомендацію". Хоч все се не мало рішаючого значіння, бо справа була рішена й без того. Бажаємо Вам довгі літа займати сю позицію і працювати на користь укр[аїнської] науки!

Коли не одержали то одержите сими днями офіц[ійне] повідомленнє Академії і заразом запитаннє, чи маєте замір переїхати до Київа. В разі позитивної відповіди на се питаннє дістанете платню, то значить тепер 180 карб[ованців] місячно. Я позволяю собі висловити приятельську пораду відповісти *позитивно*, з тих мотивів: а) коли Ви тепер заявите, що не збираєтесь переїхати до Київа, то платні не дістанете майже певно, а коли не дістанете тепер, то й пізніш, коли б Ви заявили що хочете переїхати, дістати було б трудно; б) тепер Нарком Освіти не має валюти для закордонних, тому може виплачувати тільки в радянській валюті, і тому не береться виплачувати нікому, хто не хоче переїхати, може потім і буде валюта — але вже вакансій платні не буде; в) мешкати постійно не будуть вимагати, фактично Ви зможете приїздити раз або два на рік на кілька місяців, і се бажано і для Вас і для праці, оплачувати ж приїздів они не зможуть инакше, тільки в формі платні; г) мати платню в радян[ській] валюті все таки краще ніж ніякої — коли не Вам сі гроші придадуться в цілости то може кому з Ваших дітей — може хто з них схоче приїхати сюди для праці. От з тих причин раджу відповісти позитивно; перекажіть сі мої гадки і проф[есорови] Возняку. Ми післали Вам трохи грошей, щось коло 40 дол[ярів]. Прошу вважати се задатком на обіцянну Вами працю.

Щиро витаємо і тішимо надію побачення!

Ваш М. Грушевський

Родинний архів Філарета Колесси у Львові. Листи М. Грушевського, № 11, с. 12—13. Автограф.

№ 33

До Михайла Грушевського

10. VII. 1929 [р.]

Високопов[ажаний] П[ане] Пр[офесоре],
Дорогий Михайле Сергієвичу!

Поперед усього прошу приняти мою сердечну подяку за Вашу ласкаву прихильність для мене, виявлену при виборі нових членів У[країнської] А[кадемії] Н[аук], та за щирий привіт із вибором. Ся висока почесть і

признання з боку нашої найвищої наукової інституції додає мені нових сил і завзяття до впертого продовжування наукової праці хочби й серед несприятливих обставин. Тепер рад би я довідатися якнайскорше, які обовязки звязані з моєю номінацією, та які завдання чекають мене в першу чергу.

Останні місяці були для мене часом найбільшого напруження сил: я викінчував збірник лемк[івських] пісень (39—40 т[оми] Етн[ографічного] зб[ірника]) і збірник праць присвячених памяті В. Гнатюка (21—22 т[оми] Матер[іялів] до етнол[ьогії]), до якого я написав вступну статтю; самі коректи забирали мені дуже багато часу. Сей збірник викорегований до останнього рядка — повинен би сими днями вийти з друкарні. До другої частини сього тому що появиться хиба аж у 1930 р[оці] увійде огляд наук[ової] діяльности Г[натю]ка, бібліографія його праць, дещо з життєписних матеріялів, та ще може яка запізнена розвідка. Крім того зладив я в останніх часах розвідку для ювил[ейного] збірника акад[еміка] Студ[инського][66]. Таким способом я наразі обробився бодай у Наук[овому] Т[овaристві] і[мени] Ш[евченка] і маю вже вільніші руки. Крім того виготовив я розвідку про форму поезій М. Шашкевича[67], яку зараз після повороту ще в вересні можу Вам переслати для "України". Також обіцяну для "Перв[існого] Гром[адянства]" розвідку про відгомін похор[онних] голосінь у нар[одніх] піс[нях][68] зможу викінчити щойно після ферій, бо не можна було тащити на далеку Гуцульщину так багато книжок. І треба мені конечно бодай який місяць віддихнути після тяжкої праці. Мої домашні обставини поліпшилися настільки, що стан здоровля дружини дуже значно поправився: — лікування виказало знамениті результати (а хороба була дуже грізна: на підкладі грипи — meningitis).

Після ферій я йду вже на емеритуру, не вважаючи на втрати матеріяльні, бо до праці в школі я вже дійсно не спосібний.

Можливо, що скористаю з запрошення на Конгрес слов[янських] філологів, що має відбутися в Празі 8—13. X. 1929 [р.] для вшанування памяти Добровського[69]: маю майже готовий реферат про Карпатський цикл нар[одніх] пісень, спільних Лемкам, Словакам, Моравським Чехам і Полякам: ту саму тему в ширшому обробленні пришлю на Ваші руки, з просьбою, щоби Ви В[исоко]п[оважаний] П[ане] Проф[есоре] самі рішили про те, де її помістити[70]. Дуже бувби я вдячний за ласкаві вказівки, коли і з чим повиненби я приїхати до Київа, щоби я знав, з чого маю приготовитися.

Сердечно дякую за останній том Вашої знаменитої Історії Укр[аїни] з присвятою, що буде для мене дорогоцінною памяткою.

Я тепер пробуваю з родиною в Шешорах (куди й Гнатюк любив виїздити) п[очта] Пістинь коло Косова і буду тут до кінця серпня.

Здоровлю щиро всім добром і остаю з найгл[ибшим] пов[ажаннєм]
щиро відданий Ф. Колесса

Родинний архів Філарета Колесси у Львові. Листи Ф. Колесси, № 6, с. 11—12. Чернетка.

№ 34

До Філарета Колесси

Китаїв[71], *27. VII. [1]929] [р.]*

Дорогий Филарете Михайловичу!

Одержав в кілька день тому В[ашого] першого листа з Шешор (10/15 с. м.), а вчора принесли мені з Київа і другого. Сердечно дякую за збірник на честь Гнатюка, як і за попередню капітальну Вашу збірку Лемківських Пісень. Монументальна праця! До неї раз-у-раз відкликався при обговоренню Вашої кандидатури ак[адемик] Студинський. Хоч правда — ніякої опозиції против Вашої кандидатури і не було.

Тепер що до Ваших запитань. Я думаю, що буде найкраще Вам приїхати в 20-х числа[х] жовтня і прожити тут до грудня, або що. В наступнім році проектується в ВУАН як і у Всесою[зній] Академії в році відбути 3 сесії, підганяючи до них і засідання відділів і засідання Ради. І-а сесія проєктується в перших днях листопада. Може зачитаєте котрусь працю Вашу в прилюднім засіданню і росповісте про празький з'їзд в засід[анню] Відділу Прим[ітивної] Культури. Нова Ваша гідність не суперечить Вашому членству в Відділі Прим[ітивної] Культури і коли Ви не побажаєте якихось змін у сім, то ми будемо всі дуже раді мати Вас далі дійсним членом нашої катедри.

Взагалі титул д[ійсного] члена Академії не накладає сам по собі ніяких формальних обовязків: академик працює по спеціяльности, збогачує науку своїми працями і в початку року (в лютім) дає коротке звідомленнє про зроблене в минулім році — для звідомлення свого відділу на річних зборах Академії 11 березня.

Але в останнім моменті вичувається деяке ускладненнє — яке не знати які остаточно прибере форми. Діло в тім що Голова Укрнауки Озерский[72], що вважається беспосереднім начальством ВУАН, коли президія ВУАН презентувала свій — ухвалений Радою, при його присутности і участи кошторис, він уневажнив проєкт нових посад наукових співробіт[н]иків і розписав проєктоване число посад між новообраних академіків* — по одному або й більше співробіт[н]иків, і так Ви, Возняк, Студ[инський] і Щурат дістали б по 1[-му] співробітнику. Се накладало б деякі організаційні обовязки: виробити плян роботи для своєї комісії, чи то для "співроб[ітника] при катедрі". Але се поки що тільки проєкт, і доперва підчас сесії, в листопаді будемо знати щось конкретніше; може бути — коли Вам се буде утяжливе, можна буде й уникнути того; а може навпаки — Ви знайдете в тім користні для себе сторони.

Взагалі життє ВУАН переживає глибокі зміни і не знати в що вони остаточно виллються.

Нетерпеливо будемо чекати В[ашої] статті для "Первісного Гром[адянства]" по скінченню Ваших вакацій.

---

* З додатком Багалія і Студинського, котрі досі своїх комісій і співробітників не мали.

Я живу [redacted] Китаєві з дочкою. Дружина моя на лікуванню на Кавказі [redacted] Кисловодску. Я мав приписану курацію, котру кінчаю, і дієту котрої притримуюсь з успіхом.

Щирі наші привіти Вам і всьому домові.

Ваш М. Грушевський

Родинний архів Філарета Колесси у Львові. Листи М. Грушевського, № 12, с. 14—15. Автограф.

№ 35

До Філарета Колесси

10. IX. [1]929 [р.]

Дорогий Филарет Михайлович!

Я думаю, не від річи булоб щоб Ви написали до Президії Академії, що бажали б мати в приміщеннях Академії свій кабінет, а коли маєте дістати наукового співробіт[н]ика ще сього року, то також кімнату і для нього. Чую, що богато нових академіків внесли такі заяви, то добре булоб, щоб і про Вас памятали.

Про инше при побаченню.

Прошу аби сьте були ласкаві, як д[ійсний] член нашої катедри, надіслати виказ того що Ви надрукували в р[оках] 1927, 1928 і в 1929 до 1.VII, по можности скоро.

Щирі привіти Вам від усіх. Нетерпеливо будемо Вас чекати.

Ваш М. Грушевський

Родинний архів Філарета Колесси у Львові. Листи М. Грушевського, № 13, с. 16. Автограф.

№ 36

Грушевс[ькому]

14/9 1929 [р.]

Довідуюся від Кв[ітки], що моя відповідь на письмо з президії УАН (в справі плану наук[ових] праць, кошторису й постійного місця праці) не вважається за офіціяльну таку що адресована особисто до акад[еміка] Навроцького[73]. Може се й краще що так, особливо з огляду на мою позитивну відповідь на запит про місце праці. Бож про можливість виїздів децидуватимуть кождого разу незалежно від мене зовнішні чинники: [redacted] першій мірі се залежатиме від одержання паспорту[1] та від стану мого здоровля, показується, що воно вже сильно підірване, так що не можу ручатися, чи позволить мені частіше зносити довші подорожі особливо зимовою порою й невигоди тимчасового побуту в чужім місті. Поминаю вже се, що довше пробування поза краєм може загрожувати побиранню емеритури.

---

[1] На всякий випадок я заздалегідь прошу ласкаво похлопотати про вчасну висилку для мене зазиву з Акад[емії] до участи [redacted] осінній сесії Ради й наукових засіданнях.

От і тепер стягнення родини з Шешор до дому, перетомлення порядкованням книжок, біганина й клопоти з дітьми а до того ще й легка перестуда спричинили у мене сильне запалення горла з дуже високою температурою (до 40 ст[епенів]) а до того починає показуватися знова нирковий пісок. Опісля я знов таки буду мусіти бодай тиждень посидіти дома щоби перепочити й виходити паспорт, так що до Київа мігби їхати аж вже 11/11. Я поїду мабуть на зїзд слов[янських] філол[огів], щоби потім побути ще 3 тиж[ні] в Карльсб[аді].

З огляду на такий стан мойого здоровля я волівби таки оставати по давному тільки членом Відділу Прим[ітивної] Культ[ури] і Народ[ньої] Творчости, ніж давати на письмі зобовязання постійного ведення моєї наук[ової] роботи в Київі. Бо зобовязання з неможливістю виконання дуже пригноблювалиб мене морально.

Може й не булоб потреби з дотичною заявою так дуже спішитися, якби не те, що з тим мабуть будуть звязувати ставлення конкретних домагань що до кошторису: а на скільки вони не будуть поставлені перед 1. X, то можливо що взагалі не будуть узгляднені.

~~Хоч як тепер виснажений горячкою (яка вже зовсім минулася)~~ — поспішаю з виготовленням праці Карпатський цикл нар[одніх] пісень для "Перв[існого] Гром[адянства]".

Низ[енькі] укл[они] для В[исоко]п[оважаної] п[ані] Добр[одійки] і щирий привіт для Кат[ерини] Мих[айлівни].

Здоровлю й остаю

[Ф. Колесса]

В останній хвилі наспіло письмо з 10. IX. за яке сердечно дякую. Спис праць долучую.

Мої праці за 1927—1929 [рр.] (до 1. VII. 1929 [р.])

1. Про речитативні форми I
2. Звіт з II конгр[есу] Сл[овянських] Геогр[афів] і етнографів, "Укр[аїна]" 1928 [р.]
3. Укр[аїнська] нар[одня] пісня на переломі XVII—XVIII в[іків], "Україна" 1928 [р.]
4. Речитативні форми [в українській народній поезії] "Перв[існе] Громад[янство]" 1928 [р.]*
5. Укр[аїнська] н[ародня] піс[ня] в найвисшій фазі [свойого] розв[итку], Ювил[ейний] збір[ник] Груш[евського], 1928 [р.]
6. Нар[одні] пісні з галицької Лемківщини /Етн[ографічний] Зб[ірник], 39—40 [тт.], 1929 [р.]
7. Вступна розв[ідка] до Збір[ника] праць присв[ячених] пам[яті] Гнатюка, що вийшов під моєю редакцією: Матер[іяли] до етнол[огії й антропології], 1929 [р.]

1. Рецензії до Перв[існого] Гро[мадянства]
2. Ювил[ейний] збір[ник] Студинського
3. Про лемк[івські] мелодії в Звіті з II конгр[есу] Сл[овянських] г[еографів] і е[тнографів]
4. Наверствовання мелодій до звіту з Конгр[есу] люд[ового] мистецтва**.

Родинний архів Філарета Колесси у Львові. Листи Ф. Колесси, № 7, с. 13—15. Чернетка.

* Ф. Колесса помилково написав 1928. Насправді — 1927.

** Список праць написаний на конверті листа від 10 вересня 1929 р., № 35.

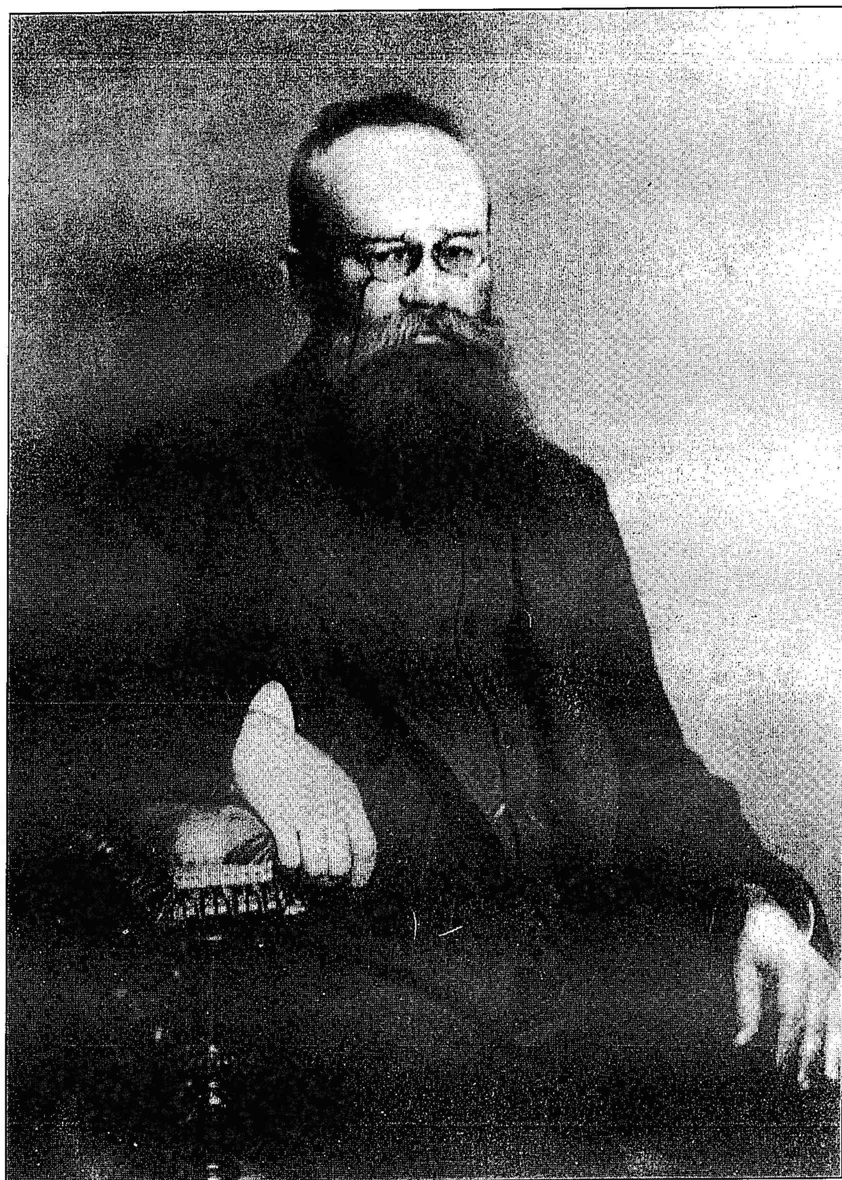

Михайло Грушевський. *Фото.* *1906 р.*

Дорогий Филарете Михайловичу!

Ми хочемо видати збірник „Західня Україна" (Галичина, Буковина, Закарпаття, Холмщина, Підляшшя). Думаємо мені, що було б дуже [illegible] мати з цього з музичної етнографії, від Вас і від К. А. Квітки. Може б Ви дали цього з Галичини і Закарпаття? Часу ще є півроку – коли книжка не буде обмежена в старих [illegible] (старі [illegible] просимо до березня, а XIX – до червня). Прошу ласкаво написати.

Ми закінчили справу про [illegible] і редакції? Чи прийде? Я передав [illegible] [illegible], щоб [illegible] спеціально [illegible].

Від щирого серця [illegible]

Ваш [illegible]

Автограф листа Філарета Колесси до Михайла Грушевського. *Чернетка*

№ 37

До Філарета Колесси

23. X. [1]929 [р.]

Дорогий Филарете Михайловичу!

Спішу Вас повідомити, що сесію Академії ще перенесено — на 25—31. XI. Як я Вам уже писав приїздити гал[ицьким] академикам не обовязково; але якби Вам не трудно було приїхати на який місяць-півтора, се було б дуже бажано для різних наук[ових] справ. Держ[авне] Вид[авництво] принціпіяльно годиться на виданнє музичного тому Корпусу Дум під Вашою рукою, але ставить ріжні питання. Відділ Прим[ітивної] Культури Досл[ідна] катедра рада щоб Ви поінструовали деяких аспірантів в сфері народної пісні і музики і т. д.

Ждемо Вашого звідомленя з філолог[ічного] з'їзду — може його тут і почитаєте тоді?

Всі ми Вас витаємо!
Ваш М. Грушевський

Родинний архів Філарета Колесси у Львові. Листи М. Грушевського, № 14, с. 17—18. Автограф.

№ 38

До Михайла Грушевського

10/11 1929 [р.]

В[исоко]пов[ажаний] і Дорогий Михайле Сергієвичу!

Наші останні листи розминулися; я дуже втішився пересуненням засідань Академії на 25—31/11 — що дає мені надію викінчити мої праці: а саме

1) про нар[одні] пісні карпатського круга, спільні Лемкам і західньо славянським племенам; сю доповідь мігби я зачитати прилюдному засіданні (на конгр[есі] славістів я реферував лиш загальний нарис сеї студії — тепер міг би подати вже ширше оброблення.

2) "Голосільні мотиви в укр[аїнських] народ[ніх] піснях" — стаття для "Перв[існого] Громадянства".

3) Звідомлення з історично-літературної секції Конгресу слов[янських] філ[ологів] для Відділу Прим[ітивної] Культури — не знаю чи вспію до виїзду виготовити на письмі реферат; про лінгвістичну секцію напише акад[емик] Стоцький[74].

Сподіваюся виїхати разом з акад[емиком] Студ[инським] мабуть 23/XI коли роздобудемо дозвіл на виїзд. В Києві бажав би я задержатися цілий місяць щоби наладити мою участь в працях Академії. Не знаю, чи знайдеться для мене приміщення в будинках Академії, чи краще буде винаймити собі яку кімнатку (коби лиш тиху і теплу) на час побуту в Києві і чи таке винаймлення на місяць взагалі можливе.

В усякім разі бувби я Вам В[исоко]п[оважаний] П[ане] Проф[есоре] дуже дуже вдячний якби Ви були ласкаві поручити може комусь з аспірантів помогти мені в сьому ділі.

Дуже тішу ся надією що небавом побачуся з Вами В[исоко]пов[ажаний] п[ане] пр[офесоре] й увійду в безпосередній контакт з роботою Укр[аїнської] Академії що було від давна моїм горячим бажанням.

Здоровлю сердечно й остаю з найгл[ибшим] пов[ажаннєм].
Для В[исоко]пов[ажаних] Пань низенький поклін.
Щиро відданий Ф. Колесса

Родинний архів Філарета Колесси у Львові. Листи Ф. Колесси, № 8, с. 16—17. Чернетка.

№ 39

До Філарета Колесси

*[Київ, 19 листопада 1929 р.]**

Високоповажний Філарете Михайловичу.

В Академії запевнили, що кімната для Вас буде. Найкраще якби Ви протелеграфували день приїзду. Вас би стріли і запровадили.

Ваш М. Грушевський

Родинний архів Філарета Колесси у Львові. Листи М. Грушевського, № 15, с. 19. Автограф. Поштова картка.

№ 40

До Філарета Колесси

*Кінець листопада — початок грудня 1929 р.***

Дорогий Філарет Михайлович!

Не спитавшися мене складали програму нинішнього засідання і поставили Вашу доповідь — тим часом як ми хочемо [illegible] неділі зробити засіданнє Відділу Прим[ітивної] Культури і нар[одної] творчости, а потім Комісії Пісенности і на них не тільки заслухати але й обговорити дві Ваші доповіди. На сьогодняшнім засіданню на се не буде часу, а тим часом нам цінна власне діскусія [illegible] Вашою участю. Прошу сьогодня ласкаво обмежитися тільки загальним комунікатом на тему Ваших занять і дати нам змогу обмінятися гадками на иншім засіданню ширше. Я дуже перепрошую, що через мою хоробу і збіг всяких инших справ вийшов такий недогляд з сторони комісії[75].

Щиро відданий М. Грушевський

Родинний архів Філарета Колесси у Львові. Листи М. Грушевського, № 16, с. 20—21. Автограф.

---

* Датовано за поштовим штемпелем відправлення листа.

** Лист без дати. Правдоподібно, написаний під час перебування Ф. Колесси у Києві, що мало місце на початку грудня 1929 р.

№ 41

До Філарета Колесси

*[Київ, 23 січня 1930 р.]**

Чи живі здорові, дорогий Филарете Михайловичу? Насамперед витаю Вас [з] новим роком, подруге — пригадую Вашу обіцянку що до статті для Первісного Громад[янства] і звідомлення про празький конгрес.

З щирим привітом
Ваш М. Грушевський

Родинний архів Філарета Колесси у Львові. Листи М. Грушевського, № 17, с. 22. Автограф. Поштова картка.

№ 42

До Михайла Грушевського

25/I 1930 [р.]

В[исоко]п[оважаний] і Дорогий Мих[айле] Серг[ієвичу]!

Перед виїздом на засідання ВУАН я дуже поспішно виготовляв Працю про мотиви похоронного голосіння, щоби поспіти на час і хоч я її зреферував у Києві, всеж таки перед відданням до друку бажав[би] ще ліпше обґрунтувати звязок голосінь із похоронними обрядами й давніми віруваннями і зібрати ще більше паралель. Та література предмету така велика й розкидана, що тяжко її опанувати, багато дечого тут не можна дістати, хоч вернувши до дому я й досі займаюся виключно лиш тою працею. Сподіваю ся до трьох тижнів прислати її вже до друку (із деякими доповненнями і змінами). Опісля зараз же присяду до написання звідомлення із зїзду слов[янських] філологів, яке (сподіваюся) не забере багато часу.

Дуже перепрошую за спізнення — на яке вплинуло й те, що ▪ часі свят бібліотеки були зачинені через 2 тижні.

З новим роком прийміть, В[исоко]пов[ажаний] і Дор[огий] П[ане] Професоре мої найсердечніші желання всього найкращого. Із щирим привітанням для Вашої шанов[ної] Дружини й В[исоко]п[оважаної] Катер[ини] Михайл[івни].

Здоровлю щиро й остаю з найгл[ибшим] пов[ажаннєм]
[Ф. Колесса]

Родинний архів Філарета Колесси у Львові. Листи Ф. Колесси, № 9, с. 18. Чернетка.

* Датовано за поштовим штемпелем відправлення листа.

№ 43

До Михайла Грушевського

17. II. 1930 [р.]

В[исоко]п[оважаний] М[ихайле] Серг[ієвичу]!

Прикро мені, що не можу ще прислати праці про "Мотиви похор[онних] голосінь". На жаль я дуже перечислився, обіцюючи прислати рукопис за три тижні. В тракті роботи показалася потреба основної пе[ре]рібки праці, яку я бажав би поєднати із здобутками Вундтових дослідів[76] [...] і через те очевидно піднесеться вартість праці — але перерібка вимагає часу. До того ж добування потрібної літератури іде мені тяжко, як з каменя і поїдає багато часу; дещо я добув а з іншого треба буде зрезигнувати. Я переконався, що завинив тут також мій надто великий поспіх що спричинює пізніші доповнення й перерібки і в результаті спинює працю.

В усякім разі я стараюся покінчити працю як найскорше і ще раз прошу ласкавого вибачення за спізнення, яке вийшло всупереч моїм старанням [і] найкращим інтенціям.

Здоровлю щиро й остаю з найглибшою пошаною
[Ф. Колесса]

Родинний архів Філарета Колесси у Львові. Листи Ф. Колесси, № 10, с. 19. Чернетка.

№ 44

До проф[есора] Грушевського

30. III. 1930 [р.]

Моя праця для "Перв[існого] Гром[адянства]" розрослася в дві спорі студії. Говорячи про звязок мотивів похоронного голосіння із передхристіянськими віруваннями — я всюди почував недостачу твердого грунту, якого в сій ділянці не дає наша етногр[афічна] література, дуже багата на сирий, але зовсім не систематизований і непояснений матеріял. Щоби дати належне обгрунтовання моїм тезам, я мусів написати окрему студію про душу й загробове життя в укр[аїнських] народ[ніх] віруваннях, спираючись на дослідах Вундта, [...], Мурка[77] і и[нших]. Притягнувши все найважніше з укр[аїнської], російської, польс[ької] й німецької наукової літератури, я всеж таки не вспів усього вичерпати. Отже поки що даю тільки доволі докладний нарис, а більшу працю на сю тему відкладаю на пізніше. Думаю що й моя синтеза буде потрібна й корисна, поки не маємо ніякої. Бажав би я тільки знати, чи з огляду на тему моя праця буде тепер відповідна для видання. Що до самого заголовка — я даю повну волю В[исоко]п[оважаній] Катерині Мих[айлівні] змінити його до вподоби.

Другу студію — "про мотиви похоронного голосіння в укр[аїнських] нар[одніх] піснях" — змінив я й основно доповнив, точніше сказати, написав на ново. Усе те забрало майже 4 місяці тяжкої праці — але й

піднесло вартість моєї студії; дуже добре сталося, що я не пустив її у первісній редакції.

Я ще раз дуже перепрошую Вас, В[исоко]п[оважаний] п[ане] Проф[есоре] і В[исоко]пов[ажану] Катер[ину] Михайлівну за велике припізнення, та моя вина тут хиба тільки в тім, що я не передбачив і не оцінив своєчасно скільки часу треба буде на пе[ре]рібку та що треба буде написати ще окрему студію.

З початком марта я одержав від Академії 412 зл[отих] на рахунок моїх наукових праць — догадуюся, що се вислано за Вашим порученням від Відділу прим[ітивної] культури й нар[одньої] творчости та прошу приняти мою сердечну подяку.

З початком цвітня починаю переписувати на чисто першу студію і сподіваюся прислати її в половині місяця.

Здоровлю щиро передаю низенький поклін В[исоко]по[важаним] Паням та остаю з найглиб[шим] поваж[анням]

[Ф. Колесса]

Родинний архів Філарета Колесси у Львові. Листи Ф. Колесси, № 11, с. 20—21. Чернетка.

№ 45

Грушевс[ькому]

5/5 1930 [р.]

В[исоко]п[оважаний] М[ихайле] С[ергієвичу]!

Завтра посилаю пильною посилкою значну частину моєї праці (приблизно 2 аркуші) дальші частини вже переписуються й небавом будуть надіслані. В останніх часах я одержав книжки, за якими шукав від довшого часу, і тепер не міг лишити їх без використання для моєї праці — що знов привело де яку затримку.

Ще раз прошу ласкавого вибачення за таке велике опізнення якого я не міг передбачити. За те вийшла окрема велика робота, яка, здається мені, добре буде підходити під напрямок "Перв[існого] громадянства": література предмету — дійсно необсяжної ширини — але я вже зорієнтувався вибираючи тільки найконечніше.

[Ф. Колесса]

Родинний архів Філарета Колесси у Львові. Листи Ф. Колесси, № 12, с. 22. Чернетка.

№ 46

До Михайла Грушевського

12/6 1930 [р.]

Перед місяцем я вислав Вам другу частину моєї праці "Основні риси укр[аїнської] похоронної обрядности". Чи дійшла? Остає ще одна частина (1/3 цілости) "Вірування про позагробове життя". На переписання по-

требуватиму зо 2 неділі. Я був би й се зробив, тимчасом поспів останній речинець (для мене спеціяльно продовжений) прислати мій реферат "про Карпатський цикль народ[ніх] пісень" до памяткової книги зїзду слов'янських філологів; взявши участь у сьому зїзді я ніяк уже не міг відмовитися від написання статті, яка заняла мені кілька останніх тижнів роботи.

Звідомлення з конгресу славістів я напишу в усякім разі до кінця червня — а докінчення статті про вірування звязані з похор[онною] обрядністю пришлю аж у часі ферій.

В III зїзді слов[янських] географів і етногр[афів] я не взяв участи, хоча для делегата НТШ признаний безплатний паспорт і приз[...] субвенцію на дорогу; бо саме тоді я викінчував згадану працю, що вважав я моїм першим обовязком.

Запрошенням на конгрес людового мистецтва в Антверпені (28. VIII—7. IX) також не покористуюся, супроти відмовлення субвенції, на яку і в НТШ. нема тепер грошей[78].

Атмосфера для спокійної наукової праці тепер взагалі несприятлива. Хто би се подумав, що навіть у бібліотеці НТШ. роблять мені сього року ріжні труднощі в користуванню книжками, що й спинює темпо роботи — і тут також лежить одна з причин моїх запізнень. До того ж маю великі клопоти із студіями дітей та з процесом про відшкодування (за зломання ноги наслідком автомобільного випадку), що крім величезних коштів [...] не приніс мені зовсім таки нічого.

Серед таких обставин і поденервовання робота не йде мені так, як повиннаб іти; та я маю тверду волю й надію перемогти всі ті труднощі і виконати всі наукові завдання, які я взяв на себе, тільки з деяким припізненням за яке прошу ще раз ласкавого вибачення.

На ферії виїду з родиною в перших днях липня здається на Гуцульщину (Кути). Сими днями вибираюся шукати за літнім помешканням.

[Ф. Колесса]

Родинний архів Філарета Колесси у Львові. Листи Ф. Колесси, № 13, с. 23—24. Чернетка.

№ 47

До Філарета Колесси

21. VI. [1]930 [р.]

Дорогий Філарет Михайлович!

Дві частини В[ашої] праці одержано, вона розуміється буде друкуватися, з деякими малозначними, властиво цілком незначними змінами; я здається писав Вам про се — може пропала картка. З третою можна почекати до кінця ферій, а тим часом поспішіть яко мога надіслати огляд етнограф[ічного] з'їзду. Повторяю також старе проханнє — зробити кілька рецензій, під час ферій, найкраще — на кожну публікацію окремо.

Прикро що так скінчилися Ваші [...] за такі тяжкі задані Вам страждання: стільки Ви хорували стільки витратили на лікування, стільки стратили часу. Ми теж вступаємо тепер в період лікування — моя дружина і я; лікар настоює, щоб я таки їхав на курацію, а я маю страх перед курортним стиском, чергами і т. д.

Щирі привіти від усіх нас!

Ваш М. Грушевський

Родинний архів Філарета Колесси у Львові. Листи М. Грушевського, № 18, с. 23—24. Автограф.

№ 48

До Філарета Колесси

18. VIII. [1]930 [р.]

Дорогий Филарет Михайлович, чи готовий кінець "Загробного життя"? Вже час, просимо надіслати як скорше.

Від усіх нас привіти!

М. Грушевський

Родинний архів Філарета Колесси у Львові. Листи М. Грушевського, № 19, с. 25. Автограф. Поштова картка.

№ 49

До Михайла Грушевського

30. IX. 1930 [р.]

При нагоді Ваших уродин прошу прийняти мої найсердечніші побажання: щоби Ви втішаючись кріпким здоровлям і несножитими силами викінчили [illegible] повному об'ємі задумані наукові праці та щоби прожили щасливо довгі й довгі літа зазнаючи творчої радости!

Вертаючи з II конгресу Людового мистецтва я спинився був у Карльсбаді, щоби переполокати нирки, що було конечне тим більше, що лікар сконстатував у мене ще й побільшення печінки; після 3-тижневої курації уступили всі хоробливі симптоми, тільки не знати, на який час. Учора я вернув до дому і як тільки впорядкував трохи домашні справи (син вибирається на докінчення музич[них] студій до Праги, до того ж він тепер починає щось хорувати, одна дочка їде на курси фізичного виховання при універс[итеті] в Кракові, друга здає державний іспит в тут[ейшій] музич[ній] консерваторії: великий з тим усім клопіт. В найближчих днях заберуся до переписання III[-ї] частини моєї праці про укр[аїнську] похоронну обрядність для "Первісного Громадянства" й пришлю її по змозі як найскорше. Опісля напишу ще звіт із згаданого конгресу для "Укр[аїни]" чи "Перв[існого] Гром[адянства]". Відтак приймуся за працю над думами й підготовленням видання музичної частини корпуса дум. В грудні бажав би я приїхати до Києва, щоби перевірити нові записі кобзарсь[ких] рецитацій пороблені на весну моїм наук[овим] співробітником, і самому переводити на ноти знимки мелодій із валиків фонографа. Чи й наскільки у вступній студії маю торкатися й текстів дум, про се треба буде мені конечно порозумітися із Катериною Михайлівною.

Вже друкується збірник праць торічнього славістичного конгресу де появиться й моя доповідь про "Карпатський цикл нар[одніх] пісень".

Тяжко приходиться мені наукова праця серед таких невідрадних обставин. Дуже рад би я довідатися, як тепер Ваше здоровлячко, чи послужив літній виїзд до купелів.

Здоровлю щиро й остаю з найгл[ибшою] для Вас пошаною
Ваш Ф. Колесса

Родинний архів Філарета Колесси у Львові. Листи Ф. Колесси, № 14, с. 25—26. Чернетка.

№ 50

До Філарета Колесси

7. X. [1]930 [р.]

Дорогий Филарете Михайловичу!

Сердечно дякую за Ваше поздоровленнє і добрі побажання; навзаєм бажаю і Вам доброго здоровля і всякого добра на многі літа. Тішуся, що підреперувалися в Карлсбаді! Я теж поки що вдоволений з наслідків своєї курації. Коби тільки не з'їли їх занадто скоро всякі клопоти і гризоти! Тішуся дуже Вашому замірові приїхати в грудні; прошу ласкаво написати в листопаді; чи сей замір стоїть — тоді про дещо Вас попросивби сердечно.

В порядку праць — просив би насамперід прислати статейку про конгрес людового мистецтва — вона могла б поспіти ще до I кн[иги] за 1930 р[ік], на кінець, а похор[онна] обрядність уже не встигне (бо перші статті вже пішли); піде на кн[игу] 2, що буде віддаватися до друку мабуть з кінцем листопаду.

Повторяю ще моє давніше проханнє — дати дещо рецензій до I кн[иги] — то значить до поч[атку] листопаду, дуже їх потрібно. На жаль не дали нам в останніх двох місяцях ліцензій на валюту!

Дружина моя і донька сердечно витають Вас із родиною!
Ваш щиро відданий М. Грушевський

Родинний архів Філарета Колесси у Львові. Листи М. Грушевського, № 20, с. 26—27. Автограф.

№ 51

До Грушевського акад[еміка]

21. X. 1930 [р.]

Щиро дякую за ласкаве письмо й поздоровлення. Отсе посилаю для "Перв[існого] Гром[адянства]" звідомлення з II конгр[есу] людового мистецтва і прошу ласкаво прислати мені до коректи.

Перед тижнем я післав В[исоко]п[оважаній] Кат[ерині] Михайлівній доповнення до моєї статті про укр[аїнську] похоронну обрядність з просьбою — влучити до цілости й прислати коректу цілої статті. Зараз працюю над викінченням і переписанням останньої частини цієї студії і як мога поспішаю з роботою, боячися, що можу її взагалі не докінчити серед крайно несприятливих для спокійної наукової праці обставин. Нехай лишиться бодай нарис, а як поживу, то розроблю поодинокі частини докладніше.

(Можливості мого приїзду до Київа на грудень для підготовлення музич[ної] частини корпуса дум — змаліли до зера).

Здоровлю сердечно й остаю з найгл[ибшим] пов[ажаннєм]
щиро відданий Вам Ф. Колесса

Родинний архів Філарета Колесси у Львові. Листи Ф. Колесси, № 15, с. 27. Чернетка.

№ 52

До Філарета Колесси

*[Київ, 3 грудня 1930 р.]**

Дорогий Филарете Михайловичу!

Як знаєте, ладимо збірник “Західня Україна”[79] (Галичина, Буковина, Закарпаттє, Холмщина, Підляше). Думається мені, що було б дуже на місці [тут] щось з музичної етнографії, від Вас і від К. В. Квітки. Може б Ви дали щось з Галичини і Закарпаття? Часу ще є півроку — коли тема не буде обертатися в старих століттях (старі віки просимо до березня, а XIX [ст.] — до червня). Прошу ласкаво написати.

Як закінченнє студії про посмертне житя і рецензії? Чи приїдете? Я передав бажаннє Президії, щоб післали спеціяльного листа.

Від усіх нас щирі привіти
Ваш М. Грушевський

Родинний архів Філарета Колесси у Львові. Листи М. Грушевського, № 21, с. 28. Автограф.

№ 53

До Михайла Грушевського

*[Середина грудня 1930 р.]***

В[исоко]п[оважаний] і Дор[огий] Мих[айле] Серг[ієвичу]!

Щиро дякую за ласкаве запрошення до участи в “Збірнику Західньої України”; я дам статтю з обсягу муз[ичної] етногр[афії] (про народ[ні] пісні з Гуцульщини або Закарпаття) а може з якоїсь іншої ділянки

* Датовано за поштовим штемпелем відправлення листа.

** Дата приблизна, встановлена на основі змісту листа.

(н[а]пр[иклад] про форму віршів М. Шашкевича). Рівночасно буду старатися написати й якісь рецензії. Закінчення праці про укр[аїнську] похор[онну] обрядність завтра даю вже до переписання і сподіваюся вислати до тижня.

[Ф. Колесса]

Родинний архів Філарета Колесси у Львові. Листи Ф. Колесси, № 16, с. 28. Чернетка.

№ 54

До Філарета Колесса

*[Київ, 21 грудня 1930 р.]**

Дорогий Филарет Михайлович!

Віршова форма Ш[ашкевича] — се занадто спеціяльно, треба можливо ширшого характера і з можливим соціяльним настановленнє[м] і наскільки се можна [—] [illegible] музичній етнографії, або з загально етнографічного становища.

К[атерина] М[ихайлівна] буде писати, поки що переказує, що про коректу памятає.

Щирі привіти!

М. Грушевський

Родинний архів Філарета Колесси у Львові. Листи М. Грушевського, № 22, с. 29. Автограф. Поштова картка.

№ 55

До Михайла Грушевського

1/I 1931 [р.]

З Новим Роком прошу прийняти мої сердечні желання щастя, здоровля і всього найкращого.

Коли для Збірника Зах[ідня] Укр[аїна] відповідніша була б стаття з обсягу музикології, то я міг би обробити ось які теми:

Весільне ладкання — зразок старинного пісенного стилю.

Спільні мотиви у мелодіях укр[аїнських] гаївок і чесько-словацьких ігрових пісень.

Характеристика пісенного репертуару закарпатських укр[аїнців] з околиць Ужгорода (або Гуцулів).

Для моєї праці про похор[онну] обрядність добре булоб дати заголовок: "*Вірування про душу й загробове життя в укр[аїнській] похор[онній] й поминальній обрядності*".

Я був би дуже радий, як було б можливо додати ще дрібні доповнення до I част[ини] цієї праці.

[Ф. Колесса]

Родинний архів Філарета Колесси у Львові. Листи Ф. Колесси, № 17, с. 29. Чернетка.

* Датовано за поштовим штемпелем відправлення листа.

№ 56

До Філарета Колесси

11. I. [1]931 [р.]

Дорогий Филарете Михайловичу!

Дякую і навзаєм поздоровляю Вас за себе і за всіх нас і бажаю всякого добра! Бачу, на січневу сесію не збираєтесь приїхати! Воно таки й трудно Вас до сього заохочувати — з огляду на морози. Чей побачимось весною! Праця Ваша про загробове життя одержана і піде мабуть ціла в II вип[уск] Перв[існого] Гром[адянства] 1930 [р.]. Коректу постараються Вам післати. Просимо ще обіцяних рецензій.

З вичислених тем для збірн[ика] "Західня Україна" найбільше підходила[б] і була[б] бажана Характеристика пісенного репертуару Закарпат[ської] Укр[аїни]. Як що остаточно спинитеся на ній, чи виберете инакшу, прошу ласкаво написати.

Коли можете прислати зараз доповнення до "Загроб[ного] життя", се було б найкраще,— у Вас єсть копія, то могли б позначити сторінками її — куди додати. Бо в коректі додавати може буде трудніш: праця друкуватиметься не під нашим наглядом, а видавн[ичим] комітетом Академії.

Сердечно всі Вас витаємо
М. Грушевський

Родинний архів Філарета Колесси у Львові. Листи М. Грушевського, № 23, с. 30—32. Автограф.

№ 57

До Михайла Грушевського

31/III 1931 [р.]

В[исоко]п[оважаний] і Д[орогий] Мих[айле] Серг[ієвичу]!

Сердечно дякую Вам за ласкаве прислання другої пол[овини] девятого тому Вашої знаменитої Історії Укр[аїни] Р[уси] що буде для мене як і попередні томи найкращим провідником і світильником у темряві минулих віків та непохитним фундаментом, на якому завсіди можна безпечно оперти літературний дослід. Новий том Вашої Історії У[країни] Р[уси] це справді велика подія в нашому культурному житті що сповняє нас радістю і подивом.

Поздоровляючи Вас В[исоко]п[оважаний] Академіку із цим досягненням бажаю Вам з цілого серця кріпкого здоровля і сил — щоб щасливо довели до кінця задуманий многотомовий дослід.

Щойно покінчив я порівняну студію про одну баляду карпатського цикла (про дочку-зозулю)[80], що стоїть у плані моїх праць в ВУАНаук — та забрала мені більше часу, як я сподівався, а тепер обдумую вже.

Обіцяну статтю для “Збірника Західн[ьої] Укр[аїни]” — з обсягу музикології — сподіваюся прислати її на час.

Здоровлю сердечно й остаю з найглибшою пошаною
щиро відданий Вам [Ф. Колесса]

Родинний архів Філарета Колесси у Львові. Листи Ф. Колесси, № 18, с. 30—31. Чернетка.

ПРИМІТКИ

1. Йдеться про Наукове товариство імені Шевченка у Львові.

2. Бажанський Порфирій (1836—1920) — священик і галицький музичний діяч (композитор, етнограф, фольклорист, критик). У 1860-х рр. закінчив Львівську духовну семінарію, згодом — парох у селі Сороках під Львовом, з 1905 р. жив у Львові. Музичну освіту здобув самостійно та у І. Воробкевича в Чернівцях і М. Гуневича у Львові. Викладав спів у Ставропігійській бурсі, [illegible] 1869 р. активно працював у галузі музичної творчости (літургії, хорові твори, оперети, мелодрами), з 1890 р. більше уваги приділяв теоретичним дослідженням і фольклористиці. Але і в композиторській творчості, і в музично-фольклористичних працях П. Бажанського переважали риси дилетантизму, що знецінювали їх і викликали на початку XX ст. критику музик-професіоналів.

Мелодії, про які йде мова, П. Бажанський видав пізніше у Львові під назвою “Галицько-руські мелодії” (Ч. І.— 1905; Ч. ІІ.— 1911). Збірник охопив близько 1000 народних мелодій. Однак принцип їх запису й упорядкування мав ряд істотних хиб унаслідок не завжди послідовного підходу до народного зразка, що викликало довільне тлумачення його первісної форми.

3. “Боян” — українські хорові товариства. Перше з них створено 1891 р. у Львові з ініціативи групи аматорів музики, очолюваних А. Вахнянином і В. Шухевичем. Згодом такі товариства виникли в Перемишлі (1891), Бережанах (1892), Стрию (1894), Коломиї і Станиславі (1895), Чернівцях (1899), Снятині й Тернополі (1901) та інших містах Галичини й Буковини. Товариства ставили своїм завданням пропаґанду української музики, розвиток хорового мистецтва, влаштування публічних концертів, організацію музичних шкіл, нотних видавництв, бібліотек.

4. Тепер село Сороки-Львівські, розташоване [illegible] басейні ріки Полтви за кілька кілометрів [illegible] схід від Львова.

5. Пані Озаркевичева-Бажанська Ольга-Олександра (1866—1906), донька П. Бажанського, за чоловіком Озаркевич — галицька громадська діячка, піаністка, одна із засновників “Бояна” у Львові, автор оповідань і віршів, брала участь у виданні альманаха “Перший вінок” (1887).

6. Нижанківський Остап (1863—1919) — український композитор, хоровий диригент, культурно-громадський діяч. Засновник видавництва “Музикальна бібліотека” (1885), один з ініціаторів і організаторів студентських концертів “Артистичні мандрівки” (у 1889, 1892 рр.), у 1892 створив у Бережанах філію “Бояна”, у 1895—1896 рр.— головний диригент львівського “Бояна”. Автор хорів і солоспівів, вокальних ансамблів, фортепіанних п'єс, обробок народних пісень.

7. Мова йде про Комітет, заснований у Львові 1894 р. з метою систематичного збирання та публікації українських народних мелодій [illegible] періодичних випусках “Русько-українські народні мелодії”. До складу Комітету входили О. Нижанківський, Ф. Колесса, Д. Січинський, І. Франко, О. Роздольський, М. Павлик, Б. Лепкий, С. Яричевський, Є. Калитовський.

8. Йдеться про “Малорусский музыкальный тон” (1891), “Русько-народна поетична і музикальна ритміка” (1891), “Малоруська народна мелодика” (1892), “Русько-народна музикальна гармонія” (1900), (усі видані у Львові) — праці П. Бажанського, що відзначаються дилетантизмом, [illegible] мають наукової вартости і не мали ніякого впливу на дослідження народної музики в Галичині.

9. Кольберґ Оскар (1814—1890) — польський фольклорист, етнограф і композитор. Автор монументальної багатотомної етнографічно-фольклористичної праці “Lud, jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i

tańce". Тут мова йде про "Pokucie. Obraz etnograficzny skreślił Oskar Kolberg" (Kraków, 1882—1888.— Т. I—IV). Ця праця містить цінний матеріал з українського музичного фольклору й етнографії. Записи саме музичного фольклору вміщено [redacted] I томі, де подано обрядові мелодії, і в II, що охоплює 509 пісень, згрупованих за жанрами.

10. Людкевич Станіслав (1879—1979) — український композитор, музикознавець, фольклорист, педагог, культурно-громадський діяч. Організатор музичного життя Західної України: музичний редактор першого українського мистецького журналу "Артистичний вісник" (1905—1907), один із засновників "Союзу співацьких і музичних товариств" і Вищого музичного інституту ім. М. Лисенка у Львові (1903). Був дириґентом різних хорів. З 1939 р. професор Львівської державної консерваторії ім. М. Лисенка. Автор симфонічних, вокально-симфонічних, хорових, інструментальних та вокальних творів. У його доробку — теоретичні дослідження, історичні розвідки, збірники українських народних пісень, публіцистика. У молоді роки С. Людкевич підписувався іменем Остап.

11. Гнатюк Володимир (1871—1926) — український фольклорист і етнограф, організатор наукової праці, громадсько-літературний діяч. Секретар НТШ (1899), секретар (1901), а згодом голова (1916) Етнографічної Комісії НТШ, зредагував і видав близько 60 томів "Етнографічного Збірника" і "Матеріялів до української етнольоґії" (з 1900). Один з редакторів "Літературно-Наукового Вістника" та інших видань, директор Української Видавничої Спілки. Академік ВУАН (1924), член-кореспондент Петербурзької АН (1902). Автор праць [redacted] фольклористики, етнографії, історії літератури, мовознавства, демографії.

12. Сокальський Петро (1832—1887) — український композитор, культурно-громадський діяч, фольклорист. Наслідком його музикознавчої діяльности була праця "Руська народна музика, російська [redacted] українська, в її будові мелодичній та ритмічній і відмінності її від основ сучасної гармонічної музики" (1885).

13. Тут і далі (листи № 3—10) йдеться про фундаментальну працю Ф. Колесси "Ритміка українських народніх пісень", опубліковану згодом у "Записках НТШ" (1906.— Т. 69.— С. 7—30; Т. 71.— С. 44—95; Т. 72.— С. 80—111; Т. 73.— С. 65—118; Т. 74.— С. 33—68; 1907.— Т. 76.— С. 64—116). Окремою книгою вийшла у видавництві НТШ 1907 р. (251 с.)

14. Старший брат Ф. Колесси — Колесса Олександр (1867—1945) — український літературознавець, мовознавець, фольклорист, педагог, поет, громадський і політичний діяч. Доктор філософії (1894, Відень), дійсний член НТШ у Львові (з 1899 р.) та Українського наукового товариства в Києві (з 1907 р.); член наукових установ у Празі: Українського історично-філологічного товариства (з 1923 р.; у 1923—1932 рр.— заступник голови товариства), Українського академічного комітету (з 1924 р.); Слов'янського інституту. Доцент (з 1895 р.), професор (з 1898 р.) Львівського університету, професор Карлового університету [redacted] Празі (з 1926 р.). Один із засновників Українського вільного університету (1920), професор, перший ректор; був ректором УВУ кількох каденцій — у 1921—1922, 1925—1928, 1935—1937, 1943—1944 рр. Засновник і голова Товариства українських наукових викладів імені Петра Могили (1906—1918), посол до Австрійського парламенту, де обстоював українські права [redacted] ділянці шкільництва й університету (1907—1918), діяч "Просвіти" (у 1906 р. заступник голови Центральної Управи товариства). Засновник і заступник голови Загальноукраїнської культурної ради у Відні (1915). У 1919 р. відбув політичну місію [redacted] Югославії, у 1921 р. очолював дипломатичну місію ЗУНР у Римі. Як учений досліджував пам'ятки давньої української писемности, українсько-польські літературні взаємини, творчість українських письменників, загальні проблеми українського літературо- і мовознавства. Автор віршів і поем патріотичного й соціального спрямування, у тому числі "Шалійте, шалійте, скажені кати".

15. І. Франко був рецензентом праці Ф. Колесси "Ритміка українських народніх пісень".

16. Маються на увазі погляди польського вченого Вольнера, висловлені ним у праці про будову вірша [redacted] народній поезії південних слов'ян "Untersuchungen über den Versbau des südslavischen Volksliedes" (Archiv für slavische Philologie, 1886.— Bd. IX).

17. Йдеться про II книгу 70-го тому "Записок НТШ" за 1906 р.

18. Мова йде про гімназію у Самборі, де Ф. Колесса тоді працював.

19. Бориня (коло Турки) — село Бориня Турківського району Львівської области.

20. Остання, V частина праці "Ритміка українських народніх пісень" має назву "Відношення української людової ритміки до книжної версифікациї".

21. Назва IV частини праці "Ритміка українських народніх пісень" в кінцевому варіанті — "Огляд пісенних форм української народної поезії. Додаток. Паралельні розміри вірша в народній поезії слов'ян".

22. У 1906—1907 рр. Ф. Колесса взяв участь у семінарах славіста В. Ягича та музикознавця Г. Адлєра у Віденському університеті, [illegible] також ознайомився з новими досягненнями європейського музикознавства у Е. Горбостеля і О. Абрагама. На семінарі В. Ягича виступив з рефератом про розвиток силабічної версифікації в середній добі української літератури.

23. Йдеться про "Літературно-Науковий Вістник" (далі — ЛНВ) — загальноукраїнський щомісячний журнал (1898—1939), заснований у Львові за почином М. Грушевського [illegible] базі журналів "Зоря" (видання НТШ) і "Житє і слово" (видання І. Франка).

Тут мова йде про рецензію Ф. Колесси [illegible] етнографічну збірку В. Гнатюка "Народні оповідання про опришків" (ЛНВ.— 1910.— Т. 52.— С. 631—634).

24. Ул. Голомба — тепер вулиця Верхратського у Львові.

25. "Матеріяли до української етнольогії" — неперіодичне видання Етнографічної Комісії НТШ. Виходили у Львові у 1899—1929 рр. (усього 22 томи) за редакцією Ф. Вовка і В. Гнатюка; два останні томи — XXI і XXII, частина I — під назвою "Матеріяли до етнології [illegible] антропології" — за редакцією Ф. Колесси.

Йдеться про фундаментальну працю Ф. Колесси "Мельодії українських народніх дум, серія I", що зайняла цілий XIII том 1910 р. (LXXXVIII + 178 + 20 с.).

26. Шахматов Олексій (1864—1920) — російський славіст-філолог. Академік Петербурзької АН. Автор праць [illegible] мовознавства, літературознавства, історії, багато [illegible] них присвячено питанням української мови. Виступав за скасування заборони українського друкованого слова і необхідність розвитку української мови та літератури.

27. Йдеться про статтю "Народний напрям [illegible] творчості Миколи Лисенка" (ЛНВ.— 1913.— Т. 61.— С. 254—263). Стаття виникла на основі реферату, що був виголошений на вечорі пам'яті М. Лисенка, влаштованому Музичним Товариством ім. М. Лисенка у Львові 15 грудня 1912 р. Тоді ж був зачитаний і реферат С. Людкевича "Микола Лисенко як творець національної української музики", опублікований у цьому ж томі "ЛНВ" (С. 264—271).

28. Мається на увазі стаття "Микола Лисенко (некрольоґ)", опублікована в "Записках НТШ" (1912.— Т. 112.— С. 128—138).

29. Мова йде про підготовку до друку 2-ї частини праці Ф. Колесси "Мельодії українських народніх дум, серія II" (Матеріяли до української етнольогії.— 1913.— Т. XIV(XXXVI + 195 + 43 с.).

30. Колесса Микола (нар. 1903), син Ф. Колесси — український композитор, дириґент, педагог, культурно-громадський діяч. У 1924—1931 рр. навчався у Празі: у 1928 р. закінчив консерваторію, у 1931 р.— Школу вищої майстерности у В. Новака. Автор симфонічних, хорових, вокальних, камерно-інструментальних творів, обробок народних пісень.

31. Дочка Ф. Колесси — Колесса-Залєська Дарія — піаністка і педагог. Народилася 25. X. 1906 р. у місті Добромилі, тепер Старосамбірського району Львівської области, навчалася гри [illegible] фортепіано у Вищому музичному інституті ім. М. Лисенка у Львові, [illegible] Академії музики у Відні (1927—1930), закінчила консерваторію Польського Музичного Товариства у Львові в Л. Мінцера (1932), була його асистентом (до 1934 р.). Відтоді викладала гру на фортепіано у різних музичних навчальних закладах Львова, у 1944—1965 рр. працювала у Львівській консерваторії. Автор наукових праць і музичних творів для фортепіано.

32. Тут і далі "Катерина Михайлівна" — Грушевська Катерина (21. VI. 1900, Львів — 30.III.1943, Темлаг), дочка М. Грушевського — український фольклорист і соціолог. Вивчала державне право в Київському (1917—1918) і Женевському (1919—1920) університетах, пізніше студіювала примітивну культуру і порівняльну етнографію в аспірантурі і працювала як секретар в Українському Соціологічному інституті. З 1924 р. секретар Культурно-історичної Комісії ВУАН, [illegible] 1925 р. керівник кабінету примітивної культури при науково-дослідній кафедрі історії України, у 1926—1929 рр. редагувала його орган — збірник "Первісне громадянство та його пережитки на Україні". З молодих літ виявила великий науковий талант, статті на наукові теми публікувала від 1917 р. Автор праць "Примітивні оповідання, казки й байки Африки та Америки" (1923), "З примітивної культури" (1924), "Українські народні думи" (1927.— Т. I.— із вступною розвідкою "Історія збирання й видавання дум"), ряду статей, серед них — "Дума про пригоду [illegible] морі поповича" (Первісне громадянство.— 1926.— Вип. 1—2.— С. 1—35), "З примітивного господарства. Кілька завважень про засоби

жіночої господарчої магії у зв'язку з найстаршими формами жіночого господарства" (Первісне громадянство.— 1927.— Вип. 1—3.— С. 9—44), "На бічних стежках кобзарського епосу ("Дума про Чабана" — причинок до питання про пародії на кобзарські думи") (Первісне громадянство.— 1929.— Вип. 2.— С. 13—50), ряду рецензій, заміток.

К. Грушевська заарештована 10 липня 1938 р., вирок воєнного трибуналу КВО 15—16 квітня 1939 р.— 8 років таборів: Магадан, Бухта Находка, Бухта Нагаєво, "Совхоз Эльген". Єдиний відомий лист до матері, М. Грушевської, датований 10 червня 1941 р. Реабілітована 30 червня 1959 р.

33. Студинський Кирило (1868—1941) — український літературознавець і громадський діяч, дійсний член НТШ (з 1899 р.), його голова (1923—1932), довголітній керівник Філологічної секції, академік ВУАН (з 1929 р.). Автор понад 500 праць з літературознавства, а також з мовознавства і фольклористики. Писав вірші та оповідання.

34. Йдеться про працю Ф. Колесси "Українська народня пісня в найновішій фазі свойого розвитку", опубліковану пізніше у виданні Української Академії Наук — "Ювілейному збірнику на пошану академика Михайла Сергієвича Грушевського" (К., 1928.— Т. II, ч. IV.— С. 564—590.

35. Тут і далі "Пані Добродійка" — дружина М. Грушевського Грушевська Марія, з дому Вояківська (8.XI.1868, село Підгайчики, тепер Зборівського району Тернопільської области — 19. IX. 1948, Київ) — перекладач і громадський діяч, співробітник "Літературно-Наукового Вістника" у Львові, член Комітету Українського національного театру в Києві (1917). Закінчила Львівську учительську семінарію (1887). Здійснила ряд перекладів з французької (А. Доде, Ф. Коппе, Г. де Мопассана, Е. Золя), німецької (В. Ґете, А. Шніцлера), норвезької (Г. Ібсена) і російської (І. Тургенєва, А. Чехова) літератур. Відома її праця у галузі мистецтвознавства "Причинки до історії руської штуки в польських землях".

36. Село Гребенів, тепер Сколівського району Львівської области; Зелем'янка — околиця Гребенова.

37. Мова йде про збірник Ф. Колесси "Народні пісні з галицької Лемківщини. Тексти й мельодії. Зібрав, упорядкував і пояснив др. Филарет Колесса" (Етнографічний збірник.— 1929.— Т. 39—40, LXXXII + 469 с.).

38. Йдеться про антологію слов'янської народної пісні, укладену П. Ейзнером "Volkslieder der Slaven. Ausgewählt, übersetzt, eingeleitet und erlautert von Paul Eisner". Meyers Klaniker Ausgaben, Leipzig, 1926, 560 с. Рецензія Ф. Колесси була опублікована в збірнику "Первісне громадянство" (1929.— Вип. I.— С. 146—147).

39. "Україна" — науковий журнал українознавства, що виходив з перервами у Києві в 1914—1930 рр.; за редакцією М. Грушевського у 1914—1918 рр. як орган Українського Наукового товариства в Києві і в 1924—1930 — як орган Історичної секції ВУАН. Спочатку тримісячник, з 1925 — двомісячник. Усього видано 43 числа.

40. "Первісне громадянство та його пережитки на Україні" — науковий збірник, орган культурно-історичної Комісії, згодом науково-дослідної кафедри історії України ВУАН; виходив у Києві в 1926—1929 за редакцією К. Грушевської. У збірнику розглядалися питання примітивної культури та її пережитків в Україні, соціальної праісторії, народної творчости у соціологічному освітленні. Вийшло 12 випусків у 8 книгах.

41. Квітка Климент (1880—1953) — український музикознавець-фольклорист і етнограф, керівник кабінету музичної етнографії ВУАН (1922—1933), професор Московської консерваторії (з 1933) і керівник кабінету народної музики (з 1937); дійсний член НТШ. Зібрав понад 6000 народних пісень, записав українські народні пісні з голосу Л. Українки (його дружини) та І. Франка. Автор ряду праць в ділянці музичної фольклористики, і серед них — "Первісні тоноряди" (Первісне громадянство.— 1926.— Вип. 3.— С. 29—84).

42. Йдеться про урочисте святкування 100-річчя виходу в світ першого збірника українських народних пісень М. Максимовича 1827 р., проведене Історичною секцією ВУАН на початку жовтня 1927 р. у Києві. На засіданні 9 жовтня були виголошені доповіді галицьких учених К. Студинського, О. Макарушки, М. Лозинського і Ф. Колесси. Останній виступив з доповіддю "Українська народня пісня на переломі XVII—XVIII віків", яка була згодом опублікована у формі статті в журналі "Україна" (1928.— Кн. 2.— С. 47—82).

43. Макарушка Остап (1867—1931) — український педагог і філолог, дійсний член НТШ, автор праць з мовознавства і педагогіки.

44. Йдеться про доповідь "Характеристичні признаки мелодій народніх пісень з Лемківщини", виголошену на II з'їзді слов'янських географів і етнографів 2—12 червня 1927 р.

в Польщі, уперше надруковану в книзі "Pamiętnik II zjazdu słoviańskich geografòw i etnografòw odbytego w Polsce w roku 1927" (Kraków, 1930.— T. II.— S. 139—143). Ця робота, написана на великому пісенному матеріалі, зібраному вченим на Лемківщині у 1911—1913 рр. та опублікованому в збірнику "Народні пісні з галицької Лемківщини", є першою спробою в українській фольклористиці визначити музичні діалекти.

45. Інформативна стаття Ф. Колесси про перебіг згадуваного з'їзду була опублікована в журналі "Україна" (1928.— Кн.І.— С. 170—180).

46. Кордуба Мирон (1876—1947) — український історик, дійсний член НТШ (з 1903 р.), професор Варшавського і Львівського університетів. Автор праць з історії й історичної географії старої й середньовічної України, історії міжнародних зв'язків України XVII ст., української історіографії, статей та рецензій.

Тут мова про інформативну статтю М. Кордуби "Конференція істориків у Варшаві", де йдеться про перебіг з'їзду істориків Східної Європи і Слов'янщини (Україна.— 1927.— Кн. 5.— С. 196—199).

47. Барток Беля (1881—1945) — визначний угорський композитор, музикознавець-фольклорист, піаніст, педагог. Автор інструментальних творів, опери, балетів, обробок народних пісень. Зібрав понад 30 тисяч народних пісень, у тому числі близько 80 українських. У 1936 р. як піаніст виступав у Львові. З Ф. Колессою його єднали спільні етнографічно-фольклористичні зацікавлення, вони неодноразово зустрічалися на міжнародних конґресах, відоме їх листування.

48. "Збірник праць присвячений памяті Володимира Гнатюка" (Матеріяли до етнології й антропології.— Львів, 1929.— Т. 21—22, ч. І). Ф. Колесса, тоді голова Етнографічної Комісії, був упорядником збірника і автором "Переднього слова" (С. III—XII).

49. Видання Історичної секції ВУАН і Комісії історичної пісенності "Українські народні думи. Корпус" (К., 1927.— Т. 1.— CCXX + 167 с.) — фундаментальна праця К. Грушевської, що вміщує велику студію про збирання і видавання дум у XIX і на початку XX ст. та тексти 13 дум з апаратом.

50. Йдеться про працю Ф. Колесси "Речитативні форми в українській народній поезії", опубліковану пізніше в збірнику "Первісне громадянство" (1927.— Кн. 1—3.— С. 60—113). І частина цієї праці "Заговори, обрядові промови, жебранки, голосіння", що була зреферована на І з'їзді слов'янських географів і етнографів у червні 1924 р., тут значно змінена і розширена. "Реферат", про який іде мова, вилився у праці в II частину під назвою "Думи".

51. Савченко Федір (1892—1938?) — історик і публіцист. Навчався у Ніжинському історико-філологічному інституті, з 1914 р. студіював у Парижі, де заснував французько-українське товариство (1918) і був редактором його тижневика "La France et l'Ucraine". У 1925 р. під впливом М. Грушевського повернувся в Україну: був членом Історичної секції ВУАН, керівником Комісії заходознавства й американознавства, Комісії Західної України; дійсний член НТШ (1927). Автор понад 50 праць і статей, серед них — монографія "Заборона українства 1876" (1930). У 1931 р. заарештований і засланий, подальша доля невідома. Пор.: У півстолітніх змаганнях. Вибрані листи до Кирила Студинського (1891—1941). Упорядники: О. Гайова, У. Єдлінська, Г. Сварник.— К., 1993.— № 500, 511, 514, 536, 539, 577, 595, 612, 624.

52. Повна назва "SBORNIK I. Sjezdu slovanskych geografů a ethnografu v Praze 1924", Dr. Kolessa F., Речитативні форми в українській народній поезії.— Прага, 1926.— С. 307—319.

53. Йдеться про працю Ф. Колесси "Українська народня пісня на переломі XVII—XVIII в. в."

54. Косачева Олена — Пчілка Олена (Косач Ольга), 1849—1930 — українська письменниця, фольклорист, етнограф, член-кореспондент ВУАН (з 1927 р.). Мати Лесі Українки, сестра М. Драгоманова. Автор поезій, повістей, оповідань, п'єс, спогадів. Редактор-видавець журналу "Рідний край" та часопису для дітей "Молода Україна". У 1887 р. разом з Наталею Кобринською видала у Львові власним коштом альманах "Перший вінок", що спричинилося до розбудження жіночого руху в Галичині. У цьому виданні опубліковано оповідання і вірші, статті на жіночі теми, етнографічні матеріали.

55. К. Грушевська була у науковому відрядженні у Парижі, Відні і Берліні (кінець грудня 1927 — середина червня 1928 р.) з метою ознайомлення з етнологічною наукою на заході, налагодження наукових контактів, придбання спеціальної літератури. Особливо цікавили її паризькі етнологічні бібліотеки та установи, зокрема, заснований тоді Французький

етнологічний інститут при Паризькому університеті. Однак значну частину часу — перших три з половиною місяці — К. Грушевська змушена була лікуватися у санаторії для хворих на легені [illegible] Ортман (долішня Австрія). Там вона не припиняла наукової роботи, написала ряд статей.

Тут йдеться про "Збірник праць присвячений памяті Володимира Гнатюка" і публікацію [illegible] ньому дослідження К. Грушевської "Прохальні обходи. Кілька завважень [illegible] приводу новіщої літератури" (див. прим. 48).

56. Ф. Колесса зламав тоді ногу внаслідок автомобільного випадку.

57. Йдеться про І Міжнародний конґрес народного мистецтва 7—13 жовтня 1928 р. у Празі, де Ф. Колесса представив реферат "Давні та нові нашарування в українських народніх мелодіях", [illegible] В. Січинський — "Генеза і еволюція форм дерев'яних веж і дзвіниць на Україні".

Тренчінске Тепліце, Піщани — курорти в Словаччині.

58. Відділ примітивної культури і народної творчости науково-дослідної кафедри історії України [illegible] був перетворений в інститут, про що свідчать протоколи спільних засідань цього відділу з культурно-історичною Комісією та Комісією історичної пісенности ВУАН, хоча до цього активно змагали і К. Грушевська, і М. Грушевський. Документально це підтверджують протоколи 10-го і 12-го засідань — 6 червня і 27 серпня 1926 р. (Первісне громадянство.— 1926.— Вип. 3).

59. Йдеться про II частину праці Ф. Колесси "Речитативні форми [illegible] українській народній поезії" під назвою "Думи" (Первісне громадянство.— 1927.— Вип. 1—3.— С. 60—113).

60. Січинський Володимир (1894—1962) — український архітектор, графік, мистецтвознавець, дійсний член НТШ (з 1930 р.). Народився у Кам'янці-Подільському, навчався у Петербурзі і Празі, жив і працював у Львові, Празі, в Німеччині, з 1949 р.— у Нью-Йорку. За його проектами побудовано ряд церков [illegible] Пряшівщині, у США, Бразилії й Канаді, як графік оформив понад 70 власних і чужих видань. Є автором наукових праць з архітектури, графіки, українського художнього промислу, ряду монографічних статей.

61. Село Шешори, тепер Косівського району Івано-Франківської области.

62. Дружина Ф. Колесси — Колесса Марія, [illegible] дому Яновська (1882—1957).

63. Молодша донька Ф. Колесси — Колесса Софія, по чоловікові Сондей (1908, Львів — 1942, Алма-Ата). Навчалася гри на фортепіано і віолончелі у Вищому музичному інституті ім. М. Лисенка, на курсах артистичного промислу в Брюсселі і у Львові (Промисловий музей), закінчила курси фізичного виховання у Краківському університеті. З 1940 р. співала у хоровій капелі "Трембіта", померла під час гастролей.

64. Очевидно, мова йде про інформацію М. Грушевського в справі обрання Ф. Колесси академіком ВУАН у втраченому листі від першої половини червня 1929 р.

65. Щурат Василь (1871—1948) — український літературознавець, поет, перекладач, педагог. З 1914 р. дійсний член, [illegible] у 1915—1923 рр.— голова НТШ, ініціатор і перший ректор Львівського таємного університету (1921—1923), академік ВУАН (з 1929 р.). Останні роки життя був директором Львівської наукової бібліотеки АН УРСР і професором університету. Автор ліричних збірок, поетичних перекладів; досліджував українську літературу, українсько-польські літературні зв'язки.

66. Йдеться про статтю Ф. Колесси "Академік К. Студинський про вплив усної словесности на поетів українського літературного відродження", написану з нагоди ювілейної дати — 35-річчя наукової діяльности останнього, тоді голови НТШ, і опубліковану [illegible] "Записках НТШ" — "Ювілейному збірнику на пошану акад. Кирила Студинського" (Львів, 1930.— Т. 99.— С. 113—126).

67. Правдоподібно, мова йде про новий, удосконалений варіант дослідження Ф. Колесси "Про віршову форму поезий Маркіяна Шашкевича" (Звіт дирекції у. к. академічної гімназиї у Львові за шкільний рік 1910/1911.— Львів, 1911.— 24 с.).

68. Йдеться про нездійснену публікацію праці Ф. Колесси "Українські похоронні голосіння", яка залишається неопублікованою донині.

69. Добровський (Dobrowsky) Йозеф (1753—1829) — чеський славіст, один [illegible] основоположників слов'янознавства, діяч чеського Відродження. В одній із своїх праць розглядав деякі граматичні й лексичні риси української мови.

70. I конґрес слов'янських філологів відбувся 7—10 жовтня 1929 р. у Празі. Інформативну статтю Ф. Колесси про роботу Літературно-історичної секції з'їзду опубліковано у збірнику "Первісне громадянство" (1929.— Вип. 3.— С. 140—152). На цьому з'їзді Ф. Колесса представив реферат "Карпатський цикль народніх пісень (пісні, спільні лемкам, словакам, моравським чехам і полякам)". Як видно з листів № 33 (від 10. VII), № 36 (від 14.I X) і № 38 (від 10. XI) 1929 р., учений поглиблював роботу над цією темою, готував працю для публікації в "Первісному громадянстві", однак унаслідок припинення випуску збірника цей план [illegible] був зреалізований. Зате 3 грудня 1929 р. Ф. Колесса зачитав свою працю у Києві [illegible] розширеному засіданні відділу примітивної культури і народної творчости науково-дослідної кафедри історії України спільно з культурно-історичною Комісією та Комісією історичної пісенности ВУАН.

71. Китаїв — історична місцевість на південній околиці Києва, тепер входить у зону міста, де збереглися залишки городища IX—X ст., укріплень і підземних галерей часів Київської Русі, що своєю внутрішньою будовою подібні до печер Києво-Печерської Лаври. У XIV ст. в Китаєві створено печерний монастир, підпорядкований у XVII ст. Києво-Печерській Лаврі, так звану Китаївську пустинь. У 1767 р. тут споруджено Троїцьку церкву (архітектор С. Ковнір).

72. Озерський Юрій (1896—1937) — завідувач Управління наукою НКО УРСР, працівник ВУАН, голова управи ДВОУ, дійсний член НТШ. Репресований, розстріляний на Соловках 1937 р.

73. Очевидно, йдеться про Бориса Навроцького (1894—1943) — літературознавця, шевченкознавця, репресованого в часи "єжовщини".

74. Смаль-Стоцький Степан (1859—1939) — український мовознавець, літературознавець і педагог; дійсний член НТШ (з 1899 р.), академік ВУАН (з 1918 р.); був одним [illegible] керівників національно-культурного відродження Буковини. У 1885—1918 рр.— професор Чернівецького університету, з 1921 р.— Українського вільного університету в Празі. У своїх працях доводив, що українська мова виникла безпосередньо з праслов'янської, а ідея прасхідно-слов'янської мови — безпідставна. Пор. також: Листування українських славістів з Францем Міклошичем / Упорядник та автор передмови І. С. Свєнціцький; археографічне оформлення, примітки, покажчики О. А. Купчинського.— К., 1993.— С. 348—358.

75. Про яке засідання йде мова, важко встановити, бо протокол 67-го засідання від 19 листопада 1929 р. не вказує [illegible] присутність Ф. Колесси. Очевидно, йдеться про інше, може позачергове засідання, що відбулося у кінці листопада — на початку грудня. Зате на 68-му засіданні 3 грудня Ф. Колесса, як уже вказувалося, зачитав свою працю "Карпатський цикл народніх пісень", а [illegible] 69-му 9 грудня — реферат "Голосільні мотиви в українських народніх піснях".

76. Вундт Вільгельм (1832—1920) — німецький психолог, фізіолог, філософ, мовознавець, один із основоположників фізіологічної психології і експериментальної психології.

77. Мурко Матіяш (1861—1952) — чеський етнограф, філолог-славіст, професор слов'янської філології у Грацькому університеті, південнослов'янських літератур у Празькому Карловому університеті, дійсний член НТШ.

78. Однак Ф. Колесса взяв участь у роботі II Міжнародного конґресу народного мистецтва в Антверпені і Лієжі (28 серпня — 7 вересня 1930 р.), що видно [illegible] його листа № 49 від 30 вересня 1930 р.

79. Йдеться про збірник наукових праць з питань соціального, культурного та літературного життя Західної України останніх десятиліть XIX — початку XX ст., який планувала ще у 1929 р. випустити Комісія Західної України (співголови М. Грушевський і К. Студинський, керівник Ф. Савченко). До поля діяльности цієї Комісії входило нав'язування культурних зв'язків між радянською і Західною Україною, співробітництво київського та львівського наукових осередків — ВУАН і НТШ. Серед авторів збірника мали бути Ф. Колесса, К. Квітка, М. Возняк.

80. "Балада про дочку-пташку в слов'янській народній поезії" — порівняльно-аналітичне дослідження Ф. Колесси, опубліковане згодом у журналі "Lud słowiański" (1936.— Т. III, зошит 2.— С. 147—185; 1937.— Зошит 1.— С. 2—26).

ОДИНАДЦЯТЬ ЛИСТІВ ЯРОСЛАВА ПАСТЕРНАКА ДО ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА

В українській археологічній науці Ярославу Пастернакові належить одне з найпочесніших місць. На його долю випала висока місія розкривати давні таємниці княжого Галича — величного та багатолюдного міста середньовічної Європи. Близько десяти років присвятив він активним археологічним розкопкам на терені села Крилоса (тепер Івано-Франківська область). А в 1937 р., після віднайдення фундаментів Успенського собору XII ст. у Галичі, ім'я археолога зазвучало на устах людности всієї Галичини, стало відомим у наукових колах Польщі, Німеччини, Чехо-Словаччини, Угорщини.

Відкриття Я. Пастернака мають продовження і в наш час. 1991 р. у крипті собору святого Юра у Львові були виявлені останки галицького князя Ярослава Осмомисла (упродовж півстоліття вони вважалися втраченими), перепоховані Я. Пастернаком 31 серпня 1939 р.— перед самим початком війни. Він усвідомлював вагу й цінність власних досліджень і зробив усе, щоб зберегти ці здобутки для нащадків.

1944 р. Я. Пастернак назавжди покинув Львів, Україну і виїхав у далекі світи; спочатку до Німеччини, а далі за океан — до Канади. У розквіті творчих сил учений змушений був припинити активну археологічну діяльність і зайнятися кабінетними дослідами. У листі до М. Міллера від 14 березня 1960 р. знаходимо свідчення самого Я. Пастернака: "[...] мені передусім страшенно бракує живого зв'язку з дослідженнями в терені, які дали б новий матеріал, наводили б, можливо, нові теорії, давали б індивідуальні висновки [...] бо правду кажучи, мене завжди більш приваблювала польова праця як кабінетні студії [...]". За повоєнні роки вийшли друком десятки його праць з проблем реґіональної археології України[1], 1961 р. з'явилася об'ємна "Археологія України", що містила відомі археологічні матеріали від праісторичних часів до княжої доби. Побачили світ ряд інших ґрунтовних робіт, важливих для розуміння етногенезу слов'ян[2]. По смерті Я. Пастернака залишився доволі обширний ар-

---

[1] Це опис археологічних пам'яток Угнівщини, Теребовлянщини, Бережанщини, Городенківщини, Комарнянщини, Стрийщини та Ярославщини, що призначалися для історично-мемуарних збірників у серії видань "Український архів" НТШ.

[2] Пастернак Я. Етногенеза слов'ян у новій археологічній літературі // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі — Записки НТШ).— Париж—Нью-Йорк—Торонто—Мюнхен—Сідней, 1962.— Т. 169.— С. 436—448; його ж. Важливі проблеми етногенезу українського народу в світлі археологічних досліджень // Український історик.— 1970.— Ч. 4 (28).— С. 5—29; його ж. Ранні слов'яни в історичних, археологічних та лінґвістичних дослідженнях.— Нью-Йорк—Торонто—Мюнхен, 1975.— 150 с.

хів, який був переданий на зберігання до Українського наукового інституту Гарвардського університету (Кембрідж, США) і до Українського історичного товариства (Кент, США). Друга частина архіву містить особисті документи, автобіографічні та бібліографічні матеріали, а також велику й цінну збірку листів (близько 500)[3]*, що охоплюють виключно період після 1945 р.*

Останніми роками зацікавлення [redacted] Україні особою Я. Пастернака помітно зросло. Нещодавно відзначено 100-річчя від дня народження ученого, у Львові засновано археологічне товариство імені Я. Пастернака, опубліковано ряд статей, що знайомлять широке коло читачів [redacted] його життєвим шляхом і науковою спадщиною[4]*.*

На нашу думку, важливим доповненням до біографії видатного археолога стане публікація його листів до секретаря Наукового товариства імені Шевченка Володимира Гнатюка у період [redacted] 1917 по 1923 р.

Діяльність відомого українського етнографа В. Гнатюка цінна не тільки значною науковою спадщиною, широкими зв'язками з видатними представниками європейського наукового світу. Його по праву вважають визначним організатором української наукової праці. Це особливо помітно у налагодженні роботи заснованої 1898 р. на пропозицію Федора Вовка Етнографічної комісії НТШ. Від випадкових публікацій фольклорних записів до проведення масштабних і систематичних етнографічних досліджень території Західної України, ретельного опрацювання і видання близько шістдесяти томів усебічних матеріалів — це результат організаторської роботи В. Гнатюка як секретаря і голови Етнографічної комісії та редактора всіх її видань. Закономірним є те, що впродовж усієї своєї наукової діяльности В. Гнатюк вів жваву переписку. Тепер ця епістолярна спадщина є неоціненним джерелом для дослідників минулого. Вже опубліковано взаємне листування з Михайлом Коцюбинським і Іваном Панькевичем; листи В. Гнатюка до М. Сумцова, Ф. Корша, І. Зілинського, І. Полівки. Набагато більше маємо опублікованих листів, адресованих В. Гнатюкові. Це кореспонденція Івана Франка, Лесі Українки, Марка Черемшини, Філарета Колесси, Климента Квітки, Гавриїла Костельника, Євгена Тимченка[5]*.*

Перші контакти із В. Гнатюком Я. Пастернак нав'язав, коли ще навчався у Перемишльській гімназії. Під час "літніх ферій", як згадує сам учений, він записував пісні, коломийки, приповідки у селі Вацовичах Дрогобицького повіту[6]*, які пізніше були надруковані [redacted] Етнографічному збірнику НТШ (т. XXXV). У 1913 р. за рекомендацією В. Гнатюка студент факультету філософії Львівського університету Я. Пастернак став працівником Національного музею у Львові. Їхнє знайомство не поривалося і під час Першої світової війни. А знайдені у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаника Національ-*

---

[3] Надруковані деякі листи Я. Пастернака до О. Домбровського в "Українському історику" (1971.— Ч. 3/4.— С. 106—113).

[4] Гуньовський І. Подвижник [redacted] Хирова // Поклик сумління.— 1992.— Ч. 44.— С. 3; Ч. 45.— С. 3; Коваль І. Останній заповіт Ярослава Пастернака // Галичина.— 1992.— Ч. 1 (1 січ.).— С. 6; його ж: Ярослав Пастернак — найвидатніший дослідник стародавнього Галича // Галицько-Волинська держава. Передумови виникнення, історія, культура традиції: Тези доповідей і повідомлень.— Львів, 1993.— С. 86—88.

[5] Див.: Володимир Гнатюк. 1871—1991. Бібліографічний покажчик.— Львів, 1992.— С. 87—90; [redacted] також: Записки НТШ.— Львів, 1992.— Т. 224.— С. 295—333.

[6] Пастернак Я. Мій життєпис // Пастернак Я. Ранні слов'яни [redacted] історичних, археологічних та лінгвістичних дослідженнях.— С. 119.

ної Академії наук України (далі — ЛНБ НАН України) у фонді В. Гнатюка десять листів — яскраве тому підтвердження. Один лист від 3 червня 1923 р. зберігається у Центральному державному історичному архіві України у Львові (далі — ЦДІА України у Львові) серед документів фонду Наукового товариства імені Шевченка (ф. 309). Чому один лист залишився поза основною збіркою кореспонденції? Досить швидко вдалося знайти відповідь. Саме цей лист з пропозиціями Я. Пастернака вести бібліографічний розділ "Записок НТШ" В. Гнатюк показав І. Крип'якевичу, редакторові історичної частини "Записок НТШ"[7].

За змістом епістолярії можна розділити на дві групи: вісім листів періоду 1917—1918 рр. (приблизно 14 календарних місяців), що передають деталі військової біографії Я. Пастернака, та останні два листи з 1923 р., що засвідчують остаточний його перехід від ратної служби до наукової праці. Найбільший за обсягом лист від 30 жовтня 1920 р., відправлений з табору інтернованих вояків Української Галицької Армії у Чехо-Словаччині, носить проміжний підсумковий характер.

На диво, у цих кореспонденціях з фронту щонайменше військової тематики. Пов'язано це не тільки з цензурою, яку провадило австро-угорське військове командування. Перечитуючи листи Я. Пастернака, не можна не помітити того неабиякого інтересу 26-річного лейтенанта "його величності цісаря і королівської милості армії" до творчої, дослідницької праці. Де б Я. Пастернака не заносили воєнні лихоліття — чи то на італійський фронт, чи у військовий шпиталь у чеському містечку Брно, а потім знову на фронт румунський, чи у Катеринослав на півдні України — усюди його супроводило непогамовне бажання студіювати, читати, збирати пісні, оглядати музеї, пам'ятки архітектури та народного побуту. Усе прочитане, побачене, почуте старанно опрацьовувалося, фіксувалося і зберігалося у польових умовах. Але в буремний час визвольних змагань в Україні Я. Пастернак власноручно змушений був знищити частину свого архіву. В житті українського народу Перша світова війна позначилася не лише ранами на тілі, а й невимовними і незмірними втратами у царині людського духу.

Усі подані тут листи друкуються вперше. В оригіналі вони написані чорнилом (окрім листа № 5, писаного олівцем), на аркушах паперу різного формату. Окремі листи мають деякі особливості: так перший лист від 27 квітня 1917 р. написаний на подвійному аркуші з емблемою у лівому верхньому куті (символічне зображення вояків у бойовому пориві) і гербами Австро-Угорщини і написом "Isonzo — Armee. 1915"; лист № 2 (від 10 серпня 1917 р.) писаний на папері з водяним знаком "Astra" у шестикутній зірці; найбільший за обсягом лист № 9 написаний на бланку "On Active Service with the American Expeditionary Force" і два останні — на бланку студентського відділу "Methodist Mission" (адреса: Praha II, Ječna ulice č. 17). Конверти відсутні.

Поряд з публікацією оригінальних листів Я. Пастернака використано невідомий портрет, виявлений серед документів НТШ у Варшавському архіві, вивезених під час німецької окупації Львова. Висловлюю щиру подяку високоповажаній пані Галині Сварник за надану інформацію та згоду на використання фотографії.

Тарас РОМАНЮК

---

[7] З листа І. Крип'якевича до Я. Пастернака від 8 липня 1923 р. Див.: ЦДІА України у Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 2403, арк. 71—72.

ДОДАТОК

№ 1

27. IV. 1917 [р.]

Високоповажаний Пане Секретар!

Щире Спасибіг за ласкаву пам'ять та сьвяточні желаня. Моїм найгорячійшим, задушевним бажанєм єсть вернути як найшвидше до поважнішої наукової праці, в якій бачу свою властиву, одиноку ціль. Та чоловік стріляє, Господь кулі носить. Аби не довго привелось ще на то сьвято чекати, а то чоловік полишить ся Бог зна як позаду.

Аби таки зовсім не стратити тих трох літ, старав ся й стараюсь що лиш можна, оглянути та студіювати що під руку попаде. Тому їздив три рази до Трієсту[1], аби лиш* докладно розглянути музей, головно археольоґічний відділ та порівнуючу анатомію. При тім поробив деякі записки і тепер маю намір помістити їх фейлєтоном в Ділі[2], як припадуть до вподоби добр[одію] Панейкови[3].

До Пана Секретаря маю рівночасно велику просьбу, перепрашаючи рівночасно заздалегідь за влізливість. Іменно: кромі Укр[аїнського] Слова[4] я цілими місяцями більше нічого на українській мові не читав та дуже мало нагоду маю говорити по свому, так що мимоволі зачинаю запожичувати ся в німецкій граматиці; також інтерпункція кулявіє. Справді соромно стає чоловікови!

Тому прошу переглянути ласкаво залучені листки та по переведеню потрібної коректи схотіти ласкаво переслати фейлєтон у редакцію Діла[5]. Може який археольоґ найде дещо для себе [illegible] нім.

Остатним часом став я лазити по красових** печерах. Оглянув кілька з верху, до двох спускав ся по линві, та кромі мокрих стін, множества диких голубів та злісних лиликів не найшов нич інтересного[6] для мене***. Жаден наш пращур певно не жив в них. Справді інтересні річи, але для цілого ґеольоґа і часто зоольоґа (через різне хробацтво).

Остаюсь з правдивим глубоким поважанєм

Яр. Пастернак

ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 34, спр. 436, арк. 1—2. Автограф.

---

* Слово написане над рядком тим же почерком.

** Карстових.

*** Фраза "для мене" вписана над рядком.

№ 2

Берно, 10. Серпня, 1917 [р.]

Високоповажаний Пане Секретар!

Сегодня доперва дістав retour* з поля картку Вашу з 12/7, за яку дуже дякую, як рівнож і за опіку над моїм триєстенським фейлєтоном. "Діло" сховало єго на теперішний огірковий сезон, де ізза ферій брак актуальнійшого матеріалу.

Я вже третий місяць в Берні[7]. Підчас 10-тої офензиви зістав ранений над Сочею[8] в праву руку і правий клуб та камінє потовкло було голову та заглушило ліве ухо. Тепер вже усе гаразд; лишились лиш дві близни на памятку того надлюдського пекла, яке зладили нам чорномазі "талiяни"** коло Monte Santo[9].

Під конець місяця вибираюсь вже на цiломiсячну відпустку до хати (в Жовківщині)[10], бо ту годі довше вже видержати (в браку полевого напруженя нервів), без всякої духової праці та відповідної лєктури.

Ту оглянув вже по двічи оба музеї та все інтереснійше, також і замок-касарню на Spielberg'у[11], де й наші сиділи з початком мин[улого] століття[12]. Поза тим — денним занятєм хиба дневник, часописи з мапою в руці та німецькі романи. Одно добре, що дістав німецьке виданє Рудницького: Україна[13] і перечитав від дошки до дошки.

З правдивим глубоким поважанєм

Я. Пастернак

ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 34, спр. 436, арк. 3—4. Автограф.

№ 3

В етапі, 12/II 1918 [р.]

Високоповажаний Пане Секретар!

На вступі шлю щирий поклін і привіт з угорської України. Прошу вже дарувати, що не прийшов попрощатися; досить нагло прийшов росказ відмаршу, приготованє компанії забрало більшу часть часу, а крім того хотів конче довести до якогось ладу свою письменну працю (поміри Жовківщини) у Чекановського[14] і дати якесь закінченє помірам своїм на Румунах, яких помірив 179 при компанії.

Усі обчислення, табелі і діяґрами до Жовківщини вже готові; бракує лиш текст. Поміри буковинських румунів викінчені остілько, що обчислено пересічний покащик головний для поодиноких повітів і на тій основі нарисована антропольоґічна мапка Буковини.

Зі собою взяв Springer'a: Kulturgeschichte[15], та годі часу найти читати єї. На вправи треба рокувати рано й пополудни, пізнійше сумерк, брак

* Зворотно (австр.).

** Італійці.

нафти, і вечера. В менажи* треба довго сидіти, аби капітан не лютив ся на "брак товарискости" — і так день за днем.

На одно лиш можу собі позволити: в неділі і сьвята ходжу оглядати кватири по селі, що виглядає рівночасно на етноґрафічну екскурзію. Велика шкода, що наше село корінно румунське, [redacted] не українське.

Є багато інтересних річей, яких я доси ще не стрічав. Передусім в хаті велика сила вишиваних ніби — обрусів (полотно яких 60 цм. широке і 2 м. довге, вишиване повздовж через половину), розвішених на жерках горою вздовж стін. "Обрусів" тих ніхто до нічого не вживає; мати передає їх доньці у віні, а та дальше дбає і доньці лишає. Чим більше полотен тих, тим більші богачі.

В хаті богато деревляної гарно різьбленої і вирізуваної посуди. Взагалі орнаментів в дереві на ґосподарстві дуже богато. Орнаментовані ворота, двері, ґанок, одвірки, бельки вздовж стелі, варстат ткацкий і взагалі що під рукою.

Ткачів (тепер жінок) ту дуже богато. З одежі характеристичні білі кожухи, ношені на виворіт горі вовною. В таких кожухах ходить все що жиє, старе і молоде.

Малі діти виглядають [redacted] тім з далека як вівці!

У жінок сорочка без обшивки, витята кругом шиї в мале декольте. Подавляюча більшість чорноволосих і чорнооких. Без спідниці, лиш в двох фартухах і довшій звичайно сорочці.

В той спосіб використовую час; ще раз кажу: жаль що не українське село, я з приємностию збиравби усякі записки і рисунки.

Прошу приймити ласкаво вирази глубокого правдивого поважаня
і щирий поклін

Я. Пастернак

ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 34, спр. 436, арк. 5—6. Автограф.

№ 4

В поли, 20/III 1918 [р.]

Високоповажаний Пане Секретар!

Щире спасибіг за сильно спізнену картку, як рівнож за готовність взяти до "Матеріялів"[16] мої поміри. Проф[есор] Раковський[17] має їх в руках, вже з написаним текстом, [redacted] такім самім опрацьованю що до форми що й поміри проф[есора] Вовка[18]; значить ся: самі лиш сумаричні табелярні зіставленя з найнаглячнішими висновками, без усяких порівнань і загальних думок. Найновішому станови науки оно вдоволяючо не відповідає, але підчас опрацьовуваня я немав иньшого взірця крім проф[есора] Вовка і воєнний брак часу не позволив абсолютно на щось основнійшого.

* Манежі.

Мимо того по думці проф[есора] Раковського то опрацьоване до друку придатне і вистарчаюче; тому прошу переймити від професора манускрипт, але він най піддасть єго уперед строгій фаховій критиці.

Єсьм змушений обставинами покласти одно безусловне застережене: проф[есор] Чекановський не сьміє дістати в руки* нового тому "Матеріялів" перед кінцем мая**. Д[окто]р Раковський знає причину[19].

Наш баталіон недалеко румунської границі; в окопах лиш поодинокі патрулі, все проче на кватирах ■ селі. Село велике, чисто українське, над великою рікою. Я оглядав вже багато хат; майже всі під стріхою, з комином та під взглядом архітектонічним і що до орнаментики в дереві далеко не такі інтересні як румунські коло Сиготу[20]. А орнаментика ■ дереві се оден з предметів ■ народовіданю, який мене справді найбільше займає.

Не тратячи часу зачав вже записувати від своїх жовнірів воєнні пісні; як дадуть пани довше місце загріти, заберу ся і до тутешних народних сьпіванок. Нарід досить інтеліґентний і чую співучий.

Є на кватирі у дяка; єго двоє дівчат обіцяло мені всего доброго засьпівати, але кажуть: у нас найбільше сьпівають в осени, як капусту січут або ку[ку]рудзу лупают. Тепер соньце пригріло, люди зачинають вже вилазити з хатів і на записуване не дуже пригожий час.

Майже в кожній хаті гарні килими, та за дорога річ, годі дістати.

Найближша відпустка належить ся аж ■ липни, та може дістану три місяці Studienurlaub[21] (май, червень, липень), о який недавно просив.

Прошу приняти вирази правдивого глубокого поважаня

Я. Пастернак

ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 34, спр. 436, арк. 7—8. Автограф.

№ 5

При неділі, 24. III. 1918 [р.]

Високоповажаний Пане Секретар!

Одним мушу похвалитися: зібрав вже при компанії етноґрафічний кружок малий бо малий, але працьовитий: я, хорунжий Войновський, укінчений семинарист з північної Буковини і фрайтер Бугай з-під Бережан; член-кореспондент інфатерист*** Бобик з Саджави коло Богородчан; член-прихильник і дириґент українського компанійного хору цугсфірер**** Голоюха, дроґерист***** зі Львова![22]

Перед кількома днями найшов я у фрайтра (має три ґімназіяльні [класи]) обідраний нотес з кількома військовими воєнними сьпіванками; мусів мені зараз усі пересьпівати, я запис повигладжував, і вже готовий

* "В руки" вписано над рядком.

** Тут і далі підкреслення в оригіналі.

*** Піхотинець (від нім. infanterist).

**** Десятник (від нім. Zugsfirer).

***** Аптекар (від нім. Drogist).

початок праци. Нині маю вже 12 військових (головно воєнних) і 5 сьвіцких місцевих пісень.

Біда лиш, що піст зайшов і дівчата сьпівати не хочуть; треба дуже таки просити, а часом недовіряють нашим науковим замислам і думають, що то кому на кпини.

Здавби ся під рукою V. том Етноґр[афічного] Збірника[23] для наших письменних, що улегшилоби мені записуванє вірувань і звичаїв. Час до того мабуть буде, бо не заносить ся нам на відмарш куди небудь поки що.

Щиро здоровлю з належним глубоким поважанєм
Я. Пастернак

ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 34, спр. 436, арк. 9—10. Автограф.

№ 6

Львів, 15. VII. 1918 [р.]

Високоповажаний Пане Секретар!

В залученю пересилаю сумарично опрацьований реферат з моїх помірів Жовківщини, яких повне опрацьованє приготовляю на дисертацію[24]. Може не запізно ще буде до слідуючого (вакацийного або осінного) числа "Матеріялів"[25], але скорше годі було. Я положив ся був до ліжка на місяць, а ту треба було дещо змінити і таблиці перерисувати. В тім случаю не залежить мені на поспіху; аби йно ще того року вийшло.

Мапка повіту також є, але не у мене; проф[есор] Раковський сховав єї десь до шуфляди [redacted] канцелярії Тов[ариств]а (друкарні). Нотку: тимчасовий реферат, поклав я під заголовком в порозуміню з Д[окто]р[ом] Раковським.

З "Діла" довідав ся про мій вибір членом етноґр[афічної] комісії[26]. Дуже дякую за оказане довірє в мою охоту до праці і по змозі старатись буду не дармувати. Треба рушити трохи антропольоґію з мертвої у нас точки.

Нині їду на кілька день ще до хати до Зіболок[27]. Відпустка кінчить ся 23 с. м.; відтак через кадру в Чернівцях вертаю до полку над наше море[28].

Остаю все з правдивим високим поважанєм
Я. Пастернак

[P. S.] (О евентуальну відповідь прошу на сільский мій адрес) Зіболки, коло Жовкви.

ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 34, спр. 436, арк. 11—12. Автограф.

№ 7

Катеринослав[29], *18/VIII 1918 [р.]*

Високоповажаний Пане Секретар!

Перед відїздом з Галичини дістав Вашу картку, за котру дуже дякую. В Tęczy* був і подав формат кліш, не міг одначе просити Д[окто]р[а] Раковського о перечитанє коректи, бо єго у Львові не було.

Від двох тижнів я вже при полку на Україні. Та не дуже тішусь тим; сидимо на вулькані! Для Музея скуповую книжки по археольоґії і етноґрафії[30], та не богато мож дістати. Є ту дуже інтересний укр[аїнський] музей[31]; між иньшим 27 камінних баб. Грає український театр[32], та сили плохі.

За 2 тижні сподіюсь дістати ся на село; може дасть ся що робити. Антропометричні інструменти маю зі собою.

Шлю щирий поклін з виразами правдивого глубокого поважаня

Я. Пастернак

ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 34, спр. 436, арк. 13. Автограф.

№ [redacted]

Катеринославщина, 25. IX. 1918 [р.]

Високоповажаний Пане Секретар!

Велике Спасибіг за ласкаву картку з 10 с. м. Я вже не [redacted] місті і тому не можу сейчас полагодити бажаної орудки. Сподіюсь за 2—3 тижні дістатись на кілька день тамтуда і мочи тоді подати докладну відомість про згаданих демонів.

Я їх вже бачив, висять на стіні числом 5—8 в сали з камінними бабами та запорожською стариною. Формат в приближеню 18—24 (оскільки не милюсь), олівцем, у фантастичнім стилю Косиніна[33]. Є лісовик, домовик, водяний, очеретяний, змора і ще якихось 2—3.

Близші відомости про них повинні найти ся в катальоґу музея, який нажаль для розпродажи вже вичерпаний і дістати можна лиш примірник підчас оглядин "в пользування". Про решту розпитаю проф[есора] Еварницького[34].

Самого єго я ще не бачив та лиш купив в музею** для Нац[іонального] Музея[35] кілька єго праць по російськи (Еварницький) і українськи (Яворницький). Між иньшим вичерпаний на книжнім ринку зовсім твір: Запороже в останках єго старовини — за потрійну ціну.

Прошу ласкаво приняти щирий привіт знад Дніпра з правдивим глубоким поважанєм

Я. Пастернак

---

* Веселка (пол.).

** Слово написане над рядком.

P. S.— Не забуваючи на "Матеріяли" міряю позиченими у проф[есора] Чекан[овського] інструментами, хто попадесь під руки. Нині маю вже 132 поміри наших вояків.

ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 34, спр. 436, арк. 15—16. Автограф.

№ 9

Ліберецъ, 30/X. 1920 [р.]

Високоповажаний Пане Секретар!

З масового нашого табору в півн[ічних] Чехах[36] голошу Етноґрафічній Секції свою присутність ще між живими сего сьвіта, в повнім здоровлю та незломній охоті до праці. Кампанію на Великій Україні перебув зовсім добре, навіть без тифу. За той час пізнав основно, бо переробив в практиці, всі державно-політичні течії, чим до війни майже зовсім не займав ся. Іту справдилась пословиця: добре все знати, та не все робити!

Цілий час провадив точний дневник своєї бригади, та підчас одної з многих скрутних хвиль наших на широкій Україні мусів ще сам приглядатись спаленю всего мого бригадного Архіву. То відібрало мені на довший час охоту до історичних та етноґрафічних записок, але мабуть вроджена вже жилка не дала спокою і знов нагромадивсь в мене богатий змістом та об'ємом історичний матеріял. Етноґрафічних записів наразі ніяк ту робити, бо все майже наше стрілецтво порозсилане більшими партіями по Чехословаччині на роботи та вартову службу, а в таборі кромі 500 старшин лишились лише доконче потрібні до внутрішної служби і нею вічно заняті стрільці. Може воно коли змінить ся.

Наразі веду і ту щоденно таборовий дневник та веду історичну секцію нашого Культурно-просьвітного кружка. Роботи в брід і дуже вдячна, бо перворядної вартости фундаментальний матеріял таки на очах росте. А часу до сего раз бодай подостатком.

Наближаюча ся зима грозить однак поважним застоєм у всіх галузях наших духових занять, бо по дерев'яних бараках вітер свобідно шибаєсь, пальці грабіють, ноги дубіють, і всяка жива думка наче примерзає. Тепер щойно початок, а що доперва таки [redacted] справжній зимі буде? Кажуть, що ту воєннополінні москалі таки замерзали — гарна перспектива.

Побори [redacted] нас поки-що найнизшої кляси: скупий харч 3 К[орони] чеські денно. Супроти сего нема вже в мене обави дістати затовщення серця і важу зараз 3 кільоґр[ами] меньше, ніж важив в 1915 році по черевнім тифі. З одержанєм може якоїсь вже хоч обкроєної ґажі* (дай Боже, бо на ґвалт потрібно), подумаю може о якійсь довшій відпустці до Праги для дальших бібліотечних і практичних студій по археольоґії, етноґрафії і антропольоґії. Якби в мене під рукою письменна праця, яка зараз у Чекановського у Львові, здававби сейчас докторат, бо ту наших промувалось вже кілька[37].

* Прибуток.

Чекаю на відповідь Д[окто]ра Свєнціцкого[38], що дієсь з Музеєм, а тепер прошу дуже також п[ана] Секретара хоч кілька слів написати, як животіє Наук[ове] Тов[арист]во[39], чи друкуєсь що, чи виходять "Записки"[40], чи є у Львові Д[окто]р Раковський і Д[окто]р Крипякевич[41] і взагалі кілька цензурних вісток про наше наукове життя у Львові. Дуже прошу прислати (як приймає почта) "Записки" за рр 1918—[1]920 і як що вийшла вже моя розвідка про антропольоґ[ічні] відносини в Жовківщині. Взагалі прошу незабувати про нашу таборову бібліотеку, бо під науковим взглядом она дуже убога і навіть бідного відчиту нема з чого приготовити.

Щиро здоровлю Тов[ариша] П[ана] Секретара і всіх знакомих а присутних Панів з Тов[арист]ва.

З правдивим глубоким поважанням
Я. Пастернак

ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 34, спр. 436, арк. 17—18. Автограф.

№ 10

Прага, 3. VI. 1923 [р.]

Високоповажаний Пане Секретар!

Пересилаючи передовсім щирий поклін та подяку за "Пісні про неплідну матір"[42], приступаю прямо до діла:

від смерти Гребеняка[43] нема ні слова про археольоґію в "Записках Н.Т.[Ш]", і цю прогалину хотівби я тепер виповнити. Прямо здобутого (викопаного) матеріалу в мене розумієсь немає, але тепер підчас писання діссертації[44] та приготовань до риґороза переходить мені через руки маса нового бібліоґрафічного матеріалу на всяких мовах і я думавби пересилати до "Записок" раз сумарично-оглядові статі, як це робив Гребеняк ("Нові досліди над праісторією Галичини в р..."), по друге бібліоґрафію "археольоґічні ukrainica в чужій літературі за р..." розумієсь при кождім коротенький реферат, а вкінци короткі реферати з важнійшої чужої археоль[оґічної] літератури. В посліднім томі "Записок", який дійшов до мене (132), не бачу взагалі бібліоґраф[ічного] відділу і тому наперед запитую, чи малиби Записки місце на згадані вище річи. На першу розумієсь що так, але двох других (бібліоґрафії) тепер з огляду на дорожнечу друку може зовсім не поміщують. Нім дістану відповідь, буду підготовляти матеріал.

У сусідних народів археольоґія вже досить добре розвинена, хронольоґічна система поставлена на ноги, а у нас? Дуже богато необхідної праці чекає на своїх людий, а поляки чогось немов умисно не хотять брати ся за діло. Kostrzewski[45] з Познаня видав цего року добру річ "Wielkopolska w czasach przedhistorycznych", але за Галичину нема там ні згадки. Тепер заповів Antoniewicz[46] з Варшави свої "Czasy przedhistoryczne ziem Polski"; можливо що той як бувший галичанин (Львів—Краків) найде там місце і на нас. Прочі сусіди (чехи, німці) стають чим раз то більше звертати уваґу на доісторію Галичини, на злуку в ті часи зі Сходом через Україну, а в нас нажаль і літератури своєї археольоґічної (маю на увазі лиш Галичину) доси дуже мало; все польське та німецьке. Це головно тому, що у нас дуже тяжко прийшлобся їсти хліб лиш

з самої археольоґії, як довго нема свого університету та свого державного музея (всі приватні інституції не можуть ніяк забезпечити удержання). Зовсім йнакше тепер з тим в Чехах, при власній державности: на університетах в Празі, Берні і Братіславі є системізовані катедри археольоґії, значить ся вже трох людий може з того хліб їсти, а крім того в тих самих містах при державних (краєвих) музеях є системізовані місця по одному директорови і одному асистентови доісторичного відділу музея, значить ся знов 6 душ,— разом 9 чоловіка археольоґів може посвятитись виключно лиш тій науці і бути з того живими. Найдальше за 2—3 роки будуть мати Чехи обсаджені всі ті місця своїми власними кваліфікованими (хоч що правда переважно молодими) силами. Коли ми того дочекаємось?! Українець, без огляду з котрої займанщини, може ту дістати місце евент[уально] лиш на Підкарпаттю при орґанізуючім ся там тепер краєвім музею (головою музейної комісії там тепер Новаківський[47], галичанин). Мушу признатись, що проф[есор] Нідерле[48] резервує це місце вже тепер для мене (посада аж по докторатї), але до того часу може неодно змінитись.

Де мавби цей музей бути, ще не рішено: в Ужгороді[49] нема на него приміщення; в Мукачеві[50] булоб місце в старім валячім ся замку, який треба однак передше докладно зреставрувати, а чехи не хотять давати покишо на це гроший, бо ще там не дуже певні свого. Ґенеральним консерватором на праісторію, історію і мистецтво є там тепер Д[окто]р Залозецький[51], між нами кажучи не дуже світла голова (критика Ужгородських галичан), а ще до того не дуже прудкий до праці. Друге оправдане почасти цим, що всі наші люди уважають свій побут на Підкарпаттю за провізоричний (так зі залежних як і незалежних від них причин) і тому не дуже серйозно берут ся до діла, а це якраз виходить на шкоду культ[урній] праці там. Умовини праці там несоґірші, хоча Чехи для забеспечення свого стану посідання не попирають там офіціяльно* ні русофільської ні українофільської партії, кажучи що це щось трете, відрубне від обох згаданих народів.

Щиро здоровлю з належним правдивим поважанєм
та прошу о ласкаву відповідь

Я. Пастернак
Praha—Žižkov
Palackého tr., 41/II
u pani Škodove.

ЦДІА України у Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 2404, арк. 27—28. Автограф.

№ 11

Прага, 10. IX. 1923 [р.]

Високоповажаний Пане Секретар!

Повернувши з екскурзії проф[есора] Рудницького[52] з Підкарпаття пересилаю Вам щирий поклін та дві цвітки народної словесности записані вправді на Підкарпаттю, але від галичанина — члена екскурзії. В цілях

* Слово написане над рядком.

чисто язиково-етноґрафічних брав участь в екскурзії Д[окто]р Волод[имир] Бирчак[53], який тепер референтом при шкільнім рефераті цивільної управи в Ужгороді. Богато матеріялу він однак не зібрав, бо ходилисьмо більше по верхах, полонинах та каменоломах чим по селах. Між іншим зібрав кілька колядок і щедрівок та ■ Нижних Верецких[54] дістав від дяка рукописний співанник 1715 (?) набожного змісту, в тім одна світська пісня про жучка та одна колядка, в якій згадуєсь пан Калиновський[55]. Співаник покищо в него в руках; що він з ним дальше задумує, не знаю. Я пропонував йому післати його Вознякови[56] як спеціялістови по старих кантичках. Особисто не мав я часу робити етноґраф[ічних] записів і робив лиш загальні діялектичні та антропольоґічні спостереження. Основні антропометричні та язикові досліди, як рівнож досліди над походженєм поодиноких топоґрафічних назв далиби перворядний матеріял по історії заселеня Підкарпаття українцями та розкрилиб картину зовсім незгідну з поглядами пана Бонкала[57].

Конець вакацій зуживаю на практику. Тепер саме веду розкопку широкого провінціонально-римського погребища тілопального далеко за Прагою[58] та лиш на неділю приїзджу до хати.

Кінчу щирим поклоном та остаюсь з правдивим глубоким поважанєм

Я. Пастернак

ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 34, спр. 436, арк. 19—20. Автограф.

ПРИМІТКИ

1. Місто Трієст (італ. Trieste) — тепер порт на Адріатичному побережжі Італії. З кінця XIV ст. належало імперії Габсбурґів.

2. Часопис "Діло" — український щоденник, заснований у Львові 1880 р. на противагу москвофільському "Слову" і тривалий час займав провідне місце у національно-демократичному житті Галичини.

3. Василь Панейко (1883—1956) — громадський діяч, журналіст. З 1912 по 1918 р. редактор часопису "Діло".

4. "Українське слово" — щоденник, орган Загальної Української Ради. Виходив у Львові протягом 1915—1918 рр., редактор Л. Цегельський.

5. Матеріал Я. Пастернака "В Трієстенськім музею" надрукований у "Ділі" від 19 липня (ч. 167) і 20 липня (ч. 168) 1917 р.

6. Я. Пастернак цікавився карстовими печерами з професійного боку. Ще 1914 р. він брав участь в антропологічній експедиції Львівського університету, що досліджувала печеру "Вертеб" коло села Більчого на Тернопільщині.

7. Берно (нім. Berno Morawskie) — тепер місто Брно в Чеській Республіці.

8. Соча (італ. Isonzo) — ріка в Словенії та Італії. Починається ■ Юлійських Альпах і впадає ■ Трієстську затоку Адріатичного моря. З 1915 р. ■ долині цієї ріки і на узгір'ї Крас проходила лінія фронту між австрійськими та італійськими військами. В історії Першої світової війни відомо дванадцять наступів ■ італійського боку, що не мали вагомих військових успіхів.

9. Монте-Санто — монастир на схід від міста Гориця в області Плав'є. У травні 1917 р. став ареною запеклих боїв. Про це інформують комунікати Австро-Угорського генерального штабу, подані ■ газеті "Діло" (ч. 112, 115, 117).

10. Я. Пастернак має на увазі батьківську домівку ■ селі Зіболках Жовківського повіту.

11. Гора Шпільберґ над містом Брно із замком початку XIII ст.

12. У 1754 р. укріплення Шпільберґу перетворені австрійською владою в тюрму. Після приєднання Галичини до Австрійської корони серед арештантів з'явилися й українські опришки. Якраз про це згадує Я. Пастернак.

13. Йдеться про книгу Степана Рудницького "Ukraina: Land und Volk" (Wien, 1916).

14. Ян Чекановський (1882—1965) — відомий польський антрополог та етнограф, професор антропології Львівського університету (з 1913 р.). Я. Пастернак навчався у нього.

15. Спрінгер Антон Гайнріх (1825—1891) — німецький історик мистецтва, родом [redacted] Праги. Професор Боннського, Страсбурзького, Ліпського університетів. Автор численних мистецтвознавчих праць. Я. Пастернак, очевидно, [redacted] про "Gründzuge der Künstgeschichte" (1887).

16. "Матеріали до української етнології" — неперіодичне видання Етнографічної комісії НТШ, що виходило у Львові з 1899 р.

17. Іван Раковський (1874—1949) — відомий антрополог, зоолог, громадський діяч, педагог, дійсний член НТШ.

18. Федір Вовк (1847—1918) — визначний антрополог, етнограф і археолог. Засновник української школи антропології.

19. Див. post skriptum у листі № 8.

20. Сигіт (рум. Sighetul Marmatiei) — тепер містечко в Північній Румунії [redacted] кордоні [redacted] Україною.

21. З 28 квітня 1918 р. австрійське військове командування ввело "полегші" для студентів вищих шкіл: надавалася одноразова відпустка для складання іспитів (нім. Studienurlaub). Цим і скористався Я. Пастернак.

22. Важко встановити біографічні дані перечислених Я. Пастернаком осіб. Мабуть, долі їх після закінчення військової служби розійшлися.

23. "Етнографічний Збірник" — серійне видання Етнографічної комісії НТШ, редаговане І. Франком та В. Гнатюком. З 1895 по 1916 р. вийшло загалом 40 томів (останній том з'явився у 1929 р.). 5-й том містить фольклорні матеріали із збірки професора Р. Кайндля та народні вірування Підгір'я, подані І. Франком та Ф. Колессою, що могли служити взірцем для збирацької діяльности членів етнографічного гуртка.

24. Я. Пастернакові невдовзі довелося у силу обставин змінити тему дисертації. Див. примітку № 44.

25. Стаття Я. Пастернака "Антропометричні досліди над українським населенням полудневої Жовківщини (Тимчасовий реферат)" надрукована у "Матеріалах до української етнології" (Львів, 1919.— Т. XIX—XX.— С. 231—247).

26. Повідомлення про обрання Я. Пастернака членом Етнографічної комісії НТШ (разом з Г. Колцуняком, І. Раковським, С. Рудницьким) вміщене у "Ділі" (№ 146) від 2 липня 1918 р.

27. Зіболки — тепер село Жовківського району Львівської области.

28. "...вертаю до полку над наше море" — мабуть, Я. Пастернак має на увазі місто Одесу, яке у березні 1918 р. перебувало в руках австрійської армії.

29. У 1926 р. Катеринослав перейменовано [redacted] Дніпропетровськ.

30. За дорученням митрополита А. Шептицького Я. Пастернак як співробітник Національного музею збирав для колекції церковну старовину. Далі, як бачимо, він займався поповненням бібліотеки музею. У "Ділі" від 16 липня 1918 р. (ч. 158) повідомляється, що Я. Пастернак "на приріст Національного музею склав у дар 69 ріжних речей".

31. Історично-археологічний музей відкритий 1902 р. у колишньому Потьомкінському палаці в Катеринославі. Основу його склали збірки Олександра Поля і Дмитра Яворницького.

32. Є підстави вважати, що український (аматорський) театр існував при відновленому [redacted] 1917 р. товаристві "Просвіта" міста Катеринослава.

33. Іван Косинин (1883—1959) — відомий на початку XX ст. український скрипаль, письменник, театральний художник. Навчався у Варшавській консерваторії і водночас у

Ярослав Пастернак. *Фото. 1928 р.*

1/2 28 626-6

До Пана Секретаря маю рівночасно велику
просьбу, перепрашаючи рівночасно заздалегідь за
влізливість. Іменно: крім Укр. Слова є цілими
місяцями більше нічого на українській мові не
читав та дуже мало нагоди маю говорити по-своєму,
так що мимоволі зачинаю запорошуватися в
німецкій граматиці; також інтерпункції взагалі.
Справді соромно стає чоловікові!

Тому прошу переглянути ласкаво залучені
листки та по переведенню потрібної коректи
схотіти ласкаво переслати фейлетон у редакцію
Діла. Може який археолог найде дещо для себе в нім.

Останніми часом став я лазити по кра-
сових печерах. Оглянув кілька з верху, до двох спускав-
ся по линві, та крім мокрих стін, множества
диких голубів та злісних лиликів не найшов нич
інтересного (для мене). Жаден наш пращур певно не жив в них.
Справді інтересні річи, але для цілого геолога
і часто зоолога (через різне хробацтво). —

Остаюсь з правдивим глубоким поважанєм
Яр. Пастернак

Автограф листа Ярослава Пастернака

художній школі Герсона. Концертував по Європі та Північній Америці, виконував декорації до окремих оперних вистав в Італії.

34. Дмитро Яворницький (1855—1940) — видатний історик козаччини. Довголітній директор Історичного музею у Катеринославі. Залишається нез'ясованим, чи зустрічався Я. Пастернак [redacted] Д. Яворницьким.

35. Мова йде про Національний музей у Львові, заснований митрополитом А. Шептицьким у 1905 р.

36. З вересня 1920 р. по квітень 1921 р. у містечку Ліберці в Північній Чехії містився табір для інтернованих частин генерала Кравса Української Галицької Армії.

37. Важко встановити, про кого саме веде мову Я. Пастернак, але маємо підстави твердити, що у Празькому університеті навчалося у той час чимало українців.

38. Іларіон Свєнціцький (1876—1956) — український мистецтвознавець, філолог, директор Національного музею у Львові (1905—1952). Знайомий з Я. Пастернаком від 1913 р.

39. Наукове товариство імені Шевченка у Львові. Засноване 1873 р. спочатку як фонд розвитку української літератури і науки. На переломі XIX і XX ст. єдина наукова установа, що стояла на рівні національних Академій наук. У 1914—1918 рр. діяльність НТШ була обмежена воєнними подіями.

40. "Записки Наукового товариства імені Шевченка" — високого рівня наукові видання, що до 1914 р. виходили періодично (спочатку як квартальник, далі 6 чисел на рік) під редакцією М. Грушевського. За період [redacted] 1918 по 1920 р. вийшло [redacted] томів "Записок".

41. Іван Крип'якевич (1886—1967) — відомий історик, дійсний член НТШ (1911 р.). Активний діяч Історико-філософської секції НТШ.

42. Розвідка В. Гнатюка "Пісня про неплідну матір та ненароджені діти" надрукована у "Записках НТШ" (Т. 133.— Львів, 1922.— С. 173—224).

43. Володимир Гребеняк (1892—1915) навчався разом [redacted] Я. Пастернаком у Львівському університеті, учасник археологічних експедицій, співробітник музею НТШ. Загинув на фронті 7 червня 1915 р.

44. У 1925 р. Я. Пастернак завершив навчання у Карловому університеті міста Праги. Підготовлена ним докторська дисертація мала назву "Ruske Karpaty v archeologii".

45. Йозеф Костжевський (1885—1969) — польський історик, з 1919 р. професор Познанського університету, редактор "Przegląd Archeologiczny". Зазначена Я. Пастернаком праця надрукована 1914 р., у 1923 р. вийшло друге видання.

46. Володимир Антоневич (1893—1973) — [redacted] 1923 р. професор археології Варшавського університету. Автор близько 250 наукових праць. Листувався з Я. Пастернаком у 1922—1930 рр.

47. Михайло Новаківський (1872—1941) — адвокат, політичний діяч, член Української Національної Ради ЗУНР у 1919 р. Після 1920 р. на еміґрації й до 1939 р. перебував на Закарпатті.

48. Любор Нідерлє (1865—1944) — видатний чеський археолог і етнолог, професор Празького університету, автор праць, присвячених слов'янській старовині.

49. Ужгород з 1919 до 1939 р. був адміністративним центром автономної Підкарпатської Русі у складі Чехо-Словацької республіки.

50. Мукачеве (Мукачів) — місто на Закарпатті. Тут зберігся один із потужних феодальних замків XV—XVII ст. "Паланок".

51. Володимир Залозецький (1896—1959) — історик мистецтва, довгий час перебував [redacted] еміграції у Відні, Празі, Берліні. У 1922—1924 рр. управитель охорони пам'яток міста Ужгорода.

52. Степан Рудницький (1877—1937) — основоположник української наукової географії. Приват-доцент Львівського університету (1908—1914). З 1921 р. професор філософського факультету Українського вільного університету у Празі. Майже щороку С. Рудницький проводив польові дослідження у Закарпатті. У подібних експедиціях брав участь і Я. Пастернак.

53. Володимир Бирчак (1881—1945) — письменник, педагог, громадський діяч. Після 1920 р. перебував на Закарпатті, де вчителював у гімназії. Разом з професором гімназії І. Панькевичем входив до шкільного відділу цивільної управи Підкарпатської Русі.

54. Нижні Верецькі — тепер містечко Нижні Ворота поблизу Верецького перевалу в Карпатах.

55. Пан Калиновський — історичний прототип, польський магнат. Його прізвище поряд з іншими іменами — пан Каньовський чи пан Потоцький — широко побутує у народній творчості мешканців Карпат.

56. Михайло Возняк (1881—1954) — відомий український літературознавець. З Я. Пастернаком знайомий від 1913 р.

57. Бонкало Олександр (1880—1959) — філолог, професор Будапештського університету, автор ряду мовознавчих праць.

58. Йдеться про розкопки тілопального поховання у місцевості Тшебушіце на північний захід від Праги.

АВТОБІОГРАФІЧНІ МАТЕРІАЛИ СТЕФАНА ТАРАНУШЕНКА

Так склалося, що матеріали особистого архіву видатного українського мистецтвознавця Стефана Таранушенка, який досліджував українську народну архітектуру, живопис, декоративно-ужиткове мистецтво, творчість українських художників, зберігаються у кількох архівосховищах, передусім в Інституті рукопису Центральної наукової бібліотеки НАН України ім. В. Вернадського та Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України. Якщо в Інституті рукопису зосереджена майже вся рукописна і графічна спадщина вченого, причому значна частина її досі не була оприлюднена, то в архіві-музеї є усього 30 одиниць зберігання, що включають 199 документів на 942 аркушах за 1914—1970 рр., які надійшли протягом 1968—1971 рр. Це бібліографічні матеріали, рукописи праць про живописця Катерину Білокур (1900—1964) та художницю декоративного мистецтва Олену Кульчицьку (1877—1967), яка створювала ескізи килимів і сама ж їх виготовляла, листування С. Таранушенка з К. Білокур, О. Кульчицькою, Л. Літошенко, Д. Фіголем, Є. Янчевською, фотографії, а також екслібрис С. Таранушенка (хто його автор — не вказано). Є тут і деякі робочі матеріали (афіші, вирізки з газет тощо), зібрані вченим у 1920—1923, 1929, 1950 і 1957 рр.

Разом із названими документами до архіву-музею надійшли "Автобіографія Таранушенка Стефана Андрієвича" та "Реєстр друкованих праць С. Таранушенка", складені у другій половині 1971 р. Вони дають багато інформації для висвітлення життєвого і творчого шляху вченого, проте назвати їх повними аж ніяк не можна.

Якщо про своє життя до 1933 р. автор розповідає доволі детально, то наступні роки позначені лише згадками про окремі факти без будь-яких пояснень. Так, обминувши мовчанкою 1933—1939 рр., С. Таранушенко зазначає, що в 1939—1950 рр. він працював у Курській картинній галереї, а в 1950—1953 рр.— в Астраханській картинній галереї. За цей час він опублікував, здебільшого в газетах "Молодая гвардия", "Курская правда", "Волга" (Астрахань), 18 праць. Найголовнішим серед них учений вважає дослідження "Переписка художника Василия Григорьевича Шварца" (Курськ, 1946). І це не випадково, адже 1933 р. С. Таранушенко був безпідставно репресований і в такий спосіб у розквіті творчих сил й енергії силоміць на цілих двадцять років вирваний з процесу творення української культури.

З 1934 до 1939 р. учений перебував на засланні у Забайкаллі, а потім у Пермі. З 1939 по 1953 р., як уже мовилось, працював у Курську та Астрахані. Лише 1953 р. йому майже у 64-річному віці було дозволено повернутися [redacted] Україну і зайняти посаду наукового співробітника в Академії архітектури у Києві. А змогу друкувати свої дослідження вчений дістав тільки у 1957 р. Але й за таких умов, долаючи труднощі й перешкоди, С. Таранушенко з молодечою енергією продовжував перервану на початку 30-х рр. працю над історією української народної архітектури.

В останній період життя, поряд [redacted] підготовкою коротких нарисів про окремих діячів мистецтва (В. Кричевського, О. Кульчицьку та інших), участю у створенні нарисів [redacted] історії української архітектури та історії українського мистецтва, вчений наполегливо працював над монографією "Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України". 1970 р. він її завершив і передав до видавництва "Будівельник". Та минуло ще довгих шість років, поки вона була підписана до друку (14 листопада 1975 р.), а побачила світ 1976 р., незадовго до смерти автора.

Праця Стефана Таранушенка "Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України" — це своєрідний підсумок усіх творчих досліджень ученого. Вона вводить читача у маловідомий світ архітектурно-мистецьких образів, виплеканих протягом століть колективною творчістю народних теслів. У ній крок за кроком простежуються прийоми і методи, які застосовували народні майстри, формуючи структуру споруди від розбивки плану, визначення розмірів [redacted] об'ємах і закінчуючи найдрібнішими деталями.

Книга містить описи 65 пам'яток Лівобережної України. У ній автор застосував власну методику дослідження пам'яток, яка спирається на їх точні обміри. Пропорційний аналіз виявив систему метричних закономірностей, яка лежить в основі пропорцій монументальних будівель. Простежено специфіку використання системи раціональних "золотих" співвідношень, яку отримували за допомогою простого шнура від розмірів сторони і діагоналі квадрата [redacted] кожній будівлі та в окремих умовно виділених школах і періодах, згідно з якими й побудована структура дослідження.

Отже, культурно-мистецьке значення останньої праці С. Таранушенка полягає в архітектурно-мистецькому аналізі народної архітектури й проникливому підході до її вивчення.

Наукова вартість книги підвищується ще й тим, що вона містить багатий ілюстративний матеріал про унікальні споруди і пам'ятки дерев'яної архітектури.

Насамкінець хочемо висловити сподівання, що автобіографія Стефана Таранушенка стане у пригоді усім, хто цікавиться історією українського мистецтва, умовами життя і творчости української інтеліґенції у 20—70-х рр. XX ст.

Публікацію підготував до друку директор Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України Микола Крячок.

Автобіографія Таранушенка Стефана Андрієвича

Народився 8 грудня 1889 року у м. Лебедині Харківськ[ої] губ[ернії] (тепер Сумськ[а] обл[асть]). Середня освіта — класична гімназія в м. Охтирці Харківськ[ої] губ[ернії]. Закінчив гімназію екстерном. Заступив на слов'яно-руське відділення історико-філологічного факультету Харківського університету; закінчив у 1916 р. з дипломом першого ступеня. За написаний на конкурс твір нагороджений золотою медаллю. Після державних іспитів університет залишив мене стипендіатом для підготовки до професури. Одночасно призначений асистентом університетського музею мистецтв.

Влітку 1917 р. університет відрядив мене на Кавказ для ознайомлення з грузинським та вірменським мистецтвом. По закінченню роботи в Тбілісі, Мцхеті й Ані взяв участь в науковій експедиції, організованій Кавказьким Археологічним Інститутом по дослідженню пам'яток грузинської архітектури в Ахалцихському повіті[1].

В 1918 р. вийшли мої перші друковані роботи[2].

В 1921 р. зарахований науковим співробітником науково-дослідчої катедри Історії Української Культури.

Одночасно працював в органах по охороні пам'яток мистецтва й культури.

В першій половині 20-х років багато уваги присвятив дослідженню пам'яток українського народного монументального й житлового будівництва в Харкові та його околицях. При тому довелось приділити увагу розробленню наукового методу дослідження пам'яток архітектури. Зокрема до революції українське народне житло якщо і вивчалося, то лише етнографами, які розглядали його як об'єкт, що відбиває побут. До хати ж, як мистецького твору, як до продукта мистецько-архітектурної творчості українського народу, ніхто тоді і не намагався підходити. Тому при дослідженні хат доводилося пробивати першу стежку. Наслідком цих досліджень стали видання: "Хата по Єлисаветинському пр. у Харкові" (1921 р.) та "Старі хати Харкова" (1922 р.). Одночасно підготував і надрукував альбом "Пам'ятки мистецтва старої Слобожанщини" (1922 р.), в якому зібрані фотографії, що всебічно характеризували мистецтво краю: архітектуру (монументальну і житлову), малярство (портрет, ікону, "Мамаїв"), графіку (рукописних книг), скульптуру, а також головні розділи народної художньої творчості — килими, плахту, вишиванки, різьбу по дереву, кераміку, писанки, металопластику і т. п.

Протягом 1921—1922 рр. був досліджений, обміряний і зафотографований мною Покровський собор у Харкові, одна з визначних пам'яток архітектури України XVII в. Наслідки дослідження пам'ятки в натурі та документів про нього в архівах були опубліковані в 1923 р. у вигляді монографії. Ця робота була прийнята науково-дослідчою катедрою історії української культури як дисертація. Після її захисту я був обраний дійсним членом і зав[ідувачем] сектором катедри та керівником семинару аспірантів.

---

[1] Звіт цієї експедиції надруковано в 1923 р. в "Известиях Кавказского Историко-археологического Института в Тифлисе", т. I, виданому Російською Академією наук в Петрограді.

[2] Див. далі Реєстр моїх друкованих праць.

Музейний мій стаж починається з 1916 р.

З 1920 по 1933 р. був директором республіканського державного музею українського мистецтва у Харкові. Музей мав відбити досягнення українського народу в мистецтві від найдавніших часів аж до наших днів. Завдання складне і важке. До того ж розв'язати його потрібно було ■ найкоротший час, з дуже обмеженим штатом, який до того ж треба було виховувати в процесі будування музею, ■ щоденній практичній роботі. До жовтневої революції ні такого типу музеїв, ні історії українського мистецтва як наукової дисципліни ще не існувало. Після жовтня, що розірвав кайдани, які сковували розвиток української культури, довелося створювати цю галузь науки заново, в терміновому порядку. Особливо гостро відчували потребу в науковій базі ми — робітники музею українського мистецтва. Нам доводилося не лише самим створювати кістяк—схему історичного процесу в музейній експозиції, її розділах, але й розкривати той процес розвитку українського мистецтва на конкретних пам'ятках. Харківський музей українського мистецтва довелося будувати на голому місці, тому то довелося організовувати науково-дослідчі експедиції до всіх районів України як для збирання експонатів для музею, так і для дослідів пам'яток на місцях, а разом знайомитися з народною художньою творчістю, її краєвими відмінами. Все це не тільки вимагало напруженої роботи, але й примушувало "на ходу" ставити і науково розв'язувати різні проблеми, пов'язані з побудовою експозиції музею. Тому доводилося сьогодня займатися архітектурою, завтра — малярством; одночасно вивчати основні етапи розвитку орнаменту писанок і досліджувати історію килимарства; слідом за розглядом творчості Шевченка-портретиста займатися з'ясуванням зв'язків мистецтва України з мистецтвом фінських народів. Головну ж увагу приділяли українському радянському мистецтву — комплектувати відділ, організовувати виставки. Потребою задовольняти проблеми, пов'язані ■ розгортанням експозиції музею, пояснюється те, що ■ 20-х і на початку 30-х років з'явилися друковані мої роботи: про кустарні українські художні вироби (1922 р.), про нові матеріали до історії української мініатюри (1923 р.), про дерев'яне монументальне народне будівництво Галичини 16—18 вв. (1923 р.), нарис історії українських килимів (1924 р.), про рідкісне євангеліє, надруковане в Брашові, що висвітлювало культурні зв'язки Молдавії з Україною (1926 р.), про творчість художника В. Касіяна (1931 р.), художника М. Мартиновича (1931 р.), про графіка Г. Нарбута (1927 р.), про т. з. "Полуботчишину сорочку" (1927 р.), про ранні до-академічні портрети Т. Шевченка (1928 р.), про українські писанки як пам'ятки народного мистецтва (1929 р.), про стінні розписи хат на Уманщині (1929 р.), про радянську книжкову графіку і розвиток книжкової графіки на Україні в XVII—XVIII вв. (1929 р.). В 1928 р. мною був написаний і надрукований історичний огляд "Мистецтво Слобожанщини XVII—XVIII ст.". В 1928 р. вийшло з друку дослідження про лизогубівську кам'яницю XVIII в. ■ Седневі.

В Харкові в Музеї українського мистецтва було організовано мною ряд значних (республіканського масштабу) виставок з виданням їх друкованих каталогів.

За ці ж роки я надрукував ряд рецензій і звітів про роботу Музею українського мистецтва[3].

Тема, над якою я працював систематично,— народня українська архітектура. Дванадцять років я керував працею наукових експедицій, що вивчали пам'ятки монументальної дерев'яної архітектури XVII—XVIII вв., які організовував відділ науки Наркомосвіти України. За роки 1920—1932 обстежені Харківська, Сумська, Полтавська, Дніпропетровська, Чернігівська обл[асті], де були досліджені, обміряні й зафотографовані понад 70 монументальних пам'яток.

З мурованих монументальних будов XVII—XVIII ст. після Харківського Покровського собору були заміряні: собор Хорошівського монастиря та Катерининська церква у Чернігові. Крім того, частково заміряно ще шість монументальних споруд Сумської й Чернігівської областей. В Чернігівській обл[асті] були досліджені ще такі видатні пам'ятки, як Чернігівський колегіум, кам'яниця Лизогуба в Седневі, кам'яниця Лизогуба ж у Чернігові і кам'яниця Костянтиновича у Чернігові.

Рівнобіжно з дослідами монументального будівництва велись роботи по вивченню народної житлової архітектури. В 1920—1923 рр. в Харкові систематично були обстежені всі його колишні пригороди. Тут було зафотографовано понад 150 старовинних хат, з них дев'ять найцікавіших з архітектурно-мистецького погляду були обміряні й опубліковані. В 1925—1927 рр. систематично були досліджені хати м. Лебедина Сумськ[ої] обл[асті]. Тут вивчалися типи як дореволюційного часу, так і ті, що з'явилися уже після жовтня. Обмірні кресленики найбільш цінних з архітектурно-художнього боку, їх фото становлять матеріал для монографії, яку треба закінчить і підготувать до друку.

В 1930 і 1931 рр. чергова експедиція була організована для вивчення хат і господарських будівель найбільш архаїчного типу, що збереглися в глухих закутках Волинського Полісся. Експедиція ця зібрала численний і дуже цінний матеріал, що висвітлює реліктові, найстаріші риси народної архітектури і характеризує загальні східнослов'янські (спільні для українців, білорусів і великорусів) основи житлової архітектури. Зібрані матеріали (обмірні кресленики, фото, рисунки) підготовлені до друку.

Влітку 1924 і 1930 рр. організована була експедиція в Кам'янець-Подільську обл[асть] для дослідження типових західноукраїнських житлових містечкових будинків, "заїздів". Зібрані матеріали цієї експедиції (обмірні кресленики, фото) чекають на підготовку у вигляді монографії до друку.

В 1929 році видавництво "Рух" розпочало видавати серію монографій "Українське малярство". Перші випуски (Т. Шевченко, Д. Левицький, В. Боровиковський, С. Васильківський, Т. Дядченко, К. Трутовський, О. Новаківський, М. Самокиша та ін.) серії виходили під моєю редакцією.

Викладати курси історії українського мистецтва почав доцентом Полтавського історико-філологічного факультету в 1918 р. В 1920 р. там же був обраний ад'юнкт-професором. Одночасно в Харкові викладав в Академії теоретичних знань. В 1924—1929 рр.— професор Харківського художнього інститута.

[3] Див. далі Реєстр...

З 1917 по 1931 р. працював ■ органах охорони пам'яток культури і мистецтва (останні роки крайовим інспектором).

В наступні роки працював ■ картинних галереях Курська (1939—1950 рр.), та Астрахані (1950—1953). Значнішою роботою цих літ є підготовлена до друку "Переписка художника В. Г. Шварца". Матеріали до цієї праці я зібрав ■ 1945—1949 рр. в архівах і музеях Курська, Москви, Ленінграда. "Переписка" має вступну статтю та примітки до листів.

З 1953 року працюю в Києві в Академії архітектури. Останніми часами — у Відділі по вивченню історії українського мистецтва та народної творчості інституту історії, теорії та перспективних проблем радянської архітектури.

В Києві надрукував монографії про життя й творчість П. Мартиновича та Т. Шевченка. Статті: "Українські народні меблі", "Архітектура в творчості Т. Шевченка", "Вітряки", "Архітектурні пам'ятки Слобожанщини ■ XVII—XVIII вв.", "Творчість О. Кульчицької", "Художниця Гебус-Баранецька", "Художник Максимов у Києві", "Будинок київської полкової канцелярії ■ Козельці".

Докладніше про мої друковані праці див. у "Реєстрі" їх. В 1958 р. на основі знайденої ■ Чернігівському історичному архіві "Справи про урядові будівлі" часів Гетьманщини написав нарис з циклу "Українська архітектура XVIII віку — Урядові будівлі Лівобережної України XVIII віку". Рукопис готовий до друку.

Завершена розвідка "Народна монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України XVII—XVIII ст." I—V—1963 вийшов на пенсію.

С. ТАРАНУШЕНКО

Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, ф. 50, оп. 1, спр. 6, арк. 1—6. Машинопис. Оригінал.

РЕЄСТР
друкованих праць С. Таранушенка

1918

Каталог першої виставки української старовини.— Лебедин, 1918 (написав розділи I — шиття і II — тканини, без підпису).

Стаття: Первая выставка украинской старины ■ Лебедине // Южный край.— (Харків), 1918.— № 104.— 21 серп. (без підпису).

1921

Пам'ятки українського мистецтва. Будівництво. Таранушенко С. Хата по Єлисаветинському проулку під ч. 35 ■ Харкові. Видання комісії по вивченню українського дерев'яного будівництва Всеукраїнського Комітету Охорони пам'яток мистецтва і старовини.— Харків, 1921.

Рецензія на роботу: Михайло Рудинський. Архітектурне обличчя Полтави.— Полтава, 1919 // Збірник Секції Мистецтв Українського наукового товариства.— К., 1921.

Стефан Таранушенко. *Фото. 1950-ті рр.*

Стефан Таранушенко і Григорій Логвин. *Фото. 1963 р.*

Книжковий знак Стефана Таранушенка. Автор не встановлений. *1960-ті рр.*

1922

Анкетний листок для складання реєстраційних описів пам'яток старовини дерев'яного будівництва (світського). Видання Комісії по вивченню українського дерев'яного будівництва. Н. В. Головмузей.

Матер'яли до історії українського мистецтва. І. Будівництво. Таранушенко С. Старі хати Харкова.— Харків, 1922. Таранушенко С. Пам'ятки мистецтва старої Слобожанщини.— Харків, 1922.— Табл. CXIV.

Стаття: Українська кустарна виставка // Промысловая Кооперація — Орган Всеукраинского Бюро Промислової Кооперації.— 1922.— № 2—3 (підпис: ЕСТЕ).

Стаття: Українські кустарні мистецькі вироби // Вісті ВУЦВКу.— Харків, 1922.— № 127.— 13 черв. (підпис: ЕСТЕ).

1923

Стаття: Нові матер'яли до історії української мініатюри (про видання: "Збірки національного музею у Львові. Прикраси рукописів Галицької України XVI в.— Жовква, 1922" // Червоний шлях.— (Харків), 1923.— № 8.

Рецензія на статтю: А. Лушпинський. Дерев'яні церкви Галичини XVI—XVIII вв. Збірки Національного музею.— Львів, 1920 // Червоний шлях.— 1923.— № 9.

Передрук І. Свєнціцьким у: Збірки національного музею у Львові. В. Січинський. Деревяні дзвіниці і церкви Галицької України XVI—XIX ст.— Львів, 1925.

Пам'ятки українського мистецтва. II. Будівництво. Таранушенко С. Покровський собор у Харкові.— Харків, 1923.

Стаття: Предварительный отчет о командировке в Зарзму, Чуле и Сап'ару // Российская Академия наук. Известия Кавказского Историко-археологического Института в Тифлисе.— Петроград, 1923.— Т. І.

1924

Розвідка про українські килими та начерк історії Харківського музею Українського мистецтва // Музей українського мистецтва. Відчитна виставка за 1923 рік.— Харків, 1924.

Стаття: Музей Українського Мистецтва / З нагоди відчитної за 1923 рік виставки // Червоний шлях.— 1924.— № 7.

Стаття: До питання про лермонтовські мотиви в "Кобзарі" Шевченка // Науковий збірник харківської науково-дослідчої катедри історії України.— Харків, 1924.— Т. 1.

1925

Стаття: Учитель і мистецтво // Народний учитель.— Харків, 1925.— № 1.— 4 січ.

Стаття: Музей українського мистецтва (Короткий огляд роботи за 1924 рік) // Червоний шлях.— 1925.— № 6—7.

Стаття: Звітна за 1924 рік виставка музею українського мистецтва // Червоний шлях.— 1925.— № 8.

1926

Стаття: Архітектурне обличчя Слобожанського містечка й села // Культура й побут (Додаток до газети "Вісті ВУЦВК").— 1926.— № 17.— 25 квіт.

Стаття: Рідкий стародрук // Бібліологічні вісті.— (Київ), 1926.— № 4(13).

Рецензія на книжку: Інж. Г. Бернштейн. Кераміка.— К., 1925 // Червоний шлях.— 1926.— № 2 (підпис: С. Андрієвич).

Стаття: Короткий огляд роботи музею українського мистецтва за 1925 рік // Червоний шлях.— 1926.— № 5—6.

1927

Стаття: Згадка про Нарбута // Бібліологічні вісті.— 1927.— № 1.

Стаття: Полуботчишина сорочка // Наукові записки науково-дослідчої кафедри Історії Української Культури.— № 6.— Харків, 1927.

Рецензія на видання: Музей мистецтва Української Академії Наук. Виставка тканин. Каталог.— К., 1927 // Червоний шлях.— 1927.— № 7—8.

Рецензія на видання: В. Січинський. Архітектура староккнязівської доби.— Прага, 1927 // Червоний шлях.— 1927.— № 12.

1928

Рецензія на видання: Проф. Федір Вовк. Студії з української етнографії та антропології.— Прага, 1927 // Червоний шлях.— 1928.— № 3.

Стаття: До питання про ранні акварельні портрети роботи Т. Шевченка // УАН. Ювілейний збірник на пошану академика М. Грушевського. І.— К., 1928.

Рецензія на видання: Український Музей. Збірник І.— К., 1927 // Червоний шлях.— 1928.— № 3.

Таранушенко Стефан. Мистецтво Слобожанщини XVII—XVIII ст. Видання Музею Українського Мистецтва.— Харків, 1928.

1929

Стаття: Василь Кричевський // Життя й Революція.— (Київ), 1929.— № 1.

Стаття: Українські писанки, як пам'ятки народного мистецтва (До постановки питання) // Наукові записки. Праці науково-дослідної катедри історії європейської культури. Вип. III.— Харків, 1929.

Рецензія на видання: К. Кржемінський. Стінні розписи на Уманщині. Мотиви орнаменту. Видання Кам'янецької художньо-промислової школи.— Кам'янець-Подільський, 1927 // Україна. Науковий журнал українознавства.— 1929.— Трав.—черв.

Стаття: Українська книжкова графіка // Музей Українського Мистецтва. Виставка Української книжкової графіки. Каталог.— Харків, 1929.

1930

Рецензія на роботи: П. Попов. Матер'яли до словника українських граверів. Додаток І.— К., 1927; його ж. Ксилографічні дошки лаврського музею.— Вип. І.— К., 1927; його ж. Панегірик Крщоновича Л. Барано-

вичу.— К., 1927 // Записки історико-філологічного відділу ВУАН.— Книжка XXIII.— К., 1929.

Рецензія на брошуру: А. Скворцов. Жизнь художника Т. Шевченко. Издание АХР.— М., 1929 // Літературний Архів. Інститут Т. Шевченка.— Харків, 1930.— Кн. I—II.

Звіт за досліди в галузі українського мистецтва в 1928—1929 pp. // Хроніка археології та мистецтва. Видання ВУАН.— К., 1930.— № 2.

1931

Стаття: Творчість Мартиновича в світлі доби // Мартинович. Спогади О. Сластьона.— Харків, 1931.

Передмова до монографії: Д. Чукин. Василь Касіян.— Харків, 1931.

1932

Лизогубівська кам'яниця у Седневі. Видання УКОПК.— Харків, 1932.

1939

Нотатка: М. Ю. Лермонтов в живописи // Молодая гвардия.— (Курск), 1939.— № 144.— 18 окт.

1940

Стаття: Книжный знак // Первая выставка книжного знака.— Курск, 1940.

1944

Стаття: Илья Ефимович Репин. К 100-летию со дня рождения // Курская правда.— 1944.— № 160.— 25 мая.

1945

Стаття: Выставка художников старшего поколения // Курская правда.— 1945.— № 11.— 16 янв.

1946

Стаття: Богатырь русского искусства // Курская правда.— 1946.— № 77.— 14 апр.

Стаття: Репин и Курский край // Курская правда.— 1946.— № 160.— 5 авг.; Вячеслав Григорьевич Шварц. Издание Курской картинной галереи.— Курск, 1946.

1947

Стаття: Выставка работ украинских художников в Курске // Курская правда.— 1947.— № 102.— 25 мая.

Стаття: Мысли об искусстве // Курская правда.— 1947.— № 151.— 2 авг.

1948

Стаття: Великий русский художник. К 100-летию со дня рождения В. И. Сурикова // Курская правда.— 1948.— № 17.— 24 янв.

Стаття: Певец русской природы. К 50-летию со дня смерти И. И. Шишкина // Курская правда.— 1948.— № 57.— 20 марта.

Стаття: Выставка советской живописи и графики. Искусство народа-победителя // Курская правда.— 1948.— № 163.— 17 июля.

1949

Образ Ленина в произведениях советских художников. Путеводитель по выставке. Издание Курской картинной галереи.— Курск, 1949; Советская армия в произведениях советских художников. Путеводитель по выставке. Издание Курской картинной галереи.— Курск, 1949.

В. И. Суриков. Издание Курской картинной галереи.— Курск, 1949.

1952

Стаття: Художник Сергей Петрович Сахаров // Выставка произведений старейших астраханских художников. Каталог. Издание Астраханской картинной галереи.— Астрахань, 1952.

1953

Стаття: Выставка украинской советской графики // Волга.— 1953.— № 87.— 4 мая.

Передмова до каталога: Выставка украинской советской графики ■ Астрахани. Издание Астраханской картинной галереи.— Астрахань, 1953.

1957

Стаття: Українські народні меблі // Народна творчість та етнографія. 1957.— Кн. 2.

Стаття: Славна ювілярка (До 80-річчя з дня народження О. Кульчицької) // Мистецтво.— 1957.— № 5.

1958

Стаття: Вітряки // Народна творчість та етнографія.— 1958.— № 1; П. Д. Мартинович. Нарис про життя і творчість.— К., 1958.

Вступна стаття: Олена Кульчицька // Альбом акварелей та ліногравюр Олени Кульчицької.— К., 1958.

1959

Стаття: Талановита художниця — С. Гебус-Баранецька // Радянська жінка.— 1959.— № 7.

Стаття: До питання про архітектуру в творчості Тараса Шевченка // Мистецька спадщина Т. Г. Шевченка (Матер'яли присвячені дослідженню творчості Шевченка-художника).— К., 1959.

Стаття: Киевская полковая канцелярия // Строительство и архитектура.— 1959.— № 11.

Стаття: Пам'ятники архітектури Слобожанщини XVII—XVIII вв. // Питання історії архітектури та будівельної техніки України.— К., 1959.

1960

Стаття: Художник Максимов у Києві // Мистецтво.— 1960.— № 5.

1961

Стаття: Шевченко — художник. Видання Товариства для поширення політичних і наукових знань Української РСР.— К., 1961.

Стаття: Пожежа в степу (про акварель Т. Г. Шевченка) // Піонерія.— (Київ), 1961.

Вступна стаття: Творческий путь Шевченко-художника // Тарас Григорьевич Шевченко. Каталог выставки в Астраханской картинной галерее 1961 года. Издание Астраханской картинной галереи.— Астрахань, 1961.

Стаття: Шевченкова верба зеленіє // Радянська культура.— 1961.— № 95.— 26 листоп.

1962

Стаття: Служіння народові (про О. Кульчицьку*) // Радянська Україна.— 1962.— № 218.— 15 верес.

Стаття: Чесне служіння народові (До 85-річчя з дня народження О. Кульчицької) // Вільна Україна.— 1962.— № 218.— 15 верес.

1963

Стаття: Жіночий портрет Шевченка // Вітчизна.— 1963.— № 10.— С. 218—219.

Стаття: Нотатки до проблеми "Тарас Шевченко — пейзажист" // Шевченко-художник. Матеріали наукової конференції, присвяченої 100-річчю з дня смерті Т. Г. Шевченка.— К., 1963.— С. 56—70.

1964

Рецензія: Мистецтво буремних часів (на книжку: П. Білецький. Українське мистецтво XVII—XVIII ст.— К., 1963 // Вечірній Київ.— 1964.— № 11.

Рецензія: Джерела краси (на книгу: Г. Логвин. Украинское искусство X—XIII вв.— М., 1963) // Вітчизна.— 1964.— № 5.— С. 205—207.

1968

Стаття: Клуні українського Полісся // Народна творчість та етнографія.— К., 1968.— № 3.— С. 60—64.

Стаття: Килими // Історія українського мистецтва. Т. III.: Мистецтво другої половини XVII—XVIII ст.— К., 1968.— С. 364—372.

Репліка: Мандрівні неточності // Народна творчість та етнографія.— 1968.— № 6.— С. 87.

1969

Стаття: Давнє поліське житло // Народна творчість та етнографія.— 1969.— № 1.— С. 8—23.

Стаття: Біля джерел народного зодчества // Народна творчість та етнографія.— 1969.— № 2.— С. 108—110**.

Вступна стаття до каталога виставки "Народный художник Украинской ССР Валентин Гаврилович Литвиненко". Издание Астраханской картинной галереи.— Астрахань, 1969.— С. 5—11.

---

* Передруковано в газ. "Українське життя" (Торонто, Онтаріо) від 3 жовтня 1962 р.

** Передруковано в газеті "Вперед" (м. Суми) від 3 липня 1969 р.

1970

Передмова до книги: І. Г. Спаський. Дукати і дукачі України.— К., 1970.— С. 5—10.

Стаття: Ще раз про творчість Володимира Боровиковського // Образотворче мистецтво. Альманах.— 1969.— № 1; Спілка художників УРСР. Мистецтво.— К., 1970.— С. 33—35.

1971

Стаття: Урядові будівлі на Гетьманщині XVIII ст. // Український історичний журнал.— 1971.— № 2.— С. 103—107.

Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, ф. 50, оп. 1, спр. 7, арк. 1—6. Машинопис. Копія.

МУЗЕЇ ПРОСТО НЕБА І ПРОБЛЕМИ ЇХ СТАНОВЛЕННЯ В УКРАЇНІ

Музеї, в яких архітектурні об'єкти — перевезені з різних місць пам'ятки національного зодчества — експонуються на відкритому просторі, називаються музеями просто неба, або скансенами. Термін "скансен" запозичено із шведської мови: саме таку назву отримав створений у Стокгольмі перший музей просто неба.

Зарубіжна, а згодом й українська практика показала, що такі музеї є найкращими осередками збереження, дослідження і популяризації цінних зразків народної архітектури. Перевезені в розібраному вигляді і змонтовані в одному місці, старовинні будівлі під наглядом спеціалістів надійно охороняються і консервуються.

Ідею створення музейної експозиції просто неба вперше подав швейцарський учений Чарльз де Бонстеттен у 1790 р. Він запропонував у Королівському парку Копенгаґена, де були виставлені скульптури селян у національних костюмах з різних районів Данії, спорудити ще й житло, аби в комплексі показати побут, мистецтво тощо. Та реалізувати цю ідею вдалося лише через сто років у Швеції. Тут у 1891 р. видатний етнограф Артур Газеліус заснував нині загальновідомий стокгольмський "Скансен". На його 30-гектарній площі відтворено понад 150 різних архітектурних споруд. У 1901 р. такого типу музей Зоргенфри з'явився у Данії, у 1902 р.— у Норвегії, в околицях Осло[1].

Первісно в музеї перевозили тільки типові сільські споруди, вважаючи, що характер сільського життя найбільш цікавий для етнографічного вивчення. Але швидко змінювалася й міська забудова. І ось у 1909 р. в Данії відкрито музей "Старе місто", куди перевезено близько 50 експонатів — дво- і триповерхові житлові будинки, різноманітні виробничі майстерні, торговельні споруди та інше.

Тепер у Європі існує понад дві тисячі музеїв просто неба. Найбільше їх у скандинавських країнах: у Швеції працюють 1162 скансени, в Норвегії — 314, у Фінляндії — 230[2].

Великих успіхів у музейній справі досягли окремі азіатські країни. За десять років, що минули від часу проведення в Осаці Всесвітньої

---

[1] Шмелев В. Г. Музей под открытым небом.— К., 1983.— С. 20—24.

[2] Czajkowski J. Muzea na wolnym powietrzu w Europie.— Rzeszów—Sanok, 1984.— С. 20.

виставки "Експо-70", в Японії було виділено на будівництво музеїв 5 мільярдів доларів. Тепер там діє понад 100 музеїв просто неба[3]. Парки культурної спадщини створюються у країнах Південно-Східної Азії. Так, в Індонезії, недалеко від Джакарти, відкрито тематичний парк національної спадщини, вартість якого оцінюється в 1 мільярд доларів. У ньому експонуються зразки традиційної архітектури з усього індонезійського архіпелагу. Таїланд і Філіппіни також мають великі музеї традиційної архітектури. Вартість парку національної спадщини [redacted] Сінгапурі становить 400 мільйонів доларів.

У Південній Кореї оригінальні музейні комплекси створюються з пам'яток архітектури, що зберігаються на місцях.

Помітно відставав у цій справі колишній Радянський Союз: на його території налічувалось лише 40 різних за типами і розмірами музеїв просто неба, створених [redacted] основному наприкінці 1960-х — на початку 1970-х рр. Найцікавішими серед них були Латвійський етнографічний музей просто неба, Естонський державний парк-музей народного зодчества та побуту, Державний історико-архітектурний музей "Кижі", Архангельський музей дерев'яного зодчества, Парк-музей грузинської народної архітектури та побуту, Музей народного побуту Литви, Новгородський державний музей-заповідник, Музеї народної архітектури та побуту у Києві, Львові, Переяславі-Хмельницькому. До речі, скансен у Києві за кількістю архітектурних експонатів належить до числа найбільших музеїв. На сьогодні тут експонується понад 250 пам'яток, зберігається 50 тисяч етнографічних експонатів.

Узагалі перші експозиції з показом народної архітектури в Україні і в світі були пов'язані з організацією етнографічних виставок, на яких були представлені окремі цінні будівлі; створенням приватних колекцій з об'єктів архітектури на окремих ділянках землі; перевезенням до міст цікавих храмів та інших пам'яток з метою прикрашення парків і садів.

Це зацікавлення пам'ятниками народного будівництва виникло невипадково, бо саме [redacted] цей період (на зламі XIX—XX ст.) [redacted] архітектурі Європи утвердився новий стиль — "сецесія" (модерн).

На Віденській етнографічній виставці 1873 р. вперше експонувались, крім макетів і копій пам'яток архітектури, оригінальні зразки селянських дворів з Галичини (Бродівщини), Латвії, Костромської губернії.

У липні 1887 р. в Тернополі відбулась перша етнографічна виставка на території України. Тут був організований архітектурний розділ. У парку розмістилися чотири селянські хати — подільська, надбужанська, гуцульська та наддністрянська. Гуцульське житло для виставки закупив в селі Соколівці біля Косова відомий фабрикант і громадський діяч В. Федорович[4].

У 1890 р. на лісо-сільськогосподарській виставці у Відні експонувалась гуцульська хата. Її тут було відтворено під керівництвом професора Чер-

---

[redacted] Макдональд Джорж. Музей будущего [redacted] глобальной деревне // Muzeum.— 1987.— № 155.— С. 37—38.

[redacted] Скрипник Г., Булгакова Л. Етнографічні виставки в Тернополі // Народна творчість та етнографія (далі — НТЕ).— 1988.— № 6.— С. 66—67.

нівецького університету К. Ромсторфела. Учасниками виставки були Франція, Італія, Швеція[5].

1894 р. на крайовій виставці у Львові (Стрийський парк), де були представлені експонати промисловости, сільського господарства і культури, експонувалась садиба заможного селянина з села Радванців Сокальського повіту (нині Радехівський район), яку змайстрував відомий на Сокальщині тесля Дмитро Караван.

З Поділля (Тернопільщина) була представлена садиба зі Скалатського повіту з хатою, стайнею і возівнею, стодолою і оборогом.

З наддністрянського села Катеринця Рудківського повіту (нині село Катериничі Городоцького району) — бідняцька хата, стіни якої плетені з лози і обмащені глиною.

Особливу цікавість викликали у відвідувачів виставки об'єкти гуцульської архітектури — хата і церква, які будував відомий народний майстер з Яворова Лесь Копчук.

Експозиція діяла чотири місяці. Після її закриття розігрувалися у лотерею всі будівлі, крім гуцульської церкви. Останню придбала громада з села Красова Миколаївського району. Тут вона зберігається й досі[6].

Створенням архітектурно-етнографічного розділу виставки керував відомий український етнограф Володимир Шухевич.

У 1902 р. для учасників XII археологічного з'їзду, що проходив у Харкові, була показана українська хата з Полтавщини[7]. Експозиція була влаштована на кошти Х. Алчевської і М. Піскунова. Оформленням її інтер'єру займалися відомі українські художники В. Кричевський і С. Васильківський.

У Дніпропетровську (тоді Катеринослав) на Південно-Російській промислово-сільськогосподарській виставці 1910 р. експонувалася типова садиба селянина з Мишуриного Рогу: хата, комора і хлів. На городі буяли картопля, помідори, капуста, баштан. Біля хати був садочок і найбільш розповсюджені квіти.

Проект цієї садиби розробив і керував його виконанням відомий історик Д. Яворницький[8].

Думки про створення музеїв просто неба піднімалися в різні часи. Так, на початку нашого століття академік Микола Біляшевський з групою вчених домагався дозволу на створення парку-музею біля теперішнього Музею українського образотворчого мистецтва (вул. М. Грушевського) в Києві. На жаль, цей задум залишився тільки мрією. Царський уряд не дозволив його реалізувати.

У 1906 р. австрійський етнограф та історик Р. Кайндль повідомив збори Наукового товариства в Зальцбургу про плани створення у Чернівцях музею на зразок скансенівського[9]. Це мав бути не тільки перший

---

[5] Гуцульська хата на лісо- і сільськогосподарській виставці у Відні // Наука.— 1890.— С. 401—402.

[6] Данилюк А. Г. Українська народна архітектура на краєвій виставці у Львові 1894 р. // НТЕ.— 1984.— № 1.— С. 50—52.

[7] Труды XII археологического съезда в Харькове.— М., 1905.— С. 281.

[8] Южно-Русская областная сельскохозяйственная, промышленная выставка и кустари о выставке в Екатеринославе.— Екатеринослав, 1910.— 110 с.

[9] Данилюк А. Від віків і на віки.— Жовтень.— 1971.— № 9.— С. 110.

музей такого типу в Австрії, але й узагалі перший публічний музей, де українська етнографія мала знайти належний притулок. Однак і це здійснити не вдалося.

У другій половині 20-х рр. XX ст. перевезення народної архітектури до міст у Середній Європі стало модою. Так, у 1927 р. в місто Мукачів була перевезена лемківська церква з села Шелестова (нині вона є у Закарпатському музеї просто неба).

У Чехо-Словаччину перевезено: церкви [illegible] села Медведівців у 1927 р.— [illegible] Прагу, з села Обави в 1930 р.— у місто Нове Праце[10].

Таку ж ідею переслідував Національний музей у Львові (нині Львівський музей українського мистецтва), який, як зазначав відомий український мистецтвознавець Михайло Драґан, віддавна носився з думкою перенести якусь одну з кращих старовинних дерев'яних церков до Львова та урядити її зразково до музейних цілей[11]. Нею стала пам'ятка монументальної архітектури — Миколаївська церква 1763 р. з села Кривки Турківського району Львівської області.

У 1933 р. І. Свєнціцький був у Стокгольмі на міжнародному з'їзді з проблем культури, де оглядав відомий скансен, створений Артуром Газаліусом у 1891 р. Він захопився ідеєю створити подібні музеї у Галичині, зокрема в містах Стрию, Коломиї, Перемишлі, Самборі.

В. Кобільник був першим музейним працівником, який підтримав цю ідею, опублікувавши [illegible] "Літописі Бойківщини" план створення маленького музею у Самборі, згідно з яким на міській площі мали бути виставлені бойківська церква і ціла загорода з хатою та господарськими будівлями. На жаль, реалізувати ці задуми також не вдалося.

Відразу після Другої світової війни ініціаторами створення музею просто неба у Львові виступили Ірина Вільде, Олена Кульчицька, академіки Михайло Возняк, Філарет Колесса, професори Іларіон Свєнціцький, Іван Крип'якевич[12].

Труднощі повоєнного періоду, різні причини, у тому числі політичні, ще цілих два десятиріччя стримували появу музеїв у Львові і в Україні.

У кінці 60-х рр. музеї просто неба починають створюватися у Переяславі-Хмельницькому, Ужгороді, Львові, Києві. І тільки у кінці 70-х рр. організовується музей у Чернівцях.

Чому ж так сповільнилось створення музеїв просто неба у цьому десятиріччі? Причин багато, і породжені вони були загальним застоєм у розвитку економіки і культури України в 70-х рр. Проблеми накопичувались роками. Це насамперед слабка матеріальна база музейних установ, мізерна зарплата їх працівників, підміна плідних науково-дослідницьких робіт фактичною бездіяльністю (остання породжувалась тим, що Міністерство культури УРСР вимагало від музеїв безконечних звітів про кількість прочитаних лекцій, влаштування пересувних виставок, масових заходів тощо), відсутністю допомоги і сприяння музейному будівництву з боку органів місцевої влади. Такі проблеми були типовими для

---

[10] Макушенко П. И. Народная деревянная архитектура Закарпатья (XVIII — начало XX века).— М., 1976.— С. 54.

[11] Драґан М. Перлина бойківської архітектури у Львові // Новий час.— 1930.— 10 листоп.

[12] Паньків В. Створити історичний музей і парк української культури // Вільна Україна.— 1944.— 20 груд.

всіх музеїв України. Скажімо, низька платня наукових працівників і реставраторів змушувала й досі змушує залишати музей навіть тих людей, які віддані улюбленій справі. Витримували труднощі тільки ентузіасти, фанатики, які в очах обивателів виглядають просто диваками. Проте саме на них і тримаються збереження та охорона спадщини минулого.

Для музеїв народної архітектури практично неможливо дістати специфічні будівельні матеріали: гонт, драницю, покрівельну солому (для дахів хат потрібна дуже рівна солома, найкраще зжата серпом і обмолочена ціпом).

З великими труднощами доводиться "вибивати" й інші матеріали, конче необхідні для правильного відтворення пам'яток у музеях, зокрема для огорож і конструкцій стін. Отож, розвиток мережі музеїв у 70-ті рр. тримався в основному на ентузіазмі їх творців та на підтримці, якщо траплялося, декотрих місцевих керівників.

Музеї просто неба за територіальними ознаками поділяються на місцеві, реґіональні та національні. Перші характеризуються найглибшим і найширшим показом типів споруд якоїсь місцевости. Реґіональні музеї демонструють архітектурно-побутову культуру певної території чи краю. У національних музеях репрезентуються пам'ятки будівництва і побуту з усієї країни, тобто загальнодержавного значення. Існує дві концепції музеїв просто неба. Звичайно керуються однією з них[13]. Перша концепція — "паркового типу": будівлі розташовуються без взаємозв'язку, кожна споруда представлена окремо, подібно до того, як у музеї розвішують картини. У такий спосіб експоновано різні типи будівель у музеї Стокгольма. Друга концепція — "збирального типу": будівлі експонуються у сільському або міському ансамблі, до якого вони належать. Ця концепція лежить в основі створення таких музеїв у більшості країн світу.

Суттєвим недоліком у побудові експозиції етнографічних музеїв просто неба є відрив від природного оточення, історичних умов, у яких вони склалися. Тому на Всеросійській науково-методичній нараді про принципи організації архітектурно-етнографічних музеїв просто неба, що відбулася в Архангельську у 1972 р., учені дійшли такого висновку: різко скоротити перевезення пам'яток до штучно організованих музеїв і перейти до нової форми їх збереження — формування природних архітектурно-етнографічних заповідників, охорони цінних комплексів, поселень і груп поселень на місцях їх виникнення у природному середовищі.

Чимало для розробки тематики, структури, хімічної консервації архітектурних пам'яток дали пленум науково-методичної ради з охорони пам'яток культури Міністерства культури СРСР 1977 р., наукова конференція "Музеї народної архітектури та побуту, принципи створення..."[14]. На них наукові працівники поділились досвідом організації музеїв,

---

[13] Симпозиум "Организация этнографических музеев под открытым небом — принципы и методы". Сообщения.— Бухарест, 1966.— С. 20.

[14] Министерство культуры СССР. Научно-методический совет по охране памятников культуры "Сохранение памятников деревянного зодчества и организация музеев под открытым небом". Тезисы докладов.— М., 1977.— 28 с.; Наукова конференція "Музеї народної архітектури та побуту, принципи створення, проблеми розвитку..." (6—7 вересня 1984 р., м. Київ). Тези доповідей.— К., 1984.— 120 с.

прийняли єдині методичні засади у відборі архітектурних експонатів, побудові експозицій.

Сьогодні треба визнати, що більшість музеїв у колишньому СРСР почала організовуватись, коли ще не було вироблено наукових концепцій побудови експозицій. Так, відомий музей "Кижі" створювався спочатку як колекція унікальних архітектурних пам'яток. Подібна ситуація була і в Костромі, Новгороді. Лише після згаданого пленуму та огляду скансенів у Львові і Києві в названих російських музеях почалось доповнення експозиції, тут відмовились від попередніх задумів.

Основне завдання музеїв просто неба — це збирання, вивчення і широкий показ найбільш типових зразків народної архітектури. Саме у справі збереження для майбутніх поколінь цінних пам'яток будівництва їм належить величезна роль. Якби не такі музеї, то не залишились би в Норвегії відомі ще з XII ст. "лофти" (комори) та зрубне житло другої половини XII ст. У багатьох скансенах Скандинавії по давніх зразках можна простежити історичний розвиток і еволюцію різних архітектурних елементів, а в музеях ФРН — фахверської архітектури XV ст. Деякі об'єкти в Англії засвідчують збереження середньовічних конструкцій і розвиток каркасного будівництва. У таких країнах, як Норвегія, Данія, Швеція, ФРН, музеї просто неба мають велике пізнавальне і історичне значення завдяки збереженню в них цінних комплексів і повного обладнання окремих приміщень, що походять з далекого минулого. У скандинавських скансенах зосереджено багато будівель, стіни та склепіння яких покриті поліхромними розписами XVIII ст. Подібні цінні пам'ятки народної архітектури зустрічаються і в музеях України. Це — сохові конструкції в хатах з глино-солом'яними стінами, рублені перекриття у давніх будівлях Полісся, хати з волоковими вікнами і курними печами тощо.

В експозиціях музеїв просто неба архітектура показується не ізольовано, а в нерозривному зв'язку з іншими близькими до неї зразками матеріальної та духовної культури, з наближеним до природного ландшафтом. Цей органічний взаємозв'язок архітектури будівель з оточенням, знаряддями праці, предметами побуту, декоративно-прикладного мистецтва й іншими видами народної творчости — ґарантія правдивости і доступности експозиції, покликаної демонструвати кращі досягнення багатовікової народної культури.

В експозиціях музеїв України представлені і селянські промисли: обробка дерева, плетіння з ситника, лози, молодих коренів сосни; ткацтво; бджільництво; виробництво олії; гончарство; ковальство. Показ народних промислів і ремесел допомагає розкриттю, унаочненню конкретних історико-економічних умов, які впливали на зміст культури народу.

Музеї просто неба — багатофункціональні. Вони є науково-дослідними закладами, збирачами основного музейного фонду, що вивчається і документується. Проте цим не вичерпується зміст їхньої роботи. Скансени — це і науково-освітні осередки, які популяризують зібрані в них пам'ятки шляхом організації видовищ, виставок, сприяють відродженню промислів тощо.

У Музеї народної архітектури та побуту України вже стало традицією розпочинати весняно-літній сезон святом, на якому відвідувачі зустрічаються з відомими народними майстрами — гончарами, ковалями, вишивальницями, що приїздять з різних областей, слухають і дивляться вис-

тупи хорових та танцювальних колективів. Важливо, що ці свята завжди завершуються ярмарками, які стали одним з дійових засобів допомоги народним майстрам.

У Латвійському етнографічному музеї на подібних ярмарках співробітники музею створюють свою комісію, яка оцінює твори народних майстрів. Такий контроль з боку музею сприяє покращенню якости художньої продукції ткачів, гончарів, ковалів та інших майстрів прикладного мистецтва. У цьому музеї працює багато студій народного мистецтва.

Багато для розвитку народної творчости, зокрема художніх промислів, дають спеціальні виставки з фондових збірок музеїв. У Львівському скансені протягом останніх років працювали такі виставки: "З нових надходжень музею", "Народний одяг західних областей України", "Бондарство", "Традиційне сільськогосподарське знаряддя в Карпатах наприкінці XIX — на початку XX ст.". У Музеї народної архітектури і побуту України доволі популярними були виставки "Плетіння", "Кахлі XV—XIX століть", "Народний одяг Полісся".

Функції освіти і виховання — головні для музеїв просто неба — здійснюються засобами експозиції як особливої системи комунікації, коли виникає безпосередній контакт між відвідувачем і музейним об'єктом.

Кожна пам'ятка-експонат має пізнавальне, виховне та естетичне значення. Адже вона образно і достовірно характеризує певну історичну епоху, наочно демонструє, у яких умовах жили, працювали і творили люди.

Під час екскурсій увага відвідувачів звертається на майстерність будівничих та талант народу. Різноманітні житлові споруди, церкви, вітряки, кузні, сукновальні, комори — усе це є пам'ятки, своєрідні "пісні" праці наших попередників. І чим глибше знатиме підростаюче покоління секрети будівельного мистецтва своїх батьків і дідів, тим більше воно цінуватиме їхній труд.

У Львівському музеї просто неба кожна історико-етнографічна область відтворена окремими, ізольованими мікроселами. Експозиційний матеріал у секторах подається комплексно — у формах різних типів садиб, груп виробничих споруд (вітряків, водяних млинів тощо), будівель громадського центру.

Центральне місце в музеях просто неба належить селянській садибі, яка є невід'ємною складовою частиною культурної спадщини народу.

Садиба — це комплекс житлових і господарських будівель разом з двором, городом і садом, які складають індивідуальну господарку селянина. Будівлі у ній композиційно створюють цілісний ансамбль, зумовлений функціональним призначенням споруд, хоча чіткого розподілу функцій між ними нема. Скажімо, [illegible] одних і тих же приміщеннях люди і жили, і працювали. Так у хатах XIX ст. [illegible] багатьох місцевостях не тільки спали і їли, нерідко тримали зимою молодняк худоби, пряли, ткали і виконували ще ряд робіт. У той же час селяни влітку, а іноді й зимою спали в коморах, клунях. Тому в музеях житло не може замінювати увесь садибний комплекс. На жаль, у Закарпатському музеї головна увага зверталась тільки на житло. Через це під двори виділялись маленькі площі, і коли творці музею усе-таки прийшли до висновку, що треба відтворювати житлово-господарські комплекси, достатніх площ для їх встановлення не виявилось.

В Україні у більшості музеїв просто неба експозиції організовуються за певною системою. Центральне місце відводиться під традиційні будівлі XVIII—XIX ст., оригінальні пам'ятки, що найкраще збереглися до наших днів. Вони представляються основними типами житлових, господарських та інших споруд. Якщо ці будівлі вдало підібрати, то в експозиційному секторі створюється справжній куточок традиційного села. "Випадають" з загального колориту унікальні пам'ятки, які випадково збереглися з давніших століть, або ті, що створені окремими народними майстрами з використанням класичних будівельних традицій. Вони в експозиціях встановлюються окремо або відповідно згруповуються.

Створення етнографічних музеїв просто неба дозволяє ознайомитися з народною архітектурою одного або кількох реґіонів, порівнювати їх специфічні особливості, бачити спільне.

Музеї просто неба повинні також взяти під свою опіку всі пам'ятки народної архітектури, які можна зберігати на місцях. Це, звичайно, не означає, що цим не повинні займатися різні державні установи, громадські організації. Саме цим продовжують займатися вже в основному створені музеї просто неба у Латвії, Литві та Естонії.

У цих державах Прибалтики всі музеї просто неба добре доглянуті. Громадяни ними гордяться як своїми реліквіями, що матеріалізують національний ідентитет.

У державному музеї народної архітектури та побуту в Києві (почав створюватись у 1969 р.) представлені пам'ятки з усієї України в секторах "Середнє Придніпров'я", "Слобожанщина", "Полісся", "Поділля", "Українські Карпати", "Південь України". Останній розділ експозиції ще не відкритий для огляду, тут триває робота з відтворення архітектурних пам'яток.

У Львівському музеї просто неба (його організацію було розпочато у 1966 р.) має бути представлена народна архітектура західних областей в секторах "Бойківщина", "Гуцульщина", "Лемківщина", "Покуття", "Буковина", "Закарпаття", "Західне Поділля", "Львівщина", "Полісся", "Волинь". На сьогодні тут експонується 125 архітектурних пам'яток, у фондосховищі зберігається 20 тисяч предметів побуту, творів народного мистецтва. Ще відсутня експозиція у секторах "Полісся" та "Волинь", а в секторах "Західне Поділля" та "Львівщина" відтворено тільки по кілька архітектурних об'єктів.

Найраніше, ще в 1964 р., було розпочато створення Музею народної архітектури у Переяславі-Хмельницькому. На сьогодні тут вже експонується 140 пам'яток архітектури Середнього Подніпров'я, зокрема з сіл, які підлягали затопленню при будівництві Канівського водосховища. У фондах музею зберігається 120 тисяч етнографічних експонатів.

У Закарпатському музеї просто неба, який почав створюватись у 1965 р., а в 1970 р. відкрився для відвідувачів, на сьогодні експонується 12 хат, замкнутий двір-гражда, церква, школа, кузня, водяний млин, сукновальня, корчма. Є зібрані експонати з усієї Закарпатської області.

Чернівецький музей просто неба почав створюватись лише в 1977 р. На теперішній час тут експонується понад 30 пам'яток архітектури з Чернівецької області.

Крім перерахованих великих музеїв, в Україні є у деяких селах музеї, що складаються з одної-двох садиб. Найбільше таких музеїв просто неба

в Закарпатті. У деяких з них зберігаються рідкісні і дуже цінні пам'ятки народного будівництва. Це насамперед кузня-гамарня у селі Лисечеві Іршавського району. Відзначимо, що вона єдина в Україні працює на водяній енергії. Подібного типу кузні були доволі поширені на території Українського Полісся ще до появи металургійної промисловости. Сировиною для них була болотна руда. Оригінальний музей лісорозробки і лісосплаву діє на Чорній Ріці біля озера Синевир у Міжгірському районі.

На сьогодні в українських музеях просто неба експонується усього 600 пам'яток народної архітектури. Це дуже мало для такої великої держави, як Україна. Свого часу виношувались ідеї про організацію музеїв просто неба в Кам'янці-Подільському, Тернополі, Коростені на Житомирщині. Але ці задуми так і залишилися нереалізованими.

Очевидно, не слід усе-таки полишати думку про створення музеїв просто неба в усіх областях України при краєзнавчих музеях — як продовження їх основних експозицій. Це дасть змогу взяти під охорону якнайбільше пам'яток народної архітектури в Україні. Треба також дбати про організацію реґіональних і місцевих музеїв. Наприклад, у 1991 р. наукова експедиція "Чумацьким шляхом", яка працювала на Дніпропетровщині, дійшла висновку про потребу закладення музею просто неба "Козацький хутір" у селищі Петриківці. Підстава для цього є доволі вагома:

— наявність у районі річок Протовчі і Орелі (колишньої Протовчанської паланки), великої кількости різних пам'яток народної архітектури, які уже зникли в інших місцевостях;

— села цього району дуже багаті цікавими пам'ятками народної архітектури, що споруджені з місцевих будівельних матеріалів, мають глибокі традиції у плануванні і розміщенні будівель у садибах. У дворах є великий добір господарських будівель (клуні, халаші, погрібники, катаражки, буди-повітки, сараї, курнички, хлівці, сажі);

— загроза швидкого їх знищення (люди переїжджають з Дніпропетровська у села, купують давні будівлі і швидко їх перебудовують;

— у музеях України поки що немає жодного архітектурного експоната з Дніпропетровщини;

— у районі збереглися археологічні пам'ятки (кургани, могили), які можна включити до об'єктів туристичного огляду;

— у Петриківці розвинуті давні народні промисли, серед яких найбільш уславлений декоративний розпис;

— порівняно добра збереженість степових ландшафтів, що дасть змогу розмістити музей на шляху Дніпропетровськ—Дніпродзержинськ.

Вибір місця є важливим моментом при створенні музеїв просто неба. Ландшафт має велике значення в експозиції, зокрема в розташуванні архітектурних об'єктів. Традиційно на підвищених місцях у центрі села стояли церкви; поряд біля майдану розміщувались школа, крамниці, сільська управа. На околиці села біля річки був водяний млин. Хати потопали у зелені садків.

Такі місця, зрозуміло, легше знайти далеко від міст. Але це утруднювало б утримування музеїв, не забезпечувало б доброго відвідування їх, організації масових заходів. Тому місця для музеїв усе-таки треба підшукувати у містах або поблизу них, бажано на безлісих територіях, щоб музеєзнавці уже самі насаджували потрібні дерева і кущі.

Відбір архітектурних експонатів для музеїв просто неба — справа дуже важлива і надзвичайно складна. Пам'ятка має стояти віки і представляти багатство культури народу, тому випадкових будівель у скансені не повинно бути. А щоб віднайти достойний об'єкт, фахівець повинен добре знати народну архітектуру, побут, історію, мистецтво і, нарешті, засади експонування споруди [illegible] музеї.

Основні критерії оцінки пам'яток такі: типовість, архітектурно-художнє вирішення, збереженість первісного вигляду, документальні дані про час побудови, майстрів; беруться до уваги й додаткові відомості з історії хати, її власників тощо.

У загальних рисах характер народного житла залежить від основного заняття населення, природних багатств краю, будівельних технік і традицій, форми споруд (у більшості осілих народів вона прямокутна), розташування вогнища відносно входу. В нашому випадку йдеться про пам'ятки окремого етнографічного району, в якому побутують однакові будівельні традиції і будинки споруджуються з однакових матеріалів. Тому типовість тут визначається за переважаючою схемою планування житла, розмірами усього будинку, розміщенням вікон і дверей, наявністю художнього оздоблення тощо. На Бойківщині, наприклад, було виявлено наприкінці XIX — початку XX ст. багато типів і варіантів хат за плануванням, наявністю у них галерей і помостів, формою даху. Зрозуміло, що в музеї усе це не можна відтворити, тому доводиться відбирати серед цих типів етнографічно найхарактерніші для певного реґіону і найбільш поширені.

Візуально встановивши співвідношення між поширенням різних типів і варіантами народного житла, маємо підставу, наприклад, відтворити у Львівському музеї дві "довгі хати" (будівлі, в яких житлові і господарські споруди знаходяться під одним дахом, хоч, звичайно, з різним плануванням, зовнішнім художнім завершенням), три-чотирикамерні хати з наявністю ґалерей з одної, двох і трьох сторін та інше. Якщо в секторі представлено всі основні типи споруд, то в музеї формуються справжні куточки традиційного села.

На нашу думку, експозиції скансенів мають репрезентувати також основні етапи еволюції народного будівництва під впливом різних факторів. Наприклад, у другій половині XV — на початку XVI ст. на українських землях відбувається активний розвиток міст і торгівлі. На внутрішньому і зовнішньому ринках зростає попит на сільськогосподарські продукти. Це спонукало феодалів організовувати фільваркове виробництво. Значну роль у справі масового захоплення земель у XV ст. відігравала і "Устава на волоки", що проводилася у польській державі, починаючи з 1557 р. У цей процес першим включилося Західне Полісся, де бурхливо почало розвиватися товарне землеробство. Тут повсюдно проріджувалися ліси, висушувались болота. Це вплинуло на характер будівництва — з'явилося багато господарських споруд. Житлові будинки почали покривати соломою, а стіни білити.

До наших днів побутують на Поліссі будівлі, споруджені за традиціями ще з часів Київської Русі. Тому в музейному секторі варто представити народну архітектуру цих двох періодів у вигляді окремих підрозділів.

Школа. Село Бусовисько Старосамбірського району Львівської області. *1880 р. Музей народної архітектури і побуту у Львові*

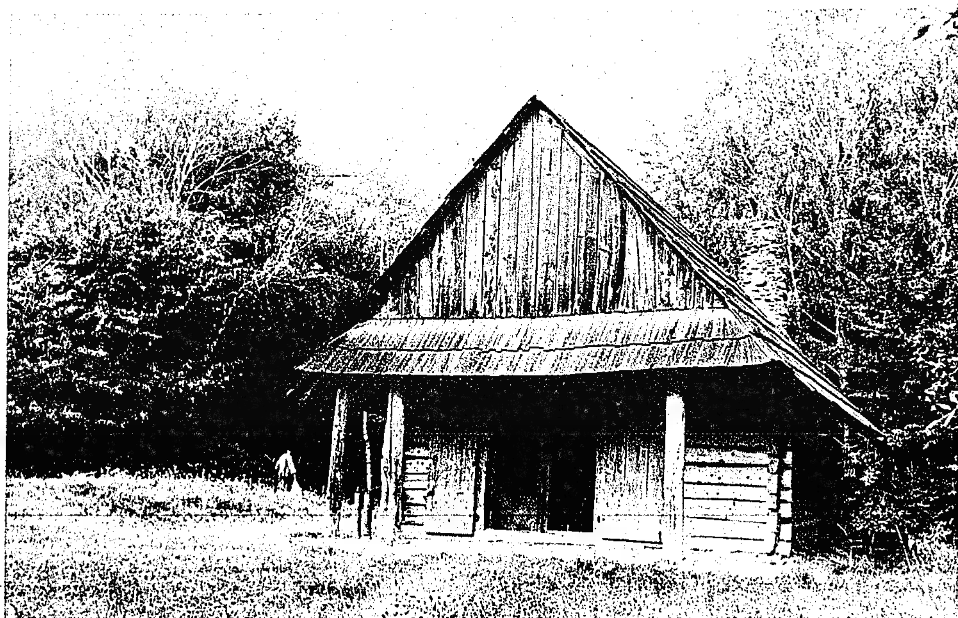

Кузня. Село Тур'є Старосамбірського району Львівської області. *1870 р. Музей народної архітектури і побуту у Львові*

Водяний млин. Село Либохори Сколівського району Львівської області. *Музей народної архітектури і побуту у Львові*

Церква. Село Тисовець Сколівського району Львівської області. *1863 р. Музей народної архітектури і побуту у Львові*

Для музею просто неба підбираються будівлі з чіткою пропорційністю окремих частин і деталей та художньою виразністю в оздобленні. Звертається увага на міцність і природну красу матеріалу, з якого вони складені. Звичайно, до уваги береться і давність пам'ятки. Особливий інтерес викликають об'єкти з написами на сволоках чи одвірках про час побудови, з відомостями про майстрів-будівничих. Наприклад, у музеї в Шевченківському Гаї у Львові експонуються найдавніші зі збережених донині жител в Українських Карпатах — хата з села Либохори Сколівського району Львівської области. Напис на сволоку свідчить, що хата споруджена ■ 1749 р., належала Степанові Повичу. Майстром був Федір Удич. Це він збудував у 1739 р. церкву ■ селі Лужках на Івано-Франківщині, що є цінною пам'яткою народної бойківської архітектури.

Інший експонат — хата 1910 р. з села Тухольки Сколівського району Львівської области — захоплює відвідувачів своїм художнім оздобленням. Це справжній шедевр народної архітектури. Уздовж фасадної та тильної стін влаштовано зрубні ґалереї. Входи на них вирішено у вигляді арочних порталів з широкими одвірками, щедро оздобленими площинною різьбою. Різьбою прикрашені і стовпчики ґалереї, які підтримують продовження даху. Вдалося встановити, що будував хату і різьбив її деталі відомий в усій окрузі майстер Іван Волошин (1844—1914), уродженець Тухольки.

Гуцульську хату 1927 р. з села Яворова Косівського району Івано-Франківської области будував відомий у ті часи майстер Іван Кобчук. Вона відзначається оригінальністю у вирішенні фасаду. Вздовж усієї чільної стіни тягнеться широка дерев'яна відкрита ґалерея-поміст, що прикривається продовженням даху, спертим на фіґурно різьблені кронштейни. Іван Кобчук походив з роду відомих народних зодчих у селі Яворові. Найбільш знаний з-поміж них Лесь Кобчук. На крайовій виставці 1894 р. у Львові (у Стрийському парку) він будував гуцульську церкву і хату. Як уже вказувалось, тепер ця церква знаходиться у селі Красові, що недалеко від Львова. Експозиція музею стає ще цікавішою, коли про ту чи іншу пам'ятку можна розповісти якусь леґенду, переказ або й дійсний факт. Так, перевезена ■ 1988 р. хата 1859 р. з села Оглядова, що неподалік Львова, пов'язана з повістю "Син землі" Осипа Турянського — уродженця цього села. Прототипом героя твору став син власника хати Івана Куца. Він у книзі виступає під прізвищем Куценко. У повісті в кількох місцях подано опис його хати і всієї садиби.

Добре, що в Україні не всюди музейні працівники завзято дотримувались відомого класового підходу при підборі експонатів, нехтуючи при цьому типовістю пам'яток. Тільки в Чернівецькому музеї просто неба були допущені такі прикрі помилки. Так, там представлено на одній вулиці три садиби: двори бідняка, середняка і куркуля. Але ж хіба у наших селах було таке пропорційне співвідношення соціальних груп населення? Згідно з останніми дослідженнями, в цьому реґіоні бідняцьких садиб на 100 дворів було 4 відсотки, середняцьких — 70, а багатих селян — до 25 відсотків. Між заможністю і типом житла прямого взаємозв'язку нема. Дуже часто один і той самий тип житла мав і бідний, і середняк — їх будинки відрізнялися хіба що розмірами та добротністю використаних будівельних матеріалів.

Важливо, щоб ■ експозиціях просто неба переважали оригінальні пам'ятки архітектури. Виняток становлять тільки окремі експонати — пере-

важно малі архітектурні форми, які в селах швидко руйнуються, бо, як правило, їх будують з менш якісних матеріалів. Доводиться відтворювати з нового матеріалу деякі господарські споруди, що зникли під час колективізації: тоді до колгоспних дворів звозили розібрані клуні й інші будівлі, з яких будували ферми, склади тощо.

Залежно від стану збереження і культурного значення виділяються дві групи пам'яток. До першої відносяться об'єкти, які не зазнали суттєвих змін і не втратили первісного характеру. Другу групу становлять перебудовані споруди, в конструкцію яких включено нашарування різних періодів. При відтворенні останніх у музеї ці переробки слід усунути. Для цього необхідно на місці виявити всі зміни в споруді, які сталися у процесі її експлуатації. Зробити це можна шляхом зіставлення її з ще існуючими об'єктами, фіксацією у документах або фото.

При реставрації об'єктів народної архітектури застосовуються мінімальна, часткова і повна заміна конструктивних елементів:

— мінімальна реставрація — при відтворенні повністю збережених об'єктів;

— часткова — при відтворенні пам'яток, у яких доводиться замінювати окремі деталі;

— реконструкція з нового матеріалу (коли пам'ятки цього типу зникли).

Для проведення реконструкції пам'ятки звичайно потрібно добре вивчити її з історичних джерел, розробити архітектурний проект, заготувати необхідні будівельні матеріали і мати кваліфікованих майстрів.

Певні труднощі виникають при реставрації об'єктів каркасно-глинобитної конструкції. Каркас — невидима частина стін — рідко повністю зберігається. Тому використовуються тільки збережені частини каркаса: вікна, двері, конструкції даху та інше.

При реставрації пам'яток важливо передбачити інженерно-технічні заходи, що забезпечують постійний захист споруд від руйнування. До них відносяться: гідроізоляція стін за допомогою руберойду, спорудження бетонних фундаментів, хімічна обробка зрубу і каркаса. Усі ці засоби захисту вже широко застосовуються, бо перевірені реставраційною практикою музеїв просто неба у Києві і Львові.

Музеї практикують різні методи реставрації. Деякі з них, можливо, варті більш широкого впровадження, зокрема, метод "сполучення", яким користувалися в Музеї народної архітектури та побуту України при відтворенні замкнутого двору з Полісся. Суть його полягає в застосуванні аналоґів (традиційних деталей, окремих частин будівель) у натуральному вигляді з поєднанням і сполученням їх з пам'яткою, що реставрується. Цим досягається достовірність і підвищується наукова цінність споруди. Але при цьому слід утримуватися від значних доробок, бо вони можуть призвести до зміни загального вигляду пам'ятки.

Характер кожного архітектурного експоната визначається насамперед його етнографічними особливостями, функціональним призначенням, віком, історичною достовірністю, а також соціальним станом та родом занять колишнього власника пам'ятки. Треба дбати про сучасні способи показу в музеях просто неба архітектурних споруд, предметів побуту і творів народного мистецтва, про акценти в їх пропаґанді. Артур Газеліус, організатор найпершого "Скансена" у Стокгольмі, не був задоволений

існуючими етнографічними музеями. Він мав переконання, що народну матеріальну культуру можна зрозуміти лише в її архітектурному і ландшафтному контексті. Більше того, він вірив, що експозиції повинні бути живі, показувати народне життя в дії.

У кожній етнографічній області України селянин по-своєму "перетворював" оточуючий ландшафт, згладжував переходи від поля до лісу, річки. Виділяються своєрідністю ландшафти Полісся, Волині, Поділля; мають свої особливості етнографічні райони в Карпатах. Тому важливо в музеях просто неба по можливості "створювати" типові історичні ландшафтні куточки (маємо на увазі окремі елементи ландшафту і лісонасадження, частково рельєф) і вже у них експонувати пам'ятки народної архітектури. Наприклад, така реконструкція в напрямку створення наближених до природних ландшафтів етнографічних підрозділів ведеться в Музеї народної архітектури та побуту у Львові.

Природно сприймаються у музеї бойківські садиби, в яких бачимо ясени, липи, багато дичок, а біля вікон любисток. Тільки біля потічка, в оточенні верб, вільх, горобини, калини, малини, бузини будувалися водяні млини в Карпатах. Саме в таких насадженнях поставлено водяний млин і в музеї.

У музеях просто неба, де вдалося правильно поєднати типовий національний ландшафт і архітектурні об'єкти, кожний етнографічний експонат має нове "звучання", набагато сильніше, ніж у музеях традиційного типу.

Створюючи експозиції, наукові працівники завжди діють згідно з законами моделювання екології, культури етносу. Наприклад, у Львівському скансені кожен із секторів — це своєрідна модель поселення з усіма забудовами. Інтер'єр не є простим заповненням пам'яток народної архітектури, а системним показом багатств української культури.

Модні тепер у світі екологічні музеї — це насамперед створені на науковій основі експозиції живої історії, де охоронцями виступають місцеві жителі. Почин французьких музеєзнавців було підтримано у Канаді організацією "Канадська спадщина", і ряд проектів отримали розвиток найперше в провінції Квебек.

Найбільший український музей просто неба ("Село спадщини української культури") в діаспорі, що розташований за 40 км на схід від канадського міста Едмонтона, в експозиції широко застосовує підхід "живої історії"[15]. Він полягає в тому, що працівники музею — "історичні перекладачі" — унаочнюють історію, граючи ролі осіб, які колись жили та працювали в експонованих будинках.

"Історичні перекладачі", вбрані у відповідний одяг (уже більше канадський), користуються усіма експонатами — від хатнього начиння до господарських машин та "живого інвентаря" (корів, коней, домашньої птиці, навіть оточення). Ландшафт тут подібний до того, який був там, де первісно стояла пам'ятка. Правда, він значно зменшений у масштабі.

"Жива історія" музею дозволяє його відвідувачам пережити певний період минулого, наче увійти в інший світ — світ 20-х рр. Там можна

---

[15] Данилюк А. Зустрічі на Канадській землі // Дзвін.— 1992.— № 1—2.— С. 174—175; Ендрієвська І. Жива історія: Український музей просто неба // НТЕ.— 1991.— № 5.— С. 20—21.

побачити господиню за своєю щоденною роботою, а в крамниці "купити" цвяхи, лампу чи продукти.

Взагалі "Жива історія" створює сприятливу атмосферу для пізнання давнього побуту, бо відвідувач сам бере в ній якусь участь, згадує, переживає. Так йому легше її зрозуміти і запам'ятати.

Тепер пошуки нового в музейній справі спостерігаємо в багатьох країнах світу. У Франції останніми роками приступили до створення тематичних історичних парків[16]. Вони відрізняються від музеїв просто неба тим, що широко і вміло використовують численні засоби масової інформації, заплановані відвідування, складні форми маркетингу й інші елементи, запозичені з практики американських тематичних парків типу Саут-Стріт Сіпорт Елліс Ай Ленд, який розповідає про історію Нью-Йоркського порту, про еміґрантів.

Створення музеїв просто неба — одна з яскравих і захоплюючих сторінок музейного будівництва. На сьогодні в Україні уже є справді художньо виразні, збудовані на наукових засадах експозиції у Києві, Львові, Переяславі-Хмельницькому і Ужгороді. Усе це зобов'язує творців скансенів постійно вдосконалювати способи і методи їх створення, використовуючи усе передове, що вироблене світовою практикою в цій галузі. Ми спеціально зупинилися на новому в цьому аспекті, коротко розповіли про екологічні, тематичні музеї. Це дасть змогу творцям нових музеїв бути на рівні вимог часу.

Архип ДАНИЛЮК

---

[16] Макдональд Джорж. Музей будущего в "глобальной деревне".— С. 98.

Дослідження з етнографії та фольклору русинів-українців у Словаччині та Чехії (Огляд)

Русини-українці Пряшівщини* становлять найзахіднішу групу українського народу. З XIV—XVII ст. вони компактно живуть у майже 250 селах Східної Словаччини**, зберігаючи рідну мову, релігію східного обряду (греко-католицьку та православну) і народні традиції. Сучасна їх кількість (разом з тими, що живуть у містах та інших областях Чехо-Словаччини) становить не менше 150 тисяч осіб, однак до своєї національности голоситься ледве 20 відсотків з них. При переписі населення 1 березня 1991 р. 16 937 громадян Словаччини записалися русинами, [illegible] 13 847 — українцями. Разом це становить 30 784 особи, що є найнижчим числом за всю історію цього краю[1].

Як бачимо, [illegible] сучасності це населення, яке століттями становило одне ціле, розбито на три групи: русинів, українців і ...словаків. Остання група постійно збільшується за рахунок двох перших. Якщо асиміляція русинів-українців піде й далі дотеперішніми темпами (а на даному етапі немає й найменших ознак на покращення ситуації), то у близькому часі вони зовсім зникнуть із статистичних оглядів. Уже [illegible] цієї точки зору їх народна культура заслуговує на глибше і всебічне дослідження. Багатством і різноманітністю проявів матеріальної і духовної культури цей реґіон зовсім не поступається перед іншими реґіонами української території, а, навпаки, тут збереглися такі явища, по яких в інших реґіонах пропав слід.

Та й щодо результатів дотеперішніх досліджень русинів-українців Пряшівщини можна поставити на перше місце, бо в жодному іншому реґіоні України і в жодній іншій країні, де живуть українці, не було зібрано і видано стільки фольклорно-етнографічних матеріалів, як тут. Це, може, занадто сміливе твердження ми постараємося документувати конкретними фактами, розподіливши свою працю на три частини: у першій розглянемо фольклорно-етнографічні до-

---

* Під поняттям "Пряшівщина" [illegible] розуміємо область північно-східної Словаччини, заселену русинами-українцями. Словацьких сіл сюди не залучаємо. Етнонімом "русини-українці" (прикметник "русько-український") стверджуємо єдність цієї етнічної групи і не погоджуємося із сучасними тенденціями розбити її на дві частини — русинів і українців, які пропаґують представники "політичного русинізму" і підтримує сучасна влада Словаччини.

** Русько-українські переселенці [illegible] Румунії (1946—1947 рр.) компактно проживають у кількох населених пунктах Західної Чехії (Хомутов, Лесна, Мілірже) та Південної Моравії (Троскотовіце), на місцях, раніше заселених німцями. Вони здебільшого голосяться до словацької або чеської національностей і є на межі повної асиміляції.

[1] У цілій Чехо-Словаччині при переписі населення 1991 р. було записано 18 648 русинів, [illegible] 20 654 українці, тобто 39 302 особи. Див.: Нове життя.— (Пряшів), 1991.— № 27.— С. 2.

слідження від найстарших часів до кінця Першої світової війни, в другій — від 1918 р. до кінця Другої світової війни, у третій — від 1945 р. до сучасности[2].

I (середина XVI ст.— 1918 р.)

Пряшівщину можна вважати колискою українського народознавства, бо саме тут у 1550—1571 рр., ■ точніше ■ селі Венеція-Луків Бардіївського округу було записано найдавніший повний текст української пісні "Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш?"[3]

У 1707 р. тут було укладено цінний збірник замовлянь та заклинань, який теж залишився ■ рукописі і був опублікований лише наприкінці XIX ст.[4]

З другої половини XVIII ст. маємо вже ряд географічно-етнографічних праць про цей край. Найвизначнішими ■ них ■ такі: "De moribus et ritibus Ruthenorum" ("Про нрави і звичаї русинів") Кароля Фейєрварі (1743—1779), поміщика із села Комлоші (нині Хмельова) Бардіївського округу; "Notatia topographica incliti Comitatus Zempléniensis" ("Топографічні нотатки про Земплінський комітат".— Буда, 1804) пряшівського графа Антона Сірмаї (1747—1812) та "Notatia Hungariae novae historico-geographica" ("Історично-географічні нотатки".— Буда, 1803) Матея Бела (1684—1749)[5].

Певні відомості про народну культуру закарпатських (у тому числі й пряшівських) русинів подав Йоанникій Базилович (1742—1821) у тритомній праці "Brevis notatia fundationis Th. Koriatowits... in monte Csernek ad Munkacs" ("Короткі відомості фундації Коріятовича монастиря на Чернечій горі біля Мукачева".— Кошиці, 1799—1805), Іван Орлай (1770—1829) у праці "История о карпатороссах" (СПб., 1804) та Юрій Венелин Гуца (1802—1839) у праці "Древние и нынешние славяне" (М., 1841). Ю. Венелину належать і розвідки "О песнолюбии славян закарпатских" та "Карпаторусские пословицы", які збереглися в рукописі і були опубліковані щойно у 1906 р.[6]

■ Ближче про результати дотеперішніх досліджень етнографії та фольклору русинів-українців Чехо-Словаччини див.: Мушинка М. До історії збирання українського фольклору Східної Словаччини. До першої світової війни // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику (далі — Науковий збірник МУК).— Пряшів, 1965.— Т. 1.— С. 181—213; Рудловчак О. До історії вивчення закарпатоукраїнського фольклору і етнографії ■ 19 та на початку 20 ст.// Там само.— 1976.— Т. 7.— С. 337—386; Мушинка М. Фольклор Пряшівщини ■ працях українських та російських вчених і сучасний стан його дослідження // Слов'янське літературознавство і фольклористика.— К., 1968.— Вип. 4.— С. 72—89; Дашкевич Я. Становлення української етнографії Закарпаття ■ початку XIX ст. // Культура і побут Українських Карпат.— Ужгород, 1973.— С. 136—142; Kostjuk J. Doterajšie výsledky folkloristického výskumu Ukrajincov na východnom Slovensku // Slovenský národopis.— Bratislava, 1955.— R. III.— S. 120— 123; Гиряк М. Фольклористичні намагання українців Східної Словаччини за післявоєнний період // Педагогічний збірник.— Пряшів, 1973.— № 3.— С. 77—120.

[3] Детальніше про історію цієї пісні див.: Панькевич І. Пісня про Штефана воєводу як пам'ятка лемківського шариського говору // Linguistica Slovaca.— Bratislava, 1946—1948.— R. 4—6.— С. 354—367; Мушинка М. Огляд дотеперішніх досліджень над Піснею про Стефана воєводу // Дукля.— Пряшів, 1961.— № 4.— С. 110—117; Zilynskyj O. K dějinám východoslovanské písně o düstojníkovi, sluhovi ■ dívce // Slavia.— Praha, 1967.— Č. 2.—S. 312—320.

[4] Петров А. Угро-русские заговоры ■ заклинания начала XVIII в.//Живая старина.— 1891.— Вип. 4.— С. 122—130.

[5] Детальніше про це див.: Петров А. K. Fejérváry, De moribus et ritibus Ruthenorum и аналогичные сведения М. Беля и А. Сирмаи.— Жовква, 1929.

[6] Свенцицкий И. Материалы по истории возрождения Карпатской Руси.— Львов, 1906.— Т. 1.

З Пряшівщини походить і найдавніший український збірник 370 прислів'їв і приказок "Общая присловія во товаристві неуких" Івана Югасевича-Склярського із 1809 р.[7] Іванові Югасевичу, дякові із села Прикрої на Маковиці, пізніше села Невицького на Закарпатській Україні, належить і ряд рукописних пісенників кінця XVIII і початку XIX ст., у яких поряд з духовними піснями подано й світські.

Через Пряшівщину йшов важливий торговий шлях із Русі та Польщі на Балкани. Цією територією проходили різні армії, зокрема російська армія у 1810 і 1848 рр. У подорожніх описах чужинців збереглося чимало фактів про побут і культуру місцевого населення[8].

На території Пряшівщини збереглося кілька рукописних співаників з кінця XVIII ст., у яких світські пісні розміщено поряд з церковними. Найвизначніші з них — так званий "Московський пісенник", що містить 185 текстів духовних і світських пісень, та "Пряшівський пісенник"[9].

З 1825 р. маємо вже окрему 250-сторінкову монографію "Etnographia Ruthenorum" ("Етнографія русинів") словацького етнографа Яна Чапловича (1780—1847) з детальним описом побуту, страв, одягу, сільського господарства, промислів, ремесел, торгівлі, моралі, календарних та сімейно-побутових обрядів. Додамо, що Я. Чаплович від 1813 р. був юридичним дорадником графа Шенборна у Відні, згодом управителем його маєтків на Закарпатті[10]. Праця Я. Чапловича написана на основі монографії закарпатоукраїнського філолога та етнографа Івана Фогорашія-Федоровича (1786—1834) "Историко-топографическое карпато- или угро-росиян описание", рукопис якої досі невідомий.

У 20-х рр. XIX ст., тобто набагато раніше, ніж у Центральній Україні чи в Росії, на Закарпатті формується етнографія як наука з цілком самостійною методологією. Її принципи вперше сформулював Василь Довгович (1783—1849), член-кореспондент Угорської академії наук, у статті "Замітки, що можуть послужити поглядом на етнографію як науку", опублікованій у 1827 р. угорською мовою[11].

---

[7] Панькевич І. Збірка закарпатсько-українських народних приповідок Івана Югасевича з р. 1809.— Прага,1947. Пізнішими дослідженнями було доведено, що збірка І. Югасевича укладена 1906 р. Див.: Mušinka M. Zbierky príslovi Ukrajincov východného Slovenska // Slovenský národopis.— Bratislava, 1981.— Č. 4.— S. 577—580.

[8] Наприклад, у 1825 р. в російському журналі "Сын отечества" було опубліковано "Путешествие от Триеста до Санкт-Петербурга" В. Броневського, у якому є опис великодніх хороводів русинів Пряшівщини. Див.: Свенцицкий И. Материалы по истории возрождения Карпатской Руси//Научно-литературный сборник Галицко-русской матицы.— Львов, 1905.— Т. 4.— Кн. 3.— С. 72—73. У 1830 р. в Берліні з'явилася книжка Альберта Сидова "Bemerkungen auf einer Reise im Jahre 1827 durch die Beskyden über Krakau und Wieliczka nach den Central Karpaten, als Beitrag zur Charakteristik dieser Gebigs Gegenden und ihrer Bewohner", у якій, між іншим, є й опис побуту русинів області Спиша.

[9] Яворский Ю. Материалы для истории старинной песенной литературы в Подкарпатской Руси.— Прага, 1934.

[10] Нині праця "Etnographia Ruthenorum" зберігається в Державній науковій бібліотеці у Зволені (№ Rkp C I 17). Матеріали, які торкаються русинів Пряшівщини, опубліковані в книзі: Urbancová V. Počiatky slovenskej etnografie.— Bratislava, 1970.— S. 343—357. Переклад руською мовою: Нова думка.— Вуковар (Югославія), 1980.— № 25.— С. 67—73. Детальніший її огляд подав Йосиф Марков у праці: K dejinám národopisu Zakarpatskej Ukrajiny // Československá etnografie.— Praha, 1962.— Č. 1.

[11] Dovhovicz V. Etnographiára, mint tudomanyra szolgálható észrevételek // Tudomanyos gyüjtemény.— Pest, 1827.— T. 9.— S. 3—12.

Кілька фольклорних матеріалів русинів Пряшівщини містять "Славеноруська граматика" М. Лучкая з 1930 р.[12] та збірка Яна Коллара "Народні співанки" з 1834—1835 рр.[13]

У 40-х рр. XIX ст. 77-сторінкову працю етнографічного характеру під назвою "О народах крайнянських" написав Олександр Духнович (1803—1861)[14]. Її цінність полягає у тому, що вона написана на підставі довгорічного перебування автора в селах Пряшівщини. О. Духновичу належить і цілий ряд інших фольклорно-етнографічних праць. У своїх "Місяцословах" (на 1853, 1854, 1857 рр.) він реґулярно публікував "Рецепты к отвращенію разных болезній", укладені з використанням народної медицини. О. Духновичу належить і перший нотований пісенник, який, на жаль, друком не вийшов, і доля його досі невідома[15].

У 1842 р. Пряшівщину відвідав визначний дослідник українського фольклору Ізмаїл Срезневський (1812—1880). Результатом його подорожі було кілька праць. Фольклорно-етнографічні матеріали містить його розвідка "Русь Угорская"[16].

Народною культурою пряшівських русинів-українців цікавилися й інші вчені Росії. Їхні праці друкувалися здебільшого в періодичній пресі. Цінні матеріали з'явилися, зокрема, на сторінках "Записок Русского географического общества по отделу этнографии"[17].

У 60-х рр. на Пряшівщині побував польський дослідник Євген Янота. В його монографії про Бардіїв є окремий розділ, присвячений етнографії і фольклору українських сіл цього реґіону[18]. У 1864 р. Янош Ердейї видав збірник "Угроруські народні пісні" (укладений Т. Легоцьким) у перекладі угорською мовою[19].

Значні заслуги у справі пожвавлення інтересу до народної культури пряшівських русинів-українців має український історик, літературознавець і етнограф Яків Головацький (1814—1888), який особисто відвідав цей край і нав'язав стосунки з місцевою інтеліґенцією[20]. Пізніше він присвятив західним областям України (включно з Пряшівщиною) окрему монографію[21]. В історію українського народознавства він увійшов як автор чотиритомного збірника "Народные песни Галицкой и Угорской Руси" (М., 1863—1878). З Пряшівщини матеріали для цієї

---

[12] Grammatica Slavo-Ruthena per Michaelem Lutskay.— Budae, 1830. Репринтне перевид.: К., 1989.

[13] Kollár J. Národnie spievanky.— Budin, 1934—1935.— D. 1—2. Друге вид.: Братіслава, 1953.

[14] О народах крайнянских или карпатороссах угорских, под Бескидом в Земплинской, Унгской и Шаріской столици живущих. Рукопис зберігається у Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаника НАН України, від. рукописів, ф. 2, № 176. Вперше опубліковано в "Науковому збірнику МУК" (Пряшів, 1979.— Т. 9.— Кн. 2.— С. 37—52. Передрук: Духнович О. Твори.— Пряшів, 1989.— Т. 3.— С. 365—380; коментарі Рудловчак О. М.— С. 499—510.

[15] Див.: Рудловчак О. До історії вивчення...— С. 340.

[16] Вестник Русского географического общества.— СПб., 1852.— Кн. 4, від. 2.

[17] Дешко А. Народные песни, пословицы и поговорки Угорской Руси // ЗИРГО.— 1867.— Т. 1.— С. 671—693; його ж. Свадьба в Угорской Руси // Там само.— С. 694—706; Вислоцкий В. Пословицы и поговорки Галицкой и Угорской Руси // Там само.— Т. 2.— С. 225—362 та інші.

[18] Janota E. Bardijów.—Kraków, 1962.— S. 107—130. Автором цього розділу, як було встановлено пізніше, є О. Павлович.

[19] Lehoczky T. Magyar-orosz népdalok.— Sárospatak, 1864. Детальніше про це див.: Нудьга Г. Українська пісня в Угорщині // Народна творчість та етнографія.— 1966.— № 5.— С. 84—98.

[20] J. F. H. Cesta po halické a uherské Rusi // Časopis Českého muzea.— Praha, 1841.— S. 183—223, 302—317, 423—437; 1842.— S. 42—62.

[21] Головацький Я. Карпатская Русь: Географическо-статистическіе и историческо-этнографические очерки Галичины, северо-восточной Угрии и Буковины // Славянский Сборник.— СПб., 1875— 1877.

фундаментальної праці доставляли Я. Головацькому уже згадуваний О. Духнович, священик із Біловежі; Олександр Павлович (1819—1900), священик із Свидника; Анатоль Кралицький (1835—1894), учитель із Чабин; Василь Сухий, дяк із Красного Броду; Іван Яцкович, дяк із Меджилабірців; Іван Воробей, дяк із Сукова, та цілий ряд інших. Найпліднішим його кореспондентом був А. Кралицький, який написав окрему працю про Угорську Русь[22] і часто друкував фольклорні твори на сторінках галицької преси[23].

Як засвідчили пізніші дослідження, Я. Головацький використав не всі надіслані йому пісні, а деякі опублікував неточно[24].

Я. Головацькому належить і перша наукова праця про народний одяг закарпатських русинів-українців[25].

Першим самостійним пісенним збірником, повністю присвяченим Закарпатській Україні і Пряшівщині, були "Угрорусскія народыя песни" Григорія де Воллана (СПб., 1885). Збірник відкривається обширною розвідкою "Очерки быта угорских русских", у якій, крім власних спостережень, використано праці Бідермана, Легера, Петерсона та інших дослідників цього краю. Із пряшівських кореспондентів у збірник де Воллана потрапили пісні Андрія Гладоника та Левицького.

У другій половині XIX ст. багато народознавчих матеріалів із Пряшівщини було опубліковано на сторінках закарпатоукраїнських періодичних видань "Світ", "Новий світ", "Церковна газета", "Церковний вістник", "Карпат", "Листок", "Додаток до Листка", "Наука", "Село" та інших. З угорських газет фольклорно-етнографічні матеріали друкували "Kelet" ("Схід"), "Görög Katholikus Szemle" ("Греко-католицький огляд"), "Felvidék" ("Верховина"), "Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn" ("Етнологічні повідомлення з Угорщини", "Ethnologiai közlemények" ("Етнологічні повідомлення"), "Ethnographia" та інші. Проблеми українського народознавства, що піднімалися на сторінках цих газет і журналів, чекають ще на свого дослідника.

Із Спиша — найзахіднішої области Пряшівщини — про народний побут найбільше писали Г. Бескид та Юліан Ставровський-Попрадов. Останній у газеті "Новий світ" опублікував статті "Робота около льна і полотна у спиських русских" (1872, № 21—23), "Ярмарки [redacted] одном городе Вышнего Спиша" (1872, № 23—30), "Нечто о названии деревни Сулин" (1872, № 25) та багато інших. Йому належить і етнографічно-діалектологічна праця "Русские в жупаніи Спишской", яка тривалий час залишалася [redacted] рукописі і була опублікована лише у 1971 р. разом з іншими матеріалами Ю. Ставровського-Попрадова[26].

Дуже активними кореспондентами цих газет і журналів були Йосиф Янков із Свидника та Йосиф Рубій (1838—1919) із Пряшева. Останній, зокрема, на сторінках "Місяцеслова на 1908 р." опублікував ілюстровану розвідку "Наши деревянные церкви", у якій на високому фаховому рівні розглядає церковну архітектуру "от Спиша по Марамарош". У Пряшівському краєзнавчому музеї

---

[22] Кралицький А. Северо-восточная Угорщина: Топографическо-географическое описание // Науковый Сборник Галицко-Русской Матицы.— Львов, 1866.

[23] Голенда Й. Анатолій Кралицький.— Пряшів, 1984.

[24] Рудловчак О. Збірник західноукраїнських народних пісень Я. Головацького і першоджерела вміщених [redacted] ньому матеріалів // Науковий збірник МУК.— 1980.— Т. 9.— Кн. 1.— С. 83—133; 1983.— Т. 11.— С. 183—493.

[25] Головацький Я. О костюмах или народном убранстве русинов или русских в Галичине и Северовосточной Венгрии.— СПб., 1868.

[26] Дзендзелівський Й. Ю. Ставровський (Попрадов) [redacted] дослідник говорів та етнографії Пряшівщини // Studia Slavica Akademiae Scientiarum Hungaricae.— Budapest, 1971.— T. XVII.— S. 45—90.

серед інших документів цього дослідника зберігається й досі не вивчений збірник народних пісень русинів Пряшівщини, записаних Й. Рубієм[27].

У 1890 р. в Ужгороді вийшов друком перший на Закарпатті збірник народних пісень закарпатських русинів під назвою "Русский соловей", упорядкований Михайлом Врабелем (1866—1923)[28], що містить і добірку пісень русинів Пряшівщини в записах Івана Поливки, Олександра Павловича, Ю. Левканича, М. Фіртки та інших.

Кілька фольклорних зразків русинів-українців Пряшівщини увійшло у "Христоматію церковно-словянских и угро-русских памяток" Євменія Сабова, видану в Ужгороді 1893 р.

Усі наведені вище матеріали мали більш-менш аматорський характер. На суто науковій основі приступив до збирання фольклору Пряшівщини львівський фольклорист і громадський діяч Володимир Гнатюк (1871—1926). Його записи народних пісень, казок, леґенд, переказів та анекдотів, зроблені під час п'яти експедицій на Закарпаття (з них дві — на Пряшівщину) у 1896—1903 рр. та опубліковані у шести томах "Етнографічних матеріалів з Угорської Русі"[29], є й досі неперевершеним джерелом для пізнання народної культури цього реґіону. Лише від одного оповідача Михайла Пустая із Збоя він записав 43 зразки народної прози[30]. Записи В. Гнатюка відзначаються винятковою фольклорною і мовною точністю. До кожного зразка подано час і місце запису, ім'я інформатора, зафіксовані також біографії та характеристики важливіших оповідачів. З Пряшівщиною пов'язані й інші праці В. Гнатюка: "Русини Пряшівської єпархії і їх говори"[31], "Словаки чи русини?"[32], "Угро-руські духовні вірші"[33], "Пісенні новотвори в українсько-руській народній словесності"[34], "Легенда про три жіночі вдачі"[35] та інші[36].

Майже одночасно з В. Гнатюком — у серпні 1897 та 1899 рр.— мову русинів-українців Пряшівщини досліджував галицький діалектолог Іван Верхратський (1846—1919). Результатом двох його експедицій на Пряшівщину була наукова праця "Знадоби до пізнання угроруських говорів", друга частина якої містить фольклорні матеріали із 36 сіл Лабірщини, Бардіївщини і Спиша (65 казок, леґенд та анекдотів, 257 пісень, 217 загадок, 14 прислів'їв, кілька народних оповідань, переказів та три описи народних обрядів)[37].

---

27 Детальніше про нього див.: Рудловчак О. Пряшівський педагог Й. М. Рубій і його зв'язки з Росією // Біля джерел сучасності.— Пряшів, 1981.— С. 175—180.

28 Русский соловей. Народная лира или собрание народных песней на разных угрорусских наречіях.— Унгвар, 1890. Репринтне перевид.: Новий Сад, 1981.

29 Етнографічний збірник НТШ.— Львів, 1897—1912.— Т. 3, 4, 9, 25, 29, 30.

30 Зілинський О. Володимир Гнатюк та збійський казкар // Дукля.— Пряшів, 1962.— Ч. 1.— С. 63—71.

31 Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі — Записки НТШ) — Львів, 1900.— Т. 35—36.— С. 1—70.

32 Там само.— 1901.— Т 42.— С. 1—80.

33 Там само.— 1902.— Т. 46.— С. 1—68; Т. 47.— С. 69—164; Т. 49— С. 165—272.

34 Там само.— 1902.— Т. 50.— С. 37;— Т. 52.— С. 38—67.

35 Там само.— 1910.— Т. 97.— С. 74—85.

36 Детальніше про В. Гнатюка див.: Мушинка М. Володимир Гнатюк і Закарпаття // Записки НТШ.— Париж—Мюнхен, 1975.— Т. 190; його ж. Володимир Гнатюк: Життя і його діяльність... // Там само.— 1987.— Т. 207; його ж. Бібліографія друкованих праць В. Гнатюка // Канадський Інститут українських студій.— Едмонтон, 1987.— Довідник № 15.

37 Верхратський І. Взорці бесіди угорських руснаків // Записки НТШ.— 1901.— Т. 44.— С. 113—224. Веснянкам, купальським звичаям та великоднім хороводам Пряшівщини він присвятив свою працю "Гоя дюндя і собітка на Угорській Русі" (Діло.— Львів, 1899.— № 191).

Паралельно з В. Гнатюком та І. Верхратським (1898 р.) досліджував мову і фольклор східнословацьких русинів-українців словацький мовознавець Самуел Цамбель (1856—1909). У монографії про східнослов'янські діалекти[38] він навів кілька зразків руської мови "із сіл, які знаходяться в безпосередньому сусідстві із словацькими селами".

Повісті з руського села Остурня на Пряшівщині представлено й у книзі "Спиські повісті"[39] польського фольклориста Луціана Малиновського.

На початку нашого століття посилився процес мадяризації русинів Закарпаття. Політика уряду була спрямована на те, щоб русинам прищепити мадярський патріотизм, мадярську культуру і мадярську мову, які вважалися "вищими"*. Однак ця "вища" культура для автохтонного населення була чужою. Набагато ближчими були йому свої пісні, казки, звичаї. Угорська влада, усвідомивши це, підтримувала ідею перекладу творів національної культури неугорських народів угорською мовою, щоб і посередництвом перекладів прискорювати процес їх асиміляції. Отаким чином виник цілий ряд угорськомовних видань закарпатоукраїнського фольклору. Для сучасної науки й ці видання мають неабияке значення.

Крім того, й деякі справжні патріоти з-поміж закарпатоукраїнської інтеліґенції, такі як Гіадор Стрипський, Юліан Жаткович, Т. Злоцький, А. Годинка та інші, намагалися пропаґувати автентичну культуру свого народу посередництвом "державної" угорської мови, що теж є позитивним явищем. Найпродуктивнішим періодичним виданням, у якому найчастіше з'являлися фольклорно-етнографічні матеріали русинів, був уже згадуваний "Kelet". На його сторінках Г. Стрипський (псевдонім Рускоці) опублікував програмову статтю "Дещо про нашу етнографію"[40]. Це своєрідний вступ до вивчення етнографії Закарпаття як науки з багатою бібліографією, методичними вказівками для записування та питальником. Подібну статтю під назвою "Рутенські скарби" опубліковано на сторінках газети "Görög Katholikus Szemle"[41]. Цікавою з цього погляду була також стаття "Значення традицій і кілька слів про збірку рутенської народної творчості"[42].

Велику роботу в справі збирання фольклору Закарпаття зробило Угорське етнографічне товариство, в ужгородській філії якого виросли справжні спеціалісти (Легоцький, Г. Стрипський, Ю. Жаткович та інші). Багато цінних матеріалів про Закарпаття було опубліковано на сторінках журналу "Ethnographia" — друкованого органу Товариства.

Музичним фольклором Закарпатської України та Пряшівщини дуже цікавився й відомий угорський етномузиколог Бела Барток (1881—1945). У його спад-

---

[38] Czambel S. Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov: Východoslovenské nárečie.— Turčanský sv. Martin, 1906.

[39] Malinowski J. Powieści spiskie // Materiały antropologicznoarcheologiczne.— Kraków, 1903.— D. 7.— S. 141—147.

* Ця політика була не безуспішною. Багато колись руських сіл, зокрема на русько-мадярському етнічному пограниччі, й справді помадярщилися. Така доля чекала й інші села, особливо після того, як до процесу мадяризації залучилися й єпископи Пряшівської Греко-Католицької єпархії (на зразок єпископів Гайду-дороської Греко-Католицької єпархії, які шлях мадяризації населення прийняли давно і на початку XX ст. уже завершували його). У зв'язку з тим і в справжніх наукових колах Угорщини виникла ідея зафіксувати у поки що не помадярщених руських селах Угорщини прояви первісної національної культури як документ доби.

[40] Ruskoczi. Valami a mi néprajzunkról.— Kelet, 1900.— N 16, 18, 19, 20, 21, 24, 25.

[41] K — f. Ruthén kincsek.— Görög Katholikus Szemle.— 1900.— N 12.— S. 1.

[42] Labórc. Hagyományok jelentösége s nehany szó a ruthén népköltési gyüjteményröl.— Там tiež.— 1899.— N 1.— C. 1.

щині збереглося понад 80 західноукраїнських народних пісень з мелодіями, які він збирався видати окремою книжкою.

У Пряшеві на початку XX ст. значну роботу щодо збирання скарбів "рутенської народної творчости" проводила спілка імені Сечені ("Szechenyi-Kör"). 1907 р. ця спілка оголосила конкурс на найкращу фольклорну збірку. Його переможцем став пряшівський учитель Іштван Семан, який представив фольклорно-етнографічну збірку у двох томах. Однак, наперекір високій фаховій оцінці, збірка не була надрукована, і її доля досі невідома. Частина її матеріалів увійшла до шкільного підручника І. Семана "Рутенська азбука і читанка"[43], книжки Ореста Сабо "Про угорських рутенів"[44] та тритомної "Монографії Шариської жупи" Шандора Тота[45] (всюди у перекладі угорською мовою)[46].

Із західноєвропейських дослідників народну культуру русинів-українців Словаччини (у рамках закарпатського контексту) досліджували Ігнаць Бідерман[47], Олаф Брох[48], Стефан Вокано[49] та цілий ряд інших.

II (1918—1945 рр.)

Після розпаду Австро-Угорщини як держави 1918 р. так звана "Угорська Русь" адміністративно була поділена на дві частини: Мукачівська єпархія (з осередком в Ужгороді) становила автономну область Чехо-Словацької республіки — Закарпатську Україну (офіційна назва "Підкарпатська Русь"); Пряшівська єпархія увійшла до складу Словаччини. І закарпатські, і пряшівські русини-українці надалі становили одну закарпатську етнічну групу, яка, однак, внутрішньо не була сконсолідованою. Одні вважали себе русинами, інші — росіянами, ще інші — українцями. На Пряшівщині вже тоді посилився процес словакізації, розпочатий ще за часів Угорщини.

Народна культура русинів-українців Пряшівщини — найзахіднішої галузки східних слов'ян — ставала предметом зацікавлення українських, російських, чеських та інших дослідників. Усі вони вивчали її як складову частину закарпатської народної культури.

З українських дослідників найбільші заслуги у вивченні мови і культури цього населення має мовознавець Іван Панькевич (1887—1958), галицький учений, послідовник В. Гнатюка, який з 1919 по 1939 р. жив на Закарпатті.

На Пряшівщині у нього була мережа кореспондентів, матеріали яких він регулярно публікував на сторінках свого краєзнавчого журналу "Підкарпатська Русь". Увійшли вони і в ряд його наукових праць, зокрема у монографію "Укра-

[43] Szemon I. ABC és olvasókönyv.— Eperjes, 1916.

[44] Szabó O. A maagyar oroszokról (Ruthének).— Budapest, 1913.

[45] Tóth S. Sáros varmegye monografiája.—Budapest, 1909.— 1912. Матеріали І. Семена використано у третьому томі в розділі "Народна творчість" (С. 654—663).

[46] Детальнішу характеристику цього процесу див. у цитованій праці О. Рудловчак "До історії...".

[47] Bidermann I. H. Die ungarischen Ruthenen, ihr Wohngebiet, ihr Erwerb und ihre Geschichte.— Innsbruck, 1862—1867.

[48] Broch O. Zum Kleinrussichen in Ungarn // Archiv für slawische Philologie.— Wien, 1895.— Bd. 17.— S. 321—416; 1897— Bd. 19.— S. 1—21; його ж. Угро-русское наречіе села Убли (Земплинского комитата.— СПб., 1900.

[49] Останній на підставі переказів про "холерові повстання" русинів Земплинської жупи 1831 р. написав драму "Der Tag. Drama in vier Aufzügen von Stefan Vocano".— Berlin, 1901.— Переклад І. Верхратського лемківською говіркою див.: Вокано С. Перед досвітом: Драма в чотирьох відслонах // Літературно-науковий вісник.— Львів, 1901.— Т. 16.— Кн. 10.— С. 196—234.

їнські говори Підкарпатської Русі і сумежних областей" (Прага, 1938). Друга її частина — "Взірці бесіди" (С. 407—546) — це солідно опрацьована хрестоматія фольклору, що охоплює зразки із 109 сіл, у тому числі 42 села із Пряшівщини. І. Панькевичу належать також перші звукові записи фольклору Пряшівщини, здійснені у 1929 та 1935 рр. В рукописі збереглася велика його праця "Колядки й щедрівки", що охоплює матеріали із понад сотні сіл Закарпаття включно з Пряшівщиною[50].

У дослідженні музичного фольклору закарпатських русинів-українців поважне місце займає також галицький учений-етномузиколог Філарет Колесса (1871—1947). Уже в 1912 р. він відвідав двоє сіл Пряшівщини (Цигелку та Нижній Тварожець), у яких записав 55 пісень. Вони увійшли до його збірника "Народні пісні з південного Підкарпаття" (Ужгород, 1923). Інші народні пісні цього реґіону він вмістив у збірник "Народні пісні з Підкарпатської Русі" (Ужгород, 1938) та "Народні пісні з Галицької Лемківщини" (Львів, 1929). Теоретичні підсумки своїх досліджень у цій галузі учений виклав у праці "Кілька слів про мелодії народних пісень Підкарпатської Русі"[51]. Тут на підставі аналізу близько 400 мелодій Ф. Колесса уперше подав класифікацію закарпатського музичного фольклору на основі ритмічного, мелодійного і жанрово-тематичного принципів. Ще раніше він подібним чином розглянув мелодії закарпатських колядок і весільних пісень[52]. До фольклору русинів-українців Пряшівщини дослідник звертався і в ряді історично-порівняльних праць[53].

Збірник народних переказів та леґенд з обидвох частин Закарпаття у 1925 р. видав Корнель Заклинський (1889—1966)[54]. З історичного боку етнографією і фольклором Пряшівщини цікавився професор Братіславського університету Євген Перфецький (1888—1947)[55]. Оригінальною була фольклористична діяльність Антона Бобульського, який на підставі народних звичаїв склав власний сценарій весілля та віфлеємської гри[56]. Ці його сценарії користувалися значною популярністю в обидвох частинах Закарпаття, а згодом навіть фольклористи сприймали їх як народні твори.

Неабияку цінність для закарпатської фольклористики та етнографії становлять дослідження історика літератури Юліана Яворського (1873—1937) над давніми рукописами Закарпаття, які він зібрав під час своїх експедицій у цей реґіон. Уже в 1915 р. він опублікував у Варшаві опис збірника замовлянь XVIII ст.[57] У 20—30-х рр. ним опубліковано збірник астрономічних та метеорологічних віщу-

---

[50] Детальніше про життя і діяльність І. Панькевича див.: Науковий збірник МУК у Свиднику.— Пряшів, 1969—1970.— Т. 4.— Кн. 1—2 (присвячений пам'яті Івана Панькевича). Там же опубліковано повну бібліографію друкованих праць І. Панькевича (Кн. 1.— С. 148—164).

[51] Kolessa F. Několik slov o nápěvech národních písní z Podkarpatské Rusi // Podkarpatská Rus.— Bratislava, 1930.— S. 225—232.

[52] Колесса Ф. Старовинні мелодії українських обрядових пісень (весільних і колядок) на Закарпатті // Науковий збірник товариства "Просвіта" в Ужгороді.— Ужгород, 1934.— Т. 10.— С. 121—149.

[53] Детальніше про нього див.: Мушинка М. Філярет Михайлович Колесса та його місце в українській фольклористиці // Колесса Ф. Українська усна словесність.— Едмонтон, 1983.— С. XI—XV.

[54] Заклинський К. Народні оповідання про давнину.— Пряшів, 1965. Ширше про нього див.: Мушинка М. Корнило Заклинський // Дукля.— 1966.— № 4.— С. 77—78.

[55] Див., наприклад: Perfeckij J. Sociálně-hospodářské poměry Podkarpatské Rusi ve století XIII—XV.— Bratislava, 1924; Podkarpatská tradice a krali Matyašovi Corvinovi.— Bratislava, 1926.

[56] Бобульский А. Русская свадьба. Свадебные речи старостов и дружбов.— Ужгород, 1925; Колядки с рождественной игрой для колядников.— Ужгород, 1925.

[57] Див. про це посилання 4.

вань з 1740 р.[58], збірник біблійних легенд кінця XVII ст.[59], збірник забобонів про сни[60], обробки повістей XVII ст. із "Римських діянь"[61].

Та найціннішими з цього погляду є дві книжки Ю. Яворського: "Новые рукописные находки в области старинной карпаторусской письменности XVI—XVIII веков" (Прага, 1931) та "Матеріалы для истории старинной песенной литературы Подкарпатской Руси" (Прага, 1934). З фольклористикою безпосередньо пов'язані також його праці "Ветхозаветные библейские сказанія в карпаторусской церковно-учительной обработке конца XVII в." (Ужгород—Прага, 1927), "Песня-балада о козаке и Кулине и духовная песнь грешных людей" (1929) та "Карпаторусские варианты двух малоизвестных исторических песен" (Прага, 1933).

У травні 1933 р. Ю. Яворський влаштував спеціальну експедицію у Східну Словаччину з метою збирання давніх рукописів. Під час цієї експедиції він відвідав 33 українські села. У своєму звіті він повідомляв, що рукописів знайшов небагато, зате записав багато пісень і казок[62].

У дослідженні народної архітектури русинів-українців Пряшівщини виняткове місце займає Володимир Січинський (1894—1962), професор Українського вільного університету та Українського педагогічного інституту імені М. Драгоманова в Празі. Уже на Першому з'їзді слов'янських географів та етнографів у Празі 1924 р. він виголосив програмову доповідь "Українське дерев'яне будівництво і методи його дослідження"[63], яка ґрунтувалася саме на дослідженні дерев'яної архітектури Карпатського реґіону. Узагальнюючий характер мають його праці "Дерев'яне будівництво Маковиці"[64] та "Дерев'яні будівлі Карпатського регіону"[65]. Обидві монографії багатоілюстровані.

В. Січинський є автором будівельних проектів двох із кращих на Пряшівщині церков — величавої церкви отців Редемптористів у Михалівцях, збудованої у давньоукраїнському стилі (1935) та дерев'яної церкви у Нижньому Комарнику (1937)[66].

На початку 20-х рр. на Закарпатті видано кілька пісенників для школярів та для колективів народної самодіяльности Ф. Колесси[67], А. Кизими[68], Степана Фенцика[69], Ізидора Біляка[70], Михайла Рощахівського[71].

---

[58] Яворський Ю. Практика господарем // Вестник Народного дома.— Львів, 1921.

[59] Його ж. Ветхозаветные библейские сказания в карпаторусской церковноучительной обработке конца 17 в.// Науковий збірник товариства "Просвіта".— Ужгород, 1927.— № 5.— С. 125—204.

[60] Его же. Карпаторусское поучение о снах // Карпатский свет.— Ужгород, 1928.— № 8.— С. 282—285.

[61] Его же. Повести из "Gesta Romanorum" в карпаторусской обработке конца 17 в.// Сборник Русского института в Праге.— 1929.

[62] Javorskij J. Zpráva o studijní cestě na východní Slovensko // Ročenka Slovanského ústavu.— Praha, 1935.— Sv. 5—7.— S. 173.

[63] Sborník I. sjezdu slovanských geografů a etnografů v Praze.— Praha, 1924.

[64] Sičynskyj V. Dřevěné stavitelství na Makovici // Národopisný věstník Československý.— Praha, 1938.

[65] Sičynskyj V. Děvěné stavby Karpatské oblasti.— Praha, 1940.

[66] Детальніше про нього див.: Ковжан І. Володимир Січинський.— Нью-Йорк, 1957.

[67] Руські народні пісні з Підкарпатської Русі. Зібрав і [illegible] мішаний хор уложив Ф. Колесса.— Прага, [б. д.].— Ч. 1; Руські народні пісні [illegible] Південного Підкарпаття. Зібрав і на мішаний хор уложив Ф. Колесса.— Прага, [б. д.].

[68] Кизима А. Підкарпатські співанки для хору.— Прага, 1921.

[69] Фенцик С. Песни подкарпатских русинов.— Ч. 1.— Прага, 1921; Ч. 2.— 1923.

[70] Біляк І. Жаворонок: Собрание русских песней и пословиц подкарпатского народа.— Ужгород, 1926.

[71] Рощахівський М. Забава: Збірник забавок [illegible] мелодіями.— Ужгород, 1921.

У 20—30-х рр. книжкові видання закарпатського фольклору були рідкісним явищем. Зате він реґулярно з'являвся на сторінках таких органів преси, як "Віночок", "Учитель", "Підкарпатська Русь", "Пчілка", "Наш рідний край", "Наша земля", "Карпатська правда", "Слово народа", "Народная газета", "Русская народная газета", "Русь", "Русское слово", "Наша молодежь", "Наша школа" та багатьох інших.

Більшість цих видань мали фольклорні рубрики, деякі журнали друкували методичні вказівки для записувачів та оголошували конкурси на кращі записи. Найбільших успіхів у цій справі досяг "Наш рідний край", редагований Олександром Маркушем.

При товаристві "Просвіта" в Ужгороді вже у 1925 р. було засновано Архів народної пісні, в якому зосереджувалися записи з усіх областей Закарпаття. Багато етнографічних експонатів було також зосереджено у Музеї "Просвіти".

У 1935 р. в Мукачеві було засновано "Етнографічне товариство Підкарпатської Русі", яке очолював відомий культурний діяч Августин Волошин (1874—1945), згодом президент Карпатської України. Товариство об'єднувало у своїх рядах понад 170 членів. Його метою, згідно із статутом, було всебічне дослідження народної культури "від Високих Татер аж до Чорної Тиси". Товариство мало свій друкований орган "Вісті Етнографічного товариства Підкарпатської Русі" (редактор Адальберт Балаж) з додатком для молоді "Молодий етнограф". Уже протягом першого року існування Товариства його членами було зібрано понад дві тисячі пісень, багато прозових творів, описів обрядів тощо. Організовувались наукові доповіді, видавались питальники та методичні довідники, влаштовувались з'їзди, конференції, фольклорні фестивалі, виставки, експедиції тощо. Лише у 1936—1937 рр. було організовано 110 доповідей на різні народознавчі теми. При багатьох школах були засновані етнографічні гуртки, які реґулярно збирали матеріали з ділянки народної культури.

Важливу, цілком професіональну роботу в галузі дослідження народної культури Закарпаття проводив Відділ дослідження Словаччини і Підкарпатської Русі при Слов'янському інституті в Празі, який надавав спеціальні стипендії для дослідження цього реґіону, а результати досліджень публікував у своєму збірнику "Carpatica" (редактор Карел Хотек), що у 1936—1940 рр. виходив у двох серіях — природознавчій і "духовнознавчій" (řada duchovědná). У чотирьох випусках цього збірника (обсягом 332, 380, 476 та 486 с.) було опубліковано кілька десятків наукових праць. У серії "Knihovna Sboru pro výskum Slovenska a Podkarpatské Rusi" було видано дванадцять солідних монографій, з-поміж яких особливо виділяються наукові праці І. Панькевича, Ю. Яворського, А. Петрова, Ф. Тихого, Д. Кранджалу та В. Січинського.

Значний внесок у дослідження народної культури закарпатських русинів-українців, головним чином вірувань, забобонів і народної демонології, зробив засновник структуралізму в слов'янській фольклористиці Петро Богатирьов (1893—1971), який протягом 1921—1939 рр. жив і працював у Чехо-Словаччині. За цей період він кілька разів відвідав Пряшівщину і Закарпатську Україну, зібравши тут багатий матеріал головним чином з народної демонології та обрядовости, що ліг в основу численних його наукових і публіцистичних праць, публікованих у Чехо-Словаччині, Франції, Німеччині, Югославії, Австрії, Польщі та інших країнах[72]. Заслуга П. Богатирьова у справі дослідження народної культури Закар-

[72] Повну бібліографію друкованих праць П. Богатирьова див.: Beneš B. Bibliografie prací P. G. Bogatyrjova 1916—1967 // Český lid.— 1968.— Č. 4.— S. 201—205. Див. також: Beneš B. Vyběrový soupis prací Petra G. Bogatyreva za léta 1916—1971 // Bogatyrev P. Souvislosti tvorby.— Praha, 1971.— S. 183—208.

паття полягає в тому, що він перший накреслив план її дослідження з точки зору структуралізму. Він вважав Закарпаття "величезною лабораторією, що чекає на етнографа, соціолога, лінгвісту тощо"[73]. Своєрідний підсумок кількарічних досліджень закарпатських звичаїв, пов'язаних з магією, П. Богатирьов підвів у монографії "Магічні дії, обряди і вірування в Підкарпатській Русі"[74]. Матеріали, зібрані на Пряшівщині (Шашова, Ортутова, Сорочин, Цернина, Розтоки, Мирошів та Кечківці), увійшли до його структурально порівняльної праці "Полазник у южных славян, мадьяр, словаков, поляков и украинцев"[75]. На Пряшівщині він також зібрав матеріали для розвідок: "Причинки для дослідження народних забобонів при побудові хати у Східній Словаччині та Підкарпатській Русі"[76], "Різдвяна ялинка у Східній Словаччині"[77] та інших[78].

Велику роботу стосовно вивчення історії етнографії і фольклору закарпатських українців, головно при дослідженні архівних джерел, провів Олексій Петров (1859—1932), учень І. Срезневського у Петроградському університеті, який після війни жив і працював у Празі. Його дванадцятитомні "Матеріали для історії Угорської Русі" (1905—1932)[79] містять чимало цікавих фактів з галузі народознавства. На основі історичних джерел він встановив етнографічну межу між закарпатськими русинами та угорцями, румунами і словаками. З цього погляду дуже цінною є його "Етнографічна карта Угорщини за офіційним лексиконом сіл з 1773 року"[80], доповнена списком усіх населених пунктів Угорщини з вказівкою на національність, рідну мову та релігію населення[81].

Наступним російським дослідником, який цікавився народною культурою пряшівських русинів-українців, був Всеволод Саханов (1885—1940). Його цікавили передусім історичні матеріали та народна творчість. У 1929 р. він здійснив експедицію у 62 закарпатські села, у тому числі й кілька сіл Снинщини: Стащин, Кленову, Улич, Улич-Криве, Збій, Новоселицю та інші, у яких досліджував написи в церквах, на жертовниках, іконостасах, іконах та церковних книгах. Зібрані матеріали він опублікував у праці "Новый карпаторусский эпиграфический материал"[82]. Кілька праць він присвятив дослідженню ікон, кам'яних церков, різьбі на дереві, орнаментам, звичаям та іншому. У селі Стащині він виявив талановиту народну співачку Анну Ябур, яку 1929 р. спровадив у Прагу, де вона з великим успіхом виступала з народними піснями[83].

---

[73] Bogatyrev P. Úlohy etnografa na Podkarpatské Rusi // Podkarpatská Rus.— Bratislava, 1936.— S. 294.

[74] Bogatyrev P. Actes magiques, rites et croyances en Russie Subcarpatique.— Paris, 1929.— 162 p. Рос. переклад: Богатырев П. Вопросы теории народного искусства.— М., 1971.— С. 167—296.

[75] Lud słowiański.— Kraków, 1933—1934.— Č. 1, d. B.— S. 107—114; Č. 2, d. B.— S. 212—273.

[76] Bogatyrev P. Příspěvky k studiu lidových obřadů a pověr při stavbě domu na východním Slovensku a Podkarpatské Rusi // Narodopisný věstník Československý.— Praha, 1934—1935.— Č. 3—4.— S.— 38—96.

[77] Bogatyrev P. Der Weihnachtsbaum in der Ostslowakei // Germanoslavica.— Praha, 1932—1933.— S. 254—258; Богатырев П. Вопросы...— С. 387—392.

[78] Ширше про нього див.: Мушинка М. Проф. Петро Григорович Богатирьов // Нове життя.— 1971.— № 43.— С. 6.

[79] Петров А. Материали для истории Угорской (від 8-го вип. Закарпатской) Руси.— СПб.— Прага, 1905—1932.— Вып. 1—12.

[80] Petrov A. Národopisná mapa Uher podle úředního lexikona osad z r. 1773.— Praha, 1973.

[81] Детальніше про нього див.: Яворський Ю. Из истории научного изследования Закарпатской Руси: А. Л. Петров.— Прага, 1928.— С. 6—18.

[82] Науковий збірник товариства "Просвіта" в Ужгороді.— Ужгород, 1932.— Р. 9.— С. 68—100.

[83] Див.: Мушинка М. Срібна роса: З репертуару народної співачки Анці Ябур із Стащина.— Пряшів, 1971.

Своєрідний внесок у розвиток закарпатського фольклору і фольклористики зробив Євген Недзельський (1889?—1961), який часто публікував фольклорні записи та статті про фольклор на сторінках закарпатської русофільської преси. Для фольклористики найбільше значення має його праця "Угрорусский народный театр" (Ужгород, 1941), у якій він на базі календарної і сімейно-побутової поезії дослідив зародження театру. У книжці "Очерк карпаторусской литературы" (Ужгород, 1932) автор вказав на тісний зв'язок між закарпатською художньою літературою і фольклором. Велику кількість так званих "малих жанрів" фольклору (замовлянь, прислів'їв, приказок, загадок), зібраних у 20—30-х рр., Є. Недзельський опублікував у книжці "З уст народу" (Пряшів, 1955).

Народну культуру, передовсім діалекти русинів-українців Закарпаття, досліджував один з останніх москвофілів на Пряшівщині Георгій Геровський (1886—1959). Результатом його довгорічних досліджень була енциклопедична праця "Мова Підкарпатської Русі"[84]. Кілька цінних праць він присвятив етнографії і фольклорові. Уже на початку XX ст. він опублікував добірку народних пісень із села Чертіжного на Пряшівщині під назвою "Угроруські народні пісні"[85], а після Другої світової війни — дві узагальнюючі розвідки про народну культуру і мову русинів (у його розумінні "русских") Пряшівщини[86].

Важливу роль у збиранні і дослідженні народної культури русинів-українців Пряшівщини відіграли у міжвоєнний період чеські і словацькі дослідники. Чехи цікавилися Закарпаттям ще до його приєднання до Чехо-Словаччини. Згадаймо хоча б праці І. Полівки, Л. Ніедерле, Ч. Зібрта, К. Хотка, І. Горака, Ф. Ржегоржа та інших. Після 1919 р. цей інтерес значно пожвавився. Закарпаття стало для чехів "екзотичною" країною, у якій не були вирішені елементарні проблеми.

За встановлення етнографічного кордону між русинами і словаками взявся середньошкільний професор Ян Гусек (1884—1973). Під час шкільних канікул 1922 р. він пішки пройшов усю територію Східної Словаччини від Остурні на Спиші по Ужгород і в кожному селі досліджував мову, побут, звичаї населення. Пізніше він ще кілька разів повторив свою подорож. Результатом його етнографічно-соціологічних досліджень була 512-сторінкова книга "Етнографічна границя між словаками та карпаторосами", доповнена картою[87]. У ній розглянуто русинів із різних точок зору: досліджено їх історію, релігію, мову, антропологічні особливості, поселення, одяг, звичаї і обряди, казки, ремесла, заняття, сімейне життя, національну свідомість та статистичні дані. Деякі погляди Я. Гусека були даниною доби, хоч йому не можна заперечити снаги до об'єктивности. Відповідаючи на питання, до якої групи належать русини Закарпаття, він писав: "Немає сумніву, що "руський народ" (люд), що живе у східній Словаччині на Підкарпатській Русі належить до української частини російського племені"[88]. Проблемам етнографічних меж він присвятив і ряд журнальних статей[89].

---

[84] Gerovský J. Jazyk Podkarpatské Rusi // Československá vlastivěda.— Praha, 1934.— D. III.— S. 10.

[85] Геровский Г. Угро-русскія народныя песни // Научно-литературный сборник Галицко-русской матицы.— Львів, 1901.— Т. 1.— Кн. 1—2.— С. 85—87, 177—179.

[86] Геровский Г. Народная культура населения Пряшевщины // Пряшевщина.— Прага, 1948.— С. 145—163; Народная речь населения Пряшевщины // Там само.

[87] Húsek J. Národopisná hranice mezi Slováky a Karpatorusy.— Bratislava, 1925.

[88] Ibid.— С. 14.

[89] Детальніше про нього див.: Mušinka M. Ján Húsek // Carpatho-Rusyn American.— Pitsburg, 1988.— P. 3—4.

Закарпатському фольклорові чимало уваги приділяв Франтішек Тихий (1886—1968). Уже в редагованому ним першому закарпатоукраїнському щоденнику "Русин" (Ужгород, 1923) він опублікував кілька фольклорно-етнографічних статей. Основну увагу зосереджував на дослідженні давніх закарпатських рукописних збірників. Так званому "Московському пісеннику" з XVII ст., який походить із Пряшівщини, він присвятив окрему книжку[90]. Окремою книжкою він видав також добірку закарпатських переказів і леґенд[91], до якої залучив леґенди про князя Лаборця Корятовича, Хуста, короля Матвія, про Мукачівський замок, Свиридське озеро та інші[92].

Казками Закарпатської України та Пряшівщини цікавився і засновник чеської історично-порівняльної школи у фольклористиці Іржі Полівка (1858—1933). До свого п'ятитомного "Каталога словацьких казок"[93] він залучив 190 казок із українських сіл Пряшівщини та Закарпатської України із записів В. Гнатюка, І. Верхратського та Л. Малиновського, переклавши їх на словацьку мову. Залучення українських текстів до "Каталога словацьких казок" він обґрунтував їх спорідненістю, ні словом не згадавши, що йдеться про казки українського народу, а не словацького.

У перекладі на чеську мову видавав збірники казок Закарпаття Йозеф Спілка[94].

Оригінальною була діяльність на Закарпатті чеського офіцера, мистецтвознавця й історика Флоріана Заплетала (1884—1969). Він був одним з перших дослідників, який уже 1919 р. поселився на Закарпатті (як дорадник і секретар губернатора Григорія Жатковича), щоб на місці досліджувати його історію і народну культуру. І для нього Закарпатська Україна та Пряшівщина становили одне ціле. В період з 1919 по 1925 р. він опублікував у чеській пресі понад 150 статей про цей реґіон (здебільшого під псевдонімами й криптонімами, бо як військовий він не смів "втручатися у політику"). Найбільшим хобі для нього були дерев'яні церкви, які він інтенсивно фотографував і досліджував. Території Пряшівщини торкаються його праці "Дерев'яні храми південнокарпатських русинів"[95], "Лемківський тип руського храму"[96], "Дерев'яна церков у Трочанах у Східній Словаччині"[97], "Дерев'яні церкви в Шариші"[98], "Біловежа"[99], "Мирошівська дерев'яна церква"[100] та інші. Різні перешкоди не дозволили йому видати

---

[90] Tichý F. Československé písně v Moskovském.— Praha, 1931. Див. також: Tichý F. Několik poznámek k světským písním v Moskovském zpěvníku // Науковий збірник МУК.— 1965.— Т. 1.— С. 223—224.

[91] Tichý F. Pověsti Podkarpatské Rusi.— Košice, 1930.

[92] Ближче про нього див.: Мушинка М. Франтішек Тихий // Український календар на 1986.— Варшава, 1985.— С. 172—176.

[93] Polívka J. Súpis slovenských rozprávok.— Turčiansky sv. Martin 1923, 1924, 1927, 1930, 1931.— D. 1—5.

[94] Йдеться про книжки "Napucánek", "Pohádky z hor", "Ivanko z Poloniny" та інші, які виходили кількома виданнями.

[95] Zapletal F. Dřevěné chrámy jihokarpatských Rusínů // Zb. Podkarpatská Rus.— Praha, 1923.— S. 117—121.

[96] Ejusd. Lemkovský typ rusínského chrámu // Československá Republika.— Praha, 1924.— Č. 95.— S. 7.

[97] Ejusd. Dřevěna cerkev v Tročanech na východním Slovensku // Český lid.— Praha, 1924.— Č. 5.— S. 168—170.

[98] Ejusd. Dřevěné kostely v Šariši // Pozor.— Olomouc, 1924.— Č. 190.

[99] Ejusd. Beloveža // Pozor.— 5, 12, 16. V. 1925; видано й окремою брошурою.

[100] Ejusd. Mirošovská dřevěná cerkov // Český lid.— 1925.—Č. 3. —S. 94—99.

монографію про дерев'яні церкви Закарпаття, над якою він ціле життя працював[101]. Писав він також про історію, літературу, культуру, релігію, економічне та соціальне життя русинів-українців[102].

З інших чеських дослідників міжвоєнного періоду, що цікавилися дерев'яними церквами Закарпатської України і Пряшівщини, на увагу заслуговують Антон Странський[103], Ченек Зібрт[104], Богуш Вавроушек[105], Юліус Зікмунд[106], Йозеф Видра[107], Рудольф Гулька[108] та інші.

У цей період вийшли два колективні збірники під назвою "Підкарпатська Русь", в яких поважне місце займають і етнографічні матеріали з обидвох частин Закарпаття[109].

Із словацьких краєзнавців вагомий внесок у дослідження народної культури русинів-українців Бардіївського округу зробив Бартоломей Крпелець (1879—1959). Як окружний шкільний інспектор, він заохочував учителів до збирання фольклорно-етнографічних матеріалів. У монографії про Бардіїв і його околицю[110] він опублікував десятки фольклорних зразків з українських сіл, а саме пісень, описів, народних звичаїв тощо.

У 1939 р. внаслідок Мюнхенської угоди і розбиття Чехо-Словаччини Пряшівщину було приєднано до Словаччини, але східна її частина (на схід від Снини) увійшла до Угорської корони. В обидвох роз'єднаних частинах Пряшівщини продовжувалися народознавчі дослідження. Публікації з цих питань з'являлися на сторінках місцевої преси.

Чимало важливих даних про народну культуру русинів-українців Східної Словаччини потрапило у другий том "Словацького краєзнавства", присвячений етнографії і фольклору[111]. Правда, там ці дані подані за територіальним принципом і трактуються як явища словацької культури.

---

[101] Майже 500 негативів на склі дерев'яних церков та інших етнографічних явищ Закарпатської України та Пряшівщини Ф. Заплетал перед смертю заповів авторові цих рядків. 242 із них було вміщено в альбом Ф. Заплетала "Дерев'яні церкви Карпат", який видав П. Магочі у Відні з німецьким та англійським супровідними текстами (Die Fotografien Florian Zapletals ausgewählt und eingeleitet von Paul R. Magocsi: Holzkirchen in den Karpaten.— W. Braumüller; Wien, 1982.

[102] Детальніше про нього див.: Мушинка В. Визначни вiглєдовач Закарпаття. Флоріан Заплетал // Нова думка.— Вуковар, 1985.— Ч. 51.— С. 33—37; 52; його ж. Вчений і дослідник: Флоріан Заплетал // Закарпатська правда.— Ужгород, 1968.— № 112.— С. 3.

[103] Stránský A. J. Dřevěné cerkve na Podkarpatské Rusi // Český lid.— 1925.— S. 252—260; 296—306; Trojvežaté cerkve podkarpatské // Stavitelské listy.— Praha, 1926.— S. 114, 351, 395.

[104] Zíbrt Č. Dřevěné kostelíky u zemích Československých a Podkarpatské Rusi // Česky lid.— 1924.— S. 327—328; 1925.— S. 277—281.

[105] Vavroušek B. Církevní památky na Podkarpatské Rusi.— Praha, 1929.

[106] Zikmund J. Dřevěné kostelíky pod Užockým průsmykem.— Košice, 1923.

[107] Vydra J. Lidové stavitelství na Slovensku.— Praha, 1925. Словацький переклад: Братіслава, 1958.

[108] Hůlka R. Podkarpatská Rus. Dřevěné kostelíky a zvonice.— Praha, 1925.

[109] Kožmínová A. Podkarpatská Rus. Práce a život lidu po stránce hospodářské a národopisné.— Plzeň, 1922; Zatloukal J. Podkarpatská Rus. Sborník hospodářského, kultúrního a politického poznání Podkarpatské Rusi.— Bratislava, 1936.

[110] Krpelec B. Bardejov a jeho okolie dávno a dnes.— Prešov, 1935.

[111] Bednárik R., Melicherčík A. [...] Slovenská vlastiveda // Zredigoval Ľ. Novák.— Bratislava, 1943.— D. 11.

III (1945—1991 рр.)

Справжня експлозія дослідження народної культури русинів-українців Пряшівщини настала після Другої світової війни. Якщо до війни всі видання про народну культуру цього реґіону виходили поза Пряшевом (маємо на увазі Ужгород, Львів, Москву, Санкт-Петербурґ, Відень, Будапешт), а дослідниками були чужинці, то після війни центром дослідження став Пряшів, а провадили його головно місцеві кадри. І якщо до війни на Пряшівщині не було видано жодної окремої книжки про етнографію чи фольклор, то після війни таких книжок було видано понад сто. Правда, не всі публікації досягали належного фахового рівня, та все ж таки вони становлять базу для подальших досліджень, узагальнень і підсумків[112].

Уже в 1948 р. Українська народна рада Пряшівщини влаштувала комплексну одномісячну етнографічно-фольклорну експедицію під керівництвом Г. Геровського, яка дослідила народну культуру 38 сіл. У 1953—1958 рр. на території Пряшівщини працювало шість подібних експедицій під керівництвом чеської фольклористки Сви Врабцової. Членами цих експедицій були студенти празьких та пряшівських вузів.

Чимало фольклорно-етнографічних та діалектологічних матеріалів зібрав на Пряшівщині Василь Латта (1921—1965), який з 1957 по 1965 р. особисто досліджував мову 270 сіл Пряшівщини. Результатом його досліджень була фундаментальна праця "Атлас українських говорів Східної Словаччини". Над нею автор працював до кінця життя, але так і не завершив її[113].

Певним продовженням почину В. Латти є діяльність Зузани Ганудель, яка видала два томи вузькоспеціалізованого діалектологічного атласу[114] та діалектологічно-етнографічну монографію про народні страви[115].

Кілька експедицій на територію Пряшівщини у 50—60-х рр. влаштовували Чехо-Словацька академія наук (керівники І. Панькевич, О. Лешка, А. Лешка, А. Куримський, О. Нагоділ), Словацька академія наук (С. Гашпарікова, С. Бурласова, Я. Кантар), Пряшівський філософський факультет (М. Гиряк, М. Мушинка), Свидницький музей української культури (Ю. Костюк, Я. Олейник, І. Чабиняк). На жаль, переважна більшість матеріалів названих вище досліджень досі не опублікована. У різні періоди були спроби координувати науково-дослідну діяльність на Пряшівщині. З цією метою було створено ряд комісій, субкомісій та координаційних рад, однак ці спроби здебільшого не дали позитивних наслідків.

Незаперечні успіхи в справі дослідження і видання фольклорно-етнографічних матеріалів треба віднести на рахунок ініціативи окремих дослідників.

---

[112] Детальніше про це див.: Гиряк М. Фольклористичні намагання українців Східної Словаччини за післявоєнний період // Педагогічний збірник.— Пряшів, 1973.— Т. 3.— С. 77—120. Робота М. Гиряка є певною даниною періоду "консолідації" та "нормалізації": з одного боку, в ній зафіксовано імена принагідних людей, які записали одну-дві пісеньки, з другого — в ній не згадано імен відомих етнографів.

[113] Після смерті В. Латти над завершенням його атласу працювали Й. Штольц, З. Ганудель, І. Ріпка та М. Securityолига. Їх заслугою було те, що атлас побачив світ. Див.: Латта В. Атлас українських говорів Східної Словаччини.— Пряшів, 1991.— 392 карти (22x40 см) з коментарями.— 552 с.

[114] Ганудель З. Лінгвістичний атлас українських говорів Східної Словаччини. Т. 1: Назви страв, посуду і кухонного начиння.— Пряшів, 1981.— 136 карт (20x29 см).— 212 с.; Т. 2: Ткацька лексика.— Пряшів, 1989.— 118 карт (20×29 см).— 190 с.

[115] Ганудель З. Народні страви і напої: Лексика українських говорів Східної Словаччини.— Пряшів, 1987.

У 1973—1980 рр. комплексне дослідження за участю спеціалістів з різних установ Чехо-Словаччини було проведено [redacted] ділянці верхнього гирла ріки Цирохи (Гуменський округ) унаслідок ліквідації семи українських сіл (для побудови резервуару питної води). Матеріали цих досліджень було опубліковано у двох етнографічно-фольклорних монографіях[116].

Важливою передумовою для планомірного дослідження народної культури була необхідність заснування інституції, яка б зосереджувала у своїх фондах матеріали досліджень. Такою установою мав стати Історично-етнографічний музей. Зауважимо, що спроби заснування краєзнавчого музею на Пряшівщині сягають ще середини XIX ст. (О. Духнович). Однак здійснено це було лише через сто років.

Перший український музей на Пряшівщині було засновано 1954 р. у Межилабірцях, звідкіля його перевезено у Пряшів; а 1958 р. після кількох реорганізацій йому відведено колишній каштель у Красному Броді. Саме в Красному Броді почалась успішна діяльність музею, яка пожвавилась з приходом на посаду директора молодого випускника братіславської музейної школи Івана Чабиняка (пізніше репресованого). Під його керівництвом було зібрано сотні експонатів матеріальної та духовної культури, опрацьовано сценарій та лібрето постійної експозиції. Виданням збірника "З українського фольклору Східної Словаччини" розпочато багату видавничу діяльність[117]. У 1964 р. Музей української культури було перенесено з Красного Броду у Свидник, де розпочалась нова ера його діяльности. Музей став важливою науковою установою зі штабом кваліфікованих працівників, модерною експозицією, багатими фондами, бібліотекою, численними тематичними виставками тощо. У 1965 р. тут розпочато видання "Наукового збірника Музею української культури". Досі видано 17 томів у 21 книзі; це майже 10 тисяч друкованих сторінок.

На сторінках цього видання домінують праці з етнографії (М. Гвізд, І. Красовський, П. Маркович, Я. Олейник, Я. Подолак, М. Сополига, Н. Шуркала та інші), фольклористики (Й. Вархол, Н. Вархол, М. Гиряк, К. Горалек, В. Гошовський, О. Зілинський, Ю. Костюк, М. Мушинка, І. Ребушапка, Ф. Тихий, І. Чижмар), мистецтвознавства (С. Гапак, В. Грешлик, В. Лаката, П. Стефанівський) та інших ділянок. Окремими книжками Музей видав "Дерев'яні церкви східного обряду на Пряшівщині" І. Пушкаря — Б. Ковачовічової (1971), "Писанки" П. Марковича (1972), "Матеріали до історії мови південнокарпатських українців" І. Панькевича (1970), "Славеноруську граматику" А. Коцака (1990), "Музичні інструменти" І. Чижмара (1972), "Дерев'яну архітектуру українців Східної Словаччини" М. Сополиги (1973) та ряд каталогів до тематичних виставок. Видано і три грамплатівки з народними піснями та кілька поштових листівок з зображеннями народних костюмів та експонатів Музею. На сьогодні у Музеї зайняті 31 працівник, у тому числі десять спеціалістів з вищою освітою, шість етнографів та фольклористів.

У 1991 р. відкрито модерну експозицію Музею на площі 1700 кв. м., яка складається з чотирьох частин: історичної, етнографічної, іконописної та експозиції тематичних виставок. У фондах Музею завізовано 60 тисяч експонатів, з яких майже 20 тисяч належать до народної культури. Бібліотека Музею нараховує понад 40 тисяч книжок. Складовою частиною Музею української культури

---

[116] Podolák J. a kol. Horná Cirocha: Vlastivedná monografia zátopovej oblasti.— Košice, 1985.— S. 620; Русинко І. та кол. Матеріали з комплексного дослідження Старинської долини [redacted] 1975—78 рр.// Науковий збірник МУК.— 1979.— Т. 9.— Кн. 2.— С. 630.

[117] Мушинка М. З українського фольклору Східної Словаччини.— Пряшів, 1963.

є експозиція народної архітектури просто неба на площі 10 гектарів, в якій розташовано 35 (із 50 запланованих) об'єктів.

У 1983 р. при Музеї відкрито Галерею образотворчого мистецтва імені Дезидерія Миллого, яка займає дев'ять виставочних приміщень. У її фондах зберігається близько 3 тисячі картин, серед яких значну кількість займають ікони. Музеєві підпорядкована пам'ятна кімната Олександра Духновича у Тополі з постійною літературно-етнографічною експозицією. Директором Музею української культури (від 1976 р.) є Мирослав Сополига, автор кількох публікацій про народну архітектуру, серед яких виділяється монографія "Народне житло українців Східної Словаччини" (Пряшів, 1983). Дванадцять років (1960—1972) у ділянці словесного фольклору у Музеї працював Михайло Шмайда (його було звільнено з роботи з політичних мотивів). Першим етнографом-професіоналом тут була Надія Шуркала-Валашкова (1966—1969). Нині вона працює у Чеській академії наук у Празі. Тепер у Музеї в ділянці народної культури (крім директора) працюють Михайло Гвізд, Надія Вархол, Йосиф Вархол, Анна Гергель та Ладислав Пушкар[118].

Останнім часом є тенденції до зміни назви Музею української культури та обмеження його діяльности. Справу дослідження народного мистецтва русинів Східної Словаччини має у своїх планах недавно створений Музей модерного мистецтва сім'ї Вархолів у Меджилабірцях.

У 1960 р. при філософському факультеті Пряшівського університету імені Шафарика було засновано Кабінет народної словесности, згодом перетворений у Дослідний кабінет україністики, нині — Науково-дослідний відділ кафедри україністики. З самого початку і до 1971 р. в ньому працювали двоє фольклористів — Михайло Гиряк та Микола Мушинка. Вони спрямували увагу на збирання й дослідження головним чином словесного фольклору і опублікували ряд наукових праць з цієї галузі. Довгі роки Науково-дослідним відділом завідувала літературознавець Олена Рудловчак, яка зробила чималий внесок і в дослідження історії фольклорно-етнографічних намагань на Закарпатті. Нині відділом завідує автор цього дослідження, якого у 1971 р. було увільнено з роботи з політичних причин.

Сьогодні Свидницький Музей української культури та Пряшівський Науково-дослідний відділ кафедри україністики є найповажнішими установами з дослідження народної культури русинів-українців Пряшівщини. У 1991 р. ці дві установи разом із Союзом русинів-українців Чехо-Словаччини організували велику міжнародну конференцію, присвячену 120-річчю від дня народження В. Гнатюка.

Питання дослідження народної культури цього реґіону мають у своїх планах також центральні наукові інституції Праги, Брна, Братіслави, Мартина та Кошиць. Експонати з українських сіл Пряшівщини містяться у фондах та експозиціях багатьох музеїв Словаччини. У Музеї народної архітектури у Бардіївських Купелях вони становлять 80 відсотків усіх об'єктів. На жаль, про їх національну специфіку майже ніде не вказується.

У рамках підготовки "Етнографічного атласу Словаччини" у 1970—1975 рр. штабом етнографів та фольклористів Словаччини було ґрунтовно досліджено народну культуру 28 українських сіл. Таким чином, українська тематика зайняла достойне місце в атласі Словаччини[119].

[118] Детальніше про історію і діяльність Музею див.: Сополига М. 35 років Музею української культури у Свиднику.— Пряшів, 1990.

[119] Kovačevičová E. Etnografický atlas Slovenska.— Bratislava, 1990.

У 1951 р. було засновано Культурний союз українських трудящих (далі — КСУТ), спадкоємцем якого став Союз русинів-українців Чехо-Словаччини (1990). У його програмі теж важливе місце займає дослідження народної культури. Союз спрямовує основну увагу на розвиток народної художньої самодіяльности передусім у зв'язку зі щорічним Святом пісні і танцю українців Чехії та Словаччини. На задоволення потреб музично-пісенних самодіяльних колективів цього краю були спрямовані його перші видання: "Пісні для дитячо-жіночого хору" Ю. Костюка (1952), "Українські народні пісні" Ю. Млинарича (1956), "Народні пісні для мішаного і жіночого хору" Ю. Цимбори (1956). У них художні обробки лемківських пісень опубліковані поряд з загальноукраїнськими та російськими.

1955 р. КСУТ видав змістовний збірник Ю. Недзельського "З уст народа", що містить так звані "дрібні" фольклорні жанри, записані на Закарпатті протягом півтора століття різними збирачами*.

В 1959 р. КСУТ почав видавати "Репертуарний збірник" на допомогу гурткам художньої самодіяльности — спочатку неперіодично, згодом чотири рази в рік. Сім фольклорних публікацій видав КСУТ у рамках своєї "Науково-популярної бібліотеки"[120]. Окремими виданнями КСУТ видав поза серіями шість збірників народних пісень окремих реґіонів Пряшівщини[121].

Важливе місце займає народна культура на сторінках місцевої преси та в "Народному календарі". У "Новому житті" в різний період фольклорні твори публікувалися під рубриками: "З уст народу", "З народної творчості", "З народних співанок", "З фольклорних записів" тощо. Дуже важливі матеріали з польових записів подають окремі 16-сторінкові фольклорні додатки до "Нового життя", яких від 1963 р. видано уже 26. Половину з них уклав Михайло Шмайда. Це в основному нові, раніше ніде не публіковані матеріали. Окремі додатки фольклорних матеріалів М. Шмайди під назвою "З народної пам'яті" у 1969—1970 рр. видала редакція "Дуклі"**. На сторінках "Дуклі" знайшла місце і серія науково-популярних статей, присвячених народній культурі русинів-українців. Їх автори Г. Таптич, О. Зілинський, В. Гривна, М. Гиряк, О. Рудловчак, М. Мушинка, М. Ясько, І. Долгош.

У журналі "Дружно вперед" народній культурі було відведено рубрики "З народної творчості", "Перлини народного фольклору", "Багатство бережене віками", "Іде свадьба здоли", "Народне весілля" тощо. Кілька статей у згаданій пресі присвячено матеріальній культурі українців Пряшівщини — архітектурі, одягові, громадському життю, ремеслам.

Найбільші заслуги в справі плекання й популяризації культури українців Пряшівщини має Український відділ Словацького педагогічного видавництва

---

* Незабаром після виходу збірника з наказу "вищих партійних органів", які у вступній статті побачили якусь крамолу, весь ще не проданий тираж його було знищено.

120 Мушинка М. Срібна роса.— 1970; Гривна В. Народні звичаї Маковиці.— 1973; Калиняк І. Народне весілля.— 1979; Вархол Н. Народні загадки.— 1985; Гиряк М. Пісні Юрка Колинчака.— 1982; Гиряк М., Дерев'яник А. Пісні села Орябина.— 1987; Харитун Ю. Краю мій рідний.— 1987.

121 Каршко А. Любов мого серця.— 1974; Пісні з-під Газдорані.— 1976; Вершечку зелений.— 1981; Цимбора Ю. Поляна, Поляна.— 1978; На майданах.— 1979; Русинко І. Меджи двома горами.— 1983.

** Основна ділянка наукових досліджень М. Шмайди — народні звичаї та обряди. Нещодавно він здав до друку великий збірник календарних обрядів русинів-українців Пряшівщини, який мав би вийти у двох томах.

(раніше Словацького видавництва художньої літератури) у Пряшеві, видання якого відзначаються доволі продуманою концепцією, науковим упорядкуванням та сучасним художнім оформленням*.

Першим самостійним збірником пісень русинів-українців Пряшівщини були "Співаночки мої" Ф. Лазорика (1958), що охоплює тексти 510 народних пісень. Досі неперевершеним виданням народних пісень є тритомний збірник "Українські народні пісні Східної Словаччини". Перший том цієї серії, підготований до друку Ю. Костюком, вийшов під назвою "Українські народні пісні Пряшівського краю" (1958). Він охоплює 263 пісні з мелодіями та 58 варіантами із 60 сіл. Другий том, підготований до друку Ю. Цимборою (1963), містить 487 пісень та 26 варіантів, разом 513 мелодій, записаних упорядником у 99 селах від 206 співаків. Упорядником третього тому (1978) є Андрій Дулеба. Його збірник охоплює 416 пісень з мелодіями. Ці три книжки є вже вагомим внеском не лише у пряшівську, але й загальноукраїнську фольклористику. Пісні першого тому увійшли в десятитомне видання М. Лиська "Українські народні мелодії" (Нью-Йорк, 1964 та наступні роки).

Популярним характером відзначаються збірники "Заспіваймо собі двома голосами" Ю. Цимбори (1974) та "Карпатські мелодії" А. Подгаєцького (1975).

Найвизначнішим здобутком серед видань народної прози русинів-українців Пряшівщини у післявоєнний період можна вважати серію "Українські народні казки Східної Словаччини" Михайла Гиряка. Протягом 1965—1979 рр. було видано сім томів (понад 300 текстів). Казки опубліковано зі збереженням усіх особливостей мови, стилю і манери розповіді кожного казкаря, з паспортизацією записів, детальною характеристикою казкарів, паралелями з міжнародних каталогів та гарними ілюстраціями. Кращі зразки цієї серії М. Гиряк видав українською[122] та словацькою[123] мовами. М. Гирякові належать і дві наукові монографії: про народні казки та ліричні пісні українців Пряшівщини[124].

Певним підсумком фольклорного доробку на території Пряшівщини за останні 150 років можна вважати антологію Миколи Мушинки "З глибини віків" (1967), яка містить 300 пісень, 13 замовлянь, описи обрядів, 370 прислів'їв, 150 загадок, 40 казок, леґенд та переказів. Крім узагальнюючих статей антологія містить розвідки про кожен жанр, коментарі, покажчики тощо. Інші його книжки з народознавства виходили за кордоном: у Югославії[125], Франції[126], США[127], Канаді[128].

---

* Найбільшу активність видавництво проявляло в середині 60-х рр., коли його очолював Іван Мацинський (1821—1980). Нині видавництво очолює Іван Яцканин.

[122] Гиряк М. Гора до неба.— Ужгород, 1968; Дзвони не втихають.— 1982; Голос Кичар.— 1986; Шляхи віків.— 1985.

[123] Ejusd.— Zakliaty les.— Košice, 1975.

[124] Українські народні казки Східної Словаччини.— Пряшів, 1983; Поетика українських народних ліричних пісень.— Пряшів, 1989. Обидві праці далекі від науки; їх суть зосереджується в основному на переказі змісту окремих казок та пісень і механічному переліковi окремих явищ. Ім'я автора в першій з них згадано понад тисячу разів, натомість імен інших ("неблагонадійних") дослідників навіть не згадано.

[125] Фолклор Руснацох Войводини.— Нови Сад, 1976; друге вид.: 1987.

[126] Володимир Гнатюк і Закарпаття.— Париж, 1975; Володимир Гнатюк: Життя і його діяльність в галузі фольклористики, мовознавства і літературознавства.— Париж, 1988.

[127] Науковець з душею поета: Орест Зілинський.— Бавнд Брук, 1983.

[128] Бібліографія друкованих праць Володимира Гнатюка.— Едмонтон, 1987; Листи Степана Дністрянського до Софії і Станіслава Дністрянських.— 1991; Стоїть липка в полі: Пісні Никифора Лещишака.— Едмонтон, 1992 (в друку).

Узагальнюючий характер має його монографія "Народна культура південних лемків"[129], у якій проаналізовано основні ділянки матеріальної культури русинів-українців Пряшівщини: скотарство, збиральництво, мисливство, рибальство, землеробство, транспорт, ткацтво, будівництво, народні промисли та ремесла, одяг, народну медицину, страви та громадське життя. З духовної культури він розглядає календарні обряди, сімейно-побутові обряди (хрестини, весілля, похорон), балади, історичні пісні, ліричні пісні, дитячий фольклор, пісні літературного походження, прислів'я та приказки, загадки, казки, анекдоти, леґенди та перекази. Бібліографічний додаток охоплює 1025 праць з народної культури цього реґіону.

У 1964 р. у Пряшеві було видано збірник прислів'їв Юрія Цигри та Ілька Легдана "Народ скаже — як зав'яже", [redacted] 1972 р.— збірник дитячих ігор Андрія Куцера "Ви діточки, як квіточки"[130].

Важливе місце займає народна культура русинів-українців на сторінках чеських та словацьких фахових журналів "Československá etnografie", "Český lid", "Slovenský národopis", "Nové obzory", "Príroda a pamiatky" тощо.

Широко її використано і в таких енциклопедичних довідниках, як "Československá vlastiveda", "Slovenská vlastiveda", "Slovensko", "Vlastivedný slovník obcí na Slovensku" тощо, однак там вона здебільшого подана за територіальними принципами, тобто як складова частина словацької культури.

Матеріали з народної культури русинів-українців рідко, але все ж таки з'являються і [redacted] загальноукраїнських виданнях: у багатотомній серії "Українська народна творчість", в антології "Українські народні пісні", у збірнику "Слов'янське літературознавство і фольклористика", в журналі "Народна творчість та етнографія" та інших.

Записування і видання фольклору русинів-українців є не лише академічною справою. На Пряшівщині існує цілий ряд інституцій, при посередництві яких зібраний і виданий фольклор знову повертається до своїх первісних творців і носіїв.

1. Широка мережа колективів народної художньої самодіяльности різних жанрів та категорій, які існують здебільшого при первісних організаціях Союзу русинів-українців Чехії та Словаччини. У 1990 р. таких колективів було 176 (з 5050 учасниками); в основному це фольклорні групи, фольклорні ансамблі, дитячі колективи тощо. Вони виступають з програмами у своїх селах та близьких околицях. В одинадцяти селах Пряшівщини реґулярно відбуваються так звані "районні свята пісні і танцю". Кращі учасники цих свят потрапляють на центральне Свято культури русинів-українців, яке від 1954 р. щороку відбувається у Свиднику. Це дводенний фестиваль, на якому виступає 30—35 колективів (у тому числі три-п'ять колективів з інших областей та з-за кордону), що нараховують 1000—1500 членів. Глядачів буває 15—30 тисяч (у залежності від погоди). Наступною "центральною" подією є Огляд фольклору у Камйонці — фестиваль фольклорних груп з автентичним репертуаром із своїх сіл. Великою популярністю користуються фольклорний фестиваль сольного співу "Маковицька струна" у Бардієві. Він проводився уже 20 разів. Пісні з цих фестивалів, здебільшого

---

[129] Мушинка М. Народна культура південних лемків // Лемківщина: Земля — Люди — Історія — Культура.— Нью-Йорк—Париж—Сидней—Торонто, 1988.— Т. 2.— С. 20—30, 195—462. Під етнонімом "південні лемки" автор розуміє русинів-українців Східної Словаччини.

[130] Друге видання здійснене у 1990 р.

народні, за посередництвом радіо, телебачення, а останнім часом і касетних записів повертаються народові у широкому розумінні цього слова.

2. Вже у середині 50-х рр. у Пряшеві виник майже 100-членний професіональний Піддуклянський український народний ансамбль, який до сьогодні (уже під назвою "Пульс") пропаґує пісні, танці і музику русинів-українців Чехії та Словаччини.

3. Найбільшим пропаґатором фольклору русинів-українців є Русько-українська редакція Словацького радіо у Пряшеві. Ця редакція щотижня виходить в ефір з дванадцятигодинними передачами, майже половина з яких — спів і музика. Починаючи з 1991 р. русини-українці мають своє "віконце" на телебаченні. Поки що це становить півгодини у місяць.

У підсумку зазначимо, що у післявоєнний період зроблено немало на ниві збирання, видання і пропаґації народної культури русинів-українців Чехії та Словаччини. Треба визнати, що значна заслуга в цьому належала і тоталітарному комуністичному режимові, який, з одного боку, нищив найменші прояви так званого "українського буржуазного націоналізму", а з другого — підтримував і фінансував дослідження народної культури як культури "широких трудящих мас".

На жаль, і в Україні, і в діаспорі багаті здобутки в дослідженні народної культури русинів-українців Чехії та Словаччини недостатньо відомі. А дуже необхідно, щоб вони стали надбанням усього українського народу.

Микола МУШИНКА

Публікації з питань етнографії у Галицькій періодиці 50-х років XIX століття

В історії української народознавчої науки є чимало невивчених сторінок. Серед них — етнографічні дослідження 50-х рр. XIX ст. на західноукраїнських землях, які оминаються не тільки в історіографічних розвідках оглядового характеру[1], але й у працях, де подано систематизований і докладний виклад становлення й розвитку етнографії і фольклористики в Україні[2]. У сучасній літературі знайшли висвітлення діяльність лише окремих народознавців цього десятиріччя[3]. У цілому спостерігається відсутність інтересу в істориків етнографічної науки до даного періоду. Однією з об'єктивних причин цього є стагнація народознавства у 50-х рр. на західноукраїнських землях, яка настала після його

---

[1] Франко І. Огляд праць над етнографією Галичини в XIX в. // Франко І. Вибрані статті про народну творчість.— К., 1955.— С. 233—242; Грушевський М. Развитіе украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведенія // Украинский народ в его прошлом и настоящем.— СПб., 1914.— Т. 1.— С. 15—18, 21—26.

[2] Пыпин А. История русской этнографии.— СПб., 1891.— Т. 3. Этнография малорусская; Сумцов Н. Современная малорусская этнография.— К., 1893.— Ч. 1; 1897.— Ч. 2.

[3] Кирчів Р. Етнографічне дослідження Бойківщини.— К., 1978; Рудловчак О. До історії вивчення закарпатоукраїнського фольклору і етнографії в 19 та на поч. 20 ст. // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику.— Пряшів, 1976.— Т. 7.— С. 337—387 та інші.

народні, за посередництвом радіо, телебачення, а останнім часом і касетних записів повертаються народові у широкому розумінні цього слова.

2. Вже у середині 50-х рр. у Пряшеві виник майже 100-членний професіональний Піддуклянський український народний ансамбль, який до сьогодні (уже під назвою “Пульс”) пропаґує пісні, танці і музику русинів-українців Чехії та Словаччини.

3. Найбільшим пропаґатором фольклору русинів-українців є Русько-українська редакція Словацького радіо у Пряшеві. Ця редакція щотижня виходить в ефір з дванадцятигодинними передачами, майже половина з яких — спів і музика. Починаючи з 1991 р. русини-українці мають своє “віконце” на телебаченні. Поки що це становить півгодини у місяць.

У підсумку зазначимо, що у післявоєнний період зроблено немало на ниві збирання, видання і пропаґації народної культури русинів-українців Чехії та Словаччини. Треба визнати, що значна заслуга в цьому належала і тоталітарному комуністичному режимові, який, з одного боку, нищив найменші прояви так званого “українського буржуазного націоналізму”, а з другого — підтримував і фінансував дослідження народної культури як культури “широких трудящих мас”.

На жаль, і [illegible] Україні, і в діаспорі багаті здобутки в дослідженні народної культури русинів-українців Чехії та Словаччини недостатньо відомі. А дуже необхідно, щоб вони стали надбанням усього українського народу.

Микола МУШИНКА

Публікації з питань етнографії у Галицькій періодиці 50-х років XIX століття

В історії української народознавчої науки є чимало невивчених сторінок. Серед них — етнографічні дослідження 50-х рр. XIX ст. на західноукраїнських землях, які оминаються не тільки [illegible] історіографічних розвідках оглядового характеру[1], але й у працях, де подано систематизований і докладний виклад становлення й розвитку етнографії і фольклористики в Україні[2]. У сучасній літературі знайшли висвітлення діяльність лише окремих народознавців цього десятиріччя[3]. У цілому спостерігається відсутність інтересу в істориків етнографічної науки до даного періоду. Однією з об'єктивних причин цього є стагнація народознавства у 50-х рр. на західноукраїнських землях, яка настала після його

---

[1] Франко І. Огляд праць над етнографією Галичини в XIX в. // Франко І. Вибрані статті про народну творчість.— К., 1955.— С. 233—242; Грушевський М. Развитіе украинских изучений в XIX в. [illegible] раскрытие [illegible] них основных вопросов украиноведенія // Украинский народ в его прошлом и настоящем.— СПб., 1914.— Т. 1.— С. 15—18, 21—26.

[2] Пыпин А. История русской этнографии.— СПб., 1891.— Т. 3. Этнография малорусская; Сумцов Н. Современная малорусская этнография.— К., 1893.— Ч. 1; 1897.— Ч. 2.

[3] Кирчів Р. Етнографічне дослідження Бойківщини.— К., 1978; Рудловчак О. До історії вивчення закарпатоукраїнського фольклору і етнографії в 19 та на поч. 20 ст. // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику.— Пряшів, 1976.— Т. 7.— С. 337—387 та інші.

злету у 30—40-х рр. XIX ст. І. Франко писав: “50-і роки — це майже повна пустиня на полі етнографічних пошукувань: лиш де-де появляються в друку розрізнені народні пісні або давніші збірки”[4].

Виділяються кілька чинників, які зумовили такий стан речей. Розвиток етнографічної науки, як і будь-якої іншої, залежить у значній мірі від урядової політики в державі. Після придушення революційного руху 1848 р. правлячі кола Австрії відмовились від проведення обіцяних реформ, і в країні запанував “десятирічний антракт до 1860 року”[5]. 31 грудня 1851 р. єдиною формою правління було проголошено абсолютизм. Населення західноукраїнських земель зазнавало різних політично-правових утисків. Намісник у Галичині А. Голуховський взяв під контроль першу політичну організацію, “своєрідний український уряд”[6] — Головну Руську Раду, яка в 1848 р. вперше проголосила окремішність українського народу. У 1851 р. вона змушена була саморозпуститись.

Різних обмежень зазнавали просвітницькі товариства — Галицько-руська Матиця (1848), Народний Дім (1849), “Дружество народной литературы” (1850—1853, створене у Пряшеві О. Духновичем). Оскільки в західноукраїнських землях не було якихось осередків, які б цілеспрямовано займалися етнографічною діяльністю, підпорядковували її науковим цілям, як, наприклад, у Східній Україні — етнографічне відділення Комісії для опису губерній Київського учбового округу (з 1854 р.), то тут цією роботою частково займалися названі товариства. Вони намагалися зорганізувати збиральницьку роботу на місцях, для чого вміщували у періодиці відповідні заклики. Надіслані матеріали члени товариств мали намір опрацьовувати, а згодом видавати. Урядові перешкоди діяльності товариств полягали, зокрема, в тому, що їх статути довший час не були затверджені (Матиці — у 1861 р., Народного Дому — у 1869-му). Пряшівська літературна спілка могла існувати тільки за умови присутности на її засіданнях “поліційних агентів”[7]. На діяльність культурно-просвітницьких товариств деструктивний вплив мала і москвофільська орієнтація їх членів. Вони, на відміну від подібних товариств Словаччини, Чехії, не розгорнули широко народознавчої діяльности, а зосередились переважно на виданні підручників для шкіл.

Вістря урядової реакції спрямовувалося і проти учнівської і студентської молоді, якій у періодиці 50-х рр. проґресивні діячі-народознавці (О. Духнович, А. Петрушевич, Л. Трещаківський та інші) неодноразово адресували заклики записувати народні пісні, леґенди, звичаї, обряди і надсилати їх до редакції періодичних видань або на адресу просвітницьких товариств. Щоб перешкодити згуртуванню молоді, викладачі, згідно з урядовими вказівками, встановили суворий нагляд за учнями духовних семінарій. Підлягали засудженню будь-які сходини, заборонялись товариства[8]. Так, у 1851 р. був розпущений гурток станиславівської молоді “Руський Гелікон”, ініціаторами якого були письменники, дослідники культури і побуту народу Ксенофонт Климкович і Євген Згарський[9].

---

[4] Франко І. Огляд праць над етнографією Галичини...— С. 237.

[5] Крип'якевич І. Історія України.— Львів, 1990.— С. 285.

[6] Грушевський М. Ілюстрована історія України.— К., 1917.— С. 501.

[7] Матисов [Фейєрчак П. І.]. Движение народной жизни в Угорской Руси // Слово.— (Львів), 1872.— Ч. III. Докладніше про народознавчу діяльність “Дружества народной литературы” див.: Рудловчак О. Пряшівська літературна спілка Духновича і літературні проблеми // Дукля.— [Пряшів], 1965.— № 1—3.

[8] Ф[илип] И. С[вистун]. Прикарпатская Русь под владением Австрии.— Львів, 1897.— Ч. II.— С. 18.

[9] [Примітки]. З под Балигорода // Зоря Галицька.— [Львів], 1855.— Ч. 26.

Все це, без сумніву, вплинуло на загальну атмосферу серед студентства. Якщо у попередні десятиріччя тут сформувалась знаменита своїм етнографічно-фольклористичним доробком "Руська трійця", то у 50-х рр. нове покоління не висунуло зі свого середовища таких провідників, які б ініціювали створення подібних товариств і очолили б народознавчий рух. Тільки деякі семінаристи виявляли інтерес до народної культури. Вони ознайомлювалися з загальнослов'янськими студіями, здійснювали переклади уривків [illegible] праці чеського вченого П. Шафарика "Слов'янські старожитності" (1837) і публікували їх у "Зорі Галицькій"[10].

Загальна урядова реакція згубно впливала на стан наукового (у тому числі й етнографічного) руху і через колоніальну політику [illegible] народній освіті. На всіх підневільних теренах Габсбурзької монархії проводилось онімечення. У школах Східної Галичини, хоч і була введена як предмет українська мова, рівень її вчителів був низький. Усуціль відчувалась потреба [illegible] українських шкільних підручниках. Ольга Кобилянська так писала про стан освіти на Буковині: "Руських книжок до дальшої науки не було — ба, в тамошніх околицях і сліду не було [...] Все було мов павутиною, основане Німеччиною[11]. Тому в 50-х, а також в 60-х рр. XIX ст. ряд галицьких діячів, серед них і ті, які були відомі своїм етнографічно-фольклористичним доробком (Я. Головацький, І. Гушалевич, В. Ковальський, О. Торонський і інші), виходячи з першочергових просвітницьких завдань, зосередили свою діяльність на складанні букварів, граматик. Це не могло не позначитися на загальній картині етнографічних досліджень, для яких у них залишалося обмаль часу і змоги.

На розвиток етнографічних досліджень неґативно вплинули також і різні обмеження видавничих можливостей українських народознавців. Протягом 50-х рр. етнографічні і фольклористичні праці не виходили окремими виданнями, крім збірника пісень М. Нодя "Рускій соловей" (Відень, 1851). Не маючи коштів, щоб видавати самим, дослідники не отримували матеріального сприяння [illegible] цьому з боку уряду чи місцевої влади; не було також національних меценатів науки[12]. Відсутність спеціального наукового органу для публікації таких праць змушувала їх авторів друкувати свої матеріали у тогочасних періодичних виданнях.

Першою і провідною українською тижневою газетою була "Зоря Галицька" — орган Головної Руської Ради, як уже вказувалось, "своєрідного українського уряду". Характер і спрямованість газети були неоднорідними протягом її видання: проголосивши спершу гасла національної окремішности і єдности українців, після 1850 р. цей часопис швидко сходить з "первісної народної дороги"[13]. Однак з 1855 р. помітна спроба її редколегії до відродження проґресивних тенденцій. Другою українською газетою цього періоду є "Галичо-руський вісник", який виходив з 1848 р. по лютий 1850-го у Львові, а з березня 1850 по 1866 р.— у Відні. Цей часопис разом з додатком "Отечественный сборник повісток, сказок, исторических воспоминаний, господарских и иных вістей" (1853—1866) належить до проурядових часописів, мовою якого, як і попередньої газети, було "язичіє". Але, незважаючи на таку орієнтацію, їх редактори у своїх видавничих програмах

---

[10] Здерковський І. О русалках // Зоря Галицька.— 1851.— Ч. 99—100; Ц[ибик]ъ. Лука. Нрав и просвещение словен вообще // Зоря Галицька.— 1854.— Ч. 8—10.

[11] Кобилянська О. Про себе саму // Твори: У 5 т.— К., 1963.— С. 231—232.

[12] Гуцул Никола [Кобринський Микола]. Из гôр коломыйских // Зоря Галицька.— 1852.— Ч. 39.

[13] Франко І. Руський театр у Галичині // Франко І. Зібрання творів: У 50 т.— К., 1980.— Т. 26.— С. 362 (далі цит. за цим виданням).

передбачали друкувати "розправи и разговоры[...] о обычаях житью домовом"[14]. У "Зорі Галицькій" з 1854 р. для таких матеріалів була введена спеціальна рубрика "Русская старина". Зрозуміло, що ці перші видання не могли мати якоїсь чіткої концепції подачі народознавчих матеріалів. Вміщені публікації були різнотипними і неоднакового фахового рівня. Так, це були і чисті фольклорні тексти — приказки, прислів'я, народні пісні (побутові, обрядові), емпіричний етнографічний матеріал — народні прикмети, забобони, дещо з народної медицини, анонімні дописи з окремих слів про відзначення деяких святкових обрядів (обжинок[15], Богоявлення[16]). Зрідка подавалась бібліографічна інформація про видання з фольклору або підготовку їх. Публікувались і фахові етнографічні і фольклористичні статті. Але писались вони з орієнтацією на пересічного читача, тому до них було залучено невеликий науковий апарат[17]. Чимало етнографічних матеріалів, надісланих до цих періодичних видань, не було опубліковано з різних причин. Деякі їх рукописи зберігаються у різних фондах Відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України. Наприклад, у фонді Народного Дому є стаття (без назви) священика з села Толмачика (тепер Коломийський район Івано-Франківської області) Миколи Сабада, датована 1851 р. Подані у ній описи місцевого колишнього монастиря і церкви цікаві тим, що побудовані на основі народного переказу і частково — церковних документах[18]. Звертає на себе увагу паспортизація джерела, що є рідкісним серед тодішніх записів народознавчих матеріалів.

Аналіз народознавчих публікацій у "Зорі Галицькій" і "Віснику" з його додатком, а також залучення різних інформативних повідомлень, архівних даних дає можливість виокремити постаті, які займалися етнографічно-фольклористичною діяльністю у 50-х рр. XIX ст., і охарактеризувати дослідження того десятиліття, коли робота велась спонтанно, без спеціальних програм, і зосереджувалась навколо вказаних періодичних органів.

На кінець 40-х — початок 50-х рр. XIX ст. припадає початок наукової діяльности відомого українського історика, археолога, філолога і народознавця Антона Петрушевича (1821—1913). На формування його етнографічно-фольклористичних зацікавлень мав, як вважає І. Франко, немалий вплив його батько — письменник і фольклорист Степан Петрушевич[19]. Ще в студентські роки А. Петрушевич цікавився топонімічними назвами (гір, ущелин) і пов'язаними з ними легендами. У його фонді зберігаються топографічні описи різних місцевостей[20], особисті записи фольклору[21], виписки повір'їв, народних пісень, діалектизмів з робіт польсь-

---

[14] Павенцький А. Одозва до руского народу // Зоря Галицька.— 1848.— Ч. I.

[15] Допис: з восточной Галичини // Зоря Галицька.— 1851.— Ч. 67; И. И. А. Допис: з над Буга в Белзькій землі // Вісник.— (Відень), 1852.— Ч. 65.

[16] Щедрий вечір перед праздником Богоявленія Господня. Гадки и воспоминания // Вісник.— 1852.— Ч. 3—4; Допис: із Коломийського. О Іорданськом водосвятію // Зоря Галицька.— 1852.— Ч. 5.

[17] Дати огляд народознавчих матеріалів у "Зорі Галицькій", "Віснику" й інших виданнях мав намір І. Франко у спеціальному курсі "Южноруська етнографія". Однак зреалізувати цей задум йому, на жаль, не вдалося. Див.: Франко І. План викладів історії літератури руської. Спеціальні мотиви // Франко І. Зібрання творів.— 1984.— Т. 41.— С. 33.

[18] Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України (далі — ЛНБ НАН України), від. рукописів, ф. 10 (Народний Дім), спр. 48, арк. 1—8.

[19] Франко І. А. Петрушевич. Ювилейна сильветка // Літературно-науковий вістник.— Львів, 1901.— Кн. 3.— С. 173—174.

[20] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 77 (А. Петрушевич), спр. 1043, арк. 1—57.

[21] Там само.— Спр. 727, арк. 1—47.

кого етнографа З. Доленги-Ходаковського[22], колядки, гагілки — з польських періодичних видань[23], що свідчить про цілеспрямовані етнографічно-фольклористичні студії майбутнього народознавця. Цей фольклорний матеріал А. Петрушевич часто використовував для власних досліджень, які публікував у тодішній періодиці. Спираючись на перекази, леґенди, записані від старожилів села Урич Стрийського повіту, учений намагався встановити місцезнаходження стародавнього міста Тустань[24]. Він вважав, що це територія села Урича, де збереглися руїни, які місцеве населення називало "замком на Тустані". Тут він полемізував із І. Вагилевичем, який доводив, що це місто було на території однойменного села поблизу Галича.

У 1852 р. на сторінках "Вісника" друкувалися невеликі статті публіциста, громадського діяча, священика Теодора Лисяка (1817—1900)*, що містили емпіричні відомості про звичаї, яких дотримувалося населення галицької Волині під час відзначення деяких календарних свят, а також про громадський побут. Кирило Студинський характеризував автора цих розвідок як одного з перших поборників народної мови, який уже з 1850 р. відстоює свої проґресивні погляди на сторінках названого часопису[25]. У юнацькі роки Т. Лисяк познайомився з відомим галицьким польським артистом, режисером Яном Камінським, який пробудив у нього національні почуття, даючи читати збірки пісень Тимка Падури, В. Залеського[26]. Це, очевидно, викликало в юнака зацікавлення народознавством, унаслідок чого й з'явилися пізніше його дописи. В автобіографії він писав, що є лише "простим хліборобцем", який слідкував за життям своїх односельчан і "нотував яку особливість у нашого дорогого народу"[27].

У статті "О крашанках и писанках"[28] автор подав місцеву апокрифічну леґенду про початок фарбування крашанок. Етнографічний інтерес викликають описи способів виготовлення деяких фарб для крашанок і звичаю влаштовувати спеціальні походи молоді, "озброєної" піками і дрюками, від хати до хати з бубнами і дзвонами, "аби писанок випросити". Пізніше дослідники більш докладно описали це обрядове дійство в різних місцевостях Західної України[29], убачаючи в ньому подібність до волочебництва, яке спостерігається в білорусів[30].

Друге повідомлення Т. Лисяка про розподіл обов'язків між членами громади під час гасіння пожежі (село Піддубці Жовківського повіту) може зацікавити дослідників громадського побуту українців[31]. У наступних номерах "Вісника" дос-

---

[22] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 77 (А. Петрушевич), спр. 1043, арк. 1—49.

[23] Там само.— Спр. 880, арк. 1—31.

[24] Петрушевич А. Каменныя развалины близ села Уречья Стрийского округу суть останки древняго русского города Тустань // Зоря Галицька.— 1854.— Ч. 10.

* Народився у містечку Угневі Жовківського повіту в міщанській родині. Там же отримав початкову освіту. Далі навчався у Львівській гімназії і богословській семінарії. Після висвячення жив у селах Вербниці (1847—1854) та Должневі (1854—1900) Жовківського повіту.

[25] Студинський К. Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850—1862 // Збірник філологічної секції НТШ.— Львів, 1905.— Т. 8.— Передмова.— С. XXIV—XXVIII.

[26] Гординський Я. Автобіографія Теодора Лисяка // Руслан.— (Львів), 1911.— Ч. 178.

[27] Там само.— Ч. 177.

[28] Богдан [Теодор Лисяк]. О крашанках и писанках // Вісник.— 1852.— Ч. 25.

[29] Возняк М. Народний календар із Овруччини 50 рр. XIX ст. в записі Михайла Пйотровського // ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 29 (М. Возняк), спр. 114, с. 20; Гнатюк В. Гаївки // Матеріали до української етнології.— Львів, 1909.— Т. 12.— С. 228.

[30] Гнатюк В. Гаївки // Матеріали...— С. 9—11.

[31] Богдан [Теодор Лисяк]. Допис: З над Солокії // Вісник.— 1852.— Ч. 31.

лідник з романтичним захопленням описав дівочі святоандріївські звичаї[32], зазначаючи при цьому, що ще багато чого міг би розказати: про день святої Магдалини, про повір'я, пов'язані з різдвяним житнім хлібом, куделею, яка стоїть у кутку "розчесана і зв'язана каждого свята великого (аби мужа старого не достати)" і т. п.[33]. Але, на жаль, публікацій на цю тему тут більше не з'являлося на сторінках періодичних видань 50-х рр. XIX ст.

Т. Лисяк збирав також народні пісні, невеличку збірку яких серед патріотичних віршів ми виявили у відділі рукописів ЛНБ НАН України[34].

У ті ж роки культурою і побутом українського населення Карпат цікавився просвітницький діяч, священик Микола Кобринський (1829—1893)*. З юнацьких літ він збирав народні пісні, перекази, а також описував місцеві звичаї і обряди[35]. З 1862 р., будучи на посаді наглядача шкіл у Перегінському деканаті, М. Кобринський зобов'язав кожного дяка і вчителя надсилати йому пісні і перекази зі свого села. Сам збирав гуцульські діалектизми, які пізніше надіслав Є. Желехівському для укладання "Малоруско-немецкого словаря"[36].

З 1852 р. М. Кобринський часто друкувався у "Зорі Галицькій" під псевдонімом "Никола Гуцул". Це переважно були невеликі повідомлення, у яких розповідалося про різні сторони життя гуцулів. В одній із таких розвідок автор фрагментарно описав обрядові дійства, яких дотримується кожний господар у переддень і під час юріївських свят (паління ватри у загороді худоби; "Юрика палити", говорять гуцули; змазування порогів, одвірків дьогтем у формі хреста і інше)[37]. Перелічені заходи дослідник відносив до системи оберегів, пов'язаних з віруванням в активізацію різних злих духів у юріївську ніч.

Подаючи етнографічні матеріали, М. Кобринський неодноразово закликав молодь, священиків записувати подібну інформацію, а також звертати увагу й на такі джерела, в яких увічнена історія краю: назви рік, гір, полів, областей і перекази, пов'язані з ними[38].

Після І. Вагилевича і Я. Головацького помітним українським дослідником побуту і культури гуцулів був священик Софрон Витвицький (1819—1879)**. Народознавчі спостереження він виклав у першій своїй статті "Статистическо-историческое обозрение Гуцулов в Коломыйском округе со характеристикою их"[39]. У ній зроблена спроба окреслити етнографічну територію гуцулів. Назвавши повіти, у яких вони проживають,— Станиславівський, Буковинський і Коломийсь-

---

[32] Богдан [Теодор Лисяк]. Дівочі тайни в день св. Андрія // Вісник.— 1852.— Ч. 35, 41.

[33] Там само.— Ч. 41.

[34] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 10 (Народний Дім), спр. 185.

* Народився він у родині вчителя у Чернівцях, де й отримав початкову освіту. До 1847 р. навчався у Чернівецькій гімназії. 1852 р. закінчив богословський факультет Львівського університету, а згодом й філософський. З 1856 до 1893 р. М. Кобринський був священиком у селі Ціневі Стрийського повіту.

[35] Гоцький І. О. Николай Кобринскій // Временник Ставропигійского Института на 1895 год.— Львов, 1894.— С. 135.

[36] Желехівський Є. Малоруско-немецкий словарь.— Львів, 1886.— Т. 2.— С. VII.

[37] Гуцул Никола. Из гôр коломыйских // Зоря Галицька.— 1852.— Ч. 39.

[38] Його ж. Гôрскіи новости // Там само.— 1856.— Ч. 24.

** Народився у селі Жаб'є (тепер селище Верховина Івано-Франківської області) у родині української шляхти. У 1837—1841 рр. студіював богослів'я у Львові. Згодом був священиком у селах Раковці, Семенівці та Курлібабі на Буковині (тепер Сучавський повіт у Румунії), з 1854 до 1879 р.— у селі Жаб'є. У 1861 р. був послом від громади до Галицького крайового сойму.

[39] В[итвиць]кій С. Статистически-историческое обозрение Гуцулов в Коломыйском округе со характеристикою их // Там само.— 1852.— Ч. 54—56.

кий,— він докладно зупинився на межах їх розселення в останньому: назвав села (35), у тому числі й нові поселення, які тільки почали утворюватися, вказав загальну кількість жителів (32 тисячі чоловік). До С. Витвицького список сіл Гуцульщини подав польський дослідник Вінцентій Поль[40]. Однак у ньому відсутні три назви (Рунгури, Річка Дідушкова, Бистрець), які є у С. Витвицького. У статті також подано відомості про господарські заняття (садівництво, землеробство, скотарство), народні промисли гуцулів (вивіз нафти ("ропи", або "текучки"), дерева, виливання хрестів, люльок, перстенів, ручок до палиць). Слід зауважити, що на мистецьку довершеність гуцульських виробів неодноразово звертали увагу дописувачі "Зорі Галицької" і "Вісника". Так, один з них, теж з Коломийського повіту, розповідав про виготовлення горянами топірців[41]; активний тогочасний громадський діяч, публіцист Лев Трещаківський закликав організовувати торгівлю цими виробами на ярмарках[42].

Стаття С. Витвицького привертає до себе особливу увагу описами матеріальної культури, що рідко потрапляло в коло спостережень народознавців цього періоду. Так, він загально розповідає про житло, кухонне начиння і більш докладно зупиняється на описі гуцульського одягу, звертаючи увагу на відмінності жіночого й дівочого, чоловічого й юнацького вбрання. При цьому дослідник пояснює місцеві назви окремих частин одягу: "пітак" — коротенький сердак, "шлик" — округла шапка з червоного сукна, підшита лисом і т. п.

Розвідка С. Витвицького вирізняється з-поміж інших народознавчих публікацій початку 50-х рр. комплексним підходом до об'єкту дослідження. Як і його попередники — члени "Руської трійці", він торкнувся важливої і остаточно не з'ясованої на той час проблеми етногенезу гуцулів. С. Витвицький вважав їх українцями, які прийшли в гори з низин Покуття після того, як татари спустошили цю територію. Багато уваги приділив С. Витвицький описові характеру гуцулів, особливостей етикетного спілкування — звертання на "ти", яку відзначив ще Я. Головацький[43]. Дослідник підкреслював, що використання форми "ти" навіть до батьків не свідчить про відсутність пошани, як і пестливі звертання "паноньку солоденький, дідичу любенький" до урядників — про вияв особливої прихильности до них.

З родинних звичаїв і обрядів С. Витвицький побіжно згадав про два традиційні компоненти похоронного ритуалу — підтримування вогню протягом доби біля хати померлого, про гру на трембітах, у яких І. Вагилевич убачав відгомін старослов'янської тризни[44].

Інтерес до даної теми у С. Витвицького не обмежився цією статтею. Результатом дальшого дослідження традиційно-побутової культури гуцулів була його праця "Rys historyczny o hucułach" (1863), у якій він розширив і поглибив усі аспекти, заторкнуті у першій статті. Розглянута розвідка С. Витвицького привернула увагу читачів галицьких часописів, сприяла зацікавленню багатьох з них побутом і звичаями свого народу. М. Кобринський ставив її за взірець того, як треба збирати і опрацьовувати етнографічні матеріали[45].

---

[40] Pol W. Rzut oka na północne stoki Karpat.— Kraków, 1851.— S. 131.

[41] З Коломыйских гôр // Зоря Галицька.— 1852.— Ч. 69.

[42] Т. [Трещаківський Лев]. От Львова // Вісник.— 1852.— Ч. 52.

[43] Головацький Я. Слова вітання, благословенства, чемності і обичайності у русинів // Вінок русинам на обжинки.— Відень, 1847.— Ч. 2.— С. 259.

[44] Кирчів Р. Етнографічно-фольклористична діяльність "Руської трійці".— К., 1990.— С. 163.

[45] Гуцул Никола. Горскіи новости // Зоря Галицька.— 1856.— Ч. 24.

Певний внесок у дослідження весняної обрядовости зробив Василь Ковальський (1826—1911)* статтею "О руско-народных звычаях"[46]. У центрі уваги дослідника цикл звичаїв, пов'язаних з Вербною і Великодньою неділями, а також деякі родинні звичаї, що побутували на Покутті (в околицях Станиславова) і на австрійському Поділлі (біля міста Чорткова). Стаття має не тільки описовий характер, а й містить глибше аналітичне міркування і ширші узагальнення. Так, автор зробив спробу пояснити походження деяких звичаїв через з'ясування етимології їх назв. Наприклад, генезу великодніх забав — гагілок — він виводить шляхом аналізу різних мотивацій цього терміна: від словосполучення "в гаю гульки", вигуку "гай-гай" і дієслова "гайнувати". Останнє припущення пізніше більш широко опрацювали К. Шейковський і А. Свидницький, досліджуючи звичаї подолян[47]. Вислідом аналізу, здійсненого В. Ковальським, є думка, що гагілки походять ще з дохристиянських часів, яких "дух християнства не змінив, оскільки не бачив шкоди для себе, а зберіг і прилучив до великоднього торжества"[48].

На трактуванні ряду інших весняних звичаїв відбилась теологічна освіта дослідника. Так, фіксуючи поширений у різних народів звичай Вербної неділі — поїдання бруньок (базьок) зі свяченої лози, він пов'язував його з зародженням християнства: при великому і строгому пості перших християн траплялося, що люди дуже виснажувалися і таким чином вгамовували голод. У сучасній етнографічній літературі інше трактування цього звичаю: походить він ще з дохристиянських часів, і молоде дерево, яке символізувало красу, силу і здоров'я, повинно було передати ці властивості людині[49].

Звертає на себе увагу те, що В. Ковальський ототожнив крашанки з писанками. Очевидно, на галицькому Поділлі уже [illegible] середині XIX ст. звичай розписування яєць занепав. Це згодом ствердив дослідник М. Кордуба[50].

В. Ковальський збагатив дослідження весняної обрядовости подачею деяких нових деталей. У спеціальному розділі про весняні забави він, описавши дівочі забави, чоловічі диференціював на парубоцькі ("розірваний король", "дзвін", "вежа", "крук") і одружених чоловіків ("гонта", гра [illegible] карти)[51]. У записах його попередників — І. Лозинського та членів "Руської трійці" — таке розрізнення відсутнє. Крім того, з території галицького Поділля це єдина на той час фіксація великодніх звичаїв.

---

* Народився у Бродах, де отримав початкову освіту. Продовжував навчання у гімназіях Бережан і Станиславова, Львівській і Віденській семінаріях. Після закінчення навчання працював приватним учителем, [illegible] 1858 р.— радником окружного суду в Перемишлі, з 1883 р.— радником найвищого суду у Відні. У 1867 р. обраний послом Галицького крайового сойму, а в 1873 — австрійського парламенту. Відомий як автор першої "Руської читанки для низших гімназій" (1852), за якою навчались у всіх школах Галичини. За оцінкою І. Франка, В. Ковальський належав у цей період до дуже "плодючих публіцистів".

[46] В[асиль]. К[овальський]. О руско-народных звычаях // Отечественный сборник.— Відень, 1857.— Ч. 7—9, 11—13.

[47] Шейковский К. Быт подолян.— К., 1859.— Вып. 1.— С. 1, 43; Свидницький А. Великдень у подолян // Основа.— К., 1861.— С. 39.

[48] В[асиль]. К[овальський]. О руско-народных звычаях.— Ч. 11.

[49] Соколова В. Весенне-летние календарные обряды русских, украинцев и белорусов XIX — начала XX в.— М., 1979.— С. 100.

[50] Кордуба М. Писанки на Галицькій Волині // Матеріали до українсько-руської етнології.— Львів, 1899.— Т. 1.— С. 172.

[51] В[асиль]. К[овальський]. О руско-народных звычаях.— Ч. 12.

Із родинної обрядовости В. Ковальський записав забави "при мерці", зокрема гру в лубок, яку він спостерігав у селі Устечку Чортківського повіту. Докладно переповівши її, дослідник, як і в першій розвідці, виводить етимологію назви гри (від перекручених слів "лобок" — низьке чоло або коханий, або ж від слова "лупити")[52]. Задумуючись над первісною семантикою цього звичаю, він висловив здогад, що, можливо, таким чином у давні часи ставилась при покійникові "сторожа", яка слідкувала, чи часом мрець "не отжіє". Опис В. Ковальського гри [redacted] лубок є першою фіксацією цієї забави[53].

В. Ковальський, як і М. Кобринський, закликає молодь записувати народні обряди, при цьому конкретно вказує, на які саме слід звернути докладну увагу; ставить ряд запитань до окремих звичаїв, відповіді на які він сам не знайшов. Матеріали просить надсилати до "Отечественного сборника". Ці заклики не пройшли безслідно. Можливо, вони частково і спричинились до появи обширного опису народних свят з території Поділля Ігната Гальки[54].

Про постійний інтерес В. Ковальського до обрядів, усної народної творчости свідчать різні його виписки, зроблені зі збірок білоруського фольклору, особисті записи народних пісень, які містяться в матеріалах його архіву[55].

У 1857 р. "Отечественный Зборник" опублікував цікаву розвідку Генріха Фельштинського* про святкування рахманського великодня і вірувань, пов'язаних [redacted] ним[56]. До нього леґенда про рахманів була зафіксована у збірнику приповідок Г. Ількевича[57], де її подав Я. Головацький у примітці, готуючи рукопис до друку[58].

Наукову вартість статті Г. Фельштинського посилює те, що автор, спеціально зацікавившись цими віруваннями, збирав матеріал про них з різних територій (Стрийщини, Волині, земель з-над Сяну), тим самим зафіксувавши варіантність окремих деталей леґенди про рахманів і звичаїв, пов'язаних з цим святом. Так, за леґендою, що побутувала на Стрийщині, Райхман — це стрийський жид, зять і спільник дрогобицького жида Зельмана. Останній орендував церкви у Самбірському і Стрийському повітах. Через несплату селянами боргів він не віддавав церковних ключів їм на Великдень. Тільки на четвертий тиждень після нього, у середу, Райхман відкривав церкву. Нащадків цього жида почали називати рахманами.

Г. Фельштинський, очевидно, погоджується з таким народним поясненням виникнення цього свята, оскільки наводить деякі факти, які б мусили, на його погляд, це підтверджувати. А саме: згадки серед простого люду про існування так званого рахманського суворого посту, зумовленого відсуненням Великодня, поява приказки "на рахманський великдень", тобто ніколи, після заборони орендування жидами церков, а отже, й відміни рахманського великодня. Думка про

---

52 В[асиль]. К[овальський]. О руско-народных звычаях.— Ч. 13.

53 Кузеля З. Посижінє і забави при мерци в українському обряді // Записки Наукового товариства імені Шевченка.— Львів, 1915.— Т. 122.— С. 104.

54 Галька І. Народныи звычаи и обряды [redacted] околыць над Збручем.— Львів, 1861—1862.— Ч. 1—2.

55 ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 10 (Народний Дім), спр. 245.

* Біографічних даних про автора віднайти, на жаль, поки що не вдалося.

56 Фельштинський Г. Рахманскій великдень // Отечественный сборник.— 1857.— Ч. 24.

57 Ількевич Г. Галицькі приповідки і загадки.— Відень, 1841.— С. 78.

58 Кирчів Р. Етнографічно-фольклористична діяльність...— С. 257.

виникнення цього свята у відносно пізній час і зв'язок його з конкретними умовами (орендуванням церков) викликає ряд сумнівів. Адже самі народні вірування, які тут же наводить дослідник, вказують, що під рахманами ті ж селяни розуміли якихось потойбічних істот — плем'я маленького зросту людей (півтора п'яді), яке живе під землею і почне правити на землі після смерті всіх її жителів. Їх же і наділяли владою над "тілами, що покояться в землі". Тобто самі ж факти з даної статті наштовхують на думку, яку висловлює ряд учених, що, можливо, в цих віруваннях відображені ще дохристиянські народні уявлення про потойбічний світ. А закопування шкаралуп великодніх яєць, щоб таким чином задобрити цих істот, про яких говорить той же Г. Фельштинський, може бути залишком ритуалу поминання предків. До речі, такі міркування ще в середині XIX ст. висловили російський дослідник К. Сементовський, який спостерігав подібні вірування в околицях Києва[59], польський дідич з Овруцького повіту М. Пйотровський, у рукописах котрого зафіксовано колективні походи до річки, що здійснювали селяни на Овруччині (Волинь), "щоб пускати з водою шкаралупи з свячених яєць"[60]. Г. Фельштинський констатував, що "в землях над Сяном" (тобто в лемків) про цих істот уже нічого не знають і шкаралупи з яєць не закопують, а просто викидають на грядки, засіяні розсадою, щоб таким чином покращити врожайність.

Зі згаданим вище дрогобицьким жидом Зельманом народні перекази зі Стрийщини, які зафіксував Г. Фельштинський, ототожнюють ім'я у відомій гагілці "Їде, їде Зельман". Цікаво, що трохи пізніше, у 90-х рр. XIX ст., дослідник Р. Кайндль знайшов у дрогобицьких міських актах відомості про орендаря Зельмана Вольфовича[61], що послужило йому підставою вважати достовірним народне трактування походження цієї гагілки. На наш погляд, тут має місце випадкове накладання реальної постаті на фольклорний образ. Інакше як пояснити побутування цієї давньої гагілки на Волині, Поділлі, тобто територіях, де не було конкретної особи, а також в Польщі, Чехії, Словаччині, де взагалі не було орендування церков жидами.

Таким чином, огляд народознавчих матеріалів на сторінках галицької преси 50-х рр. XIX ст. дає підстави стверджувати, що увага місцевої інтеліґенції до надбань традиційної народної культури не пропала і в роки реакції. Але етнографічні дослідження цього періоду мають ряд особливостей:

— через відсутність осередків народознавчої роботи, які координували б її і підпорядковували науковим потребам, вона проводилась спонтанно і спорадично;

— в умовах національних утисків етнографічно-фольклористичні публікації носили не науковий, а швидше просвітницький характер і були спрямовані на пізнання побуту і культури народу, тому вони частково входили в програму діяльности культурно-просвітницьких товариств, але здебільшого робота з вивчення народної культури зосереджувалась навколо періодичних органів, які були єдиними засобами поширення народознавчих знань, а також органами, через які можна було залучати до народознавчої праці більше коло людей;

— займалися етнографічно-фольклористичними пошуками переважно священики-аматори, які збирали матеріали в місцях свого проживання і на їх основі готували статті для періодичних видань;

---

[59] Сементовский К. Замечания о праздниках у малороссіян // Відбитка з: Маяк.— СПб., 1843.— Т. II.— Кн. 3.— С. 24.

[60] Возняк М. Народний календар із Овруччини...— С. 22.

[61] Гнатюк В. Гаївки...— С. 54.

— тематика етнографічних досліджень стосувалася здебільшого питань обрядовости і звичаєвости;

— орієнтація друкованих органів на широкого читача вплинула на специфіку публікацій народознавчого характеру, в яких не завжди дотримувались принципів наукової подачі матеріалу, етнографічні відомості були часто загальними, схематичними, викладеними в художньо-публіцистичному стилі.

У цілому етнографічні дослідження 50-х рр. XIX ст. у своїй методологічній основі зберігають риси романтичного напрямку, який запанував у Європі на початку XIX ст. і якого дотримувалися їхні попередники — етнографи 30—40-х рр.

Віра БІЛОУС

Питання етнографії на сторінках "Записок НТШ". 1899—1937 роки

Функціонування будь-якої наукової інституції залежить від постійного обігу інформації, неперервного її притоку на різних рівнях. При тім інформація виступає не лише збудником суспільного інтересу до науки, але й рушійною, спонукальною силою розвитку самої науки. Спорадичність інформації, фрагментарність чи розпорошеність її у різних виданнях відіграє таку ж неґативну роль, як і брак інформації.

Налагодження такої необхідної для Наукового товариства імені Шевченка ділянки роботи належало передусім Михайлові Грушевському, якому у 1894 р. було доручено редагування "Записок Наукового товариства імені Шевченка" — основного видання НТШ. Цю роботу М. Грушевський провадив до 1913 р. За цей час було підготовано до друку і видано 110 томів "Записок НТШ". Для організації наукової інформації у всіх галузях науки, у тому числі народознавства, особливо важливою була проведена новим редактором реорганізація "Записок НТШ". На пропозицію М. Грушевського для потреб Математично-природописно-лікарської секції було створено окремий "Збірник"; "Записки" ж стали науковим часописом Історично-філософської і Філологічної секцій. М. Грушевський змінив структуру цього видання. З 1895 р. "Записки НТШ" складалися із трьох розділів (приблизно однакових за обсягом): І розділ — "Наукові розвідки та матеріали"; II розділ — "Наукова хроніка": знайомив читачів із періодичними виданнями (українськими й іноземними, якщо вони так чи інакше торкались українських питань); III розділ — "Бібліографія", де містилися критичні оцінки праць (українських і зарубіжних) учених. Тобто у "Записки НТШ" було введено два розділи інформативно-критичного характеру, тим самим закладено банк наукової інформації Товариства, в тому числі етнографічної.

Якого великого значення надавав Виділ НТШ і його голова М. Грушевський науковій інформації, свідчить те, що у звітах М. Грушевського про діяльність Товариства це питання виносилося окремо. Великим досягненням Товариства його голова називав той факт, що на сторінках "Записок НТШ", наприклад, за

— тематика етнографічних досліджень стосувалася здебільшого питань обрядовости і звичаєвости;

— орієнтація друкованих органів на широкого читача вплинула на специфіку публікацій народознавчого характеру, в яких не завжди дотримувались принципів наукової подачі матеріалу, етнографічні відомості були часто загальними, схематичними, викладеними в художньо-публіцистичному стилі.

У цілому етнографічні дослідження 50-х рр. XIX ст. у своїй методологічній основі зберігають риси романтичного напрямку, який запанував у Європі на початку XIX ст. і якого дотримувалися їхні попередники — етнографи 30—40-х рр.

Віра БІЛОУС

Питання етнографії на сторінках "Записок НТШ". 1899—1937 роки

Функціонування будь-якої наукової інституції залежить від постійного обігу інформації, неперервного її притоку на різних рівнях. При тім інформація виступає не лише збудником суспільного інтересу до науки, але й рушійною, спонукальною силою розвитку самої науки. Спорадичність інформації, фрагментарність чи розпорошеність її у різних виданнях відіграє таку ж негативну роль, як і брак інформації.

Налагодження такої необхідної для Наукового товариства імені Шевченка ділянки роботи належало передусім Михайлові Грушевському, якому у 1894 р. було доручено редагування "Записок Наукового товариства імені Шевченка" — основного видання НТШ. Цю роботу М. Грушевський провадив до 1913 р. За цей час було підготовано до друку і видано 110 томів "Записок НТШ". Для організації наукової інформації у всіх галузях науки, у тому числі народознавства, особливо важливою була проведена новим редактором реорганізація "Записок НТШ". На пропозицію М. Грушевського для потреб Математично-природописно-лікарської секції було створено окремий "Збірник"; "Записки" ж стали науковим часописом Історично-філософської і Філологічної секцій. М. Грушевський змінив структуру цього видання. З 1895 р. "Записки НТШ" складалися із трьох розділів (приблизно однакових за обсягом): I розділ — "Наукові розвідки та матеріали"; II розділ — "Наукова хроніка": знайомив читачів із періодичними виданнями (українськими й іноземними, якщо вони так чи інакше торкались українських питань); III розділ — "Бібліографія", де містилися критичні оцінки праць (українських і зарубіжних) учених. Тобто у "Записки НТШ" було введено два розділи інформативно-критичного характеру, тим самим закладено банк наукової інформації Товариства, в тому числі етнографічної.

Якого великого значення надавав Виділ НТШ і його голова М. Грушевський науковій інформації, свідчить те, що у звітах М. Грушевського про діяльність Товариства це питання виносилося окремо. Великим досягненням Товариства його голова називав той факт, що на сторінках "Записок НТШ", наприклад, за

1897—1898 рр. обговорено 116 журналів і 270 книжок. З них етнографії присвячено 40 публікацій[1].

Розділи "Наукова хроніка" і "Бібліографія" стали, власне, постійним головним науково-інформативним джерелом НТШ з питань етнографії. Таке навантаження мали "Записки НТШ" до Першої світової війни, точніше, до виїзду їх головного редактора М. Грушевського зі Львова. Справа в тому, що деяка частина членів Виділу НТШ була незадоволена структурою "Записок". Як наслідок, на засіданні всіх секцій 17 листопада 1901 р. розглядалась заява М. Грушевського з проханням увільнити його з посади голови Виділу і редактора "Записок НТШ". Однією з причин, що спонукали до написання цієї заяви, була незгода М. Грушевського з тим, щоб підготовку "Записок" передати секціям[2].

Із відходом М. Грушевського структура "Записок НТШ" була поламана. На засіданні Філологічної секції 22 квітня 1914 р. ухвалено, згідно із запропонованою М. Павликом ще в 1901 р. схемою, почергове видання праць Історично-філософської і Філологічної секцій[3]. Це рішення було виконане у 1917 р. Таким чином "Записки" почали виходити окремими зшитками праць Історично-філософської і Філологічної секцій без бібліографічно-рецензійного відділу[4], що, безумовно, викликало атрофію і самого часопису, і стану організації наукової інформації у цілому. Почався насамперед дезінтеґраційний процес, перетворення НТШ у товариство суто реґіонального характеру. Якщо деякі томи "Записок" після 1917 р. й містили певний інформативний матеріал (1926.— Т. 144—145; 1937.— Т. 153), то рецензій на праці з етнографії у них не було, окрім коротких публікацій чисто довідкового характеру (1937.— Т. 155).

Тому в нашому дослідженні мова йтиме про наукову інформацію з народознавчих питань у "Записках НТШ" довоєнного періоду, зокрема до 1913 р.

Передовсім у цьому виданні подавалась інформація про наукові матеріали часописів, що виходили в Україні, з питань історії України, народознавства. Постійно рецензувались "Университетские Известия" (Київ), "Записки императорского Харьковского университета", "Труды Киевской Духовной Академии", "Киевские Епархиальные ведомости", "Подольские Епархиальные ведомости" та інші із вказівками про те, які матеріали з історії, археології і етнографії України можна в них знайти. Високо оцінено у "Записках НТШ" "Земский сборник Черниговской губернии" головно за вміщувані багаті відомості про освіту, економіку, народне лікування, домашні промисли та інші народознавчі матеріали. Для дослідника-етнографа цей розділ винятково цікавий як інформативне джерело.

З 1897 р. на сторінках "Записок НТШ" В. Гнатюк систематично рецензував майже кожен випуск та цілі річники російських видань: "Этнографические обозрения", "Известия Отделения Русского языка и словесности", "Живая старина". Тут же знайдемо рецензії не лише на столичні, а й на периферійні видання — "Полоцкие Епархиальные ведомости", "Известия общества археологии, истории и этнографии" (Казань) тощо. В. Гнатюк звертав увагу також на статті з етно-

[1] Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі — Записки НТШ).— Львів, 1899.— Т. 27 ("З Товариства").

[2] Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІА України у Львові), ф. 309, оп. 1, спр. 42, арк. 38.

[3] Там само.— Ф. 309, оп. 1, спр. 40, арк. 3.

[4] Там само.— Спр. 43, арк. 58.

графії, які хоч безпосередньо й не стосувалися України, але становили інтерес з методологічної точки зору: замітки В. Йохельсона про людність Якутської области з історико-етнографічного погляду; етнографічні замітки П. Островського про тюрків Мінусінської країни; космічні леґенди балтських народів А. Погодіна[5].

В. Гнатюк рецензував також польські видання, систематично давав у "Записках НТШ" огляди таких важливих народознавчих видань, як "Wisła" і "Lud", заохочував до публікації в них українських етнографічних матеріалів, підвищення їх наукового рівня.

Найважливішим інформаційним джерелом з погляду збудження інтелектуальних потуг, здатних реалізувати нові концептуальні вирішення етнографічних проблем, був III розділ "Записок НТШ". Критичні оцінки праць учених, вміщувані у цьому розділі, спрямовувались на формування проґресивної української науки, її інтеґрацію у світову науку. Це була загальна концепція НТШ. Концепція не декларативна — вона розгорталася у публікаціях М. Грушевського, І. Франка, В. Гнатюка, З. Кузелі.

Питання етнографії, духовної культури народу, її вивчення було настільки важливим серед широкого спектру проблем, якими займалося НТШ, що М. Грушевський, головний рецензент історичних праць, рецензуючи працю французького ученого Л. Леже про слов'янську міфологію, вважав за необхідне для українських науковців ознайомитись "із сучасним станом питань у науці"[6]. І. Франко, який головно рецензував світову художню літературу, а також наукові праці з літературознавства, часто виступав як оглядач фольклористичних і етнографічних праць. Наприклад, у рецензії І. Франка на працю А. Брікнера "Русько-латинська церковна унія і її літературні пам'ятки" високо оцінено потрактування польським ученим значення унії "в духовім розбудженню Руси, в проламанню китайської стіни, яка досі ділила Русь від Заходу, в заведенню до літературних, теологічних справ живої, близької до народної мови, в проламанню дотеперішніх візантійських шаблонів, в напливі сучасного, особистого елементу в літературі"[7]. Цінним для українського етнографа І. Франко вважав те, що А. Брікнер "вибирає з тих давніх полемік усякі приповідки, обрядові та характерні речення, вказівки на вірування, обряди і звичаї народні, про суспільне і духовне житє"[8].

Наскільки великої ваги надавав М. Грушевський інформації з питань етнографії у світовій науці, видно з того, що у 1901 р. він запропонував тоді ще студентові Віденського університету З. Кузелі співпрацювати у бібліографічному відділі "Записок НТШ". Завданням його було вибирати із усіх наукових публікацій, що з'явилися в Італії, Франції, Австрії, Німеччині, етнографічні праці і подавати їх короткий огляд на сторінках "Записок НТШ". Важко переоцінити значення для українських науковців статей З. Кузелі, в яких автор давав систематичні огляди західноєвропейських наукових видань: "Антропологія, археологія і етнографія в західно-європейській науковій літературі останніх років"[9],

---

[5] Записки НТШ.— Львів, 1896.— Т. 14.— С. 23.

[6] Там само.— Львів, 1897.— Т. 19.— С. 17.

[7] Там само.— Львів, 1898.— Т. 21.— С. 17 (Brückner A. Die russisch-litauische Kirchenunion und ihre literarischen Denkmäler // Archiv für slavische Philologie.— Bd. XIX).

[8] Там само.— С. 18.

[9] Там само.— Львів, 1904.— Т. 59.— С. 1—65.

"Етнографія в західноєвропейських часописах"[10], "Антропологічні й археологічні часописи за 1904 рік"[11]. Уже до 1909 р. з'явилося близько 90 рецензій і рефератів молодого здібного науковця[12].

У 1909 р. З. Кузеля переїхав у Чернівці, де працював на посаді директора слов'янського відділу університету і начальником читальні університетської бібліотеки. Навчання у Відні і пізніші роки праці до Першої світової війни — "це фаза найбільш інтенсивної наукової діяльності З. Кузелі. Його твори цього періоду — це майже виключно праці з питань української етнології і етнографії. І майже всі вони опубліковані у виданнях НТШ"[13].

Огляди західноєвропейської літератури з'являлись систематично в наступні роки до 1913 р. З. Кузеля вмістив в "Записках НТШ" протягом 1901—1913 рр. не менше 202 рецензій та бібліографічних заміток[14].

В. Гнатюк пропагував серед українського читача також праці австрійського вченого Раймунда Фрідріха Кайндля, які, за його словами, відзначалися "одною надзвичайно важливою річчю в етнографічній праці, а то великою сумлінністю. На його праці може кождий покликуватися сміло, будучи певним, що не найде в них нічого тенденційного, ані фальшивого, що, на жаль, у других учених неукраїнської народности аж надто часто лучалося [illegible] їх наукових дослідах"[15]. В. Гнатюк докладно передавав зміст кожного твору Ф. Кайндля про українців, вказував на їх значення: "1) вони збагачують нашу етнографічну літературу; 2) вони запізнають широкий учений світ з житєм Русинів"[16].

Крім того, В. Гнатюк звертав увагу українських дослідників на праці чеського вченого Ф. Ржегоржа. Реферуючи його дослідження "Посвячення українського житла в Галичині"[17], В. Гнатюк відзначив, що праця "написана з великою вірністю, тому ж і немало інтересна, особливо для Чехів і Поляків, що не обізнані з східним обрядом. З сеї, як і з других статей д. Ржегоржа, видно виразно, що в часі свойого побуту в Галичині пізнав дуже докладно руський народ, з чого вийшла не лиш для нього користь, але й для Русинів"[18]. Рецензуючи "Календарик з народного життя лемків"[19], український етнограф підкреслив, що праці Ф. Ржегоржа відзначаються "сумлінністю, вірністю і докладною обсервацією нашого життя народа: д. Ржегорж не гордує навіть дрібницями та затримується над ними, коли лиш вони призначаються до висвітлення незвісної якої справи"[20].

З огляду на високий рівень праць чеського вченого і на те, що він подавав новий матеріал, не друкований [illegible] українських видавництвах, а тому малодоступ-

---

10 Записки НТШ.— Львів, 1906.— Т. 71.— С. 166—194.

11 Там само.— Т. 69.— С. 172—183.

12 Колесса Ф. Огляд праць проф. д-ра Зенона Кузелі з обсягу етнографії і етнології // Записки НТШ.— Париж—Нью-Йорк—Торонто—Сідней, 1962.— Т. 169.— С. 70.

13 Там само.— С. 6.

14 Там само.— С. 105.

15 Записки НТШ.— Львів, 1898.— Т. 21.— С. 29.

16 Там само.— С. 30.

17 Там само.— Львів, 1897.— Т. 20.— С. 31.

1[illegible] Там само.— С. 31.

19 Řehořž F. Kalendářik z narodního života Lemkův. Přispevek k rusínskému narodopisu haličshých Karpat // Записки НТШ.— Львів, 1899.— Т. 27.— С. 49.

20 Там само.

ний українським ученим, В. Гнатюк пропонував "позбирати праці д. Ржегоржа, перевести на нашу мову і видати окремою книжкою"[21]. Ця робота не виконана донині, а тому й досі праці Ф. Ржегоржа недостатньо використовуються в українській науці.

В. Гнатюк радив також ознайомитись із працями польського вченого Д. Кольбушевського про народну медицину, бо "було би дуже пожаданим, щоби наші медики і натуралісти призбирували також подібні матеріали"[22].

Особливу увагу приділяв В. Гнатюк питанням ознайомлення українських читачів із науковими досягненнями білоруських учених: їх проблемами та здобутками. І це не випадково, оскільки політичне становище цього слов'янського народу було приблизно таким, як і українського. Усі ці рецензії, без сумніву, були спрямовані на культурний розвій народів, незалежно від їх політичного становища. Вони формували думку про цінність традиційної культури кожного народу, [illegible] також вибудовували мислення без упереджень на меншовартість. В. Гнатюк звернув увагу на дослідження Я. Карського — автора більш як 700 праць з народознавства, для якого фольклорно-етнографічний матеріал був основою для вирішення проблеми походження і розвитку білоруської мови[23]. Український учений відзначив також праці М. Довнар-Запольського — історика, етнографа і фольклориста, автора програми "Значення етнографічного вивчення Гродзенської губернії", праць [illegible] сімейного побуту, звичаєвого права. Рецензував він також праці М. Косич — дослідниці культури білорусів Чернігівської губернії[24]; Н. Никифоровського — автора перших у Білорусі спеціальних праць з питань матеріальної культури Вітебщини[25]. Як автор цих рецензій і оглядів, В. Гнатюк не лише високо оцінив багатство вміщеного у працях цих дослідників фактичного матеріалу, але й його глибоке, комплексне, порівняльно-історичне узагальнення. Він також виступив на захист етнічної самобутности білоруської культури, її традицій, зокрема білоруської мови.

Особливо рекомендував В. Гнатюк українським народознавцям ознайомитись із працями М. Федоровського (польського і білоруського етнографа, археолога, члена НТШ із 1896 р., дослідника матеріальної і духовної культури Західної Білорусі) всім, хто хотів би почерпнути достовірні й багаті матеріали для порівняння українських і білоруських вірувань, народної медицини тощо[26].

Таким чином рецензії на дослідження, збірники, видання, які з'являлись за рубежем, давали змогу не лише ознайомитись зі станом світової науки, але й спрямовували дослідника до вивчення тої чи іншої літератури, необхідної йому для порівняльних студій, та використання усього кращого, цікавого, що з'являлось у світі. Окрім того, такі інформації давали змогу порівняти, що зроблено в українській науці, виявити прогалини, на які слід першочергово звернути увагу. Отже, більшість рецензій, оглядів мали завдання не лише знайомити українських науковців із розвитком науки у світі, але й вводили їх у коло наукових проблем, залучали до обговорення цих проблем, а відтак вирішення.

---

[21] Řehorž F. Kalendářik z narodního života Lemkův...— С. 50.
[22] Записки НТШ.— Львів, 1897.— Т. 20.— С. 32.
[23] Там само.— Львів, 1905.— Т. 67.— С. 51—65.
[24] Там само.— Львів, 1903.— Т. 55.— С. 42—44.
[25] Там само.— Львів, 1899.— Т. 27.— С. 40—44.
[26] Там само.— С. 44—48.

За змістом і проблематикою публікації інформативного характеру у "Записках НТШ" можна поділити на чотири групи: 1) суто інформативні без глибокого аналізу; 2) критичні; 3) полемічні; 4) рецензії, які виконували роль методичних порад і вказівок.

Перша група публікацій належить перу різних авторів. Рецензії решти груп статей виходили з-під пера В. Гнатюка, З. Кузелі, І. Франка, М. Грушевського. Власне, на них є потреба зупинитись докладніше.

В. Гнатюк передовсім гостро критикував праці, у яких робилися голослівні висновки без достатньо зібраного фактичного матеріалу. Це рецензія на працю Н. Коробка "Восточная Волынь" (Живая старина.— 1895)[27]. Учений назвав також філологічно безвартісними всі тодішні польські збірки українського фольклору, в яких поперекручувані українські слова, "чи ж відтогди (мається на увазі 30 років, відколи поляки збирають український фольклор.— *О. С.*) не було часу навчитися сусідньої мови"[28]. Цілком недопустимим у науці вважав В. Гнатюк недотримання наукової етики, коли польський автор А. Добровольський у дослідженні "Народ Грубешівський"[29], намагаючись охарактеризувати українців з околиць Грубешова, "дозволяє собі зовсім невідповідної іронії, особливо при описі деяких обрядів, то вийде з того, що праця не дає не тільки повної, але й неповної характеристики грубешівських селян"[30].

Загалом високо оцінюючи праці Ф. Кайндля, В. Гнатюк робив критичні зауваги щодо записів українських слів, де були часті помилки, а "при передачі місцевостей послуговується автор польськими назвами [...] якби ті місцевості лежали серед чистої Польщі і якби їх селяни наші так справді називали"[31]. Не погоджувався В. Гнатюк і з вияснянням назв "Русин" і "Руснак" у Ф. Кайндля, а також його поділом на етнографічні групи українців Карпат.

Важливим блоком питань у "Записках НТШ" виділявся розділ "Бібліографія", що носив критично-полемічний характер. Маємо на увазі проблеми етногенезу. Скажімо, М. Грушевський, рецензуючи працю російського професора І. Смирнова "Значение урало-алтайских племен в образовании истории русской народности" (Вестник и библиотека самообразования.— 1903.— Ч. 34, 35), знайомив читачів із "доведенням" російського автора, що урало-алтайські племена вплинули антропологічно більше на українців, ніж на великоросів. М. Грушевський вказував на те, що "на підставі історичного матеріалу, яким оперує автор, не можна довести навіть звичайнісінького антропологічного впливу урало-алтайських племен на українські", водночас висловив думку про необхідність антропологічних досліджень, бо "поки ще антропологія такого важного слова не сказала"[32]. Як відомо, уже у цьому ж 1903 р. Етнографічна комісія організувала антропологічно-етнографічну експедицію під керівництвом Федора Вовка, яка провела дослідження Гуцульщини і зуміла сказати вагоме слово у цій ділянці знань. Ф. Вовк, провівши обміри великої кількости українців західних областей України, а пізніше Волині та східних теренів, прийшов до висновку про окремий

[27] Записки НТШ.— Львів, 1896.— Т. 14.— С. 30—33.
[28] Там само.— С. 33.
[29] Dąbrowski A. Lud Hrubieszowski // Lud.— 1895.
[30] Записки НТШ.— Львів, 1898.— Т. 26.— С. 10—15.
[31] Там само.— Львів, 1896.— Т. 14.— С. 33.
[32] Там само.— Львів, 1903.— Т. 55.— С. 4.

український тип, який значно відрізняється від поляків і росіян, але виявляє близькість "до західних і особливо південно-західних слов'ян"[33].

Окремих проблем етнографії стосувалися також публікації З. Кузелі, в яких учений аналізував праці західноєвропейських дослідників. Цікаво не лише для своїх сучасників, [redacted] й для теперішніх етнографів розглядав він праці учених Європи, що стосувалися етногенезу слов'ян, у розвідці "Нові праці над історією початків слов'янства"[34].

Тут автор широко характеризував таке питання, як вартість звісток Птоломея, аналізував погляди на цю проблему Л. Нідерле, Ф. Брауна та інших; докладно знайомив українських читачів із поглядами П.-Й. Шафарика, М. Погодіна, О. Веселовського, А. Брікнера, Л. Нідерле про походження слов'ян; полемізував із положеннями вищезгаданих авторів; відкидав теорію Л. Суровецького і М. Надєждина, що базувалася на географічних назвах (питання далеко не застаріле й нині). Стосовно останнього З. Кузеля, не відкидаючи самого методу дослідження, слушно зазначав: "номенклатура (тобто назви.— *О. С.*) підлягала таким всіляким змінам навіть серед тої самої етнографічної маси, що вірити їй цілком сліпо не можна"[35]. Звертаючи увагу на досягнення та хиби у дослідженнях українських та зарубіжних учених, рецензії, по суті, відігравали роль наукового путівника. Науково-полемічним характером відзначалися рецензії, у яких йшлося передовсім про методологію. Віддаючи перевагу тереновим дослідженням живого процесу (функціональний підхід) над чисто штучними реконструктивними побудовами кабінетних учених-міфологів, учені НТШ розглядали етнографічне явище чи фольклорний твір не як самодостатню структуру, а у відношенні до носія, творця, виконавця і реципієнта — у контексті побутування, [redacted] динаміці, у переміна. У одній із рецензій В. Гнатюк зокрема писав: "[...] ми й не повинні так розпинатися за тим, щоби конечно винайти початок обряду; нам повинно більше залежати на розсліді, як він розширений, які в ньому постали зміни під час мандрівки по різних околицях, які місцеві елементи та додатки"[36]. І. Франко найбільше, власне, цінував праці М. Драгоманова за подолання вузького статичного міфологізму. М. Драгоманов, на думку І. Франка, "вніс у студіювання етнографічного матеріалу строго історичну методу, остро виступив проти дилетантства і мітологічних апріорних фантазувань"[37]. Це зовсім не означає, що вчені, які гуртувалися довкола НТШ, не цікавилися українською міфологією або ж огульно відкидали здобутки вчених так званої міфологічної школи (Макса Мюллера, Ф. Буслаєва та інших). Етнографи НТШ відкидали лише гіпостазування якогось одного методу чи підходу, але вважали доречним і слушним використання розмаїтих методів і підходів (а також їх комбінування), але у властивих для них межах та можливостях (див. засадничу із цього погляду статтю І. Франка "Найновіші напрямки у народознавстві"). Ось чому увага до живого фольклорного процесу аж ніяк не виключала особливої уваги українських народознавців до ретроспективної проблематики. Так, В. Гнатюк переклав із російської мови і видав у 1905 р. дослідження В. Антоновича "Чари на Україні" (Літературно-науковий вісник.— 1905.— Сер. II, ч. 114). У "Матеріалах до українсько-руської

---

[33] Матеріали до українсько-руської етнології.— Львів, 1908.— Т. 10.— С. 39.

[34] Записки НТШ.— Львів, 1903.— Т. 54.— С. 1—36.

[35] Там само.— С. 5.

[36] Там само.— Львів, 1897.— Т. 20.— С. 20.

[37] Франко І. Огляд праць над етнографією Галичини в XIX в. // Возняк М. З життя і творчості Івана Франка.— К., 1955.— С. 241.

етнології" була видрукувана праця А. Онищука "З народного життя гуцулів. Останки первісної культури у гуцулів" (1912.— Т. 15). Сам В. Гнатюк у 1904 р. опублікував перший том "Знадобів до українсько-руської демонології". Другий том вийшов у двох книжках. Загалом це була праця, куди ввійшло 1575 оповідань про 53 демонічні істоти. У вступній статті до другого тому В. Гнатюк вказував на те, що він не відкидає міфологічної школи, але не сприймає методи довільного інтерпретування матеріалу: "Я поставив собі за задачу відтворити образ демонічних постатей, записаних з уст народа, але не вдаватися при тім у ніякі інтерпретації, пояснювання та здогади, яких повно у мітологів, та з яких мало що устоялось. Найвірніший образ вийде тоді, коли буде чисто описовий, і я сього тримаюся". Сам І. Франко заохочував учених та збирачів записувати народні вірування та звичаї і так само, як В. Гнатюк, надавав перевагу не діахронно-реконструктивному витлумаченню їх первісної функції та сенсу, а їх синхронному вимірові, їх розумінню й сприйманню самими людьми — їх носіями: "[...] часто буває й так, що якийсь давній звичай, котрого значінє [redacted] народній пам'яті затратилося, мотивується якимсь новішим [...] віруванням"[38].

Рецензуючи працю білоруського ученого М. Федоровського про білоруський народ на Русі[39], В. Гнатюк рекомендував українським дослідникам ознайомитись із цим твором, особливо якби хтось із них хотів би користуватись матеріалами для порівняння українських і білоруських вірувань, де є багато спільного. Водночас рецензент відзначав позитивний аспект книжки, в якій "автор не робить жадних карколомних штук, як то багато етнографів робило, особливо, коли заглублювалися в пояснення народніх вірувань, всідаючи кожен на свого окремого коника фантазії"[40]. Така увага до мотиваційного та функціонального аспектів народних вірувань та звичаїв, того живого сенсу, що надавався їм у реальнім культурно-побутовім контексті,— важливий бік комплексних народознавчих студій, котрий нині, на жаль, не завжди враховується належним чином: дослідники й тепер часто-густо ладні проектувати на емпіричний матеріал "готові" пояснювальні схеми. Живе функціонування традицій було предметом пильної уваги українських учених також в аспекті новотворів на тлі "біжучого народного життя". М. Дикарєв у праці "Народна гутірка з поводу коронації" ще у 1898 р. наголосив на помилковості тієї думки, що народ, мовляв, нічого нового вже не створює. Натомість учений гадав, що "здавалося б природним, щоб відповідні наукові інститути установили систематичні досліди в верстві біжучого народного життя"[41]. Рецензуючи розвідку російського вченого К. Кузьминського "О современной народной песне" (Этнографическое обозрение.— Кн. 4.— 1902), В. Гнатюк розглядав два важливі питання: "1) про вимирання народних пісень; 2) про їх псування. При цьому він зробив такий висновок: 1) народна пісня не вмирає [...], бо творяться нові пісні; 2) нові пісні не є такі погані [...], а противно деякі з них не стоять своєю красою нижче від давні"[42].

Для сучасних міфотворців і традиціоналістів цікавою і актуальною є позиція вчених НТШ щодо проблеми співвідношення традицій та інновацій. Так, обстоюючи історичний метод в історичній науці, В. Гнатюк вважав хибною думку тих, що "радять ширити давніші пісні, забуті тепер між усіма верствами, і таким

[38] Етнографічний збірник.— Львів, 1898.— Т. 5.— С. 160.
[redacted] Fedorowski M. Lud białoruski na Rusi Litewskiej.— Kraków, 1897.
[40] Записки НТШ.— Львів, 1897.— Т. 27.— С. 44.
[41] Етнографічний збірник.— Львів, 1898.— Т. 5.— С. 1.
[42] Записки НТШ.— Львів, 1903.— Т. 55.— С. 38—40.

чином причинюватися до їх оновлення і піднесення, бо у всякої епохи є своя, відповідна їм поезія"[43]. Те саме стосується й етнографічних явищ, які зникають, забуваються, виникають нові, з приводу чого деякі автори роблять висновки про занепад національної культури чи втрату культурних і духовних цінностей народу. В. Гнатюка дивував такий підхід до науки, тому ■ рецензії на працю білоруського вченого І. Никифоровського "Очерки простонародного житья-бытья ■ Витебской губернии Белоруссии и описание предметов обиходности" (Вітебськ, 1895) він спеціально зупинився на цій проблемі, оскільки хвороба етнографізму існувала і в Україні. Слушно закликав учений до реального бачення світу, бо чи ж варто нарікати на те, що замість курних хат з'явились димарі, що "його селяни-земляки будують великі вікна в домах"[44].

Ця думка про реальне історико-функціональне підґрунтя етнографічних явищ надзвичайно важлива для нас нині, коли пласке намагання "відродити" деякі архаїчні етнокультурні структури "спирається" радше на неоромантичний ретроспекціонізм, аніж на дійсний історизм.

Уже навіть зазначене вище свідчить про те, що українські вчені-етнографи виробляли і пропаґували також через рецензування наукових праць у виданнях НТШ модерні для тодішньої світової науки теоретико-методологічні засади, які відзначалися насамперед комплексністю у підході до вивчення народного життя, прагненням до цілісности у відтворенні народної культури як явища світової культури. Відтак настійно пропаґувались історико-порівняльні студії, причому величезної ваги надавалось питанням історичного розвитку явища та поширення його на певній території. Один ■ важливих напрямків комплексного підходу полягав у тому, аби відповідним чином погрупований і зведений докупи матеріал давав змогу вченим займатися порівняльними студіями.

Однак мова не йде про беззастережне порівняння. У рецензії на працю російського автора А. Колдубовського "Очерки по истории древнерусской литературы жития святых" І. Франко писав: "Ся старанність (мається на увазі у порівняннях.— *О. С.*) доходить до педантизму, породженого бажанням виснити все [...] сам процес творення руських житій на підставі грецьких [...] силкується дати категоричну відповідь там, де сам матеріал допускає хіба знак питання"[45]. І. Франко скептично ставився до праць, у яких порівняння штучні, натягнуті. Аналізуючи дослідження Ю. Яворського "Громовые стрелки. Очерк по истории южно-русского фольклора" (К., 1897), він відзначав, що "Яворський має пристрасть до цитовання всякої всячини"[46].

Для організації справді наукових порівняльних студій Етнографічна комісія НТШ (до речі, однією з перших у Європі) розпочала видавати матеріали у "Етнографічному збірнику" "систематичними збірками, групуючи однорідний матеріал в окремих книгах"[47]. Такого ж принципу дотримувалася комісія і при виданні "Матеріалів до української етнології"; наприклад, українському весіллю в різних реґіонах України присвячено томи 19—20 (1918) за редакцією В. Гнатюка, матеріальній культурі — томи перший (1899) та шостий (1905) тощо.

Багато практичних наукових вказівок у рецензіях В. Гнатюка знаходимо стосовно наукових висновків і узагальнень у працях учених. В. Гнатюк невтомно

---

[43] Записки НТШ.— Львів, 1903.— Т. 55.— С. 38—40.
[44] Там само.— Львів, 1899.— Т. 27.— С. 40—44.
[45] Там само.— Львів, 1898.— Т. 21.— С. 38—40.
[46] Там само.
[47] Етнографічний збірник.— Львів, 1902.— Т. 12.— С. IX.

наголошував на тому, що будь-які наукові висновки можна здійснювати лише на підставі достатньої кількости фактичного матеріалу у співвідношенні з уже опублікованим і обов'язковим порівнянням у історичному ракурсі та територіальному (з сусідніми реґіонами, з іншими народами). Так, він гостро відгукнувся на книжку білоруської дослідниці М. Косич "Литвины-Беларусы Черниговской губернии, их быт и песни" (Живая старина.— 1902), у якій локальні явища автор "генералізує на всю територію: "все те, що вона говорить про родинне село Росухи, відноситься до цілої білоруської території". Далі український етнограф продовжував, що з тої причини праця "не витримує навіть найлекшої критики, а через те й не можна їй признати ніякої наукової вартости"[48].

У своїх рецензіях В. Гнатюк постійно наголошував на конечності в етнографічних працях насамперед фактичного вантажу, вважав, що давати розповіді про народ — справа зайва, потрібно довести своєрідність народу, "оперту з одного боку на антропологічних студіях, з другого — на статистичних даних"[49].

Цілий ряд зауважень, побажань, висловлених українськими вченими, стосуються також питань, як краще розмістити у науковому творі примітки, аби вони не були однією книжкою, бо це, зрозуміло, створює труднощі при користуванні. В. Гнатюк, зокрема, радив давати примітки в кінці кожної сторінки[50]. Багато порад дав він також стосовно того, як згрупувати зібраний матеріал, як його ілюструвати тощо.

Таким чином розділи "Наукова хроніка" і "Бібліографія" у "Записках НТШ" були справді вагомим явищем в українській етнографічній науці. Зацікавлений читач мав змогу почерпнути з них фактичні матеріали, необхідні для дослідницької роботи, які містилися у різних часописах та дослідженнях в Україні й поза її межами; дізнатись про видання, які можна використовувати для порівняльних студій; про стан етнографічної науки в Україні і за рубежем, що давало змогу використовувати широку інформацію у цій галузі знань і розвивати українознавчу науку в єдності зі світовою наукою; про тогочасні проблеми у світовій науці, тенденції до комплексного, порівняльно-типологічного, функціонального підходу до етнографічних явищ. Відтак в НТШ, як і в тодішній світовій науці, пропаґувалося комплексне і систематичне дослідження народної культури.

Оглядові матеріали, що публікувалися у вищеназваних розділах "Записок НТШ", виробляли в українського читача критичне ставлення до праць авторитетних учених, часто спричинювалися до доброї наукової полеміки стосовно засадничо важливих питань етногенезу українців, етнічних назв тощо. Вони відігравали також роль методичних посібників щодо збору етнографічного матеріалу, його групування, систематизації.

У підсумку зазначимо, що досвід НТШ у плані наукової інформації є вагомий донині як для дослідників-етнографів, особливо з питань методології, так і для вивчення його з метою продовження цієї важливої ділянки наукових досліджень.

Оксана САПЕЛЯК

---

[48] Записки НТШ.— Львів, 1899.— Т. 27.— С. 43.

[49] Там само.— Т. 26.— С. 43—51.

[50] Там само.— Львів, 1899.— Т. 27.— С. 40—44.

Етнографія України / За редакцією проф. С. А. Макарчука. Автори: С. А. Макарчук, Ю. Г. Гошко, Р. Ф. Кирчів, З. М. Бичко, М. І. Моздир, М. Е. Рожик, О. М. Росінський.— Львів: Світ, 1994.— 520 с.

Як не дивно, але до 1994 р. [redacted] українській історіографії не було ні єдиного монографічного видання, у якому б комплексно висвітлювалися питання етнографії нашої держави. І це незважаючи на те, що в царині цієї науки працювали такі відомі дослідники XIX ст., як З. Доленга-Ходаковський, І. Срезневський, А. Метлинський, М. Костомаров, М. Максимович, П. Куліш, члени "Руської трійці" М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький. Значний внесок в етнографічне дослідження Наддніпрянщини й Поділля зробив Т. Шевченко, який хотів продемонструвати перед світовою громадськістю славне й багате історичне минуле українців, їх неповторну культуру, побут, традиції. Наприкінці минулого століття з'явилися також народознавчі праці В. Антоновича, О. Потебні, П. Єфименка, І. Нечуя-Левицького, І. Рудченка, М. Сумцова та інших учених.

Важливу роль у справі етнографічного дослідження України відіграло створене 1873 р. у Києві Південно-Західне відділення Російського географічного товариства, яке очолив найвидатніший український етнограф XIX ст. П. Чубинський. Силами товариства було здійснено глибокі експедиційні обстеження обширної території Придніпров'я, Полісся, а також прилеглих до них земель Білорусі та Молдови. Підсумком проведеної товариством величезної праці стали "Труди етнографічно-статистичної експедиції у Західно-Руський край", що вийшли друком у дев'яти книгах протягом 1872—1879 рр. На жаль, активна і творча діяльність Товариства не сподобалася правителям царської Росії, і воно незадовго було ліквідоване.

Новий етап у розвитку української етнографії пов'язаний із працями І. Франка, М. Павлика, О. Огоновського, М. Грушевського, В. Гнатюка, а пізніше — Д. Яворницького, Ф. Вовка, В. Шухевича, З. Кузелі, В. Кубійовича, І. Крип'якевича, С. Людкевича. Народознавчі матеріали друкувалися у топографічних описах Чернігівського (1786), Харківського (1788) та Київського (1786) намісництв, "Описах весільних українських простонародних обрядів" (1777) Г. Калиновського. Вийшли у світ книги з багатим етнографічним матеріалом В. Рубана під назвою "Короткі географічні, політичні та історичні вісті про Малу Росію" (1773) та "Короткий літопис Малої Росії" (1777), Я. Марковича "Записки про Малоросію, її мешканців і твори" (1798) та інші.

Треба також відзначити, що першими етнографічними матеріалами про життя наших далеких предків були археологічні розкопки, за допомогою яких виявлено характерні риси їх житла, побуту, прикладного мистецтва, обрядів. Перші ж письмові відомості про етнографічні особливості стародавнього населення, що проживало на теренах нинішньої України, знаходимо у працях вчених і мандрівників античного світу — "Історії" Геродота, "Географії" Страбона, [redacted] також у записках Гіппократа, Плінія Старшого, Таціта. Цікаві й цінні матеріали народознавчого змісту знаходимо у літописах — Руському, Галицько-Волинському, козацьких літописах. Побут і звичаї наших предків описували й автори середньовіччя — іноземні мандрівники, дипломати, купці: австрієць Е. Лясота (XVI ст.), арабський географ П. Алепський (XVII ст.). У своїй праці "Опис України" (1651) відомий французький географ та інженер Г. Боплан подав відомості про сільське госпо-

дарство, архітектуру, побут мешканців українських земель, зокрема про життя козацтва.

Важлива роль у етнографічному дослідженні наших територій належить громадським організаціям — харківському гуртковi "любителів української народності", Тимчасовому комітетові для пошуків старожитностей у місті Києві, "Київській тимчасовій комісії для розбору давніх актів", "Руській трійці", що діяли у першій половині XIX ст. З перших днів заснування Наукового товариства імені Шевченка у Львові (1873) тут почали глибоко і всебічно займатися етнографією України. Спершу народознавчі студії цього товариства відбувалися в рамках Історично-філософічної секції і Археографічної комісії. Потім почала діяти окрема Етнографічна комісія, яка займалася збором величезного фактичного матеріалу і глибоко узагальнювала його. Ця комісія видала 38 томів "Етнографічного збірника", 20 томів "Матеріалів до української етнології". У 1907 р. було засновано етнографічний відділ Музею НТШ. Цей відділ містив експонати з усіх реґіонів України, підтримував тісні зв'язки з Національним музеєм у Львові, краєзнавчими музеями "Бойківщина" (у Самборі), "Стривігор" (у Перемишлі), "Верховина" (у Стрию), "Гуцульщина" (у Коломиї), "Лемківщина" (у Сяноку), "Яворівщина" (у Яворові) та іншими. Музей НТШ та його етнографічний відділ тісно співпрацювали з етнографічними музеями Відня, Парижа, Петербурґа. Етнографічна комісія на чолі з І. Франком, В. Гнатюком, Ф. Вовком та Ф. Колессою зібрала величезну кількість колядок, щедрівок, коломийок, приповідок, анекдотів, переказів, леґенд і народних звичаїв, яка за своїми масштабами не мала рівних у світовій науці. Збірку використовували й високо цінували вчені багатьох країн. Багатий матеріал з української етнографії містить у собі "Енциклопедія українознавства".

Значні етнографічні дослідження проводилися у 20-х рр. нашого століття в рамках Всеукраїнської Академії наук, при якій діяла Етнографічна комісія. У різних містах України створювалися народознавчі осередки, організовувалися польові дослідження. Видавалися "Етнографічний вісник", "Побут", "Краєзнавство". Але хвиля політичних репресій з боку більшовизму призвела до занепаду цих вагомих здобутків. Проте деякі народознавчі дослідження проводилися в Етнографічному закладі при Львівському університеті на чолі з А. Фішером, який написав у 1928 р. нарис "Українці" ("Русини"). У 1942 р. при АН України був створений Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії, який і тепер є головним осередком етнографічних досліджень у нашій державі. Значна науково-дослідна робота проводиться у створеному в 1951 р. Музеї етнографії та художнього промислу АН України у Львові, реорганізованому в 1983 р. у Львівське відділення Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії Української Академії наук. З 1992 р. на базі цієї установи створено Інститут народознавства НАН України, у складі якого діє найбільший в Україні Музей етнографії та художнього промислу. Широкий спектр народознавчих досліджень проводиться тепер силами густої мережі історико-краєзнавчих музеїв в областях і районах, а також у музеях народної архітектури та побуту під відкритим небом у Києві, Львові, Ужгороді, Чернівцях, Переяславі-Хмельницькому.

За післявоєнні роки видано ряд ґрунтовних праць з різних галузей етнографії України: "Українська народна кулінарія" Л. Артюха (1977), "Весільні обряди та звичаї на Україні" В. Борисенко (1988), "Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах і віруваннях" Г. Булашева (1992), "Народна землеробська техніка українців" В. Горленка, Я. Бойка і З. Куницького (1971), "Українське

народне килимарство" Я. Запаска (1973). Цікавими є також монографії "Культура і побут населення України" (1991), "Нариси з історії українського декоративно-прикладного мистецтва" (1969), "Народні художні промисли УРСР" (1986), "Українські народні звичаї в сучасному побуті" (1990). Фундаментальними є видання реґіонального плану "Бойківщина" (1983), "Гуцульщина" (1987), "Полесье" (1988) та інші.

Рецензована книга номінально представлена як навчальний посібник для вузів, проте насправді вона є ґрунтовним монографічним, цілісним для України науковим дослідженням, де вперше у нашій науці подано етнографію великої держави з багатою і неповторною історією, матеріальною та духовною культурою світового рівня. Видання включає Вступ, 22 розділи, 110 підрозділів, Висновки та Бібліографію, що складається із 97 позицій. Найбільшою заслугою відповідального редактора та авторського колективу є те, що вони зуміли на основі величезної кількости літературних та архівних джерел дати цілісну, компактну характеристику багатогранної історії нашого етносу, показати невичерпний творчий геній українського народу, його героїзм у праці та в боротьбі за волю й незалежність. У книзі яскраво й послідовно показано широку палітру матеріальної та духовної культури великого народу, що довгі століття знемагав у ярмі іноземного поневолення.

Вже у Вступі детально розшифровується походження назви "етнографія", з'ясовується об'єкт дослідження цієї науки — етноси, розшифровуються поняття "етнічна група" та "етнографічна група". Предметом етнографічного дослідження, як вказано у монографії, є традиційні форми виробничої діяльности народу, домашні ремесла і промисли, знаряддя праці, господарські та житлові споруди, поселення, їжа, одяг і прикраси, сімейний і громадський побут, різні ділянки духовної культури (с. 9). Тут же розглядаються питання методології та методики дослідження, зв'язку етнографії з іншими науками — історією, археологією, мовознавством, мистецтвознавчими предметами, фольклористикою, антропологією, географією.

Окремий розділ присвячено проблемам становлення й розвитку української етнографії від найдавніших часів до нинішнього дня. Незважаючи на всілякі перешкоди з боку владних структур окупаційної держави українські вчені постійно й ґрунтовно займалися проблемами нашого народознавства на усій своїй етнічній території. У часи страшного більшовицького лихоліття важливу роль в етнографічних дослідженнях та збереженні наукових здобутків з етнографії відіграла українська діаспора. У книзі зроблено акцент на тому, що "у винятково складних умовах історичного буття український народ упродовж багатьох століть зберігав самобутність і творчу силу, був повноцінним суб'єктом загальнолюдського цивілізаційного розвитку" (с. 25).

Багато уваги приділено питанням походження та етнічного розвитку українців. Зроблено це на тлі світового історичного процесу, упродовж якого виникали племена, народності, народи й нації, тобто етноси. У сучасному світі серед 3500 етносів виділяються дуже великі народи, що налічують понад 100 мільйонів. Проте трапляються й такі, кількість яких не перевищує й десяти тисяч. Український народ, саме існування якого пробували заперечувати різні "учені" імперських держав, налічує понад 50 мільйонів і займає за кількістю 21-ше місце у світі та шосте у Європі. Цікаво, що серед найдавніших писемних пам'яток (IV тисячоліття до н. е.), які дійшли до нас у вигляді клинописів та інших епіграфіч-

них написів, розвиток індоєвропейських мов, до групи яких належить й українська, простежується із глибини 3500 років до н. е.

Родовід українського етносу ведеться у книзі від давніх слов'ян як автохтонів Східної Європи, що засвідчують історичні та лінгвістичні чинники. Досить детально висвітлено й питання етнічних рис давньоруського народу, що безпосередньо стосується виділення з нього українського етносу. Важливим етноконсолідуючим елементом у давній Русі було християнство, єдність матеріальної культури на усіх руських землях. Так, у книзі підкреслено, що "український" етнографічний масив існував ще до утворення Київської держави, зберігаючи свої особливості протягом усього періоду існування. Позитивним є те, що в монографії послідовно розглядається розвиток українського етносу на різних етапах нашої історії — в умовах кризи давньоруської державности та золотоординського поневолення, у період XIV — другої половини XVI ст., у часи національного відродження (друга половина XVI — перша половина XVII ст.) та інших. Всебічно, ґрунтовно висвітлено роль українського козацтва як носія найкращих державницьких, господарських і культурних традицій нашого народу. Численні приклади, що засвідчують державницьку місію козацтва, вселяють почуття патріотизму, гордости за наш героїчний народ, його наполегливу безкомпромісну боротьбу за волю і людську гідність.

Складним був процес формування української етнічної території. Особливість політико-географічного положення наших земель полягала в тому, що, будучи на перехресті меридіональних і широтних шляхів, маючи прямий вихід до Чорного й Азовського морів, вони мали не тільки сприятливі умови для широкої торгівлі, але й були об'єктом експансії близьких і далеких сусідів. Не можна нехтувати й чинником розташування України у центрі Європи. Усе це призводило до того, що багато наших прадавніх територій поступово опинилися у складі інших держав. Тому треба відзначити правильність думки про те, що українці як осілий землеробський народ споконвіку проживали на тій території, на якій їх або їхніх прямих предків (мешканців Київської держави чи східних слов'ян) застала писана історія. До цього треба додати, що у центральній, західній та північно-східній частинах України їхнє проживання було безперервним, незважаючи на багаторазові зміни політичного становища цих територій. У книзі детально розглянуто в історичному плані процеси заселення різних частин сучасної території нашої держави — східних, південних та північних — у зв'язку із неодноразовим нашестям кочовиків та вторганням іноземних поневолювачів. Дуже динамічним було формування наших західних кордонів. Висновки стосовно цієї проблеми підкріплені даними археології, архівними документами. Правда, тут можна було б використати цікаві факти й висновки із книги Ф. Заставного "Українські етнічні землі" (1992). Об'єктивне, арґументоване висвітлення проблеми наших, споконвічно заселених українцями, територій актуальне і в наш час, тому воно має не тільки пізнавальне, а й наукове та політичне значення.

З належною повнотою висвітлено у книзі етнодемографічний розвиток України у XX ст., яскраво показано динаміку чисельности українського етносу й населення України у першій чверті цього століття, зроблено об'єктивні політичні висновки на основі матеріалів численних переписів населення. Важкі історичні випробування випали на долю українців у першій половині та в середині XX ст.: численні депортації, війни, фізичне винищення, денаціоналізація. Усі ці питання чітко висвітлені у книзі і підсилені фактичними матеріалами (документами, статистичними даними).

Розділ V присвячений такій складній проблемі, як етнографічне районування, що покликане виявити територіальні закономірності поширення типових явищ матеріальної й духовної культури народу. Можна відверто визнати, що унаслідок своєї складности на сьогодні ще не опрацьовані в нашій науці основні засади районування: виділення головних чинників цього процесу, визначення суті і рангів таксономічних одиниць; не визначено співвідношення впливу природного середовища, соціально-економічних та історичних чинників на утворення територіальних закономірностей поширення різних етнографічних явищ і процесів. Далеко недосконалою є схема, запропонована у навчальному посібнику "Культура і побут населення України" (1991), у якій у район "Карпати і Прикарпаття" потрапили природні райони Розточчя, Малого Полісся та Західного Поділля. У рецензованому виданні запропоновано для території нашої країни три великі реґіони: Центрально-Східний (Південно-Східний), Північний (Поліський) і Західний (Південно-Західний), які, у свою чергу, діляться на райони з досить детальною комплексною їх етнографічною характеристикою. Вважаємо, що для такої великої за розмірами території держави, як Україна, для якої характерні велика мозаїчність природних умов і складний процес формування етнічної території, виділення тільки трьох реґіонів є надто схематичним і в своїй основі науково неоправданим. Адже в один реґіон — Центрально-Східний (назва украй невдала і науково нелогічна!) — потрапляють Середнє Придніпров'я, Слобожанщина і Південь України — такі різні за своєю природою, господарським укладом та історією! Те ж саме стосується й Західного реґіону, який включає докорінно різні за природою та етнографічними особливостями території Волині, Поділля, Прикарпаття, Гуцульщини, Бойківщини, Лемківщини та Закарпаття. Кудись губиться у наших етнографів своєрідний природний та етнічний ареал — Карпати, який докорінно відрізняється всіма географічними та історичними ознаками від прилеглих територій Прикарпаття й Закарпаття.

Позитивним треба вважати те, що у книзі виділено окремий розділ "Антропологічні риси українців", у якому на основі прийнятих у сучасній науці схем расового поділу [redacted] рамках європеїдної раси, до якої належать українці, виділено три основні групи: південну, північну та проміжну, які найоб'єктивніше відбивають стан речей у розглядуваному питанні. На ґрунті узагальнення великого фактичного матеріалу і досліджень попередніх років у розділі виділено антропологічні області: Центральноукраїнську, Карпатську, Валдайську та Ільменсько-Дніпровську [redacted] їх комплексною характеристикою.

Етнографічне розмаїття нашого народу, специфічність, самобутність його матеріальної та духовної культури з достатньою повнотою висвітлено у розділах "Сільськогосподарська культура", "Поселення, двір, житло", "Народний одяг", "Народна кухня", "Підсобні промисли і ремесла", "Художні ремесла". Перед читачем постає яскрава, неповторна картина розвитку рільництва і тваринництва на наших землях, коріння яких сягає епохи неоліту. Високою була культура землеробства вже у часи Київської Русі, коли вирощували такі зернові, як пшеницю, жито, ячмінь, просо, овес, гречку. Деякі з цих культур були предметом експорту. Лише проса [redacted] наших землях налічувалося близько 20 ґатунків! Всесвітню славу здобули українське садівництво та бджільництво. Про це у книзі, на жаль, сказано надто скупо. Здавна славляться українські етнографічні території розмаїттям народної архітектури. Неповторними барвами і стилями відзначається український одяг, комплекти якого чітко диференційовані за етнографічними реґіонами. З епохи мезоліту на наших землях відомі гончарні вироби, що вирізнялися різноманітністю своїх форм та цільових призначень. Це ужиткове мистецтво

розвивається й тепер, а зразки української кераміки прикрашають експозиції багатьох музеїв світу. У зарубіжних країнах відомий і такий феномен в художній творчості нашого народу, як вишивка, що має давні традиції та глибоке історичне коріння. Вишивальниці України знають понад сто художньо-технічних способів вишивання. Здавна в пошанівку тут були ткацтво, килимарство, художня обробка дерева. Різьблення, інкрустація, випалювання на дереві наших майстрів відомі далеко за межами України. Особливо славляться на весь світ прекрасні, неповторно-чарівні українські писанки.

У монографії всебічно висвітлено питання про діалекти української мови, говори й наріччя у їх історично-лінґвістичному і територіальному аспекті. Мова, зазначено в тексті,— це безсмертна душа народу, духовне багатство, незнищенна субстанція, вічний феномен (с. 159). У книзі ґрунтовно розглядається питання громадського та родинного побуту українців, виховання дітей, численні звичаї та обряди, якими так багата наша земля. Ці звичаї та обряди формувались і збереглись протягом століть; вони допомагали народові вижити у найтяжчі часи лихоліть, зберегти свою національну ідентичність. Цікавим є розділ "Народні знання", де засвідчено основні відомості наших пращурів від найдавніших часів у галузях астрономії, арифметики й геометрії, мінералогії та медицини, народної ботаніки, метеорології й зоології. У виданні відзначено, що спільність астрономічної термінології на українських теренах є незаперечним свідченням давньої духовної та етнічної єдности українського народу. Зацікавлення зоряним небом виявлені археологами ще з часів Київської Русі. Читач переконується, що скарбниця народних знань в Україні невичерпна, а визначальною національною рисою наших предків було прагнення до освіти й науки.

Високий авторитет має український фольклор, скарби якого дійшли до нас із незапам'ятних часів. У книзі розглянуто структуру й жанровий склад усної творчости нашого народу, його історичне коріння, географічне поширення. Наші пісні, казки й леґенди, перекази, прислів'я, колядки й щедрівки відзначаються глибокою поетичністю, широкою пісенною палітрою. Такий жанр, як думи, притаманний тільки українському фольклорові. Тематика усної народної творчости широка, але переважає у ній тема захисту і визвольної боротьби українського народу за незалежність.

У книзі розкрито тему української діаспори, зокрема, сказано про її виникнення, поширення, чисельність. Підкреслено збереження і розвиток національної духовности наших краян за межами Батьківщини. В окремий розділ виділено тему "Колоніально-національна політика російського царизму і радянського режиму на Україні", переконливо показано трагічні наслідки цих режимів для історичної долі нашого народу. Заслуговує схвалення те, що в книзі розглянуто питання історії заселення й сучасного життя на наших теренах інших національних груп: росіян, поляків, євреїв, кримських татар, ґаґаузів, греків та інших. Нині в Україні проживають представники десяти неукраїнських національностей чисельністю понад 100 тисяч кожна та ще близько десяти, кожна з яких нараховує від 10 до 40 тисяч чоловік. Для них Україна стала другою батьківщиною, а часто навіть єдиним ареалом проживання. Представники інонаціональних груп рівні у своїх правах із корінною нацією; на початку 90-х рр. вивчення різних мов розгорнулося на 711 факультативах для тих дітей, які не мали своїх шкіл. Майже 35 тисяч представників різних національностей об'єднані у дві тисячі творчих етнографічних колективів. В Україні діють релігійні та національно-культурні товариства 24 національностей, функціонує Рада національних товариств.

На основі аналізу обширного документального та довідкового матеріалу, зокрема історичних етнотопонімів і етнонімів, простежується процес формування назви українського народу, його держави — Русь-Україна. Із проведених досліджень випливає важливий висновок — від часу виникнення і донині українська етнічна спільнота постійно проживала у межах ареалу свого формування. Український народ, зазначено в книзі, належить до числа давніх державних народів в більш як 1100-річною історією, що зафіксована писемними джерелами (с. 506). Він мав державність принаймні на протязі 900 років: майже 500 років давньоруської доби, 200 років Великого князівства Литовського, Руського та Жемайтійського, майже 120 років козацької держави. Останні десятиріччя український народ боровся за свою державність і незалежність. Ці важливі висновки повинні лягти в основу вивчення історії нашої держави у середніх та вищих навчальних закладах, оскільки, як відомо, протягом багатьох років заперечувалося саме існування українського народу, не лише його державности.

У Висновках узагальнено умови виникнення праукраїнського етнічного масиву, простежено його відмінні риси в побуті та культурі, мові й духовній творчості, а також у державному творчому процесі. Підкреслено, що ніякі загарбання окремих частин єдиного українського тіла, що віками зазнавали відмінного політичного, економічного та культурного впливу, не змогли роз'єднати чи диференціювати український етнос (с. 508). Зроблено також важливий висновок про те, що український етнос формувався задовго до його писемної та державної історії і від найдавніших часів аж до XX ст. відзначався органічною цілісністю компонентів своєї матеріальної та духовної культури.

Однак на закінчення хочемо подати декілька критичних зауважень. У книзі багато повторень того ж самого матеріалу як у межах одного розділу, так і в різних розділах. Часто суто історичний матеріал домінує над етнографічним. Розділи "Сільськогосподарська культура", "Поселення", "Народний одяг" не позбавлені наукових неточностей (с. 169, 171, 172), подекуди пересичені прописними істинами, надмірною описовістю. У посібнику багато граматичних похибок (с. 40, 45, 78, 83, 85, 88, 150, 289, 376, 386, 395). Зокрема, часто трапляються русизми: Ахтирка, устя, судоходство, нужд, зговору, погадати та інші.

Проте можемо сміливо твердити, що рецензоване видання відзначається своєю фундаментальністю, широким діапазоном охоплених питань, новизною постановки етнографічних проблем, компактністю та обширним фактажем. Книга має належну патріотичну наснагу, всебічну, арґументовану доказовість тверджень і висновків, містить багато оригінального й цікавого матеріалу, вперше введеного у науковий обіг. Текст вдало доповнюють уривки з народних пісень, дум, колядок, фольклорних творів, а також 41 фото і замальовок, 3 таблиці. Книга заслуговує на перевидання після ретельного наукового й технічного редагування й доповнення. Вона принесе велику користь не тільки студентам, учням і педагогам, а й широкому колу науковців, туристів, краєзнавців — усіх, кому небайдужа історія рідної Батьківщини.

Іван ГУНЬОВСЬКИЙ

С. П. Павлюк. Традиційне хліборобство України: агротехнічний аспект.— К.: Наук. думка, 1991.— 224 с.

Народна агротехніка досліджувалася досі в українській етнографії мало. Тому похвально, що цьому питанню доктор історичних наук Степан Павлюк присвятив багато праць, у тім числі свою першу книжку "Народна агротехніка українців Карпат другої половини XIX — початку XX ст. (К.: Наук. думка, 1986), а також названу вище монографію.

Агрокультурні здобутки кожного народу цілком правильно відносять до загальнолюдських надбань. Докладний аналіз аграрної культури, динаміки її розвитку можливий тільки в контексті певного етнічного середовища. Відомо, що природно-географічні умови, історичне минуле реґіонів впливали завжди на розвиток традиційної культури, у тому числі й хліборобства. Саме ці чинники визначали процес становлення господарсько-культурних типів. В Україні він визначився як хліборобський. З хліборобством тісно пов'язані осілість, сталість. А це, безумовно, сприяло творенню традиційних технологічних навиків обробітку землі, догляду за сільськогосподарськими культурами, їх збиранням, зберіганням.

Хліборобство, виникнувши ще в часи трипільської культури (IV—III тисячоліття до н. е.), надовго залишалось головним джерелом багатства і могутности нашого народу. Виражаючи етнічну специфіку, воно водночас відбивало й загальнолюдські багатовікові традиції агротехнічного процесу вирощування сільськогосподарських культур. У цьому зв'язку важливо, що дослідник простежив історію становлення традиційних агротехнічних знань. Цікаво, що в хліборобстві слов'янських племен уже була сталою технологія обробітку ґрунтів сохою, ралом, драпачкою, які в наступному етапі етнічної консолідації зазнали докорінних змін: з'явилися знаряддя для оранки і спушування ґрунту (плуги, борони). Подальший етап розвитку хліборобства дослідник пов'язав у своїй книзі з народними знаннями про ґрунти, ботанікою культурних рослин, удосконаленням знарядь праці.

В останньому процесі чимраз чіткіше йшло виділення української аграрної культури. Це виявилось у засобах обробітку ґрунту, удобрюванні поля, у способах і пристроях для сівби, жниварських традиціях. Це помітно і в локалізації обрядово-ритуальної сфери хліборобства, яка зберігає в собі слов'янську чи східнослов'янську основу.

Автор на основі різних джерел доводить, що етнічна специфіка в хліборобстві продовжувала існувати унаслідок сталости дрібного селянського господарства. Останні ще довго залишались на традиційному агротехнічному рівні — майже впродовж усього періоду капіталістичної суспільно-економічної формації.

Вдосконалення агротехнічного процесу в Україні, стани його етнізації тісно пов'язані з історичним процесом розвитку культури східнослов'янських народів.

На розвиток хліборобської культури в середньовіччі впливали існуючі в Україні форми землеволодіння. Саме аналіз їх дав змогу зрозуміти об'єктивні фактори вдосконалення хліборобського процесу.

При феодалізмі, як відомо, селянин був наділений землею, яку обробляв своїми знаряддями праці, використовуючи свій досвід з агротехніки. Тому технічна культура в хліборобстві фактично залежала від селянина.

Розвиток товарних відносин, криза феодально-кріпосницької системи спричинилися до зміни економічних напрямків поміщицьких господарств, які влива-

лись у ринкову торгівлю. Це привело до кардинальних змін у системах рільництва і відповідно до номенклатури хліборобських культур, які визначались ринком. У такий спосіб відбувся перехід від трипілля до чотирипілля і до так званих промислових систем із монокультурним виробництвом.

Узагалі вдосконалення систем землеробства також, як правильно вказує дослідник, знаменувало собою шлях до вищих етапів розвитку культури.

Відзначаючи багатство агротехнічних методів у певних природно-кліматичних реґіонах в умовах стабілізації традиційної культури, автор вказує на тотожність окремих елементів технологічних процесів на всій території України. Отже, він правильно розглядає народну агротехніку, а саме як своєрідну історико-культурну реальність, що охоплює усі форми матеріальної і духовної культури народу.

У книзі багато уваги приділено агротехнічному процесові підготовки ґрунтів. Є навіть окремий розділ "Обробіток грунту — фундаментальна основа хліборобства". Дослідник звертає увагу на те, що технологічний процес механічного обробітку ґрунту, як і вся аграрна культура, має кілька рівнів, зумовлених етнічними і територіальними особливостями. Так, чітко виділяється технологічний рівень оранки, характерний для всіх хліборобських народів (перекидання скиби дерниною донизу, спушування); при цьому окреслюється специфічний слов'янський етнокультурний масив. Далі виділяються етнічні і локально-етнографічні рівні, їхня традиція простежується в організації і проведенні оранки.

У дослідженні справедливо відзначається, що найвищим досягненням агротехніки, матеріалізацією багатовікових зусиль хліборобів стала оранка ґрунтів плужною технікою (плугом, сохою, сабаном, косулею та іншим). Ефективність цієї техніки полягала у значному підвищенні родючости поля, продовженні часу виробничої експлуатації ґрунту з високим коефіцієнтом продуктивности. З'явилася можливість більш якісного використання сільськогосподарських угідь, зросла технологічна культура, яка забезпечувала збереження належної структури ґрунту. Це сприяло кращому проростанню зерна, доступу повітря, затриманню вологи, проходженню ґрунтових мікропроцесів, зниженню забур'янености землі.

С. Павлюк у своєму дослідженні приділяє увагу питанням вдосконалення оранки як основі розвитку культури обробітку ґрунту. При історичному огляді сільськогосподарських знарядь автор вказує на постійний творчий пошук селян, поглиблення їх агрономічних та конструктивних знань і навиків. Тому невипадково у селянських господарствах України можна було зустріти декілька конструктивних варіантів традиційного українського плуга, поширених у різних місцевостях, які не співпадають ні з історико-культурним, ні з господарсько-культурним, ні з природно-географічним районуванням. Водночас у Карпатах, на Волині були змодельовані свої, реґіональні варіанти.

У другій половині XIX ст. активізувалась тенденція до вдосконалення традиційної орної і спушувальної техніки. Різними були темпи цього процесу в реґіонах етнічної території. Широке оснащення технікою відбувалось у центральній частині України, на Лівобережжі, Поділлі, Поліссі, Волині, в Карпатах. За темпами освоєння фабричної техніки найактивніше цей процес протікав на півдні України.

Хоч обрядово-ритуальні дії у хліборобстві — це вже окремий предмет дослідження, С. Павлюк і на нього звернув увагу. Дослідник відзначив, що прагнення хлібороба до поліпшення традиційної агротехніки завжди супроводжувалось магічними діями, цілим спектром ритуалів, обрядів і звичаїв. Були серед них слов'янські обрядові сюжети і суто етнічні, локально-етнографічні. Поза тим

етнічна специфіка виявлялась у технології, регіональності окремих агрономічних операцій. І вже вузька локальна специфіка простежується у техніці оранки, в побуті плугарів.

У дослідженні С. Павлюка знаходимо й нові тлумачення ряду існуючих аспектів агротехнічного процесу (систем землеробства, господарсько-культурних типів, понять "орне" і "плужне" рільництво), більш чітко окреслено аграрну культуру як предмет дослідження етнографічної науки. Він також довів, що технічний ряд агротехнічного процесу — це складне поєднання агрономічних, технічних операцій єдиної системи рільництва, угноєння полів, обробки ґрунтів, догляду за рослинами і збереженням врожаю.

Монографія С. Павлюка викликає інтерес до дальшого вивчення етнічних традицій української культури в набагато ширшому обсязі. Книжка про хліборобство цінна також з погляду дослідження етногенезу українського народу, встановлення давніх зв'язків між народами.

У ній знайдуть для себе багато цікавого і корисного сучасні агрономи, фермери, які хочуть будувати власне виробництво на наукових засадах з використанням давніх землеробських традицій українського народу. Основи традиційної агротехніки, що викладені в монографії, можуть бути використані в музеях просто неба для більш повного показу життя, господарювання і побуту селян у минулому.

Архип ДАНИЛЮК

Г. К. Кожолянко. Поселення та житло українців Івано-Франківщини та Буковини // Historic sites and archives service.— Alberta, 1992.— 99 p., 25 ill.

Монографія Г. Кожолянка присвячена важливій ділянці традиційної матеріальної культури етносу — народному будівництву, а саме: поселенням, типам забудови дворів, житлу. Увага до цього пласту народної культури пояснюється не лише вагомими здобутками українців у цій царині, але й можливістю простежити у багатьох її компонентах як локальні місцеві особливості, так і етнічні традиції, що виконують важливу етнодиференціюючу функцію.

Робота складається із чотирьох частин: І. Типи поселень та садиб; ІІ. Типи традиційного сільського житла; ІІІ. Матеріал та техніка спорудження народного житла; IV. Внутрішнє і зовнішнє влаштування народного житла. Є також список ілюстрацій та бібліографія.

Дещо незвично сприймається відсутність вступу, в якому автор мусив би обґрунтувати дослідження, зокрема територію, хронологічні рамки, висвітлити історіографію питання, вказати джерельну базу. Унаслідок відсутности вступної частини у читача відразу виникає чимало запитань. Це стосується, наприклад, формулювання самої теми: "Поселення та житло українців Івано-Франківщини та Буковини". Автор, окреслюючи ареал дослідження, поєднав сучасну адміністративно-територіальну одиницю — Івано-Франківську область — з історичною областю — Буковиною, що є, на нашу думку, штучним і невмотивованим

теми опалення житла, функціональні зони інтер'єру, екстер'єр. Однак викликає заперечення категоричний висновок дослідника про те, що "відсутність елементарних санітарно-гігієнічних умов була нормою життя бідняків; [...] нерідко зимою в хаті чи сінях утримували худобу і птицю" (с. 73). Не ідеалізуючи умов тогочасного селянського домашнього побуту, слід зауважити, що "елементарних" санітарно-гігієнічних правил селяни дотримувалися, у тому числі й бідняки: білили або мили стіни житла, підмащували глиною долівки і печі, прибирали житла тощо. Щодо утримання худоби в сінях чи в хаті у зимову пору, то це стосувалося, як правило, молодняка — телят, ягнят, лошат з метою захисту їх від холоду. Звичайно, що з погляду сучасних санітарно-гігієнічних стандартів ця сторона селянського побуту є не надто привабливою, але вона відповідала конкретним тогочасним умовам й інакшою не могла бути.

У цілому, підсумовуючи сказане, напрошується запитання: яку мету переслідує рецензована монографія? Якщо її завдання полягає в тому, щоб у загальній формі познайомити наших канадських земляків із народним будівництвом на зазначеній території, то можна вважати, що авторові його задум вдався. Якщо ж робота претендує на строго наукове дослідження, то, на жаль, мусимо констатувати, що цієї мети він не досяг уповні. Безумовно, що робота Г. Кожолянка відзначається рядом позитивних моментів: комплексне охоплення питань народного будівництва (від поселення до інтер'єру житла), введення в науковий обіг польового джерельного матеріалу, наявність оригінальних ілюстрацій тощо. Однак поряд з цим мають місце і суттєві недоліки. Серед них — відсутність вступу із належним обґрунтуванням дослідження, невдало обрана територія, недостатня джерельна і літературна база, застаріла та еклектична класифікація поселень і дворів та інше. Варто було, проводячи етнографічні паралелі з іншими народами, звернути більше уваги на народне будівництво найближчих сусідів українців Івано-Франківщини і Буковини — молдаванів та румунів. І, нарешті, бракує логічного завершення — висновків, де б вказувалися спільні риси та локальні особливості народного будівництва таких різних за етнографічною специфікою регіонів, як Гуцульщина, Бойківщина, Покуття, рівнинна Буковина, Опілля.

Роман СІЛЕЦЬКИЙ

Тадеуш і Малґожата Лопаткевич. Мала сакральна архітектура на Лемківщині.— Нью-Йорк: Фундація дослідження Лемківщини, 1993.— 490 с., іл.

Останніми роками з'явилося кілька цінних монографічних праць, присвячених українським етнічним землям, що після Другої світової війни відійшли до Польщі. Їх авторами є як українські, так і польські дослідники. Ознайомившись із цими монографіями та збірниками, хочемо підкреслити, що недавнє минуле територій Надсяння, Лемківщини, Холмщини та Підляшшя нині в основному опрацьовується не поверхово, не заполітизовано, як це практикувалося у часи комуністичних режимів, а добре продумано, системно. Загалом розглядувані праці — результат довготривалого дослідження, опертого на значних джерельних мате-

ріалах та фотодокументах, у яких історична правда не завуальована різними надуманими сентенціями, і має дуже конкретні, чітко окреслені визначення. Це передусім книжка Олега-Володимира Іванусіва "Церква в руїні. Загибель українських церков Перемиської епархії" [Нью-Йорк]: Бібл. українознавства, 1987.— Т. 56), книжка за редакцією В. Поврозника "Альбом українських церков. Закарпаття, Лемківщина, Холмщина та Підляшшя" (Лондон: Українська видавнича спілка, 1988). Уваги заслуговує варшавська серія книжок з новітньої українознавчої тематики, що об'єднана назвою "Український архів" (видає Євген Місило). Насамперед, це збірник документів і матеріалів з просторою передмовою і примітками Євгена Місила "Akcja Wisła" (Варшава, 1993), праці Олега Пушкаря "Лаґерний триптих" (Варшава, 1994), збірник "Закерзоння", під ред. Б. Гука (Варшава, 1994), Володимира Сави "Удома є на чужині" (Варшава, 1995) — спогади про село Угринів, документи та етнографічні матеріали; о. Степана Дзюбина "Іствердих діло рук наших" (Варшава, 1995) — спогади з історії Греко-католицької церкви у Польщі 1938—1994 рр. До цього ряду потрібно також віднести праці, присвячені давньому періодові історії, а саме: працю Здзіслава Будзинського "Ludność pogranicza polsko-ruskiego w drugiej połowie XVIII wieku" (Перемишль—Ряшів, 1993.— Т. I—II) та започатковану у 1990 р. Станіславом Стемпнем дуже цінну з наукового погляду серію збірників під назвою "Polska—Ukraina — 1000 lat sąsiadstwa" (Перемишль, 1990.— Т. 1; 1994.— Т. 2). Цим переліком список не вичерпується. Відомий цілий ряд науково-довідкових видань, що засвідчують докладний опис архівних зібрань Перемишля, Ярослава та інших міст.

До розглядуваного типу видань належить і рецензована нами книжка Т. і М. Лопаткевичів "Мала сакральна архітектура на Лемківщині". Праця є доволі об'ємною, її обсяг становить 490 с. Умовно вона ділиться на три великі частини: а) текстово-теоретичну; б) ілюстративну; в) довідково-бібліографічну.

Текстова частина містить сім розділів: 1. "Вступні питання"; 2. "Творці"; 3. "Придорожні хрести на Лемківщині — аналіза форм"; 4. "Придорожні каплички"; 5. "Структурне різьбарство на Лемківщині"; 6. "Малі форми сакральної архітектури і сільська громадськість; 7. "Закінчення" (с. 1—146). Закінчується ця частина книжки окремим "Додатком", що складається з коротких біографій лемківських каменярів і "Бібліографії" (с. 147—165); друга частина книжки — добірка ілюстрацій (с. 169—172); третя — "Поіменний покажчик", "Географічний покажчик" та "Список ілюстрацій" (с. 473—490). Відкривається книжка окремим "Вступом", написаним Миколою Дупляком, та двома відгуками-рекомендаціями друкувати книжку польських професорів Юзефа Бурштi і Збігнева Ясевича.

Уже навіть сам перелік розділів книжки, її обсяг, велика кількість ілюстрацій та усі додатки вказують, що читач має справу з поважним монографічним виданням. Автори дослідження керувалися не лише історіографічним та культурологічним аспектами проблеми, зокрема метою увічнити одну зі зникаючих важливих структур українського ремесла і мистецтва Лемківщини — малу сакральну архітектуру, що, до речі, є нині поширеним явищем "на всіх українських етнографічних територіях під Польщею", але й прагнули дослідити цілий ряд специфічних питань, пов'язаних із розвитком явища на західних окраїнах українських етнографічних земель XIX — 40-х рр. XX ст. На їх думку, всебічний аналіз малих форм архітектури розкриває "специфіку явища, яке вимірюється формально-статистичними, художніми та естетичними категоріями", поряд з цим важливим є пізнання "його ролі в громадсько-релігійному житті традиційного лемківського села". Це дозволило заглянути не лише до коренів сільського ремесла, але й з'ясувати його "зв'язки з міськими ремісничими осередками", отже,

побачити як тяглість явища, так і його функціональність. Незважаючи на порівняно великий обсяг питань, пов'язаних із сільським ремісництвом, автори зосередили увагу на одній тематичній групі пам'яток — малих формах сакральної архітектури. Це допомогло їм детальніше дослідити факти і заповнити чимало "білих плям" на карті сільського і міського ремесла. Територія дослідження — 111 українських лемківських і три польські села у Низьких Бескидах, східна межа яких проходить вздовж залізничної лінії Сянок—Лупків. Унаслідок обстеження пам'яток створена повна архітектурно-вимірювальна документація 575 об'єктів "придорожнього мистецтва" з додатком 1200 фотографій.

Ремесло малої форми сакральної архітектури як явище сягає давніх часів. Воно стоїть десь на перехресті таких важливих процесів людського побуту, які характеризують виробничу діяльність, а заодно і внутрішній світ селян. Разом з тим дослідження цієї тематики тісно пов'язане не лише з побутом селян, але й особливостями епохи, в якій народжувалися ці твори. Вони торкаються соціально-правових, конфесійних та історично-культурологічних проблем свого часу.

Тема малої сакральної архітектури, звичайно, не нова ■ українській і слов'янській етнографічній та мистецтвознавчій науках. Але вона практично ніколи не досліджувалась як самостійна і водночас комплексна проблема (виняток становлять окремі статті). Особливо це стосується реґіону Лемківщини.

Мала сакральна архітектура ■ умовах сільського виробника — скромне і порівняно просте ремесло, тісно пов'язане із вивченням селянського побуту, поглядами на релігію, ментальністю людей і їх культурно-етнографічним середовищем. У ньому криється декілька дослідницьких аспектів, зокрема, історичний (поява цього ремесла спричинила відхід частини селян від традиційного сільського господарства та перетворення їх у репрезентантів окремої галузі виробництва), етнографічно-мистецький та загальнокультурологічний. Доповненням до історичного бачення розвитку малих форм сакрального мистецтва є також питання соціально-економічної організації праці, яка була відмінна від селянської, хліборобської. Частина селян, заанґажованих у каменярському, будівельному, частково ливарному ремеслах, поєднувала цю свою працю із працею у сільському господарстві. В основі ремесел лежала ручна праця. Пізнавальним є питання географії поширення продукції лемківських ремісничих осередків, ринок її збуту і т. д.

Т. і М. Лопаткевичі, аналізуючи об'єкти малих форм архітектури, коротко зупиняються на проблемі генезису явища. Висвітлено "суспільні функції" малих форм сакральної архітектури села, її значення для релігійного культу та культури взагалі. Своє дослідження вони ґрунтують на безпосередньо взятому з терену матеріалі (вивчення пам'яток відбувається на місцях, у польових умовах та ■ каменярських майстернях по селах) або використовують експонати Історичного музею у Бічу. До праці залучено також велику кількість літератури.

Заслуговують на увагу спостереження Т. і М. Лопаткевичів, що стосуються історії створення і розвитку малих форм сакральної архітектури (окремий параграф "Мала сакральна архітектура та питання її творців як предмет пізнавального зацікавлення"). На думку авторів, особливе захоплення нею виросло з романтизму, що, у свою чергу, був наслідком зацікавлення стародавніми національними рисами у творчості селян. Це відбувалося "на ґрунті естетичного сентименталізму і любові до рідного". Тоді було звернено увагу "не тільки на поетичну творчість народу, але й на його матеріальні діла, сповнені чарівности на тлі краєвиду, тобто на хрести і придорожні каплички" (с. 5). Ця теза ґрунтується на значній історіографії (правда, переважно польськомовній), де автори доходять

висновку, що, незважаючи на зібраний великий фактологічний матеріал і дослідження проблематики, досі "залишається брак публікацій, які б синтезували доробок" (с. 13—14) у цій ділянці культури.

Вагомим у монографії є розділ, який розповідає про народних лемківських майстрів-каменярів, майстрів-будівничих, архітекторів. Він має поетичну назву "Творці". Вихідною тезою розділу, яку автори намагаються побороти, є твердження Я. Грабовського, що "для народного мистецтва характерне те, що ті, які цікавляться ним, знають про нього набагато більше, ніж про його творців". На думку Т. і М. Лопаткевичів, дослідження будь-якої народної творчости найбільш результативне лише тоді, коли воно розглядається "у поєднанні з її творцем, бо між ними існує нерозривний зв'язок" (с. 15). Для ілюстрації цих слів автори роблять огляд каменярського ремесла у багатьох селах Лемківщини, роздумують над його природою, походженням, тут же називають окремих майстрів, яких єднають родинні зв'язки, спадкові генерації майстрів, "школи" та інше. Особливе місце у їх праці займають лемківське каменярство на західному Підгір'ї та риманівський центр народного каменярства. Коротко зупиняються автори на зв'язках сільського і міського (Коросно, Горлиці) каменярства, різьбарському мистецтві. Свої висновки будують на вперше зібраному матеріалі — з уст народу та з архівів і музеїв, сягаючи в окремих випадках XVII ст. Тут належить згадати, що прямим доповненням до розділу є прецизійно підготований і поданий у "Додатку" до текстової частини книжки словник "Біографії лемківських каменярів", зокрема із сіл Бортного (36 майстрів), Бодаків і Перегонини (18 майстрів), Пстружного (один майстер), Руської Свіржови (один майстер).

Особливо пізнавальними і чи не основними є ті розділи (третій і четвертий), які дають опис пам'яток малих форм сакральної архітектури у селах і містечках. Їх, як відзначалось, автори групують під назвами "Придорожні хрести..." і "Придорожні каплички". Кожен із цих розділів містить характеристику розглядуваних у ньому пам'яток, в якій звернено увагу на конструктивну специфіку творів, їх форму, побудову, матеріал, з якого вони зроблені, подано опис їх зображень і т. д. Вихідним критерієм для систематизації "Придорожніх хрестів" є матеріал, з якого вони виготовлені, наприклад, чавунні хрести, кам'яні хрести, дерев'яні хрести. Дуже цінною у них є атрибуція творів і встановлення їхнього зв'язку із виробником. Виробництво камінних хрестів автори переконливо пов'язують з каменярською майстернею Войцеха Сервонського і коросненськими каменярами. Викликає зацікавлення також питання, як розвивається цей промисел на Лемківщині на сучасному етапі, зокрема після 1947 р. (підрозділи "Сучасне продовження придорожніх хрестів на Лемківщині"). Зауважено авторами заледве 17 пам'яток (с. 75). Але як щодо стилю, так і щодо характеру побудови та матеріалу вони у більшості випадків різні. "Якщо дерев'яні хрести, маючи скринькову капличку,— пишуть автори,— засвідчують ще якийсь зв'язок з традицією, то хрест з рурок вже зовсім ні" (с. 77). Причин цього багато, насамперед "обезлюднення лемківського села і знищення давньої культури мешканців [...] також зміни в системі їх вартостей" [...] (с. 75).

Група пам'яток "Придорожні каплички" нараховує 120 об'єктів. Подібно до попередньої, вона ілюструється "багатством форм, серед яких є цілий ряд таких, які характерні виключно для етнографічної території" Лемківщини. "Придорожні каплички", на думку авторів, є архітектурою у стислому її значенні (на відміну від різьби, що оперує масою та її розміщенням), що має "простір і його обмеження". Кожний цей архітектурний твір включає "конструкцію (матеріял, поєд-

наний технічно і функціонально [redacted] правильний спосіб), а також форми, що логічно випливають з особливостей будівельного матеріялу, його обробки і характеру конструкції" (с. 78). Разом із цими визначеннями автори класифікують каплички на так звані "бльокові" (монолітні), двоярусні, скринькові та абсидні. Окремо наголошується на конструкції і формі капличок та їх інтер'єрах.

Заслуговує уваги п'ятий розділ книжки "Скульптурне різьбарство на Лемківщині", [redacted] основі якого лежить оцінка зображення людських постатей (рідко тварин) на обелісках, хрестах, капличках відносно їх архітектурного оточення. Увесь вахляр зображень стосується періоду 1828 р.— 40-х рр. XX ст. Він представлений 53 зразками скульптурної різьби. Коло тем зображень, за які бралися майстри на цій території, досить убоге: постаті Божа Матір з дитятком, Божої Матері непорочного зачаття, багатоскульптурна композиція Святої Родини. Значно рідше трапляються фіґури святого Івана, Миколи чи "Замученого Христа".

Кожна з названих груп фіґур розглядається окремо. Вона, як правило, подана [redacted] контексті історичної інформації: [redacted] одного боку — про місце названих святих у житті Греко-Католицької церкви і традиціях української суспільности, сягаючи давнього періоду історії, з другого — про впливи реєстру святців Римо-Католицької церкви на зображення пам'ятників. Найбільшою популярністю користувалася на Лемківщині постать Божої Матері [redacted] дитятком, і це "безсумнівно з огляду на свою універсальність і якби нейтральність, не даючи підстав для досить гострого поділу між віровизнаннями". Це фіґурне зображення зареєстроване на 22 пам'ятниках різних майстрів.

Шостий розділ "Малі форми сакральної архітектури і сільська громадськість" присвячений власне функціональним аспектам пам'ятників як у релігійно-обрядовому, так і в культурологічному аспектах. Побіжно розглянуте питання суспільного сприйняття тієї архітектури в умовах традицій лемківського українського етносу. На думку авторів, "представлення придорожнього мистецтва тільки в аспектах формально-стилістичних чи також художньо-естетичних, робить з нього зібрання відірваних культурних фактів, позбавлених власної сутности і свого натурального контексту". Щоб до кінця його зрозуміти, потрібна оцінка явища, всебічне його пізнання, що "дозволяє властиво зрозуміти явище, що нас цікавить, і його міцні зв'язки з місцевою громадськістю, яка покликала його до життя, вміщуючи у визначені форми окреслений зміст, що є рівнодіючою конкретних суспільних, релігійних, господарських і навіть політичних умов" (с. 129). Цінними є думки авторів стосовно "суспільного характеру" придорожніх пам'ятників, процесів їх громадської апробації, обряду посвячення, загальних сакральних функцій, що пов'язане з ірраціональними та надприродними рівнями свідомости людей. Автори також зупиняються на таких питаннях, як роль фундаторів у появі пам'ятників, увічнення з їх допомогою осіб і подій (скасування панщини в Галичині), [redacted] також проксимальне їх значення: вони часто організовували простір — внутрішньо ділили або замикали його, де виділялися, як правило, дві просторові категорії — центр і межа, границя (край свого і чужого), об'єкт орієнтації у місцевості.

Крім того, придорожні хрести, каплички виконували і естетичну роль, часто виступали домінантами у краєвиді села, околиці. Естетична функція цього малого етномистецтва часто переплітається з її звичаєво-обрядовим аспектом (періодична декорація пам'ятників). На межі естетики і звичаю відоме явище перев'язування тіла Христа кольоровою хусткою або стрічкою ("одягання" розп'ятого), що відоме, наприклад, на Дуклянщині від незапам'ятних часів, та інше.

Монографію завершує список літератури, до якого входять окремі тлумачення текстової частини, "Бібліографія" та добірка високомистецьки виконаних ілюстрацій. Їх 304. Це винятково важлива структурна частина книжки, бо вона не лише вдало ілюструє те, про що йшла мова [redacted] описово-теоретичній частині монографії, але й увічнює назавжди малу сакральну архітектуру на Лемківщині, багато зразків якої нині вже, мабуть, не існує. Крім пам'ятників sensu stricto серед ілюстрацій знаходимо знімки, які зафіксували майстерню Осипа Тарбая, знаряддя праці каменярів, сліди колиби визначного каменяра Лемківщини С. Феленчака, а також постаті С. Феленчака та Я. Хвалика за роботою.

До книжки додані "Поіменний покажчик", "Географічний покажчик" і "Список ілюстрацій".

Докладно ознайомившись з монографією Т. і М. Лопаткевичів "Мала сакральна архітектура на Лемківщині", можемо зробити також деякі зауваження. Зокрема, бажано було б бачити у книжці пам'ятки [redacted] усієї історичної Лемківщини (див. карти Т. Шевчука "Лемківщина". Масштаб 1 : 250.000 [кінець 30-х рр.]; М. Кулицького, В. Кубійовича "Лемківщина і Надсяння". Масштаб 1:1.400.000.— Краків, 1940), навіть тієї її частини, яка уже в XX ст. була сполонізована (придорожні та цвинтарні пам'ятники десь-не-десь залишаються й досі). Можливо, доречно було б у тій частині книжки, де йдеться про форму і зміст хрестів та капличок, зробити певний порівняльний аналіз хоч би у плані типології явищ [redacted] Надсяння та Холмщини, не кажучи уже про Дрогобиччину, Старосамбірщину та інші реґіони суміжної Бойківщини. А як же бути тут з Лемківщиною Закарпаття? Адже таким чином ми закриваємо (ізолюємо) територію Низьких Бескидів від інших українських земель, створюючи їм штучну відрубність, що, з одного боку, суперечить і збіднює об'єктивну оцінку різних етнографічних явищ, у тому числі й розвиток ремесла у цьому краю, з другого — допомагаємо "псевдонауці" стосовно окремих сучасних теорій походження Лемківщини. Чомусь автори призабули давню і сучасну українську літературу з питань малої сакральної архітектури (візьмімо хоч би таких учених, як В. Гнатюк, М. Моздир, А. Дорош і т. д.), [redacted] розділ "Бібліографія" містить не лише поклики на літературу, але й коментарі до тексту. Бажано було більш ретельно поставитися до формулювань заголовків розділів, підрозділів, параграфів (їхня українська мова доволі штучна). Значно більше книжка виграла б, якби у ній була карта з точним позначенням сіл і пам'яток.

Однак попри окремі наші зауваги нині уже ніхто не зможе досліджувати питання малих форм архітектури в Україні, не ознайомившись із монографією Т. і М. Лопаткевичів "Мала сакральна архітектура на Лемківщині". Ця проблема опрацьована у ній дуже поважно і всебічно. Наукова вагомість книжки [redacted] українській (частково і польській) етнографічно-мистецькій науці незаперечна. Головне, що вона не лише рятує для нинішнього і прийдешніх поколінь релікти лемківського промислу і культури, але й своїм змістом закликає до загальноукраїнського дослідження проблеми. Монографія Т. і М. Лопаткевичів виходить далеко за межі скромних "роздумів" про лемківське каменярство, теслярство, ливарництво і будівництво. Поєднавши розвиток малої форми архітектури [redacted] історичними подіями, що утверджували на лемківських землях різні художньо-естетичні течії, релігійні, суспільно-громадські чи політичні домагання, автори монографії висловлюють ряд цінних узагальнень про цей вид ремесла і пропонують свій типологічно-класифікаційний поділ пам'яток. Вони також торкаються майже не вивченого питання функціональних аспектів малої сакральної архітектури. Вагомим досягненням авторів [redacted] виявлення і опис каменярських майстерень і їх

продукції, складення списку авторів пам'яток. Нарешті, Т. і М. Лопаткевичі, усвідомлюючи значення опрацьованих пам'яток для української і слов'янської культури, у "Закінченні" звертаються з проханням до громадськости і адміністрації різних ранґів сприяти їх збереженню.

Завершуючи рецензію, скажемо, що рукопис книжки був високо оцінений також польськими науковцями, зокрема професором Познанського університету Юзефом Бурштою та директором Інституту етнології ПАН Збігневом Ясевичем. Ми цілком погоджуємось з висновком З. Ясевича, що робота "крім документальної вартости, має високі аналітичні і тлумачні вартості. Вміння технологічної і формальноестетичної аналізи об'єктів, зацікавлення перетвореннями досліджуваного явища, знання доктрини Східної Церкви дозволяють інтерпретувати ідейний зміст творів; цікаві зауваження на тему перетворення релігійно-художнього світогляду фундаторів і творців об'єктів, гідні уваги термінологічні пропозиції, добачення пізнавальних можливостей, прихованих у переробках і навіть у нищенні витворів сакрального мистецтва — ось ще не всі цікаві і зрілі напрямки робіт і проблеми, охоплені авторами". А також з тим, що "рецензована робота є важливим документом художньої культури лемків, документом, який майже складений в останній момент, коли ще можна було зібрати наявні матеріали" (с. XI).

Олег КУПЧИНСЬКИЙ

Г. Г. Стельмащук. Традиційні головні убори українців.— К.: Наук. думка, 1993.— 240 с.

Глибоке наукове з'ясування як окремих явищ, так і народної традиційної культури загалом залишається актуальним дотепер. Насправді лише окремі аспекти народної культури і побуту українців знайшли достатнє висвітлення у науковій літературі. Так само більше чи менше вивчені окремі етнографічні реґіони України. У цьому контексті науково вагомим виглядає дослідження Галини Стельмащук про один із самобутніх елементів української традиційности — головні убори.

Ця складова народного костюму за своєю суттю є поліфункціональним явищем: в одному аспекті вона виступає як побутово-ужиткова реалія, а в іншому — як оригінальний, довершений вияв народної естетики, наповнений багатством своєрідного світобачення і світорозуміння. Обрядова функція головних уборів пов'язувалася значним чином з їх магічно-оберігальним призначенням, підсилюючи важливість цього елементу народного костюму в побутуючому середовищі.

Можна з радістю констатувати, що тривалий час насаджувана безглузда методологічна теза про чистоту наук, про наукове розмежування доволі активно долається. На щастя, цієї наукової доктрини дотримувалось не так багато вчених. Уявімо собі, що науковим дослідженням головних уборів українців займається лише етнограф, чи лише мистецтвознавець, або навіть фольклорист у його образній обрядово-пісенній частині? Чи могли б ми таким чином отримати повновартісний аналітичний висновок? Безумовно, ні. Бо навіть не ставлячи бар'єрів між науковими дисциплінами, ми відчуваємо брак дослідників, які б володіли

продукції, складення списку авторів пам'яток. Нарешті, Т. і М. Лопаткевичі, усвідомлюючи значення опрацьованих пам'яток для української і слов'янської культури, у "Закінченні" звертаються з проханням до громадськости і адміністрації різних рангів сприяти їх збереженню.

Завершуючи рецензію, скажемо, що рукопис книжки був високо оцінений також польськими науковцями, зокрема професором Познанського університету Юзефом Бурштою та директором Інституту етнології ПАН Збігневом Ясевичем. Ми цілком погоджуємось з висновком З. Ясевича, що робота "крім документальної вартости, має високі аналітичні і тлумачні вартості. Вміння технологічної і формальноестетичної аналізи об'єктів, зацікавлення перетвореннями досліджуваного явища, знання доктрини Східної Церкви дозволяють інтерпретувати ідейний зміст творів; цікаві зауваження на тему перетворення релігійно-художнього світогляду фундаторів і творців об'єктів, гідні уваги термінологічні пропозиції, добачення пізнавальних можливостей, прихованих у переробках і навіть у нищенні витворів сакрального мистецтва — ось ще не всі цікаві і зрілі напрямки робіт і проблеми, охоплені авторами". А також з тим, що "рецензована робота є важливим документом художньої культури лемків, документом, який майже складений в останній момент, коли ще можна було зібрати наявні матеріали" (с. XI).

Олег КУПЧИНСЬКИЙ

Г. Г. Стельмащук. Традиційні головні убори українців.— К.: Наук. думка, 1993.— 240 с.

Глибоке наукове з'ясування як окремих явищ, так і народної традиційної культури загалом залишається актуальним дотепер. Насправді лише окремі аспекти народної культури і побуту українців знайшли достатнє висвітлення у науковій літературі. Так само більше чи менше вивчені окремі етнографічні реґіони України. У цьому контексті науково вагомим виглядає дослідження Галини Стельмащук про один із самобутніх елементів української традиційности — головні убори.

Ця складова народного костюму за своєю суттю є поліфункціональним явищем: в одному аспекті вона виступає як побутово-ужиткова реалія, а в іншому — як оригінальний, довершений вияв народної естетики, наповнений багатством своєрідного світобачення і світорозуміння. Обрядова функція головних уборів пов'язувалася значним чином з їх магічно-оберігальним призначенням, підсилюючи важливість цього елементу народного костюму в побутуючому середовищі.

Можна з радістю констатувати, що тривалий час насаджувана безглузда методологічна теза про чистоту наук, про наукове розмежування доволі активно долається. На щастя, цієї наукової доктрини дотримувалось не так багато вчених. Уявімо собі, що науковим дослідженням головних уборів українців займається лише етнограф, чи лише мистецтвознавець, або навіть фольклорист у його образній обрядово-пісенній частині? Чи могли б ми таким чином отримати повновартісний аналітичний висновок? Безумовно, ні. Бо навіть не ставлячи бар'єрів між науковими дисциплінами, ми відчуваємо брак дослідників, які б володіли

ґрунтовними знаннями — матеріально і предметно орієнтувалися у кожній з цих галузей.

На щастя, таким дослідником виявилась Г. Стельмащук, яка, маючи базову мистецтвознавчу освіту, проявила себе і як етнограф, і як дослідник народного мистецтва. Уже її перші наукові праці, а також кандидатська дисертація стали добрим науковим здобутком. Належно опанувавши міждисциплінарну методику у вивченні явищ народної культури, зокрема у ділянці матеріальної культури, вона займається всебічним науково-аналітичним їх дослідженням. Як досвідчений вчений, що володіє науковим інструментарієм міждисциплінарних досліджень, Г. Стельмащук опрацювала акварелі Ю. Глоговського. Цей польський художник зафіксував моделі традиційного одягу, що побутували в Україні у XVII — на початку XIX ст. І дослідниця розкрила їх наукове значення з погляду етнографа і мистецтвознавця.

Монографія Г. Стельмащук "Традиційні головні убори українців" є ґрунтовною науково-аналітичною працею. Для всеохопного висвітлення теми дослідниця застосувала метод діахронного аналізу, що дозволило їй уважно простежити еволюцію основних функцій головних уборів, виявити синкретичний обрядовий пласт, розшифрувати його. Функція, вважає автор, виступає основою класифікаційної одиниці головних уборів; вона найсуттєвіше пов'язана із матеріалом і з цього погляду є історично змінною. Рухливість її детермінується динамікою загального розвитку етносу, особливостей його суспільного буття.

Уважно простеживши шлях формування моделей головних уборів у їх функціональній і естетичній різноманітності впродовж величезного історичного періоду — від скіфських часів до сьогодення, дослідниці вдалось розкрити як побутово-прагматичну суть головних уборів, так і розшифрувати ритуально-магічне завдання окремих естетико-оздоблюючих елементів. У цьому зв'язку особливо цінною для науки є інтерпретація знаків-символів обрядових головних уборів, зокрема весільних, з диференційованою оцінкою загальноетнічних і локальних етнографічних особливостей.

Заслуговує на увагу наполегливість у з'ясуванні генезису того чи іншого елементу головного убору і його діахронний аналіз. При цьому у монографії досить вдало використано синхронний аналіз матеріальних пам'яток народно-традиційної культури, коли певна пам'ятка розкривається у контексті загальної народної культури, притаманної конкретним історичним періодам українського етносу: Київській Русі, козаччині, кінцеві XIX — початкові XX ст.

У Княжу добу чоловіки носили головні убори трьох типів: із сферичним опуклим наголовком, із видовженим і загостреним верхом та у вигляді тривуха. Шапки князівської знаті відрізнялись від посполитих багатими прикрасами. Згодом розкішно прибрана шапка стала символом влади, свідчила про високий титул її власника. Відома нам шапка Мономаха, що стала символом великокнязівської влади, має місцеве, київське походження, а не запозичене, як дехто намагався твердити. Це автор доводить у своїй праці.

Жіночі головні убори відзначались різноманітністю форм, складним способом поєднання конструктивних компонентів, багатим їх оздобленням, котре композиційно узгоджувалось з іншими частинами одягу.

У період козаччини (XVI—XVIII ст.) головні убори зберегли багато елементів Княжої доби, і водночас простежуються значні композиційні, естетичні та обрядові зміни, на що вплинули соціальні і культурні обставини епохи. Зокрема урізноманітнився жіночий одяг, а з ним і головні убори.

Головні убори XIX ст., зберігши основні елементи ще з княжих часів, набули доволі різних форм і видів, що було спричинено зміною розвитку костюму і матеріальної культури взагалі.

Для з'ясування генези традиційних головних уборів українців автор монографії залучає археологічний матеріал з неолітичних могильників скіфського періоду. Ці дані приводять дослідницю до конструювання етнографічної історичної тяглості у становленні форми, змісту, естетики головних уборів. На наш погляд, тут вагоміше звучить процес культурогенезу, аніж етногенезу. Адже вчені схиляються до думки, що український етногенез можна виводити з того часу, відколи простежується автохтонність українців, тобто безперервне проживання певного людського колективу на певній території. Таким періодом для України можна вважати кінець I тисячоліття до народження Христа, час Зарубинецької культури. Попередні археологічні культури можуть засвідчувати культурогенез на етнічній українській території.

У розглядуваній монографії представлене розмаїття головних уборів українців з різних історичних епох, з різних етнографічних реґіонів, з різним функціональним призначенням. Можна говорити про енциклопедію цього своєрідного народно-традиційного явища, але з достатньо ґрунтовною науковою оцінкою.

Г. Стельмащук вдало застосувала у праці комплексний принцип дослідження, при якому головні убори розглядаються в органічній сукупності із зачісками. Таким чином вмотивовуються набуті народні ритуали, звичаї, знаки-обереги у моделюванні головного убору різного призначення: щоденного, ритуального чи святкового. Бо для цих подій робились відповідні зачіски; дівчата та жінки укладали волосся так, як диктувала традиція.

Однак суворе дотримання традиційности дівочих зачісок не могло вплинути на їх розмаїття. Це пояснюється вибагливістю естетичного підходу, що диктувався передусім такими чинниками: довжиною і густотою волосся, ростом дівчини, формою обличчя. Найбільш поширеними були, на думку дослідниці, такі зачіски: розплетене волосся, заплетене в одну косу, у дві коси, вінкоподібно укладені коси, коси, укладені над чолом чи [illegible] потилиці, заплітання у три або чотири кіски, "у дрібушки", "у зв'язки", "у колокілки", "мушки" тощо.

Ще у XIX ст. і навіть на початку XX ст. дівочі зачіски поєднувалися з начільними обручинами, стрічками. Це був відгомін найдавніших часів і водночас ілюстрація органічного поєднання вікових традицій. Зокрема, повсюдно у Карпатах донині побутує дівочий головний убір чільце.

У розглядуваній монографії народні обряди, пов'язані із волоссям, подані доволі об'ємно і різнобічно. Складається враження, що дослідниця зібрала геть-чисто весь відповідний матеріал зі всієї етнічної території — і з писемних джерел, і записаний з пам'яті. Разом з ритуально-обереговою магією стосовно дівочих зачісок подаються й відомості про догляд за волоссям, про його гігієну.

Відрадно, що кожному ритуальному знакові Г. Стельмащук намагається дати наукову інтерпретацію, спираючись на думки відомих етнографів. Тут віднайдені ідентичні ритуали, якими користувалися в етнографічних реґіонах Полісся і Лемківщини, Лівобережжя, в усьому масиві Українських Карпат тощо. Розділ монографії про вивчення вінка у його духовній і естетичній природі у контексті буття, безумовно, виділяється своїм науковим довершенням, сферою народної інтерпретації цього унікально багатого явища.

Вінок, як твердить дослідниця, має насамперед апотропейне значення. Він є символом повноліття дівчини, дівочої чистоти і пов'язаний передусім з духовним світом людини. А поза тим вінок виділявся багатою знаковою системою, за якою

відрізняли засватану дівчину від інших — дружки чи молодої. Вінок вказував на стан дівчини: на виданні, наречена, засватана; навіть можна було прочитати, чи молоді взяли шлюб, чи вони сироти тощо.

У весільному вінку усе мало значення: його форма, вибір та колір квітів, колір стрічок та інше. Ритуальні дії, які супроводжували плетення вінка разом із вищевказаними традиційними атрибутами, надавали вінкові оберігальної сили, щоб вберегти молоду від нечистих, злих духів. У монографії цей елемент головного убору українців подано ■ арґументованому порівнянні із сусідніми народами. Відзначено подібність окремих рис вінка українців Закарпаття та їхніх сусідів-словаків. Також підкреслено, що аналогічні елементи зустрічаються у народів Прибалтики (мається на увазі обруч вінка, який називали "парта").

Розглядаючи народні головні убори як важливу частину цілого одягового ансамблю, дослідниця висвітлила ступінь розуміння в народі семантики головних уборів у елементах весільної, поховальної, виробничої обрядовости. Йдеться про глибину, світоглядність людської пам'яті. Якраз під цим кутом зору розв'язується ще одна проблема: як усвідомлено обрядова та інші функції головного убору впливали на формування їх художньо-естетичних особливостей. І тут Г. Стельмащук, як і в багатьох інших випадках, яскраво виявила знання народного мистецтва українців. Той чи інший головний убір, ■ особливо ритуального характеру, за її доведенням, становив надзвичайно складний колористичний, об'ємно-просторової форми твір. Вдале декорування, застосування різноманітних матеріалів, композиційна культура головних уборів були основою високохудожніх творів народного мистецтва.

Однак треба зауважити, що при доволі повному методологічному забезпеченні і науковій організації монографії усе ж проглядаються деякі упущення.

Дослідниця, наводячи численні порівняльні дані головних уборів, які побутували в сусідніх народів, не зробила глибокого аналізу генези їх подібности чи особливостей. А отже, не було визначено причини такого стану: чи це наслідок міграції, чи міжетнічних контактів і взаємин, чи автономна поява тощо.

Зустрічаються деякі огріхи семантичного характеру. Наприклад, знакову систему автор інтерпретує як символічну, вилучаючи з неї магічні оберегові функції як ірраціональну прагматичну дію. Неточним ■ висновок дослідниці "про зародження етнічної функції" у скіфський період, оскільки простіший, примітивний естетизм існував далеко раніше і в різних сферах життя та діяльности.

На завершення хочемо наголосити, що монографія Г. Стельмащук "Народні головні убори українців" — оригінальне, науково вартісне дослідження.

Доброго слова заслуговує й поліграфічна культура видання, підбір ілюстрацій. При нинішній скруті у книговидавничій справі в Україні це особливо приємно відзначити.

Степан ПАВЛЮК

Пісні Тернопільщини. Календарно-обрядова та родинно-побутова лірика. Пісенник / Упорядники: С. І. Стельмащук, П. К. Медведик.— К.: Музична Україна, 1989.— Вип. перший.— 495 с.; Пісні Тернопільщини. Історичні, баладні, жартівливі, танцювальні пісні та коломийки, пісні літературного походження. Пісенник / Упорядники: С. Стельмащук, П. Медведик.— К.: Музична Україна, 1993.— Вип. другий.— 636 с.

Тернопільська область, утворена 1940 р., відзначається етнографічною неоднорідністю. Північні її райони межують з південними територіями Волині. Бережанщина є частиною Опілля, решта ж земель — це основний масив Західного Поділля. Крім того, в околицях, що над Збручем, відчутні східноподільські впливи, а в Подністров'ї — покутські. Рецензовані пісенники — це перше значного обсягу систематизоване видання пісень Тернопільщини, користуватися яким можуть як науковці, так і широкий загал читачів.

Упорядники С. Стельмащук і П. Медведик винесли на суд читача плід своєї багаторічної творчої праці. Найраніші фольклорні записи, зроблені авторами, датуються другою половиною 1940-х рр. Видання цінне тим, що до кожної пісні подано ноти та паспорт, чимало зразків доповнено цікавими інформаціями. Автори подбали й про те, аби різножанровий пісенний фольклор краю представити у збірниках якомога повніше. З цією метою вони включили до книг не тільки власні фольклорні знахідки, але й записи близько п'ятдесяти кореспондентів з різних місцевостей області та окремі твори з раніше друкованих видань. Обидва випуски пісенника складаються із вступних статей (Петра Медведика — Вип. 1; Степана Стельмащука — Вип. 2), відповідно 350 та 500 фольклорних зразків, паспортизації пісень і приміток, пояснень діалектних слів та виразів.

До першого випуску "Пісень Тернопільщини" ввійшли твори календарно-обрядової та родинно-побутової лірики. У вступній статті до пісенника П. Медведик подає короткий огляд історії збирання та публікації пісень Тернопілля. Перші записи народної лірики в реґіоні датовано ще початком XVIII ст. Це два рукописні збірники, які містять пісні з околиць Тернополя й Чорткова. Ці збірники, віднайдені Петром Білинським, було опубліковано 1897 р. у "Записках Наукового товариства імені Шевченка" (Т. 15). Пізніше народну лірику записували на Тернопіллі такі стовпи вітчизняної фольклористики, як З. Доленга-Ходаковський, І. Вагилевич, Я. Головацький, М. Костомаров, В. Гнатюк, О. Роздольський та інші. Зразки пісенного фольклору, зібраного у Західному Поділлі та Південній Волині, публікувалися свого часу у фундаментальних виданнях "Коломийки" (1905—1907), "Гаївки" (1909), "Колядки та щедрівки" (1914), упорядкованих В. Гнатюком у двотомнику "Галицько-руські народні мелодії" О. Роздольського та С. Людкевича (1906—1907), "Трудах этнографической экспедиции в Западнорусский край" П. Чубинського (1877).

Описуючи пісенне багатство Тернопілля, П. Медведик докладніше зупиняється на обрядових піснях. Він зауважує, що в області збереглися твори, глибоко вкорінені у дохристиянську минувшину. Язичницькі мотиви особливо відчутні у веснянках і щедрівках. У піснях, зафіксованих у реґіоні, зустрічаються такі архаїчні образи, як Ладо, Джурило. Окремо автор згадує унікальні записи рідкісних нині колодчаних та хрестинних пісень, які останніми десятиріччями вдалося зафіксу-

вати на Тернопіллі. Побіжно, усього кількома реченнями, П. Медведик торкається родинно-побутової лірики краю.

Очевидно, що поставивши собі за мету зробити стислий огляд жанрово-тематичного розмаїття пісень Тернопільщини, П. Медведик досягнув бажаного результату. Однак домінування описового методу при певному ігноруванні історичного підходу логічно приводить автора вступної статті до хибних узагальнень стосовно сучасного стану аналізованого матеріалу. Сумнів щодо істинности стверджуваного виникає вже при прочитанні перших рядків тієї частини передмови, де йдеться про архаїчні жанри фольклору: "Найдавніші пісні, що й досі широко побутують на Тернопільщині,— це календарно-обрядова поезія, пов'язана із трудовим роком селянина: веснянки і гаївки, петрівчані та купальські, жниві та обжинкові, щедрівки і колодчані" (с. 9). На жаль, автор не уточнює сфери побутування названих жанрів, не конкретизує поколінних середовищ, які нині, у час написання передмови, є носіями прадавніх пісень. Унаслідок цього спостерігаємо невиправдане зміщення й змішування часових епох, коли вчорашній день календарної та родинної обрядовости, ритуальних пісень видається за нинішній. Так, зупиняючись на веснянках і гаївках (с. 9—11), весіллі (с. 14), фольклорист не вважає за потрібне вказати на сучасне збіднення обрядового репертуару, а часто й зникнення із побутування цілих фольклорних пластів, які нібито успішно функціонують на теренах области. Для прикладу, згідно з нашими п'ятирічними польовими дослідженнями (1989—1994 рр.), у Західному Поділлі коровайні та заручинні пісні фактично вийшли з ужитку, дуже рідко зустрічаються у побуті й обрядові співи на дівич-вечір (вінкоплетення). Здебільшого живуть вони нині в пам'яті літніх людей або ж виконуються фольклорними колективами на сцені, втрачаючи при цьому своє первинне функціональне призначенння. Подібна ситуація й з великодніми, святоіванськими, обжинковими, хрестинними піснями. Зазначимо, що в області досить поширене й таке цікаве явище, коли традиційно молодіжний фольклорний репертуар (наприклад, купальські пісні, гаївки) виконується у час свят виключно людьми похилого віку. Тому-то твердження П. Медведика на кшталт того, що "на заручинах, вінкоплетинах та випіканні короваю співають обрядові весільні пісні", нині є застарілими принаймні на 20—30 років.

Укладаючи пісенний матеріал за жанрово-тематичним принципом, упорядники у першому випуску збірника окремими розділами виділили календарно-обрядові та родинно-побутові пісні. До календарно-обрядових увійшли веснянки, гаївки, петрівчані, купальські, жниві, обжинкові, колодчані пісні, новорічні віншування та щедрівки. Найбільш повно (46 зразків) представлені веснянки та гаївки. Упорядники подбали, аби тексти ігрових пісень супроводжувалися відповідними коментарями.

Натомість недостатньо висвітлено багатство й розмаїття різдвяної та новорічної пісенности краю. Автори не включили до пісенника жодної колядки, обмежившись п'ятнадцятьма щедрівками та віршованими віншуваннями. Навіть беручи до уваги той факт, що збірник укладався ще в безбожницькому СРСР, незрозуміло усе-таки, чому автори не ввели до книги хоча б кілька не обов'язково християнського змісту колядок. Відомо ж бо, що в Україні, у тому числі й на Тернопіллі, зустрічаються колядки як християнської, так і значно ранішої доби.

Загалом, зважаючи на послідовне уникання терміну "колядка" навіть у передмові, складається враження, що цей багатющий різновид обрядової пісенности безслідно зник на Тернопіллі ще за часів В. Гнатюка.

Шкода, що не потрапили до тому й пісні з театралізованого обрядодійства "Водіння кози", котрі, як нам достеменно відомо, ще зустрічаються в області.

Збагатили б і прикрасили пісенник такі архаїчні передноворічні (1. 01 ст. ст. або 13. 01 н. ст.) пісні та наспівні декламації, як когутання (Збаражчина), гейкання (Борщівщина).

Деякі зауваження виникають і при розгляді структури збірника. Незрозуміло, наприклад, до якого розділу віднесли упорядники весільні пісні та співи з нагоди народження дитини. За усталеною в українській фольклористиці класифікацією їх варто було б об'єднати спільною назвою "Родинно-обрядові пісні". А от колискові та дитячі пісні не варто було ставити поряд із хрестинними та кумівськими тільки тому, що одні й другі мають певний стосунок до дітей. Логічніше було б перенести їх до розділу родинно-побутових, куди упорядники включили дівочі й парубоцькі, про родинне життя, про тяжку жіночу долю та інші пісні.

Автор вступної статті до другого випуску пісенника С. Стельмащук більше уваги приділяє музичним особливостям тернопільського фольклору. Фольклорист-музикознавець перелічує типові фольклоротворчі ситуації, звичні ще кілька десятиліть тому, які сприяли побутуванню гуртового й сольного співів. Автор навіть веде мову про особливий "психічно-одухотворений стан" (с. 9), у якому перебували носії фольклору. Цілком слушно підкреслює він ту велику роль, яку відігравав у формуванні музичної культури широких народних верств Галичини аматорський хоровий рух. Фактично стараннями культурно-освітніх, громадських установ, при яких створювалися самодіяльні хори, у довоєнній Західній Україні було виплекано кілька поколінь, що вміли співати й цінувати українську пісню.

Пісенний мелос етнографічно неоднорідного Тернопілля автор поділяє на три групи: північну, центральну й південну. Вказуючи на більш чи менш помітні впливи сусідніх реґіонів (Волині, Східного Поділля, Покуття), С. Стельмащук говорить про власне західноподільський вияв музичного пісенного фольклору.

У передмові автор коротко доповнює свого колегу щодо календарно-обрядових пісень. Він підкреслює унікальність записаних в області маланочних та колодчаних пісень. На жаль, недостатня поінформованість фольклориста про дійсний стан маланочного театралізованого дійства стала причиною неточних висновків стосовно теперішнього стану цього обряду. Упорядник твердить, що "у нинішній час "Маланку" справляють тільки в середовищі української інтеліґенції, та й то переважно не на батьківщині, а в діаспорі" (с. 11). Насправді ж архаїчний передноворічний обряд дотепер побутує у віддалених селах Подністров'я (Борщівський, Заліщицький райони), на Чортківщині (село Малі Чорнокінці) і навіть у рідному селі Петра Медведика Жабині (Зборівський район).

Цінними знахідками, на думку фольклориста, є обжинкова пісня "Горою вітер віє" (Вип. 1, с. 105) та "Поміж трьома дорогами" (Вип. 1, с. 167). Погоджуючись із оцінкою автора, хочемо висловити припущення, що перша з них — це не просто пісня, в якій опоетизовано "працю подружжя хліборобів на полі" (с. 12), але й цікавий зразок дохристиянських уявлень про світ. У співанці натяк на еротизм подружніх взаємин сприймається як магічний засіб впливу на майбутній урожай: "Поцілуймося, мила, щоб нам нива родила, поцілуймося доволі, щоб нам родило в полі".

Твори, що ввійшли до другого випуску пісенника, систематизовано за жанрово-тематичним принципом й поділено на чотири розділи: "Історичні та суспільно-побутові пісні", "Баладні та лірницькі пісні", "Жартівливі і розважальні пісні та коломийки", "Пісні літературного походження і романси".

У групі "Історичних та суспільно-побутових пісень" упорядники виділили підрозділи козацьких, рекрутських і воядьких, чумацьких, заробітчанських й еміґрантських пісень, а також творів про Олексу Довбуша та пісень неволі і

боротьби. Серед розмаїття наведених у розділі зразків фіґурують як поширені загальноукраїнського характеру (“Пісня про Байду”, с. 31; “Ой Морозе, Морозенку”, с. 37), так і локального побутування, місцевого походження (“Бодай тоті Бережани”, с. 38; “В славнім місті Заліщиках”, с. 99). Спірним, на нашу думку, видається включення до цього розділу пісень про Олексу Довбуша. Адже усі вони (4 зразки, с. 70—81) є типовими історичними баладами, тож логічніше було б увести їх до наступного розділу “Балади та лірницькі пісні”, де у свою чергу [redacted] підрозділ “Історичні та суспільно-побутові балади”.

Незрозумілим для нас [redacted] критерій, яким керувалися упорядники при доборі творів до групи пісень “неволі і боротьби” (с. 154—176). Поряд із різножанровими народними піснями різних історичних періодів (алегорична “Про хлопську біду”, співанка-хроніка “В нашім Черниховї” про події 1908 р., переспів російської арештантської XIX ст. “Сонце сходить і заходить”, історична “А в неділю рано” про польську пацифікацію 1930 р.) тут вміщено дещо фольклоризовані хрестоматійні твори вітчизняних поетів без жодної вказівки на авторство. Серед інших подибуємо “Ми — гайдамаки” О. Маковея, “Голово моя ти нелегальна” О. Гаврилюка, “О, Україно” М. Вороного, “Ви жертвою в бою нерівнім лягли” П. Розвій-Поля. Очевидно, що ці пісні мали [redacted] увійти до розділу “Пісні літературного походження”. Подібна ситуація й зі стрілецькими піснями Р. Купчинського, М. Гайворонського та Л. Лепкого (с. 189, 193—196, 197—201), які без зазначення авторства потрапили чомусь до розряду “Пісень часів Першої світової війни”. З незрозумілих причин, як анонімні народні романси, без вказівки на їх походження, подаються [redacted] збірнику широковідомі твори Л. Лепкого “Кладочка” (с. 562), “Маєва нічка” (с. 563), “Колись, дівчино мила” (с. 565) та Р. Купчинського “Човник хитається серед води” (с. 559), “Лети, моя думо” (с. 567).

Вісьмома піснями представлений у пісеннику фольклор часів Другої світової війни і визвольних змагань. Хоч упорядники й не вказали, про які саме визвольні змагання йдеться, та очевидно, що мали вони на увазі події 1940—1950-х рр. Треба сказати, однак, що не всі із наведених пісень виникли й поширилися у зазначений період.

Зокрема, від мешканців Західного Поділля старшого віку нам неодноразово доводилося чути, що пісня “Гаряча кров зросила рідний край” (с. 202) з’явилася після страти польською окупаційною владою у 1932 р. Біласа й Данилишина, а марш “Подай, дівчино, ручку на прощання” відомий у Галичині ще з часів Першої світової війни.

А от знана у слов’янському світі багатоваріантна балада “Ой там біля лісу” (с. 209) народилася й набула великої популярности саме [redacted] роки Другої світової війни[1]. Вона була однією з найбільш улюблених серед учасників національно-визвольного руху періоду 1940—1950-х рр., про що свідчить значне її розповсюдження у Західній Україні. В одному лише Західному Поділлі нам вдалося зафіксувати більше десятка її редакцій. Шкода, що до рецензованого пісенника потрапила, мабуть, одна із найбідніших (усього 3 строфи) версій твору.

Заслуговують на увагу розгорнуті варіанти поширених у Галичині сатиричних співанок часів німецької окупації “На Вкраїні біда чорна” (с. 207), “Небо синє, земля чорна” (с. 210) та “У балдисти шклені двері” (с. 212). Перші дві пісні є ранніми версіями творів популярних як за німецького, так і за більшовицького окупаційних режимів. У процесі фольклоризації пісні актуалізувалися відповідно до історичної дійсности, внаслідок чого у новіших варіантах пісенний сатиричний

---

[1] Див про це: Гусев В. Е. Славянские партизанские песни.— Л., 1979.— С. 50.

діалог відбувається уже не між Ляндвіртом і Гітлером чи Гітлером та Черчіллем, а між Гітлером та Сталіном. Цікаво, що й третя співанка, де йдеться про примусову шляхову службу "баудінст", подекуди модифікувалася відповідно до радянських умов. Зокрема в Байківцях, що під Тернополем, нами записано її видозміну "А в підсобнім добре жити".

Значним внеском у скарбницю української фольклористики є публікація у співанику лірницьких (с. 304—324) і танцювальних (с. 389—434) пісень, а також 28 мелодій і 200 текстів коломийок. Треба віддати належне упорядникам, які зуміли у пасивному репертуарі літніх мешканців Тернопілля відшукати різнорідні за тематикою лірницькі пісні. Відомо ж бо, що лірницьку традицію у Галичині було перервано ще в роки Другої світової війни.

Загалом обидва випуски пісенника є цінною збіркою різножанрового пісенного матеріалу Тернопільської області. Численні тексти з нотами можуть придатися дослідникам-науковцям, фольклорним колективам, усім любителям народної пісні. Хочеться лише побажати авторам на майбутнє ґрунтовнішого теоретичного опрацювання матеріалу та послідовнішого дотримання обраних принципів систематизації фольклору.

Ростислав КРАМАР

Milica Jakóbiec-Semkowowa. Słowiańska pieśń ludowa w polskich przekładach doby romantyzmu.—Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.— 1991.— 308 s. (Slavica Wratislaviensia, T. LXVII).

Про творчі зацікавлення польських романтиків пісенним фольклором інших слов'янських народів, у тому числі й про переклади його польською мовою є вже досить значна дослідницька література. Але узагальнюючого опрацювання ця тема ще не мала. Тому вказана монографія польської дослідниці Міліци Якубець-Семковової в Вроцлава, як і низка її попередніх статей, присвячених різним питанням цієї теми, викликає безсумнівний науковий інтерес.

Передусім вона цікава максимальним зібранням обширного фактичного матеріалу про публікації перекладів польських романтиків пісень різних слов'янських народів та аналітичним оглядом літератури цього предмета. За підрахунками авторки, це понад 1500 опублікованих перекладів більш ніж 1200 слов'янських народних пісень. Цей матеріал згрупований за простою і логічно вмотивованою схемою, пов'язаною з розглядом перекладацької трансляції на польському романтичному ґрунті пісень кожного слов'янського народу. Цим зумовлена чітка і прозора структура праці: окремі її розділи присвячені характеристиці польських перекладів сербських, українських, білоруських, російських, західнослов'янських (чеських, словацьких і лужицьких) народних пісень.

Два перші розділи, себто про переклади сербських і українських пісень,— найбільші за обсягом, займають понад дві третини усієї книжки. Обсягом, хронологією і питомою вагою кожної національної групи народних пісень у перекладацькій практиці польських романтиків пояснюється і черговість розгляду їх у рецензованій праці.

діалог відбувається уже не між Ляндвіртом і Гітлером чи Гітлером та Черчіллем, а між Гітлером та Сталіном. Цікаво, що й третя співанка, де йдеться про примусову шляхову службу "баудінст", подекуди модифікувалася відповідно до радянських умов. Зокрема в Байківцях, що під Тернополем, нами записано її видозміну "А в підсобнім добре жити".

Значним внеском у скарбницю української фольклористики є публікація у співанику лірницьких (с. 304—324) і танцювальних (с. 389—434) пісень, а також 28 мелодій і 200 текстів коломийок. Треба віддати належне упорядникам, які зуміли у пасивному репертуарі літніх мешканців Тернопілля відшукати різнорідні за тематикою лірницькі пісні. Відомо ж бо, що лірницьку традицію у Галичині було перервано ще в роки Другої світової війни.

Загалом обидва випуски пісенника є цінною збіркою різножанрового пісенного матеріалу Тернопільської області. Численні тексти з нотами можуть придатися дослідникам-науковцям, фольклорним колективам, усім любителям народної пісні. Хочеться лише побажати авторам на майбутнє ґрунтовнішого теоретичного опрацювання матеріалу та послідовнішого дотримання обраних принципів систематизації фольклору.

Ростислав КРАМАР

Milica Jakóbiec-Semkowowa. Słowiańska pieśń ludowa w polskich przekładach doby romantyzmu.—Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.— 1991.— 308 s. (Slavica Wratislaviensia, T. LXVII).

Про творчі зацікавлення польських романтиків пісенним фольклором інших слов'янських народів, у тому числі й про переклади його польською мовою є вже досить значна дослідницька література. Але узагальнюючого опрацювання ця тема ще не мала. Тому вказана монографія польської дослідниці Міліци Якубець-Семковової з Вроцлава, як і низка її попередніх статей, присвячених різним питанням цієї теми, викликає безсумнівний науковий інтерес.

Передусім вона цікава максимальним зібранням обширного фактичного матеріалу про публікації перекладів польських романтиків пісень різних слов'янських народів та аналітичним оглядом літератури цього предмета. За підрахунками авторки, це понад 1500 опублікованих перекладів більш ніж 1200 слов'янських народних пісень. Цей матеріал згрупований за простою і логічно вмотивованою схемою, пов'язаною з розглядом перекладацької трансляції на польському романтичному ґрунті пісень кожного слов'янського народу. Цим зумовлена чітка і прозора структура праці: окремі її розділи присвячені характеристиці польських перекладів сербських, українських, білоруських, російських, західнослов'янських (чеських, словацьких і лужицьких) народних пісень.

Два перші розділи, себто про переклади сербських і українських пісень,— найбільші за обсягом, займають понад дві третини усієї книжки. Обсягом, хронологією і питомою вагою кожної національної групи народних пісень у перекладацькій практиці польських романтиків пояснюється і черговість розгляду їх у рецензованій праці.

Переклади сербських і українських пісень підрозділяються за жанрами (епіка, балади, лірика). У цих межах авторка нерідко виділяє певні питання чи тематичні групи пісень (історичні, козацькі тощо). Така систематика дозволяє згрупувати однорідні чи типологічно близькі реалії, показати їх у порівняльному освітленні. Дуже цікаві, зокрема, аналітичні зіставлення різних перекладів певного народнопісенного твору. На основі такого розгляду дослідниця має можливість показати неадекватні підходи до вирішення конкретних перекладацьких завдань. Однак при цьому втрачається цілісна сильветка того чи іншого перекладача, губиться діахронна послідовність розгляду досліджуваного матеріалу в межах визначеного періоду.

З цього погляду виграють розділи про переклади білоруських, російських, чеських, словацьких і лужицьких народних пісень, у яких розгляд ведеться за доробком конкретних авторів чи за відповідними виданнями і публікаціями.

Основним компонентом змісту кожного розділу є з'ясування у вступній частині стану вивчення питання, визначення хронології, бібліографії, географії, автури і конкретної статистики польських перекладів з пісенного фольклору того чи іншого народу. В процесі аналізу перекладів простежується їх відповідність оригіналам з погляду змістово-семантичного, художньо-естетичного і версифікаційно-ритмічного. Розгляд на всіх цих рівнях пов'язаний [illegible] цікавою дослідницькою роботою, з'ясуванням об'єктивних перекладацьких труднощів, виясненням ступеня усвідомлення перекладачами свого завдання та інших чинників, якими детермінувалося його вирішення.

Дуже істотним є те, що дослідниця не випускає [illegible] поля зору при оцінці якости перекладів і критерію фольклорности, себто збереження змістової простоти, духу і поетики народнопісенного твору. Враховувати цей аспект необхідно, оскільки переклад фольклорного твору — це фактично перенесення його не тільки в іншу мовну, а й художньо-літературну систему. Тому важливо встановити, наскільки перекладач розумів і зумів відтворити основні параметри фольклорного автентизму.

Відповідно до цього критерію у підсумковій частині праці її авторка вирізняє переклади з визначальними фольклористичними прикметами, позначеними усвідомленням їх авторами специфіки народнопоетичних творів і прагненням передати [illegible] міру можливостей їх основні риси; та переклади, для яких властиві свідома чи несвідома нівеляція фольклорности, цілковита чи часткова літературна адаптація, себто олітературення.

Такі загалом основні структурні і методологічні аспекти рецензованої праці. Що стосується розгляду перекладів українського пісенного фольклору, то хочемо звернути увагу ще на деякі моменти.

Ця частина монографії (с. 128—214) охоплює висвітлення досить широкого комплексу питань даної теми: стану і результатів її дослідження, перекладів українських дум, народних баладних пісень і пісенної лірики із властивим їй діапазоном тем і мотивів — від історичних до інтимно-медитативних і коломийок. Сумарно це великий матеріал: 12 перекладів дум п'яти авторів, близько 40 перекладів баладних пісень і понад 360 перекладів ліричних пісень, що належать 16 авторам (не враховуючи анонімних).

Треба зазначити, що, опрацьовуючи цей розділ свого дослідження, пані Міліца Якубець-Семковова уважно розглянула і врахувала усе те основне, що досі зроблено в сфері вивчення зв'язків польської романтичної літератури з українським фольклором, місця і ролі останнього в творчості польських романтиків. Використала, зокрема, і монографію автора цієї рецензії "Український фольклор у поль-

ській літературі (період романтизму)" (К., 1971), у якій окремий розділ присвячений польським перекладам, переспівам і парафразам українських пісень (с. 49—115)*. Звертання до результатів досліджень своїх попередників ретельно фіксується у посиланнях і примітках.

Виходячи з уже зробленого, польська дослідниця слушно менше уваги приділяє суто фактологічним моментам, а робить основний наголос на розробці, поглибленні вивчення питань, що стосуються якости, художнього рівня перекладів. Очевидно, вона змогла помітити більше, ніж ми, специфічних нюансів, пов'язаних з трансляцією польською мовою українського пісенного слова. Цінні зауваження і спостереження дав, зокрема, застосований дослідницею згаданий вище метод порівняльного зіставлення перекладів різних авторів одного і того ж фольклорного твору.

Фаховим рівнем відзначаються спостереження і судження про співвідношення віршового розміру і ритміки народнопісенного оригіналу і його перекладу, їх художньо-виражальної системи і змістових мотивів. Певні реальні здобутки має дослідниця і щодо поставленого на початку завдання більш виразної, ніж у її попередників, диференціації перекладу і парафрази як різновидів іномовної трансляції народнопісенних творів. Це дуже непросто, бо сама практика (та й теорія) романтичного перекладу фольклору включала в себе як синкретичні компоненти переспів і парафразу. Практично їх можна аналізом розщепити і показати, але це вже буде підхід з позиції новітнього перекладознавства, а не вияснення того, як розумів і якими засобами реалізував своє завдання перекладач-романтик.

Основуючись на даних української фольклористики, дослідниця дотримується і прийнятої в ній жанрової класифікації. При цьому виправляє наявні у романтиків, їх критиків і деяких дослідників неточності щодо жанрової кваліфікації тих чи інших народнопісенних творів.

Однією з таких поширених неточностей було надання назви "дума" й історичним, а то й баладним пісням чи віднесення властивих дум до історичних пісень. Авторка рецензованої праці послідовно дотримується однозначного вживання цієї назви — відповідного понятійному значенню в українській фольклористиці.

Якби послідовно реферувати зміст розділу, присвяченого польським перекладам українських пісень і дум, можна б вказати і на чимало інших цікавих дослідницьких моментів. Очевидно, далеко не все до кінця з'ясовано, не в усьому знаходимо задовольняючу відповідь на порушені і поставлені питання. Так, скажімо, дослідниця з певним скепсисом поставилася до нашої тези про роль ідеологічного чинника у відборі та інтерпретації польськими перекладачами творів українського фольклору і в своєму розгляді майже зовсім залишила це питання поза увагою. Тим часом чимало конкретних реалій дає підставу потрактувати цей момент серйозніше.

Докладнішого вивчення потребує і збірник Ромуальда Зенькевича "Piosenki gminne ludu pińskiego" (Kowno, 1851), зокрема, з погляду національної атрибуції вміщеного в ньому пісенного матеріалу. У рецензованій праці всі пісні цього

* Щоправда, як видно з посилань, поза увагою дослідниці залишилася низка інших наших публікацій на цю тему — у вигляді статей, повідомлень, доповідей, що доповнюють, розвивають, уточнюють те, що сказане в книжці. Спеціальні розвідки присвячені, наприклад, польським перекладам українських дум (Слов'янське літературознавство і фольклористика.— К., 1970.— Вип. 5), питанням перекладу українських пісень польською мовою (Слов'янське літературознавство і фольклористика.— К., 1970.— Вип. 6) та іншим. Але це, властиво, результат слабкости нашої наукової інформації.

збірника, за винятком кінцевого циклу "Pieśni z polesia Wołyńskiego", віднесено до білоруських. Але навіть поверхове ознайомлення з цим виданням переконує в іншому. Поряд зі справді білоруськими у кожному тематичному розділі збірника зустрічаємо багато чисто українських пісень і пісенних текстів, для яких характерними є говіркові особливості українсько-білоруського мовного пограниччя.

Зрештою, у багатьох селах Пінщини, яка належить до Білорусі, і сьогодні фіксується побутування українського фольклору та інших реалій традиційно-побутової культури, однорідних з суміжними поліськими районами України. Тому й закиди в минулому Р. Зенькевичу щодо мовного коригування записів та допущених ним неточностей у фіксації білоруських текстів потребують уважного перегляду. При цьому щонайменше наполовину скоротиться напевне й визначена М. Якубець-Семковою кількість (209) білоруських пісень з їх польськими перекладами в збірнику (с. 233).

Серед українських пісень, які перекладали польські романтики, були й ненародного походження. Такі твори — давніші чи складені вже таки романтиками — вирізнені у фольклористиці. Ці дані враховані дослідницею. Помилково потрактована як народна лише пісня "Гей, я козак з України" (с. 187), яка насправді належить до розряду тих, що складалися при панських дворах,— "дворацьких" (за визначенням І. Франка). Ця пісня потрапила вже до п'єси "Troiste wesele" (1788) польського письменника Францішека Князьніна.

Цитати з українських пісень, а також посилання на українські джерела і праці подаються у польській транслітерації. Якихось істотних відхилень у такій передачі не помічено, хоч, звичайно, було б краще дотримуватися у наукових виданнях цитування тексту в оригінальному написанні.

Рецензоване дослідження є, без сумніву, істотним внеском у розробку цілої низки питань теми і водночас більш широкої проблеми — про міжнаціональний культурний взаємообмін шляхом перекладу творів фольклору. Продуктивне продовження опрацювання цієї проблеми може розгортатися як з розширенням фактології предмета (залучення неопублікованих архівних матеріалів, відомостей про перекладання романтиками фольклору іншими мовами тощо), так і в напрямку поглибленого історико-теоретичного осмислення контексту романтичного перекладу фольклору з загальним романтичним фольклоризмом.

Думаємо, що в процесі таких системних студій виясниться і багато моментів не тільки стосовно польських перекладів слов'янських пісень, а й більш загального порядку. Але вже й сьогодні можемо констатувати, що в добу романтизму діяли свої вимоги і свої ціннісні критерії стосовно перекладів узагалі і пісенного фольклору зокрема. Врахування їх — це обов'язковий компонент дослідження, першооснова конкретно-історичного підходу до предмета.

Рецензована монографія помимо того, що є змістовним науковим синтезом цікавої славістичної проблеми, дає й багато матеріалу для роздумів щодо продовження і подальших напрямків її розробки. І в цьому також полягає неперехідна вартість нової праці польської дослідниці.

Роман КИРЧІВ

Na przełęczy światów. 150 ukraińskich baśni, gadek, humoresek i podań ludowych. Wybrał, przełożył i opracował Jan Mirosław Kasjan.— Toruń, 1994.— 438 s.

Це ошатно видана, на доброму папері і гарним друком книжка. Містить вибір і польські переклади творів різних жанрів української фольклорної прози: казок, леґенд, переказів, народних оповідань-новел, демонологічних оповідань, анекдотів. Слід відразу зазначити, що підбір текстів з усіх цих підрозділів усної народної словесности здійснено вдумливо і вимогливо. Як зазначено у післяслові упорядника, він намагався не тільки якомога повніше показати польському читачеві жанрове та змістово-сюжетне розмаїття оповідної творчости українського народу, але й представити її кращими художніми зразками. Одним з основних завдань вважав він і те, щоб відповідний матеріал книжки охоплював усю територію України, усі її реґіони — захід і схід, північ і південь (с. 434).

Такий поважний підхід простежується як у якості самих текстів, так і в примітках наприкінці книжки, в яких подається основна інформація до кожного [illegible] них — де, коли і ким він зафіксований та з якого джерела взятий, стислі відомості про варіантність сюжету і поширеність його у фольклорі українському та інших народів, зокрема слов'янських.

Список використаних джерел охоплює усі найосновніші і найновіші публікації відповідних жанрів українського фольклору та їх наукові опрацювання. Крім записів українських фольклористів, упорядник звернув також увагу й на матеріал, зафіксований [illegible] Україні польськими збирачами: Оскаром Кольберґом, Зофією Рокосовською, Юзефою Мошинською, Чеславом Нейманом, Станіславом Здзярським, Яном Яновим. Це теж істотний для сучасного польського читача пізнавальний момент.

Із 150 вміщених у книжці творів найбільша частина — понад третину припадає на казкову прозу — фантастичні казки (33) і казки про тварин (21). До них змістово близька група оповідань-казок про початок світу, людей, різних тварин, велетів, речі тощо (13). У згадуваному післяслові упорядник відзначає виняткове багатство української народної казки. Опираючись на дані відомого дослідника казкової прози російського фольклориста Миколи Андрєєва, каталога сюжетів міжнародного казкового репертуару Аарне-Томпсона та інших праць, він вказує на великий внесок українців у цю ділянку традиційної народної культури. При цьому наводить також відповідні підрахунки вчених, які наші дослідники радянського часу воліли промовчувати або скоригувати так, щоб, бува, не похитнути "непорушну дружбу народів", не применшити пріоритету "старшого брата". А саме: що [illegible] українців зафіксована найбільша кількість казкових сюжетів — 1339, тоді як у росіян їх 1233, а в білорусів — 890. Подібне співвідношення є і в леґендовому репертуарі.

Розділ леґенд складений здебільшого з народних оповідань про Ісуса Христа, Божу Матір, апостолів, святих та інше — усього 16 сюжетів. З них лише декілька, що не стосуються біблійної тематики. У цьому розділі не зовсім доречне оповідання про провину і спокуту малого чортика. Його скоріше можна віднести до групи демонологічних.

Оповідання-новели про незвичайні події і пригоди побутового характеру представлені 14 сюжетами. Анекдоти і оповідання про веселі та несамовиті речі — 23 творами. Більшість оповідань розділу про духів, страхів, чарівників і різних

демонів (16 сюжетів) взята зі збірника В. Гнатюка "Знадоби до української демонології" (Львів.—1912.— Ч. І, ІІ).

Остання група оповідей — народні перекази (14 творів). Сюжетно більшість її стосується історичних та пам'ятних подій, осіб, місць, історико-культурних пам'яток України (про заснування Києва, Золоті ворота, смерть князя Олега, невразливість Довбуша, Могили Переп'ята і Переп'ятиху та інше).

Привертає увагу сама структура книжки, запропонована ■ ній схема жанрового групування матеріалу. Вона витримана в дусі основних наукових критеріїв класифікації та систематики фольклорної прози з урахуванням її національних особливостей. Підходи упорядника містять конструктивні моменти для подальшої розробки цієї проблеми у фольклористиці.

Польські переклади українських текстів виконані фахово, з добрим знанням мови оригіналів і врахуванням особливостей народнорозмовної побутової практики та оповідної манери. Вони передають характерні риси фольклорної епіки, читаються легко.

Але думаємо, що хтось із перекладознавців ще зацікавиться цими перекладами і скаже про них докладніше. Переклади з фольклору, зокрема та велика робота, яку в цій сфері уже виконав стосовно донесення до польського читача здобутків українського народнопоетичного слова пан Мирослав Касіян,— окрема, спеціальна і дуже важлива тема.

Рецензована антологія — змістовний практичний чин щодо ознайомлення широкого польського загалу з українською фольклорною прозою. Це книжка популярного характеру, але підготована і видана серйозно і дбайливо, з привабливим графічним опрацюванням та ілюстраціями Аліції Маєвської і Анни Тобіаш. Її пізнавально-інформативна цінність доповнюється тлумачним словничком українізмів і особливих діалектних виразів, збережених у перекладах, списком використаних джерел і їх скорочених позначень, уже згадуваними примітками і коротким змістовним післясловом упорядника.

Очевидно, ця книжка повинна привернути увагу й українських фольклористів, зокрема дослідників народної прози.

Але при цій нагоді вважаємо доцільним і потрібним сказати ще дещо про вельми симпатичну особу упорядника і перекладача книжки та його доробок у царині польської україністики. Тим більше, що його праця у цій сфері — і не тільки стосовно фольклористики — триває ось уже понад 30 років. А в нас, ■ Україні, ще, здається, нічого спеціального про нього не писалося, за винятком відгуків на збірку польських перекладів українських дум. І навіть "Українська літературна енциклопедія" обминула ім'я Мирослава Касіяна.

Користуємося тут зібраними власними і в наших бібліотеках його публікаціями, а також ласкаво надісланими вченим на наше прохання бібліографічними і біографічними відомостями. Подаємо їх поки що стисло, дуже оглядово і з надією, що зібраний матеріал ще прислужиться для окремого більш докладного опрацювання.

Ян Мирослав Касіян народився 9 липня 1933 р. у маленькому мазовецькому містечку Журомин Серпцького повіту Варшавського воєводства (тепер Цеханувське воєводство) у польській учительській родині. У серпні 1939 р. напередодні війни батьки переїхали до Чорткова на Тернопільщині — рідного міста батька Йосипа Касіяна. Там родина прожила шість воєнних років — до серпня 1945 р., коли вона була репатрійована до Польщі.

У Чорткові розпочалася шкільна освіта М. Касіяна. З перебуванням у цьому місті і навчанням в українській школі пов'язані початкове його освоєння укра-

їнської мови, знайомство з українською культурою, у тому числі й народною. "Тільки набагато пізніше,— зазначає він у автобіографії,— зміг я усвідомити собі цілу важливість цього факту; отже виявилось, що я став на ціле життя людиною із слов'янським — якщо можна так сказати — кругозором".

Генетично [redacted] цим чортківським періодом пов'язані, очевидно, передусім початкові українознавчі зацікавлення М. Касіяна, які згодом розвинуться й істотно позначаться на його науковій і літературній праці.

Шкільну освіту продовжив у повітовому місті Ліпно Бидгощського воєводства, де поселилися батьки. Після закінчення середньої школи в 1951 р. вступив до університету імені Коперника в Торуні на відділ полоністики філологічного факультету. Закінчив його у 1955 р. із званням маґістра і залишився працювати асистентом кафедри польської літератури університету. У 1964 р. захистив докторську дисертацію про прислів'я і метафорику в творчості Юліуша Словацького, а [redacted] 1977 габілітувався на підставі монографії "Poetyka polskiej zagadki ludowej" (1976). У 1989 р. йому присвоєно наукове звання надзвичайного професора, а у 1994 р.— звичайного професора університету імені Миколая Коперника у Торуні.

М. Касіян — автор кількох поетичних збірок, близько десяти книжок наукових праць і збірників, численних наукових і науково-популярних статей і нарисів у часописах, художніх перекладів з різних мов. Основні аспекти його наукових зацікавлень — літературознавство, літературно-фольклорні зв'язки і фольклористика зі значною перевагою останньої.

І в усіх цих ділянках наукової праці істотне місце посідає українська тема, зокрема польсько-українські літературно-фольклорні зв'язки і народна творчість українців.

Однією з перших публікацій, у яких дослідник звертається до цієї теми, є розвідка про леґендарну постать українського віщуна Вернигори в польській літературі[1]. Розробку окремих питань цієї розвідки він продовжив і згодом, даючи узагальнююче охоплення її предмета в обширному нарисі "Apostoł pojednania — Rzecz o Wernyhorze", надрукованому у збірці наукових праць автора[2].

М. Касіян виконав велику і продуктивну роботу щодо критичного аналітичного розгляду і осмислення обширного матеріалу цієї теми — хронології і змісту різних версій сюжету про Вернигору, їх змін, літературних інтерпретацій і трактування у дослідницьких опрацюваннях. На основі цієї роботи вчений розвинув і підтвердив висновок, що Вернигора як начебто реально існуюча постать українського народного провидця і пророка, його віщування і передбачення майбутнього, осудження гайдамаччини і проповідування польсько-української згоди та братнього співжиття у єдиній спільній польській державі,— це в своїй основі польський витвір, один з пропаґандистських ходів, що мав на меті залучення українців до боротьби за незалежну Польщу.

Не маючи по суті нічого спільного з українською фольклорною традицією, за винятком імені героя, ця літературно-пропаґандистська містифікація набула винятково широкого розголосу і розповсюдження, особливо [redacted] польській романтичній літературі і образотворчому мистецтві. Знайшла відображення у творах численних польських письменників (С. Гощинського, Ю. Словацького, М. Чайковського,

[1] Kasjan J. M. Wernyhora. Zarys dziejów postaci w literaturze polskiej // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika. Nauki Humanistyczno-Społeczne.— Toruń, 1962.— Z. 6. Filologia Polska III.— S. 53—120.

[2] Kasjan J. M. Siostrzane Muzy. Studia o literaturze ustnej i pisanej.— Łódź, 1986.— S. 5—109.

Л. Семенського, М. Будзинського, Т. Ленартовича, Е. Ізопольського, А. Новосельського, Ф. Равіти-Гавронського) і художників (Л. Каплінського, Я. Матейка, С. Виспянського та інших).

Дослідник вдало простежив, як творилася ця польська леґенда українського Вернигори, як вона насвітлювалася, трактувалася в різних літературних версіях залежно від суспільно-політичних й ідеологічних тенденцій, як обростала творчим домислом і численними аксесуарами, часто почерпнутими з української етнографії і фольклору, і як її інерція продовжувала відлунювати в польському суспільному і культурному бутті включно до найновішого часу.

Це ґрунтовна праця, головна сьогодні наукова позиція в розробці теми, яку не може обійти жоден зацікавлений нею дослідник.

Хочу звернути увагу автора на два моменти:

1. Українська пісня зі згадкою про Вернигору, яку надрукував М. Чайковський у своїй книжці "Kozaczyzna w Turcji" (Париж, 1857) — не народна, як уважає дослідник (с. 65—66), а складання когось з тих польських авторів, які значною мірою з аґітаційною метою писали по-українськи (див. антологію "Українською музою натхненні (Польські поети, які писали українською мовою)".— К., 1971). Найправдоподібніше, її автором був сам М. Чайковський. Те, що О. Кольберґ записав її на Волині, ще не свідчить про її фольклорність. Українські твори польських авторів, у тому числі й аґітаційні, поширювалися в польському середовищі, а деякі навіть (наприклад, пісні Т. Падури, Г. Відорта, Я. Комарницького, Д. Бонковського) переходили в українське. Пісня М. Чайковського не набула такого поширення, але, очевидно, у шляхетських польських колах в Україні вона була відомою.

2. Ритмічний зразок вірша М. Конопницької "Pieśń Wernyhory" узятий не безпосередньо з української пісні, а знову ж через одну з аґітаційних польських пісень українською мовою, спрямованих проти змови польських маґнатів з російським царизмом, що призвело до втрати Польщею державної самостійности. Ця пісня поширювалася у революційних колах поляків і була використана в оповіданні Л. Семенського "Ogrody i Poety" (1838):

Ой ти, пане Потоцький,
Воєводський сину!
Запродавесь Польщу, Литву,
Та й Україну!

До речі, названий вірш М. Конопницької є виразною парафразою цієї пісні:

Hej, ty Panie Poniatowski,
Ty stolnika synie,
Zagubisz ty polską ziemię
I lud w Ukrainie.

Одним [redacted] особливо помітних і важливих явищ у польській новочасній фольклористичній україністиці був вихід книжки "Na ciche wody. Dumy ukraińskie" (Вроцлав, 1973). Це збірка українських дум у польському перекладі М. Касіяна з його ж обширним вступом (с. 5—63) і коментарями.

Польські переклади і публікації українських дум мають свою давню історію і цікавий доробок, особливо з доби романтизму[3]. Але в окремому книжковому

[redacted] Докладніше на розгляді цього питання зупиняємося у статті "Польські переклади українських дум". Див.: Слов'янське літературознавство і фольклористика.— К., 1970.— С. 82—92.

виданні польською мовою вони з'явилися тепер уперше. Це переклади 22 українських дум з найстарішої верстви за текстами їх найкращих версій.

В особі М. Касіяна щасливо поєднався у цій книжці уважний фольклорист-дослідник, що простудіював відповідну наукову літературу і проникнув у змістово-художній світ феномену українського думського епосу, та поетично обдарований перекладач, який талановито зумів передати ці особливості рідною мовою і донести їх сутність до польського читача.

Аналіз перекладацької роботи М. Касіяна над українськими народними думами — це знову ж таки окрема спеціальна тема. Якоюсь мірою її торкнулися українські рецензенти книжки О. Дей (див.: Народна творчість та етнографія.— 1973.— № 6.— С. 81—83) та Г. Нудьга (див.: Всесвіт.— 1974.— № 7.— С. 198—199). Треба тільки зауважити, що перекладач уміло використав досвід своїх попередників у польськомовній трансляції українських дум, врахував їх успіхи і прорахунки та доклав максимум старань, щоб його переклади відповідали новочасним вимогам художнього перекладу.

Книжка призначена для широкого читача. В науково-популярному плані опрацьований і її вступний нарис, у якому стисло розповідається про місце українських дум ■ епічній традиції слов'янських народів, їх змістову і поетичну специфіку, пов'язаність з історією і побутом українського народу, зокрема козацької доби, особливості побутування, виконавства і мелодики. Вступ дає змогу читачеві краще зрозуміти фабульну фактуру сюжетів дум, їх мотиви, образи, дає інформацію про польські зацікавлення ними, згадки ■ різних давніх джерелах, використання в художній літературі і переклади.

Збагачує й оживлює зміст книжки ілюстративний матеріал, що стосується української історії, культури, зображення носіїв народних дум — кобзарів і лірників тощо. Примітки містять дані про кожний текст, пояснення окремих українських виразів і назв, що вживаються в його перекладі.

У процесі міжслов'янського обміну фольклорними здобутками ця праця польського вченого займає, без сумніву, почесне місце.

Обширну студію присвятив М. Касіян романтичній поемі маловідомого польського літератора Еразма Ізопольського (1810—1876) "Duma ■ dum ukraińskich"[4]. Цікава уже сама постать автора цього твору: писав про себе, що є "родом українець, а серцем і душею козак з діда-прадіда". Народився і провів усе життя ■ Україні, був католицьким священиком у Білій Церкві. З юнацьких років займався збиранням українського фольклору, часто подорожував по Україні, зустрічався з кобзарями, лірниками, оповідачами, від яких записав багато фольклорного і етнографічного матеріалу. Був особисто знайомий з Т. Шевченком, П. Кулішем та деякими іншими тогочасними українськими культурними діячами. Особливо цікавився українськими народними думами, історичними піснями, леґендами і переказами, записи яких друкував у польських виданнях 40—50-х рр. XIX ст. в оригіналі і здебільшого власних перекладах з коментарями і дослідницькими розробками.

М. Касіян стисло простежує фольклорні і етнографічні публікації Е. Ізопольського. Докладнішому розглядові усього цього різноманітного матеріалу варто було б присвятити окреме дослідження.

---

[4] Kasjan M. Duma z dum ukraińskich — zapomniany poemat Erazma Izopolskiego // Studia polono-slawika-orientalia. Acta litteraria XII.—Wrocław—Warszawa..., 1989.— S. 7—36. Передрук у: Kasjan J. M. Usta i pióro. Studia o literaturze ustnej i pisanej.— Toruń, 1994.— S. 12—46.

Зосередивши основну увагу на аналізі поеми Е. Ізопольського — великого віршованого твору, друкованого спочатку в журналі "Biblioteka Warszawska" (1856—1857) і окремим книжковим виданням (Варшава, 1858),— дослідник вказує на специфічну структуру його епічної тканини, романтичну авторську фабулу, якою робиться спроба об'єднати в певну сюжетну цілість переклади і переспіви українських народних дум і пісень. Героями поеми є українські козаки, основна ідея — згода українців [redacted] поляками.

Змістовні спостереження робить М. Касіян стосовно історичної прив'язки подій і головних героїв сюжету поеми, широкого використання автором етнографічних реалій у зображенні українського побуту, характеристиці персонажів з народу і численних фольклорних поетико-стильових елементів у мові цього твору.

Говорячи про характерні романтичні прикмети поеми Е. Ізопольського, зокрема про можливий вплив на неї вальтероскоттівської моделі, про особливості композиції, думаємо, варто було також сказати, що цей твір був своєрідною спробою реалізації романтичної ідеї (наголошуваної, до речі, і в колах польських романтиків) створення на основі фольклорної історичної епіки національного літературного епосу. Головно звідси передусім і ця перевантаженість фольклором, про яку говорить дослідник. Спроба, мусимо визнати, загалом невдала і слабка з літературно-мистецького погляду.

Щодо ідейного, то твір проникнутий тенденцією польсько-українського братання у рамках єдиної польської держави. Цій тенденції повністю підпорядкований добір фольклорного матеріалу, його відповідне авторське моделювання, препарування й інтерпретація. Але ідея ця насправді — одне з творінь ідеології польського визвольного руху, і вона не має нічого спільного з правдою фольклорного історизму. Тут дослідник повинен бути більш критичним і об'єктивним.

М. Касіян є автором змістовної порівняльної студійки про композицію українських і польських народних пісень[5]. Властиво, тут автор відштовхнувся від праці О. Дея "Поетика української народної пісні" (К., 1978)[6] і поставив перед собою завдання простежити, наскільки запропонована в ній типологія композиції народнопоетичного тексту українських пісень є властивою і для польської народної пісенности. На основі аналізу матеріалу він дійшов висновку, що класифікація композиційних структур українських пісень уповні придатна і для польських пісень, дозволяє виявити їх подібності і відмінності, є придатним знаряддям для порівняльних досліджень. Спостереження дають авторові підставу ствердити, що "польські народні пісні з погляду композиції є близькими до українських народних пісень", що в їх взаємному зіставленні домінують подібності, а різниці відносяться до частковостей.

До українського фольклорного матеріалу звертається польський учений і в ряді інших своїх праць. Оригінальні його спостереження про українські елементи в поетичній метафориці Ю. Словацького[7], вплив української народноколядної традиції на вірш Ю. Словацького "Wiejska kolęda"[8].

---

[5] Kasjan J. M. O typach kompozycji tekstu w ukraińskich i polskich piesniach ludowych // Kasjan J. M. Siostrzane Muzy.— S. 154—182.

[redacted] До речі, М. Касіян виступив із ґрунтовною рецензією на цю книжку [redacted] журналі "Literatura Ludowa" (1979.— N 1—3.— S. 130—140).

[7] Kasjan J. M. Przysłowia i metaforyka potoczna w twórczości Słowackiego.— Toruń, 1966.

[8] Kasjan J. M. Wiejska kolęda Juliusza Słowackiego // Kasjan J. M. Usta i pióro...— S. 3—11.

Хочемо звернути увагу українських фольклористів, зокрема тих, які займаються чи будуть займатися параміологією, на дослідження з цієї ділянки М. Касіяна, особливо на ґрунтовні праці про народні загадки: "Poetyka polskiej zagadki ludowej" (Торунь, 1976), "Polska zagadka ludowa (Вроцлав, 1983), два видання цікавої антології польської літературної загадки "Zagadki rozmaite i pytania służące zabawie i nauce" (Торунь, 1992, 1994). Низка цікавих статей, присвячених різним питанням фольклористики, міститься у названих вище збірниках праць М. Касіяна "Siostrzane Muzy" та "Usta i pióro".

Слід зазначити, що М. Касіян активно цікавиться й українською літературою. Йому належить змістовна характеристика прози Тараса Шевченка (Gazeta Pomorska.— 1978— N 79, 3. IV.— S. 5—6). Польською мовою переклав ряд поетичних творів Є. Гребінки, Я. Щоголіва, Ю. Федьковича, О. Олеся, У. Кравченко, А. Малишка, Р. Братуня. Більшість цих перекладів, а також його переклади на українську мову з німецької, англійської і польської опубліковані в "Українському календарі" за різні роки, що видається у Варшаві.

Такі дуже загальні відомості про рецензовану книжку М. Касіяна, її автора й інші його праці з фольклористики, літературознавства, зокрема ті, що стосуються вивчення польсько-українських культурних взаємин і популяризації серед польського громадянства кращих здобутків української духовности. Багатолітній труд і гарний, чесний доробок польського вченого і письменника на цьому полі заслуговують більшого.

Роман КИРЧІВ

З невичерпної криниці. Казки Українських Карпат / Запис і упорядкування М. Зінчука. Худож. оформлення С. Іванова та І. Платової.— Львів: Каменяр, 1994.— 304 с., іл.; Чарівне кресало. Українські народні казки з Волині і Полісся / Запис і упорядкування О. Ощуркевича. Худож. оформлення І. Платової.— Львів: Каменяр, 1995.— 158 с., іл.; Казки Західного Поділля. Антологія / Зібрав і уклав П. Медведик. Худож. оформлення Я. Омеляна.— Тернопіль, 1994.— 350 с., іл.; Писана керниця. Топонімічні легенди та перекази українців Карпат / Зібрав і впорядкував В. Сокіл. Художник О. Нога.— Львів: Каменяр, 1994.— 206 с., іл.

Добрим ужинком порадували нас у 1994—1995 рр. чотири вищеназвані солідні реґіональні збірники фольклорної прози, зібраної на теренах західної частини України знаними ентузіастами Миколою Зінчуком, Олексієм Ощуркевичем, Петром Медведиком і Василем Соколом. У перших двох збірниках представлена праця одного збирача: "З невичерпної криниці" — 87 записів з гірських районів Чернівецької, Івано-Франківської, Львівської та Закарпатської областей, тобто з Гуцульщини, Бойківщини і частково Лемківщини за 1981—1988 рр.; "Чарівне кресало" — 76 записів першого реґіонального збірника казок Західної Волині і

Хочемо звернути увагу українських фольклористів, зокрема тих, які займаються чи будуть займатися параміологією, на дослідження з цієї ділянки М. Касіяна, особливо на ґрунтовні праці про народні загадки: "Poetyka polskiej zagadki ludowej" (Торунь, 1976), "Polska zagadka ludowa (Вроцлав, 1983), два видання цікавої антології польської літературної загадки "Zagadki rozmaite i pytania służące zabawie i nauce" (Торунь, 1992, 1994). Низка цікавих статей, присвячених різним питанням фольклористики, міститься у названих вище збірниках праць М. Касіяна "Siostrzane Muzy" та "Usta i pióro".

Слід зазначити, що М. Касіян активно цікавиться й українською літературою. Йому належить змістовна характеристика прози Тараса Шевченка (Gazeta Pomorska.— 1978— N 79, 3. IV.— S. 5—6). Польською мовою переклав ряд поетичних творів Є. Гребінки, Я. Щоголіва, Ю. Федьковича, О. Олеся, У. Кравченко, А. Малишка, Р. Братуня. Більшість цих перекладів, а також його переклади на українську мову з німецької, англійської і польської опубліковані в "Українському календарі" за різні роки, що видається у Варшаві.

Такі дуже загальні відомості про рецензовану книжку М. Касіяна, її автора й інші його праці з фольклористики, літературознавства, зокрема ті, що стосуються вивчення польсько-українських культурних взаємин і популяризації серед польського громадянства кращих здобутків української духовности. Багатолітній труд і гарний, чесний доробок польського вченого і письменника на цьому полі заслуговують більшого.

Роман КИРЧІВ

З невичерпної криниці. Казки Українських Карпат / Запис і упорядкування М. Зінчука. Худож. оформлення С. Іванова та І. Платової.— Львів: Каменяр, 1994.— 304 с., іл.; Чарівне кресало. Українські народні казки з Волині і Полісся / Запис і упорядкування О. Ошуркевича. Худож. оформлення І. Платової.— Львів: Каменяр, 1995.— 158 с., іл.; Казки Західного Поділля. Антологія / Зібрав і уклав П. Медведик. Худож. оформлення Я. Омеляна.— Тернопіль, 1994.— 350 с., іл.; Писана керниця. Топонімічні легенди та перекази українців Карпат / Зібрав і впорядкував В. Сокіл. Художник О. Нога.— Львів: Каменяр, 1994.— 206 с., іл.

Добрим ужинком порадували нас у 1994—1995 рр. чотири вищеназвані солідні регіональні збірники фольклорної прози, зібраної на теренах західної частини України знаними ентузіастами Миколою Зінчуком, Олексієм Ошуркевичем, Петром Медведиком і Василем Соколом. У перших двох збірниках представлена праця одного збирача: "З невичерпної криниці" — 87 записів з гірських районів Чернівецької, Івано-Франківської, Львівської та Закарпатської областей, тобто з Гуцульщини, Бойківщини і частково Лемківщини за 1981—1988 рр.; "Чарівне кресало" — 76 записів першого регіонального збірника казок Західної Волині і

Полісся за 1955—1957 рр.; "Казки Західного Поділля" — перший реґіональний збірник 160 казок з центральної і південної частини Тернопільської области багатьох записувачів за 1864—1992 рр. Серед них найбільше записів В. Гнатюка (38), П. Медведика (32), С. Здзярського (9), К. Мошинського (8), А. Яківчука (7), В. Ханаса (4), І. Ляторовського (4) та інших. "Писана керниця" — перше спеціальне видання [redacted] Україні топонімічних леґенд та переказів Карпат багатьох записувачів за 1891—1991 рр., зокрема В. Сокола (108), Г. Дем'яна (44), І. Сенька (22), С. Пушика (13), А. Онищука (11) та інших.

За післявоєнні роки опубліковано десять видань фольклорної прози західних теренів України[1]. Це число доволі вдало доповнюють чотири рецензовані збірники. Лише статистично вони становлять разом 1078 сторінок друку, 604 сюжети, сотні нових записів, цікаві варіанти, деякі мають невідомі досі теми, образи тощо.

У збірниках "Казки Західного Поділля" і "Писана керниця" (леґенди та перекази) представлені сучасні записи і давні, вже друковані у пресі, календарях, альманахах, добірках у XIX—XX ст. Важливо те, що ці "розсипи" зібрано [redacted] одну книжку за жанрово-тематичним укладом. Добре, що у своїх пошуках упорядники відібрали до книжок тільки усе краще, вилучивши слабенькі і примітивні сюжети, яких вони мали ще чимало у своєму розпорядженні. У науковий світ залучено цінні фольклорні сюжети [redacted] архівів. У "Казках Західного Поділля" П. Медведик подав 19 творів з архівів Інституту мистецтвознавства, фольклористики і етнології імені М. Рильського (далі — ІМФЕ), Центрального державного історичного архіву України у Львові, рукописного відділу Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаника НАН України (далі — ЛНБ НАН України). Уперше з архівів представлено сюжети з фольклорної спадщини П. Білинського, М. Дерлиці, М. Капія, Івана та Меланії Ляторовських, М. Гуменюка, К. Яковенка (записи 1864—1904 рр.). Укладач В. Сокіл у "Писаній керниці" використав десятки творів з фондів ІМФЕ, відділу рукописів ЛНБ НАН України, [redacted] особистих архівів фольклорних записів Г. Дем'яна та М. Іванюка.

Що нового і цінного внесли в українську етнографію видані збірки нових казок? Вони збільшили число казок про тварин на 20 нових, невідомих досі сюжетів з рідкісними образами. Це справді важливо, оскільки сьогодні казки про тварин можна почути дуже рідко.

Деякі теми казок представлені [redacted] одній книжці трьома-чотирма оригінальними варіантами, що засвідчує багатство творчого зображення простолюддя. Це відзначено й у примітках.

Заслуговують на увагу казки, у яких художня виразність, емоційність, внутрішній світ переживань героїв підсилюються вплетеними у канву сюжетів уривками народних пісень: у збірниках "Чарівне кресало" ("Звідки взялася зозуля", "Про Короля і його сестру Настку", "Уж і королівна", "Золота яблунка"), у "Казках Західного Поділля" ("Як когут виграв "заклад" з курми", "Івасик Кутелесик", "Як музика вчив чорта грати", "Материнська любов", "Ганка", "Чарівна дудка").

---

[1] Закарпатські казки Андрія Калина.— Ужгород, 1955; Народ про Довбуша.— К., 1965; Закарпатські народні казки. Гумор і сатира.— Ужгород, 1966; Легенди Карпат.— Ужгород, 1968; Народ про Кобилицю.— К., 1968; Легенди нашого краю.— Ужгород, 1972; Казки Буковини.— Ужгород, 1973; Казки одного села.— Ужгород, 1979; Ходили опришки.— Ужгород, 1983; Чарівна торба. Народні легенди, перекази, пісні.— Ужгород, 1988.

У всіх збірниках опубліковано чимало оригінальних і висохудожніх казок, які, без сумніву, поповнять найближчі популярні видання цього жанру, хрестоматії для шкіл та вузів.

Ознайомившись із збірниками "Казки Українських Карпат", "Чарівне кресало" і "Казки Західного Поділля", бачимо, що в них уміщено деякі сучасні записи варіантів казок, сюжети і теми яких відомі з публікацій В. Гнатюка, С. Здзярського, О. Роздольського та інших. Деякі з них мають всеукраїнське і навіть всеслов'янське поширення. Це, зрештою, природно і чесно з боку упорядників. По-перше тому, що саме казковий жанр найбільше має властивість мандрувати і набирати нових змін, мовної фабули; по-друге, вміщені у рецензованих збірниках казки на відомі теми і сюжети є різними варіантами: відрізняються розміром, композицією, закінченням-розв'язкою, діалогом, зміною образів чи введенням нових образів, зміною сюжетних ліній, особливостями оповідача тощо. Це явище визначення варіантів паралелей казкових сюжетів і мотивів відзначено упорядниками у "Примітках" книг "Казки Українських Карпат" і "Чарівне кресало" скороченою позначкою "СУС"[2].

З цього погляду наведемо приклади близьких варіантів паралелей у збірниках М. Зінчука і П. Медведика (вказуємо їх прізвища, позначені буквами "З" і "М", та район запису): "Сірко і вовк" (З. Турківський), "Вовк на весілю" (М. Монастирський); "Як віл, свиня, баран, гусак і когут зимували" (З. Турківський), "Пес, кіт, когут, качур і вовк" (М. Бережанський); "Казка про молодого горобця" (З. Путильський), "Завзятий горобець" (М. Бережанський); "Про пана Раковича" (З. Косівський), "Зла мачуха" (М. Зборівський); "Як пропав багатий брат" (З. Косівський), "Захланний богач" (М. Теребовлянський) та ряд інших.

Є близькі і водночас різні варіанти казок у збірниках О. Ошуркевича і П. Медведика, наприклад: "Кобила — золота грива" (О. Маневицький), "Три волоски" (М. Бережанський); "Про жар-птицю і залізного вовка" (О. Ківерцівський), "Пташка-щастя" (М. Бережанський); "Свинка-дитинка" (О. Іваничівський), "Свинка-Кулинка" (М. Борщівський) та інші.

Ці співставлення "різних" варіантів одної теми показують географію мандрування казки, її збереження, побутування у часі на віддалі одного або й півтора століття, цікаві сюжетно-образні зміни, що відбулися у тексті.

М. Зінчук, О. Ошуркевич і П. Медведик як записувачі фольклору та укладачі збірок, крім уміщення казок про тварин, фантастичних і соціально-побутових, дещо по-різному підійшли до жанрової палітри. У збірниках М. Зінчука і О. Ошуркевича чомусь відсутній розділ казок-притч, які мають велику популярність серед народу. М. Зінчук подає розділ "Легендарні та новелістичні казки"; П. Медведик подає "Казки-притчі" (20 сюжетів), а декілька казок-новел (як каже у передмові) подав у розділі соціально-побутових; він же вмістив розділ поетично-мелодійних "алегоричних пісень-казок" (15 зразків з нотами з різночасових записів). Нагадаємо, що вперше вони були зафіксовані у 1710 р.[3], згодом вони зустрічаються у записах З. Доленги-Ходаковського, Я. Головацького, О. Ошуркевича та інших. Про цей своєрідний жанр Зенон Гузар висловився так: "Є в них щось і від пісні-сміховинки, і від байки, і від небилиці. Однак, неповторний світ їх образної стихії, мотивів і сюжетів — усе це має саме казковий характер"[4].

---

[2] Див. про це: Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка.— Л., 1979.

[redacted] У знайденому [redacted] Теребовлянщині рукописному співанику Л. Ягольницького. Див. про це: Записки Наукового товариства імені Шевченка.— Львів, 1897.— Т. 15.

[4] Ой зібралась звірина.— К., 1991.— С. 3.

Алегоричні пісні-казки є епічними творами з переплетенням теплого ліризму, дещо скритого сарказму та бурлескної лексики. Цей своєрідний казковий жанр (крім вміщених у збірнику двох перших творів "Царівна" і "Їде дядько з хворостом") належить до "звіриного епосу". Витоки цих пісень-казок, вдумуючись у їх зміст і порівнюючи з деякими веснянками ще з язичницьких часів, можемо віднести до часів Київської Русі-України. В алегоричних піснях-казках відтворений сільський побут, звичаї хрестин, весілля, розваг, танців, названо музичні інструменти, страви, посуд. Образно зображено характер кожного з героїв-тварин та птиць. Усе це разом — цікавий матеріал для етнографа і лінґвіста. Жанр пісень-казок, на жаль, досі мало вивчений.

Казки за своїм навчально-виховним призначенням, характерними їм морально-етичними засадами народної педагогіки мають переважно невеликий обсяг тексту. У цьому переконують рецензовані нами збірники. Але рідко трапляються й казки з великими текстами. Це твори пригодницького або фантастично-героїчного змісту, насичені багатьма подіями. У збірнику "Казки Західного Поділля" П. Медведика маємо кілька сюжетів з текстами обсягом 10 сторінок. Це казки у записах А. Яківчука (дещо контаміновані "Пташка щастя", "Про дідову і бабину дочку", "Брехнею світ пройдеш, а назад не вернешся"), а також казкові цикли кількох оповідей, що становлять єдине ціле (обсяг 10—8—5 сторінок), у записах К. Мошинського ("Два королевичі") та М. Мосори ("Басачки", "Антошко" і "Сало"). Такі ж великого обсягу казки (12—10—8 сторінок) надруковані і в збірнику М. Зінчука "З невичерпної криниці" ("Прекрасна Настя", "Як Гарасим на царівні женився", "Як менший брат правду шукав"). Але сюжет "Дванадцятий син Миколи Гуляя" у цій книжці (32 сторінки) має ознаки народного оповідання.

У фольклорній прозі часто складно визначити "чистий жанр". Тож у науці прийнято визначати: казка-новела, казка-леґенда, казка сатирична, гумористична, суспільно-історична. Усі ці казкові види є у рецензованих збірниках (у "Казках Західного Поділля": "Як хлопець мудрих людей шукав", "Казка без правди"; у "Чарівному кресалі": "Як хлопець виграв у пана гроші").

Для українців типовою рисою у щоденнім житті є гумор, який широко присутній у багатьох казках і збагачує їх колорит, оживлює діалог, підсилює емоційність твору. Поряд з цим у збірниках казок, у тому числі й рецензованих нами, спостерігається цікаве явище: серед казок-новел і соціально-побутових казок є твори дуже близькі до анекдотів або власне анекдоти. Якби ці ж сюжети вмістити у збірник анекдотів, то вони там також себе оправдали б. Наведемо приклади таких творів: "Як піп товк просо" — у записі О. Ошуркевича; "Як чоловік для своєї жінки чоловіка купував", "Як Іван в Америку їздив" — у записах М. Зінчука; "З тілом і душею до неба" — у записі П. Медведика. Таким чином виникає перед упорядниками проблема: чи варто такі сюжети залишати у збірниках казок, чи принципово їх вилучати перед друком. Думаємо, що треба вилучати, добре придивлятися до особливостей жанру, при потребі давати лаконічне пояснення у примітках-паспортах.

Передмова до фольклорних збірників, казок, тим паче до перших реґіональних, конче потрібна. І вона є у всіх трьох книжках. У ній подано штрихи до історії запису і публікацій казок, аналіз уміщених творів, цікаві думки, спостереження і теоретичні міркування фольклористів-практиків, які у своїх пошуках обстежили десятки сіл, добре знають становище побутування усної народної творчості. Передмови, безперечно, збагачують фольклористику, тим більше, що нею займається обмежена кількість дослідників в Україні.

Можна по-доброму позаздрити О. Ощуркевичу, який у своїй короткій (5 сторінок) передмові "У дивосвіті казки" зумів багато сказати і про історію фольклористики Західної Волині та Полісся, і подати бібліографію шести сучасних казкарів цього краю, і, що важливо, лаконічно, але виразно окреслити уміщені ■ книзі жанри, окремі сюжети. Порівняно з іншими, дещо слабшою і надто короткою (3 сторінки) вийшла передмова М. Зінчука, який в основному обмежився тільки цікавою розповіддю про зустрічі зі своїми казкарями. Відомо, що талановиті оповідачі фольклорної прози А. Грицуняк і Т. Гринишин заслужили, щоб статті про них були вміщені ■ енциклопедіях, зокрема в "Українській Літературній Енциклопедії". Пора збирачам фольклору і упорядникам у передмовах ширше і детальніше розповідати про своїх талановитих оповідачів, імена яких після опублікування їх спадщини також мали б бути зафіксовані в енциклопедіях.

Закінчивши огляд збірників казок, хочемо ще висловити свої міркування стосовно збірника топонімічних леґенд та переказів українців Карпат "Писана керниця". Можемо твердити, що збирач і укладач цієї книжки В. Сокіл у багатьох випадках якнайкраще виконав поставлене перед собою завдання: подав 281 сюжет, серед них умістив 108 своїх записів, написав ґрунтовну передмову "Топонімічна проза. Жанрова й сюжетно-тематична специфіка". Завершують книжку примітки та покажчики: збирачів і їх участі у книжці; оповідачів, сюжетотворчих мотивів за образами (міфологічними, релігійними, фантастичними, історичними, географічними і побутовими); покажчик топонімів, словник діалектизмів. Отже, праця В. Сокола як записувача та укладача збірника може бути добрим зразком для інших.

У його передмові до збірника з'ясовуються коротко деякі теоретичні проблеми — жанрове розмежування леґенд та переказів, їх композиційні та стилістичні особливості. Дається також сюжетно-тематичний аналіз топонімічних творів, уміщених в цій книзі. Автор робить численні посилання на праці вчених. Дещо полемізує з О. Деєм, Н. Криничною, О. Веселовським у справі уточнення різниці між леґендами і переказами. На жаль, цієї теоретичної проблеми він не довів до кінця, не дав ясного і переконливого визначення (с. 7—9). Отже, не можна скористатися його думками комусь іншому, щоб написати довідку для енциклопедії про спільне і відмінне у леґендах і переказах.

Принагідно хочу переконливо ствердити, що теоретичні питання з фольклористики ■ Україні на сьогодні є незавидними. Доказ цього — нез'ясовані або обмежено розглянуті особливості жанрів, піджанрів фольклору у посібниках з українського фольклору для вузів; слабенькі статті про жанри, які протягом тридцяти років не змінюються, а навіть передруковуються у різних довідникових словниках, УРЕ, УЛЕ. Гіркими є приклади, коли для УРЕ і УЛЕ передруковуються статті з російських довідників, які аж ніяк не відповідають тлумаченню особливостей окремих жанрів українського фольклору.

Довголітня видавнича традиція завжди дбає, щоб фольклорна проза мала привабливе художнє оформлення. І збірники казок, про які йде мова, мають тверді кольорові обкладинки, ілюстрації або заставки до розділів, кожен сюжет починається різними розмальовками перших букв. Адже книжки фольклорної прози належать до подарункових видань, які з задоволенням купують бабусі, дідусі і батьки для дітей та підлітків з нагоди їх днів народження, на свято Миколая та як подарунки на Новий рік чи на різдвяну коляду.

Збірник топонімічних леґенд та переказів "Писана керниця" має чорно-білі ілюстрації пейзажів і оборонних споруд Карпат на обкладинці та до кожного

розділу, але вони дуже невиразні. Ці ілюстрації варто було б подати у графічному виконанні.

Кожен упорядник у передмові розсудливо і всесторонньо розглядає мовні особливості текстів, причину їх строкатости: запис на різних етнографічно-діалектичних зонах, які мають Карпати, Прикарпаття, Закарпаття, Західне Поділля і Волинь, різночасові і архівні матеріали, різні записувачі, різний освітній рівень оповідачів, є декілька перекладів упорядниками [redacted] польської мови.

У наш час існують добротні апарати фонозапису. Але жоден з упорядників не сказав ні в передмові, ні в примітках-паспортах, що певні казки чи топонімічні леґенди і перекази записані на магнітофонну стрічку, хоч такі фонозаписи є. Це, на нашу думку, важлива деталь для дослідників, фольклористів, лінґвістів.

Дивує, чому майже [redacted] жодному із збірників не вказано тиражу. Це цікаво і потрібно для історії фольклористики і для кожного читача. Так, тираж "Казок Західного Поділля" становить 1600 примірників. У книжках "З невичерпної криниці", "Чарівне кресало", "Писана керниця" даних про тираж немає. Зрозуміло, що тиражі малі, хоч фольклорна проза завжди користується попитом у книгарнях.

Уже час видати й наступні реґіональні збірники казок з Львівщини та Рівненщини. Для цього й треба використати усе краще з досвіду упорядкування фольклорних збірників, про які тут ішла мова.

Ортеп ОПІЛЛЯНСЬКИЙ

Видання українських повстанських пісень

Національно-визвольний рух 1940—1960-х рр. в Україні був наймасовішим, найтривалішим і разом [redacted] тим найвищим піднесенням у всій історії її боротьби за державну незалежність. Звідси цілком зрозуміло, що він не міг не залишити й найглибшого сліду у свідомості співвітчизників. Отже, стає умотивованим висновок, що жодна попередня історична епоха не народила такого розмаїтого і багатющого фольклору, в тому числі й пісенного. Пояснюється це й тим, що ідеологія українського націоналізму, під прапорами якої велася ця боротьба, співпадала з народними світоглядними принципами, християнським віровченням, прагненням до повної самостійности тощо. Духовно-теоретичні засади ОУН-революціонерів наше суспільство, до того ж усі його верстви — інтеліґенція, селянство і робітництво, сприймали як свої власні переконання. Одним з незаперечних арґументів, що підтверджують таку думку, є тисячі повстанських пісень, які активно побутують не тільки в реґіонах масового визвольного руху і в усій Україні, [redacted] й скрізь у світі, куди доля завела наших співвітчизників.

Перші записи цього тематичного пласту національної музичної культури і народної поезії зроблено вже у початковому періоді повстанського руху. Їх фіксували переважно з практичною метою — для особистого використання в побуті. Так поступали самі повстанці, те ж саме робили й тисячі їх активних симпатиків, краще навіть сказати: відважних, жертовних і невтомних помічників з цивільного населення. Виняткову далекоглядність виявило й керівництво ОУН та УПА, яке

розділу, але вони дуже невиразні. Ці ілюстрації варто було б подати у графічному виконанні.

Кожен упорядник у передмові розсудливо і всесторонньо розглядає мовні особливості текстів, причину їх строкатости: запис на різних етнографічно-діалектичних зонах, які мають Карпати, Прикарпаття, Закарпаття, Західне Поділля і Волинь, різночасові і архівні матеріали, різні записувачі, різний освітній рівень оповідачів, є декілька перекладів упорядниками польської мови.

У наш час існують добротні апарати фонозапису. Але жоден з упорядників не сказав ні в передмові, ні в примітках-паспортах, що певні казки чи топонімічні леґенди і перекази записані на магнітофонну стрічку, хоч такі фонозаписи є. Це, на нашу думку, важлива деталь для дослідників, фольклористів, лінґвістів.

Дивує, чому майже жодному із збірників не вказано тиражу. Це цікаво і потрібно для історії фольклористики і для кожного читача. Так, тираж "Казок Західного Поділля" становить 1600 примірників. У книжках "З невичерпної криниці", "Чарівне кресало", "Писана керниця" даних про тираж немає. Зрозуміло, що тиражі малі, хоч фольклорна проза завжди користується попитом у книгарнях.

Уже час видати й наступні реґіональні збірники казок з Львівщини та Рівненщини. Для цього й треба використати усе краще з досвіду упорядкування фольклорних збірників, про які тут ішла мова.

Ортеп ОПІЛЛЯНСЬКИЙ

Видання українських повстанських пісень

Національно-визвольний рух 1940—1960-х рр. в Україні був наймасовішим, найтривалішим і разом тим найвищим піднесенням у всій історії її боротьби за державну незалежність. Звідси цілком зрозуміло, що він не міг не залишити й найглибшого сліду у свідомості співвітчизників. Отже, стає умотивованим висновок, що жодна попередня історична епоха не народила такого розмаїтого і багатющого фольклору, в тому числі й пісенного. Пояснюється це й тим, що ідеологія українського націоналізму, під прапорами якої велася ця боротьба, співпадала з народними світоглядними принципами, християнським віровченням, прагненням до повної самостійности тощо. Духовно-теоретичні засади ОУН-революціонерів наше суспільство, до того ж усі його верстви — інтеліґенція, селянство і робітництво, сприймали як свої власні переконання. Одним з незаперечних арґументів, що підтверджують таку думку, є тисячі повстанських пісень, які активно побутують не тільки в реґіонах масового визвольного руху і в усій Україні, й скрізь у світі, куди доля завела наших співвітчизників.

Перші записи цього тематичного пласту національної музичної культури і народної поезії зроблено вже у початковому періоді повстанського руху. Їх фіксували переважно з практичною метою — для особистого використання в побуті. Так поступали самі повстанці, те ж саме робили й тисячі їх активних симпатиків, краще навіть сказати: відважних, жертовних і невтомних помічників з цивільного населення. Виняткову далекоглядність виявило й керівництво ОУН та УПА, яке

надіслало повстанським структурам на місцях розпорядження записувати такі новотвори. Завдяки цьому, а також власній ініціативі збирачів у різних місцевостях, охоплених боротьбою уже в 40-х рр., були складені збірники повстанських пісень. Частину їх розмножувано на друкарських ручних машинках, і [illegible] такий спосіб вони мандрували з хати до хати, з рук до рук, від одного повстанського відділу до іншого. Та незалежно від того виникало дуже багато повстанських пісень під враженням дивовижної жертовности і героїзму місцевих патріотів, для яких воля і добро нації були дорожчими від власного життя.

Поява за історично короткий період такої великої кількости різножанрових зразків українського повстанського пісенного фольклору пояснюється й тим, що до ОУН, УПА та Самооборонних Кущових Відділів добровільно вступала головним чином молодь з високими інтелектуальними задатками, справді цвіт нації. Це стосується й тих осіб, які жили леґально, але систематично надавали повстанцям усебічну підтримку. А їх налічувалося мільйони[1].

Записувати і зберігати, співати і тим більше популяризувати повстанські пісні в умовах російсько-комуністичного тоталітарного окупаційного режиму було не просто справою усвідомлення і працьовитости. За такі дії навіть неповнолітні діти потрапляли до тюрем не менше як на десять років. Саме стільки, наприклад, карався у в'язниці юнак Іван Набитович із села Головецького Сколівського району [illegible] Львівщині за те, що в кишені у нього емдебисти знайшли аркушик паперу з текстом колядки "Сумний Святий вечір [illegible] сорок шестім році". Подібні випадки були непоодинокі.

Незважаючи на терор, молодь сіл і міст де лише могла діставала і вивчала повстанські пісні, складала рукописні збірочки. Разом із машинописними, що їх переважно готували учасники збройного підпілля, такі матеріали належали до найчитабельніших і найефективніших за силою ідеологічного впливу. Деяка частина цих пам'яток дійшла до наших днів. Одні в повстанських схованках, інші зберегли в надійних місцях люди з непохитними націоналістичними переконаннями, ще інші — [illegible] архівах більшовицьких репресивних служб. Але найбільше пісень цієї тематики все-таки донесла до нас людська пам'ять, любов і пошана.

Досить було лише відчути подих волі, як повстанська пісня залунала на повну силу не тільки у селах, [illegible] й на вулицях та майданах міст, у тому числі таких великих, як Київ, Львів, Луцьк, Івано-Франківськ, Січеслав (більшовики перейменували його на Дніпропетровськ), Рівне, Тернопіль, Чернівці та інші.

Найраніші публікації текстів повстанських пісень з'явилися на сторінках підпільних видань 1940—1950-х рр., що друкувалися набірним, гектографічним та машинописним шрифтом[2]. Виходили вони й окремими збірниками, які тиражу-

---

[1] Ісаєвич Я., Пашук А., Чорній В. (та 153 інших учених і депутати Верховної Ради України [illegible] усіх її реґіонів). Науковий висновок про боротьбу УПА [illegible] 1940—1950-х роках // Шлях перемоги.— 1993.— 3 лип.

[illegible] Повстанський стяг: Збірник революційних пісень // Літопис Української Повстанської Армії (далі — Літопис УПА): Третя Подільська воєнна округа УПА "Лисоня". Документи й матеріяли.— Торонто, 1989.— Т. 12.— С. 89—124; Марш "Сіроманців" // Там само.— С. 131; У суботу рано-вранці // Там само.— С. 158; Боєслав Марко. Пісня сотні "Шума" // Літопис УПА: Підпільні журнали Закерзонської України. 1945—1947.— Торонто, 1987.— Т. 16.— С. 227-228; Пачовський В. Гимн безсмертної батави: Марш УПА—Захід // Там само.— С. 228; Пісня-марш "Месників" // Там само.— С. 454—455; Марш сотні "Орлів" // Там само.— С. 504; Гей у Москві // Там само.— С. 508; Пародії на гимн СРСР // Літопис УПА: Волинь і Полісся. Німецька окупація.— Торонто, 1989.— Т. 1.— Кн. 1.— С. 233—234; Боєслав Марко. Пісня куреня "Дзвони" (Пам'ятний зимовий рейд 1946 р.) // Літопис УПА: Чорний ліс. Видання команди Станиславівського тактичного відтинка УПА (Чорний ліс).

валися такими ж способами. Але це тема спеціального огляду. У нашому дослідженні мова піде переважно про публікації книжкового типу, здійснені в період остаточного виборювання незалежности України та початкового етапу її утвердження, тобто в 1990—1994 рр.

Духовно покалічені російсько-колоніальним різновидом марксизму-ленінізму та залякані компартією науковці-професіонали не поспішали нагромаджувати та осмислювати фольклор бандерівського руху. Зрештою, переважаюча більшість із них до такої праці не була підготовлена через світоглядно-політичну закомплексованість. Частина їх, на жаль, мала спотворене розуміння усієї історії боротьби ОУН та УПА. Навіть такий досвідчений фольклорист-музикознавець, як О. Правдюк, щиро бажаючи якось причинитися до вивчення проблеми, у статті "Українські повстанські пісні"[3] показав настільки болюче незнання і нерозуміння історичної суті та ідейно-політичної спрямованости цього тематичного пласту народної творчости, що своєю публікацією хіба ускладнив роботу інших дослідників.

Тому за збирання і видання українського повстанського фольклору взялися переважно аматори з числа вчителів та культосвітніх працівників, у яких було благородне національно-патріотичне прагнення активно творити корисну справу, але не вистачало належного досвіду для такої праці. А це в свою чергу не могло не позначитися на науковому рівні публікацій, що побачили світ в Україні 1990—1994 рр. Та незважаючи на це, наша фольклористика ніколи не оминатиме тих перших ластівок-провісниць національної весни, що допомагали розгортати боротьбу за державну незалежність на початку 1990-х рр. Для тисяч гуртків художньої самодіяльности вони стали надзвичайно вчасними і дуже потрібними посібниками.

Пропонований огляд зроблено головним чином на основі збірників, які підготували Зиновій Бервецький ("І скажем правду в очі всім..."[4] та "А ми тую червону калину"[5]); Любов Дейчаківська ("Пісні УПА з голосу Михайла Зелен-

---

1947—1950.— Торонто, 1987.— Т. 3.— Кн. 1.— С. 41—42; його ж. Марш чорнолісього полку // Там само.— С. 99—100; його ж. Гей, в Україні (Повстанська коляда) // Там само.— С. 161; його ж. Пісня про загранчний рейд куреня "Прута" // Там само.— С. 226—227; його ж. Марш "Чорного лісу" // Літопис УПА: Чорний ліс. Видання команди Станиславівського тактичного відтинка УПА (Чорний ліс). 1947—1950.— Торонто, 1979.— Т. 4.— Кн. 2.— С. 28; Я сьогодні від вас від'їжджаю // Літопис УПА: Перемищина. Перемиський курінь УПА.— Торонто, 1987.— Т. 14.— Кн. 2.— С. 51—52; Вибирався козак від'їжджати до бою // Там само.— С. 53—54; Іди від мене, ти моя кохана // Там само.— С. 147; Вітай, суворий, гордий ліс // Там само.— С. 205—206; Боєслав Марко. Пісня сотні "Шума" // Літопис УПА: Група УПА "Говерля".— Торонто, 1990.— Т. 18.— Кн. 1.— С. 43; Останній гимн народів СССР // Там само.— С. 44; Ми йдемо в бій // Літопис УПА: Група УПА "Говерля".— Торонто, 1992.— Т. 19.— Кн. 2.— С. 170; Що то за прапор (Повстанська пісня) // Там само.— С. 173—174; Пісня про полк[овника] "Різуна" // Там само.— С. 227—228; Чуєш, брате мій: Збірник повстанських віршів [Текст друкується за підпільним виданням "Грими, могутня пісне".— УПА—Північ, 1946] / Упорядники Берекета Б., Хлопук Ю.— Луцьк, 1992; А ми тую червону калину підіймемо: Збірник повстанських пісень [Текст друкується [illegible] підпільним виданням "Збірник повстанчих пісень".— УПА—Північ, 1949] / Упорядники Берекета Б., Хлопук Ю.— Луцьк, 1992.

[3] Правдюк О. Українські повстанські пісні // Народна творчість та етнографія (далі — НТЕ).— 1992.— № 2.— С. 12—21.

[4] І скажем правду в очі всім... / Знаним і незнаним борцям за волю України присвячую — Зиновій Бервецький.— Дрогобич, 1990.— 40 с.

[5] А ми тую червону калину: Пісні української національно-визвольної боротьби / Зібрав і упорядкував Зиновій Бервецький.— Дрогобич, 1990.— 42 с.

чука"[6]); А. Пастушенко ("Ми йшли до бою"[7]); Василь Подуфалий ("Повстанські пісні"[8]); Петро Шимків ("Лицарям волі"[9]) та уже згадувані Богдан Берекета і Юрій Хлопук ("А ми тую червону калину підіймемо" та "Чуєш, брате мій"). До названих видань можна долучити й передрук "Співаника УПА", вперше опублікованого заходами Закордонних Частин Організації Українських Націоналістів і Братства бувших вояків УПА ім. святого Юрія Переможця в 1950 р.[10] Друге видання книги співробітники Львівської обласної історико-просвітницької організації "Меморіал" видали під назвою "Борці за волю України: Співаник з нотами", а з надзаголовку додали ще уточнення "Пісні українських повстанців". Первісну назву збережено тільки на паратитулі та обкладинці, яку оформив відомий графік Іван Крислач[11]. Усе це, очевидно, повинен був оправдати невеликий додаток шістьох гімнів на початку і чотирьох пісень (однієї козацької та трьох стрілецьких) у кінці книги.

Кожна із перелічених публікацій має для науки ту вартість, що подає певну кількість текстів повстанських пісень з мелодіями. Без нотних матеріалів випущено в світ поміж названими збірками лише книги "А ми тую червону калину підіймемо" та "Чуєш, брате мій". Те саме з жалем треба сказати і про переважне число тих пісень, що їх вміщували на своїх шпальтах різні газети та журнали, часто навіть книжкові видання[12]. Лише зрідка в періодиці тексти з мелодіями доходять до зацікавленого читача.

Звичайно, тиражі цих видань невеликі, і тому упорядники не завжди мали змогу орієнтуватися, який із записаних творів уже друкувався, а що виходить в світ уперше. Через те часто в різних збірниках зустрічаємо одні й ті ж пісні. Біди, очевидно, в тому немає, бо зафіксовані ж вони у досить віддалених між собою місцевостях і цим засвідчують широке своє побутування. Належна наукова паспортизація, яку сумлінно опрацювали упорядники В. Подуфалий і П. Шимків, дають, окрім того, змогу орієнтуватися у вікових групах людей, що найкраще знають повстанський пісенний фольклор. До них у першу чергу належать учасники й очевидці цього етапу визвольних змагань українського народу. Між ними, і це зовсім закономірно, найчастіше зустрічаються не лише рідкісні, але й дуже цікаві твори та їх варіанти.

---

6 Пісні УПА з голосу Михайла Зеленчука / В записах Люби Дейчаківської.— Івано-Франківськ, 1991.— 36 с.

7 Ми йшли до бою: Пісні Української Повстанської Армії / Упорядник А. Пастушенко.— Дубно, 1992.— 32 с.

8 Повстанські пісні / Упорядник і музичний редактор Василь Подуфалий.— Тернопіль, 1992.— 78 с.

9 Лицарям волі: Пісні й авторські твори визвольної боротьби 40—50-х років XX ст. з Тернопільщини / Упорядник текстів Петро Шимків, розшифрування і редакція нотного матеріалу Оксани Гуглевич, художник Володимир Якубовський. Вступна стаття Петра Шимківа, післяслово Михайла Чорнописького.— Тернопіль, 1993.— 120 с.

10 Співаник УПА / Музика й гармонізація: Остап Бобикевич, Юрій Лаврівський, Омелян Плешкевич, Іван Повелячек; літературна редакція: Богдан Кравців, Богдан Нижанківський, Василь Шульга; мистецьке оформлення: Мирон Білинський.— [Регенсбург], 1950.— 162 с.

11 Борці за волю України: Співаник з нотами.— Львів, 1992.— 189 с.

12 Альманах "Гомону України": У 40-річчя загибелі Головного Командира УПА ген. Романа Шухевича — Тараса Чупринки.— Торонто, 1990.— С. 101; Іванюк М. Світські колядки, записані на Гуцульщині.— Вижниця, 1994.— С. 34—38; Повстанська ліра: Сурмачі. Похід. На постої / Редактор-упорядник Микола Дубас.— Львів, 1992.— С. 118—124; Зродились ми великої години: Альманах.— Тернопіль, 1992.— № 1.— С. 89—90.

Досвідчений фольклорист намагатиметься фіксувати одну й ту ж саму пісню від виконавців різного віку, [illegible] тому числі й молоді, навіть дітей-школярів, що завжди дає цінний фактографічний матеріал для з'ясування багатьох питань наукового аналізу, особливо ж функціонування, спадкоємности. Але чи не найбільше — для простежування процесу фольклоризації. І так доцільно робити в кожному реґіоні. Розглядувані видання цього фактажу майже не мають.

Практично лише перші кроки робить і науково-аналітичне осмислення повстанського пісенного фольклору. Тому заслуговує на увагу і вдячність кожна виважена і слушна думка, висловлена в передмовах чи вступних статтях, [illegible] також рецензіях, до яких ще довго звертатимуться дослідники. Автори відповідно до своєї підготовки, обізнаности, досвіду і працьовитости одними із перших намагалися подавати власне розуміння повстанського фольклору та його значення. До кращих спроб такого осмислення належать вступна стаття до регенсбурзького видання "Співаника УПА", рецензії на нього Дмитра Донцова, Петра Кізка та невідомого автора, передмова П. Шимківа до "Пісні про Лицарів Волі". Але бібліографія цієї літератури на початку 1995 р. залишалася ще дуже бідною[13].

До п'ятирічного ювілею створення і боротьби УПА десь на Тернопільщині або ж вихідцем із неї був підготовлений і розмножений на циклостилі збірник пісень "Повстанський стяг". Відповідно до тодішніх обставин упорядник підписаний псевдонімом "Саник", але яке його справжнє прізвище та ім'я, досі ще не вдалося встановити. Ця освічена людина була учасником боротьби і відтворила її [illegible] своїх піснях. "Саник" — автор і текстів, і мелодій більшости творів цього видання. Невідомо, однак, хто написав післяслово до нього. Зате добре відчувається в ньому глибока обізнаність і [illegible] історією боротьби ОУН та УПА, і з її філософсько-політичним обґрунтуванням, світоглядними ідеалами учасників. Ерудовано ведеться мова й про пісенну творчість.

Характеризуючи фольклор 1940-х рр., автор названої статті упевнено і, головне, слушно писав: "Найголовнішою і, сміливо можна сказати, єдиною темою сучасної української усної народної творчости є УПА та її геройське змагання з окупантами України"[14]. Сьогодні ж, через півстоліття, дехто з вихованих окупаційним режимом науковців не здатний усвідомити того, що повстанський фольклор активно побутує в багатьох жанрах і постійно розвивається.

При порівнянні наявних спроб наукового осмислення українських повстанських пісень не можна не зауважити, наскільки глибоке розуміння їх суті викла-

---

[13] Післяслово // Літопис УПА.— Т. 12.— С. 116—121; Донцов Д. "Співаник УПА" — універсал нової України // Визвольний шлях.— 1951.— Ч. 8 (47).— С. 33—34; Кізко П. Безсмертя повстанської пісні // Визвольний шлях.— 1971.— Кн. 5 (278).— С. 540—541; "Ми славим правду, Бога, новий світ..." // Визвольний шлях.— 1962.— Кн. 10 (104/178).— С. 1027—1030; Бабій С. Безсмертні мотиви // Ми йшли до бою: Пісні Української Повстанської Армії.— С. 7—8; Шимків П. Пісні про Лицарів Волі // Лицарям волі.— С. 3—8; Даємо українцям на чужині... [Передмова без заголовка і підпису] // Борці за волю України: Співаник з нотами.— С. 14—15; Гринів Є. Музична культура українського народу... [початок статті без заголовка] // Там само.— С. 5—13; Правдюк О. Українські повстанські пісні // НТЕ.— 1992.— № 2.— С. 12—21; його ж. Нові записи повстанських пісень // НТЕ.— 1994.— № 1.— С. 51—52; Дем'ян Г. Двадцять п'ять повстанських пісень // Україна [illegible] минулому.— Київ—Львів, 1993.— Вип. 3.— С. 10—12; його ж. Повстанська співанка-хроніка [illegible] південного Закарпаття // Літопис червоної калини.— 1993.— № 3—4.— С. 24—26; його ж. Колядки про повстанців // Армія України.— 1993.— 14 січ.; його ж. Василь Прийма — "Чорногора" // Шлях перемоги.— 1994.— 1—8 січ.; його ж. Реальні герої повстанських пісень // Духовна культура України: якій їй бути завтра.— Луцьк, 1993.— С. 9—11.

[14] Післяслово // Літопис УПА.— Т. 12.— С. 116.

дено в невеличкій передмові до згадуваного вище регенсбурзького видання "Співаника УПА". Непідписані, на жаль, автори, а ними, безсумнівно, були (але, очевидно, не всі) упорядники музики й гармонізації — О. Бобикевич, Ю. Лаврівський, О. Плешкевич, І. Повелячек — і текстів — Б. Кравців, Б. Нижанківський та В. Шульга,— зуміли в лаконічній формі висловити стільки цілком слушних міркувань, висновків і узагальнень, що їх досі, хоч уже минуло 45 років, не вдалося перевершити. Майже кожна думка цієї праці сприймається як виважене концептуальне твердження і водночас є програмним завданням для розгорнутого монографічного, належним чином арґументованого дослідження.

Бачимо там і питання процесу виникнення, особливостей творення, побутування і фольклоризації повстанських пісень, їх характерних мотивів, змісту, порівняння із стрілецькими, ролі ■ тодішній і майбутній історії української нації.

Одним із перших відгукнувся на вихід "Співаника УПА" відомий теоретик українського націоналізму, філософ, політолог і літературознавець Дмитро Донцов. У своїй рецензії "Співаник УПА" — універсал нової України" він уже в самій назві розкриває значення цієї частини духовної культури нашої нації. І хоча у збірнику містилося лише 65 пісень, йому, як і самим упорядникам, було дано незрівнянно вагоміші оцінки, ніж це робили пізніші автори.

"Поезії? Поезій у справжньому сенсі слова я там знайшов мало. Але знайшов щось більше від того. Звичайно, коли родиться на світ щось нове, не тільки людина — то "*ллється кров і рветься крик*" (Леся Українка). Ці, зроджені серед крови пісні — це голосний крик нової України, яка сповіщає світові, що вона прийшла на світ: що вона *живе, жити хоче і жити буде*, хочби всі сили зла завзялися на неї.

В цих піснях я знайшов *універсал* цієї нової України — ясний, чіткий, твердий і певний себе. Воскресний дух утоптаної ■ землю справжньої, прадавньої, нової, вічної України"[15].

Якби Д. Донцов мав змогу ознайомитися з тим багатством повстанських пісень, яке нагромаджено на початку 1995 р. (хоча й це лише частина великого духовного надбання нації), він і про їх поетичну красу висловився б інакше. Зрештою, і в цитованій рецензії знаходимо високі оцінки мистецького рівня таких пісень, як "Хто з повстанців та не знає друга "Шугая", "Гей шуміть, ліси і бори" та "Іди від мене, ти моя кохана". На його думку, "це повні поезії гімни партизанській війні. Усе їх "вірую" — це певний *етичний* кодекс, кодекс чести нового лицарства, яке цю честь, землю, Бога й правду ставить понад усі особисті прив'язання й вигоди. Такий є кодекс чести і нової жінки молодої, але і старої матері, що так нагадує тип козацької жінки Шевченка (стор. 82)"[16].

Д. Донцов у своєму розгляді збірника застосовує перш за все літературознавчі критерії, але без них фольклористика також не обходиться. "То на одній, то на другій сторінці блисне на читача слово, вираз, ідея, як у Шевченка, як у Котляревського, або літописів козацьких чи старокиївських. А коли ці ідеї уняті не завжди ■ бездоганну поетичну форму, то це не сором для авторів пісень, а для тих реномованих поетів, які мають вуха і не чують, як повз них стогне й гуде грізна доба; яких охляле серце не ■ стані більш дати щось тій добі рівносильного"[17].

[15] Донцов Д. "Співаник УПА" — універсал нової України.— С. 33.
[16] Там само.— С. 34.
[17] Там само.— С. 33.

Здається, що докір визначного політолога і літературознавця прочитала хіба горстка українських поетів, прозаїків і драматургів на еміґрації, а в нас на Батьківщині навіть в умовах незалежности, за дуже небагатьма винятками, далі панує якесь незрозуміле очікування та байдужість. Ситуацію рятують селянство та робітництво. Вони не тільки зберігали в пам'яті, передавали дітям і онукам сотні й тисячі повстанських пісень народного й літературного походження, не усвідомлено, а за багатовіковою традицією в умовах нечуваного тоталітарно-комуністичного ідеологічного терору здійснили великомасштабний процес фольклоризації новотворів. Але й це не все. За минуле півсторіччя виникли нові пісні про героїку ОУН та УПА, які разом з давнішими в наш час полонили все, що є ■ Україні чесного і небайдужого. Із прихованих від довгих кадебістських вух домашніх закутків та віддалених притулків для зібрань випробуваних роками знайомства і дружби невеликих гуртків надійних однодумців вони вийшли не лише на сільські вулиці, а зазвучали повним голосом на міських проспектах і майданах, лунають у середніх і вищих школах, будинках "Просвіти" і співочих полях.

Неназваний, на жаль, автор статті-відгуку "Ми славим правду, Бога, новий світ..."[18] через дванадцять років після публікації "Співаника УПА" повернувся до розмови про нього. За його міркуваннями, вміщені там твори — "перш за все віддзеркалення душі повстанця. Нема ■ них ні скарг, ні зневіри, ні плачу, ні розпачу. Проте ■ них виявлені глибокі почування повстанця в поході, в бою, під час відпочинку і роздумувань. Навіть сентиментальність упівця тут інакша, ніж чутливість звичайного "гречкосія", якого тягне до тихого, спокійного життя плебея"[19].

Автор більш кваліфіковано, ніж це зробили попередники, розглянув важливі жанрово-тематичні групи повстанських пісень, їх характерні мотиви. Коли б ця стаття та рецензія Д. Донцова були доступними упорядникам збірників пісень УПА в Україні, впевнений, що їхні оглядово-аналітичні передмови були б набагато ґрунтовнішими.

Написана й опублікована розглядувана стаття з нагоди 20-річчя створення УПА. Базується вона на тих творах, що вміщені ■ регенсбурзькому збірнику, але й для автора, і для його українського оточення не було таємницею, що там надруковано далеко не все ■ багатющого повстанського фольклору. Вміщуючи її у популярному серед націоналістів-бандерівців та їх численних симпатиків журналі "Визвольний шлях", автор нагадував українським еміґрантам, що в піснях УПА витає відроджений дух "України могутньої, непереможної, лицарської, войовничої"; у них "історичні традиції нашої землі"[20], незнищенне прагнення до повної державної самостійности і соборности.

Взаємозв'язок між боротьбою Карпатської Січі у 1938—1939 рр. і ОУН та УПА залишив глибокий слід і в повстанському пісенному фольклорі. На це звертає увагу упорядник збірника "Лицарям волі" П. Шимків і вводить до своєї книги пісні "А Тисою пливуть трупи", "Навесні у березні в тридцять дев'ятім році" і "В Закарпатті радість стала", що виникли у час існування Карпато-Української держави під проводом Августина Волошина та незабаром після її брутального загарбання угорськими союзниками Адольфа Гітлера з допомогою

---

[18] "Ми славим правду, Бога, новий світ..." // Визвольний шлях.— 1962.— Кн. 10 (104/178).— С. 1027—1030.

[19] Там само.— С. 1027.

[20] Там само.— С. 1030.

польських експансіоністів. Названі пісні, і не тільки вони, широко побутували в повстанському середовищі. Тому їх, як і стрілецькі, пластові та оунівські 1920—1930-х рр., а також ще давніші жовнірські і козацькі з деякими мотивами боротьби українських революціонерів-бандерівців чи й без них записувачі і упорядники збірників повстанських пісень вводять до своїх видань часто без жодного застереження.

П. Шимків цілком умотивовано поєднує з названим тематичним пластом народно-вокальні твори про жахливі, нелюдські умови, в яких каралися полонені російськими окупантами українські повстанці та їх однодумці і активні помічники з цивільного населення в тюрмах, таборах і на засланні в Сибіру, Далекому Сході та Казахстані.

Цей упорядник[21] та В. Подуфалий[22] на науковому рівні опрацювали й опублікували в своїх збірниках паспортизацію записаних пісень. П. Шимків подав також короткі біографічні довідки про тих виконавців, які володіють порівняно значним репертуаром окресленої тематики[23].

І для фольклористичної науки, і для мільйонів шанувальників народної творчости назавжди залишаться дорогоцінними реліквіями оці перші ластівки — невеликі збірнички повстанських пісень — головним чином тому, що у них зафіксовано сотні текстів і мелодій з різних місцевостей України та з-поза її теперішніх кордонів. На сторінки цих видань потрапили колядки, балади, співанки-хроніки (новини), марші, похоронні, ліричні, жартівливі, коломийкові і звичайно, фольклоризовані пісні літературного походження. Жанрове багатство повстанської пісенности там далеко не вичерпано, але ж це лише початок великої, тривалої і копіткої праці, яку продовжують тепер й ентузіасти на місцях, і дослідники-професіонали Національної Академії наук та вищих шкіл.

Лише в Інституті народознавства НАН України в першій половині 1990-х рр. розгорнуто роботу над підготовкою наукового збірника "Українські повстанські пісні", монографії "Повстанський пісенний фольклор України 1940—1990-х років", кандидатської дисертації "Фольклор національно-визвольної боротьби Західного Поділля" (аспірант Ростислав Крамар). Подібну тему на матеріалах Яворівського району Львівської области досліджує кандидат філологічних наук Євген Луньо. Аспірантка цього ж інституту Оксана Саламаха вивчає побутування в повстанському середовищі пісень Українських Січових Стрільців, молоді етномузикологи Лариса Лукашенко та Галина Похилевич уже транскрибували близько п'ятисот мелодій повстанських пісень, що записані іншими співробітниками Інституту в різних реґіонах України та поза її етнографічними межами.

Повчальними у розглядуваній літературі є й ті недогляди, неточності та інші хиби, які допустили упорядники. Назвати їх необхідно насамперед для того, щоб їхнім наступникам полегшити працю і допомогти уникнути повторень подібних помилок, поліпшити науковість цієї надзвичайно важливої, невідкладної і потрібної ділянки української фольклористики.

Між авторами історико-аналітичних матеріалів немає таких, які не можуть подолати радянських стереотипів у оцінках національно-визвольної боротьби ОУН і УПА та пов'язаної з нею усної народної творчости. Однак у деяких публікаціях це ще певним чином відчувається. Зокрема, це стосується статті без заголовка Євгена Гринива, що надрукована як передмова до перевидання згадуваного "Співаника УПА" 1950 р.[24]

---

[21] Лицарям волі.— С. 111—117.

[22] Повстанські пісні.— С. 74—76.

[23] Лицарям волі.— С. 111—112.

[24] Борці за волю України: Співаник з нотами.— С. 12—13.

У цій статті не бракує фактичних і теоретично-аналітичних недотягнень та помилок. А саме трактування боротьби, виклад її причин і навіть визначення хронологічних рамок тривалости та чисельности учасників, на нашу думку, в автора базується на марксистському історичному матеріалізмі. Про повстанські пісні він практично не веде мови.

З добрими намірами намагався розглянути українські повстанські пісні уже згадуваний етномузиколог Олександр Правдюк. Однак, як і в Є. Гриніва, чи навіть більше, у нього присутні марксистсько-матеріалістичні стереотипи світосприймання, що заважали йому розкрити справжню суть і значення ідеалістичного руху ОУН і УПА та народженої ним пісенної культури. До того ж у його статті "Українські повстанські пісні" явно звучить довголітня звичка штучного вивищування і звеличування ролі російської культури і узалежнювання від неї духовних надбань поневолених Москвою націй. Багато невиразного та хибного є і в спробах О. Правдюка трактувати історію ОУН та УПА.

Таке відхилення від правди пояснюється ще й надмірним поспіхом автора, який перед написанням своєї першої статті не мав ні достатньої кількости літератури до теми, ні нагромадженого фольклорного матеріалу. Якби не передчасна смерть, О. Правдюк, можливо, й сам спростував би свої помилкові твердження. Підставу для цього дає його передмова до журнальної публікації "Нові записи повстанських пісень", надрукована через два роки після першої[25].

Неоправданий поспіх і зайва самовпевненість спричинили ряд помилок у цій ділянці пісенного фольклору також в інших авторів-упорядників. Будь-який фольклорист-фахівець за короткий час міг би допомогти ентузіастові-аматорові прокласифікувати і належно систематизувати зібрані матеріали. Але цього не робилося, і ми досі не маємо жодного книжкового видання з науковим упорядкуванням пісень за їх жанровою приналежністю.

Звідси випливають і дальші упущення. Замість ґрунтовно попрацювати над аналітичною характеристикою пропонованих увазі читачів своїх збірок повстанських пісень, частина авторів передмов то вдається до повторення відомих суто історичних фактів про боротьбу ОУН і УПА, то до майже не пов'язаних з конкретними текстами роздумів, або й видають їх цілком без вступних статей чи післямов.

Дуже далеким від бажаного є й інший науковий апарат публікацій. Трапляються випадки, що неможливо встановити, де і від кого записано той чи інший твір[26]. Не завжди розкриваються псевдоніми реальних героїв пісень, хоч у наш час здебільшого це можна зробити. Рідко натрапляємо й на довідки про конкретні історичні події, оспівані в цих творах, пояснення малозрозумілих чи й зовсім незнаних для сучасної молоді і значної частини людей середнього і старшого віку слів та фразеологізмів.

Бажання початкуючих збирачів фольклору якомога швидше видати свої записи призводить і до того, що на сторінки газет, журналів і навіть книг потрапляють далеко не найкращі варіанти. Особливо це стосується текстів, але й з мелодіями не набагато відрадніша ситуація. Замість пошукати й записати декілька чи й кільканадцять варіантів однієї й тієї ж пісні від обдарованих виконавців і вибрати з них найдосконаліші для публікації, фіксуються й тиражуються неповні і навіть зіпсовані зразки. А це викликає в необізнаних людей неправильне,

---

[25] Правдюк О. Нові записи повстанських пісень.— С. 51—52.

[26] Бервецький З. І скажем правду в очі всім...— С. 1—40; його ж. А ми тую червону калину.— С. 42; Пастушенко А. Ми йшли до бою.— С. 5; Пісні визвольної боротьби // Щедрик: Дитячий універсальник для родинного і шкільного читання / Укладач Петро Черемський.— Харків, 1994.— Кн. 1.— С. 240, 243.

фактично збіднене і викривлене уявлення про мистецький рівень поетичної краси і музичної довершености повстанських пісень. До випадків друкування неповних творів та ще й із безсумнівно порушеними ритмікою, римуванням і розміром досить часто долучаються тільки сольні виконання, хоча тут маємо велику кількість зразків прекрасного українського народного багатоголосся.

Оскільки збірники невеликі за обсягом, не варто було б передруковувати вже відомі з преси твори, а вміщувати ще не публіковані. Не ставили перед собою упорядники й мети охопити і представити якомога більшу територію України, а обмежувалися невеликою територією. Майже у всіх виданих окремими книгами збірниках відсутні записи із центральних та східних областей України, хоча повстанські пісні там побутують і часто доволі активно. Ще більше це стосується Буковини та Закарпаття.

Немає належної уваги до обрядових пісень. Майже зовсім не бачимо повстанських коломийок, хоч у побуті їх співають навіть діти.

Доцільно ретельніше працювати й над виявленням авторів пісенних творів. З кожним наступним роком зробити це буде значно важче.

Без належного застереження поряд з власне повстанськими піснями публікуються козацькі, жовнірські, стрілецькі та націоналістичні 1920—1930 рр., навіть у тих випадках, коли в них нема жодного відповідного мотиву.

Деякі з упорядників чи редакторів дозволяють собі вносити поправки до текстів і мелодій, що для фольклористичних видань є недопустимим. Принаймні про кожну зміну треба повідомляти в підрядкових примітках з такою ж докладністю, як це роблять учені-археографи в наукових публікаціях документальних джерел. Фольклорний твір — це теж своєрідний документ, у якому ніяке ретушування не дозволяється, бо тоді його народність уже надщерблена.

Не всі видання мають високомистецьке оформлення. Чи не найбільше покривджені збірники "Лицарям волі" та "Пісні УПА з голосу Михайла Зеленчука". Недосконалі ілюстрації — здебільшого вони є лише на обкладинках — не викликають у читачів, особливо тих, які вперше бачать образ повстанця, позитивних емоцій. Погіршують справу недоброякісний папір та не завжди сумлінне поліграфічне виконання.

Дуже бажаним є й уважніше редагування. Із різних недоглядів цього типу вистачить назвати один. У підзаголовку книги "Лицарям волі" непоміченою залишилася і пішла поміж людьми (сучасними і майбутніми) прикра неточність: "Пісні й авторські твори визвольної боротьби 40—50-х років XX ст. з Тернопільщини". Виходить, що пісня не може бути авторським твором чи навпаки. Неважко здогадатися, що упорядник хотів підкреслити наявність у збірнику народних пісень і таких же творів літературного походження. Але ж необхідно було про це чітко сказати, відповідно сформулювавши речення. Цілком ймовірно, що упорядник так і зробив, а вже десь на шляху від нього до випуску книги вкралася ота недоречність, якої ніхто вчасно не побачив і не виправив. Інша справа, що ці два різновиди пісень варто було в книзі розмежувати, хоча це й потребувало значних затрат часу і праці.

Хочеться, щоб висловлені зауваження сприймалися як доброзичливі побажання. Їх метою є тільки піднесення наукового рівня фольклористичного вивчення і публікацій українських повстанських пісень, донесення їх до людей у всій красі і привабливості. Кожне із названих видань є корисним і сприяє духовному оздоровленню нації, поширює неспростовну правду про всенародне визнання визвольного характеру боротьби ОУН і УПА в 1940—1960-х рр., розкриває масове захоплення неперевершеним героїзмом і жертовністю її учасників.

Григорій ДЕМ'ЯН

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

77. *Ліжник. Косівський район Івано-Франківської області. Кінець XIX ст.*
78. *Ліжник. Село Дубове Тячівського району Закарпатської області. 1979 р.*
79. *Ліжник "коверець". Село Криворівня Верховинського району Івано-Франківської області. 1979 р.*
80. *Ліжник "на партички". Село Ганичі Тячівського району Закарпатської області. Автор Гафія Візичканич. 1970 р.*
81. *Народний майстер Юлія Прийма зі своїми роботами. Місто Яворів Львівської області. Фото. 1992 р.*
82. *Візочок. Місто Яворів Львівської області. Перша половина XX ст. МЕХП.*
83. *Візочок. Місто Яворів Львівської області. Автор В. Прийма. 1975 р. МЕХП.*
84. *Колиска. Місто Яворів Львівської області. Перша половина XX ст. МЕХП.*
85. *Іграшкові меблі. Столик з двома кріселечками. Місто Яворів Львівської області. Автор В. Прийма. 1974 р. МЕХП.*
86. *Масничка. Місто Яворів Львівської області. Перша половина XX ст. МЕХП.*
87. *Свисток. Місто Яворів Львівської області. Автор С. Горох. 1976 р. МЕХП.*
88. *Довбаний дубовий човен. Село Мартиновичі Поліського району. Фото. 17 вересня 1994 р.*
89. *Дубова "довбанка". Село Мартиновичі Поліського району. Фото. 17 вересня 1994 р.*
90. *Довбаний човен з "обшивкою". Село Мартиновичі Поліського району. Фото. 17 вересня 1994 р.*
91. *Довбаний вербовий човен з розвернутими бортами. Село Оране Іванківського району. Фото. 25 вересня 1994 р.*
92. *Інструменти для виготовлення довбаного човна. Село Оране Іванківського району. Фото. 25 вересня 1994 р.*
93. *Майстер-човняр Олексій Снітко на засобі пересування власного виробництва. Село Оране Іванківського району. Фото. 25 вересня 1994 р.*
94. *Бальтазар Гакет. Ґравюра Клементія Коля з портрета роботи Франца Ліндера. 1777 р.*
95. *Бальтазар Гакет. Хотин. Загальний вигляд фортеці на березі Дністра з півночі. Літографія. 1799 р.*
96. *Бальтазар Гакет. Селянин з Покуття. Малюнок. 1791—1793 рр.*
97. *Бальтазар Гакет. Селянка з Покуття. Малюнок. 1791—1793 рр.*
98. *Бальтазар Гакет. Міщанин з Надбужанщини. Малюнок. 1791—1793 рр.*
99. *Бальтазар Гакет. Міщанка з Надбужанщини. Малюнок. 1791—1793 рр.*
100. *Бальтазар Гакет. Загальний вигляд Галича. Літографія кінця XVIII ст.*
101. *Філарет Колесса. Фото. 1926 р.*
102. *Автограф листа Філарета Колесси до Михайла Грушевського. Чернетка.*
103. *Михайло Грушевський. Фото. 1906 р.*
104. *Автограф листа Михайла Грушевського до Філарета Колесси.*
105. *Ярослав Пастернак. Фото. 1928 р.*
106. *Автограф листа Ярослава Пастернака.*
107. *Стефан Таранушенко. Фото. 1950-ті рр.*
108. *Стефан Таранушенко і Григорій Логвин. Фото. 1963 р.*
109. *Книжковий знак Стефана Таранушенка. Автор не встановлений. 1960-ті рр.*
110. *Школа. Село Бусовисько Старосамбірського району Львівської області. 1880 р. Музей народної архітектури і побуту у Львові.*
111. *Кузня. Село Тур'є Старосамбірського району Львівської області. 1870 р. Музей народної архітектури і побуту у Львові.*
112. *Водяний млин. Село Либохори Сколівського району Львівської області. Музей народної архітектури і побуту у Львові.*
113. *Церква. Село Тисовець Сколівського району Львівської області. 1863 р. Музей народної архітектури і побуту у Львові.*